ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XI. KÖTET 1–2. SZÁM

11
1964

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
† GAÁL LÁSZLÓ, HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 24–25
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként négy — összevont számozású — füzetben jelenik meg. A négy füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111.46

TARTALOM

MEGEMLÉKEZÉS

† Marót Károly *(Moravcsik Gyula)* 1
Marót Károly irodalmi munkássága (Összeállította *R. Szalay Ágnes)*..... 5

TANULMÁNYOK

Durić Miloš: Homéros Iliasa és a délszláv népköltészet..... 7
Harmatta János: Az Óperzsa Birodalom öröksége a korahellénisztikus Egyiptomban 21
Harmatta János: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből..... 33
Borzsák István: Exegi monumentum aere perennius 49
Trencsényi-Waldapfel Imre: Horatius és Poseidippos 57
Hahn István: Florus prooemiumának kronológiai adatai 75
Moravcsik Gyula: Megjegyzések a magyar—bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez..... 87
M. Korchmáros Valéria: «Lydia, bella puella candida» 95

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kákosy László: Bés egy kopt legendában 105
Mócsy András: A délpannóniai *Cornacates* az új dáciai katonai diplomán..... 113
Harmatta János: A rejtélyes nyugatpamiri felirat magyarázatához 116
Czeglédy Károly: A későókori Belső-Ázsia történeti földrajzához 123
Füves Ödön: A pesti görögök önállóságért folytatott harca 175 évvel ezelőtt.... 127

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

14
493
JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Klasszika-Filológia
Szeged

XI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

TARTALOM

Alföldi Géza: Polgárjog és névadás 249

Borzsák István: Exegi monumentum aere perennius 49

Borzsák István: Simon Grynaeus — a Corvin-könyvtár őre? 263

Durić Miloš: Homéros Iliasa és a délszláv népköltészet 7

Hahn István: Florus prooemiumának kronológiai adatai 75

Harmatta János: Az Óperzsa Birodalom öröksége a korahellénisztikus Egyiptomban 21

Harmatta János: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből 33

Harmatta János: Az óperzsa pecséthengertől a sāsānida gemmáig 189

Harmatta János: Egy párthus felirat Nyugat-Kazahsztánból 231

M. Korchmáros Valéria: „Lydia, bella puella candida" 95

Maróti Egon: A rabszolgák szerepe a második triumviratus idején 215

Mayer Erika: A Horatiusok és Curiatiusok mondája 201

Mády Zoltán: Schmidt József. II. Tudományos működése 157

Moravcsik Gyula: Megjegyzések a magyar—bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez 87

Trencsényi-Waldapfel Imre: Horatius és Poseidippos 57

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Csillag Pál: A *concubinatus* és Augustus családjogi törvényhozása 257

Czeglédy Károly: A későókori Belső-Ázsia történeti földrajzához 123

Füves Ödön: A pesti görögök önállóságért folytatott harca 175 évvel ezelőtt 127

Harmatta János: A rejtélyes nyugatpamíri felirat magyarázatához 116

Kákosy László: Bés egy kopt legendában 105

Kopp Éva: Ismeretlen francia nyelvű nekrológ Zavirasz Györgyről 284

Mócsy András: A délpannoniai *Cornacates* az új daciai katonai diplomán 113

MEGEMLÉKEZÉSEK

†Marót Károly *(Moravcsik Gyula)* 1
Marót Károly irodalmi munkássága (Összeállította *R. Szalay Ágnes*) 5
†Baktay Ervin *(Harmatta János)* 287
†Gaál László *(Borzsák István)* 288
†Mészáros Ede *(Borzsák István)* 289

MŰFORDÍTÁSOK

Horatius Od. I. 22, II. 10 (Ford. *Kiss Géza)* 290

VITA

Pannonia Inferior helytartói Septimius Severus — Elagabalus alatt
Nagy T.: Alsó Pannónia Septimius Severus-kori helytartóinak kérdéséhez. BpR 20 (1963) 23—45. (Ism. *Fitz Jenő)* 133
Nabû-na'id a babylóni és a zsidó legendában
R. Meyer: Das Gebet des Nabonid. (Ism. *Komoróczy Géza)* 292
A. Boethius—C. Fries et alii: Etruscan Culture, Land and People. (Ism. *Szilágyi János György)* 294
R. Hampe—E. Simon: Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst. (Ism. *Szilágyi János György)* 297

KÖNYVSZEMLE

A varázskönyv. Ford. Wessetzky Vilmos. (Ism. *Varga Edith)* 137
A. Heidel: The Babylonia Genesis. (Ism. *Komoróczy Géza)* 139
H. Schmökel: Hammurabbi von Babylon. (Ism. *Komnróczy Géza)* 139
F. de Visscher: Heracles Epitrapezios. (Ism. *Szilágyi János György)* 141
A. et J. Šašel: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. (Ism. *Alföldi Géza)* 142
L. Labruna: Rescriptum divi Pii. (Ism. *Visky Károly)* 144
A. Jirku: Geschichte Palästina — Syriens im orientalischen Altertum. (Ism. *Komoróczy Géza)* 301
A. Böhling—Pahor Labib: Die koptische-gnostische Schrift ohne Titel aus Codex II von Nag Hammadi. (Ism. *Kákosy László)* 303
Aposzt. E. Vakalopulosz: Az újgörögség története I. (Ism. *Kopp Éva)* 305

HÍREK

Hadászat az ókori Elő-Ázsiában. (A XII. nemzetközi asszirológus találkozó eredményei.) *(Komoróczy Géza)* 145

Harmatta János: Az Ókortudományi Társaság 1964. évi közgyűlése 308

B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság első országos latin tanulmányi versenye középiskolai tanulók részére 309

Szilágyi János György: „Művészet és politika az ókorban" 313

Szilágyi János György: A római birodalom nyugati részének művészete 314

K. Latte: Az ókortudomány tárgykörébe tartozó kiadványokban használandó rövidítés-rendszerhez 316

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Nabû-na'id felirata lányának Sîn-papnővé szenteléséről. (Bevezetéssel ellátta és fordította *Komoróczy Géza)* 148

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
493
Klasszika-Filológia
Szeged

MARÓT KÁROLY (1885—1963)

1963. október 31-én a farkasréti temetőben utolsó útjára kísérte a magyar klasszika-filológia életének 79. évében, október 27-én elhúnyt nesztorát kartársainak, tanítványainak, tisztelőinek és barátainak népes serege, mélyen átérezve azt a nagy veszteséget, melyet távozása a magyar és nemzetközi tudomány és a magyar oktatásügy számára jelentett.

1885. március 2-án Aradon született. Ott végezte a gimnáziumot, egyetemi tanulmányait pedig 1903-tól 1907-ig a budapesti egyetem bölcsészeti karán, ahol 1907-ben bölcsészdoktori oklevelet nyert. Miután az 1907/8. tanévben a Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziumának ösztöndíjas tagja volt, 1908-ban megszerezte a középiskolai tanári oklevelet. Gimnáziumi munkáját Petrozsényben kezdte meg (1908—1911), majd Cegléden (1911—1917), Kolozsvárott (1917—1919) és különböző budapesti középiskolákban folytatta. Egyetemi pályafutása 1917-ben indult meg, amikor a kolozsvári egyetemen Hornyánszky Gyula mellett, akinek klasszika-filológiai iránya erős hatással volt rá, a «görög folklór és vallástörténet» című tárgykörből magántanári képesítést nyert. Ettől kezdve a kolozsvári, majd annak áttelepítése után a szegedi egyetemen tartott magántanári, lektori és tanárképzői előadásokat, s 1924-ben egyetemi rendkívüli tanári címet nyert. 1934-ben meghívást kapott a szegedi egyetem klasszika-filológiai tanszékére, s egyben annak ellátására is megbízást nyert, de kinevezése az akkori viszonyok miatt csak egy évtizeddel később, a felszabadulás után, 1946-ban történt meg, amikor is a szegedi egyetemen az ókortudomány nyilvános rendes tanára lett. 1947-ben a budapesti egyetem hívta meg az ókori (görög-római) történeti tanszékre, amelyen nyugalomba vonulásáig, 1962-ig működött.

Marót Károlyt nagy értékű tudományos munkássága elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 1945-ben levelező, 1956-ban pedig rendes tagjává választotta, s Népköztársaságunk a Kossuth-díjjal és a Munka Érdemrenddel tüntette ki. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia klasszika-

filológiai bizottságának, választmányi tagja a Budapesti Philológiai Társaságnak és megalakulása (1958) óta elnöke az Ókortudományi Társaságnak. Kiemelkedő szerepet játszott a nemzetközi tudományos életben is. Nemzetközi kongresszusok közül részt vett a lundi V. vallástörténeti (1929), a brüsszeli VI. vallástörténeti (1935), a párizsi II. esztétikai (1937), a brüsszeli III. antropológiai és etnológiai (1948), a római VIII. vallástörténeti (1955) és a sulmonai Ovidius (1958) kongresszuson. Ezeken és egyéb külföldi és hazai konferenciákon számtalan, szakkörökben mindenkor nagy elismeréssel fogadott előadást tartott. Tagja volt a Nemzetközi Vallástörténeti Egyesület végrehajtó bizottságának és elnöke az egyesület magyar nemzeti bizottságának.

Marót Károly 1948-ban megjelent könyvének előszava a következő vallomással kezdődik: «Negyven éve, Homerosszal indultam, és ha közben látszólag messze, idegen tájakra is elkalandoztam, mindig, mégis Homeros hajtott; hozzá vittem, amit máshol tanultam.» Valóban Homeros kutatásával indult el 1907-ben megjelent doktori értekezésében (Fejezetek a Homeros-kérdéshez), a Homeros-kutatás vezette őt el az antikvitás és modern művelődés messze ágazó területeire, s Homeroshoz tért vissza nemcsak négy évtizedes kutatásait összefoglaló könyvében (Homeros «a legrégibb és legjobb», Bp. 1948.[1]), hanem egy évtizeddel később megjelent, több mint fél évszázados vizsgálódásai eredményeit összegező magyar (A görög irodalom kezdetei, Bp. 1956.[2]) és német nyelvű (Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. Bp. 1960.[3]) műveiben is.

Marót Károly «klasszikus filológus»-nak indult, de nemcsak az volt. A hosszú út folyamán, mely megadatott számára, messze ágazó, eredményekben gazdag vizsgálódásai kiterjedtek a szellemi tudományoknak úgyszólván egész körére: a szorosabb értelemben vett filológián kívül a művelődéstörténetre, irodalomtörténetre, néprajzra, vallástörténetre stb. De céltalan lenne tudományos munkásságát, melynek eredményei különböző hazai és külföldi folyóiratokban magyar, német, francia és olasz nyelven láttak napvilágot, tudományszakok szerint szétszaggatva kategorizálni.[4] Hiszen a Homeros-kutatás, mely mindenkor érdeklődése középpontjában állt, számára olyan problémákat és elvi kérdéseket vetett fel, melyek megoldása és tisztázása szükségszerűleg vezette őt a szellemi jelenségek vizsgálatával foglalkozó különböző tudományágak területére, amelyeket, minthogy tárgyi kutatásai mögött is mindig elvi és módszertani szempontok rejtőztek, magukat is új, eredeti megállapításokkal gazdagított.[5] Érdeklődésének e tág köre tette egyben lehetővé, hogy a Homeros-kérdéssel összefüggő problémákat különböző szempontokból, sok oldalról közelítse meg. Tudományos munkássága szinte egyedül-

[1] Ld. Szilágyi János György recenzióját: Antik Tanulmányok 1 (1954) 171—173.
[2] Ld. Töttössy Csaba recenzióját: Antik Tanulmányok 3 (1956) 285—287.
[3] Ld. Ritoók Zsigmond recenzióját: Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 11 (1963) 155—158.
[4] Irodalmi munkásságának jegyzéke 1954-ig Szalay Ágnes összeállításában megjelent folyóiratunk Marót Károly 70. születésnapja alkalmából kiadott ünnepi kötetében: Antik Tanulmányok 2 (1955) 189—198. Az 1955-től 1963-ig terjedő évek termésének bibliográfiája ugyancsak Szalay Ágnes összeállításában folyóiratunk jelen számában (5—6 l.) lát napvilágot. Ez a körülmény feleslegessé teszi, hogy e megemlékezésben említett könyvein kívül megjelent tanulmányaira cím szerint külön is utaljak.
[5] Hogy Marót Károly tudományos munkássága a néprajztudomány szempontjából is milyen jelentős, annak ékes bizonysága az Acta Ethnographica 1955-ben «Professori Carolo Marót septuagenario» szentelt 4. ünnepi kötete.

álló a hazai klasszika-filológia történetében abban a tekintetben, hogy kutatásainak csaknem minden tárgya, minden felvetődő problémája egy gyökérből sarjadt ki, és egységes, harmonikus egészbe fonódott.

Már első korai dolgozataiban világosan előtűnnek azok a problémák, melyek később is állandóan foglalkoztatták, és részben azok a szempontok és módszerek is, melyeket kutatásaiban alkalmazott. Doktori értekezésében a görög epikus hasonlatokat vette vizsgálat alá, hogy azokból a homerosi költészet eredetére tanulságokat vonjon le. Hangsúlyozza, hogy a homerosi költészet lényegére más költői alkotásokkal való összehasonlítás vethet fényt. Két évtized folyamán (1913—1933) folytatólagosan közölt «Homerus comparatus»-ában Homeros egyes helyeit a legkülönbözőbb népekre vonatkozó folklorisztikus és néprajzi anyagból és az általa jól ismert magyar és világirodalomból merített párhuzamokkal és analógiákkal világítja meg.

Homeros, akitől Marót is megkülönbözteti az Odysseia szerzőjét, szerinte páratlan tehetségű, alkotó költő volt, aki azonban az aoidosok közvetítette korábbi görög költészet hagyományait is értékesítette. E kérdés tisztázása Marótot egész sereg, ezzel kapcsolatos kérdés vizsgálatához vezette. Ami a hagyományok szerepét illeti, Marót kiterjesztve e kérdést a szellemi alkotás legkülönbözőbb jelenségeire, melyek létrejöttében egyébként nagy szerepet tulajdonít az általa sublogikusnak («fél tudatosnak») nevezett lelki konstellációnak, az ihletettségnek vagy megszállottságnak, arra az eredményre jut, hogy a költői és folklorisztikus termékek, rítusok, mítoszok és egyéb művelődési elemek átvételének igazi alapja az átvevő «elébemenése», rezonáló képessége s az azonos kifejeződés azonos lelki beállítottság következménye, és hogy az élményszerűség folytán a «survival» (továbbélés) voltaképpen mindig egyben «revival» (újraélés) is. Éppen ezért szerinte a szokásos történeti tárgyalás, az élet természettudományi fejlődését követő kategóriák alkalmazása sok esetben meghamisítja a valóság képét, míg a keletkezés igazi pszichikai rúgóit kiemelő szemlélet a történeti valóság teljesebb és igazabb megismeréséhez vezet. Ami a költészet lényegét illeti, Marót helytelennek tartja a «népköltészet» kifejezést s egyáltalán a nép- és műköltészet merev szembeállítását mind Homerosra vonatkozólag, mind általában. Minthogy nézete szerint egyrészt a népi alkotásokban is szerepe van a teremtő egyéniségnek, másrészt a közösség bizonyos fokig «társszerzője» minden igazi költőnek, aki, mint *ἴδιος ἐν κοινῷ*, a közösség kielégülését elő tudja idézni, a «népköltészet» és «műköltészet» helyett mindkettő megjelölésére a «közköltészet» elnevezést ajánlja, kiemelve ilyen módon a költészet mindenkori szociális jellegét. Ennek megfelelően a homerosi eposzok keletkezésében is erősen hangsúlyozza a közösségi és egyéni közreműködés szerencsés összjátékát.

Élete utolsó éveit Marót Károly — a Homerosból kiinduló elméleti kérdések tisztázása után — csaknem kizárólag Homeros előzményei, illetve a görög irodalom kezdetei, vagyis «íratlan» korszaka tanulmányozásának szentelte. Részletes és beható vizsgálat alá vette a homerosi epika ama elemeit, melyek egy megelőző, régebbi költészetről tanúskodnak. Kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy a Múzsák a Szirénekkel és Chariszokkal együtt eredetileg démonikus lények, «varázslónők» voltak, s csak későbbi felfogás tükrében nemesedtek istennőkké. Maga a költészet is csak fokozatosan tisztult ki a varázsos-vallásos költészet differenciálatlanságából, s a költő csak lassan a varázsló és próféta fejlődési fokozatain át lett görög értelemben vett *ποιητής*. De a homerosi epika megőrizte az egykori mágikus jellegű költészet nyomait,

így többek között a népies mágikus ráolvasásokkal szervesen összefüggő katalógusokban.

Marót Károly kutatásai folyamán gyakran kitért modern írókkal kapcsolatos kérdésekre is. Kisebb-nagyobb közleményben foglalkozott a külföldiek közül Goethével és Thomas Mann-nal, a magyar írók közül pedig Petőfivel, Tompával, Madáchcsal és Adyval. De jellemző, hogy e téren is csaknem mindig elvi és műfajtörténeti kérdéseket nyomozott. Így pl. amikor Tompa Mihály «Árokháti Lőrinc» című balladájáról ír, voltaképpen az irodalmi hagyomány és költői élmény viszonyának problémáját veti fel. Hasonló szempont vezette, amikor Madách «Az ember tragédiája» egyik helyének Plutarchoshoz és Byronhoz való viszonyát tárgyalta. Ugyancsak elvi és módszertani kérdések tisztázása végett mélyedt el a magyar néprajzi kutatás problematikájába, s foglalkozott behatóan a szentivánnapi rítusok lényegével és élettörténetével. Egy, az Amicitia-ról szóló, 1599-ben megjelent latin költemény és a kiadásán látható embléma vizsgálatából is azt az általános következtetést vonja le, hogy a szellemi történés nem folytatólagos, hanem «megszakításokkal szeszélyesen kanyargó alakulás», s hogy az általános emberi survival-elemek csak mint revival-elemek élnek tovább. Egyik tanulmányában a refrigerium szóról kimutatja, hogy ez az egyiptomi talajban gyökerező kifejezés azért vált idegen területen elfogadottá és megismételtté, mert bizonyos belső visszhangzás kívánt hasonló formát, vagyis az idegen szó eredeti jelentését tükröző fordítást. Az Ortutay Gyula publikálta Fedics Mihály meséi is azért érdeklik, mert azok «lényeg- és fejlődéstani» kérdések előrevitelére szolgálnak, másrészt mert az azokból nyert tanulságokat «a görög eposz bizonyos, máig legvitatottabb problémáinak megvilágításához» is értékesíteni lehet.

Természetesen, Marót felfogása egyes kérdésekre (így pl. az ún. népköltészetre, a homerosi hexameter eredetére) vonatkozólag évtizedes kutatásai folyamán módosult, de munkáinak áttanulmányozása megkapó képet nyújt az igazság kitartó, szenvedélyes kereséséről, amelyet a számára különös megpróbáltatásokkal teli évek sem tudtak megszakítani. Mindent, amit olvasott — s erről tanúskodik recenzióinak nagy száma is — saját problémáira vonatkoztatva vizsgált át. Jellemző, hogy még a legújabb kutatási eredményeket, így pl. a Pavlov-féle jelzőrendszer-elméletet is értékesítette kutatásaiban.

De hiány lenne, ha szaktudományi kutatásai mellett, amelyeket a nemzetközi tudomány is nagy elismeréssel fogadott és méltatott, nem említenénk homerosi tankönyveit, lexikoncikkeit és azokat az előadásait és tanulmányait, melyekben egyrészt az antik szellemi örökség modern kultúránkban való szerepét s ezzel kapcsolatos didaktikai kérdéseket, másrészt a hazai klasszika-filológia helyzetét és aktuális feladatait szélesebb körök számára világította meg. Ezek arról tanúskodnak, hogy a «klasszikus filológus», akinek szeretetre méltó, köztiszteletben álló alakja igazi humanizmussal volt telítve, figyelő nyílt szemmel nézett a múlton át a jelenre. És nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy milyen készséggel nyújtott segédkezet a fiatalabb szakembereknek, tanítványainak és mindenkinek, aki valamilyen kérdésben hozzá fordult. *Ἴδιος ἐν κοινῷ* — e pindarosi szavakkal jellemezte több ízben Marót Károly a «közköltészet» legnagyobb alakját, «a legrégibb és legjobb» költőt, Homerost. De ha hosszú életpályájának gazdag termésére, kutatásainak sajátos jellegére, eredeti új eredményeire gondolunk, róla is elmondhatjuk: mint tudós *ἴδιος ἐν κοινῷ* volt.

MORAVCSIK GYULA

MARÓT KÁROLY IRODALMI MUNKÁSSÁGA

(Folytatás; l. Antik Tanulmányok 2 (1955) 189—198.)

1955

275 L'esilio di Ovidio: Acta Ant Hung 3 (1955) 223—232.

1956

276 «Adriai Tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklos»: ItK 60 (1956) 475—477.
277 Beszámoló a VIII. nemzetközi vallástörténeti kongresszusról (Róma, 1955. április 17—23.): MTA I OKözl 8 (1956) 181—190.
278 A görög irodalom kezdetei. Bp. 1956. Akad. 377 l. 12 t.
279 Hozzászólás Horváth János, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái c. doktori disszertációjának vitájához: MTA I OKözl 8 (1956) 310—311.
280 Kik voltak a Múzsák?: MTA I OKözl 8 (1956) 85—127.
281 Musen, Sirenen, Chariten: Atti dell' VIII. Congresso Internazionale di Storia delle Religioni, Firenze 1956. 303—304.
282 Egy új Pindaros könyv és a magyar ókorkutatás *(Duchemin, J., Pindare, poète et prophète):* AntTan 3 (1956) 275—281.
283 *Pfister, Fr., Götter und Heldensagen der Griechen:* AntTan 3 (1956) 216—217.

1957

284 A kétezer éves Ovidius. Bp. 1957. Gondolat. 179 l. 4 t. Bevezetés 5—49 l.
285 A Szirének: MTA I OKözl 11 (1957) 15—72.
286 *Brelich, A., Tre variazioni romane sul tema delle origini:* AntTan 4 (1957) 144—145.

1958

287 Zur Entstehungsgeschichte der Odyssee: AC 27 (1958) 328—336.
288 Der Hexameter: Acta Ant Hung 6 (1958) 1—65.
289 A kétezer éves Ovidius. 2. kiadás. Bp. 1958. Gondolat. 179 l. 4 t. Bevezetés. 5—49 l.
290 Musen, Sirenen und Chariten: FilolKözl 4 (1958) 657—662.
291 Néhány szó a szólamról: MTA I OKözl 13 (1958) 83—87.
292 Opponensi vélemény Harmatta János, A durai párthus nyelvemlékek c. doktori disszertációjához: MTA I OKözl 13 (1958) 429—431.
293 Ovidius, a mindenki költője: MTA I OKözl 12 (1958) 51—64.
294 The Sirens: Acta Ethn Hung 7 (1958) 1—60.
295 A varázsdaltól az eposzig: Ethn 69 (1958) 505—536.
296 *Kullmann, W., Das Wirken der Götter in der Ilias:* DLZ 79 (1958) 864—866.
297 Un nouveau livre sur Pindare et les recherches hongroises sur l'antiquité. *(Duchemin, J., Pindare, poète et prophète):* Annales Univ. Sci. Budapestinensis. Sectio Philol. 1 (1958) 81—89.

1959

298 Essence de la poésie populaire: Acta Ant Hung 7 (1959) 21—28.
299 Homerus expurgans: SMSR 30 (1959) 1—11.
300 Ovidio, il poeta di tutti: Atti del Congresso Internazionale Ovidiano, Sulmona, maggio 1958. Roma 1959. Instituto di Studi Romani. I. 219—234.

1960

301 Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. Bp. 1960. Akad. 527 l. 13 t.
302 In memoriam Raff. Pettazzoni: Acta Ethn Hung 9 (1960) 305—306.
303 Odysseus — Ulixes: Acta Ant Hung 8 (1960) 1—6.
304 Ouranos et Ge. Un aspect du matriarcat préhellénique: Congrès Internat. des Sciences Anthropologique et Ethnologique, Bruxelles 1948. Tervuren 1960. 153—154.
305 Quelques aperçus sur la genèse de l'Odyssée: Annales Univ. Sci. Budapestinensis. Sectio Philol. 2 (1960) 19—24.

306 Raffaele Pettazzoni (1883—1959): AntTan 7 (1960) 83—84.
307 *Jachmann, G., Der Homerische Schiffskatalog und die Ilias:* DLZ 81 (1960) 505—508.
308 *Otto, W. F., Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens.* DLZ 81 (1960) 299—301.

1961

309 Autolykos: Minoica und Homer. Berlin 1961. Akad. 24—30.

1962

310 *ΒΑΣΙΛΕΥΣ*: Acta Ant Hung 10 (1962) 175—185.
311 Moravcsik Gyula hetven éves: AntTan 9 (1962) 109—112.

1963

312 Magie — magisch: SMSR 33 (1963) 203—226.

Összeállította
R. Szalay Ágnes

DURIĆ MILOŠ

HOMÉROS ILIASA ÉS A DÉLSZLÁV NÉPKÖLTÉSZET*

ÖT PÁRHUZAM

I Péleidés Akhilleus és Márkó királyfi haragja

Mindaz, amiről az Ilias énekel, Akhilleus, a legnagyobb akháj hős haragja körül összpontosul, akit súlyosan megsértett Agamemnón, az akháj had fővezére. Agamemnón sértése úgy hatol a megbántott hős indulatos lelkébe, mint a nyíl, amiért elhatározza, hogy myrmidónjaival nem bocsátkozik többé a harcba. Mivel meghiúsultak a békéltető kísérletek, újra kezdődik a harc, amelyben mindkét fél részéről számos hős esik el. Amikor Apollón észrevette, hogy az akháj seregben nincs ott a rettenetes Akhilleus, ezt kiáltja oda a trójaiaknak.

«Rajta lovas trós nép, sose fuss te az argosiaktól.
Mert sem kőből nincs, sem vasból nékik a bőrük,
hogy föltartsa a bőrhasító kelevézt, ha nekifut.
És lám, már Akhilleus, szépfürtű Thetis fia, sem küzd
ott köztük, de a bárkáknál forralja epéjét».

(Ilias IV 509 — 513 Devecseri Gábor fordítása)

A szerb eposz[1] is leírja a megsértett méltóság és büszkeség indulatát:

* Fordította és jegyzetekkel kísérte *Breuer Flóra*.

[1] A *délszláv népköltészet* epikus, azaz hőskölteményeit két fő csoportra oszthatjuk verssoruk hosszúsága szerint: 1. *bugarsticák* vagy olyan epikai költemények, melyeknek verssora tizenöt vagy tizenhat tagból – azaz szótagból – áll és a szünet (cezúra) a hetedik, illetve a nyolcadik tag után következik. Jellegzetességük a refraine. 2. *deszetérác* vagy *guszlár-énekek*, melyeknek verssora tíz tagból áll, a szünet (cezúra) a negyedik tag után helyezkedik el. Az ilyen verssorú epikai költemények száma lényegesen nagyobb, mint a bugarsticáké, gazdagabbak a változatokban. Témakörük szerint ciklusokra vagy mondakörökre oszthatóak, éspedig:

1. *Mitológiai, legendás* (vagy nem történelmi) mondakör költeményei olyan személyekről, vagy eseményekről szólnak, amelyek nem ismertek a történelemben.

2. *Rigómező előtti események* mondaköre a Nemanyics uralkodóház személyeihez és a feudalizmus előrehaladásának eseményeihez fűződik. A középkori szerb állam kialakulása és megszervezése a hűbéri társadalmi rendszerben, a dinasztikus villongások és a jobbágyok nehéz sorsa, a görög-keleti egyház szerepe az állam és a kultúra kialakulásában képezik e mondakör tárgyát.

3. *A rigómezei* mondakör a rigómezei ütközet tragikus kimenetelét öleli fel. Főhőse Obolics Milos, majd Jug Bogdán, kilenc fiával együtt, és szomorú özvegye, a Jugovics fiúk anyja megrázó tragikumával ma is mély hatást gyakorol az olvasóra.

4. *Márkó királyfi* mondaköre a délszláv népek legnagyobb hősét tárja elénk. A népi költő azonban megváltoztatta a történelmi tényeket, Márkó eszményített típusa a hősnek, aki nemzetének tántoríthatatlan védelmezője.

5. *A rigómezei ütközet utáni események* mondaköre azt az ellenállást énekli meg, amelyet a leigázott délszláv államocskák tanúsítottak, szomszédállamok hasonló törekvéseivel együtt, a veszedelmes török hódításokkal szemben. A személyek szerint négy részre

A Márkó királyfi és Kosztúri Mina[2] c. népdal megénekli hogy harcol Márkó

osztható ez a mondakör: *a)* Bránkovicsokról szóló énekek, *b)* a Jaksics család tagjairól, *c)* a Zrínyiekről és «Magyarfiak»-ról (= Ugričići) szóló énekek a következő személyekről szólnak: Hunyadi János (= Sibinjanin Janko), Korvin Mátyás, Székely János (= Šekula Ivan), aki Hunyadi János unokaöccse volt és 1445—1448-ig horváth bán, a Szilágyiak (= Svilojevići), különösen Mihály, majd Jurisics Miklós, Kőszeg hősi védője és még néhány magyar történelmi személy szerepel itt. Végül *d)* a Crnojevics család tagjai, Montenegro hősies ellenállásának hordozói a törökök terjeszkedésével szemben.

6. *A hajdúk* mondakör *(hajduk* = szabadságharcos, aki bújdosik és lesben áll a hegyek erdei magányában). «Az agg Novák és Bogoszáv knéz» című ének a legszemléltetőbben tárja elénk ezeknek a szabadságharcosoknak, nehéz, küzdelmes életét; jelentősebb személyei még: a gyermek Grujica és Pívlyanin Bájó.

7. *Az uszkok mondakör (uskok* = bújdosó, szökevény, tengeri szabadságharcos). Ezek az uszkok Zeng (= Senj, Seny) és Klisza (= Klis) várában védték a végeket, török területről szökve át a szabad területekre. Vannak közülük olyanok is akik a velencei uralom alól szöktek. Az uszkok betörtek portyákra a törökök által megszállt területekre és zsákmánnyal tértek vissza végváraikba. A velencei kereskedelmi hajókat is megtámadták, néha szomorú véget értek, mert mint kalózokat elfogták és halálra ítélték őket. Számos zengi uszkok Ivo vagy Iván nevet visel és így nehéz megkülönböztetni őket.

8. *Montenegro felszabadításának* mondaköre azokat az énekeket tartalmazza, amelyekről Karadzsics-Sztefánovics Vuk, a gyűjtő, azt jegyezte meg, hogy bennük több a történelem, mint a költészet. Az örökös harci zajban kevés volt az írástudó, aki így a népi epikus költészet a montenegróiak krónikása, s híven jegyzi a történelmi eseményeket a XVIII. századtól a XIX. század feléig. Főszemélyek: Danilo vladika (érsek) — a montenegrói nép egyházi és világi feje, Micsunovics Vuk, Mandusics Vuk, a Gyurakovics fivérek, Rovinai Nikáz stb.

9. *Szerbia felszabadításának* mondaköre a következőket foglalja magában: a szerb nép évszázados küzdelme végül is általános felkelésbe tör ki 1804-ben, melynek kirobbantója a janicsárok véres uralma volt. Neneadovics Aleksza Zimonyba írt levelébe fegyvert kért, de ez a levele török kézre jutott. Ekkor a törökök kivégeztek számos szerb főurat, s ez váltotta ki a felkelést. E mondakör énekei a szerb nép történelmének legfényesebb eseményeit örökítik meg a XIX. századból. Maguk a költők mindannyian ennek a felkelésnek a szemtanúi és résztvevői voltak, ezért ezek az énekek történelmi tényekben igen gazdagok. Ebben a mondakörben az igazi főhős maga a *r á j a h* — azaz a nép. A legszebb ebben a mondakörben «A misári ütközet» című ének. Szmilyanics Illés eleveníti meg ebben a mondakörben az eszményi bátorságot és szabadságszeretet nemes vonásait. A többi személy: Mrcsajics Pejo, Tyelosevics Pero, Dobrnyac Petár és Pocerac Milos.

Az 1815-ös felkelésről kevesebb költemény szól, mert ezt a felkelést inkább bölcs politikával és diplomáciai kapcsolatokkal irányította Obrenovics Milos, mint harccal vagy csatákkal. Ezért a népi költőnek nem szolgáltatott elég anyagot. Hektorovics Petár jegyzett fel először (1556-ban) egy epikus költeményt, «Márkó királyfiról és az ő András fivéréről.» Zrínyi Péter (akit 1671-ben Bécsújhelyen végeztek ki) Szilágyiról jegyzett fel egy epikai költeményt. Fortis Alberto olasz szerzetes, aki filológus és természettudós volt egy személyben, «Utazás Dalmáciába» című útleírásában (1774) feljegyezte a «Haszanaginica» (= Hászán aga felesége) című epikus költeményt, amelyet Goethe németre fordított. Relykovics Mátyás Antal (1732—1798) szlavóniai író «Szatyr» című munkájában (1779) feljegyezte a «Jaksicsok próbára teszik hitveseiket» című epikus költeményt.

A népi epikus költemények és hőskölteményekrendszeres gyűjtését és jegyzését valamint kiadásukat Karadzsics-Sztefánovics Vuk (1787—1864) kezdte meg. A szerb nyelv nagy reformátora a legnagyobb feltünést népdalgyűjteményével keltette, melyet először 1823—33-ban (négy kötet), másodszor 1841—65-ben adott ki Bécsben.

[2] *Márkó királyfi* a történelmi adatok szerint kb. 1335-ben született és 1394-ig élt. Vukasin (Volcasinus) és Jevroszima (Alena) fia, 1371—1394-ig uralkodott. 1361-ben mint Uros cár követe szerepel Dubrovnikban (Ragusa). Az 1371-ben elszenvedett vereség után (a Marica folyónál), Vukasin halála után mint török vazallus uralkodik egy kisebb tartományon amelynek székhelye Prilep és adót fizet a törököknek. Bajazid szultán oldalán részt vett a harcban amelyet a szultán Mircse Jovan (Mircea, az idősebb, vagy románul cel-Bătrân, cel-Mare, Románia vajdája 1386—1418) ellen viselt. Márkó a Rovinai ütközetben esett el 1394-ben. Halálát először Konsztantinosz Filozófus említi Szteván Lázárevics uralkodó életrajzában, ahol azt írja róla, hogy Márkó e szavakkal indult a Rovinai

királyfi — mint Akhilleus Agamemnón seregében a trójaiak ellen — Bajazid[3] szultán hadában az arabok ellen. Negyvennégy város bevétele után elindultak ostromolni Kara Okkán városát is. Márkó kitűnik a harcban, de az írigy törökök megrágalmazzák a szultán előtt, hogy nem hős, mert az elesett harcosok fejét vágta le és hozta el a szultánnak borravalóért. Márkót mélyen megbántja ez a rágalom és haragra gerjed, mint Akhilleus, amikor sértődötten visszavonult sátorába. Ő is elvonul messze a seregtől a hegyekbe, hogy ott megünnepelje védszentjét.[4] Az őrség rögtön észre veszi, hogy Márkó nem vesz részt a harcban, és mint Apollón a trójaiaknak, tüsténT odakiált az araboknak:

«Most üss rajta heves arab sereg,
mert nincs jelen az a szörnyű bajnok
rettentő nagy tarka paripáján!»

(Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteményéből II. 61. sz. 121—123. verssor, B. F. fordítása)

Amikor Akhilleus értesült legjobb barátja, Patroklos haláláról, heves zokogásban tört ki, mely elhallatszott a tengerbe Thetis, Akhileus édesanyja fülébe, s anyja telve gondossággal és szomorúsággal eljött fiához, azt tanácsolva neki, hogy ne menjen harcba megbosszulni Patroklos halálát, hanem várjon másnapig, amíg el nem hozza neki új fegyverét, melyet majd Héphaistos remekelve elkészít. Hektor eközben utolérte az akhájokat és már elragadni készült Patroklos tetemét, de ekkor a tömegben váratlanul megjelent Akhilleus fegyvertelenül, három hangos kiáltásától pedig a trószok háromszor megtorpantak — az akhájok megmentik Patroklost. Nagy ijedelmükben a trójaiak visszavonulnak és a nyilt síkon tanácskozásba kezdenek. Pulydamas azt tanácsolja nekik, hogy a haragos Akhilleus elől a városban keressenek menedéket:

«Kedveseim, gondoljuk meg; magam azt javasolnám,
hogy menjünk be a várba, ne várjuk az isteni hajnalt
gályáknál a mezőn: mert messze vagyunk a falaktól.
Míg ama férfiú ott a nagy Átreidésre neheztelt,
addig könnyebb volt verekedni a bajnok akhájjal.
— — — — — — — — — — — — — —
csakhogy most szörnyen félek gyors Péleidéstől».

(Ilias XVIII 254—261, Devecseri Gábor fordítása)

Ahogyan az akháj had Akhilleus nélkül vereséget szenved, ugyanúgy a török sereg sem győzhet Márkó közbelépése nélkül. Ahogyan Agamemnón követeket küld Akhilleushoz, hogy kiengesztelje és hogy az akhájok megsegítésére rábírja, de hiába, mert Akhilleus sorban visszautasítja az összes ajánlatokat,

ütközetben a harcba, arra kényszerülve, hogy a törökök oldalán küzdjön: «Az Isten adja hogy a kereszténveké legyen a győzelem, még akkor is, ha én leszek az első áldozat!» E szavakból kiviláglik, hogy Márkó kényszerítve volt török oldalon harcolni. — Koszturi Mina — történelmileg ismeretlen személy.

[3] Bajazid — Murát szultán fia, az európai csatlós hadak parancsnoka a Rígómezei ütközetben. Murát meggyilkolása után átvette a szultáni hatalmat. Kivégeztette Lázár szerb fejedelmet és megnyerte a rigómezei ütközetet.

[4] A görögkeleti szerbek szokása, hogy minden évben megünneplik annak a szentnek az ünnepét, akinek napján ősük felvette a keresztény vallást.

amelyeket az egykor dölyfös, most pedig meghunyászkodott Agamemnón előterjeszt — pontosan úgy hívja a szultán kétszer is levelével Márkót, hogy segítségül siessen, de Márkó azt feleli hogy még szomját sem olthatta borral és illően meg sem vendégelte komáit és jóbarátait. Amikor a szultán harmadszorra hívja, miután három ütközetben százezer harcosát vesztette, és panaszolja hogy az arabok felborították sátorát, csak akkor tér vissza Márkó a szultán hadseregébe, mint ahogyan Akhilleus is csak Patroklos eleste után tér vissza az akháj seregbe. Mihelyt az arab őrség megpillantja Márkót hogy visszajött és jelen van a harcban, felhívja az arabokat a visszavonulásra, ugyanúgy mint Pulydamas trósz harcosait:

«Most lépj vissza, heves arab sereg
íme itt van az a szörnyű bajnok
rettentő nagy tarka paripáján».

(Karadzsics gyűjteménye II. 61. sz. 164—166 verssor, B. F. ford.) Ahogyan Akhilleus visszaverte a trójai hadat, kegyetlenül kaszabolva köztük, hogy városuk felé szorítsa őket, úgy üt rajta Márkó is az arabokon, seregüket három felé űzve.

II. Akhilleus és Obilics Milos[5]

Azok az események amelyek az Iliasban bontakoznak ki, Akhilleus, a legnagyobb akháj hős haragja körül összpontosulnak, akit mélyen megsértett Agamemnón, az akháj fővezér azzal, hogy eltulajdonította Akhilleus legkedvesebb rabszolganőjét, Briséist, kárpótlásul azért, mert Agamemnón kénytelen volt visszaadni a sajátját, Khryséist a leány apjának, Khrysésnek, aki Apollón papja volt.

A koszovói (rigómezei) eposzok java része Obilics Milos haragjához fűződik, akit Lázár fejedelem,[6] a szerb seregek fővezére, súlyosan megsértett azzal, hogy «előbb hívő, azután hitszegő» névvel illette.

Milos erejével, szépségével és hősiességével emlékeztet Akhilleusra (Karadzsics II. 39. 160—65, 431—34 és II. 49, III. 27. sora) és Zsdralin, a lova, természetfeletti tulajdonságaival pedig (ez táltos paripa) Akhilleus Xanthos nevű lovára az Iliasban; Akhilleusra emlékeztet Milos kentaurosz-természetével is: a mythos egyik verziója szerint Akhilleus édesanyja, Thetis, a leánya Kheirón kentaurosznak, akinek feje és melle emberi, testének többi része pedig lóra hasonlít, Milost pedig hagyomány szerint «kanca szülte»,

[5] Obilics Milos, szerb nemes, meghalt 1389. június 28-án, amikor a rigómezei ütközet előestéjén a törökök táborába behatolva megölte Murát szultánt. A néphagyomány őt először Kobilics vagy Kobilovics néven emlegeti (ami annyit jelent: Kancafi, azaz aki kancától származik). A XVIII. században ez a név úgy szerepel már: Obilics. Milos állitólag azért ölte meg Murátot, mert Lázár fejedelem előtt ellenfelei mint árulót vádolták és ezzel akarta bebizonyítani hűségét. Álruhában öltözve behatolt Murát sátorába és megölte Murátot, de Milost is azonnal lemészárolták a törökök. Habár ideiglenes zavart sikerült neki ezzel előidéznie a török táborban, a törökök mégis győztek.

[6] Lázár szerb fejedelem a törökök elleni küzdelem céljából Tvertkó boszniai királlyal és az Anjoukkal, illetőleg Zsigmond királlyal szövetkezett. Mégsem sikerült megnyernie a rigómezei csatát. Ennek elvesztése után a törökök Murát holttestе mellett kivégezték. A néphagyomány cárnak és „rigómezei vértanú"-nak nevezi.

«de valamely szürke arab kanca,
arab kanca mely darúkat ellik,[7]
megtalálták reggel a ménesben,
a kanca őt tejével táplálá
azért erős, azért ilyen magas.»

(Karadzsics gyűjteménye II. 39. 474—79 sorok, B. F. fordítása)

Az Iliasban a hősök dicső tetteikről *(κλέα ἀνδρῶν)* énekelve vígadnak. Amikor Agamemnón követei engesztelni jönnek Akhilleust, hogy szűnjön haragja és az akhájok segítségére siessen:

«ott lelték: lelkét csengő lanttal vidította,
szép díszes lanttal, melynek húrlába ezüst volt:
Éeitón várát feldúlva szerezte magának;
épp ezzel mulatott, hősöknek zengte a hírét.
Patroklos pedig egymaga ült szemben vele, némán,
várva, hogy Aiakidés mikor ér végére a dalnak.»

(Illias IX 186—191 Devecseri Gábor fordítása)

Ez a hősi dalköltészet ősrégi megnyilvánulása: hősi dalt csak hős énekel hősökről hősöknek. A hős ugyanakkor dalos is egyszemélyben, úgyhogy már erre a korszakra is érvényesek Alkmán, a görög lírikus szavai: «A szép lantjáték megállja a helyét a hősi karddal szemben». (Diehl 100. fr.)

Ennek bizonyos párhuzama volna a szerb népköltészetben Obilics Milos éneklése: mint ahogyan Akhilleus legkedvesebb barátja és bajtársa Patroklos előtt lanttal zengte énekét, ugyanúgy énekel Milos Márkó királyfinak, fogadott fivérének dicső, szép éneket:

«akik jobbak voltak, őseinkről,
kiki hogyan királykodott vala
tisztességes Macedoniában,
kiki miként valósította meg
hites szavát, jó alapítványát.»

(Karadzsics II. 37 sz. 89—92 sorok. B. F. fordítása)

Miképpen az Iliasban a törzsi társadalom képviselőjeként jelenik meg az epikai cselekmény hőse, úgy a szerb népi hősköltészetben is a hősi dalnok a szerb hűbérrendszer főúrainak képviselője.

III. Deus ex machina

A kauzalitása elve alapján a drámában semminek sem szabad ok nélkül megtörténni: mindennek kell tudni az okát, vagy el kell gondolni, hogy az ok fennáll (lásd: Aristotelés Poetika 1454 b 6.). Az okozatosság törvénye megköveteli, hogy a jellemek következetesen legyenek megjelenítve, mert csak így alapulhat a drámában a jellemeken a kibontakozás.

[7] . . . azaz darú röptű lovakat.

Euripidés drámáinak nagy száma azonban nem végződik természetesen, magukból az eseményekből, mint Aischylosnál és Sophoklésnél, hanem a bonyodalom bennük könnyűszerrel bontakozik ki azzal, hogy egy gépezeten hivatlanul isten jelenik meg a színpadon — *deus ex machina* —, aki eligazgatja a dolgokat, vagy jóváhagyja a kész tényeket. Ilyen eljárás a drámai bonyodalom kibontási műveletében inkább a költőnek volt segítségére, mint személyeinek, hogy az igen bonyolult helyzetekből megmeneküljenek.

Ilyen eljárást a balszerencsében Sophoklés is alkalmazott Philoktétés című drámájában, éspedig teljes drámai — ha nem is vallási — értelemben. Miután kimerült a bonyodalom kibontakozásának minden lehetősége, megjelenik a *deus ex machina*, de nem éppen ex machina, szkeptikus pökhendiségből sem, vagy naivságból, amely kiútra nem lel, hanem az erkölcsi természetnek annak a mély tudatából, amely a világmindenség erkölcsi rendében való mély hitből fakad; a deus ex machina ennek a rendnek a megszemélyesítője, amelyben a meg nem írott törvények teljes összhangban vannak azokkal a törvényekkel, amelyek be vannak vésve az emberi szívbe, és úgy jelenik meg, mint az a segítség, amely mindig a legközelebb áll akkor, amikor a legnagyobb a lesújtó baj. Megjelenése etikailag mélyen motivált. Ahhoz, hogy le lehessen küzdeni Philoktétés gyűlöletét és dacát, amelyek zavarják az isten tervének megvalósulását — nem elgendő a fiatal Neoptolemos egyenes, derék tisztessége, hanem Philoktétés legbensőbb barátja, a csodálatos íj legelső tulajdonosa, Héraklés kellett hogy közölje Philoktétésszel az istenek határozatát, rámutatva mindazokra az erőfeszítésekre és kínszenvedésekre, amelyek árán az égbe jutott, márpedig Philoktétésre is ez vár. Héraklés kellett, hogy közölje azt, hogy Philoktétésnek Trója alá kell mennie, ahol majd meggyógyítja szörnyű sebét és Trója megvételével betölti majd sorsát. Most érti csak meg Philoktétés szenvedésének értelmét, úgyhogy most már szívesen veti magát alá az isteni határozatnak, amelyet oly tekintély közöl vele, mint amilyen Héraklés személye. Így aztán az igazi erkölcsi tisztaság és nemeslelkűség a megalkuvó gyakorlatiassággal és kíméletlen machiavellizmussal kerül összeütközésbe, s ez teljesen erkölcsi szférában oldódik meg.

A drámai bonyodalom kibontakozásának megoldása irracionális elemek beleszövődésével már Homéros Iliasában is megmutatkozik, éspedig euripidési módon abban a jelenetben, melyben Odysseus lebeszéli az akhájokat a visszatérésről Athéné istennő sugallatára (II. 1—210), sophoklési módon pedig, amikor ugyancsak Athéné istennő Akhilleust tántorítja vissza attól, hogy kardot ránts on az emberek szétűzésére, vagy hogy dühében Agamemnónt tegye el láb alól (I. 188—232). Itt Athéné istennő azért jelenik meg, hogy rámutasson a hősnek arra az útra, amelyet nem képes megtalálni. Az akháj táborba jön Khrysés, Apollón papja, kéri az akhájokat, hogy adják vissza leányát váltságdíj fejében, akit nemrégen foglyul ejtettek a harcban és odaadták Agamemnónnak mint tiszteletdíjat, de az akhájok visszautasítják és becsmérlik. Emiatt Khrysés könyörög Apollón bosszújáért, s az isten nemsokára ezután dögvészt küld az akháj seregre, amely kilenc napig pusztította a legénységet. A tizedik napon Akhilleus, az akháj had kíváló hőse, egybehívta a népet, hogy az istent megengeszteljék. Akhilleus az első, aki síkraszáll azért, hogy a sereg megszabaduljon szorongatott helyzetéből. Kalkhas, a jós, akinek Akhilleus megígérte, hogy szükség esetén meg fogja védelmezni, kijelenti, hogy a dögvész azért sújtja a sereget, mert Agamemnón meggyalázta Apollón papját. Most Akhilleus és Agamemnón közt vita keletkezik, mely mind hevesebbé válik. Akkor Aga-

memnón megfenyegeti Akhilleust, hogy meg fogja fosztani: elveszi tőle Briséist, legkedvesebb rabszolganőjét, akit maguktól az akhájoktól kapott mint tiszteletajándékot hőstetteiért. Ezzel a vita tetőpontjára hág és a vak düh netovábbjává fajul. Akhilleus két gondolat között ingadozott:

«Szólt; mire fájdalom ébredt Péleiónban: a szíve
bundás melle alatt hányódott kétfelé: vajjon
rántsa-e most ki hegyes kardját hamar oldala mellől,
s szétvervén azokat, beledöfjön az Átreidésba,
vagy szüntesse haragját és lecsitítsa a lelkét.»

(Iliás, I. 188—192 Devecseri Gábor fordítása)

A vita majdnem öldökléssé fajult. Képtelenség folytatni, mert Akhilleus nem tudná magát tovább tartóztatni. Hogy ne kerüljön sor a vérontásra és hogy ne keletkezzen nagy öldöklés, valakinek közbe kell lépnie. Bármelyik főúr jelentkezne is, sem Agamemnon, sem Akhilleus nem hallgatták volna meg szavát. Magasabbrendű tekintélyre volt tehát szükség. Amikor már Akhilleus, Agamemnón legdühösebb fenyegetései és leghevesebb dühe közepette, kardja markolatát tapogatta, ez a tekintély leszáll az égből, mint az agy a szívbe, Athéné istennő alakjában, aki Homéros Olymposlakói közül a legszellemibb istenséget testesíti meg.

«Míg ezt hányta-vetette a lelkében s a szívében,
és hüvelyéből nagy kardját kiragadta, Athéné
jött le az égből, mert odaküldte a hókarú Héré,
az, ki a lelkéből mindkettőt féltve szerette;
háta mögé lépett s megfogván szőke hajánál
Péleiónt, neki tűnt csak föl; nem látta a többi.
Megdöbbent Akhilleus, megfordult, látta azonnal,
hogy nagy Athéné az: szeme oly félelmesen égett;
hát őt megszólítva, ilyen szárnyas szavakat szólt:
««Pajzstartó Zeus leánya, miért jöttél ide ismét?
Tán, hogy dölyfét lásd Agamemnón Átreidésnak?»»

Erre az istennő így szólt, a bagolyszemű Pallas:
««Jöttem hogy szünjék haragod, ha ügyelsz a szavamra;
istennő küldött le az égből, hókarú Héré,
— — — — — — — — — — — — — — —
Szüntesd hát a viszályt, kardod ki ne rántsd a kezeddel:
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — szelídülj hát, tedd a szavunkat.»»
Erre a gyorslábú Akhilleus neki válaszul így szólt:
««Istennő, hisz ügyelnie kell szavatokra örökké
még a nagyon haragos lelkűnek is: így igazán jobb.
Mert aki hallgat rá, azt meghallgatja az isten.»»
Szólt; az ezüst kardmarkolatot súlyos keze fogta,
s lökte a nagy kardot hüvelyébe megint; szava ellen
nem tett Pallasnak; s az ment az olymposi csúcsra.»

(I. 193—203, 206—208, 210, 215—221 Devecseri ford.)

Mily ellentét köztük: a dühös Akhilleus, ki kardja markolatán tartja kezét, és a higgadt Athéné, ki a dúlt lelkű hőst hajánál fogva tartja! Az egész helyzet tartalmát a költő egy szóba sűrítette: ἴσχεο = szelídülj hát.

Az isteni jelenség ilyen tevékenységének analógiája, t. i. a drámai bonyodalomnak irracionális eljárással való kibontakoztatása megvan a szerb népi hősdalokban is. Ime egynéhány példa!

Az első. — Mielőtt Márkó királyfi elmenne a Rigómezőre, hogy megítélje, kire szálljon az uralkodás joga, anyja arra tanítja őt hogy kötelessége az igazmondás, ez az életénél is fontosabb, mert az életet is oda kell hogy adja az igazságért. Amikor Márkó tényleg részrehajlás nélkül ítélkezett «sem apja javára sem nagybátyáinak javára, hanem az igaz Isten igazsága szerint», az apa, Vukasin,[10] megharagudott és heves lendülettel le akarta szúrni Márkót. Márkó futásnak ered a templom körül, a király pedig üldözésbe veszi és amikor már majdnem utolérte, a legválságosabb pillanatban váratlanul, mint a villám a ködfoszlányból, megjelenik az irracionális hatalom, maga az igazság («de a templomból valami megszólal») és behívja Márkót, hogy meneküljön a templomba, amit ő meg is tesz és utána becsukódik az ajtó. A tőr, amelyel az apa már lendületet vett, nem találja el fiát, a valóság és igazság hordozóját, hanem az ajtófélfát, amelyből kiserked a vér:

Midőn aztán a király megbánta,
ilyeténkép szólalt meg legottan:
«Jaj énnekem, Istentől nagy vétek!
Mint öltem meg Márkót, a fiamat».
A templomból így szólalt valami:
«Nem hallod-e te Vukasin király!
Nem vágtad meg te fiadat Márkót,
de megvágtad az Isten angyalát.»

(Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteményéből II. 33. sz. 236—243 sor.)

Az igazságszerető Márkó és a kapzsi, hatalomravágyó apja közt a viszály tehát irracionálisan oldódik meg: mint az igazság megvédelmezője maga az angyal jelenik meg, aki vérével váltja meg Márkó oltalmazását és Vukasin megbánását. Az első, aki Athéné istennő megjelenését összehasonlította az angyal megjelenésével a szerb hősköltészet ezen énekében, az Kosztics Láza volt: «Betekintés az Iliász egyik szép fejezetébe» című munkájában (Srpski Letopis (=Szerb évkönyv) 1872. évfolyamának 113. könyvében, 105—107. oldal), aki a bonyodalom irracionális megoldását a szerb hősi dalban egészen helyesen igazolja: «A szerb dalnok, a guszlár, az isteni jelenség szerepeltetéséhez nem folyamodott mindaddig, amíg az feltétlenül szükségessé nem válik a cselekményben, amíg teljesen ki nem merült az emberi erő abban, hogy megakadályozza azt a tettet, amelyben a természet elfajulna.»

A második.—«A Jugovics fiúk anyjának halála» című eposzban a költő különös és rendkívüli művészi ösztönnel, amilyen csak a legkiválóbb költői zsenikhez méltó, sorban ecseteli a különböző látványok sorozatát, amelyek az anyában előidézik a legerősebb és legmegrázóbb fájdalmak felhalmozódását. Az első látvány: az anya a Rigómezőre jön, ahol a török támadó sereg és a szerb védőosztagok közti összeütközéssel letünt a középkori szerb állam napja, ott látja elesett fiait és férjét, hallja a lovak nyerítését, oroszlánok és sólymok hangját halott gazdáik mellett, hallgatja, hogy mindegyik állat a maga módján

fejezi ki fájdalmát elesett gazdája után, de minderre a jajveszékelésre az anya nem sír, hanem összeszedi ezeket az állatokat, az egyetlen élő maradványt, mely fiai után maradt rá, majd haza vezeti őket. A második látvány: otthon általános a szomorúság és a siralom — özveggyé vált menyeinek gyászoló jajveszékelése, a gondoskodás nélkül maradt árvák sírása, a lovak panaszos nyerítése, a sólymok és oroszlánok fájdalmas hangja — de az anyának, a megkövült öregasszonynak, ekkor sem csordul könny a szeméből. A harmadik látvány: éjfélkor felnyerít Damján lova, Zelenkó, (Deres), az anya hallja meg legelőször és menyéhez, Damján feleségéhez fordul kérdésével: vajon a ló éhes-e vagy szomjas. Menye azzal magyarázza a ló nyerítését, hogy sír az állat, mert nem hozta a hátán haza a gazdáját. Az anyának menye válasza új fájdalmat okoz, de még ekkor sem sír: a legmélyebb fájdalmak és legkeservesebb csapások nem törhetnek ki könnyekben. A negyedik látvány: érkeznek a végzetes madarak, a sötét hírnökök — a hollók. Hogy az anya keményszívűségével ne tűnjön érzéketlennek, mint akiből hiányzik az anyai érzés, a költő irracionális eljárást alkalmaz, hogy létrejöhessen az a csapás, amely lehetővé teheti majd, annyi fájdalomkeltő látvány után, hogy megszakadjon anyai szíve. Tehát, hogy az anya ne élhessen át többé olyan jeleneteket, amelyektől szíve kemény maradna, két holló elhozza a csatatérről Damján kezét aranyozott jegygyűrűvel együtt és leejti az anya ölébe. Az anya nem ismeri fel rögtön a kezet, ami természetes is, mert hiszen kilenc fia volt és nem képes már mindegyikre olyan pontosan visszaemlékezni, de Damján hitvese rögtön felismeri, méghozzá az aranyozott jegygyűrűről, mely vele volt az esküvön.

Ennek az utolsó, de legerősebb csapásnak az anya nem képes ellenállni, fájdalma kitör. Damján keze boldog emlékeket idéz elő azokról az örömteli napokról, amikor ez a kéz, akkor még gyermeki, az ő anyai ölén növekedett, most pedig már mint hősnek kezét kitépve, hozzák a hollók temetetlenül, mint meghökkentő bizonyítékát a szerencsétlen végzetnek, és ölébe hullatják. E két véglet megragadó találkozása, t. i. egyrészt az az édes öröm, amelyet előidéz az emlékezés a kisgyermek karjára, másrészt pedig a fájdalom, amelyet ugyanaz, de most már halott felnőtt fiának a keze előidéz, kioltják az anyából az életerő utolsó maradványát is. Az anya a legveszedelmesebb és legpusztítóbb lelki szenvedések terhe alatt megtörik, ölében simogatva, forgatva a fia holttestéről letépett kezet, szíve meghasad, meghal, de könny ekkor sem csordul szeméből. E hőskölteméný költőjének bizonyára nem volna lehetetlen az anyát a fájdalom kifejezésére sarkallnia a hollók szerepeltetés anélkül is, tehát racionális módon; a hollókra nem volt okvetlenül szüksége. De szebben és világosabban nem is tehette volna lehetővé, hogy az anya nem hullajtott, visszafojtott könnye kifejezésre jusson, mint, így, hogy megjelentette a hollókat, ezt a közismert ezközt, a guszlár szokása szerint: a csatatér madarai mint sötét hírnökök hozzák az anyának fia levágott és temetetlen karját. Ilyen eljárást alkalmazva el is érhette a költő, hogy az anya könnyek nélküli fájdalma végül is kifejezésre jusson, mélyen aláfestve és kiemelve.

Mint harmadik példát a tündér megjelenését említeném meg a «Márkó királyfi és Keszedzsia Musza» című hőskölteményben (Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye II. 60. sz.), melyben Márkó a tündér segítségével öli meg Muszát, az útonállót, de amikor látta, hogy Muszának három hősiszíve van és hármas bordája, Márkó megbánja, hogy magától jobbat, azaz erősebbet ölt meg, de éppen ezzel a megbánásával múlja felül Muszát és jobb lesz, mint Musza, tehát mégis derekabb hős, mert a lelki hősiesség több, mint a testi.

Mint negyedik példát kiemelem a sólymot «A Jaksicsok osztoszkodása» című hőskölteményben (Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye II. 97. sz.), amely az aranyszárnyú vadrucával összecsapva elvesztette jobb szárnyát, és Dömötör kérdésére, hogy érzi magát szárnya nélkül, úgy felel, mint egy értelmes lény:

«Nékem olyan szárnyam nélkül mostan.
mint testvérnek a testvére nélkül.»

(B. F. fordítása).

Homérosnál is, és a szerb költőknél is a drámai bonyodalom természetfeletti eszközökkel bontakozik ki. Homérosnál ez Athéné, mint az értelem és önuralom istennője, a szerb hősköltészetben, az első példában az angyal mint az igazság védelmezője a kapzsi uralkodni vágyók törekvéseivel szemben, a másodikban a hollók, amelyek lehetővé teszik a fiú kiszakított karjával, hogy az anya, aki elesett férje és fiai felett semmilyen kifejezését nem adja fájdalmának, végül halkan megszólal és bánatában meghal, a harmadikban a tündér, aki kioktatja Márkót hogyan győzheti le az útonállót, a negyedikben pedig a sólyom, amely feleletével megbánásra indítja Dömötört. Mint ahogyan Homéros Athénét szerepelteti, hogy az akháj hadsereget megmentse a bomlástól, amely beállna, ha az indulattal és dühvel telt Akhilleus megölné annak fővezérét — úgy a szerb költők is csak azért keresik az irracionális segítőeszközt, hogy megmentsék a cselekvést a természetellenestől: hogy a hatalomravágyástól elvakult apa meg ne ölje fiát, kinek becsülete meg nem inog, túlszárnyalva minden vérségi kapcsolatot, mely igazságtalanná tehetné őt, és odadörgi hangos szóval rendületlenül az igazat. Ennek az irracionális segítségnek köszönhető, hogy az anya nem maradt keményszívű az elesett családtagok sorsa felett, hogy az anyaság fájdalma nem maradt elfojtva; hogy a zsarnok, fosztogató és rabló nem győzhette le a hőst, aki üldözi az erőszakoskodókat és oltalmazza az elnyomottakat; hogy testvér ne öljön meg testvért.

IV. «Vajon melyik vala a derék Hős?»

Az Ilias III. énekében, amikor az akháj és trójai sereg egymás ellen kivonul a csatatérre, Paris bajvívásra hívja ki a legbátrabb akháj hősöket, de amint észreveszi Menelaost, hogy harci szekeréről leugrik, inába száll a bátorsága és megszökik. Midőn Hektór ezért összeszidja, Paris kijelenti, hogy kész egyedül megvívni magával Menelaosszal s a győztesé legyen majd Helené az elrabolt kincsekkel együtt. Menelaos elfogadja a kihívást, de megköveteli, hogy a bajvívás kezdete előtt a két ellenfél kössön szerződést és hogy jelenjen meg Priamos az áldozaton, amelyet majd azoknak az isteneknek fognak bemutatni, akik tanúi lesznek az eskűtételnek. Mindkét hadsereg nagy örömmel fogadja a hírt és Hektór Priamosért küld. (II. III. 1—120.)

Priamos a nép hét vénével ott ül a bástya tetejében, a Skaiai kapuknál. A költőnek az a szándéka, hogy a hallgatóságot a csatatérről a városba, vezesse el, hogy éppen ugyanabban a pillanatban, amikor Helenéért megkezdődik a harc, őt magát mutassa meg győzedelmes szépségében, mely megigézi az ősz trójai véneket is — úgy valósul meg, hogy Homéros Irishez, az istenek hírnöké-

hez folyamodik, deus ex machiná-hoz, kinek sarkallására jön el Helené a falakra a trójai vénekhez és ott mutatja meg nekik az akháj hősöket, amikor Priamos kérdezi: «Ki is ott az az akhájok közt, az az óriástermetű férfi?» (166—167—170) — Agamemnónt, Odysseust, Aiast és Idomeneust.

A III. éneknek ez a részlete kiválik egyes motívumok kellemes fejlesztésével, a hősök élénk ábrázolásával. Kellemes mérték sugárzik abból, hogy Helené magától folytatja a hősök jellemzését Priamos kérdései után, ami eltünteti azt az egyhangúságot, amely akkor állna be, ha Priamos folytatná kérdéseit. A «szemlélgetés a falakról» (*τειχοσκοπία*) így nyer méltó befejezést. (234—242).

A hősök szemlélését és azok tömör jellemzését szereti a szerb hőskölteszet is. Az egyik rigómezei hőskölteméný ötödik része így kezdődik:

«Vajon melyik vala a derék hős,
aki egyszer megsuhintja kardját,
éles kardját, derék jobb kezével
húsz főt metszvén le iziben véle?
— Az a jó hős Bánovics Sztrahinya.»

(Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye II. 49. sz. 1—5 sor, B. F. fordítása).

Ebben az énekben háromszor kérdezi valaki, mint Priamos, hogy ki az a derék hős, és háromszor felel valaki, mint Helené, hogy ki: az első Bánovics Sztrahinya, a második Szrgya Zlopoglegya (Zordontekintetű Szrgya), a harmadik Jugovics Boskó.

A szemlélgetés valódi párhuzama a homérosi szemlélegetésnek akkor, ha valamilyen magas helyről történik, például valamilyen toronyról, vagy magas fáról, sudár fenyőről. Kiválóan szép szemlélgetés van például a «Zárai Todor házassága» című énekben (Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye II. 24 sz.), amelyben Gojeni Alil távcsővel egy fenyő tetejébe mászik és fivérének Kladusai Mújónak leírja, hogy milyen lakodalmas népet lát és milyen daliák vezetik a menetet, Mújó pedig Alil leírása alapján magyarázza, mint Helené Priamosnak, hogy kik azok a hősök (209—387).

Ilyen hatásos szemléltető jelenetek vannak még a következőkben: «Jankovics Sztoján és Szmilyanics Illés» című énekben (Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye III. 23 sz.) amelyben Sztoján a Petrova Gorán távcsővel szemléli Mújó bulyukbasa (török századparancsnok; B. F. megjegyzése) tornyát, a torony alatt a csapszéket, csapszék előtt a lányok körtáncát, köztük pedig a szép Hajkunát, Mújó húgát, (25—57 sorok); azután pedig még «Gavrán harambasa és Limo» (Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye III. 42. sz.), melyben Gavrán a Bístyei mező fölött fenyőre mászik fel és onnan szemléli Fazli — harácsli erejét: az első Petár Mrkonyics, a második Fazli segédje, utána maga Fazli — harácsli, aztán hét öszvér megrakva kinccsel, kíséretük száz bistyei török és harminc pandur a hegységből (130—163).

V. «Vajon szült-e anya hős daliát?»

Agamemnón, a fővezér, nem tud elaludni nehéz gondjaitól. Éppen amikor el akar indulni Nestórhoz, hogy tanácskozzon vele, megérkezett hozzá fivére, Menelaos, aki szintén nem tudott elaludni. Agamemnón elküldi őt, hogy hívja

Aiast, Idomeneust és a többi hadvezért hadi tanácskozásra, maga pedig elindult hogy felkeltse Nestórt. Nestór felkeltette Odysseust, emez meg Diomédést, Lokrisi Aiast és Megést. Ezekhez társultak Thrasymédés és Mérionés. Így tizenegy hadvezér gyűlt össze, s így szólt hozzájuk Nestór:

«Kedveseim, nem akad hát férfi, ki bízva saját hős
lelkében, közelébe hatolna nagyszivü trósnak?
Tán valamely kóbor daliát még foglyul is ejthet,
vagy minekünk valamely hírt hozhat a trójaiaktól,
egymásközt miket is terveznek: akarnak-e távol
gályáknál vesztegleni még, vagy vissza a várba
húzódnak, miután az akháj sereget leigázták?
Mindezt megtudhatná s hozzánk vissza is érne
sértetlen, s nagy hírre kerülne az égnek alatta
minden népek közt, s jó bért is kapna e tettért.
Mert valahány fejedelme akad csak a görbe hajóknak,
az mind adna sötétgyapjas juhot őneki s avval
bárányt is, páratlan szép adományt; s az a férfi
minden jó vigadó lakomán részt venne ezentúl.»
Ezt mondotta; s azok mind hosszan csöndbe merültek;
majd pedig így szólt harcban-erőshangú Diomédés:
«Nestór, hős szivem és lelkem nagyon ösztönöz engem,
hogy behatoljak a trójai ellenség csapatába,
mely közelünkben van: de ha bajnok társam akadna,
még bátrabban erednék, több bizalommal az útra.
Mert hol kettő jár, hamarabb meglátja az egyik,
hogy mi a jó; a magányos meg, ha talál is egyetmást,
mégiscsak lomhábbeszű és gyöngébbleleményű.»
Szólt; s Diomédésszel sok volt kész társul eredni:

(X. 204—227 Devecseri Gábor fordítása)

Ugyanígy, éppen ugyanabban a pillanatban Hektór is összehívja a trójai hadvezéreket és kérdezi:

Ám ezalatt Hektór sem hagyta aludni a bajnok
trós sereget, s a legelsőket gyűlésbe hivatta,
Trójának valamennyi vezérét és fejedelmét;
s összehiván őket, tervét okosan szövögette.

(Uo. 299—303).

Majd azt jelenti ki Hektór, hogy Akhilleus kocsiját a két lóval annak fogja adni, ha a trósok le fogják győzni az akhájokat, aki elválalja az akhájok kikémlelését (uo. 304—312). A trójai hősök először midannyian hallgatnak (313), azután jelentkezik Dolón és felhívja Hektórt, esküdjön meg, hogy ígéretét tényleg teljesíteni is fogja (314—327). Végül is Dolón elindul kikémlelni az akhájokat (333—337).

Az akháj és trójai helyzet között hasonlatosság áll fenn. Vizsgáljuk meg legelőször az akhájok helyzetét! Náluk a következő mozzanatokat észleljük: 1. A hadvezér felhívást intéz a hősökhöz, hogy ki fogja közülük kikémlelni

az ellenség táborát; 2. annak, aki jelentkezik, jutalmat igér a kémkedés sikeres kimeneteléért; 3. a hősök közül eleinte senki sem jelentkezik, mindenki hallgat; 4. végül a legnagyobb zavar közepette, jelentkezik az egyik hős, majd utána még egy; 5. a hős elindul hogy a tettet véghezvigye. — Most pedig vizsgáljuk meg a helyzetet a trós seregben! Az előbb említett mozzanatokból az első négy a trósok helyzetében is megmutatkozik. Utánuk azonban megjelenik még két új mozzanat, éspedig: 5. aki a merész vállalkozásra jelentkezik, felszólítja a hadvezért, hogy esküvel erősítse meg ígéretét; 6. a hadvezér esküt mond; 7. mint az akháj helyzetben, itt is a hős elindul véghezvinni a vállalkozást.

Ugyanilyen helyzet áll fenn a megfelelő mozzanatokkal a szerb hősköltészetben is. Az ilyen helyzetekben a kérdések így hangzanak: «Vajon szült-e anya hős daliát és dajkált-e nővérke oly öcsét?» (Karadzsics — Sztefanovics Vuk gyűjteménye III. 65. sz. 1—2 sor), vagy «Lesz-e majdan olyan hős dalia?» (Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteménye VI. 16. sz. 29 sor). Néha valaki, mint pl. a basa, nem teszi fel a kérdést személyesen, hanem hőstettre alkalmas személyt hírnöke által kerestet (Karadzsics — Sztefánovics Vuk III. 45. sz. 37—39 sorok).Néha pedig nem kérdés hangzik el, hanem valaki pohárköszöntővel köszönti fel a társaságot ivás közben:

«Egészségemre sem, tietekre
sem, de egészségére a hősnek
aki elmegy . . .

(Karadzsics — Sztefánovics Vuk gy. III. 23. 70—72 sorok).

«Lyutica Bogdán és a moszkvai király« című hőskölteményből idézek egy példát, amely mindenben megfelel Homéros trójai helyzetének. Az istanbuli császár hírt hallott arról, hogy a moszkvai királynak szárnyas lova van, összehívta erre a basákat és a következőket mondja:

««De törökök, én kedves feleim,
vajon melyik leszen az a jó hős,
ki moszkvai mezőt kikémleli,
kikémleli a szárnyas paripát,
annak eskűm s hites szavam adom,
enyém mellé palotát építek,
néki adom én szultáni lányom,
kedve szerint feleségül vegye,
kincset egész életére sokat.»»
Valahányan a tanácsban voltak,
földre néztek, lehajtva fejüket;
egyik nézi harci fegyverzetét,
másik pitykét számol a dolmányán
vagy a sötét bajszát pödörinti,
sarkantyúját vizsgálgatja lábán,
zsíros földben hogy növekszik a fű,
mint a leány hattyúfehér keble.
De nem néz le hős Lyutica Bogdán,
hanem császár fekete szemébe,
a császárnak ily szavakat szólva:
««Szultán — császár, te fényes napsugár,

megadod-e amit megigértél?»»
Mire néki így felelt a császár:
««Meg én, fiam, hisz szavamat adtam!»»
Ekkor Bogdán ezt mondá őneki:
««Adjad hírül rabnépemnek, császár,
hogy házamat tűzzel felégetted,
rabigába törted édesanyám,
engem pedig száműzettél vala,
rab népemtől hogy elválasszanak.»»
Majd felpattan nagy paripájára
és elvágtat Rumélián átal.»

(Karadzsics — Sztefánovics Vuk gyűjteményéből, VI. 46. sz. 28—61 verssorok, B. F. fordítása.)

A császár is, mint Hektór, összehívja tehát a hősöket és megkérdezi tőlük, hogy ki menne el kikémlelni a szárnyas paripát (1 = 28—31 sorok), leányát ajánlja fel díj fejében annak, akinek sikerül a kémkedés (2 = 32—36). A szerb népi költő is mint Homéros, rendkívül szemléletesen írja le a zavar kedélyállapotát, méghozzá színesebben mint Homéros: a szultán emberei is hallgatnak, mint a trósok (3 = 37—46 sorok). Mint Hektórnak Dolón, a szultánnak is felajánlkozik Lyutica Bogdán (4 = 47—48 sor) és mint Dolón Hektórt, kérdezi meg ő is a török császárt, hogy megtartja-e valóban igéretét (5 = 49—51 sorok). Mint Hektór, a török császár is esküvel biztosítja igéretét (6 = 53 sor), Lyutica Bogdán pedig mint Dolón, eltávozik, hogy végbevigye, amit elvállalt (7 = 54—61 sorok).

Olyan helyzeteket, amelyekben minden mozzanat megvan, mint a trójaiban, találhatunk még számos népköltéményben, mint pl.: «Jankovics Sztoján és Szmilyanics Illés» (Karadzsics gy. III. 23. sz.), »Szenyanin Ivo házassága» (uo. III. 26), «Manojlo mester» (uo. III. 45 sz.), «Tomics Miját halála» (uo. VII. 37 és 38 sz. változat), «A grahovói basa és Vlasics Milos» (uo. VIII. 10 sz.).

Olyan népi hősköltemények is vannak még, amelyekben a helyzet teljesen hasonlít az akháj seregben fennálló helyzethez, s amelyekben az a személy, aki jelentkezik a merész vállalkozásra, nem követel esküt a hadvezértől ígérete megtartásának biztosítékául, s ezzel egyben elmarad a hatodik mozzanat is, t. i. maga az eskü. Ilyen énekek például «Danicsics Vide» «A moracsai ütközet» (uo. III. 65 sz. IV. 48 sz.), «Tósó kapitány házassága» (uo. VII. 9 sz.) és még mások. De vannak még olyan énekek is, amelyekben az a személy, aki felszólít valamilyen hőst merész vállalkozás teljesítésére nem tűz ki ezért jutalmul semmiféle ajándékot sem, viszont mégis akad olyan hős, aki jelentkezik. Ilyenek: Bijélics Ignyátije (uo. IV 35. sz), «Rigyáni Gyúró árulása» (uo. VIII. 8 sz.).

HARMATTA JÁNOS

AZ ÓPERZSA BIRODALOM ÖRÖKSÉGE A KORAHELLÉNISZTIKUS EGYIPTOMBAN

I

Bizonyára nincs még egy olyan állam az ókori kelet vagy általában az antik világ történetében, amelyben a társadalmi fejlődést és az anyagi és szellemi kultúra folyamatosságát gazdag forrásanyag alapján olyan hézagtalanul és olyan hosszú korszakokon keresztül nyomon lehetne követni, mint az ókori Egyiptomban. Az eddigi kutatások során már sok olyan értékes megfigyelés halmozódott fel, amely világosan arról tanúskodik, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok, az államszervezet és a hivatalos írásbeliség, valamint a szellemi élet számos eleme a görög-római és a bizánci Egyiptom egész története folyamán továbbélt vagy szervesen továbbfejlődött. Ezeket az eredményeket újabb tanulmányok sok vonatkozásban kiegészítették és színesebbé tették, azonban magának az antik és bizánci Egyiptom közötti történeti kontinuitásnak a problémája U. Wilcken, M. Rostowzew, R. Taubenschlag és sok más kutató alapvető munkái óta főbb vonásaiban már tisztázottnak tekinthető. Mégis, az ókori Egyiptom történeti fejlődésének egyik fontos problémája mind ez ideig megoldatlan maradt. Bármennyire világos ugyanis Egyiptomban a történeti fejlődés folyamatossága Nagy Sándortól az arab hódításig, annál bizonytalanabb, hogy lehet-e szó folyamatosan összefüggő történeti fejlődésről a korahellénisztikus Egyiptomban is.

E probléma fontosságát több kiváló papirológus már régebben felismerte. Igy a III. Nemzetközi Papirológiai Kongresszuson tartott «Über antike Urkundenlehre» c. előadásában már U. Wilcken felvetette a ptolemaiosi és a prehellénisztikus, óperzsakori Egyiptom hivatalos írásbelisége közötti összefüggés problémáját, sőt — hogy kifejezését használjuk — e «nagy történeti kérdés» megoldását egyenesen az antik oklevéltan végső céljának jelölte meg. Ugyanebből az alkalomból W. F. Edgerton a démotikus kutatások szempontjából vizsgálta meg ezt a problémát. Újabban pedig H. Bengtson hangsúlyozta ismét nyomatékosan, hogy a Ptolemaiosok előtti közigazgatási formák vizsgálata elengedhetetlen a ptolemaiosi *stratégos*-intézmény kérdésének megnyugtató megoldásához.

Már ez a néhány kiragadott példa is világosan mutatja, milyen jelentősége van a történeti kontinuitás problémájának a korahellénisztikus Egyiptom szempontjából. Így egyáltalán nem meglepő, hogy az utóbbi évtizedekben számos olyan kísérlet látott napvilágot, amely ennek a kérdéscsoportnak egyik vagy másik részletét kívánta megvilágítani. Különösen élénk vita folyt a kettős dokumentumok eredetének kérdéséről, anélkül azonban, hogy a probléma megnyugtató megoldását sikerült volna megtalálni. A kutatás sok részletkérdésben ugyan értékes eredményeket ért el — kiemelhetjük pl. San Nicolònak a perzsa uralom Egyiptom jogi életében fennmaradt nyomaira vonatkozó

megfigyeléseit, vagy Taubenschlagnak az egyiptomi és a görög jog egymásra gyakorolt hatásával kapcsolatban tett megállapításait —, azonban a főkérdés tisztázásában megfelelő források hiánya következtében még mindig csak a kezdeteknél tartunk.

Az utóbbi években a probléma tanulmányozásának feltételeiben szerencsére kedvező változás következett be. Olyan fontos, új források váltak ismeretessé, amelyek ma már lehetővé teszik a fő kérdés eredményt ígérő vizsgálatát. Éppen ezért a következőkben ennek az új forrásanyagnak az alapján szeretnénk a kontinuitás problémáját a korahellénisztikus Egyiptomban a társadalmi-gazdasági viszonyok, az államszervezet és a közigazgatás területén nagy vonásokban megvilágítani.

II

A perzsakori Egyiptom társadalmi-gazdasági viszonyaira, s különösen a közvetlen termelők és a földbirtok, ill. a földtulajdon kérdésére vonatkozólag elsősorban az Aršāma-levelek nyújtanak fontos adatokat a kutatás számára. Ezek a dokumentumok, amelyek az utóbbi évtizedben olyan híressé váltak, a kutatók sokoldalú fáradozása ellenére még mindig számos nehéz problémát rejtenek magukban. Ezek közül most csak a levelek keletkezési idejének kérdését érintjük, mert ennek tisztázása elkerülhetetlen, ha a levelek adatait történeti szempontból értékesíteni akarjuk.

Mivel az Aršāma-leveleket Babylonban és Susában írták, s onnan küldték Egyiptomba, G. R. Driver, a levelek kiadója szerint keletkezésüket az i. e. 411/410 évekre kell tennünk, amikor Aršāma, Egyiptom perzsa helytartója az elephantinei arameus papiruszok tanúbizonysága szerint a nagykirályhoz utazott. A levelek keletkezési idejének ez a meghatározása kétségtelenül logikus gondolatmenetre épül, azonban ennek ellenére áthidalhatatlan nehézségeket rejt magában. Az Aršāma-levelekben ugyanis több ízben szó esik egy nagy felkelésről, amelynek idején Aršāmának több rabszolgája nem tudott az erődbe menekülni, hanem egy bizonyos Anudāru — így olvassa a nevet Driver — hatalmába került. Nyilvánvaló, hogy az Aršāma-levelek egy nagyarányú megmozdulásról tanúskodnak, amelynek során a perzsákat az erődítményekbe vagy egy bizonyos erődbe szorították vissza és zárták be. Ezt a felkelést azonban semmiképpen sem lehet azokkal az elephantinei eseményekkel kapcsolatba hozni, amelyek ott 411/410-ben a Yahu-templom lerombolásához vezettek, mert ezek — mint ez az elephantinei arameus papiruszok világos tanúbizonyságából megállapítható — nem okoztak semmiféle megrázkódtatást a perzsák egyiptomi uralma szempontjából. Így tehát nem lehet 411/410-re tenni az Aršāma-levelek keletkezését.

Mindebből az a következtetés mindenesetre levonható, hogy az Aršāma-levelek keletkezési idejének kérdését csak akkor tudjuk megnyugtatóan megoldani, ha előzőleg sikerült a levelekben említett felkelést és a felkelés vezérének személyét történetileg azonosítanunk. W. B. Henning és I. M. Djakonov már korábban gondoltak arra, hogy a felkelés vezérének nevét *'nrw*-nak, azaz *Inaros*-nak kell olvasnunk, azonban Driver elutasította ezt a javaslatot, mert véleménye szerint *'n*[ ]*rw*-t kell olvasnunk, azaz az *n* és *r* között hézag van, s ebbe még egy betűt kell kiegészítenünk. Ha a pergamen e vitás helyét alaposan megvizsgáljuk, a következő eredményre jutunk. A széthasadt pergamen összeillesztése a restaurátornak nem sikerült tökéletesen. A hasadást a szóban forgó

név alatt a következő sorban a *kzy* szónál is megfigyelhetjük. Ennek utolsó írásjelét a hasadás egy elágazása két részre osztja. Ha már most a pergament ezen a helyen, ahol a betűrészek összetartozását illetően semmi kétség sem állhat fenn, pontosan összeillesztjük, akkor a felső sorban az *n* és *r* betűk közötti hézag teljesen eltűnik, úgyhogy a két betű közé nem lehet még egy betűt kiegészíteni. E megfigyelés által kétségtelenné válik, hogy a felkelés vezérének nevét *'nrw*-nak, azaz *Inaros*-nak kell olvasnunk. A levelekben említett lázadást tehát Inaros nagy felkelésével kell azonosítanunk, s ennek megfelelően az Aršāma-levelek keletkezését az Egyiptom perzsa visszafoglalását közvetlenül követő évekre, azaz 454 és 450 közé kell tennünk.

Ez a megállapítás azonban további következményeket is von maga után. Mint már Djakonov joggal hangsúlyozta, Aršāma, aki a felkelés leverése után, tehát bizonyára nehéz helyzetben lett Egyiptom helytartója, semmiesetre sem lehetett tapasztalatlan fiatalember, hanem minden valószínűség szerint érett férfikorban levő bevált politikusnak és hadvezérnek kellett lennie. Ez a nyilvánvalóan helyes meggondolás azonban egyúttal kizárja azt a lehetőséget is, hogy az Aršāma-levelekben szereplő Aršāma azonos legyen azzal az Aršāmával, akit az elephantinei arameus papiruszok Egyiptom helytartójaként i. e. 408-ig említenek. A pergamen-levelek Aršāmáját sokkal inkább I. Dareios hasonló nevű fiával azonosíthatjuk, aki Hérodotos VII 69 szerint Xerxés hadseregében az Egyiptomtól délre lakó arabok és aithiopsok parancsnoka volt. E mellett az azonosítás mellett szól az a körülmény is, hogy a pergamen-levelek Aršāmája a *br byt'* 'királyi herceg' címet viseli, ugyanakkor viszont ez a megjelölés az elephantinei arameus dokumentumokban szereplő Aršāmával kapcsolatban sohasem fordul elő.

Xerxés görögországi hadjárata idején az egyiptomi hajóhad parancsnoka ugyancsak I. Dareios egyik fia, Achaimenés volt, aki mint az egyiptomi haderők vezére ebben az időpontban minden valószínűség szerint Egyiptom perzsa helytartója lehetett. Mint ismeretes, Achaimenés egészen Inaros felkeléséig, i. e. 463-ig Egyiptom helytartója maradt, s Papremisnél a felkelők ellen vívott ütközetben esett el. Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy Aršāma, aki már 480-ban az Egyiptommal szomszédos, perzsa uralom alatt álló népek segédcsapatait vezette, tehát Egyiptomban Achaimenés alatt alvezérként teljesített szolgálatot, Inaros felkelésének időpontjában szintén az egyiptomi perzsa hadsereg kötelékébe tartozott. Ezt a feltevést a pergamen-levelek adatai is alátámasztják, amelyek szerint Aršāmának Egyiptomban már Inaros felkelése előtt is nagy földbirtokai, jószágigazgatói és rabszolgái voltak. Amikor Papremisnél a perzsák vereséget szenvedtek és Achaimenés, Egyiptom helytartója elesett, a legnagyobb valószínűség szerint Aršāma lehetett az, aki a perzsa haderők vezetését átvette, Memphisbe visszavonult, és azután Inaros és az athéniek ellen a «Fehér Fal» hosszantartó, elkeseredett védelmét megszervezte és vezette, amíg Megabyzés felmentő csapatai 454-ben meg nem érkeztek. Mint rangelső, tapasztalt hadvezért, aki ezenkívül még I. Artaxerxés nagybátyja is volt, ez alkalommal nevezhették ki Aršāmát Egyiptom helytartójává.

Ebben az összefüggésben kell arra is rámutatnunk, hogy az Aršāma-levelek új történeti megvilágításba való helyezése lehetővé teszi egész sor, a levelekben szereplő személy történeti azonosítását. Így Aršāma két méltóságviselőjét, Artavantát és Artahantát a Hérodotosnál szereplő Artayntésszel és Artontésszel azonosíthatjuk. Az Aršāma-levelekben szereplő Artaχayát és Artavahyát szintén említi Hérodotos Artachaios és Artaios néven. Artaχaya

ezenkívül szerepel még a persepolisi kincstári táblákon is, amelyeken neve *Ir-da-ka*$_4$*-ia* alakban jelenik meg. Az Aršāma-levelekből ilyen módon egész sor történeti személyiség lép elénk, akik a perzsa háborúk eseményeiből vagy utórezgéseiből már régóta ismeretesek voltak számunkra.

Az eddigi felfogással szemben tehát az Aršāma-levelek az i. e. V. század közepe táján lejátszódó események felbecsülhetetlen értékű dokumentumainak bizonyultak, amelyek eddig nem sejtett bepillantást tesznek lehetővé a perzsa háborúk történetébe és az akkori Egyiptom belső viszonyaiba.

III

Az Aršāma-leveleknek az óperzsa uralom alatt álló Egyiptom társadalmi-gazdasági viszonyaira vonatkozó adatai szélesebb összefüggés keretébe illeszkednek bele. Mint ismeretes, a hellénisztikus államokban a földtulajdonviszonyok egyik fő jellemvonása a «királyi föld» és a városi földbirtok egymás melletti létezése volt. Már korábban sikerült T. Zawadskynak kimutatni, hogy a hellénisztikus Kis-Ázsiában a «királyi föld», ill. a királyi adományokból keletkezett nagybirtok az Óperzsa Birodalom földtulajdon-viszonyainak közvetlen folytatását képviselik. Az Aršāma-levelek alapján most ugyanezeket a földtulajdon-viszonyokat tehetjük fel a perzsakori Egyiptomban is.

E dokumentumokból egész sor döntő fontosságú közvetlen adatot idézhetünk a perzsakori Egyiptomban fennálló földtulajdon-viszonyokra, elsősorban pedig a «királyi föld»-re vonatkozóan. Így a 2. levélben a következőket olvashatjuk: «És most azt az adományt, amelyet a király és én ʿAḥḥapinak, a szolgámnak, aki Felső- és Alsó-Egyiptomban fekvő birtokaimon *pḳyd* volt, adtunk, Psameśiχ, ʿAḥḥapi fia, aki most helyette Felső- és Alsó-Egyiptomban fekvő birtokaimon *pḳyd* lett, kérte tőlem. Nos, ami ezt az adományt illeti, amelyet a király és én ʿAḥḥapinak adtunk, Psameśiχ, a fia legyen felhatalmazva arra, hogy ezt az adományt ott Egyiptomban birtokába vehesse.»

A 8. levélből pedig a következőket tudjuk meg: «És most névszerint Peṭosiri, egy *vršbr* (= óperzsa **varçabara* 'paizshordozó'), a szolgám, hozzám fordult és a következőket adta elő: 'Névszerint Pâmûn volt az apám. Amikor Egyiptomban a felkelés volt, ő meghalt, és mivel házunk összes asszonyai is meghaltak, a birtok *(bāga)*, egy 30 *arura* nagyságú föld, amelynek ő birtokában volt, gazdátlanná vált. Pâmûn földbirtoka most az enyém lett. Gondolj rám és (adj parancsot), hogy azt nekem átadják, hogy én birtokomba vehessem.' — Most Aršāma a következőket rendeli el: 'Ha ez úgy történt, ahogy az üzenet, amelyet Peṭosiri hozzám küldött, névszerint Pâmûnra, az apjára vonatkozólag elbeszéli, aki az Egyiptomban kitört felkelés folyamán házának asszonyaival együtt meghalt, és ha ennek a Pâmûnnak, az apjának, a birtoka, ez a 30 *arura* nagyságú földbirtok gazdátlan, és sem az én házamhoz (= gazdaságomhoz) hozzá nem csatolták, sem egy másik szolgának nem adományoztam, akkor én Pâmûnnak ezt a birtokát Peṭosirinek adom. Értesítsd őt, hogy vegye birtokába, s azt az adót, amelyet korábban Pâmûn, az apja fizetni szokott, házamnak megfizesse.'»

E levelekből világosan kiderül, hogy a perzsakori Egyiptomban a nagybirtokok a király «adomány»-aiként, ill. «ajándék»-aiként *(dāšna)* jöttek létre, amelyeket voltaképpen továbbra is a «királyi föld» részeinek *(bāga)* tekintettek, s amelyek a mindenkori birtokos halála után automatikusan a király

vagy helytartója birtokába kerültek vissza. Hogy ezeknek az adományozásoknak bizonyos fokozatai lehettek, az bizonyára csak annyit jelent, hogy ilyen földbirtokokat a király nevében olykor a helytartó is adományozhatott, vagy a királytól kapott földbirtokaiból egy bizonyos részt mint «ajándék»-ot a saját szolgáinak is kioszthatott. Azonban elvileg ezek a másodkézből való adományozások éppen úgy a «királyi föld» részei maradtak, akárcsak a helytartó által közvetlenül igazgatott földbirtok, s ezeket éppen úgy *bāga* '(a «királyi föld») része' szóval jelölték.

Így kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy a Ptolemaiosok Egyiptomában a *βασιλικὴ γῆ*, azaz a «királyi föld» mint a földtulajdon egyik formája a perzsakori földtulajdon-viszonyok közvetlen folytatásának tekinthető.

Sokkal homályosabb a városi földbirtokkörzetek problémája mind a ptolemaiosi, mind pedig a perzsakori Egyiptomban. Több jel arra mutat, hogy városi földbirtokkörzetek léteztek már az Achaimenidák birodalmában. Ezt tulajdonképpen ki lehetett volna következtetni már a pseudo-aristotelési Oikonomika adataiból is, amely a *βασιλική* és a *σατραπική* mellett egy *πολιτική* gazdasági formát is megkülönböztet. Vagy idézni lehetne erre Thukydidés VIII 18,1 és 37,2 helyeit is, ahol a perzsák és lakedaimoniak között kötött szerződésekben a királyi *χώρα* mellett a *πόλεις* is megjelennek.

De ezenkívül van egész sor olyan ékírásos dokumentum is, amely ugyanebbe az irányba mutat. Így többek közt ismerünk egy szerződést magántulajdon eladásáról Uruk körzetében az i. e. 317. évből, tehát olyan időpontból, amikor a Seleukida Állam még nem létezett. Más dokumentumok, amelyek az i. e. III. század első feléből származnak, azt bizonyítják, hogy a városi földbirtokkörzetek Babylóniában már a Seleukidák uralmának kezdetétől fogva megvoltak. Így olvashatjuk egy babylóni dokumentumban a következőket: «Antiochos és Seleukos 37. évében (= i. e. 274/273) Addaru (hónap) 9-én Akkad satrapése (*^{LÚ}mu-ma-a'-ir^{KUR} akkadi*) és a király hyparchosai (*^{LÚ}pa-ḳ-du^{MEŠ} ša šarri*), akik a 36. évben Sardeisbe, a királyhoz utaztak, Seleukeiába, a Tigris melletti királyi városba visszatértek. Üzenetüket Babylón lakosai számára pergamenre írták. Tašritu (hónap) 12-én Babylón lakosait Seleukeiába költöztették át. Ugyanabban a hónapban Akkad satrapése azokat a szántóföldeket, amelyeket a 32. évben a király parancsára a babylóniak, a borsippaiak és a kutaiak megélhetésére adtak, a nagy- és kisállatállományt, mindent, ami az előző király parancsára a földeken és a városokban Babylón lakosainak birtokában volt, a király házának (= gazdaságának) tulajdonába adta.» Jellemző, hogy ebben a dokumentumban ugyanaz a kifejezés jelöli a városi földbirtoknak a «királyi föld»-höz való visszacsatolását, mint amellyel már az Aršāma-levelekben is találkoztunk (*ina muḫ-ḫi bît šarri êpušuš* ~ *w'bdw 'l byt' zyly*).

E dokumentumok tanúbizonysága alapján aligha lehet kétséges, hogy a hellénisztikus Mezopotámiában a városi földbirtokkörzetek a perzsakori földtulajdon-viszonyok közvetlen folytatását jelentik. Kézenfekvő lenne ugyanezt Egyiptomra vonatkozólag is feltennünk, azonban mindezideig a városi földtulajdonról csak nagyon szórványos adatok állnak rendelkezésünkre a perzsakori Egyiptomból. Petisis démotikus beadványának adatai alapján mindenesetre arra gondolhatunk, hogy az ún. templomvárosoknak, mint Teudainak a perzsa korban külön városi földbirtokkörzetük volt, amelynek létezése a Saita-kor kezdetéig is felnyúlhat. Egyes dokumentumok (Gadatas-felirat, ʿEzrā 7,24) tanúbizonysága alapján talán még azt is feltehetjük, hogy már a

perzsák különbséget tettek a «városi» és a «szent» föld között. Ennek megfelelően Egyiptomban az elismert «templomváros»-ok földbirtokának hivatalos helyzete valamivel kedvezőbb lehetett, mint a «városi föld»-é általában. Ha ez valóban így volt, akkor a Ptolemaiosok a «városi föld» és a *γῆ ἱερή* megkülönböztetését a perzsakori földtulajdon-viszonyokból vehették át, míg a Seleukida Birodalomban a két földtulajdon-kategória közötti különbségtevést szemmel láthatólag feladták. Habár ugyanis a babylóniak földbirtok-körzetüket ŠE.NUMUN *damḳatu*-nak, azaz *'γῆ ἱερή'*-nek nevezték, a seleukida uralkodók azt mégis ugyanúgy kezelték, mint a többi «városi föld»-eket.

Ha sok részletkérdés világos megítélése ma még nem is lehetséges, az ismertetett forrásanyag alapján annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a földtulajdon-viszonyok terén a perzsakori és a ptolemaiosi Egyiptom között általánosságban megszakítatlan kontinuitást tehetünk fel.

IV

A földtulajdon-viszonyokkal szorosan összefügg mind a Perzsa Birodalomban, mind pedig a ptolemaiosi Egyiptomban a közvetlen termelők problémája. Mint erre már a korábbi kutatások rámutattak, a «királyi föld» és a városi földtulajdon egymás melletti létezésének a hellénisztikus államokban a félszabad földművelők és a rabszolgák hasonló viszonya felel meg. Ezt a megfigyelést kézenfekvő volt kapcsolatba hozni az ókori keleti földművelők nemzetségi- és faluközösségeinek jólismert szívós továbbélésével, s így a félszabad földművelő lakosság és a rabszolgák egymás melletti létezését a hellénisztikus államok és az Óperzsa Birodalom földtulajdon-viszonyaival együtt mint egységes történeti jelenséget lehetett értékelni.

Az utóbbi években azonban nagyszámú olyan történeti forrásadat vált ismeretessé, amelyek alapján e történeti elgondolás helyességét több oldalról is kétségbe lehetett vonni. Gondolunk itt elsősorban az elámi nyelvű persepolisi kincstári tábláknak, az Aršāma-leveleknek és a későbabylóni dokumentumoknak az achaimenida királyi gazdaság elámi nyelven ▷▷– *kur-taš*-nak, arameus nyelven *grd*-nak, a babyloniban pedig ^{LÚ}*gardu*-nak nevezett dolgozóira vonatkozó adataira. Míg a kutatás (mint pl. B. G. Cameron és V. O. Tjurin) korábban a ▷▷– *kur-taš*-emberekben szabad bérmunkásokat látott, addig az utóbbi időben több kutató, így pl. I. M. Djakonov és Fr. Altheim kísérletet tett annak a bizonyítására, hogy valójában rabszolgák voltak.

Altheim bizonyításában főleg a ▷▷– *kur-taš* = *grd* = ^{LÚ}*gardu* szó etimológiájára támaszkodott. E szó jelentése az óperzsában ugyanis 'ház' s I. Dareios bistuni feliratának óperzsa változatában az óperzsa *māniya* szó a megfelelője, amelynek jelentése 'a házhoz tartozó', de amely esetleg 'házi rabszolgá'-t is jelenthetne (vö. görög *οἶκος* 'ház', *οἰκέτης* 'rabszolga'). A társadalomtörténet minden kutatója számára világos azonban, hogy az olyan következtetések, amelyek csupán egyes szavak etimológiájára támaszkodnak, a legnagyobb mértékben megbízhatatlanok.

Ezt nyilvánvalóan Djakonov is tisztán látta, de az Aršāma-levelekben azt az adatot találta, hogy a *grd*-embereket tulajdonosuk tulajdonjegyével tetoválták. Mivel ez a gyakorlat rabszolgákkal kapcsolatban jólismert az elephantinei arameus papiruszokból, az Aršāma-leveleknek ez az adata a *grd*-emberek társadalmi helyzetének meghatározásában döntő hatást kellett hogy gyakoroljon. Így Djakonov a *grd*-emberek rabszolga-voltára vonatkozó felfogását igyekezett társadalomtörténeti érvekkel is gondosan alátámasztani.

Úgy gondolta, hogy főleg a következő mozzanatokra lehet hivatkozni: 1. a *grd*-emberek a nagybirtokosok magángazdaságához számító ingó tulajdon keretébe tartoztak, 2. a *grd*-embereket főleg a felkelés idején, nyilván mint foglyokat szerezték, 3. közöttük kézművesek is voltak, és 4. uruk tulajdonjegyével tetoválták őket.

Ennek az elgondolásnak a jelentőségét az ókor története szempontjából alig lehet felbecsülni. Mivel az Óperzsa Birodalomban a föld legnagyobb része «királyi föld» volt, amelyet a ▷▷– *kur-taš*-emberek műveltek meg, így ez a felfogás azt jelentené, hogy a rabszolgatartó viszonyok az Achaimenidák birodalmában sokkal fejlettebbek voltak, mint a hellénisztikus államokban, amelyekben a «királyi föld»-ön és az abból keletkezett nagybirtokokon félszabad földművelő lakosság — a *λαοί* vagy *βασιλικοὶ γεωργοί* — élt. Ezenkívül problémánk szempontjából az a további következmény adódnék belőle, hogy a társadalmi viszonyok tekintetében a perzsakori és a korahellénisztikus Egyiptom között nem áll fenn történeti kontinuitás. Sőt a Ptolemaiosokat a legnagyobb rabszolga-felszabadítóknak kellene tartanunk, mert természetesen fel kellene tennünk, hogy uralmuk kezdetén Egyiptomban sok millió rabszolgát szabadon bocsátottak, hogy ezáltal félszabad *βασιλικοὶ γεωργοί*-t és *λαοί*-t nyerjenek «királyi föld»-jük megművelésére.

Valószínűleg hasonló meggondolások lehettek azok, amelyek V. O. Tjurint a XXV. Orientalista Kongresszuson tartott előadásában ahhoz a feltevéshez vezették, hogy az elámi dokumentumokban a ▷▷– *kur-taš* szó két óperzsa kifejezésnek, éspedig a **kṛt-* 'szabad munkás' és a **gṛda-* 'rabszolga' szónak a visszaadására szolgál. A ▷▷– *kur-taš* szónak ezt az új magyarázatát azonban — bár az elámi keretén belül önmagában véve lehetséges volna — nyelvileg lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy e megjelölést a babylóniban és az arameusban mindig egységesen ^{LÚ}*gardu*, ill. *grd* alakban írják át, pedig ezekben az írásbeliségekben megvolt a lehetőség az óperzsa **kṛt-* és **gṛda-* alak megkülönböztető átírására. Minthogy pedig az óperzsa **kṛt-* 'szabad munkás' szónak így semmi nyoma sincs, továbbra is fennáll az a lehetőség, hogy az achaimenida királyi gazdaság közvetlen termelői rabszolgák voltak.

A probléma nagy történeti fontossága kívánatossá teszi azonban, hogy a forrásadatokat közelebbről megvizsgáljuk. Azok közül az érvek közül, amelyek a ▷▷– *kur-taš* = *grd* = ^{LÚ}*gardu*-emberek rabszolga-volta mellett felhozhatók, tulajdonképpen csak a negyediknek van teljes bizonyító ereje, mert valóban nehezen lehetne feltenni, hogy szabad embereket valaki tulajdonjegyével tetováltak volna. Minden egyébnek, amit még érvként felhoztak, alig van jelentősége. Magától értetődőleg ugyanis szabad emberek is lehettek kézművesek, és Aršāma 7. levele a *grd*-emberek szerzésére egyáltalán nem egy felkelés zavaros viszonyait tartja szem előtt. Ezenkívül az elámi ▷▷– *kur-taš mar-ri-ip* kifejezésnek mint 'fogott rabszolgák'-nak az értelmezése is valószínűtlen.

Így egyedül az a tény áll továbbra is fenn, hogy a *grd*-embereket tulajdonjegyekkel tetoválták. Aršāma 7. levelének szóban forgó helye a következőképpen hangzik: *whnʿlw btrbṣ' zyly wsṭrw bšnt' zyly wʿbdw ʿl byt' zyly*, s ezt így szokták fordítani: «és vezesd be őket (ti. a *grd*-embereket) gazdaságomba és vágd beléjük tulajdonjegyemet és csapd őket házamhoz hozzá». Itt mindjárt szembeötlik, hogy a szövegnek éppen az a kérdéses helye, ahol állítólag a *grd*-emberek tetoválásáról van szó, nyelvileg nincs teljesen rendben. A *wsṭrw bšnt' zyly* szavak ugyanis szószerint csak a következőt jelenthetik: «és pusz-

títsd el (őket) az én tulajdonjegyembe (vagy: tulajdonjegyemmel)». Ez azonban mind nyelvileg, mind pedig tárgyilag teljesen értelmetlen.

Nem térünk most ki bővebben arra, hogy a rabszolgák tetoválását az elephantinei arameus dokumentumokban egészen eltérő kifejezéssel, éspedig a *šintu* 'tulajdonjegy' szóból képzett denominális igével jelölik. De vizsgáljuk csak meg alaposabban ennek a pergamenlevélnek a fényképét, s azonnal kiderül, hogy a kutatást tulajdonképpen Drivernek, az Aršāma-levelek közzétevőjének egy téves olvasata vezette félre. A pergamenen, éspedig éppen a *sṭrw* szó állítólagos *s* betűjén keresztül ugyanis egy hasadás húzódik, amely azonban a pergamenből semmilyen anyagkiesést nem okozott. Így ebben a kérdéses szóban nem *s*-t, hanem csak *n*-t olvashatunk. Ennek az olvasatnak a helyességéről könnyen meggyőződhetünk, ha az állítólagos *s*-t a pergamen utolsó szavának, a *spr'* szónak az *s*-ével összehasonlíthatjuk. Ugyanaz a hasadás ezen a betűn is keresztülhalad, alakját azonban egyáltalán nem torzítja el. Ha a *sṭrw* szóban valóban *s* volna az első betű, akkor ennek pontosan egyeznie kellene a *spr'* szó *s*-ének alakjával. Ettől azonban világosan eltér és a pergamenlevél többi *n*-betűivel egyezik pontosan.

Helyes olvasatként így *nṭrw* adódik — egy olyan szó, amely a levél szövegében hasonló összefüggésben többször is előfordul. Mivel a *šnt* szó az arameusban babylóni jövevényszó (a bab. *šimtu* átvétele), amelynek jelentése 'rendelkezés, határozat, sors' lehet, az egész szöveghelyet a következőképpen fordíthatjuk: «és vezesd be (őket) gazdaságomba, és őrizd meg őket rendelkezésemre és csapd őket házamhoz hozzá».

Nincs szó tehát az Aršāma-levelekben a *grd*-emberek tetoválásáról, s így semmi okunk sincs arra, hogy rabszolgákat lássunk bennük. Ellenkezőleg, az elámi nyelvű persepolisi kincstári táblák alapos vizsgálata alapján, amely ebben az összefüggésben messze vezetne témánktól bennünket, a ⊳⊳– *kur-taš* = *grd* = ^{LÚ}*gardu*-embereket olyan félszabad lakosságnak: *λαοί*-nak vagy *βασιλικοὶ γεωργοί*-nak tekinthetjük, mint amilyen később a Ptolemaiosok Egyiptomában és a többi hellénisztikus államban a «királyi földön» élt.

V

A társadalmi-gazdasági viszonyokkal együtt az óperzsa államszervezet továbbélése is megfigyelhető a korahellénisztikus Egyiptomban. Egyiptom elfoglalása után Nagy Sándor az ország kormányzásával két ottani előkelőt bízott meg, a nomarchésekkel nomosaikat tovább igazgattatta, keresztülvitte a megszálló csapatok széthelyezését, és a pénzügyi igazgatás élére a naukratisi Kleomenést állította. Vannak kutatók — mint pl. Fr. Schachermeyr —, akik Nagy Sándornak ebben a szervezői tevékenységében teljesen új rendet akartak felfedezni. Azonban már H. Bengtson helyesen jegyezte meg, hogy az új államszervezetet a régi közigazgatásra kényszerítették rá. Az új forrásanyag pontosabb kiértékeléséből még szélesebb körű perspektíva adódik.

A korahellénisztikus Egyiptom államszervezetére vonatkozóan értékes útmutatásokat nyerhetünk már a régebben ismert görög tudósításokból is. Két helytartó kinevezése a szorosabb értelemben vett Egyiptomban az ország Felső- és Alsó-Egyiptomra való felosztását tételezi fel. Ez a szervezeti forma azonban semmi esetre sem Nagy Sándornak volt az újítása. Az Aršāma-levelek ezt a kettéosztást már a perzsakori Egyiptomra vonatkozóan is igazolják (v.ö. pl. 2. levél 2: *bʿlyt' wtḥtyt'* sc. *'rḳ')*, és Felső- és Alsó-Egyiptomnak mint közigazgatási egységeknek a szerepét az is megerősíti, hogy Aršāma

rendeleteit két perzsa méltóságviselőhöz: Artavantához és Artahantához intézi. Valószínű, hogy a két perzsa előkelő személyében Felső- és Alsó-Egyiptom helytartóival állunk szemben.

Nagy Sándor közigazgatási szervezetével kapcsolatban kézenfekvő ugyanezt feltennünk. Emellett szólnak bizonyos mértékben a Nagy Sándor által kinevezett helytartók nevei: *Doloaspés* és *Petisis* is. *Doloaspés* kétségtelenül iráni eredetű név, amelynek eredeti hangalakja **Druvāspa-* vagy **Duruvāspa-* lehetett. Ezt az eredeti iráni névalakot azután a görög népetimológia *Doloaspés*-szé alakíthatta át. Mivel már önmagában véve is valószínűtlen, hogy egy perzsa előkelőnek Egyiptomban ne lett volna hivatalos funkciója, talán nem megyünk túl messze, ha arra gondolunk, hogy Doloaspés már Mazakés, Egyiptom utolsó perzsa helytartója alatt vagy Felső- vagy Alsó-Egyiptom kormányzója lehetett.

A másik helytartónak, *Petisis*-nek a neve egyiptomi eredetű (= *P; dj Št*). Mivel Alsó-Egyiptom Memphisszel mint katonai támaszponttal, jelentőség tekintetében Felső-Egyiptomot lényegesen felülmúlta, a nyilván megbízhatóbbnak számító perzsa Doloaspést inkább Alsó-Egyiptom helytartójának tarthatnánk. Petisisnek, az egyiptomi eredetű helytartónak a neve meglehetősen gyakori egyiptomi név. Ennek ellenére kevéssé valószínű, hogy Petisis abban az időben Felső-Egyiptomban jelentéktelen személyiség lett volna. A Saisi-korból ismeretes a Hérakleuspolisban uralkodó ún. «hajóhadparancsnok»-ok fejedelmi dinasztiája, amelynek kezében volt — mint néhány hieroglif felirat és Petisis démotikus beadványa bizonyítja — Felső-Egyiptom közigazgatása. E dinasztia megalapítója egy bizonyos Petisis volt I. Psametik alatt. Bár később a saisi fáraók a «hajóhadparancsnok»-ok hivatalát megszüntették, ez a hérakleuspolisi dinasztia — mint Fr. K. Kienitz kimutatta — hatalmi helyzetét mégis meg tudta őrizni egészen az egyiptomi perzsa uralom bukásáig. E hérakleuspolisi fejedelmek többnyire a Sematawitefneḫt nevet viselték.

Ebben az összefüggésben fontos megfigyelnünk, hogy Petisis démotikus beadványának tanúbizonysága szerint már Aryandésnek, Egyiptom első perzsa helytartójának udvarában szerepet játszott egy Sematawitefneḫt mint magas méltóságviselő. Kézenfekvő az a feltevés, hogy a perzsa uralom Egyiptomban igyekezett megnyerni a maga számára az egyiptomi arisztokrácia legkiemelkedőbb képviselőit, és szívesen bevonta őket az ország közigazgatásába. Mivel pedig a hérakleuspolisi fejedelmek hatalmi helyzetüket az egész perzsa kor folyamán megtartották, egyáltalán nem látszik kizártnak, hogy Petisis, Felső-Egyiptom helytartója, a hérakleuspolisi dinasztia egyik tagja volt, aki ezt a hivatalát még a perzsa uralom alatt kaphatta.

Így tehát a forrásanyag pontosabb kiértékelése alapján arra az eredményre juthatunk, hogy Doloaspés és Petisis kinevezése Egyiptom helytartóivá Nagy Sándor részéről valószínűleg nem új közigazgatási rendszer bevezetését jelentette, hanem éppen ellenkezőleg, világos tanúbizonyságot nyújt a perzsa államszervezet továbbélésére a korahellénisztikus Egyiptomban.

Hogy az ország felosztása nomosokra és a nomosok nomarchések által történő igazgatása régi prehellénisztikus, közvetlenül nyilván perzsa intézmény volt, kiderül maguknak a görög forrásoknak a szövegéből. De hasonló képet nyerünk az arameus dokumentumokból is Egyiptom perzsa államszervezetéről. Az ország kerületekre *(mdnh)* oszlott, amelyeknek élén mint kormányzók a *pḫyd*-ek állottak. Ezek a tisztviselők, akiknek arameus megjelö-

lése az óperzsa **frataraka*-nak felel meg, katonai erő felett nem rendelkeztek. Az országban állomásozó csapatok külön parancsnokok alatt állottak, akik az arameus dokumentumokban a *rb hyl'* méltóságnevet viselik. Hogy a nomosok katonai és polgári közigazgatása a perzsa uralom alatt mennyire külön volt választva, jól szemlélteti Aršāma egyik levele. Mint a dokumentumból kiderül, Aršāmának egy alkalommal személyesen kellett utasítást adni Ārāmapāya *rb hyl'*-nak, hogy a *pḳyd*-nek az Aršāma ügyeinek intézésére szükséges katonai erőt rendelkezésére bocsássa. Így tehát a polgári közigazgatás élén álló kerületi nomarchések és a katonai erő fölött parancsnokoló kerületi stratégosok egymás mellett álló intézménye számára valószínűleg a perzsa államszervezet adta a mintaképet a hellénisztikus Egyiptomnak.

Valószínűleg még magának a pénzügyi igazgatónak a hivatala sem volt Nagy Sándor találmánya, amelyre a naukratisi Kleomenést nevezte ki. Ez az intézmény ugyanis pontosan megfelel a perzsakori *ganzabara*-hivatalnak, amelyre vonatkozóan ugyan Egyiptomban egyelőre nem rendelkezünk adatokkal, amelynek megléte azonban az Óperzsa Birodalom többi satrapiájának példája alapján kétségtelenül Egyiptomban is feltehető.

Ezeket a megfigyeléseket, amelyek a korahellénisztikus Egyiptomban az óperzsa államszervezet továbbéléséről tanúskodnak, könnyen lehet még tovább szélesíteni. Mint ismeretes, volt a hellénisztikus Egyiptomban és más hellenisztikus államokban is egy sajátságos udvari méltóság: a *πρῶτοι φίλοι* vagy *πρῶτοι καὶ προτιμώμενοι φίλοι* intézménye. Első pillantásra hajlandók lennénk ezt a méltóságnevet tisztán görög nyelvi alkotásnak tekinteni, azonban ennek is megvolt az óperzsa előzménye, csak a kutatás ezt ez ideig még nem ismerte fel. I. Dareios nagy bistuni feliratában többször is előfordul a *fratamā anušiyā* 'az (álkirályok) legfőbb hívei' szó szerint 'első hívei'. Ez a kifejezés az óperzsa királyi udvar nyelvhasználatából származik, ahol a nagykirálynak a legfőbb előkelőkből álló környezete az «első» barátok körét alkotta. Erről tanúskodik Estērnél és Dāniyyēlnél a *partemīm* kifejezés is, amely a szokásos felfogással szemben csak az óperzsa *fratamā* méltóságnak lehet a visszaadása. E címet nemrégiben W. Eilers a persepolisi kincstári táblákon elámi átírásban is felismerte, úgyhogy hivatalos használatáról az óperzsa királyi udvarban többé semmi kétségünk sem lehet. Így kézenfekvő feltennünk, hogy az óperzsa *fratamā* rétege, amelynek számos képviselője az Óperzsa Birodalom összeomlása után Nagy Sándor, majd később tábornokai *πρῶτοι φίλοι* körének lett a tagja, előzménye és mintaképe volt ennek az udvari méltóságnak a hellénisztikus Egyiptomban és más hellénisztikus államokban is.

VI

Az óperzsa államszervezet továbbélése a korahellenisztikus Egyiptomban magával hozta az óperzsa közigazgatási gyakorlat megszakítatlan folytatását is. Ma már kétségtelennek tarthatjuk, hogy az óperzsa államszervezet arameus kancelláriái a birodalom legtöbb tartományában a makedón hódítás után is tovább működtek. Erre vonatkozólag ez ideig Kis-Ázsiából, Armeniából, Georgiából, Parthiából, Baktriából, Észak-Indiából, Persisből, Elymaisból és Egyiptomból állnak adatok rendelkezésünkre. Az arameus kancelláriák tevékenysége azonban az óperzsa kor okirattípusainak megtartása nélkül alig képzelhető el. Így már eleve fel kell tennünk, hogy a hellénisztikus államokban az óperzsa kancelláriák gyakorlatából számos okirattípust vettek át. Azzal a problémával, hogy az óperzsa kancelláriai gyakorlat mennyiben gya-

korolt hatást már korábban, hozzávetőleg az i. e. V. század elejéig visszamenően a görög okirattípusok kialakulására, mint olyan kérdéssel, amelyet ez ideig alig ismertek fel és még kevésbé vizsgáltak meg, itt egyelőre természetesen nem foglalkozhatunk.

Mint már említettük, különösen élénk vita folyt a kettős okiratok eredetéről. Már elég korán felmerült az a gondolat, hogy a babylóni védőtoktáblák (case-tablets) — amelyek bizonyos mértékben kettős okiratok voltak — és a hellénisztikus kettős okiratok között valamilyen történeti összefüggés áll fenn. Mivel azonban a védőtok-táblák legkésőbbi példái és a hellénisztikus kettős okiratok között hozzávetőleg 300 évnyi hézag volt, a kettős okiratoknak a babylóni védőtok-táblákból való származtatását az utóbbi időben erősen kétségbe vonták. Az új forrásanyag alapján azonban a kutatás ma már abban a helyzetben van, hogy ezt a nehézséget át tudja hidalni.

A kettős okiratok kialakulásának megértéséhez a kulcsot az elámi nyelvű persepolisi kincstári táblák adták meg. G. Cameron pontos megfigyelései e dokumentumok készítési módjáról a következőket állapíthatták meg. A persepolisi kancellária az óperzsa nyelven adott rendelkezéseket arameus nyelven bőrre, elámi nyelven pedig agyagtáblákra jegyezte le, mert az arameus volt a birodalmi kancellária általánosan használt nyelve, Persepolis bennszülött lakossága viszont elámi nyelven beszélt. Mivel Persepolisban az elámi könnyebben használható volt, ezért az arameus bőrokiratokat lepecsételték, és az agyagtáblákhoz mint nyitott okiratokhoz zsinórral hozzákötötték.

Itt tehát már valódi kettős okiratok állnak előttünk, amelyek azonban még két különböző nyelven íródtak és különböző íróanyagra s különböző írástechnikával készültek. De mégis ezek a dokumentumok képviselik az eddig hiányzó láncszemet a babylóni védőtok-táblák és a későbbi görög kettős okiratok között.

Mindezek alapján a kettős okiratok fejlődését hozzávetőleg a következőképpen rekonstruálhatjuk. Mezopotámiában már meglehetősen korán kezdték a védőtok-táblákat használni, amelyek részben az eredeti szöveget védték, részben pedig annak a tartalmi kivonatát nyújtották. Később, amikor az arameus nyelv mindinkább elterjedt, a védőtok-táblákra a szöveget a könnyebb érthetőség kedvéért arameus nyelven írták. Így asszír—arameus, majd később újbabylóni—arameus kétnyelvű okiratok bizonyos fajtái jöttek létre. Amikor azután az Óperzsa Birodalomban az arameust általánosan használt kancelláriai nyelvvé tették, kezdték a védőtok-táblákra írható tartalmi kivonat helyett az okirat egész szövegét arameusra fordítani, és az arameus okiratokhoz íróanyagul az agyagtábla helyett a pergament használni. Így jöttek létre a persepolisi kincstár elámi nyelven agyagtáblákra, arameusul pedig pergamenre írt okiratai is.

A helyi nyelvi viszonyoknak megfelelően ebben az időben váltakozva vagy az agyagtáblát, vagy a pergament pecsételték le, ill. használták nyílt okiratként. Ez a gyakorlat az Óperzsa Birodalom egyes területein elég hosszú ideig továbbélt. Így pl. Urukban még a Seleukida-korban is alkalmazták. Amikor azonban a hellénisztikus államokban a görög az arameust végleg háttérbe szorította, akkor azután már mindkét szöveget görögül és ugyanarra az íróanyagra, pergamenre vagy papiruszra írhatták, s az egyik példányt — mint korábban — lepecsételték, a másikat pedig nyitva hagyták.

A kettős okiratok általános fejlődésének ebben a keretében a hellénisztikus kor elején a kancelláriai gyakorlatban megszakítatlan kontinuitást tehe-

tünk fel bizonyára Egyiptomban is. Ezt az eredményt más okirattípusok és a kancelláriai gyakorlat különböző ágainak vizsgálata sokoldalúan kiegészíti és teljesebbé teszi. Különösen fontos és érdekes ezen a területen a közjegyzői hivatalok, levéltárak, valamint a kerületi telekkönyvek eredetének problémája.

Jólismert tény, hogy az ókori keleten régtől fogva léteztek levéltárak. Így pl. az újbabylóni és a perzsa korból különböző adatok tanúskodnak a *byt spry'* vagy az É *tuppi* vagy a *bît šaṭāriri* az 'agyagtáblák háza' vagy az 'okiratok háza' létezéséről. Azonban ezekben az esetekben valószínűleg mindig olyan királyi levéltárakról van szó, amelyekben a királyok, ill. az állami közigazgatás hivatalos okiratait őrizték. Annál fontosabb egy babylóni tábla tanúbizonysága, amely szemmelláthatólag egy magánszemélyek céljaira szóló közjegyzői hivatalt és levéltárat említ az i. e. II. századból. Ebben a szövegben ugyanis egy *mu-kin-nu* LUGAL, ill. egy *mu-kin-nu* LUGAL *šá* ^{I}TIN.TIR$^{\text{KI.MEŠ}}$ szerepel. San Nicolò ezt a kifejezést a 'király levéltárá'-nak, ill. 'a babylóniak királyi levéltárá'-nak értelmezte. Azonban a *mukinnu* szó 'levéltár' jelentésére egyébként nincs adatunk, e kifejezés mindig csak 'tanú'-t jelent. Így bizonyára helyesebben járunk el, ha a szó kétségtelenül igazolt jelentésénél maradunk, és a szóban forgó kifejezéseket a 'király tanúja'-nak, ill. 'a babylóniak királyi tanúja'-nak fordítjuk. Ha a szöveghelynek ez a magyarázata helyesnek bizonyul, akkor ebben az intézményben bizonyára egy hivatalos közjegyzői irodát és levéltárat láthatunk. Hasonló intézménynek a létezését a durai pergamenek alapján C. B. Welles éppen az i. e. II. századra Dura-Európosban is feltette.

Míg ebben az esetben egyelőre bizonytalan marad, hogy a közjegyzői hivatalok és a magánokirat-levéltárak mennyire nyúlnak vissza a perzsakorba, addig kétségtelen tanúbizonyságaink vannak arra vonatkozóan, hogy a telekkönyv mind Egyiptomban, mind pedig Mezopotámiában távolabbi múltra tekinthet vissza. Hérodotos tudósításán kívül, amely szerint a földbirtokok katasztere már Sesóstris idejében létezett, eredeti egyiptomi forrásadatok is bizonyítják ennek az intézménynek a korai létezését. Így pl. Petisis démotikus beadványa említi a *p3 3p.t n p3 t3*-t, 'a föld elszámolásá'-t, amely alatt nyilvánvalóan a telekkönyvet és a hozzá tartozó számvitelt kell értenünk.

Egy hasonló intézményt ismerhetünk fel egy babyloni dokumentumban is. Ennek az okiratnak a tanúbizonysága szerint a Babylón városi földkörzetéhez tartozó birtokokat egy *bît ḳanni*-ba, 'a földek házába' jegyezték be. Ez alatt a megjelölés alatt nyilván egy olyan hivatalt kell értenünk, amelyben a telekkönyvet vezették.

A kancelláriai gyakorlatnak ezen az elemein kívül még egész sor különböző okirattípus óperzsa eredetét lehet kimutatni. Így újabban kiderült az is, hogy az *ἀπογραφή* okirattípusa szintén az óperzsa kancelláriai gyakorlatból származik. Ugyanez a megállapítás vonatkozhatik azonban más okirattípusokra is, így elsősorban a homologiára, amelynek előfutárait az elephantinei arameus szerződések között ismerhetjük fel.

Ezt a képet még bizonyára sok oldalról ki lehet és ki kell egészíteni, annyit azonban már most megállapíthatunk, hogy a perzsakori Egyiptom azáltal, hogy az ókori kelet fejlődését a társadalmi-gazdasági viszonyok, az államszervezet és a közigazgatás legfontosabb területein közvetítette, a ptolemaiosi állam közvetlen előfutárának tekinthető. A két államalakulat között tehát megszakítatlan fejlődési folytonosságot tehetünk fel.

HARMATTA JÁNOS

AZ ÓKORI INDIA ÉS KÍNA KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉBŐL

I

Jólismert tény, hogy az India és Kína közötti kapcsolatokra vonatkozó legrégibb adatok a buddhista hagyományban őrződtek meg. Ezek szerint a buddhizmust Kínába Ming-ti császár 64 és 67 között hivatalosan bevezette, sőt ez alkalommal az egyik ind misszionárius, Kāśyapa Mātaṅga utalt arra is, hogy a távoli múltban már Aśoka király építtetett buddhista szentélyeket Kínában.[1] A tudományos kritika azonban kimutatta, hogy e hagyomány nem egyéb vallásos legendánál, s a buddhizmus szélesebbkörű elterjedésével Kínában csak az i. u. II. század közepétől számolhatunk.[2] E korszak kezdetét An-shï-kao párthus herceg, kiemelkedő buddhista misszionárius Kínába érkezése jelzi 148-ban.[3] Ha így a buddhizmus hiteles történeti hagyománya csak a II. században kezdődik is, mégsem lehet kétséges, hogy Kínában már korábban is voltak buddhista közösségek.[4] Fel kell tehát tennünk, hogy Kína és India között az első kapcsolatok jóval korábban, legkésőbb Wu-ti császár uralkodása idején kialakultak, amikor a «selyem-út» birtokbavétele után a kínaiak nagyméretű karavánkereskedelmüket Belső-Ázsia felé megindították. Bármennyire is kézenfekvő azonban ez a megállapítás számunkra, e fontos történeti folyamat részleteit szinte egyáltalán nem ismerjük. A következőkben éppen ezért szeretnénk a kutatás figyelmét néhány olyan adatra irányítani, amelyek a kínai—indiai történeti kapcsolatok alakulását a saka és kusán korban legalább bizonyos mértékben megvilágíthatják.

A buddhizmus elterjedésének történetében döntő jelentőségű volt Aśoka korszaka. A buddhista missziós törekvések Aśoka II. szikla-edictuma szerint kiterjedtek nemcsak Indiára, hanem Ceylon szigetére, Antiochos görög uralkodó és szomszédai országaira is (K: *Taṃbapaṃni Aṃtiyoge nāma yonalājā ye cā aṃne tassā Aṃtiyogassā sāmaṃtā lājāno)*. Az iráni Belső-Ázsia felé terjeszkedő buddhizmusnak világosan beszélő emléke a qandahari kétnyelvű (görög és arameus) Aśoka-felirat,[5] amely a Maurya Birodalom legnyugatibb részén élő görög és iráni nyelvű lakossághoz, az V. és XIII. szikla-edictumban említett *yonakamboja* népekhez kívánt szólni. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy

[1] Ld. pl. *R. Grousset:* Histoire de l'Extrême-Orient. I. Paris 1929. 243 skk.; *Tan Yun-Shan:* Sino—Indian Relationship a köv. műben: *V. G. Nair:* Professor Tan Yun-Shan and Cultural Relations between India and China. Commemoration Volume. Santiniketan 1958. 71 skk.; *E. Zurcher:* The Buddhist Conquest of China. Leiden 1959. 19 skk.; legutóbb *S. L. Malhotra:* Sino—Indian Relations. Vishv. Ind. Journ. 1 (1963) 162 skk.

[2] *H. Maspero:* Le songe et l'ambassade de l'empereur Ming. BEFEO 10 (1910) 95.

[3] *R. Grousset:* id. m. 244.

[4] *P. Pelliot:* BEFEO 6 (1906) 393 skk.

[5] Ld. *D. Schlumberger—L. Robert—A. Dupont-Sommer—É. Benveniste:* JA 246 (1958) 1 skk.

a buddhizmus már Aśoka uralkodása alatt eljutott Nyugat-India, ill. Kelet-Irán görögök és irániak lakta területeire.

Valóban kedvező helyzet a buddhizmus terjedése számára Belső-Ázsia felé akkor jött létre, amikor a Greko-Baktriai Királyság a Maurya Birodalom lehanyatlása után nagykiterjedésű állammá nőtt, amely Baktrián kívül magába foglalta Nyugat-India, Kelet-Irán és Belső-Ázsia egy részét is. A Greko-Baktriai Királyság fennállása alatt a buddhizmus kétségkívül eljutott ennek az államnak olyan fontos központjaiba, mint Kāpiśa — Begram. Ezt világosan bizonyítják azok a kharoṣṭhī feliratok, amelyek Begram ásatása során előkerültek. Mint ismeretes, Begram kultúrrétege három különböző szintre tagolódik. Ezek közül az I. szintet a benne előkerült pénzek (Eukratidastól Hermaiosig terjedő érmék) alapján a Greko-Baktriai Királyság és a görög utódállamok korára, a II. szintet a kusán korra, a III. szintet pedig a korai szászánida korszakra lehet keltezni.[6] Begramban a következő kharoṣṭhī feliratok kerültek elő:

I. szint: R. Ghirshman, Bégram, 46 1., 22. k. = XXIX. t. B. G. 444 (ld. itt 1 a—b kép). A felirat egy ismeretlen rendeltetésű kis agyagtárgyra van bekarcolva, Ghirshman fényképét nem közli, csak rajzot ad róla. A rajz alapján következtetve a felirat kissé sérült állapotban maradt fenn. Mivel egy

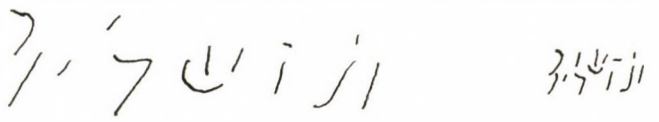

1 a—b kép

másik kharoṣṭhī felirat esetében, amelynek Ghirshman rajzát is, fényképét is közli, a rajz több ponton eltér a valóságtól, némi pontatlansággal a tárgyalt felirat rajzában is számolhatunk. Az első három vonalmaradvány legkönnyebben *pu* akṣarává egészíthető ki. Jól megfigyelhető az *u* mātrā maradványa. A következő betűmaradvány leginkább *ña* akṣara lehetett. A harmadik betű világosan *me* akṣara, mivel azonban az *e* mātrā nem maradt fenn teljes egészében, arra is gondolhatunk, hogy eredetileg az *e* mātrāt jelölő vonal lefelé

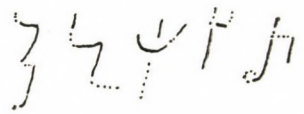

2 kép

még tovább is folytatódott, azaz itt tulajdonképpen *mi* akṣara állott. A negyedik betűmaradvány *ta/tra/ra* akṣarának fogható fel. Ezután rövid kis függőleges vonal következik, amely csak az agyag kitöredezése lehet, az ezt követő betűmaradvány pedig *sa* akṣara lehetett. A felirat hiányosan fennmaradt betűitrekonstruálva (ld. 2. kép) tehát a következő olvasatot kapjuk:

pu-ña-me/mi-ta/tra/ra-sa

[6] *R. Ghirshman:* Bégram. Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans. Le Caire 1946. 24, 26, 31.

A felirat lehetséges olvasatai közül *puñamitasa* és *puñamitrasa* látszik legelfogadhatóbbnak. Ezek a **Puṇyamita-* 'szilárd erkölcsű' ill. *Puṇyamitra-* 'az erkölcs barátja' jelentésű neveknek a birtokos esetei lehetnek. Ismerve a *puṇya-* szónak a buddhista terminológiában játszott szerepét, igen valószínűnek látszik, hogy e feliraton egy buddhista neve őrződött meg. Legközelebbi párhuzamát ennek a párizsi karneol gemma feliratában[7] találhatjuk meg, amely ugyanebből a korból származik s a *Puñamata-* (< **Puṇyamata-*) nevet tartalmazza. Nem lehetetlen az sem, hogy az *i* mātrā maradványának értelmezett vonal a begrami feliraton csak véletlen karcolás, s így voltaképpen csak *ma* akṣara áll a feliratban. Ebben az esetben a begrami felirat névalakja pontosan megegyezik a párizsi karneol gammáéval. De akár a *Puṇyamita-*, akár a *Puṇyamata-* név szerepel is a legkorábbi begrami kharoṣṭhī feliraton, e felirat világosan bizonyítja az indiai és egyben a buddhista befolyás jelenlétét a Greko-Baktriai Királyság e fontos központjában. Mint a többi begrami kharoṣṭhī feliratok bizonyítják, ez a kapcsolat Indiával a további évszázadok alatt is fennállott.

II. szint: R. Ghirshman, Bégram, 57 1., 23. k. = XXXVIII. t. B. G. 169 (ld. itt 3. kép). E felirat ugyanolyan agyagtárgyra van bekarcolva, mint az előbbi. Ghirshman rajza alapján ítélve a betűk ezen eléggé épen fennmaradtak,

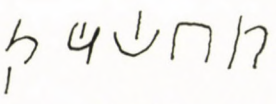

3 kép

azonban a közölt két rajz között kisebb eltérések vannak, s ez részben bizonytalanná teszi a 2. és 4. betű olvasatát, részben pedig bizalmatlanságot ébreszt a

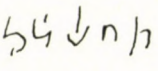

4 kép

többi betű formájának hitelességével vagy teljességével szemben. Ghirshman 23. képe alapján (ld. itt 4. kép) a feliratot a következőképpen olvashatjuk:

pa-śa-me-ḍa-sa

Ugyanakkor Ghirshman XXXVIII. t. B. G. 169. ábrája alapján a következő olvasat adódik:

pa-ya-me-te/re-sa

Ebben az esetben is nyilvánvalóan egy birtokos esetben álló névvel van dolgunk, ennek pontos alakját azonban igen nehéz megállapítani. A név első tagja *paśa-* < **pāśa-* vagy *paya-* < **pājas-* lehetne, azonban ezek közül egyik sem valami gyakori eleme a személyneveknek. A név második részében külö-

[7] Ld. *St. Konow:* Kharoshthī Inscriptions with the Exception of those of Aśoka. CIInd Vol. II. Part I. Calcutta 1929. 7, N° IV.

nös elsősorban az *-e* tőhangzó a várható *-a* vagy *-i* helyett, de nehezen volna magyarázható egy *meḍa-* vagy *meḍi-* (= óind *meḍi-)*, ill. *mera-* vagy *meti-* (< óind *metṛ-)* alak is a név második elemeként. E nehézségeket csak úgy oldhatjuk meg, ha feltesszük, hogy a feliraton a betűk alsó része kitöredezett vagy elmosódott, s ennek következtében Ghirshman a betűformákat autográfiáján nem tudta helyesen reprodukálni. E feltevést erősen alátámasztja az a tény, hogy a XXXVIII. t. B. G. 169. ábráján a *sa* akṣara egész alsó fele hiányzik. Ugyanezt kell nyilván feltennünk a többi betűk esetében is. E meggondolás alapján a feliratnak a következő olvasatát javasolhatjuk:

ʳpuˀ-ya-ʳmi-tiˀ-sa

Az így rekonstruált név (ld. 5. kép) első elemében a *pūjā-*, a másodban pedig a *miti-* szót láthatjuk, s figyelembe véve a *pūjā-* szónak a buddhista feliratok

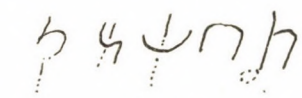

5 kép

terminológiájában játszott szerepét, e név viselőjében is bizonyára egy buddhistát láthatunk.

III. szint: R. Ghirshman, Bégram, 61 l., XVI. t. 9 = XXXVII. t. B. G. 240a (ld. itt 6a. kép). E felirat egy üvegpaszta medaillonon olvasható, amelynek azonban csak mintegy a fele maradt meg, s így a felirat eleje hiányos.

6 a—c kép

Ghirshman a felirat megmaradt részét *]ta-ma-sa* olvasatban közli, ez azonban nem egyezik sem saját autográfiájával, sem pedig a fényképen olvasható írásjegyekkel. Figyelmen kívül hagyva most Ghirshman autográfiáját,[8] a közölt fénykép erős nagyítása alapján a feliratnak következő olvasatát adhatjuk:

]-ra-bo-ya-sa

Az első akṣara olvasata némileg bizonytalan, mert jobb oldali része letörött, ezenkívül mintha megmaradt vízszintes szárát *i* mātrā keresztezné. Lehetséges azonban, hogy ez csak az üvegpaszta kitöredezése, mert hasonló jellegű vagy

[8] *Ghirshman* a medaillonnak két rajzát is közli, (ld. 6b–c kép) s mindkettőn feliratot is ábrázol. A felső ábrán két akṣara látható:]-*ma-sa*, az alsón pedig, amelyen az írás fejjel lefelé áll]-..-*ya-sa* olvasható (az első két akṣarának csak maradványai láthatók). Lehetséges, hogy *Ghirshman* ábrái a medaillon elülső és hátulsó lapját mutatják, s hogy valóban mindkettőn van felirat, azonban erre a könyvben világos utalást nem találunk. A XVI. t. 9. fényképen olvasható felirat mindenesetre a XXXVII. t. B. G. 240a alsó ábrával egyezik, csak a betűk alakja és elhelyezkedése az utóbbin eltér egy kissé az eredetitől.

szabálytalan vonalak a többi akṣara körül is megfigyelhetők. Mindenesetre a felirat vége eléggé világosan *Jboyasa*-nak olvasható, s ez nyilvánvalóan egy névnek a második tagja, amelynek legközelebbi párhuzamát a Takht-i-Bāhí-i felirat *Miraboyana*- névalakjában találhatjuk meg.[9] Ez az iráni *Mihrbōzan* vagy *Mihrbūzan* (óiráni **Miθra-bauǰana-*, ill. **Miθra-buǰana-)* névnek prákrit alakja. Ennek az iráni névnek volt azonban *Bōzmihr* (óiráni **Bauǰa-miθra-)* változata is,[10] s ennek alapján minden bizonnyal számolhatunk **Mihrbōz* (óiráni **Miθra-bauǰa-)* névalakkal is. Ennek az átvétele a prákritban **Miraboya* lenne, azaz egy olyan névalak, amelyre a *Jʳraˡboyasa* felirat minden nehézség nélkül kiegészíthető. Igaz ugyan, hogy az első akṣarának *ri* (esetleg *ti)* olvasata sem zárható ki, s így önmagában véve a *TiJʳriˡboyasa* kiegészítés sem volna lehetetlen. Azonban a **baug-* 'megváltani' tő származékai Tīr isten nevével összetéve nem fordulnak elő nevekként, s ha elméletileg egy **Tīribauǰa-* névalak lehetőségét nem is utasíthatjuk el teljesen, mégis a begrami feliraton a legvalószínűbben a **Miraboya-* névvel számolhatunk.

III. szint: R. Ghirshman, Bégram, 72 l., 28. k. = XIX. t. 4 = XLVI. t. B. G. 132 (ld. itt 7. kép). Ez a felirat szintén egy olyan agyagtárgyon olvasható, mint az első két felirat. A begrami kharoṣṭhī feliratok közül ez maradt

7 kép

fenn legjobb állapotban, s a közölt fénykép alapján teljes biztonsággal elolvasható. Ghirshman a feliratnak *Dhumritamitrasa* olvasatát adta, ez azonban az utolsó két akṣara kivételével nem fogadható el. A fénykép alapján a felirat olvasata világosan a következő:

saṃ-gha-raṃ-kṣi-tra-sa

Ez a felirat is tehát egy személynév birtokos esetét tartalmazza. A *Saṃgharaṃkṣitra-* a *Saṃgharakṣitṛ-* 'a *saṃgha-* védelmezője' név prákrit alakja inetimologikus *ṃ*-mel és a *-tṛ-* töveknek az *-a-* tövek ragozásába történt, egyébként is megfigyelhető átsiklásával.[11] *Saṃgharaṃkṣitra-* tipikus buddhista név, amely

[9] *St. Konow:* Kharoshthī Inscriptions. 57 skk. N° XX. Konow a felirat e helyét következőképpen olvasta és értelmezte: *saputradhitarasa Mira Boyanasa* «together with his son and daughter, in honour of Mira the Saviour» (62 l.). Azonban elsősorban a *boyana-* < iráni **bōǰan* < **bauǰana-* szónak a jelentése — mint a *Μιθροβουζάνης* név mutatja — nem 'megváltó', hanem 'megváltott' volt, másrészt pedig a *saputra-* szó után egyszerűen nincs elég hely az olvasott *dhitarasa* szóalak számára. A kétségtelenül nehéz helynek a következő olvasata és magyarázata látszik legvalószínűbbnek: *saputrasa śi miraboyanasa* «fiával, Śri Miraboyanával együtt» vagy «fiával együtt Śri Miraboyana (tiszteletére)».

[10] Egy Bori-i feliraton, ld. *Fr. Altheim:* Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. Halle/Saale 1950. 46 skk. *Altheim* téved, amikor azt állítja, hogy a *Bōzmihr* 'Váltsd meg Miθra' név által képviselt névadás-típusra az iráni nyelvekben nincs adatunk.

[11] Ld. pl. *dhitra, matra* (nominativusok), *St. Konow:* Kharoshthī Inscriptions, CXIV.

ismeretes már a Bedadi-i kharoṣṭhī feliratról. Ezen Konow *Saṃgharakṣidasa*. alakot olvasott,[12] azonban a közölt fényképeken az utolsóelőtti akṣara elég világosan *tra*-nak látszik (ld. itt 8. kép),[13] úgyhogy a névalak itt is nyilvánvalóan

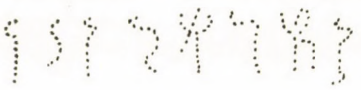

8 kép

Saṃgharakṣitra- volt. E begrami felirat így nemcsak azt bizonyítja, hogy az ind befolyás Kelet-Iránban a koraszászánida időkben is tovább tartott, hanem kétségtelenné teszi ott a buddhizmus továbbélését is.

II

E rövid begrami kharoṣṭhī feliratok történeti jelentősége abban áll, hogy igen érdekes oldalról világítják meg az India és Közép-, valamint Belső-Ázsia, továbbá Kína között kialakuló történeti kapcsolatokat. Két jellegzetessége figyelhető meg e feliratok alapján e kapcsolatoknak. Kelet-Iránban és Belső-Ázsiában az ind befolyás a legszorosabban összefonódik az iráni ethnikummal. Amikor ind kereskedők és közigazgatási tisztviselők, valamint buddhista szerzetesek jelennek meg e területeken, ugyanakkor irániak tűnnek fel Északnyugat-Indiában. Az ottani kharoṣṭhī feliratokon szereplő személyeknek mintegy 30%-a iráni nevet visel. A másik fontos jellemvonása a Belső-Ázsiával és Kínával kialakuló ind kapcsolatoknak, hogy ezekkel kezdettől fogva együttjár a buddhizmus terjedése. Az irániaknak és indeknek és a buddhizmusnak ez a szerves összefüggése a Belső-Ázsián keresztül Kínával létrejött kapcsolatokban a Greko-Baktriai Királyság korától kezdve legalábbis a kusán kor végéig megfigyelhető.

A kharoṣṭhī írásnak és egy ind buddhista névnek a megjelenése Begram legkorábbi szintjében azt bizonyítja, hogy az ind befolyás és a buddhizmus terjedése Belső-Ázsia felé már igen korán, valószínűleg már i. e. 200 körül megkezdődhetett. Ez az időpont jóval megelőzi a rendszeres karavánkereskedelem megindulását a kínai ellenőrzés alá vont «selyem-út»-on, azonban megfelelő történeti összefüggésbe állítva mégis jól érthető. Strabón őrizte meg számunkra az artamitai Apollodóros tudósítását, amely szerint a greko-baktriai királyok hatalmukat a sérekig *(Σῆρες)* és a phrynekig *(Φρῦνοι,* a kéziratokban: *Φαῦνοι)* terjesztették ki.[14] Sok vita folyt a tudományos irodalomban arról, hogy Apollodóros *Σῆρες* népneve lehet-e a kínaiak megjelölése, s hogy egyáltalán hogyan azonosítható ez a két ethnikai megnevezés. A. K.

[12] *St. Konow:* Kharoshthī Inscriptions. 88, N° XXXIV.

[13] Ld. *Konow*nál (i. m.) a XVII. t. 4. kép jobb oldali két ábráját. Hogy a szóban forgó akṣara nem lehet *da*, mint ahogy *Konow* olvasta, arról azonnal meggyőződhetünk, ha azt a rá következő *dana* szó *da*-jával összehasonlítjuk. *N. G. Majumdar:* JPASB 19 (1923) 347. helyesebben olvasta ezt az akṣarát *ta*-nak, azonban Konownál a XVII. t. 4. kép jobbról második ábráján a *tra r*-t jelző része is jól kivehető.

[14] Strabón XI. 11, 1.

Narain[15] legutóbb A. Cunnigham[16] egy ötletét elevenítette fel, amely szerint Strabón idézett helyén néhány kézirat *Σύρων* olvasata alapján *Σῆρων* helyett *Σύρων*-t kell olvasnunk, s ezt azután Kāšγar kínai feljegyzésből ismert *Su-lê* nevével, a *Φρῦνοι* népnevet pedig a szintén kínai forrásokból ismert *P'u-li* (= Yasin) ország nevével lehet azonosítanunk. Más kutatók viszont azzal érveltek a sérek és a kínaiak azonosítása ellen, hogy Apollodórosnak Pliniusnál (*n. h.* VI 88) fennmaradt részletesebb leírása a sérekről olyan elemeket (magas, vöröshajú, kékszemű emberek, néma kereskedelmet folytatnak stb.) tartalmaz, amelyek semmiképpen sem illenek a kínaiakra, hanem inkább a Kína nyugati szomszédságában élő indoeurópai törzsekre vonatkoztathatók.[17]

Mivel Apollodóros tudósításának alapvető jelentősége van a Kína és India közötti kapcsolatok kialakulása szempontjából, alaposabban meg kell vizsgálnunk a vele összefüggő kérdéseket. Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy Pliniusnak a sérekről adott leírása (*n. h.* VI 88) nem Apollodórosból származik, hanem ezt Plinius egy másik helyének (*n. h.* VI 54—55) tanúbizonysága szerint minden bizonnyal Amometus munkájából vette át,[18] aki az uttarakurukról, az ázsiai hyperboreusokról egy könyvet írt. Plinius Amometus munkáját az abderai Hekataiosnak a hyperboreusokról írt könyvéhez hasonlítja, s ez világos útmutatást nyújt számunkra jellegét illetően. Bizonyára utópisztikus-mitológikus földrajzi-néprajzi munka volt ez, amely reális földrajzi és ethnográfiai adatokat csak hitelkeltés céljából használt fel. Így világos, hogy Pliniusnak Amometusból származó adatait a sérek azonosításánál teljesen figyelmen kívül kell hagynunk, következésképp semmi akadálya nincs annak, hogy Apollodóros sérjeit a kínaiakkal azonosítsuk.

Ami már most a séreknek (ill. syreknek) *Su-lê*-vel, a phryneknek pedig *P'u-li*-val való azonosítását illeti, ez azonnal lehetetlennek bizonyul, ha a kínai névalakokat hangtörténeti szempontból közelebbről megvizsgáljuk. *Su-lê*, ill. helyesebben *Shu-lê* 蔬勒 T'ang-kori hangalakja **Sịwo-lək*,[19] ill. az északnyugati T'ang-kori nyelvjárásban **Ṣịu-ləγ* lehetett.[20] Hogy Kāšγar neve valóban így hangozhatott, azt bizonyítják tibeti átírásai: *Śulig*, *Śuleg* is.[21] Ezt a nevet azonban semmiképpen sem lehet sem a *Σῆρες*, sem pedig a *Σύροι* alakkal azonosítani. Hasonló nehézségek mutatkoznak a phrynek és *P'u-li* azonosításával kapcsolatban is. A *P'u-li* 蒲犁 névnek a Ts'ie-yün alapján rekonstruálható T'ang-kori hangalakja **B'uo-lji*,[22] ill. az északnyugati T'ang-kori nyelvjárásban **B'uo-lji* lehetett. Ez egy idegen **Bol-* névalaknak lehet az átírása, s hangtanilag összevethető a szanszkrit *Bhauṭṭa-* névvel,

[15] *A. K. Narain:* The Indo-Greeks. Oxford 1957. 170 sk.

[16] *A. Cunnigham:* Coins of Alexander's Successors in the East. London 1884. 148 sk.

[17] Ld. *A. Herrmann:* Das Land der Seide und Tibet im Lichte der Antiken. Leipzig 1938. 27 skk.; *R. Hennig:* ZfR 2 (1935) 90.

[18] Így helyesen már *Fr. Altheim:* Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. I. Halle/Saale 1947. 65.

[19] *B. Kalgren:* Grammata Serica. BMFEA 12 (1940) 90d + 928f. A kínai név. alakokat egységesen *Kalgren* átírási rendszerében idézem.

[20] Az északnyugati T'ang-nyelvjárásra l . *Luo Charngpeir:* The Northwestern Dialects of Tarng and Five Dynasties. Shanqhae 1933., továbbá *G. Haloun H. W. Bailey* munkájában: Khotanese Texts. IV. Cambridge 1961. 171 skk., valamint vö. *Csongor B.* egyik cikkemben közölt megjegyzéseit: Acta Ant. Hung. 10 (1962) 141.

[21] Ld. *H. W. Bailey:* AM 2 (1951) 9.

[22] *B. Kalgren:* Grammata Serica. 102/n' + 519/g.

amely mint földrajzi megnevezés ugyanazt a területet jelölte, mint a kínai *P'u-li*. Következésképp el kell vetnünk a phrynek nevének ezzel való azonosítását.

Mivel a sérek nevét sem egy Kína nyugati szomszédságában élő indoeurópai törzsre, sem pedig Kāšγarra vonatkoztatni nem lehet, s mivel e név az antik irodalomban bizonyíthatólag más népet, mint a kínaiakat, nem jelölt, szükségképpen fel kell tennünk, hogy már Apollodóros tudósításában is a kínaiak megnevezésére szolgált. Eredetére vonatkozólag bizonyos útmutatást nyújthat az a tény, hogy az antik földrajzi irodalomban e nevet később csak Északnyugat-Kína jelölésére használták, Délkelet-Kínát pedig *Σῖναι* néven ismerték. Valószínűnek látszik tehát, hogy a *Σῆρες* név eredetileg csak Északnyugat-Kínát jelölte, azaz Kínának éppen azt a részét, amellyel a greko-baktriai uralkodók kapcsolatba kerültek.[23]

Ha a *Σῆρες* név Apollodóros tudósításában Kína északnyugati részének lakóit jelölte, akkor a *Φρῦνοι* népet vagy helynevet is ennek közelében kell keresnünk. Valóban, Kelet-Turkesztánban ismerünk is egy olyan helynevet, amellyel a *Φρῦνοι* név azonosítható.[24] Ez saka szövegekben fordul elő mint a Buddha-kultusznak fontos központja: *brrūya bīsai jasta be'ysa* «a Brrūyában lakó Buddha».[25] Mint a *Niya* név *Nina* és *Niña* változatai mutatják, a keletturkesztáni saka nyelvjárások között voltak olyanok, amelyekben a *-y-*, *-n-* és *-ñ-* egymással váltakozhatott. Így a *Brrūya* névnek feltehetünk **Brrūna* ~ **Brrūña* változatát is. Ami a szókezdetet illeti, a sakában a szókezdő *br-* korábbi *fr-*ből fejlődött, úgyhogy a *Brrūya* név előzményeként **Frūña-* alakot vehetünk fel. Ez az alak jól megmagyarázza a tibeti szövegekben előforduló *phru-ño*, *phru-ña* helynevet,[26] a görög *Φρῦνοι* pedig e névalak pontos átírásának tekinthető.

Mindezek alapján tehát az Apollodóros tudósításában szereplő *Σῆρες* és *Φρῦνοι* neveket Északnyugat-Kínával és a kelet-turkesztáni *Brrūya* < **Frūña* lakosságával azonosíthatjuk. Ebből pedig az a további következtetés adódik, hogy a greko-baktriai királyok már ellenőrzésük alá vonták a «selyem-út» Kínáig vezető részét. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel: 1. Mi volt az oka a greko-baktriai uralkodók belsőázsiai hódító törekvéseinek? 2. Mikorra tehető részükről a «selyem-út» keletturkesztáni szakaszának birtokba vétele?

Ami az első kérdést illeti, erre nem nehéz választ találni. Közismert a hellénisztikus államoknak az a törekvése, hogy a fontos nemzetközi kereskedelmi útvonalakat felderítsék, birtokukba vegyék és továbbfejlesszék. Jól mutatja ezt Nearchos tengeri útja, amelynek célja az volt, hogy az India és Perzsia közötti tengeri kereskedelmi utat felderítse, vagy Patroklos kutatásai, amelyekkel tisztázta az India és a Pontos-vidék közötti kereskedelem útvo-

[23] A *Σῆρες* név eredetével más helyütt szeretnék foglalkozni.

[24] Mivel az antik földrajzi irodalomban e népnév egyöntetűen *Φρ-* szókezdettel fordul elő, a *Φρῦνοι* coniecturát Strabón szövegében feltétlenül helyesnek kell tartanunk. A névalak romlása az i. u. III—IV. században következhetett be, amikor a *P* és *A* alakja (𐨐 – 𐨀) nagyon közel állott egymáshoz.

[25] Ld. *H. W. Bailey:* BSOAS 10 (1942) 894.

[26] V.ö. *H. W. Bailey:* BSOAS 10 (1942) 920.

nalát.[27] Általában a nemzetközi kereskedelem, amely a rabszolgatartó árutermelés fejlődését elősegítette, döntő jellegű tényezőjévé vált a hellénisztikus államok gazdasági életének. Ebben az összefüggésben válik érthetővé a greko-baktriai uralkodóknak a «selyem-út» megszerzésére irányuló törekvése. Ha már I. Antiochos számára világos volt a Pontos-vidék felé irányuló indiai kereskedelem jelentősége, akkor még inkább tisztában kellett lenni a greko-baktriai uralkodóknak az India és Kína közötti Belső-Ázsián keresztül folytatható kereskedelem döntő fontosságával. Nem kételkedhetünk abban, hogy a politikai éleslátásuknak több ízben is fényes jelét adó greko-baktriai királyok világosan felismerték a két hatalmas, fejlett árutermeléssel és az erősen centralizált államszervezet következtében nagy árukészletekkel rendelkező gazdag ország, India és Kína közötti kereskedelem létfontosságú szerepét saját államuk szempontjából. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a Greko-Baktriai Királyságnak, az Indoskytha Államnak és a Kusán Birodalomnak mint Északnyugat-Indiát és Belső-Ázsiát magában foglaló politikai hatalomnak éppen az India és Kína (valamint az antik Nyugat) közötti kereskedelem lebonyolítása volt az egyik legfőbb *raison d'être*-je.

A greko-baktriai királyok keletturkesztáni hódításainak időpontjára vonatkozólag Apollodórosnak Strabónnál megőrzött tudósítása is nyújt bizonyos támpontot, amennyiben a baktriai görögök sikeres terjeszkedésével kapcsolatban két uralkodónak: Menandrosnak és Démétriosnak, Euthydémos fiának a nevét említi. Hogy a két uralkodó közül melyikhez fűződik a «selyem-út» birtokba vétele, könnyű eldönteni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a greko-baktriai uralkodók Kelet-Turkesztánra csak a *yüe-chï*-knek a *hiung-nu*-któl elszenvedett veresége és nyugati vándorlása előtt terjeszthették ki hatalmukat, mert a *yüe-chï* vándorlás első szakasza teljesen felborította Belső-Ázsia ethnikai és politikai viszonyait, második szakasza pedig már magát a Greko-Baktriai Királyságot is megsemmisítette. A *yüe-chï* vándorlás első szakaszát i. e. 174—160 közé helyezhetjük,[28] a greko-baktriai uralkodók Kelet-Turkesztán fölötti hatalma tehát csak ez elé az időpont elé tehető. Így nem lehet vitás, hogy Kelet-Turkesztán meghódítása a greko-baktriai uralkodók részéről csak Démétrios, Euthydémos fia (kb. i. e. 200—185) alatt történhetett.[29]

Ha az i. e. II. század első évtizedeiben a greko-baktriai uralkodók már igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a «selyem-ut»-at, akkor természetesen fel kell tennünk, hogy ebben az időpontban Belső-Ázsiában már általánosan ismert volt ennek a Kínába vezető kereskedelmi útvonalnak a jelentősége. Ebből viszont az következik, hogy Kína és Belső-Ázsia között már I. Démétrios uralkodása előtt, azaz már az i. e. III. század második felében kellett lenni, ha nem is közvetlen karaván-kereskedelemnek, de legalábbis közvetett kereskedelmi kapcsolatoknak. Az újabb szovjet régészeti kutatások ezt a következtetést teljes mértékben igazolják is.[30]

[27] Patroklos kutatóútjáról ld. legutóbb *W. W. Tarn:* The Greeks in Bactria and India.[2] Cambridge 1951. 488 skk. Tarn azonban alaptalanul tagadja az India—Óxos—Pontos-vidék közötti kereskedelmi útvonal létezését, mert ennek használatát gazdag régészeti leletanyag bizonyítja, ld. *J. Harmatta:* Studies on the History of the Sarmatians. Budapest 1950. 34.

[28] Ld. *J. Harmatta:* Studies on the History of the Sarmatians. 27

[29] Hasonló eredményre jutott más érvek alapján *Fr. Altheim* is: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. I. 348 skk.

[30] *M. I. Artamonov* szíves szóbeli közlése.

Ebben az összefüggésben találhatjuk meg két régi problémának, Kína iráni *cīn*, óind *cīna-*, valamint a kínai főváros iráni *Xumdān* neve eredetének megoldását. A tudományos kutatás régen felismerte már, hogy Kína említett iráni és ind neve és az ezekből származó európai névalakok *Ts'in* állam vagy a *Ts'in* dinasztia nevére mennek vissza.[31] Ugyanígy felmerült az a feltevés is, hogy *Ch'angan*-nak, a Nyugati Han dinasztia fővárosának iráni *Xumdān* neve a *Ts'in* dinasztia fővárosának, *Hien-yang*-nak a nevéből származik.[32] E feltevések fő nehézsége az volt, hogy csak abban az esetben lehettek helyesek, ha India, ill. Belső-Ázsia és Kína között bizonyos kapcsolatok már a *Ts'in* dinasztia idején (221—207) fennállottak. Ilyen kapcsolatok feltevésére azonban csak a Démétrios utáni időben nyújtottak némi alapot a greko-baktriai pénzekben kimutatható, feltehetőleg kínai eredetű nikkelötvözetek.[33]

Mint láttuk azonban, Démétrios kelet-turkesztáni hódításai már feltételezik a *Ts'in*-kori Kína és Belső-Ázsia közötti kereskedelmi kapcsolatokat, s így történeti szempontból semmi akadálya sincs annak a feltevésnek, hogy a *Ts'in* és a *Hien-yang* név az i. e. III. század utolsó évtizedeiben ismertté vált Belső-Ázsia iráni népeinél. Kétségtelennek tarthatjuk ugyanis, hogy mindkét név csak a belsőázsiai iráni nyelvek közvetítésével jutott el mind Indiába, mind pedig más népekhez, így a párthusokhoz és perzsákhoz is.[34] Világos bizonyítéka ennek a *Ts'in* név és az óind *cīna-* hangtani megfelelése. A *Ts'in* 秦 név hangalakja az i. e. III. században a fővárosi kiejtésben **dz'i̯ĕn*,[35] az északnyugati nyelvjárásokban pedig **dz'in* lehetett. Ha az indek e nevet közvetlenül ismerték volna meg, akkor a szókezdő *dzh-* hangcsoportot kétségtelenül nem *c*-vel, hanem *jh*-val adták volna vissza, s így a név alakja az indben nem *cīna-*, hanem **jhīna-* lett volna. A belsőázsiai iráni nyelvekben, így elsősorban a szogdban azonban nem voltak aspirált affrikáták, s így a kínai szókezdő *dzh-* visszaadására csak *č-* és *ǰ-* között lehetett választani. A kettő közül a fonetikailag inkább zöngétlen hang benyomását keltő *dzh-* (amelyből később a kínaiban is *tsh-* fejlődött) visszaadására nyilvánvalóan a *č-* felelt meg inkább, s így lett a szogdban Kína nevének *čīn* (írva *čyn-)* az alakja, s ennek átvétele azután az ind *cīna-*.

A *Ts'in* dinasztia fővárosa nevének, *Hien-yang* 咸陽-nak a Ts'ie-yün alapján rekonstruálható *T'ang*-kori kiejtése **Xɐm-i̯ang*, *Chou*-kori kiejtése pedig **G'ɛm-di̯ang* lehetett.[36] Az északnyugati nyelvjárásokban a *T'ang*-korban **Xɐm-i̯ã* alakot tehetünk fel, ennek *Ts'in*-kori előzménye pedig valószínűleg a *Chou*-korihoz még közelebb álló **G'ɛm-di̯ã* alakban rekonstruálható. Nyilvánvaló, hogy e névnek szogd alakja: **Xumdān* (írva *'ẖwmt'n* és *γwmt'n-)* csak az utóbbiból magyarázható meg. A kínai névalak *-di̯ã* végződésének természetes visszaadása a szogd *-dān*, a szókezdő *G'ɛm-* és *Xum-* szótagok azonban látszólag erősen eltérnek egymástól. A szókezdő kínai *G'-* ~ szogd

[31] Ld. *P. Pelliot:* T'oung Pao 9 (1912) 727 és 10 (1913) 427.

[32] *G. Haloun:* BSOAS 12 (1948) 608.

[33] *G. Haloun:* i. h.; *Fr. Altheim:* Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. I. 349.

[34] Hogy az Ó-Testamentumban (Yeš. 49, 12) előforduló *'ereṣ sīnīm* Kínát jelölné (így legutóbb *S. L. Malhotra* is: i. m. 103), hangtörténetileg lehetetlennek kell tartanunk. Kína nevének hiteles alakja a talmudi arameusban סין *ṣyn*, a *drṣyn* 'fahéj' szóban s ez is kétségtelenül iráni közvetítéssel került az arameusba, ld. *Telegdi Zs.:* A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. Budapest 1933. 50.

[35] *B. Kalgren:* Grammata Serica. 380/a.

[36] *B. Kalgren:* Grammata Serica. 671/a + 720/e.

X- megfelelésének magyarázata az, hogy a szogdban nem volt aspirált *kh-* vagy *gh-*, hanem csak spiráns *γ-* és *χ-*, s ezek közül az aspirált kínai *G'-* visszaadására fonetikailag a *χ* volt megfelelőbb. Ami a vokalizmus eltérését illeti, ez voltaképpen csak látszólagos. Az archaikus kínai *-ɛm* szóvég ugyanis a *Shï king*-ben az *-əm* és *-um* szóvégekkel egy rím-osztályba tartozik,[37] ami csak úgy volt lehetséges, ha e szóvégek keltette fonetikai benyomás megközelítőleg azonos vagy legalábbis hasonló volt. Így könnyen érthető, hogy a szogdok e rövid, valószínűleg redukált hangot a veláris *χ* után és a labiális *m* előtt *u*-val adták vissza.

Mindezek alapján a Kína és India között Belső-Ázsián keresztül létrejövő kapcsolat kialakulását olyan módon képzelhetjük el, hogy Belső-Ázsia iráni népei már a III. században kereskedelmi kapcsolatban állottak Kínával, s ebben a korban vált náluk ismertté a *Ts'in* dinasztiának és fővárosának, *Hien-yang*-nak a neve. Ezekre az előzményekre építve az i. e. II. század első évtizedeiben Démétrios greko-baktriai uralkodó ellenőrzése alá vonta a Kelet-Turkesztánon keresztül vezető «selyem-ut»-at, s először teremtette meg a közvetlen kereskedelmi kapcsolat lehetőségét India és Kína között. Ekkor jutott el Indiába iráni közvetítéssel a *Ts'in* dinasztia neve *cīna-* alakban, s nem lehetetlen, hogy a *Ts'in* főváros *Xumdān* nevét is megismerték már ekkor. E kereskedelem folyományaként megkezdődik az indek beszivárgása a Greko-Baktriai Királyság fontos központjaiba, s ezzel együtt elindul belső-ázsiai hódítóútjára a buddhizmus is.

III

Indiának ezek a Greko-Baktriai Királyságon keresztül Kínával létrejött kapcsolatai csak addig állhattak fenn zavartalanul, amíg a *yüe-chï* vándorlás Belső-Ázsia ethnikai és politikai viszonyait az i. e. II. század hatvanas éveiben alaposan össze nem kuszálta. Valamivel később, i. e. 133 táján a Greko-Baktriai Királyság bukása[38] egy időre még jobban megnehezítette a kereskedelmi kapcsolatok fenntartását Kínával. Ch'ang Kien utazásának nehézségei jól mutatják e korszak viszonyait. Csak amikor ismét megszilárdultak a Közép- és Belső-Ázsia területén élő iráni népek politikai viszonyai, s létrejött az Indoskytha, majd pedig a Kusán Birodalom, ugyanakkor pedig a Han Birodalom hosszú időre ellenőrzése alá vonta a «selyem-ut»-at, akkor indul meg újból, most már hatalmas arányokban az India és Kína közötti kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fejlődése.

Hogy ennek az új korszaknak már az elején, legkésőbb az i. e. I. század közepén az ind kereskedők maguk is eljutottak Kínába, annak kézzelfogható bizonyítékát szolgáltatta Stein Aurél egyik érdekes lelete a kínai limes mentén. Stein a XV. sz. őrtorony mellett az *a. III*-al jelzett szemétdombon egy brāhmī felirattal ellátott selyemcsíkot talált, amely az i. e. I. század közepéről származhatik, mert az ugyanott talált két keltezett kínai dokumentum i. e. 61-ből, ill. 53-ból származik.[39] A felirat a következő:

ʳaiˀṣṭasya paṭa giṣṭi ṣaparisa

[37] Ld. *B. Kalgren:* Grammata Serica. 28, vö. még 22.
[38] Az időpontra ld. *J. Harmatta:* Studies on the History of the Sarmatians. 28.
[39] *A. Stein:* Serindia. II. Oxford 1921. 699, 701 skk.

M. Boyer, R. Hoernle, G. Grierson és Stein A. fáradozásainak eredményeképpen a felirat részben érthetővé vált: «*aiṣṭa* darabja 46 *giṣṭi*».[40] Mivel H. Lüders a *paṭa* szó jelentését pontosabban '(selyem)tekercs'-nek, '(selyem)vég'-nek határozta meg,[41] e fordítást «*aiṣṭa* végje 46 *giṣṭi*»-re helyesbíthetjük. Mindmáig rejtélyes maradt azonban az *aiṣṭa* szó, ami annál érdekesebb, mert megfelelője több évtizede ismert a Krorayina-i prákrit dokumentumokból. Ezekben többször is előfordul az *aǵiṣḍha* ~ *akiṣḍha* ~ *aǵiṣṭa* szó, így a N° 207. dokumentumban, egy árulistában: *kośava 4 2 akiṣḍha 1 thavaṃnae 4 1* «6 (hosszúszőrű) takaró, 1 *akiṣḍha*, 5 szőttes». Több más dokumentumban (N° 431, 432) az *agiṣḍha* szó szintén a *kojava* 'hosszúszőrű takaró' szóval együtt fordul elő. Ennek alapján jelentését Lüders hozzávetőleg 'takaró'-nak vagy 'szőnyeg'-nek határozta meg.[42] Mivel a Krorayina-i prákritban a két magánhangzó közötti *-k-* és *-g-* hang *-y-*vé változhat vagy eltűnhet,[43] nem lehet kétséges, hogy az *aiṣṭa* szó az *aǵiṣṭa*, *akiṣḍha* alak egyik lehetséges változata.

Az *aǵiṣṭa* szó eredetére vonatkozólag Lüders annak idején csak annak a sejtésének adott kifejezést, hogy alakját tekintve inkább iráni, mint ind eredetűnek látszik. Valóban, a szó eredetét a belsőázsiai iráni nyelvekben kereshetjük. Az *aiṣṭa*, *aǵiṣṭa*, *akiṣḍha* stb. alakok alapján e szó forrását **akiṣṭa*-alakban rekonstruálhatjuk, amely egy *-ta-* képzős igenév benyomását kelti. A *-ta-* képző leválasztása után megmaradó *akiṣ-* ige ismert is a szogdból, ahol buddhista szövegekben *''kyš-*, *''k'yš-* alakban fordul elő.[44] Az *''kyš-* ige jelentése a szogdban 'húzni, függeszteni',[45] úgyhogy a belőle képzett **ākišt* igenévnek 'húzott, függesztett' értelme lehetett. Az **ākišt* szónak ebből az alapjelentéséből legkézenfekvőbben a 'függöny, falra függesztett takaró, falvédő, speciális jelentés adódik. Ez lehetett az értelme az *aiṣṭa* ~ *aǵiṣṭa* szónak, s így a Belső-Ázsiában talált legrégibb brāhmī feliratot a következőképpen fordíthatjuk: «fali takaró selyemvég: 46 *giṣṭi*».

Stein A. e szerencsés leletének két fontos történeti tanulsága van az India és Kína közötti kapcsolatok szempontjából. Egyrészt kétséget kizárólag igazolja, hogy az i. e. I. század közepe táján ind kereskedők már rendszeresen jártak Kínában, másrészt pedig azt is bizonyítja, hogy az ind kereskedők a legszorosabban együttműködtek a belsőázsiai iráni kereskedőkkel. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy már ebben a legkorábbi belsőázsiai brāhmī feliratban megjelenik egy szogd jövevényszó, s hogy a Krorayina-i prákrit dialektusban is a textiliákat jelölő csaknem összes kifejezés, mint pl. *aǵiṣḍha*, *tavastaga*, *namata*, *thavaṃna* stb.[46] iráni eredetű. Ez voltaképpen természetszerűleg következik abból, amit már a begrami kharoṣṭhī feliratok alapján az ind kereskedők és az ind buddhizmus Közép- és Belső-Ázsiába való behatolásáról megállapíthattunk.

Az iráni, különösen a szogd és ind kereskedőknek ez a szoros együttműködése egész a kusán kor végéig tartott. Az egyik legfontosabb dokumentuma ennek, s egyáltalán a Kínában működő ind kereskedőknek Stein A. egy

[40] *A. Stein:* Serindia. II. 702—703.
[41] *H. Lüders:* Textilien im Alten Turkistan. APAW 1936 Ph.—h. Kl. Nr. 3. 24 skk.
[42] *H. Lüders:* Textilien im Alten Turkistan. 12.
[43] Ld. *T. Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. Cambridge 1937. 6.
[44] *E. Benveniste:* Textes sogdiens. Paris 1940. 40.
[45] Vö. még *W. B. Henning:* BSOAS 11 (1946) 734.
[46] Ld. *H. Lüders:* Textilien im Alten Turkistan. 12, 13, 21.

másik híres lelete, a II. régi szogd levél, amelynek keletkezése újabb kutatásaim szerint nem a IV. század elejére, mint ma általában gondolják,[47] hanem 196-ra tehető. Ennek általam rekonstruált szövegében a következőket olvashatjuk:

35 *'YKZY MN kč''n*
36 *s'rth wyt'rt 'ḤRZY wr wḥwš[my]⌜k⌝[w] 'ḥw m'⌜ḥ⌝[w]⌜w⌝m't 'HRZY 'YK*
37 *'t srg pr''gt-'nt 'ḤRZY wr 'pn[št'n]t 'PZY 'yntkwt 'PZY swglykt*
38 *'ḤRZY MN lbz wysp mrt-'nt*

«. . . . . Amikor Ku-tsangból
a karaván elment, azután lenn a hatodik hónap volt, hogy
Lo-yangba megérkeztek. Azután lenn tönkrementek mind az indek, mind a szogdok,

és az éhségtől mind meghaltak.»

Számunkra e tragikus beszámolóból most az a legfontosabb, hogy az indek és szogdok közös karavánokat szerveztek Kínába, ami arra mutat, hogy gazdasági érdekeltségeik szorosan össze voltak fonódva. Természetesen az együttműködés során nemcsak az indek vették át az árucikkek szogd és saka neveit, hanem a szogdba és sakába is átkerült számos ind kultúrszó. Így találjuk a régi szogd levelekben pl. az ind *lekha-* és *prastha-* szavakat.[48]

IV

E Kelet-Turkesztánból származó adatoknak mintegy a tükörképét találjuk meg az északnyugat-indiai saka- és kusánkori kharoṣṭhi feliratokban. E feliratok egy részét irániak állították, akik messze földről jutottak el Észak-Indiába. Nagy részük bizonyára kereskedő volt, aki forgalmát éppen az India és Kína közötti kereskedelmi útvonalon bonyolította le. E feliratok jelentőségének felismerését az India és Kína közötti kapcsolatok szempontjából mindezideig megnehezítette a bennük előforduló iráni eredetű kifejezések és a helynevek azonosítatlan volta.

Az egyik legérdekesebb ilyen felirat a régibb saka éra 136. évéből (azaz számításom szerint i. u. 70-ből) származó Taxila-i ezüsttekercs felirata. Ezen egy Baktriából való személy örökíti meg kegyes alapítványát, s megjelöli lakóhelyét is:

1—2. sor *Urasakeṇa ⌜Iṃ⌝tavhriaputraṇa Bahalieṇa Ṇoachae ṇagare vastaveṇa*

azaz «a Noachaa városban lakó baktriai Urasaka által az Iṃtavhria fiak közül».[49]

Az iráni nevet viselő Urasaka nyilván azért tartotta szükségesnek lakóhelye megjelölését, mert nem helyben vagy közelben lakó volt. A «baktriai» megjelölés alapján Noachaa városát legkézenfekvőbb Baktriában keresnünk, azonban e megjelölés alatt nem feltétlenül a szorosabb értelemben vett Bak-

[47] *W. B. Henning* tanulmánya óta: BSOAS 12 (1948) 601 skk.
[48] *W. B. Henning:* BSOAS 12 (1948) 603, 3. jz.
[49] *St. Konow:* Kharoshṭhī Inscriptions. N° XXVII.

triát hanem, inkább a kusán uralom alatt álló középázsiai területet kell értenünk. A *Noachaa-* városnév azonosítása eddig nem sikerült, azonban ha rekonstruáljuk azt a hangalakját, amely ennek a szemmel láthatólag prákritizált formának alapjául szolgálhatott, akkor ez az idegenszerű városnév azonnal ismerőssé válik. A *Noachaa-* név előzményének **Navaθyaka-* alakot tehetünk fel, s ebben azonnal felismerhetjük azt a Közép-Ázsia területéről feljegyzett városnevet, amely az antik íróknál *Nautaka* alakban jelenik meg. Ez a Baktria legészakibb részén vagy már éppen Sogdianében fekvő város volt a lakóhelye a Taxila-i ezüsttekercsen szereplő Urasakának.

A Taxila-i ezüsttekercs felirata tehát világosan tükrözi azokat a kapcsolatokat, amelyek a korai kusán uralkodók alatt India és Baktria legtávolabbi területei között a kereskedelmi útvonalak mentén fennállottak. Még távolabbi kapcsolatokra utal azonban a kharoṣṭhī feliratok egy érdekes csoportja, amelyet az fűz egységbe, hogy ezeket egy szervezet állította, amelynek tagjai *sahaya*-knak vagy *sahayara*-knak, 'társak'-nak nevezik magukat. E kifejezés mellett mindig van egy másik megjelölés is, amely nyilván e társaság jellegét közelebbről meghatározza, Konownak azonban egyetlen ilyen megjelölés értelmét sem sikerült tisztáznia. Erre vonatkozóan itt most csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy e homályos kifejezések egy-egy kereskedelmi ágnak a megjelölései és többnyire iráni eredetűek.

E feliratok közül témánk szempontjából legfontosabb most a Peshāwar Museum felirata a régibb saka éra 168. évéből. A felirat szövege a következő:

1 *Saṃ 1 100 20 20 20 4 4 . Jeṭhamase divase paṃchada⌜śe⌝*
2 *Khudaniami sahayana bravaśakuraṇa danaṃmu-*
3 *khe kue khaṇavide viharami*

«A 168. évben, Jyaiṣṭha hónapban, a tizenötödik napon a Khu(ṃ)daniban kereskedést folytató társak ajándékaként ez a kút ásattatott a *vihāra*-ban».

Konow olvasásától[50] két ponton kell eltérnünk. A 2. sorban a *Khudaniami* szóban kétségtelenül *ni*-t (esetleg *na*-t), nem pedig *chi*-t kell olvasnunk. Konow-t szemmel láthatólag az vezette félre, hogy a Māṇikiāla-i felirat 6. sorában *Khudachieṇa* alak olvasható, s úgy gondolta, hogy akkor itt is ennek kell állnia. Ezenkívül ugyancsak a 2. sorban Konow *travaśakuraṇa* alakja helyett, amely nem magyarázható, helyesebbnek látszik a *bravaśakuraṇa* olvasat, amely könnyen értelmezhető. Paleográfiailag semmi sem áll ennek az olvasatnak az útjába, mert egyrészt a *ta* és *ba* akṣara sokszor még gondos írású feliratokon is nagyon hasonló egymáshoz, másrészt pedig feliratunkon mindkettőnek ez az egyetlen előfordulása, úgyhogy összehasonlítási alap magából a feliratból nem adódik a kérdés eldöntésére.

A *bravaśakura-* szót egy óiráni **fravaχša-kṛna-* 'kereskedést folytató' összetétel folytatásának tarthatjuk egy olyan saka nyelvjárásban, amelyben a szókezdő *fra-* folytatása *bra-* volt. Ebből a **fravaχša-kṛna-* alakból hangtörvényszerűen **bravaššakurra-* > *bravašakura-* fejlődhetett, s ez az alak bukkant fel a feliratban. A *Khudaniami* alakot kétségtelenül egy *-ami* ragos locativusnak kell felfognunk, amely a *Khudani* helynévhez járult. E szó szórendi helyzete

[50] *St. Konow:* Kharoshṭhī Inscriptions. N° XXVIII.

ellene szól annak, hogy a *vihāra* szóhoz vonjuk, mint ahogy Konow tette. Így csak a kereskedő társulat működési helye megjelölésének tarthatjuk. A *Khudani* alak a kharoṣṭhī írás ortográfiája szerint *Khu(ṃ)dani* helyett állhat, és pontosan egyezik a kínai főváros iráni *Xumdān* nevével. Nagyon valószínű, hogy a feliratot egy olyan kereskedő társulat állította, amely a kínai fővárosban működött, s India és Kína közötti kereskedelmi forgalmat bonyolított le.

Ugyancsak a kínai főváros nevét láthatjuk a Māṇikiāla-i felirat[51] *Khukachieṇa* szavában is. Ez egy személynév jelzőjeként szerepel a feliratban: *Veśpaśieṇa Khudachieṇa* «a *Khudachia- Veśpaśia* által». Mivel a feliratban már előzőleg is szerepel egy *Veśpaśi*, a *Khudachia-* jelzővel a két hasonló nevű személyt akarta a felirat megszövegezője megkülönböztetni. A *Khudachia-* szó eredeti alakja **Khuṃdaṃchika-* formában rekonstruálható, s ez nem más, mint a kínai főváros iráni *Xumdān* nevének az iráni *-čiγ* képzővel ellátott **Xumdānčiγ* 'Xumdān-i' melléknévi alakja. Az illető Veśpaśia tehát valószínűleg a kínai fővárosban működhetett, s onnan érkezett Észak-Indiába.

A kharoṣṭhī feliratoknak ezek az adatai, amelyeknek száma még lényegesen növelhető, bár szűkszavúan, de mégis világosan mutatják a kusán korban az India és Kína közötti kereskedelmi kapcsolatok jelentőségét. Mint e feliratok bizonyítják, azok az ind és iráni kereskedők, akik az India és Kína közötti kereskedelmet lebonyolították, buddhisták voltak. Így általuk a buddhizmus is eljutott mindenfelé a kereskedelmi útvonalak mentén Belső-Ázsiában és Kínában is. Ha helyesnek bizonyul a Peshāwar Museum feliratának értelmezése, akkor a «Khuṃdaniban kereskedést folytató társak»-ban is bizonyára egy, a kínai fővárosban működő buddhista közösséget láthatunk.

Az ind kulturális hatás jelentőségét és méreteit e korban a legvilágosabban éppen az mutatja, hogy az indiai kereskedelemmel párhuzamosan a buddhizmus is széleskörűen elterjedt az India és Kína között lakó iráni népek közt, s ezek nemcsak az indiai áruk közvetítésében vettek részt, hanem nagy szerepet játszottak a buddhizmus terjesztésében is. A legjobb példa erre a 148-ban Kínába érkező An-shï-kao párthus herceg esete. Az An-shï-kao 安世高 névnek a Ts'ie-yün alapján rekonstruálható hangalakja **·ân-śi̯äi-kâu*.[52] Az i. sz. II. században már nyilvánvalóan inkább ezzel, mint a Chou-kori (i. e. VIII. századi) **·ân-śi̯ad-kog*-hoz közelálló alakkal kell számolnunk. Az **·ân-śi̯äi-kâu* alak a Han-kor kínai átírási gyakorlatát[53] figyelembe véve egy iráni **Arša(γ) Kav* név átírása lehet. Ennek első eleme azonos a párthus uralkodó dinasztia nevével, a másik pedig jól ismert uralkodói cím, amelyet a perzsából és a szogdból is ismerünk *kay*, ill. *kav* alakban.[54] An-shï-kao tehát bizonyára az Arsakidák családjának volt tagja. Az ind és iráni kapcsolatok jelentőségét és az ind buddhizmus nagy hatását talán éppen az érzékeltetheti legjobban, hogy a kor egyik legtekintélyesebb uralkodócsaládjának tagja szentelte életét a buddhista missziónak *sarvasatvaṇa hidasuhae* «minden élőlény jólétéért és boldogságáért».

[51] *St. Konow:* Kharoshṭhī Inscriptions. N° LXXVI.
[52] *B. Kalgren:* Grammata Serica. 146/a + 339/a + 1129/a—c.
[53] Ld. *P. Pelliot:* JA 224 (1934) 30 skk., T'oung Pao 34 (1937) 146 skk.
[54] A *kav* címre ld. *W. B. Henning:* Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. 1. Abschn. 53.

BORZSÁK ISTVÁN

EXEGI MONUMENTUM AERE PERENNIUS . . .

Horatius utókorának szorgalmas kutatói akár a címben jelzett egyetlen kép világirodalmi nyomozgatásával[1] köteteket tölthetnének meg — Propertius (III 2, 17—26) és Ovidius friss utánzásától (Met. XV 871—879)[2] a «Szigeti veszedelem» peroratiójáig,[3] Puskin «Emlékművéig», vagy Illyés Gyulának «Az ítéletmondóhoz» írott, tudatos Horatius-reminiszcenciákkal tüzdelt 1939-es válaszáig:

> . . . Máris messzetünő művet emeltem, új
> Útjelzőt e szeles, puszta homokmezőn.
> Én sem múlok el így jeltelen . . .

Erre mi nem vállalkozunk, még csak «újabb adalékokkal» sem óhajtjuk a teljességében úgyis felölelhetetlen témát duzzasztani. Az írói hírnév «épületének» romolhatatlanságára utaló görög előzményeket (pl. Pind., Pyth. VI 7—14: *ὕμνων θησαυρός . . ., τὸν οὔτε χειμέριος ὄμβρος, οὔτ' ἄνεμος ἐς μυχοὺς ἁλὸς ἄξοισι*)[4] pedig akármelyik kommentárban megtalálhatjuk. Érdeklődésre tarthat viszont számot egy viszonylag nemrégiben publikált papirusz, amely azt bizonyítja, hogy már az egyiptomi újbirodalom «írnokai» is a sivatagból felmeredő piramisokkal hasonlították össze és azoknál maradandóbbnak minősítették tulajdon műveiket.

A szóban forgó dokumentumra, melyet a British Museum Chester Beatty-papiruszaiból A. H. Gardiner tett közzé,[5] H. Fuchs tanulságos cikkének («Nun, o Unsterblichkeit, bist du ganz mein . . .»)[6] olvasása közben figyeltünk fel.

[1] Vö. *Ed. Stemplinger:* Das Fortleben der horazischen Lyrik seit der Renaissance. Leipzig 1906, 369—375. l.

[2] Más kérdés, hogy miért mellőzi Ovidius Horatius *nevét* az *Amores* I. könyvének zárógalériájában, bár az utolsó (I 15, 42) sorban kifejezetten őt idézi: *vivam, p a r s q u e m e i m u l t a superstes erit.* Vö. Trist. III 3, 77sk.: *maiora libelli et diuturna magis sunt monimenta mihi.* — Nem szokták idézni a kommentátorok Statius «*Genethliacon Lucani*»-ját (Silvae II 7, 70 sk.), amelyben Orpheus így magasztalja a «*Pharsalia*» költőjét, Pompeius elsiratóját:

> *Tu Pelusiaci scelus Canopi*
> *deflebis pius et P h a r o c r u e n t a*
> *Pompeio dabis a l t i u s s e p u l c r u m,* —

pedig a Horatiusnak szóló célzás az összefüggésből (Ennius, Lucretius, Ovidius, Vergilius aposztrofálásaiból) nyilvánvaló.

[3] Vö. *Klaniczay T.:* Zrínyi Miklós. Bp. 1954, 244. l.

[4] Vö. Simonides, 5. frg. (Thermopylai védőinek hősiességéről).

[5] Hieratic Papyri in the British Museum. Ser. III/1 (1935) p. 38—40, pap. 4v, 2, 5—3, 11; 18—19. t.

[6] *Ἀντίδωρον* Edgar Salin. Tübingen 1962. 149—166. l.

ATTILA JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-Filológiai Szeged

W. Baumgartner, aki R. Weill nem pontos francia fordítása alapján[7] németül ismertette a papirusz szövegét,[8] már meglátta a Horatius felé mutató szálakat, majd mások is regisztrálták az *Exegi monumentum* «első előfordulását».[9]

Az alábbiakban — a hitelesség okából, az érdemes baseli latinista cikkében[10] olvasható szöveg helyett — azt a pontos fordítást közöljük, amelyet Kákosy László baráti szívességének köszönhetünk:

«... Azoknak a tudós írnokoknak a neve az istenek után következő korszakból, akik megjósolták a jövendőt, mindörökre fennmarad, bár ők eltávoztak, miután befejezték életüket, és a hozzájuk tartozókat is mind elfeledték. Nem készítettek ércből való piramisokat és vasból való sírtáblákat. Nem hagyhattak örökösöket, gyermekeket, ... akik kimondták volna nevüket. Irataikat, tanításaikat tették meg örököseikké, a (papirusztekercset) halotti papjukká, az írótáblát szerető fiukká. *Tanításaik az ő piramisaik*, az írónád a gyermekük, a kő felülete a feleség(ük) ... Készítettek (számukra is) ajtót és épületeket, ezek azonban elpusztultak, halotti papjaik eltávoztak, emlékköveiket föld takarja, termeiket elfeledték. Nevüket azonban kimondják könyveik miatt, mivel kiválóak voltak, s készítőik emléke örökre fennmarad. Légy írnok, vésd ezt a szívedbe, hogy neved hasonló legyen.

Hasznosabb a könyv a kivésett emlékkőnél, a tartósan megépített kápolna falánál. Ez szolgál sírépítményként és piramisként, hogy kimondják nevüket. Bizony hasznos az a temetőben, ha a név az emberek ajkán van. Az ember elpusztul, teste porrá válik, mindenkije a földbe kerül, az irat azonban a felolvasó (?) szájába adja a nevét. Hasznosabb a könyv az építész házánál, a nyugaton[11] levő kápolnánál. Ki van most, Ḥordedefhez (vagy: Ḏedefhorhoz) hasonló? Van-e valaki más (olyan), mint Imḥotep? Nem volt közöttünk senki olyan, mint Noferti és Ḥeti, aki a legkülönb köztük. Megtanítom neked Ptaḥemḏehuti nevét és Ḫaḥeperrēʿsenebét. Van-e valaki más, aki hasonló Ptaḥḥotephez és Kaireshez? Ezek a bölcsek megjósolták a jövendőt, s amit kiejtettek a szájukon, bekövetkezett. Kijelentéseiket könyveikben leírva meg lehet találni ... *Ők eltávoztak, nevüket is elfeledték (volna), a könyv azonban fenntartja emlékezetüket ...*»

Igaza van Fuchsnak, amikor megjegyzi,[12] hogy a horatiusi ódaköltészet első, egyelőre lezárt gyűjteményének *sphragis*-ában, amelyben a szomjas apuliai szülőföld és a Róma örökkévalóságát szimbolizáló Capitolium a görög költészet múzsájának ajándékával *(Delphica laurus)* és az ősi egyiptomi műveltség legmonumentálisabb emlékeivel együtt szerepel, — «die ganze Kulturwelt ist in diesem Gedichte gegenwärtig, und alle Bereiche werden durch kennzeichnende Andeutungen sichtbar gemacht»[13] — «*a piramisok említése elgondolkoztatóbb tény* (eine erstaunlichere Tatsache), *mint általában gondolják*». Ennek a

[7] Ceux qui n'avaient pas de tombeau dans l'Egypte ancienne. Revue de l'hist. des relig. 118 (1938) 21. l.

[8] Neue Zürcher Zeitung, 1939. márc. 29. sz.

[9] *P. Gilbert:* Horace et l'Égypte. Latomus 5 (1946) 61 skk. l.; *E. Bickerman:* Cl. Phil. 43 (1948) 58. l.: «If I am not mistaken, that is the earliest occurrence of the Horatian *exegi monumentum*».

[10] 150—151. l. — Vö. *M. E. Matje:* A művész egyéniségének szerepe az ókori Egyiptom művészetében. Szovjet Műv.-tört. 13 (1958) 20. l. (Ford.: *Varga Edith.*)

[11] Vagyis: a temetőben.

[12] I. h. 150. l.

[13] I. h. 149. l. — A piramisok rendeltetéséről és jelentőségéről l. *W. Helck:* RE «Pyramiden» 2275. hasáb.

ténynek tudatossá válását a fentebb bemutatott, i. e. 1200 tájára keltezhető papirusznak köszönjük, amelyből kiderül, hogy az ódaköltészetnek a piramisokkal való összehasonlítása «nem egészen Horatius egyéni leleménye; az ötlet a költő olvasottságát bizonyítja, amely már korán túlterjedt a görög-római irodalom elismert műveinek körén».[14] Fuchs ezzel kapcsolatban a XVI. epódosz keleti eredetű eschatologiai forrásaira, valamint a Canidia-költemények varázspraktikáinak «irodalmi» ismeretére utal.[15]

Így ismerhette Horatius — valamiféle változatában — az író egyiptomi dicséretét is. Az idézett papiruszból kikövetkeztethető «mintáját» annyiban formálta át, hogy az «ércpiramisok» képét két külön hasonlatra bontotta: az ő költői műve maradandóbb az ércnél és magasabbra emelkedik, mint a «királyi» piramisok. A «közvetlen forrás» találgatása reménytelen, de fölösleges is; erre vonatkozólag Fuchs sem kockáztat meg semmi feltevést. Kitér viszont arra,[16] hogy Horatiusnak «volt érzéke mintájának merész kettős képe iránt»: a harmadik római ódában Iuno — Trója újjáépítésének tilalmával kapcsolatban — «ércfalat» említ, amelyet görögjeivel újra csak ledöntetne (C. III 3, 65—):

ter si resurgat m u r u s a e n e u s
auctore Phoebo, ter pereat meis
excisus Argivis . . .

Majd átvitt értelemben — az erkölcsi érinthetetlenség szemléltetésére — ugyancsak az «ércfal» kifejezést használja Horatius levélköltészetének első darabjában (I 1, 60—):

. . . hic m u r u s a e n e u s esto:
nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Itt nem lehet célunk ennek az idegen képnek a nyomon követése sem. Fuchs hivatkozik A. Alt tanulmányára,[17] amelyből megtudjuk, hogy Egyiptom királyait az ország «ércfalának» nevezték,[18] de a kifejezéssel másutt is találkozunk az ókori Keleten, például Jeremiás próféta könyvében (1, 18): «Mert imé én erősített várossá, *vasoszloppá és ércbástyává* teszlek ma téged mind az egész földön, Juda királyai, fejedelmei és papjai ellen és a föld népe ellen» (vö. 15, 20: «és e nép ellen *erős ércbástyává* teszlek téged, és viaskodnak ellened, de nem győzhetnek meg téged»).[19] Az ércfal vagy ércház a görög eposzban «a mindenféle kitapasztalható valóságon túl képzelendő helyek» rekvizitumaként szerepel, vagyis «ott, ahol elsősorban számolhatunk görögségen kívüli dolgokkal».[20] Az irodalmi anyag vázlatos ismertetése során[21] Fuchs is egészen Aeneas alvilágjárásáig (Verg., Aen. VI 630—: *Cyclopum educta caminis moenia)*

[14] I. h. 151. l.
[15] Uo.
[16] Uo.
[17] *Hic murus aheneus esto.* ZDMG 86 (1933) 33. skk., különösen a 47. skk. l.
[18] A Halottak Könyvének idevágó szövegeit felhasználta már *Kerényi K.* is: *Ascensio Aeneae.* EPhK 48 (1924) 28. l.
[19] A kérdés irodalma: *Fuchs:* i. h. 159, 5. j.
[20] *Fuchs:* 152. l.: «Bestandteil der jenseits aller erfahrbaren Wirklichkeit liegenden Räume — dort also, wo am ehesten aussergriechische Stücke zu vermuten sind».
[21] I. h. 159, 6—9. j.

jut el,[22] mint ahol Vergilius az «ősi egyszerű képet — Horatiushoz hasonlóan — művészi módon körülírva» elevenítette fel.[23]

Mindez érdekes és elgondolkoztató, csak éppen korántsem kielégítő. (Fuchs közleményének az eddigiekben ismertetett első része konklúzió nélkül zárul.) Érdekes önmagában; elgondolkoztató a keleti képeknek a görög-római irodalomban megfigyelhető felbukkanása, az átszivárgás, meggyökerezés útja-módja; de az út állomásainak hiánytalan felsorolásáról, bizonyíthatóságáról szó sem lehet. Fuchs klasszikus és keleti hivatkozásait különösebb fáradság nélkül akárhány részletadattal egészíthetnők ki. Horatius görög «előzményei» szempontjából nem közömbös pl. Pindarosnak Plutarchos Marcellus-életrajzában (29, 11) olvasható töredéke (frg. 232 Schr. = 218 Bowra): *τὸ πεπρωμένον οὐ πῦρ, οὐ σιδάρεον σχήσει τεῖχος.*

Még kevésbé közömbösek az egyiptomi vallás és irodalom mediterraneumi elterjedésének felmérése szempontjából pl. Ed. Nordennek a IV. ekloga értelmezését előbbre vivő felfedezései,[24] vagy Kerényi Károlynak fentebb már említett fejtegetései, az aranykori római költészet egyik remeke és egy piramis belső falán fennmaradt szöveg közt — apró részletekig menőleg — kimutatott frappáns összefüggések, melyek közül Kerényi pl. a VI. énekbeli Charon-jelenet forrását «nemcsak egyiptomi eredetűnek, hanem a legszorosabban fordítási jellegűnek», Aeneas alvilági útját «minden részletében külön-külön s e vonások összefüggésében» kézzelfoghatóan egyiptominak minősíthette.[25] Köztudomású, hogy ugyanez az illusztris szerző a «görög — keleti» regény genezisének nyomozása közben alapos túlzásokba is téved, de egy nem is olyan jelentéktelen részletben, az egyiptomi vallásos propaganda itáliai kihatásainak hangsúlyozásában — már az i. e. II. században! — még nála is tovább mernénk menni. (A *senatus consultum de Bacchanalibus*-nak a hellenisztikus Dionysos-kultusszal és ennek egyiptomi propagandájával feltételezhető összefüggésére, a vallásos egyesülésekben szervezkedő elégedetlenek «nemzetközi» kapcsolataira gondolunk.)[26] Több részlettanulmányban[27] mi is már nem egy feltűnő egyezésre, egyiptomi kultuszok, intézmények stb. római átvételére mutattunk rá.

Mindez jócskán valószínűsíti a bevezetőben ismertetett papirusz közzétevőinek sejtését: az eleven érdeklődéssel megáldott és széles körű irodalmi ismeretekkel rendelkező *Horatius könnyen tudomást szerezhetett az egyiptomi írnokok tollforgatói öntudatának «piramidális» megnyilatkozásairól.* Ezen a vonalon azonban a sejtésnél, az aranykori költő és az újbirodalmi írnok közti — távoli és ellenőrizhetetlen — «kapcsolat» feltételezésénél tovább nem juthatunk. A kérdés eddigi felvetői nem vizsgálták *azt,* amire a klasszikus szö-

[22] Vö. *Kerényi K.:* i. h.
[23] *Fuchs:* i. h. 152. l.
[24] Die Geburt des Kindes. Leipzig—Berlin 1924, 116— és 123— l.
[25] I. h. 31—33. l.
[26] L. BGU 1311 (az i. e. III. sz. végéről): Görög történeti chrest. (Bp. 1960) 41. l., vö. *Moravcsik Gy.*, Miről vallanak a papiruszok? Bp. 1961, 144. l. Az antik regény keletkezésének idejét *Kerényi* (Die griechisch-orientalische Romanliteratur, Tübingen 1927, 231. l.) az i. e. II. századra próbálta tenni; vö.: Megjegyzések Plautus *Mercator*-ához. EPhK 61 (1937) 217. l.
[27] RE «Ornamenta» 1115—1117. hasáb; *Vergilianum.* EPhK 71 (1948) 81. l.; Volgai Osiris-mythos. Ant. Hung. 3 (1949) 113—119. l.; *Aquis submersus.* Acta Ant. 1 (1951) 201—224. l.; Caesars Funeralien und die christliche Passion. Acta Ant. 10 (1962) 23—31. l.

vegek gondozói és értelmezői a bizonyosságnak több reményével vállalkozhatnak: mi a szerepe (funkciója, sajátos jelentősége) az egyiptomi piramisok említésének Horatius reprezentatív költeményében?

Az ódaköltő Horatius az egyelőre lezártnak érzett, három könyvből álló gyűjtemény közreadásakor, az Augustus személye és «princepsi» rendszere szempontjából váratlanul válságosnak mutatkozó 23. évben,[28] elgondolkoztató szerénységgel abban jelölte meg büszkesége tárgyát, hogy «alacsony sorból magasra törve, elsőnek alkalmazta az aiol verseket itáliai dallamokra»,[29] vagyis hogy Itália földjén ő honosította meg az aiol lírát. Ebből és hasonló súlyú megfigyelésekből egyesek holmi leplezett ellenzékieskedésre gyanakodtak. Valójában: Horatius ércnél maradandóbbnak és *az egyiptomi királyok monumentális síremlékeinél* magasabbra nyúlónak, különbnek jelenti ki költői teljesítményét, de ugyanakkor *van* is *számára valami, amihez költői halhatatlanságát bízvást kötheti: a Róma örökkévalóságát jelképező és garantáló capitoliumi szikla,* Iuppiter romolhatatlan és rendíthetetlen kultuszhelye. Az utóbbi elképzelés közkeletűségének és súlyának bizonyításául itt csak Vergilius felejthetetlen soraira, Aeneas ifjan elhalt társainak *προσφώνησις*-ére hivatkozunk (Aen. IX 448—):

> *Fortunati ambo! Si quid mea carmina possunt,*
> *nulla dies unquam memori vos eximet aevo,*
> *dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum*
> *accolet, imperiumque pater Romanus habebit.*[30]

Melyikük «idézte» a másikat? Megállapíthatatlan, de nem is fontos; a maga helyén meggyőző és tökéletes mindkét költőbarát megfogalmazása. Van azonban egy másik emlékezetes horatiusi vers, amelynek párhuzamos vizsgálata tovább segíthet bennünket. Az ódák első könyvét voltaképpen lezáró «*Nunc est bibendum*»-ra, az egyiptomi veszély megszűntének lelkes ünneplésére gondolunk,[31] amelyben — a politikai helyzetnek megfelelően — még élesebben van szembeállítva Róma és a zsarnoki (sőt: nőuralom alatt nyögő) Kelet, az *imperium* és a férfiatlan embernyáj, Caesar és a *fatale monstrum*. (Vö. a IX. epódosz actiumi ellentéteivel, 11—16. v., vagy Aeneas pajzsának vergiliusi leírásával: Aen. VIII 678—700.)[31a] Kleopatrának látnia kellett *királyi palotájának pusztulását* (C. I 37, 25: *iacentem visere regiam)*, bátorsága legfel-

[28] Vö. *W. Hartke:* Der Weg des Horaz zu den Göttern. Schriften der Sektion für Altertumswiss. der Deutschen Akad. der Wiss. zu Berlin, H. 8 (1957) 41. l.

[29] Q. Horatius Flaccus összes versei (a Corvina-kiadó kétnyelvű Horatiusa, Bp. 1961), 22. l.

[30] Vö. *Pater Romanus* és a *di indigetes*. EPhK 67 (1943) 56. l. — Milyen jellemző, hogy Egyiptom — másik — legfőbb nevezetességénél, az alexandriai Serapis-templom hivalkodó nagyságánál még Róma késői tisztelője, Ammianus Marcellinus is csak a Capitoliumot találja magasztosabbnak (XXII 16, 12): *inter quae* (sc. altis sufflata fastigiis templa) *eminet Serapeum, quod . . . ita est exornatum, ut p o s t Capitolium, quo se venerabilis Roma in aeternum adtollit, nihil orbis terrarum ambitiosius cernat!* (A piramisokról ugyanitt: 15, 28—29.) Vö. *C. Koch: Roma aeterna*. A «Religio» c. kötetben (Studien zu Kult und Glauben der Römer, Nürnberg 1960), 146—7. és 160 skk. l.

[31] *Schanz—Hosius* szerint (Gesch. d. röm. Lit. II[4] München 1935, 127. l.) az I 37. a «legrégibb óda». Így még elgondolkoztatóbbak volnának a horatiusi ódaköltészet legkorábbi darabja és a gyűjtemény zárókölteménye közt kitapintható párhuzamok. Kérdés csak az, hogy egyik-másik ódát nem kell-e korábbra datálnunk.

[31a] A Kleopatra-óda «tengelyének» kitűnő interpretálása: *J. V. Luce:* Cleopatra as fatale monstrum. Class. Quart. N. S. 13 (1963) 251. skk. l.

jebb arra volt jó, hogy öngyilkossága révén mentesüljön a triumphusi felvonultatás szégyenétől: *a Capitolium rendíthetetlennek bizonyult az egyiptomi királynő esztelen fenyegetőzésével szemben.*

A Kleopatra-ódában ugyanúgy a *Capitolium — regina* a verséltető ellentét (I 37, 6—8: *dum Capitolio regina dementis ruinas, funus et imperio parabat)*,[32] mint az «*Exegi monumentum*»-ban a romlandó, túlszárnyalt «királyi» piramisok *(regalis situs pyramidum)*, illetőleg a rendíthetetlen Capitolium, amelyre a pontifex a hallgatag Vesta-szűzzel örök időkig fel fog vonulni. De vegyük szemügyre a két költemény közt kimutatható többi vonatkozást is! Nem olyan súlytalan «egyezésekre» gondolunk, hogy pl. Horatius ugyanazt a jelzőt nemcsak a római Capitolium veszélyeztetőjére (I. 37, 10—: *quidlibet impotens sperare)*, hanem a tulajdon halhatatlanságának *monumentum*-át képletesen ostromló északi szélre is alkalmazza (III 30, 3: *Aquilo impotens)*. Vitathatatlan viszont, hogy *az egyiptomi királynő fölött diadalmaskodó Róma nagyságát* hangsúlyozza mindkét vers befejezése: a halálában tanúsított *generositas* miatt megbocsátóan és elismerően *non humilis mulier*-ként aposztrofált Kleopatra mentesült a triumphus gyalázatától,[33] nem szállíthatták Octavianus hadihajóira *(saevis Liburnis)*, hogy azután királyi hatalmától megfosztva vonultassák fel a Róma fensőbbségét ország-világ elé táró diadalmeneten (I 37, 31—: *privata deduci superbo triumpho)*, — az «alacsony sorból hatalmassággá emelkedő» (III 30, 12: *ex humili potens*)[34] költő pedig büszkén hivatkozik győztes hódítói tettére: «*elsőnek* hozta át — mintegy triumphuson bemutatandó hadizsákmányként — és honosította meg itáliai földön az aiol líra dallamait» (13 sk.: *princeps Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*).[35]

[32] Az egymás mellé, ill. egymással szembeállítás fontosságára csak *Plessis—Lejay* kommentárja utal (Oeuvres d'Horace. Paris 1903, 67. l.): «Rapprochement frappant: un nom sacré, le Capitole; un titre odieux, celui de reine.» Vö. Ep. IX 15—16: *interque signa t u r p e militaria sol adspicit c o n o p i u m.*

[33] Kleopatra megtette azt, amit Aemilius Paullus ajánlott az *asszonymódra* könyörgő Perseusnak: Cic., Tusc. V 40, 118; Plut., Aem. 34, 3—4.

[34] *Humilis* — szemben a 2. sor büszke *altius*-ával! Horatiusnak származása miatt érzett «Minderwertigkeitsgefühl»-jével *(quem rodunt omnes libertino patre natum . . .)* kapcsolatban a Corvina kétnyelvű kiadásának bezető tanulmányára utalunk (l. fentebb a 29. jegyzetet); a *humilis* állapotból való felemelkedésnek a 4. római ódában szemlélhető tükröződésére vonatkozólag l. *Descende caelo* c. tanulmányunkat, Ant. Tan. 8 (1961) 44. l. és Acta Ant. 8 (1960) 371. l. — Maecenas is mutasson be felgyógyulásáért nagyszerű áldozatokat, építsen fogadalmi templomot, ő majd — helyzetéhez mérten — «egy kicsinyke bárányt fog feláldozni» (c. II 17, 30 sk.: *reddere victimas aedemque votivam memento, n o s h u m i l e m feriemus agnam).* A *Maecenas, atavis . . .* zárósorának az *Exegi monumentum* öntudatára emlékeztető befejezésével (36: *sublimi feriam sidera vertice)* mindenesetre vö. C. III 16, 18 sk.: *iure perhorrui late conspicuum tollere verticem.* — Itt utalunk Regulus beszédének befejezésére, Karthagónak a római «gyalázat árán növelt nagyságára» (C. III 5, 38 sk.: *o pudor, o magna Karthago, probrosis a l t i o r Italiae ruinis)*, mint a Kleopatra-óda *(dum Capitolio regina dementis ruinas parabat)* és az *Exegi monumentum regali situ pyramidum altius* összekötő láncszemére.

[35] A mondat értelmezéséhez l. *(Györkösy) Jirka A.: Aeolium carmen ad Italos modos deduxisse.* EPhK 58 (1934) 53—58. l. Biztos, hogy Heinze magyarázata *(deducere* a. m. «dichten, singen»; «Metapher vom Ziehen des Fadens»; ugyanígy a Thesaurus l. L.-ban, s. v. *deducere*, 282, 55: «*componere*» ; újabban: *W. Eisenhut:* Deducere carmen. Gedenkschrift für G. Rohde Tübingen 1961, 91 skk.) téves. Porphyrio kommentárja nem sokat segít: *testatur ergo se H. Graeci carminis modulationes primum in Latinam linguam c o n t u l i s s e ;* Györkösy végső körülírása (58. l.): «*Ego princeps modos Aeolios in Italiam t r a n s t u l i et meo ingenio posthac modi Aeolii in numero modorum Latinorum habentur*». — Feljebb (az 53. lapon) adott ideiglenes parafrázisunkat ezek után túlhaladottnak mondhatjuk.

A pregnáns horatiusi mondat értelmezése szerintünk az elsőség kiemelésén *(princeps)* és a *deducere* igének a diadalmenettel kapcsolatos speciális jelentésén fordul. Horatius költői öntudata itt olyan formában nyilatkozik meg, mint ahogy a lelkes Lucretius (I 62—79) a világmindenség jelenségeire magyarázatot találó mesterét *primus inventor*-ként magasztalja (a megfelelő rész kézirati címjelzése is: *Laus inventoris):*

> *. . . effringere ut arta*
> *naturae p r i m u s portarum claustra cupiret.*
> *Ergo vivida vis animi pervicit et extra*
> *processit longe flammantia moenia mundi,*
> *atque omne immensum peragravit mente animoque,*
> *u n d e r e f e r t n o b i s v i c t o r, quid possit oriri,*
> *quid nequeat etc.*[35a]

A *πρῶτος εὑρέτης*-gondolatnak a római költészetben, vagy akár csak Horatiusnál tanulmányozható tükröződését itt szükségtelen részleteznünk. A fenti Lucretius-hely interpretálgatása helyett is inkább csak régebbi parafrázisunkra hivatkozunk: «Epikuros . . . diadalmas hadjárata során túltett a leghíresebb hadvezéreken is, mert azok csak a világ végéig hatoltak előre (mint pl. Dionysos, vagy «utánzója», Nagy Sándor), de Epikuros messze túljutott ennek az *egy* világnak «lángoló határfalain», vagyis a földünket körülvevő levegőégen. Szellemével bejárta a végtelen világmindenséget, zsákmányul pedig a *megismerést* hozza magával».[36]

A *deducere* igének *«de triumpho et pompa»* jelentését minden szótár számon tartja — de csak a Kleopatra-ódának 31. sorával *(privata deduci superbo triumpho)* kapcsolatban.[37] Az itt használt szenvedő alak nem jelenti szükségképpen a legyőzöttként való meghurcolást, vonatkozhatik az ünnepelt személy megmutogatására (pl. Suet., Tib. 17: *unde populo consalutato circum templa deductus est)* vagy a triumphusi díszkíséret tagjainak kitüntetés számba menő felvonultatására is (pl. Liv. XLII 34, 10: *a Flacco inter ceteros, quos v i r t u t i s c a u s a secum ex provincia ad triumphum deducebat, d e d u c t u s s u m*; vö. XXVIII 32, 7: *Scipionum nomini, auspiciis omnes adsuetos, quos secum in patriam ad m e r i t u m triumphum deducere velit).*

Az utóbbi két Livius-hely segítségünkre lehet az *«Exegi monumentum»* utolsó mondatának értelmezésében is. Az érdemnek, kiválóságnak *(virtus, meritum)* a triumphusszal kapcsolatos említéseiről van szó: a diadalmaskodó költő — nagy «haditette», az aiol dallamok felfedezése és meghódítása után — nem a Capitoliumra, Iuppiter templomához, hanem mintegy a múzsák szentélyéhez járul, «érdemszerzette büszke (zsákmányát)» *(superbiam quaesitam meritis)* triumphatori gesztussal Melpomenének ajánlja fel (vö. C. IV 3.) és tőle kéri megkoszorúztatását.[38]

[35a] L. még III 2: *qui primus potuisti*, 9: *tu, pater, es rerum inventor.* Vö. *A. Kleingünther: Πρῶτος εὑρέτης.* Untersuchungen zur Gesch. einer Fragestellung. Phil. Suppl. 26/1. (1933) *passim ;* újabban: *K. Thra(de:* RAC «Erfinder»; bibliográfia az 1277—78. hasában.

[36] Lucretius-szemelvényeinkben (Tankönyvkiadó, 1950), *ad l.*

[37] Thes. l. L., *s. v.*, 274. lap.

[38] A költemény interpretálása során utal a *Quem tu, Melpomene . . .*-ódára *Ed. Fraenkel* is: Horace (Oxford 1957) 302 skk. l. — *H. Fuchs* körülírása (i. h., 150. l.): «Horaz hat . . ., während er von der griechischen Muse den Lorbeerkranz erhoffte, im

Lehet tehát egyiptomi eredetű a piramisok emlegetése, valamilyen közvetítéssel eljuthatott Augustus Rómájába egy egyiptomi irodalmi motívum, — de mi lett belőle Horatius tolla alatt? Augustus név szerinti említése nélkül az actiumi éthos rendíthetetlen vallása a kritikus 23. évben is, minden *idegennek* olyan határozott elutasítása és a *rómaiságnak* olyan határozott igenlése, mint a művészileg és politikailag átgondolt vergiliusi pajzsleírásban (Aen. VIII 626—728). Itt is jól lemérhetjük a különbséget egyrészről Vergilius és Horatius következetesen elutasító magatartása, másrészről a könnyedebb felfogású, politikai kérdésekben sem mindig a hivatalos véleményt valló költőknek az egyiptomi és általában keleti kultuszokkal kapcsolatos nyilatkozatai között. Míg Tibullus vagy Ovidius a világ legtermészetesebb hangján ír a minden tilalom ellenére Rómában is meghonosodó Isis-tiszteletről, Vergilius és Horatius az augustusi rezerváltságot tükrözi.[39] Ennek a magatartásnak — végeredményben az augustusi irányvonalnak — eddig fel nem ismert megnyilatkozása az egyiptomi írnoköntudat horatiusi visszhangja is: a római költőnek a Capitoliummal egyetemben örökké megmaradó hírneve maradandóbb az ércnél és a piramisépítő királyok emlékénél: *aere perennius regalique situ pyramidum altius.*

Bilde Roms und des heimatlichen Apulien einen Hintergrund geschaffen, vor dem er sich, umstrahlt von dem Ruhme, den er gleichermassen gespendet wie gewonnen hatte, als der Schöpfer seiner neuen Liedkunst darstellen konnte».

[39] A klasszikus hely: Suet., Aug. 93 *(peregrinarum caerimoniarum sicut veteres ac praeceptas reverentissime coluit, ita ceteras contemptui habuit ;* itt van szó az eleusisi misztériumok megbecsüléséről, ill. az egyiptomi és zsidó kultuszok elutasításáról). Vergilius megvetéssel aposztrofálja az Actiumnál Róma istenei ellen küzdő «szörnyalakokat és az ugató Anubist» (Aen. VIII 698: *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis) ;* ugyanígy Propertius (III 11, 39 sk.: *scilicet incesti meretrix regina Canopi ... ausa Iovi nostro latrantem opponere Anubim, ... foedaque Tarpeio conopia tendere saxo).* Bezzeg Ovidius «a tiszteletreméltó Anubis orcájára» hivatkozva fohászkodik a memphisi Isishez (Am. II 13, 7—11): *per tua sistra precor, per Anubidis ora verendi,* és nyugodtan említi egyszerre az alliai csatavesztést a palesztinai kultusz előírásaival *(Ars am.* I 413. sk.) vagy a *peregrina Sabbata*-val (Rem. 219. sk.). — Az egyiptomi kultuszok itáliai térhódításáról l. *L. Preller:* Röm. Mythologie, II[3] (Berlin 1883) 377. skk. l.; a költői helyek felsorolása: 379, 5. j. — Horatius egyetlen egyszer említi Osirist (Ep. I 17, 60), akkor is egy póruljárt csavargó rimánkodását reprodukálja; külön lapra tartozik a III 26. óda Venus—Isis-azonosítása (9 sk.: *o, quae beatam diva tenes Cyprum et Memphin carentem Sithonia nive) ;* mint *Heinze* (Komm.[9] *ad l.)* megjegyezte, nem a költő, legfeljebb Chloe tartozott tisztelői közé.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

HORATIUS ÉS POSEIDIPPOS

Igen figyelemre méltó az a párhuzam, amelyet az utolsó negyedszázadban többen — W. Baumgartner, P. Gilbert, E. Bickerman stb. — állítottak a Chester Beatty-gyűjtemény egy, A. H. Gardiner által, 1935-ben közzétett hieratikus papirusza alapján Horatius híres *Exegi monumentum*-a mellé. A kérdés máris kiterjedt irodalmát legújabban H. Fuchs foglalta össze, helyesen összegezve a már korábban is számon tartott görög mintákhoz — mint pl. Pindaros (Pyth. 6, 10—14) és Simónidés (fr. 5) — képest Horatius jellemző, és végső fokon, úgy látszik, egyiptomi forrásra visszavezethető többletét: az egyiptomi írnok ugyanúgy a királyok monumentális síremlékeinél, a piramisoknál értékeli többre azt a halhatatlanságot, amelyet az írás biztosít számára, mint Horatius (III. Carm. 30).[1] Ami a dolog lényegét illeti, meggyőzőek Borzsák István ehhez a megállapításhoz fűzött fejtegetései is: Horatius az egyiptomi eredetű gondolatnak sajátosan római, az augustusi principatus ideológiájának megfelelő színezetet ad.[2] Van abban is igazság, hogy a görög mestereket követő római költőnek az örök Rómát jelképező Capitolium környezetébe épülő halhatatlanságát azért állítja éppen a fáraók temetkezési helyéül szolgáló piramisokkal szembe, mert a görög-római értékrendszer fölényét kívánja érzékeltetni, akárcsak Vergilius, amikor a sorsdöntő actiumi ütközetet úgy értelmezi, mint a görög-római istenek győzelmét a Kelet és elsősorban éppen Egyiptom istenei felett (Aen. VIII. 398—706).[3]

A szóban forgó papirusz, amely i. e. 1200 tájára keltezhető, a mulandóság legyőzésének két, a régi Egyiptom kultúrájára egyaránt jellemző formája, a piramis és írás között ez utóbbi mellett foglal állást, már-már az ősrégi, folklorisztikus alapokra visszavezethető középkori vetélkedés-műfaj, a *tenso* sajátságaira emlékeztető eszközökkel. Egyenesen az írástudó hasonló öntudatára vall az ismert «Toll és kard vetélkedése»; hadd idézzünk ennek egy perzsa változatából, a XI. századi Fakhr-uddîn *munâžarah*-jából két sort, H. Ethé filológiai pontosságra törekvő fordításából:

Sprach die Feder: «Dem Gedächtnis hehrer Shâhs und grosser Helden
Gibt auf Erden doch *mein* Wirken, *meine* Kraft allein Bestand!»[4]

A vetélkedés természetesen nem vezethet a toll fölényének, csupán a karddal, illetőleg általában az emlékezetre méltó nagy tettekkel való egyen-

[1] *H. Fuchs:* «Nun, o Unsterblichkeit, bist du ganz mein . . .» *ANTIΔΩPON.* Edgar Salin zum 70. Geburtstag. Tübingen 1962. 149—166. l.

[2] *Borzsák I.:* Exegi monumentum aere perennius . . . AntTan. 11 (1964) 49—56. l.

[3] Vö. Vergilius pásztori Múzsája (1938) c. tanulmányommal, Vallástörténeti tanulmányok. Budapest 1960.[2] 348. l.

[4] *H. Ethé:* Über persische Tenzonen. Berliner Orientalisten-Congress (1881). Abhandlungen, 122. l.

rangúságának az elismertetésére, akárcsak a nyugati középkor oklevelező gyakorlatának és a történetírás ebből kibontakozó műfajainak gyakran antikizáló pompába öltöző, s alkalmilag nem véletlenül éppen Horatiust is idézgető formuláiban.[5] Ennek a gondolatnak a jegyében kerül az első Horatius-reminiszcencia a magyarországi latin irodalomba is IV. (Carm. 9, 25—28):

Vixere fortes ante Agamemnona
multi; sed omnes inlacrimabiles
urgentur ignotique longa
nocte, carent quia vate sacro.[6]

El kell azonban ismernünk, hogy az *Exegi monumentum* . . . és az egyiptomi papirusz egyezése túlmegy az ilyen, számos megfogalmazásban egymástól függetlenül is fel-felbukkanó általánosságon. Az egyiptomi *couleur locale* felidézése határozza meg Horatius ódájának sajátos intonációját. A piramisra mint az eszményített egyiptomi tájkép szinte elmaradhatatlan tartozékára nem kell sok szót vesztegetnünk, de talán a könyvre nézve is elegendő Duaufnak, Ḥeti fiának — vagy amint újabban egy középbirodalmi formula figyelembevételével inkább gondolják: Ḥetinek, Duauf fiának[7] — fiához, Pepihez intézett intelmeire utalni, és arra a megjegyzésre, amelyet A. Erman fűz hozzá: «Und wo immer wir die ägyptische Literatur aufschlagen, überall und zu allen Zeiten tritt uns die gleiche begeisterte Verehrung für die Wissenschaft (oder, wie man sich konkret ausdrückt, *die Bücher)* entgegen.»[8]

Kerényi Károly éppen ehhez a megfigyeléshez kapcsolódva mutatott rá az Alexandriában kialakuló hellénisztikus könyvkultúra egyiptomi összetevőjére.[9] Ha meggondoljuk, hogy a vizsgálódásaink középpontjában álló költemény Horatius ódái első három könyvének megfontoltan elrendezett, egységes gyűjteményét zárta le, különösen indokolt hangsúlyozni, hogy a költő nem általában költészetét, hanem a római népnek örök tulajdonba átadott *könyvet* tekinti «ércnél maradandóbb és a piramisok királyi nyugvóhelyénél magasabb emlékjelnek». S ha így van, talán még az a lehetőség is mérlegelést érdemel, hogy az összehasonlításra éppen a könyv hármas beosztása kínálkozott: az i. e. 23 nyarán közrebocsátott ódagyűjtemény három kötetből állt, aminthogy a piramisok közül az antik köztudat is elsősorban a IV. dinasztia három uralkodója, Kheops, Khephren és Mykerinos egymás mellé sorakozó monumentális síremlékeit, a három gizehi piramist tartotta számon. Vagy talán csak az önként felmerülő magyar párhuzam csábítana minket a feltevésre? Arany János számára ugyanis nyíltan kimondva a hármasság a *tertium comparationis*, amikor — formailag megfordítva, de tartalmilag felújítva a horatiusi összehasonlítást — Széchenyi három főművét nevezi «nem kézzel írt könyvnek», hanem «a lét és nemlét közti határon egekbe nyúló hármas piramidnak» *(Széchenyi emlékezete).*

[5] Vö. Küküllei János, valamint Küküllei János és a Névtelen Minorita c. tanulmányaimat, Mai magyarok régi magyarokról. 1936. 27—30. l., illetőleg Monumenta Hungarica IV. 1960. 9. l. és *Kurcz Á.:* Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben. AntTan. 8 (1961) 106—113. l.

[6] A horatiusi strófa utolsó sorát variálja István király ún. kisebb legendája, vö. *Madzsar I.:* Horatius hazánkban. EPhK 60 (1936) 183. l.

[7] Vö. pl. *S. Donadoni:* Storia della letteratura egiziana antica. Milano 1957. 117. l.

[8] *A. Erman—H. Ranke:* Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum. Tübingen 1923. 374. l.

[9] *Kerényi K.:* Könyv és görögség. Sziget I (1935) 13—27. l.

A Horatius-kommentárok jogosan hangsúlyozzák, hogy a III. 30 mint zárórers a három kötetből álló könyv tervszerűen felépített szerkezetében a Maecenas-ódával (I. Carm. 1.) tart művészien kiszámított egyensúlyt. A prológus és az epilógus egyöntetűségének, sőt egyidejű keletkezésének bizonyítékául említik az azonos versformát, mely e két szimmetrikus elhelyezésű költeményen kívül nem ismétlődik meg többé a három kötetben. S jellemző, hogy amikor később, egyetlen alkalommal visszatér a költő ehhez a versformához, a *versus Asclepiadeus minor* sztichikus alkalmazásához, akkor is a költészet fölényét hirdeti az ötvösművészet és a szobrászat alkotásaival szemben, a Múzsának tulajdonítva az igazi halhatatlanságot, s a költeményt a kezdethez és a véghez hasonlóan kiemelt helyre, az új kötetnek kiszámítottan a közepére helyezi; IV. Carm. 8 tehát a versforma megválasztásával is tudatosan emlékeztet arra a két ódára, amellyel tartalmában és funkciójában is megegyezik.[10] De hozzá kell tennünk még valamit: ha az *Exegi monumentum* nem ok nélkül a Chester Beatty-gyűjtemény egy egyiptomi papíruszára emlékeztette a kutatókat, a vele egy tőről fakadt *Maecenas atavis edite regibus*, sőt távolabbról a IV. Carm. 8 is az egyiptomi irodalom imént említett, közismertebb emlékével, «Duauf intelmeivel» mutat meglepő egyezést.[11]

Az életformáknak ahhoz a katalógusához, amelyet a Maecenas-óda nyújt, hogy az olympiai győzővel, a római közélet emberével, az afrikai latifundiumok birtokosával, az ősi földet művelő paraszttal, a tengeri hajózás veszedelmeit kockáztató kereskedővel, az élet örömeinek tétlen élvezőjével és a tél hidegét is szabad ég alatt eltűrő vadásszal szemben a Múzsák kiválasztottját emelje mindenek fölé: természetesen nem egy görög párhuzam idézhető. A felsorolt életformák valóban a görög populárfilozófia által megkülönböztetett négyféle *βίος (φιλότιμος, φιλοχρήματος, φιλήδονος* és *φιλόσοφος)* kategóriáiba rendeződnek, de méltán emeli ki mindjárt Kiessling—Heinze kommentárja: Horatius a száraz vázlatot művészi kontraszt-hatásra számító, eleven képekkel egészíti ki, s azok a költői idézetek, amelyek e képek mellé állíthatók, legfeljebb egy-egy részletvonásra nézve tekinthetők Horatius mintáinak, mint pl. Euripidés (fr. 791. Nauck) a szárazföld biztos nyugalmát újra a tenger veszedelmeivel felcserélő hajós motívumával. Ami a legmeggyőzőbb párhuzamot illeti: Bacchylidés X. 36—54 vv. az ember dicsőséget szerző útjainak, ezerféle kedvtelésének a felsorolásában — tudás és költészet, jóstehetség, vadászat, a föld és a nyáj gondozása, gazdagság — négy tételben is egyezik Horatiusszal, de az alapgondolat éppen ellentétes. Hiszen az epinikion a hosszútávon győztes isthmosi bajnokot ünnepli s ennek megfelelően a klimax is fordított irányú. Bacchylidésnél a bölcstől, illetőleg a Charisok kedveltjétől az isthmosi győzteshez vezet, akinek a fuvola és lant hangjai szólnak, Horatiusnál ellenkezőleg, az olymposi bajnoktól a tudós homlokot megillető borostyánkoszorúval jutalmazottan az istenekig emelkedő költőhöz, Euterpé és Polyhymnia kiválasztottjához, akinek ezt a kiválasztottságát

[10] Vö. pl. *A. Kiessling—R. Heinze* kommentárját: Oden und Epoden. Berlin 1917.[6] 26., 393. és 441. l.

[11] «Duauf intelmei» i. e. 1300 táján iskolai «tananyag» volt; tanulók írásgyakorlatai emlékét őrzi a Papyrus Sallier II. és Anastasi VII. a British Museumban, amelyek alapján a szöveg német fordítását adja *A. Erman:* Die Literatur der Aegypter. Leipzig 1923. 100—105. l. Vö. még *Avgyijev:* Az ókori Kelet története (magyar fordítás). Budapest 1951. 123. l. és *Dobrovits A.:* Társadalmi valóság és társadalmi kritika az egyiptomi művészetben. AntTan. 1 (1954) 236. l.

Maecenas elismerése szentesíti. Joggal emlékeztetnek a kommentárok Pindarosra is, akinél a viharzólábú lovakkal szerzett dicsőség koszorúja hasonló felsorolást vezet be, hogy az aranyban dús termekben töltött élettel és a tenger habjain átkelő hajós szenvedélyével folytatódjék, de a vonatkozó töredék (fr. 221. Snell) mindjárt ez után megszakad. Pindaros ismeretében legfeljebb ha annyit tarthatunk valószínűnek, hogy a versenyjáték és a költészet egyenrangúsága mellett foglalt állást, illetőleg, hogy a győzelmi dalt mint a verseny legméltóbb díját értékelte, de arra semmi jogunk következtetni, hogy a költészetet a versenyjáték fölé helyezte volna.

Természetesen nem vitás, Horatius költői öntudata önmagában véve is elég lett volna ahhoz, hogy a görög epinikon-költészetben talált értékrendet megfordítsa — mert az ellentett előjelek következetes alkalmazása nem kevésbé bizonyítja Bacchylidéstől, mint a szavakig menő egyezések Pindarostól való függését. De ha ismerjük — és elismerjük — azt az ösztönzést, amelyet a római költő — bármily közvetítéssel került is hozzá — az egyiptomi írnok öntudata kifejezésének köszönhetett, amikor a piramisok fölé helyezte a maga költői dicsőségét, nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy ugyanennek az írnok-önérzetnek egy másik, nem kevésbé jellemző dokumentumában ugyanúgy a különböző más foglalkozások negatív előjelű felsorolása támasztja alá a legértékesebbnek vallott életpálya felmagasztalását, mint a Maecenas-ódában. Duauf, illetőleg Cheti a szobrász, az ötvös, a kőfaragó, a borbély, a kalmár, a kőműves, a kertész, a földműves, a takács, a varga, a ruhamosó, a madarász, a halász stb. életmódját ecseteli fia, Pepi előtt, éspedig mindegyiket kedvezőtlen oldaláról, hogy meggyőzze őt az írnoki pálya előnyeiről. E mesterségek, igaz, általában a rabszolgatartó társadalom rendjében jóval alacsonyabb fokon állnak, mint a Maecenas-ódában felsorolt életpályák. Akad mégis egy-egy szorosabb egyezés, így pl. a terhes hajóút kiemelése a kereskedő életében. Sőt ha hozzávesszük — az előbbiek alapján nem egészen indokolatlanul — a Censorinus-ódát (IV. Carm. 8) is, megállapíthatjuk, hogy ez is a fémművességgel és a szobrászattal kezdi, «Duauf intelmeihez» hasonlóan, hogy a költészet semmi mással össze nem mérhető elsőbbségének a hangoztatásával végezze. S ha az eddigiekben még arra lehetne gondolni, hogy a hasonló tendencia kifejezésére szükségképpen hasonló eszközök kínálkoztak, a Maecenas-óda kihangzása már egyenesen úgy hat, mintha Horatius az *interpretatio Romana* módszerével kívánná az egyiptomi istenneveket a római költészetben is általánosan bevett görög Múzsa-nevekkel felcserélni. Mert a különböző életpályák felsorolása és elutasítása után «Duauf intelmei» is az isteni szféra közelébe emelik az írnokot, akárcsak a Maecenas-óda a költőt. Horatiust Euterpé és Polyhymnia kegye különbözteti meg az átlagembertől. Az egyiptomi írnok is két istennőnek köszönheti felemelkedését: Renenetnek, aki születése óta kíséri, és Mesechentnek, aki a hivatalnokok élére állítja őt. Az első az aratás istennője volt Egyiptomban, a második úgy volt jelen minden szülésnél, mint a görög Eileithyia vagy a római Lucina; az a szerep mégis, amelyet «Duauf intelmei» tulajdonítanak nekik az írnok életében, a Múzsákra emlékeztethette nem is csak Horatiust, hanem valamelyik, az egyiptomi hagyományokban jártas hellénisztikus szerzőt, akivel mint közelebbről ismeretlen közvetítő láncszemmel az alábbiak alapján valószínűleg itt is számolnunk kell. A két egyiptomi istennő azonosítását a Múzsákkal, különösen, ha a kiválasztott gyermeket születése óta kísérő Renenetre gondolunk, görög költői reminiszcenciák — így Hésiodos

(Theog. 81—84) és Kallimachos (Epigr. XXI) — is javallhatták, de Euterpét és Polyhymniát ebben a szerepben más Múzsa is helyettesítheti, mint éppen Melpomené, aki IV. Carm. 3 szerint valóban nem a versenyjáték, sem a haditettek győztesévé, hanem az aeol dal mesterévé avatja és megvédi irígyeivel szemben azt, akire már születésekor szelíd tekintetét emelte.

«Duauf intelmeit» nem ok nélkül nevezik a modern szakirodalomban gyakran a «mesterségek szatírájának»[12] — a különböző, visszautasított életformák jellemzésének ironikus hangvételét Horatiusnál még közelebb állónak érezzük az egyiptomi szöveghez, ha pl. a rokon téma elégikus kidolgozásával, pl. Tibullus I. 1-gyel is összevetjük.[13]

Ez a kiegészítés bizonyára fokozza az *Exegi monumentum* egyiptomi eszmecsíráját feltételező megfigyelések meggyőző erejét is, amennyiben ez utóbbi párhuzamot máris kiemeli látszólagos elszigeteltségéből; egyébként P. Gilbert a horatiusi *carpe diem* . . . egyiptomi előzményeit véli az ún. Manerosdalokban felfedezni, s magam más helyen különösen a költő Augustus-ódáiban (I. Carm. 2 és az ún. «római ódák») mutattam ki a hellénisztikus egyiptomi királyság dinasztikus ideológiájának a principatus igényeihez való alkalmazását.[14] De eleve kétségtelennek látszik, hogy azt az egyiptomi papiruszt, amely több mint egy évezreddel idősebb Augustus koránál, Horatius előzményei sorában csak akkor helyezhetjük el megnyugtatóan, ha olyan görög láncszemet tudunk közbeiktatni, amely a papirusz alapgondolatát a római költőhöz közvetíthette. Ha ez nem sikerül, akkor úgy kell vennünk, hogy Horatius piramisa mellett mindjárt a szfinx is felbukkan, és megoldhatatlan rejtély elé állítja a kutatást. Ha pedig találunk a görög — s méghozzá az egyiptomi görög — irodalom szövegemlékei között olyat, amely a rejtély megoldását kínálja, akkor Horatius eredetiségét ehhez mérve kell meghatároznunk.

Hasonló esetekben, igaz, a hagyomány hézagossága folytán nemegyszer a horatiusi elvet kell alkalmaznunk: *hanc veniam petimusque damusque vicissim.* Magam is pl., amikor Romulus és Remus testvérviszályának mint a polgárháborúk ősokának, majd kibékülésüknek, mint az aranykor jelképének a római költészetben felmerülő motívumát keleti, s részben legalább, ugyancsak egyiptomi próféciákkal hoztam kapcsolatba, csupán vergiliusi előfordulásának szövegkörnyezete alapján következtethettem több-kevesebb valószínűséggel egy elveszett Sibyllinumra, mint közvetlen forrásra.[15] A Maecenas-ódát «Duauf intelmeivel» feltételezhetően összekötő hellénisztikus szövegről még ennyit sem mondhatunk. Úgy vélem azonban, az *Exegi monumentum* . . . esetében kedvezőbb a helyzet: áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely igazolja, hogy a hellénisztikus görögség ismerte piramis és könyv olyatén szembeállítását, amely az említett egyiptomi papirusznak és Horatius ódájának közös

[12] Vö. *Donadoni:* i. h. és *G. Posener:* Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie. Paris 1956. 4. l.

[13] Vö. *W. Steidle:* Das Motiv der Lebenswahl bei Tibull und Properz. Wiener Studien 75 (1962) 100—140. l. Propertiusnál (főleg III. 2 és III. 5) már Horatius hatására mutat *Fr. Solmsen:* Propertius and Horace. Classical Philology 43 (1948) 105—109. l. Egyébként az életformák választása mint «költői téma» az antik irodalomban elsősorban Solón nagy elégiájára — *A Múzsákhoz* — vezetendő vissza; a «filozófiai téma» széles körű feldolgozását nyújtja *R. Joly:* Le Thème Philosophique des Genres de vie dans l'Antiquité Classique. Bruxelles 1956.

[14] *P. Gilbert:* Horace et l'Égypte — Aux sources du carpe diem. Latomus 5 (1946) 61—74. l. Vö. még Egyiptomi elemek az aranykori latin költészetben c. dolgozatomat, s. a.

[15] Das Bild der Zukunft in der Aeneis. Studii Clasice 3 (1961) 281—304. l.

eleme. Minthogy azonban ez a forrás költői szöveg, szükséges, hogy olvasása közben mindazt az asszociációt érvényesítsük, amely egykorú görög, majd római olvasójában szükségképpen önkéntelenül felébredt. Ha számításba vesszük, hogy Horatius azért ígér önmagának halhatatlanságot, mert az aiol dalt honosította meg Itáliában, azt sem fogjuk mellékesnek tartani, hogy a görög költemény, amelyből az alábbiakban a horatiusi gondolat genezisére nézve kívánunk bizonyos tanulságokat levonni, éppen az aiol dal: Sapphó költészete halhatatlanságát hirdeti.

A költemény szerzője, Poseidippos, i. e. a III. században élt. Pellát vallotta hazájának,[16] de átmenetileg Alexandriában, vagy legalábbis a hellenizált Egyiptomban is működött. Epigrammáinak egész sora vall erről: Pharos világítótornyára, Arsinoé-Aphrodité zephyrioni templomára ír — meglehet, hogy valódi feliratoknak szánt — epigrammákat; egy csak Athénaios (415a) és Ailianos (Var. Hist. I. 26) hivatkozásaiból ismert gúnyos epigrammája alexandriai ünnepi menetről tesz említést; Ant. Planudea 68, amelyet lemmája Asklépiadés mellett csak vagylagosan tulajdonít Poseidipposnak, Berenikéről — Peek szerint az elsőről, tehát Ptolemaios Sótér feleségéről — szól. Minket ezúttal naukratisi vonatkozású darabja érdekel közelebbről, melyet Athénaios (596cd) idéz, teljes terjedelemben, de helyenként csak feltevésszerűen javítható szövegromlásokkal.

Δωρίχα, ὀστέα μὲν σὰ πάλαι κοιμήσατο δεσμῷ
χα΄της ἥ τε μύρων ἔκπνοος ἀμπεχόνη,
ἦ ποτε τὸν χαρίεντα περιστέλλουσα Χάραξον
σύγχρους ὀρθρινῶν ἥψαο κισσυβίων·
Σαπφώ, σαὶ δὲ μένουσι φίλης ἔτι καὶ μενέουσιν
ᾠδῆς αἱ λευκαὶ φθεγγόμεναι σελίδες.
Οὔνομα σὸν μακάριστον, ὃ Ναύκρατις ὧδε φυλάξει,
ἔστ' ἂν ἴῃ Νείλου ναῦς ἔφαλος τενάγη.

Ami az 1. sor végét illeti, nem ok nélkül állapítja meg Poseidippos monográfusa, P. Schott, hogy még senkinek sem sikerült minden vonatkozásban megnyugtatóan javítania, amit helyes önkritikával saját coniecturájára *(κοιμήσατο δαίμων)* is vonatkoztat.[17] Mérlegelhető Jacobs utóbb elejtett javaslata *(κοσμήσατο δεσμός)*; de mindenképpen önkényeseknek kell mindazokat a kísérleteket minősítenünk, amelyek valamiképpen az «elporladás» motívumát viszik teljesen önkényesen az epigrammába, mint pl. később Jacobs *(πάλαι κόνις οἱ δ' ἀπόδεσμοι)* vagy Meineke *(πάλαι κεκόνισθ' ὅ τε δεσμός)* és Wilamowitz *(πάλαι κόνις ἦδ' ἀναδεσμός)*, már csak azért is, mert ellentétben állnak avval a hagyománnyal, amely szerint Dóricha fölé piramis épült, tehát egyiptomi szokás szerint be volt balzsamozva. Jobb híján megmaradunk tehát a hagyományozott szöveg mellett, bár elhisszük, hogy ennek grammatikai (*σύν* hiánya) és jelentéstani *(δεσμός* «hajfonat» értelemben) nehézségeit merészebb hozzávetések tökéletesebben küszöbölik ki. De hogy éppen a múmia hajának épségben maradása — azaz a *κοιμήσατο* olvasat fenntartásával együtt nagy valószínűséggel következik a szövegből —

[16] Korábbi, bizonytalan feltevésekkel szemben, amelyek Poseidippos hazájának vagy Alexandriát (Knaack, Susemihl), vagy az Égei-tenger egy szigetét (Schott) tartották, több más életrajzi adattal együtt az aitóliai szövetség thermosi proxenia-listája alapján *O. Weinreich* tisztázta, hogy költőnk Pellában született: Die Heimat des Epigrammatikers Poseidippos. Hermes 53 (1918) 434—439. l. Vö. még *A. Körte—P. Händel:* Die hellenistische Dichtung. Stuttgart 1960². 315—318. l. és főleg *W. Peek* alapos, a régibb irodalom kritikai megvitatását sok új megfigyeléssel kiegészítő összefoglalását PWRE XXII (1953) s. v. Poseidippos.

[17] *P. Schott:* Posidippi epigrammata collecta et illustrata. Berlin 1905. 36. l.

az egyiptomi temetkezésre vonatkozó görög ismeretekben kiemelkedő szerepet vitt, mutatja pl. Hérodotos elbeszélése Amasis állítólag Kambysés által meggyalázott holttestéről: a perzsa király a múmia hajának levágására ad parancsot (III. 16). Az olyan variánsokra, amelyek a szöveg értelmét alig vagy éppenséggel nem befolyásolják, itt nem térünk ki; így pl. az utolsó szóra nézve Schott és Wilamowitz *πελάγη*-jánál a Jacobs által javasolt *τενάγη* közelebb áll a hagyományozott *γεγανη* betűcsoporthoz stb.

Az a körülmény viszont, hogy Schott és Wilamowitz az 5. v. első három szótagjára nézve megtartja a Toup óta hagyományos *Σαπφῶαι* olvasatot, és mellőzi Jacobs ésszerű kiigazítását *Σαπφώ, σαὶ . . .*, avval a hátránnyal jár, hogy így Poseidippos ellentétbe kerül Sapphó két oxyrhynchosi töredékével (fr. 25 és 26. Reinach—Puech) illetőleg az őket kiegészítő antik életrajzi hagyománnyal, amely szerint Sapphó dalban rótta meg *(κατεκερτόμησε)* testvérét méltatlan szerelmi kalandja miatt (Hérodot. II. 135). Vagy pedig azt a szándékolt paradoxont kell feltételeznünk Poseidipposnál, hogy a hetaira dicsőségét a költőnő szidalma is jobban szolgálta, mint a saját — mulandó — szépsége. Hasonlóan gondolja Wilamowitz: «Sehr geschickt und auf wissende Leser berechnet ist es, dass es so aussieht, als hätte Sappho die Liebe ihres Bruders gefeiert, die sie gescholten hatte.»[18] Meg kell azonban mindjárt jegyeznünk, hogy végső következtetéseinket még ez a költemény értelmezése szempontjából lényeges szövegkritikai probléma sem befolyásolja döntően, mert hiszen akár a hetaira mulandó szépségét állítja szembe Poseidippos a költőnő halhatatlanságával, akár azt fejezi ki, hogy e mulandó szépséget is a költőnő tette halhatatlanná, mindenképpen Sapphó ódaköltészetének «beszédes, fehér lapjai» képviselik a maradandóságot:

«Dóricha, a te csontjaid régen nyugosznak és hajad koronája is, meg a mirrhától illatos köpeny, amellyel körülvéve a kedves Kharaxost szorosan melléje simulva nyúltál a hajnali kupák felé. *De megvannak még és fenn is fognak maradni, Sapphó, a te kedves éneked fehér lapjai beszédesen.* Dicsőséges a te neved, amelyet itt Naukratis fog megőrizni, mindaddig, amíg csak a tengeri hajó feljár a Nilus vizére.» Ha *Σαπφώ, σαὶ* helyett *Σαπφῶαι*-t olvasunk, akkor az epigramma egyetlen megszólítottja Dóricha marad, neki ígér örök dicsőséget a költő, de csak azért, mert a «sapphói fehér lapok», amelyeken az ő neve is rajta van, örökké fennmaradnak. Ez utóbbi értelmezéssel még megfér Wilamowitz feltevése, amely szerint az epigramma a híres hetaira egy naukratisi emlékművére lett volna szánva feliratul; mi valószínűbbnek tartjuk, hogy — ha egyáltalán tényleges felirat volt — inkább Sapphó naukratisi emlékművét díszíthette, egy olyanféle, csak költőnek állítható emlékművet, amilyent éppen Poseidippos egy másik költeményének, a berlini viasztáblán fennmaradt elégiának a tanúsága szerint magának kíván: ott álljon szobra a város főterén, kezében költői hivatásának jelképével — immár nem Hésiodos babérágával, hanem — a könyvtekerccsel.[19] Ez pedig ismét a *Σαπφώ, σαὶ . . .* olvasatot támogatja.

A könyv hellénisztikus értékelésére vall a «beszédes fehér lapoknak» mint a halhatatlanság hordozóinak ilyetén előtérbe állítása. Egészen más ez már, mint az az életképszerű ábrázolás, amely az ismert vázaképen Sapphót

[18] *U. von Wilamowitz—Moellendorff:* Sappho und Simonides. Berlin 1913. 19. l. 1. j.

[19] Kiadta *H. Diels:* Die Elegie des Poseidippos aus Theben. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 54 (1898) 847—858. l., majd jelentős korrekciókkal *W. Schubart:* Posidippus redivivus. Symbolae Philologicae O. A. Danielsson octogenario dicatae. Upsala 1932. 290—298. l. *Peek* érvelését az elégia szerzőjének és az epigrammaköltőnek azonossága mellett — AP XII. 168 figyelembevételével — támogatják az elégiában megfigyelhető Mimnermos-reminiszcenciák is; *Diels* véleményét viszont, amely szerint az egyiptomi eredetű, a császárkor elejére keltezhető viasztábla autográf szöveget, azaz egy egyébként ismeretlen műkedvelő fogalmazványát őrizte volna meg, a smyrnai Apollónidas egy epigrammája (AP VII. 389) alapján is el kell ejtenünk, mert ez utóbbi, mint mindjárt látni fogjuk, az elégiát a császárkor elején általánosan ismertnek feltételezi.

társnői — tanítványai — között könyvvel a kezében mutatja. A Horatiusszal való egybevetés szempontjából különösen felötlő, hogy Sapphó költészetének az emléke megőrzését is — már akár háramlik ebből dicsőség Dórichára, akár nem — egy város vállalja magára, illetőleg hogy a maradandóság jelképe mindkét esetben a város — Róma, illetőleg Naukratis — életének olyan jellemző megnyilvánulása, amely egyben fennállásuknak is biztosítéka. Azaz a költői halhatatlanság mértéke az időben maga az örökkévalóság, amit csak aláhúz, hogy természeti tényezőkre: folyókra, az itáliai Aufidusra és az egyiptomi Nílusra is történik hivatkozás. Ám Poseidippos Nílusának igazi megfelelője Horatiusnál mégsem az Aufidus, hanem az az ünnepélyes jelenet, amelyben a főpap a hallgatag Vesta-szűzzel fellép a Capitoliumra. Ez az, ami örök ismétlődésével jellemzi és egyben fenntartja Róma életét, akárcsak a városa létének gazdasági alapjait mérlegelő Poseidipposnál az a körülmény, hogy Naukratisig, a már I. Psammetichos, de mindenesetre Amasis király részéről monopol jogokkal ellátott görög kereskedővárosig a tengeri hajók a kanóbosi Nílus-ágon keresztül felhozhatják szállítmányaikat. Naukratis alapításában a vezető szerep a milétosiaké volt ugyan, de lesbosi kapcsolatait többek között éppen az is bizonyítja, hogy Sapphó testvére, Kharaxos szállított bort ide (Strab. XVII. 1, 33). Mytiliné hozzájárult a közös görög érdekeket szolgáló emporium reprezentatív városnegyedének, a Hellénionnak a kiépítéséhez is, ahol többek között különböző görög városok isteneinek a temploma állt (Hérodot. II. 178), amely tehát nemcsak hivatali, hanem kulturális centrumnak is számított. Elképzelhető, hogy itt, talán éppen a Hellénion mytilénei alapítású részében, valamiféle emlékjele is volt Sapphónak; mindenesetre, Poseidippos tanúsága szerint, Naukratisban ápolták Sapphó emlékét, s aligha csupán azért, mert ez a város volt a költőnő testvére szerelmi kalandjának a színhelye. A naukratisi lokálpatriotizmusnak oka lehetett Sapphóval büszkélkednie, ha nem is annyira megalapozottan, mint a rómainak Horatiusszal. De ennyi is elég volt ahhoz, hogy a város távoli jövőjébe mutató kép szerkezetileg már ugyanazt a helyet foglalja el Poseidippos epigrammájában, mint Horatius ódájában: . . . *ἔστ' ἂν ἴῃ* (vagy *ἵκῃ*) *Νείλου ναῦς ἔφαλος τενάγῃ* ~ . . . *dum Capitolium scandet cum tacita virgine pontifex.*[20]

Már ez az egyezés is meglepőbb annál, hogysem könnyedén a véletlen játékának tekinthessük. Mégis, ha egy vers tartalma és hatása kizárólag nyíltan kimondott szavainak közvetlen jelentésére korlátozódnék, azt lehetne még mondani, hogy Poseidippos, amennyiben a testi szépség mulandóságával szemben a költészet halhatatlanságát vallja, nem mond lényegesen többet, mint az egyébként ismeretlen Pinytos epigrammája (AP VII. 16.), sőt

[20] *Borzsák* i. m. 53. l. nyitva hagyja a kérdést, hogy Verg. Aen. IX. 448—451 követi-e Horatiust, vagy fordítva; az óvatosság valóban indokolt marad *A. Gercke* után is, aki a IX. éneket az Aeneis keletkezésének korai szakaszára helyezi, de ezen belül éppen Nisus és Euryalus epizódját viszonylag későbbinek tartja: Die Entstehung der Aeneis. Berlin 1913. 84. l. Az *ἔστ' ἂν* ~ *dum* önmagában véve többé-kevésbé hagyományosnak tekinthető, így pl. előfordul már Midas sírjának a régi életrajzban Homérosnak tulajdonított, Platón (Phaidr. 264d) által is idézett feliratában (AP VII. 153):

Χαλκῆ παρθένος εἰμί, Μίδα δ' ἐπὶ σήματι κεῖμαι
ἔστ' ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ,
αὐτοῦ τῇδε μένουσα πολυκλαύτῳ ἐπὶ τύμβῳ
ἀγγελέω παριοῦσι, Μίδας ὅτι τῇδε τέθαπται.

Hasonlóan Xenophanés (fr. 6. Diels-Kranz): . . . *ἔστ' ἂν ἀοιδάων ᾖ γένος Ἑλλαδικῶν.* stb.

mintha ez utóbbi még közelébb is állna Horatiushoz, legalább egy tekintetben, amennyiben Sapphó bölcs szavait nem csak porladó csontjaival, hanem a síremlék kövére vésett néma nevével szemben vallja halhatatlannak:

Ὀστέα μὲν καὶ κωφὸν ἔχει τάφος οὔνομα Σαπφοῦς,
αἱ δὲ σοφαὶ κείνης ῥήσιες ἀθάνατοι.

Egészen másként fogunk azonban ítélni, ha Poseidippos epigrammájának teljes asszociatív hatását engedjük érvényesülni, azaz megkíséreljük rekonstruálni mindazt, amire Poseidippos olvasása közben a Sapphó költészetét — s bizonyára a rávonatkozó hagyományokat is — alaposan ismerő Horatiusnak szükségképpen vissza kellett emlékeznie. Sapphó testvérének, Kharaxosnak, és a Kharaxost elcsábító naukratisi leánynak, Dórichának a neve a költőnő ódáiból — saját lírai költészete állandó ihletőiből — volt ismerős előtte; az oxyrhynchosi papiruszok nekünk is visszaadtak két idevágó töredéket. Az egyikben Sapphó (fr. 25. Reinach—Puech) a tenger istennőit kéri, segítsék haza épségben testvérét, kinek nevét ugyan a töredék nem tartalmazza, de világos az összefüggésből, hogy egy hibát kell jóvátennie, olyat, amellyel az aggódó nővért megbántotta, és alkalmat szolgáltatott arra, hogy ez testvére rossz hírét hallja polgártársaitól — alighanem éppen azoktól, akik Kharaxosszal együtt keltek útra, de nélküle érkeztek haza a tengerentúlról. A másik töredék (fr. 26. Reinach) néven nevezi az okot, mely a könnyelmű ifjút visszatartotta, illetőleg arra késztette, hogy — bizonyára még félútról — újra felkeresse Naukratist: «Kypris, bárcsak keserűnek találjon téged és ne dicsekedhessék Dóricha, mondván, hogy másodszor szerelmi vágyát betölteni jött el.» Nyilvánvalóan e töredék mellett egyéb, elveszett költemények, illetőleg a töredékek helyett még rendelkezésre álló teljes darabok ismeretében tájékoztat az életrajzi hagyomány Kharaxos naukratisi kalandjának részleteiről. Az oxyrhynchosi életrajz-töredéken (O. P. XV 1800) olvasható, hogy Kharaxos Egyiptomban Dóricha kedvéért áldozta fel vagyona nagy részét, Hérodotos, aki Kharaxos naukratisi kedvesét Rhodópisnak nevezi — s ez a név mindjárt további megfontolásokhoz fog alapot szolgáltatni —, arról tudósít, hogy a leány mint a samosi Xanthos rabszolgája került Naukratisba és itt Kharaxos nagy költséggel váltotta meg, miért is, miután hazatért Mytilénébe, Sapphó egyik dalában korholta meg őt (II. 135). Strabón, megemlítve, hogy «mások Rhodópisnak nevezik» a leányt, Sapphó kijelentésére hivatkozva kitart a Dóricha név mellett és elmondja, hogy Kharaxos akkor szeretett beléje, amikor egyszer Naukratisba szállított lesbosi bort eladásra (XVII. 1, 33).

Ha csak a név kettősségéről volna itt szó, Dóricha—Rhodópisra is vonatkoztathatnánk azt a megállapítást, amit — számos példán igazolva — mindjárt Rhodópis említése után, de nem vele, hanem egy másik, nem kevésbé híres hetairával kapcsolatban tesz Plutarchos: *Μνησαρέτη γὰρ ἐκαλεῖτο, τὴν δὲ Φρύνην ἐπίκλησιν ἔσχε διὰ τὴν ὠχρότητα. Πολλὰ δὲ ὡς ἔοικε τῶν ὀνομάτων ἀποκρύπτουσιν αἱ παρωνυμίαι* (Cur nunc Pythia etc. 17). Ha Mnésarétét arcának halványságáról Phrynének, azaz «békának» nevezhették, és ez a kétes értékű becézés kiszoríthatta a használatból valódi nevét, semmi sem áll útjában a feltevésnek, hogy a Dóricha név helyébe a leány arcának rózsapírjára utaló Rhodópis lépett. Csakhogy ez esetben más is történt: az új név olyan azonosításra adott alkalmat, amelynek révén — akárcsak Phaón ismertebb esetében — egy félig-meddig mitológiai személy került Sapphó regényes életrajzi hagyo-

mányába. Említést érdemel, hogy mindkét esetben olyan alakról van szó, aki köré a népmesére emlékeztető motívumok szövődnek. Phaón, amikor az ismeretlenül segítségét kérő Aphroditét átviszi a vízen, úgy jár, mint azoknak a népmeséknek a hősei, akik természetfeletti segítőiktől «jótett helyébe jót várhatnak» (Aelian. Var. Hist. XII. 18, Lukian. Dial. Mort. 9). Rhodópis története a «Hamupipőke» mesetípus egyik legjellemzőbb motívumával érintkezik.[21] Aelianus, anélkül, hogy bármily összefüggésbe hozná Sapphó életrajzával vagy testvérének naukratisi kalandjával, elbeszéli, hogy Rhodópis egy szép egyiptomi hetaira volt. Egyszer fürdés közben, míg szolgálói őrizték ruháit, sas repült oda és egyik saruját elragadva, Memphis felé tartott vele. Ott Psammetichos éppen törvényt ült és a sas a sarut a király ölébe ejtette. Az egész Egyiptomban kerestette a formás saru tulajdonosát, s mikor megtalálták Rhodópist, a király feleségül vette (Var. Hist. XIII. 32).

Ovidius XV. heroidája, amelynek főtémája Sapphó szerelme Phaón iránt, a naukratisi kalandot illetően a költeményekből kikövetkeztethető józan életrajzi adatokra szorítkozik. Más forrásokhoz képest legfeljebb azt az új vonást tartalmazza, hogy a jóindulatú testvéri intelmekért Kharaxos gyűlölettel fizetett (63—68):

Arsit inops frater, captus meretricis amore
mixtaque cum turpi damna pudore tulit.
Factus inops agili peragit freta caerula remo,
quasque male amisit, nunc male quaerit opes.
Me quoque, quod monui bene multa fideliter, odit;
hoc mihi libertas, hoc pia lingua dedit.

Pedig a görög hagyomány akkor már évszázadok óta olyan elemekkel bővítette ki Kharaxos naukratisi kalandját, amelyek semmivel sem voltak kevésbé csodálatosak, mint Sapphó állítólagos életrajzának Phaón-epizódja. Már Hérodotos találkozott velük Egyiptomban, igaz, hogy nem fogadta őket minden kétkedés nélkül. Helybeli görögöktől azt hallotta ugyanis, hogy a gizehi három piramis közül a legkisebbet — Mykerinos síremlékét — Kharaxos kedvese, Rhodópis emeltette a saját emlékezetére, mégpedig abból a mesés jövedelemből, amelyet udvarlóitól szerzett össze (II. 134). Hérodotos mindenesetre két ellenvetést tesz: Rhodópis sokkal a piramis építése után, Amasis idejében virágzott (ez nagyjában egybevág avval az adatával, hogy Kharaxos váltotta ki a rabszolgasorsból), meg aztán ha bármily sokat keresett is ünnepelt szépségével, lehetetlen, hogy egy piramis építésére telt volna jövedelméből. Különben is, görög földön akart emléket *(μνημήιον ἑωυτῆς)* hagyni, ezért vagyonának egy tizede árán különös fogadalmi ajándékot készíttetett: annyi ökörsütő vasnyársat küldött Delphoiba, amennyire csak telt e pénzből. E nyársakat, közelebbről meg nem határozható szövegkörnyezetben Kratinos is említette (Athén. 596d); Plutarchos már csak hűlt helyüket találta, de mindenesetre az «idegenvezető» *(περιηγητής)* még mutogatta, hogy valamikor hol álltak (Cur Pythia non etc. 17).

Horatius kortársa, Strabón, művének abban a fejezetében, amelynek az élén a piramist a költővel szinte szó szerint egyezően határozza meg *(πυρα-*

[21] Vö. *J. Bolte—G. Polívka:* Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. I. Leipzig 1913. 187. l.; nálunk *Kopp É.:* A «Hamupipőke»-mese újgörög változatai. Ethnographia 73 (1962) 612—615. l.

μίδες, τάφοι τῶν βασιλέων ~ . . . regalique situ pyramidum . . .),[22] Hérodotost részben korrigálja, részben kiegészíti (XVII. 1, 33). Láttuk már, hogy Kharaxos útjának eredeti célját ő határozza meg a legpontosabban, és hogy a leghitelesebb tanú — Sapphó — vallomása alapján foglal állást a naukratisi hetaira nevét illetően, hozzátéve, hogy ezt a Dórichét «mások Rhodópisnak nevezik». De akármi legyen is az igazi neve, egyhez nem fér kétség: Strabón erről a leányról állítja, hogy némelyek szerint az egyik piramist neki állították szerelmesei. Már ez a megfogalmazás is kivédi Hérodotosnak azt a még Plinius csodálkozó megjegyzésében (NH XXXVI. 17) is visszhangzó ellenvetését, hogy a hetaira még oly busás jövedelméből sem futotta volna a hatalmas építkezés költségeire; hasonlóan van Strabón valamivel idősebb kortársa, Diodóros értesülve: Rhodópis szeretői Egyiptom közigazgatási területeinek elöljárói, *nomarchák* voltak, s így közköltségen *(κοινῇ)* emelhették a piramist (Diod. Sic. I. 64.). Még inkább elejét veszi minden kétségnek az az elbeszélés, amelyből az következik, hogy Dóricha-Rhodópis mint a fáraó felesége halt meg, s így férje részesíthette a királyi személynek kijáró fényes temetkezésben.

Strabón különben ugyanannak a Hamupipőke-motívumnak a felhasználásával beszéli el a hetaira felemelkedését a király mellé, mint ahogyan Aelianus; gondolni lehetne — különösen ha a két elbeszélésnek helyenként szavakig menő egyezését megfigyeljük — arra, hogy Aelianus egyenesen Strabónból merített. Feltűnik azonban néhány mozzanat, ami inkább közös forrásra vall, mégpedig e közös forrás két elágazására kell következtetnünk, egyre, amely a regényes Sapphó-hagyomány keretében hagyományozódott — ez vezet Strabón felé —, és egyre, amely független tőle — Aelianus nem nevezi meg Naukratist, mint azt a várost, ahol a fáraó — szerinte Psammétichos — fellelte a saru szép tulajdonosát; Strabónnak — illetőleg a motívumot a Sapphó-hagyományba illesztő előzményeinek — szüksége volt erre, éppen azért, hogy alátámassza vele Dóricha, a hetaira és Rhodópis, a hetairából lett egyiptomi királyné azonosságát. Hogy mikor és hol történt ez az azonosítás a Strabón által előadott formában, nem határozható meg pontosan, de — láttuk — már Hérodotos hallotta egyiptomi görögöktől, hogy az egyik gizehi piramis Kharaxos egykori kedveséé volt. S ha ezt nem is hitte el, egy más adatot felhoz arra, hogy a hetairának különös gondja volt emlékezetének a megörökítésére. Egyébként valamiféle helyi hagyomány Mykerinos piramisának rejtélyes női lakójára nézve támogathatta már a naukratisi görögök képzeletét, valami olyanféle, amilyent később az arabok ismertek: a harmadik gizehi piramis körül egy veszélyes női démon röpköd meztelenül, és az arra járó férfiakat — mint Dóricha-Rhodópis tette egykor Kharaxosszal — szerelmi őrületbe ejti.[23]

[22] Ezt a négy szót Strabónból felhozza *Kiessling—Heinze* kommentárja is, de csak azért, hogy *situs* = «Grab» jelentését védje meg az itt-ott (pl. *Stowasser* szótárának még 1936. évi kiadásában is: «verwitterte Königspracht») felmerülő «Moder», «Verwitterung» értelmezéssel szemben, i. h. 394. l.

[23] *A. Wiedemann:* Herodots zweites Buch. Leipzig 1890. 486. l. Felmerült olyan nézet is, hogy Mykerinos piramisa valóban egy Nitokris nevű királyné *(Erman—Ranke* i. h. 659. l. szerint Neterikerê', a VI. dinasztia utolsó uralkodója) sírkamráját foglalta volna magában, s ez a név ugyanúgy «rózsaarcút» jelentene, mint a görög *Ῥοδῶπις*, vö. *K. Borinski:* Literarische Schicksale griechischer Hetären. Philologus 67 (1908) 606. l. A Hérodotosból (II. 100) is ismerős Nitókris nevet Eratosthenés így értelmezi: *Ἀθηνᾶ νικηφόρος*; Manethón a következőképpen jellemzi: *Νίτωκρις, γεννικωτάτη καὶ εὐμορφοτάτη*

Horatius számára bizonyára a hagyománynak az a hézagos és többrendbeli fenntartással előadott formája is, amely már Hérodotosnál megtalálható, elég lehetett arra, hogy Poseidippos epigrammáját olvasva a piramisra gondoljon, azaz a hellenisztikus költeményt így értelmezze: Kharaxos kedvese királyi piramis alá temetkezett, mégis Sapphó költői dicsősége az, ami élni fog mindaddig, amíg csak feljön a Níluson a tengeri hajó Naukratisig. De láttuk, hogy Hérodotos tudósítása tovább foglalkoztatta az emberek képzeletét, s a bővülő hagyomány legfontosabb tanúja éppen az Augustus-kori görög geográfus, Strabón, aki néhány évvel Horatius ódái első három könyvének lezárása előtt egyszer már huzamosabb ideig Rómában tartózkodott, majd Aelius Gallust kíséri el Egyiptomba. A görög író büszkén nevezi Egyiptom római helytartóját barátjának (Strab. II. 5, 12), s a vele megtett útnak sok személyes tapasztalatot köszönhet, amit jóval később kidolgozásra kerülő munkájában lépten-nyomon felhasznált. (XVII. 1, 29. 1, 46 etc.)

Gallus a balsikerű jemeni hadjárat után közvetlenül, 24 márciusa és júniusa között tért vissza Rómába; Strabón minden jel szerint ekkor is vele volt még, ezt valószínűsíti az a körülmény, hogy az arábiai kalandot tekintélyes barátja felelősségét elhárító célzattal[24] beszéli el (XVI. 22—24). Találkozott-e már ekkor Horatiusszal, aki ezeket az eseményeket figyelemmel kísérte, de egyben meg is rótta barátját, Icciust, amiért filozófiai műveltséggel rendelkező emberhez méltatlanul belesodródott a Boldog Arábia kincseivel kecsegtető háborús lelkesedésbe (I. Carm. 29)? Tiburt és környékét az autopszia friss színeivel írja le (V. 3, 11); kérdés, felkereste-e már a római irodalom iránt is érdeklődő — Cicerót pl. többször név szerint is idéző — görög a költő tiburi villáját? Annyi tény, hogy az *Exegi monumentum* . . . alig egy évvel Aelius Gallus — s vele együtt alighanem Strabón — Rómába érkezése után, 23-ban, bizonyára még Murenának consuli rangjától való megfosztása előtt keletkezett.[25] Szívesen képzelünk el egy tiburi találkozást, amelynek során Horatius és Strabón együtt olvassák Poseidippos epigrammáját, s az Egyiptomból imént érkezett Strabón naukratisi és memphisi emlékeit fűzi Dóricha nevéhez, körülbelül abban a formában, ahogyan azokat később írásba foglalta. De Strabón személyes szerepe természetesen csak feltevés, s a Rhodópis-hagyomány közvetítése szempontjából nem is nélkülözhetetlen. Mégis: valószínűsíti némileg az a körülmény, hogy Strabón egy későbbi — bizonyára hosszabb keleti útjára következő — római tartózkodása idejére W. Aly következteti ki az Ars Poetica és Strabón irodalomelméleti nézetei között megfigyelt, valóban meglepő egyezések, valamint mindkettejöknek a Piso családdal fennálló kapcsolatai alapján Horatius és Strabón egy személyes beszélgetését.[26]

A hagyomány útját Hérodotostól Strabónig nem tudjuk pontról pontra követni; egy utalás Kratinosra talán már valószínűsítette, hogy a komédiaköltőknek — csakúgy, mint a Sapphó-életrajz másik meseszerű motívumá-

τῶν κατ' αὐτὴν γενομένη, ξανθὴ τὴν χροιάν, ἣ τὴν τρίτην ἤγειρα πυραμίδα κτλ., amit *Wiedemann* Lepsiusszal egyetértésben már avval magyaráz, hogy Nitókrist utóbb Rhodópisszal azonosították, i. m. 400. l.

[24] Vö. *Th. Mommsen:* Römische Geschichte. V. Bd. Berlin 1904⁵. 608. l. 2. j.

[25] Vö. *W. Hartke:* Der Weg des Horaz zu den Göttern. Das Institut für griechisch-römische Altertumskunde, Protokoll der Eröffnungstagung. Berlin 1957. 41. l.

[26] *W. Aly:* Strabonis Geographica. Bd. IV. Bonn 1957. 376—386. l. Aelius Gallus egyiptomi helytartóságának és az arabiai hadjáratnak kronológiája uo. 165—170. l.

nak, a Phaón-történetnek az ébrentartásában vagy éppen kialakításában[27] — részt kell tulajdonítanunk benne. Bizonyos azonban, hogy Poseidippos is másutt többet mondott el a hetairáról, mint a műfajánál fogva szűkszavú epigrammában; Athénaios állítja, hogy *Aithiopia* c., bizonyára epikus költeményében «sokszor tett említést róla» (596c). Ez pedig annyit jelent, hogy volt róla mit mondania, s ezek során a legérdekesebb motívumról, a hetaira piramisáról aligha felejtkezett meg. Annál kevésbé, mert okunk van feltételezni, hogy az epikus költemény a Dóricha-Rhodópis regény más olyan motívumát is érintette, amely már Hérodotosnál a piramis-hagyománnyal és Kharaxos naukratisi kalandjával együtt szerepel; eszerint a hetaira egyiptomi karrierje előtt Samosban együtt szolgált Aisóposszal. Nos, Athénaios (491c) Poseidippos *Asópeia* c. művéből is idéz egy hexametert; Kaibel véleményét elfogadva már Susemihl[28] valószínűnek tartotta, hogy ez azonos avval az *Aithiópiá*-val, amelyről Athénaios kifejezetten azt közli, hogy többször említi Dórichát, Schott és Peek pedig nem alaptalanul úgy foglalnak állást, hogy a mű címe *Aisópeia* volt, tehát nyilvánvalóan a hetaira Aisóposszal közös rabszolgasorsáról is szót kellett ejtenie.[29]

Így bontakozik ki előttünk Dóricha-Rhodópis regénye: Samosban rabszolga volt, de Kharaxos kiváltja őt, s ezután Naukratisban már jómódban él, ruháit is szolgálók őrzik, amíg fürdik, majd egy rendkívüli esemény Egyiptom királyának a figyelmét irányítja rá, ez feleségül veszi, s halála után piramist emel föléje. Rá is alkalmazható lett volna tehát, amit Horatius, a libertinus apa fia éppen akkor mond ki önmagáról, amikor úgy érzi, hogy a piramisoknál magasabb emlékjelet állított magának: *ex humili potens* . . . S ha a hetaira a lesbosi ifjú Sapphó által megrótt, de mégis az ő költészete által megörökített szerelme segítségével emelkedett a fáraó trónjáig, Horatius is az *Aeolium carmen*-nek, Sapphó és Alkaios költészetének köszönheti, hogy halála után is egyre nőni fog a dicsősége, mert ő honosította meg Sapphó és Alkaios költészetét Itáliában.

Felmerülhet természetesen az ellenvetés, hogy szüksége volt-e Horatiusnak a nálánál bizonyára jóval jelentéktelenebb Poseidippos támogatására remekműve megalkotásához[30], vagy akár arra a mondai elemekből és tudós kombinációból kialakult hagyományra, amelynek Poseidippos talán csak egyik, számunkra kézzelfoghatóan megragadható tanúja? A kérdés azonban nem az, hogy e nélkül meg tudta volna-e írni költeményét: a tény az, hogy kedve telt benne — itt is, mint egyebütt — a görög irodalmi műveltségbe beavatottak megértésére számító célzásokkal teremteni kettős, egymást tükröző hátteret mondanivalója mögé.

De ez mindjárt felveti a következő, még indokoltabbnak látszó ellenvetést: elképzelhető-e, hogy a költő, amikor pályája csúcsára érve, költői nagysága büszke öntudatával halhatatlanságot ígér önmagának és mint a koszorút fogadó triumfátor a Múzsától várja, hogy babérággal díszítse hom-

[27] Vö. *Wilamowitz—Moellendorff:* i. m. 35—36. l.

[28] *F. Susemihl:* Geschichte der griechischen Literatur. II. Leipzig 1892. 532. l. 68. j.

[29] *Schott:* i. h. Peek i. h.

[30] Említést érdemel mindenesetre, hogy mások Horatius más ódáit vetették egybe Poseidippos különböző epigrammáival, így I. Carm. 30 ~ AP XII. 131, *R. Reitzenstein:* Horaz und die hellenistische Lyrik. Neue Jahrbücher 21 (1908), 90. l. III. Carm. 21 ~AP V. 133, ill. 134, *E. Norden:* Agnostos Theos. Berlin, 1913, 147. l. Talán kevésbé meggyőzően még II. Carm. 10 ~ AP IX. 359 és IV. Carm. 10 ~ AP XII. 45, ill. 120, *G. Pascali:* Orazio lirico. Firenze 1964², 206 és 356. l. Vö. még Pascali 147, 501—504 és 614. l.

lokát, ha kimondatlanul is, egy hetairával mérje össze magát? Erre az ellenvetésre, persze, azt is felelhetjük, hogy már Poseidippos epigrammája is e hetairához mérte Sapphó költészetének maradandóságát. De ez nem az egyetlen válasz, amit adhatunk, és talán nem is a legmeggyőzőbb, hiszen a hellénisztikus epigramma és a horatiusi óda hangneme között egy teljes diapasonnál nagyobb a különbség. Csakhogy ne feledjük: Horatius nemzedéke szemében Dóricha-Rhodópis már nem egyszerűen egy hetaira volt a sok közül, hanem egyiptomi királyné, aki fölé halála után piramis emelkedett. És erről az oldalról nézetünk szerint megerősítést, sőt talán mélyebb távlatot is nyernek Borzsák István megfigyelései: Horatius nemcsak általában Egyiptom és Róma, a piramis és a Capitolium ellentétére építi ódája kompozícióját, hanem egy-egy — most már elhihetjük — tudatosan megválasztott kifejezéssel utal vissza arra a korábbi ódára, amely a Capitoliumot a piramisok világa felől fenyegető veszedelem elmúlását ünnepelte (I. Carm. 37). Hiszen Kleopatra dicsekedett avval, hogy a Capitoliumon fogja bírói székét felállítani (Dio L. 5); ezért homályosítja el még az actiumi győzelem napját is az amiternumi kalendárium-feliraton (CIL I. p. 244) Alexandria bevételének ünnepe, augusztus 1: *quod eo die imperator Caesar divi filius rempublicam tristissimo periculo liberat.*

A Kleopatrán vett diadal Augustus aranykorának, s így Horatius költészete teljes kibontakozásának feltétele áll tehát a saját halhatatlanságát hirdető költemény hátterében is; közismert egyébként, hogy már a korábbi, most csak egy-egy utalással felidézett óda is *Aeolium carmen*-t visszhangzott, az alkaiosi *νῦν χρὴ μεθύσθην*-t. Ha most az *Aeolium carmen* római követőjének a piramisoknál is magasabban szárnyaló dicsőségéről olvasva nemcsak általában gondolunk az egyiptomi uralkodók fényűző temetkezési helyére, hanem — meggyőződésünk szerint Horatius intenciójának megfelelően — arra különösen, amely a görög hetairából lett egyiptomi királyné fölött emelkedett, mindjárt azt is hozzátehetjük, hogy Dóricha-Rhodópis Horatius kortársai szemében több tekintetben számíthatott Kleopatra elődjének. Legalább is a hagyománynak abban a változatában, amelyet Strabónból ismertünk meg, ő volt az első görög nő a fáraók trónján — a naukratisi hetaira Hérodotosnál még megemlített thrák származása itt már alig jön számításba —, s érzéki gyönyörökkel ugyanúgy vonta el hazájától Sapphó testvérét, mint Kleopatra, a Lagidák egyiptomi-görög dinasztiájának utolsó tagja előbb Julius Caesart, majd Antoniust. Elég a sok közül pl. azt a jellemzést olvasnunk, amelyet Josephus Flavius ad az állítólag Hérodést is megkísértő egyiptomi királynőről (Ant. XV. 4), hogy lássuk, mennyire egybevágott a köztudattal Kleopatrának és a fáraó hetairából lett feleségének az összehasonlítása. Vagy gondoljunk — minden tekintetben Horatiushoz közelebb maradva — Kleopatra *meretrix regina* megjelölésére Propertius Horatius Kleopatra-ódája mellett egyébként Vergiliusszal is (Aen. VIII. 698) érintkező elégiájában (III. 11, 39—58):

Scilicet incesti meretrix regina Canopi,
una Philippeo sanguine adusta nota,
ausa Iovi nostro latrantem opponere Anubim,
et Tiberim Nili cogere ferre minas,
Romanamque tubam crepitanti pellere sistro,
Baridos et contis rostra Liburna sequi,
foedaque Tarpeio conopia tendere saxo,
iura dare et statuas inter et arma Mari!

De Horatius ódája hátterében ilyen lappangó asszociáción keresztül is csak azért merül fel a naukratisi hetairának Kleopatra alakjával egybemosódó árnyéka, hogy átadja helyét a «hallgatag szűznek», aki az ünnepi áhitat misztikus némaságával lép fel a pontifex maximus kíséretében a Capitoliumra, ahová a gőgös egyiptomi királynő hiába kívánkozott. Így bizonyul a piramisok világa egyszerre két összehasonlításban a látszat-dicsőség jelképének: egyfelől — kimondva — a római költő életműve magasodik föléje, másfelől — inkább csak sejtetve — a római hatalom székhelye, a Capitolium az, ami előtt hódolnia kell. Különös módon ez utóbbi, alig kimondott szimbólum is túléli a költőt, túléli az ókori Róma nagyságát, de a változott viszonyoknak megfelelően nem is Róma nagyságát hirdeti többé, hanem bukását. Nem sokkal a nyugat-római birodalom összeomlása után egy névtelen bizánci költő úgy látja, hogy a Capitolium és a piramisok egy szintre kerültek, s a Capitoliumnál és a piramisoknál egyaránt nagyobb szabású Konstantinápolyban a császári palota előcsarnoka, a Khalké, amelyet 479-ben építettek és 510 körül újítottak meg (AP IX. 656).

Végezetül, ha már Horatius kedvéért ilyen sokáig időztünk Poseidipposnál, hadd egészítsük ki még egy futólagos megjegyzéssel azokat a megfigyeléseket, amelyeket a közelmúltban Mimnermos és a római elégia viszonyát illetően tettünk. Propertius elégiáinak a vizsgálata nyújtott alapot a feltevéshez, hogy a hellenisztikus költészetben — Solón Anti-Mimnermusa nyomán — többé-kevésbé toposszá válhatott a vita Mimnermosszal.[31] Ennek a feltevésnek az igazolását is Poseidipposnál találjuk, éspedig abban az elégiájában, amelyet a Berlini Múzeum egyiptomi eredetű, kétrészes viasztáblájáról H. Diels adott ki először 1898-ban, majd W. Schubart 1932-ben, jelentős korrekciókkal és kiegészítésekkel.[32] Az elégia ránk maradt másolata valószínűleg a császárkor elejéről származik, s a másoló minden jel szerint emlékezet után dolgozott, aminek következtében különösen a szöveg derekán még mindig sok a bizonytalan pont. De hogy a magát megnevező és pellai származásúnak valló költő azonos az epigrammaíróval, az a thermosi proxenia-lista ismeretében — mint Peek helyesen hangsúlyozza — aligha kétséges; különben már Schubart rámutatott néhány, Peek által még megszaporított egyezésre az elégia és az epigrammák frazeológiája között. Az elégia azonban a legnagyobb mértékben megérdemli a tartalmi és műfajtörténeti vizsgálatot is, ami idáig lényegében véve elmaradt.

A költő a Múzsák segítségét kéri, hogy együtt énekeljék Poseidipposszal a szörnyű öregséget, tábláik arany lapjaira írva *(γραψάμεναι δέλτων ἐν χρυσέαις σελίσιν)* azt, amit az aranylantos Apollóntól ellestek. Az elégia tehát nyilvánvalóan Poseidippos öregkori alkotása, és az öregséget ő is, mint Mimnermos, szörnyűnek *(στυγερόν;* Mimnermosnál: *ὀδυνηρόν, ἀργαλέον*) mondja. S mint Mimnermos, ő is azt hagyja meg hátramaradottjainak, hogy senki ne ejtsen könnyeket érte *(μηδέ τις οὖν χεύαι δάκρυον)*, mégis, e kívánságnak az indokolása egészen más hangulatú, mint Mimnermosnál. Ez az átfordulás a más hangulatba azonban egyértelműen Mimnermosra utaló mozzanatok ellenkező előjelű kiemelése útján történik. Mimnermos szerint jobb meghalni, mint megöregedni (. . . *γῆρας, ὃ καὶ θανάτου βίγιον ἀργαλέου*, fr. 4. Diehl), hiszen az öregség csúffá teszi az embert, és gonosz gondok gyötrik a szívét *(γῆρας,*

[31] Mimnermos a római elégia mintái között. AntTan 10 (1963) 212—219. l.
[32] Vö. a 19. jegyzetet.

ὅ τ' αἰσχρὸν ὁμῶς καὶ κακὸν ἄνδρα τιθεῖ, fr. 1). Arasznyi ideig gyönyörködhetünk csak a fiatalság virágaiban, s hamar bekövetkezik az öregség sokféle bajával, van, akinek a háza pusztul el, s szegénység vár reá, van, aki hiába vágyakozott gyermekek után, s magára maradva tér Hádésba a föld alá (*ἄλλος δ' αὖ παίδων ἐπιδεύεται, ὧν τε μάλιστα ἱμείρων κατὰ γῆς ἔρχεται εἰς Ἀίδην*), van, akit betegség ront meg (*ἄλλος νοῦσον ἔχει θυμοφθόρον*, fr. 2). Az öregembert gyűlölik a fiúk, nem becsülik az asszonyok (*ἀλλ' ἐχθρὸς μὲν παισίν, ἀτίμαστος δὲ γυναιξίν*, fr. 1), a borzalmas és alaktalan öregség ellenszenvessé és megvetetté teszi a férfit, megrontja szemeit és értelmét (*βλάπτει δ' ὀφθαλμοὺς καὶ νόον ἀμφιχυθέν*, fr. 5). Poseidipposon mindennek az ellenkezője teljesedett be: öregségével betelten érkezik a Rhadamanthys felé vezető rejtélyes útra, úgy, hogy a népben vágyat hagy maga után, s amíg él, nem szorul botra sem és a társalgásban helyes beszédű maradt, gyermekei vannak, akikre házát és gazdagságát hagyhatja. Szép öregséget ért meg tehát, s mert teljes és boldog életet élt, ezért ne sirassa senki, ha meg kell halnia:

Μηδέ τις οὖν χεύαι δάκρυον, αὐτὰρ ἐγὼ
γήρᾳ μυστικὸν οἶμον ἐπὶ Ῥαδάμανθυν ἱκοίμην
δήμῳ καὶ λαῷ παντὶ ποθεινὸς ἐών.
ἀσκίπων ἐν ποσσὶ καὶ ὀρθοεπὴς ἀν' ὅμιλον
καὶ λείπων τέκνοις δῶμα καὶ ὄλβον ἐμόν.

Mimnermos késői utóéletének ritka, szép példája van tehát kezünkben, mégpedig ugyanattól a hellenisztikus költőtől, akinek egy Mimnermost nyíltan néven nevező epigrammájáról (AP XII. 168) idáig is tudtunk.[33] Ami pedig a római elégia sokat vitatott problémája szempontjából különösen jelentős: sokatmondó cáfolata annak a felfogásnak, amely a szubjektív elégia műfaját a hellenisztikus költészettől megtagadva, az évszázadokat Mimnermos és a római elégia között nem volt képes áthidalni. Hogy Poseidipposnak a berlini diptychonon ránk maradt elégiája nem szerelmi költemény, nem von le sokat bizonyító értékéből. A római elégia műfaji eredetiségének védelmezői — elsősorban Némethy Géza és F. Jacoby — ugyanis nem általában a hellenisztikus szerelmi elégia létét vonták kétségbe, hanem azt iparkodtak bizonyítani, hogy ez az elégia nem lírai — szubjektív —, hanem epikai — mitológiai — jellegű költészet lett volna.[34] Poseidippos határozottan szubjektív elégiájának e kérdésben kihallgatott vallomása jelentőségét a hagyományozás különleges körülményei sem kisebbítik, inkább még fokozzák: ha a gyakorlatlan kezű másoló emlékezetből írta le, ez azt mutatja, hogy közismert, könyv nélkül is megtanult darab volt még a császárkor elején. Ha pedig középkori kézirati hagyomány híján egy egyiptomi eredetű viasztáblán, izoláltan került elő, ez aligha azt követeli, hogy keletkezésében is izolált alkotásnak tekintsük. Társai bizonyára csak azért merültek feledésbe, mert a különböző antológiák összeállítóinak mérlegelése szerint lényegesen nagyobb terjedelmükkel túlmentek már a lírikus jellegű epigrammáknak azokon a határesetein, amelyek

[33] *Szádeczky-Kardoss S.:* Testimonia de Mimnermi vita et carminibus. Szeged 1959. 35. l.

[34] *Némethy G.:* A római elégia viszonya a göröghöz. Budapest 1903. és A római elégia. Budapest. 1905. 3—32. l. *F. Jacoby:* Zur Entstehung der römischen Elegie. Rheinisches Museum. 60 (1905) 38—105. l. = Kleine Philologische Schriften II. Berlin 1961. 65—121. l.

még — néhány kivételes esetet leszámítva csak az epigramma-költészet gyűjtésére irányuló — érdeklődésük körébe voltak vonhatók.

A berlini diptychonnal és egyben a római elégia virágzásával közel egy időből, a császárkor elejéről felhozhatunk még egy bizonyítékot arra, hogy Poseidippos elégiája közismert volt, legalábbis addig a mértékig, hogy egy *poeta doctus* megértő közönségre számítva tehetett célzást rá. A smyrnai Apollónidas egy epigrammája (AP VII. 389) ugyanis említ egy Poseidippost; igaz, hogy P. Waltz magyarázatokkal bőven kísért kiadásának hallgatása ebben a vonatkozásban[35] és H. Beckby névmutatójának az az eljárása, hogy az említett epigramma Poseidipposát «MN» (= «männlicher Name») jelzéssel egyenesen megkülönbözteti két másik Poseidippostól,[36] ti. az epigramma-költőtől és a vígjátékírótól, arra vall, hogy Poseidippos, az epigrammaköltő elégiájának felfedezése után sem vonatkoztatták őreá Apollónidas epigrammáját. Holott ennek az elégiával való kapcsolata kézenfekvő: arról szól éppen, hogy Poseidippost megcsalta reménye, házát és vagyonát nem hagyhatta gyermekeire, mert mind a négy fiát egy napon ragadta el tőle Hadés. A *τὴν πολλὴν παίδων ἐλπίδα κειραμένου* kifejezés világosan utal arra a reményre, amit Poseidippos, a költő éppen a berlini viasztáblán előkerült elégiában fejezett ki. Azt higyjük-e hát, hogy hiteles életrajzi adat birtokába jutottunk ezáltal? Ha így van, akkor ki kell egészítenünk azt az életrajzot, amelynek adatait a legteljesebben W. Peek gyűjtötte össze, avval, hogy a költőt — úgy látszik, késő öregkoráig a sors dédelgetettjét — a sír küszöbén érte — talán valamilyen szerencsétlenség vagy járvány következtében — mind a négy fiának elvesztése. Vagy talán csak valamilyen irodalmi novellával állunk szemben?

Ha így van, akkor is számon kell tartanunk ezentúl, legalábbis Poseidippos irodalmi továbbélésének az adatai között, Apollónidas epigrammáját. És akár így van, akár úgy, az epigramma tendenciájára nézve mindjárt azt is megállapíthatjuk, hogy az öregségről századok óta folyó vitában Apollónidas nem Solón, hanem Mimnermos felé hajlik. Mimnermos az öregség negatívumai közé sorolta a gyermektelenséget és a testi erő csökkenésének egyéb jelei között a szem gyöngülését. Poseidippos úgy hitte, hogy gyermekeire hagyhatja házát, s íme, ez a ház egyszerre négy fiút adott át Hadésnak; imént még avval dicsekedett, hogy az öregség nem törte meg erejét, nem szorul botra sem — annál inkább megtörte most a bánat: még szeme világától is megfosztotta *(πατρὸς δ' ὄμματα λυγρὰ κατομβρηθέντα γόοισιν ὤλετο)*. Így utal vissza Asklepiadés egyszerre a mimnermosi *βλάπτει δ' ὀφθαλμούς* és a poseidipposi *ἀσκίπων ἐν ποσσί* kifejezésekre; ez pedig arra vall, hogy a római elégiaköltők görög kortársa még tudta, hogy Poseidippos elégiája annak idején az «Anti-Mimnermus» hagyományát kívánta folytatni.

[35] Collection des Universités de France. Anthologie Grecque. Texte établi par *P. Waltz*. Tome V. Paris 1941. 18. l.

[36] Anthologia Graeca, ed. *H. Beckby*. IV. München 1958. 655. l.

HAHN ISTVÁN

FLORUS PROOEMIUMÁNAK KRONOLÓGIAI ADATAI

1. Florus Epitomejának bevezetése, mint ismeretes, a római történelmet az emberi élet egyes szakaszainak megfelelően az *infantia*, *adulescentia*, *iuventus* = «*quasi robusta maturitas*») és senectus korára osztja, az egyes történelmi korszakok időtartamát pedig a következőképpen határozza meg:

infantia (a királyok kora): kb. 400 év (*«prope per annos quadringentos»*)
adulescentia (Az I. pún háborúig): 150 év
iuventus (Augustus koráig): 150 év
senectus (Augustustól «*in saeculum nostrum*»): csaknem 200 év (*«haut multo minus anni ducenti»*)
újjászületés (Traianus kora, a «*saeculum nostrum*»).

A római történetnek az emberi élet korszakaival párhuzamos «biológiai» korszakokra való beosztása nem merőben új gondolat Florus részéről. Hasonló biológiai korszakbeosztást találunk már Senecánál,[1] akinek ezt az elméletét Lactantiusból ismerjük (Div. inst. VII. 15, 14 kk.), továbbá a SHA Carus-életrajzában, Ammianus Marcellinusnál, az egyházi írók közül pedig Lactantiuson kívül már Tertullianusnál is.[2] Ezeknek a párhuzamos közléseknek egymáshoz fűződő kapcsolatát a kutatásnak azonban egyértelműen nem sikerült még tisztáznia: míg egyes kutatók a különböző verziókban csupán egy ókori *topos*-nak egymástól függetlenül kialakult különböző verzióit látják (A. Klotz), mások két alapvető típust (Lactantius—Seneca — v. Cari, ill. Florus—Ammianus) különböztetnek meg (W. Hartke), ismét mások az idősebb Senecát (Seneca rhetort) tekintik a római történet e biológiai beosztása kezdeményezőjének, akitől valamennyi későbbi auctor függ (Castiglioni).[3]

Florus egyedül áll azonban azzal a kísérletével, hogy e történelmi-biológiai korszakok *időtartamát* is meghatározza; és ha ez a jelenség önmagában is figyelmet érdemel, még feltűnőbb az így nyert évszámoknak nyilvánvalóan téves volta. A királyok a lényegében egységes és Livius által mintegy

[1] A «biológiai történetszemlélet» kérdéséhez alapvető irodalom: *A. Klotz:* Das Geschichtswerk des älteren Seneca (Rh. Mus. 1901, 429 kk.); *L. Castiglioni:* Lattanzio e le storie di Seneca padre (Rivista di Filologia e d'istruzione classica, 1928, 450 kk.); *E. Malcovati:* Questioni Floriane (Athenaeum, 1950, 276 kk.); *W. Hartke:* Römische Kinderkaiser, Berlin 1951, 352 kk., 393 kk.

[2] *G. Tibiletti:* Il proemio di Floro, Seneca il Retore e Tertulliano (Convivium, 1959, 339 kk.).

[3] E dolgozat szempontjából végső soron közömbös, az idősebb Seneca (Seneca rhetor), vagy a fiatalabb Seneca, a filozófus-e az, akire Lactantius hivatkozik. «Appien et le cercle des Sénèques» c. s. a. levő tanulmányomban (Acta Antiqua 1964) részletesen igyekszem kimutatni, hogy Lactantius forrása az *idősebb* Seneca volt (vö. *Castiglioni* és *Tibiletti*, az előző jegyzetekben idézett tanulmányait is).

kanonizált kronológiai hagyomány szerint kereken 240 évig uralkodtak.[4] A köztársaság megalakításától az I. pún háború kitöréséig a liviusi hagyomány szerint ismét csak kereken 250 év telt el, végül innen számítva Augustus koráig (*«ad Caesarem Augustum»*), a *«saeculum Augusti»* bármely korszakjelző évszámához folyamodunk is, legalább 200 év telt el (Augustus születési évét számítva), de leginkább 250 év. Végül pedig Augustus korától Traianus idejéig a legnagyobb jóakarattal sem lehet kb. 200 év elmúlását kimutatni. A történelmi kronológiával való egyeztetést nem sokkal segíti elő az sem, ha az *«App. Claudio Quinto Fulvio consulibus»* megjelölést nem a pún háborúk kitörésének consuljaira, hanem e háborúk korának valamely másik consulpárjára vonatkoztatjuk.[5]

A nyilvánvaló ellentmondásokat O. Hirschfeld[6] szövegromlás feltételezésével oldotta meg: a királyok kora *CCCC* éve helyett *CCL* évet olvasott, s ugyanígy *CCL* évet adott az adulescentia korának a kéziratok *CL* éve helyett. Hirschfeld coniecturája általános elismerésre talált; az újabb kritikai kiadások egy része még a szöveget is ebben az értelemben emendálta, vagy legalábbis, mint a nehézségeket megoldó egyetlen lehetőséget tartotta nyilván.[7]

A Hirschfeld-féle szövegváltoztatás helyessége azonban fölöttébb kétséges. Florus legjobb és legrégibb kézirata, a Bambergensis[8] (a 9. század elejéről) a kronológiai adatokat betűkkel kiírva közli, ami minden félreértést kizár; a korai kódexek közül a Nazarianus (= Palatinus Lat. 894), a 9. század közepéről vagy végéről, ugyanezeket a számokat számjegyekkel közli, ugyanígy a Leidensis Vossianus, valamennyi későbbi kéziratos kódex és az 1470 körül megjelent párizsi *editio princeps*. A legkorábbi szöveg, amely már a Hirschfeld-féle emendált számadatokat nyújtja, az 1521. évi Aldus-féle velencei kiadás, s ennek számadatait veszi át néhány régebbi nyomtatott szöveg is. Mindebből az következik, hogy kéziratainkmindkét fő típusa — egyfelől a két könyvre való beosztást követő Bambergensis, másfelől a többi kézirat, amely Florus művét négy könyvre osztja be, tehát egyben az az archetypus is, amelyre a kéziratok mindkét fő variánsa visszavezethető —

[4] Így pl. Cicero: De re publ. II. 30 (52) szerint: quadraginta annis et ducentis paulo cum interregnis fere amplius uralkodtak a királyok; Livius adatainak összegezése 244, a Fasti Capitolinié 243 évet adnak, stb. Vö. *E. Soltau:* Römische Chronologie, Leipzig 1890, 401 kk.

[5] Florus idézett adatát egyes kommentárok (vö. pl. *E. S. Forster*, a Loeb-kiadásban, 6 l., 2. j.) App. Claudius Pulcher és Qu. Fulvius Flaccus consuli évére vonatkoztatják. A Florustól adott meghatározás: «. . . *quibus Italiam subegit*», továbbá I. 17, 9 és 18, 1—2 azonban világosan az I. pún háború kezdetére, App. Claudius Caudex és M. (vagy: Qu.) Fulvius Flaccus consuli évére utal (vö. *Broughton:* MRR I, 202).

[6] *O. Hirschfeld:* Anlage und Abfassungszeit der Epitome des Florus (= Kleine Schr., 867 kk.).

[7] Vö. Florus: Abrégé de l'histoire Romaine. Texte revut et traduit par *P. Hainsselin* et *H. Watelet*, Paris 1932 (éd. G. Budé), aki a Florus szöveget is *Hirschfeld* emendatióival közli. Jóval óvatosabb *E. Malcovati:* L. Annaei Flori quae exstant, Roma 1938. aki a szövegben a hagyományos számadatokat közli, és Hirschfeld emendatióit csak lehetőségként tartja nyilván.

[8] Florus kéziratairól a legjobb tájékoztatást adja: *E. Malcovati:* Studi su Floro (Athenaeum 1937: 69—94, 289—307; 1938: 46—64, főként 1937: 85 kk. és 296 kk. Fontos eredménye, hogy a Bambergensis és másfelől a Nazarianus és Vossianus által képviselt két fő recenzió már az V. században különvált, mivel Jordanes hivatkozásai a B verzióval, Orosius inkább a N—V verzióval mutat rokonságot. Vö. még: *O. Rossbach:* L. Annaei Flori Epitomae libri II., Leipzig (Teubner) 1896, pp. X—XXII; *E. Malcovati:* L. Annaei Flori quae exstant, pp. V—XXV.

már a történetileg téves számadatokat tartalmazza, és így a feltételezett szövegromlásnak már az archetypusban meg kellett lennie, ill. azt megelőzően kellett létrejönnie. Ennek a feltételezésnek azonban többféle meggondolás mond ellene. Tisztán paleográfiailag valóban jól indokolható a *CCL* romlása *CCCC*-re és *CCL* romlása *CL*-lé, logikailag azonban ez a szövegromlás teljesen érthetetlen. A római történelem kronológiája eléggé ismert volt mindenkor, és a későókori, koraközépkori másolók éppen ezek iránt a számszerű adatok iránt különösen fogékonyak voltak. A történelem kronológiai kérdései éppen a kéziratos hagyomány kialakulásának évszázadaiban az érdeklődésnek szinte homlokterében álltak. Egy ókori auctor kronológiailag helyes adatainak ilyen durva és sorozatos tévedések formájában való elírása, éspedig minden kéziratos kódexünkben egységes formában, szinte elképzelhetetlennek látszik. Ez a feltételezés a *difficilior lectio* elemi törvényeinek is ellentmondana. Ha ehhez még meggondoljuk, hogy a Bambergensis a számadatokat éppenséggel betűkkel kiírva közli, kétségtelennek kell tartani, hogy a kronológiailag téves számadatok szövegkritikai szempontból hitelesek, tehát magára Florusra nyúlnak vissza, és hogy mindenféle értelmezésüknek az egyöntetű kéziratos hagyomány számadataiból kell kiindulnia: a kronológiai tévedések sorozatát megmagyaráznunk kell, nem pedig erőltetett módszerekkel eliminálnunk.

2. Florus számadatainak értelmezésében először is abból kell kiindulnunk, hogy ezek függetlenek nemcsak a történelem tényeitől, hanem attól a biológiai szkémától is, amellyel látszatra egybefonódtak. Az emberi élet szakaszairól szóló antik elméletek ugyanis rendszerint azonos vagy megközelítően egyforma, vagy legalább egymást bizonyos szabályossággal követő hosszúságú szakaszokat tételeznek fel.[9] A számszerű adatok és az egész *kronológiai szkéma* tehát más forrásból származnak, mint a *biológiai szkéma*. A kettőnek egybekapcsolása és egyeztetése már magának Florusnak műve. A kronológiai szkéma eredete azonban nem állapítható meg a biológiai szkéma forrásának meghatározása nélkül.

Florus közvetlen forrása az idősebb Senecának (Seneca rhétornak) az a biológiai korszakbeosztása, amelyet Lactantiusból ismerünk. Annak, hogy ezt a közvetlen kapcsolatot a kutatásban többször is kétségbe vonták vagy csak bizonytalan körülírással merték megfogalmazni, oka módszertani jellegű. Az ilyen, történetfilozófiai igénnyel fellépő szkémák ugyanis mindig az író korában aktuális, konkrét politikai mondanivaló céljából kerülnek felhasználásra, és ennek a konkrét tendenciának megfelelően módosulnak minden egyes író közlésében. A mi esetünkben ez az általános megállapítás a következőképpen fogalmazható meg: sem Lactantius, sem Florus nem változatlan formában közli Seneca biológiai szkémáját, hanem mindkettő a maga kora aktuális követelményeinek és a saját világnézetének és tendenciájának megfelelően módosított formában használja fel. Ez a változtatás egyben mindkettejük részéről elsősorban az utolsó, az író korához legközelebb eső szakaszra, ill. szakaszokra vonatkozik: Florusnál annak a törekvésnek megfelelően, hogy az újjászületést éppen Traianus korára helyezze, Lactantiusnál pedig annak a Florusszal gyökeresen ellentétes törekvésnek jegyében, hogy az újjászületés

[9] Varro az emberi életet 15 éves szakaszokra osztja (vö. 12. j.). Egy, magát pythagoreus eredetűnek valló hagyomány négy, egyenként 20—20 éves szakaszt különböztet meg (vö. Ovidius: Metam. XV. 199 kk.).

lehetőségét elvileg is tagadva, a birodalom végleges elöregedését és az aggkort szükségszerűen követő halál elkerülhetetlen voltát igazolja. Hogy Lactantius valóban megváltoztatta forrásának szövegét, ezt a prózaritmus, a clausulák megléte, ill. hiánya, valamint *kólon*ok váltakozó szótaghosszúsága alapján kimutatta legutóbb W. Hartke.[10] De Lactantius hitelességét Seneca szkémája fő vonásainak reprodukálásában a kelleténél még mindig többre becsüli.

Lactantius közlésében a végső korszakok egymásutánja rendkívül zavarosnak tűnik. A *iuventus*t követő korszakok ismertetése nála a következőképpen alakul: «[15 §] *sublata enim Carthagine/, quae diu aemula imperii fuit/, manus suas in totum orbem terra marique porrexit/, donec regibus cunctis et nationibus imperio subiugatis / cum iam materia bellorum deficeret/, viribus suis male uteretur/, quibus se ipsa confecit/.* [16 §] *Haec fuit prima eius senectus/, cum bellis lacerata civilibus / atque intestino malo pressa / rursus ad regimen singularis imperii reccidit / quasi ad alteram infantiam revoluta/. Amissa enim libertate/, quam Bruto duce et auctore defenderat/, ita consenuit/, tamquam sustentare se ipsa non valeret/, nisi adminiculo regentium niteretur.*» Majd ezt követi Lactantius tömör, és az előzmények után immár vitathatatlannak tűnő ítélete: [17 §] «*quod si haec ita sunt/, quid restat nisi ut sequatur interitus senectutem?*»

Tehát a *prima senectus*-t «*altera infantia*» követi, amely után Róma végképpen elaggott — *consenuit* — s ez után az aggság után már csak az elkerülhetetlen halál következhetik.

A nyilvánvaló ellentmondást W. Hartke azzal a már az antikvitásban felbukkanó nézettel magyarázza, hogy az aggkor második gyermekkornak felel meg: *δὶς παῖδες οἱ γέροντες.* — «*senes . . . ad infantiam denuo revoluti esse videntur*». Nem vitás, hogy a *reccidit* ige és az *altera infantia* Lactantius értelmezésében valóban pejoratív jellegű, — de a *prima senectus — altera infantia — (ultima senectus)* átmenet nélküli váltakozása és Lactantius politikai tendenciájához való tökéletes illeszkedése, mégis azt az eddig fel nem vetett gondolatot sugallja, hogy Lactantius itt a maga ideológiájának és konkrét céljának: a Róma elkerülhetetlen és hamaros bukását hirdető elméletnek érdekében dolgozott és értékelt át egy olyan régebbi szkémát, amelynek végkicsengése nem a birodalom bukását, hanem Augustus alatti újjászületését hirdette: ez esetben az *altera infantia* az eredeti megfogalmazásban még pozitív hangsúlyú volt, és csak Lactantiusnál vált a Róma jövendőjét pesszimisztikusan megítélő szemlélet kifejezőjévé. Magának Lactantiusnak szövege is árulkodik ilyesféle önkényes átalakításról. A szóban forgó szöveg nagyjából azonos számú *kólon*okból álló mondatcsoportjai (5 + 7 + 7 + 5 + 5) ugyanis a Lactantius által meghatározott 7 biológiai korszakból egyenként 2 + 2 + 0 + 2 + 1 korszakot ölelnek fel: tehát a harmadik *kólon*-csoport, amely azonos a teljes 15. §-al, ezek közül *egyet sem* tartalmaz. Ez kirívó aránytalanság. Súlyosbítják a szöveg értelmezését további ellentmondások: A 14. §

[10] I. m. 393. l., már *Castiglioni* kutatásai alapján is. A prózaritmus hajlékonysága, Lactantius részéről pedig nem is egészen következetes alkalmazása azonban feleslegessé teszi azt a következtetést, hogy Lactantius forrásának egyes szavait vagy egész kifejezéseit is ne reprodukálhatta volna (esetleg megváltoztatott szórenddel). Ezért *W. Hartke* eredményei nem cáfolják *Castiglioni* i. h.-en tett azon megállapítását, hogy a Lactantiusnál talált Seneca-idézet stílusa közelebb áll a rétor «quietamente retorico» stílusához, mint a filozófus szaggatott, rövid mondatszerkezeteihez.

az I. pún háború végével kezdi a iuventus korát. A 15. § első kólonja hangsúlyozott helyen a III. pún háború végével új korszak kezdetét érezteti *(sublata enim Carthagine . . . manus suas in totum orbem terra marique porrexit)*, anélkül azonban, hogy ugyanakkor új biológiai korszak is kezdődnék. Majd a 16. § első, hangsúlyos *kólon*-ja *(haec fuit prima eius senectus)* csak az azt követő harmadik *kólon*-nal folytatódik logikus rend szerint, amikor is a *prima senectus* kezdete egybeesik a császárság kezdetével, egyben azonban az *altera infantia* korával is, ez pedig teljesen egybemosódik a *consenuit* állapotával. Kézenfekvő mindezek alapján egy olyan eredeti verziót rekonstruálnunk, amely a *senectus*, a hanyatlás korát a 15. § elején Karthagó pusztulásával és az ennek nyomán meginduló polgárháborúkkal kezdte, az *infantia*-t, a szó kedvező értelmében, újjászületésként a császárság kezdetére tette, és még nem tudott a második, a végleges senectus állapotáról. Ez esetben a Lactantiustól alapul vett, de saját céljainak megfelelően átalakított eredeti biológiai történeti szkéma így festett:

infantia — Romulus kora
pueritia — a többi király kora
adulescentia — a köztársaság kezdetétől az I. pún háborúig (elejéig vagy végéig)[11]
iuventus — az I. pún háborútól Karthágó pusztulásáig
senectus — a polgárháborúk kora Karthágó pusztulásától a császárság megalapításáig
altera infantia — Augustus korának újjáéledése.

Ez esetben tiszta formájában kapjuk meg Terentius Varrónak az emberi életkorokról szóló elméletét, amint azt Servius (ad Aen. V. 295) pontosan reprodukálja: *aetates omnes Varro sic dividit: infantiam, pueritiam, adulescentiam, iuventam, senectam. Haec tamen, sicut etiam de temporibus supra* [cf. ad III. 8] *diximus, singulae trifariam dividuntur, ut sit prima, viridis, praeceps . . .*[12] Ezek szerint Seneca az emberi életnek Varro által meghatározott

[11] Lactantius szerint: «*cumque esset adulescentia eius f i n e Punici belli terminata*»; Florus viszont (vö. 5. j.) az *adulescentia* kezdetét a háború első évére teszi. Lehet, hogy közös forrásuk, Seneca, csak magát a háborút említette korszakjelző határként (ugyanígy kezd pl. új korszakot a Carthago és Numantia elfoglalása közötti időszakkal is), és ezt a nem egészen precíz adatot a két szerző kétféleképpen értelmezte.

[12] Censorinus, ugyancsak Varróra hivatkozva a következő «*quinque gradus aetatis*»-t állapítja meg *(De die nat.* 14, 2):

I. *pueri*	— 15 év	
II. *adolescentes:*	16—30 év	
III. *iuvenes:*	31—45 év	
IV. *seniores:*	46—60 év	*(quod tunc senescere corpus incipiat)*
V. *senes:*	61—	*(quod ea aetate corpus senio iam laboraret).*

Ennek a felosztásnak terminológiája nem oly egyértelmű, mint a Servius-féle verzió korszakbeosztása: kissé zavaró a *seniores — senes* lazább megkülönböztetése. Másfelől azonban, ha az egyes periódusok valóban 15—15 életévet foglalnak magukban, az *infantia* aligha jelenthette az emberi élet első teljes korszakát: 10—15 éves ifjak már nem tekinthetők *infantes*-nek. A megoldást alighanem Servius adja azzal a közlésével, hogy Varro az életszakaszokon belül a *prima — viridis — praeceps* szakaszt is megkülönböztette: így pl. a *prima pueritia* azonos lehetne az *infantiá*-val, s a *prima senectus* életkorában levőket lehet *seniores*-nek nevezni. A Varro-féle szóhasználat nyomait érezhetjük szövegeink ilyenfajta fordulataiban, mint: *cum iam q u a s i a d u l t a e s s e c o e p i s s e t — cumque esset a d u l e s c e n t i a e i u s t e r m i n a t a.* Varro terminológiája alapján érthetjük meg a *p r i m a s e n e c t u s* kifejezés eredetét is: az eredeti — Varro szóhasználatát követő — értelmezésben ez az öregkor elejét, első szakaszát jelentette, Lactantius újraértelmezésében pedig az *első öregkort*, amelyet az *altera infantia* intermezzója után a teljes elöregedés állapota, értelemszerűen valamilyen

egyes szakaszait hozta összhangba a római történetnek már Varro által is megsejtett, majd Sallustius által világosabban is megfogalmazott döntő fordulataival.[13] A Lactantius által eltorzított Varro—Seneca-féle szkémának helyreállítása világossá teszi egyrészt Florusnak is ugyanettől a szkémától való közvetlen függését, másrészt pedig megmagyarázni segít Florus néhány belső ellentmondását is.

Florusnak az a szkémája ugyanis, amely vizsgálódásunknak kiindulópontja is volt, Traianus koráig terjedt, míg Florus a részletes tárgyalás során csak Augustus koráig, pontosabban a Janus-templom első bezárásáig (i. e. 29) és az Augustus-címnek azt követő megadásáig, Augustus *consecratió*-jáig jut el. Ez a szembetűnő ellentmondás O. Hirschfeldet arra a feltevésre késztette,[14] hogy Florus, műve kidolgozása során, megváltoztatta volna az eredeti diszpozíciót, amelynek tulajdonképpen Traianusig kellett volna terjednie. Hirschfeldnek ez a feltételezése nem találkozott a későbbi kutatás egyöntetű helyeslésével, helyette viszont más, nem kevésbé mesterkélt konstrukciókat vetettek fel.[15] Csakhogy Florus művének már első szavai *(Populus Romanus a rege Romulo in Caesarem Augustum septingentos per annos tantum operum pace belloque gessit . . .)* oly mértékben felelnek meg műve záróakkordjának *(. . . sic ubique certa atque continua totius generis humani aut pax fuit aut pactio, aususque tandem Caesar Augustus septingentesimo a. u. c. anno Ianum geminum cludere)*, hogy a mű szerkezeti egységét és átgondoltságát aligha lehet vitatni. Az Epitome utolsó mondata pedig a maga látszólagos hevenyészettségével, de valójában kiszámított csattanójával még világosabbá teszi ezt az összefüggést: *Tractatum etiam in senatu, an quia condidisset imperium, Romulus vocaretur; sed sanctius et reverentius visum est nomen Augusti . . .*

«*altera senectus*» követett. Ugyancsak Varro szóhasználatára nyúlik vissza Florusnál a *iuventus* azonosítása a «*quasi robusta maturitas*»-szal. Még Amm. XIV. 6, 4 «*in iuvenem erectus et virum*» kifejezésének kettőssége is végső soron a Varro-féle beosztás bizonytalanságával magyarázható. Varro ezek szerint, bár az emberi élet korszakait következetesen határozta meg ötben — ebben mindkét testimoniumunk szerzője egyetért —, a kisebb szakaszok elnevezésében nem követett teljesen egységes eljárást: ezeket hol a nagyobb szakaszok részeiként jelölte (pl.: *prima pueritia)*, hol önálló elnevezéssel jelölte (pl.: *infantia)*. Ez okozott bizonytalanságot későbbi kivonatolóinál. A «biológiai korszakbeosztás» kérdéseihez általában vö. *F. Boll:* Die Lebensalter (= Neue Jbb. für die class. Phil. XXXI [1913], 89 kk.).

[13] Érdemes mindenesetre megjegyezni, hogy Varro: *De vita populi Romani* c. művének négy könyve Florus korszakbeosztása időhatárainak megfelelően tagozódik: az I. könyv a királyok korát, a II. Itália meghódítását, a III. pún háborúk időszakát, a IV. a polgárháborúk korát tárgyalja, tehát a Varro által meghatározott történelmi határpontok egybeesnek a «biológiai szkéma» határaival. Ebből azonban, egyértelmű adatok híján, még nem következtethetünk arra, hogy az emberi élet és a történelmi fejlődés szakaszai párhuzamosságának képzete már Varrónál tudatos formában felmerült volna. Vö. *E. Dahlmann:* s. v. M. Terentius Varro (PWRE, VI. Suppl. col. 1174 kk., főként 1233—1246.

[14] I. m. 870 l. és kk.

[15] *R. Zimmermann:* Zum Geschichtswerk des Florus (Rh. Mus. 1930, 93 kk.) a diszpozíció ellentmondásait különböző, egymástól független, sőt egymásnak ellentmondó retorikus *topos*ok kritikátlan egybeötvözésére vezeti vissza. Csupán a II. könyvet tekinti a maga egészében jól átgondoltnak és egységesnek. *Klotz:* Gesch. der röm. Literatur, Leipzig 1930, 308 l. a jelenlegi, ellentmondó könyvbeosztást és diszpozíciót «könyvárusi szempontokra» (buchhändlerische Interessen) vezeti vissza, melyeknek Florus feláldozta a logikai egységet.

Mire való ennek a meg nem valósult ötletnek megemlítése a római-történet ily tömör foglalatában? A Romulus-motívum[16] a mű legvégén egybecsendül az első mondatban felhangzó Romulus-motívummal. Így válik Róma története hét évszázad alatt teljes egésszé: ez a történelem Romulustól «Romulus»-ig, a «*primus et urbis et imperii conditor*»-tól az imperium «*alter conditor*»-jáig terjed — és itt már önként adódik a kiegészítés: az első Romulus alatti «*prima infantiá*»-tól a második Romulus korának «*altera infantiá*»-jáig. De Romulus visszatérése az első megjelenésénél most már magasabb szinten történik. A második Romulusnak «*sanctius et reverentius*» név jár: Augustus. Vele egy egész korszak, a «*pronum in omnia mala et in luxuriam fluens saeculum*» zárul le. A következtetés egyértelmű: Florus korszakbeosztásának is egy olyan biológiai periodizáció szolgált alapjául, amely Augustus korában az újjászületést, Romulus visszatérését és a második infantia időszakát látta, tehát a senectus korát a polgárháborúk idejére tette. Ez a szkéma pedig azonos Senecának, Lactantius által megváltoztatott eredeti korszakbeosztásával.

Az eredeti koncepció egyes mozzanatai az Epitome szövege alapján még nyomon követhetők. Az eredeti verzióhoz ugyanis Florus művének szövegében és az egyes szakaszokat lezáró összefoglalásokban, az ún. *anacephalaeosis*-okban szorosabban ragaszkodott, mint a prooemiumban. Különösen szembetűnő ez az első könyvet lezáró *anacephalaeosis* (I, 47, III. 12) egyes stiláris fordulataiban, amelyek rendkívül közel állanak Senecának Lactantius által reprodukált szövegéhez:

Florus: ... *dum Poenorum hostium imminens metus disciplinam veterem continebat* ...
Lactantius: ... *sublata enim Carthagine, quae tam diu aemula imperii fuit* ...
Florus I, 47, 6: ... *eo magnitudinis crescere, ut viribus suis conficeretur* ...
Lactantius: ... *donec regibus cunctis* ... *subiugatis* ... *viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit.*
Florus: ... *Italia progredi ausus orbe toto arma circumtulit.*
Lactantius: ... *manus suas in totum orbem terra marique porrexit.*

A rekonstruált Seneca-féle verzió és annak a prooemiumban történt megváltoztatása magyarázza meg ennek az *anacephalaeosis*-nak a prooemium korszakbeosztásával szembeni ellentmondásait is. Figyelemre méltó elsősorban már az egymást követő anacephalaeosisokban az egyes történelmi szakaszok nem egészen következetes jelzése is:

I, 2 (= I, 8), 1: *Haec est prima aetas populi Romani et quasi infantia*
I, 17 (= I, 22), 1: *Haec est secunda aetas populi Romani et quasi adulescentia*
I, 47 (= III, 12), 1: *Haec est illa tertia aetas populi Romani transmarina* ...

Tehát a harmadik korszaknál már csak a számozás marad meg, az «életkor» jelzése, az előbbiektől eltérően, elmarad. Még feltűnőbb ugyanebben az *anacephalaeosis*-ban a korszak kettéválasztása két, egyenként 100 éves, egymással ellentétes jellegű szakaszra. Ez a bevezetésnek összesen 150 éves, homogén *iuventus*-szakaszával szintén kronológiai és logikai ellentétben áll. E két saeculum közül az első valóságos «aranykor»: *centum anni sancti pii* ...

[16] A késő-köztársasági és kora-császárségi Romulus-kultuszhoz és Augustus propagandájával való kapcsolataihoz vö.: *R. Schilling:* Romulus l'élu et Remus le reprouvé (R. É. L. 38 [1961]), 182 kk.; *Trencsényi-Waldapfel I.:* Das Bild der Zukunft in der Aeneis (Studi Classiche, III (1962), 287 kk.; *C. J. Classen:* Romulus in der römischen Republik (Philologus, 1962, 174—204).

aurei, az utóbbi évszázad, amely Carthago, Corinthus és Numantia pusztulásával kezdődik, «*ut claritate rerum bellicarum magnifici, ita domesticis cladibus miseri et erubescendi*», s a szerző nem hagy kétséget az iránt, hogy az utóbbi negatív vonásban látja a korszak valóságos lényegét. Még világosabban kitűnik a «*domesticis cladibus*» kifejezéssel jellemzett szakasz logikai különválasztása az előzőtől abban, hogy Florus ezt az *anacephalaeosis*-t látszólag a iuventus korának közepén helyezi el, a hódító háborúk és a polgárháborúk ismertetése közé, míg a korábbi összefoglalások ésszerű módon mind egy-egy «biológiai» szakasz végére kerültek. Mindez világosan tanúsítja, hogy a prooemium *iuventus*szal jelzett szakasza (az I. pún háborútól Augustusig) az eredeti diszpozícióban, amelyet Florus az Epitome szövegében követ, még két korszakra oszlott. Florus tehát művének szövegében a prooemiumtól *eltérő* biológiai korszakbeosztást követett, éspedig olyat, amely a pún háborúk kezdetétől a császárság megalapításáig terjedő, kereken két évszázadot Carthago elestének évével, ill. pontosabban: a 146—133 közötti évekkel két részre osztotta, s ezt az utóbbi szakaszt olyan dekadens időszaknak tekintette, amely Augustus, a második Romulus uralmáig terjedt. Ebben a rendszerezésben a *senectus* kora nem a császárkorral, hanem Carthago pusztulásával kezdődött, Augustus időszaka pedig az újjászületés kezdetét jelezte. Ez a diszpozíció teljesen azonos a Lactantiusból rekonstruált Seneca — végső soron Varroig visszanyúló — elméletével. Az egyetlen eltérés az, hogy az infantia kora Florusnál magában foglalja Lactantius—Seneca infantiáját és pueritiáját.

Az egyes biológiai rendszerek egymáshoz való viszonya tehát a következőképpen alakul:

Seneca	Florus (szöveg)	Florus (prooem.)	kronológiailag:
infantia } *pueritia* }	*infantia*	*infantia*	Romulus királyok kora
adulescentia	*adulescentia*	*adulescentia*	az I. pún háborúig
iuventus } *senectus* }	*iuventus*	*iuventus* } *senectus* }	Karthágó bukásáig a polgárháborúk
újjászületés	*senectus*	újjászületés	Augustus

3. Az augustusi aranykor reményeit, illúzióit és hivatalos propagandáját, különösképpen pedig Vergilius IV. eclogájának, az Aeneis-nek és Horatius, a XVI. epodostól a carmen saeculareig ívelő költészetének párhuzamait és eszmei, politikai, irodalmi feltételeit feltáró terjedelmes tudományos irodalom részletesen foglalkozott az «augustusi újjászületés» képzetével is.[17] Önmagában sem valószínűtlen tehát a rekonstruált biológiai szkémának Augustus korára való visszavetítése; de a SHA c. Cari 3, 1—2 életkori-történeti áttekintése, amely végső soron ugyancsak Senecára nyúlik vissza, ugyanezt a gondolatot *változtatás nélkül*, eredeti formájában fejezi ki:[18] *crevit deinde*

[17] A IV. ecloga vallástörténeti hátteréhez vö. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Vergilius pásztori múzsája (= Vallástörténeti tanulmányok, Bp. 1959, 322 k. és 515 kk.), s az ott idézett irodalomból főként *S. Sudhaus*, *W. Weber* és *E. Norden* tanulmányait, valamint *H. Lietzmann* monográfiáját: Das Weltheiland, Leipzig 1909. Újabb feldolgozás: *W. Hartke:* i. m. 273 kk.; *F. Dornseiff:* Die Sibyllinischen Orakel in der augusteischen Dichtung (= Röm. Literatur der Augusteischen Zeit, ed. *J. Irmscher*, Berlin 1960, 43 kk.).

[18] Ha a *SHA* a *senectus* korát Florusszal és Lactantiusszal szemben, az általunk rekonstruált eredeti, Seneca-féle szkémával egybehangzóan, a polgárháborúk korára helyezi, ez azt is bizonyítja, hogy a *v. Cari* szerzője forrását — azaz: Senecát — még közvetlenül, és nem csupán a fenti szerzők egyikének közvetítésével ismerte.

Carthagine victa, trans maria (vö. Florus: *aetas transmarina) missis imperiis, sed socialibus adfecta discordiis . . . usque ad Augustum bellis civilibus adfecta consenuit. Per Augustum deinde reparata, si reparata dici potest libertate deposita.*[19]

Érdemes felfigyelni az utolsó fél mondat fenntartására, amelynek «. . . *libertate deposita*» szavai összecsengenek Lactantius «. . . *libertate enim amissa*»-jával. Lehet, hogy a *SHA* szerzője ismerte Lactantiust, és kettejük stiláris fordulatának azonossága innen származik.[20] Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy ezt a kifejezést már közös forrásukban megtalálták, s ezek szerint az augustusi újjászületés képzetét már Seneca is bizonyos fenntartásokkal értékelte. Ez annak a történetírónak részéről, aki Brutust és Cassiust nagyra tartotta, teljesen érthető tartózkodás. Hogy az *altera infantia* egyszerre fejezi ki az újjászületést és az «újszülöttséggel» járó gyengeséget, nem ellentmondás.[21] Róma népe az *altera infantia* idején ugyanúgy rászorult a monarchia *adminiculum*-jára, mint első gyermekségekor, Romulus napjaiban.

4. Florus az eredeti (és műve szövegéből még rekonstruálható) biológiai szkémát prooemiumában két irányban dolgozta át. Egyfelől: a saját korára élezte ki, úgy, hogy a senectus időszaka a császárság első «csaknem két évszázadára» *(haud multo minus anni ducenti)* terjedjen ki, s az újjászületés — némi fenntartással ezt fejezi ki a «*movet lacertos . . . reviruit*» kifejezés és a iuventus visszatérésére való utalás — Traianus korára essék. Másfelől: az eredeti öt korszakot az *infantia-pueritia* egybevonásával négyre csökkentette, és így összhangba hozta egy khiliasztikus kicsengésű négyes korszakbeosztással. Ennek számadatai nincsenek összhangban a mű itt-ott elszórt kronológiai közléseivel sem. Az *adulescentia* kora a prooemium szerint a 400 + 150 = 550. évvel kezdődik, a szöveg szerint [I, 18=II, 1, 1] már az 500. év előtt *(prope quingentesimum annum agens);* a iuventus kora az előbbi szerint 150 év, a szövegben ismételten is 200 év (I, 18, 2; I, 47, 2—3).[22] A két kronológia csak Augustus koránál találkozik. 500 + 200 = = 400 + 150 + 150. Puszta elírás — mint láttuk — az ellentmondást nem magyarázza: csupán az, ha felismerjük, hogy a prooemium kronológiai rendszere *alapjában véve* más, mint magáé a műé, és független az eredeti biológiai periodizációtól is.

[19] Amm. XIV. 6, 3—4 szintén reprodukálja Róma fejlődésének biológiai korszakait; de vázlatos és a korszakokat csak homályosan elhatároló előadásmódja miatt az itt felvetett kérdések szempontjából nem ad lényeges, új adatokat.

[20] Ez *W. Hartke* feltételezése, i. m. 398 k. A 18. j.-ben mondottak alapján ezt legalább annyiban módosítanunk kell, hogy a *v. Cari* szerzője Lactantius mellett az eredeti forrást *is* ismerte; emellett szól a Lactantiustól független érintkezés Florusszal is.

[21] A megváltó isten-gyermek újszülöttként támaszra szorul (vö. a Christophorus-legendakör ezzel kapcsolatos motívumait, *Trencsényi-Waldapfel I.:* Christophorus, i. m., főként 393 kk.), de ugyanakkor a leendő megváltó erejét is magában hordozza.

[22] A szöveg kronológiai adatai — eltérően a prooemiumétól — kikerekítve, nagyjából egyeznek a Varro—Livius-féle kronológiával. App. Claudius Caudex és Qu. Fulvius Flaccus consuli éve: a. u. c. 490, Karthago pusztulása: a. u. c. 608, a Ianus-templom bezárása pedig az a. u. c. 725. évre esik. Florus ötszáz éves és — egy-egy száz éves szakaszra tagolódó — 200 éves periódusa, egy-két évtizedes megközelítéssel, helyesnek tekinthető.

Ez a kronológia millenáris jellegű:

infantia	— 400 év	(pr. 5)
adulescentia	— 150 év	(pr. 6)
iuventus	— 150 év	(pr. 7)
senectus	— 200 év	(pr. 8)
[*saeculum nostrum*	— 100 év]	
összesen:	1000 év	

Kerényi Károly és Trencsényi-Waldapfel Imre kutatásai alapján[23] ismert és elfogadott tény, hogy Vergilius IV. eclogájának eschatológiai reménységei mögött egy olyan számítás állt, amely a négy fémek szerint tagolódó világkorszakról szóló elméletet a «10 saeculum» képzetével egyeztette. «Az a Sibyllinum, melyet Vergilius ismerhetett, perzsa forrást követve, már minden bizonnyal egyesítette az 1000 esztendős világévet az aranykor—ezüstkor—rézkor—vaskor négyes korszakbeosztásával, oly módon, hogy a fokozatos romlás — mint a valószínűleg Perzsia felől befolyásolt ind szövegek is mutatják — az egyes korszakok időtartamában is érvényesült, amennyiben az aranykor 400, az ezüstkor 300 és a rézkor 200 évére a vaskor 100 éve következett. Valóban, csak efféle időszámítás feltételezése teszi érthetővé azt a Sibyllinumot, melyet Servius mint Vergilius forrását idéz, s mely a fémek szerint elnevezett négy korszak elméletét a millenáris világév-elmélettel úgy egyesítette, hogy a negyedik, a Nap uralma alatt álló és a világmindenség megújulását megelőző utolsó korszak egyszersmind a tizedik század is legyen.»[24] Csak az «*adulescentia*» és a «*iuventus*» 150—150 évét kell összeadnunk ahhoz, hogy a Florus által felhasznált kronológia a 400 + 300 + 200 + 100 alakot öltse. Ez a két, egyformán 150 éves szakasz tehát egy, a többi, ugyancsak kerek százas egységekben kifejezett korszakhoz hasonló 300 éves időszak megfelezéséből keletkezett. Így Florus millenáris elmélete alapján rekonstruálható az az eschatologikus számítás, amelynek meglétére már a negyedik ecloga alapján is következtetett a kutatás.

Florusnak ezt a számítást összhangba kellett hoznia a biológiai szkémával, s ezt a feladatát, ha nem is virtuóz ügyességgel, de nem is ügyetlenül oldotta meg. Négy korszaknak *(infantia — adulescentia — iuventus — senectus)* kellett lezajlania a Traianus-korabeli újjászületés előtt, és ezek közül (már az átdolgozott, azaz: Traianus korára méretezett biológiai szkéma szerint) a harmadik korszaknak, a polgárháborúkat is magába foglaló iuventus korának Augustus uralkodásával, a hétszázadik évvel kellett végződnie. (Vö. már prooem. 1.) Ennek legegyszerűbb megoldását nyújtotta a második, 300 éves időszaknak egyszerű kettéosztása. Aligha érezte problémának Florus azt az ellentmondást — amely ennek a szkémának vergiliusi alkalmazásában is megvan —, hogy az eredeti elgondolás szerint a negyedik, legbűnösebb korszak azonos a 10. saeculummal, amelynek végére, egyben az egész millennium végére, kell esnie az újjászületésnek. Mint Vergilius, úgy Florus is az «*ultima aetas*»-nak már a kezdetétől, a beköszöntésétől kezdve várják az újjászületést.

[23] *Kerényi K.*: Das persische Millennium im Mahābhārata, bei der Sibylle und Vergil. Klio, 1936, 1 kk., főként 22 l.

[24] *Trencsényi-Waldapfel I.*: i. m. 342 l.

Vulcanius haruspexnek sokat idézett jóslata,[25] amelyben Servius óta a Vergilius által kifejezett eschatologikus várakozás dokumentumát látják, a Caesar halálakor feltűnő üstökösből következtet arra, hogy: «*cometen esse, qui significaret exitum noni saeculi, et ingressum decimi*». Az i. e. 40 körüli években tehát úgy érezték, hogy a millenáris számítás 10. évszázadának még nem a végén, csupán az elején tartanak. A negyedik ecloga szerint is az *ultima aetas*, az «*ultimum — i. e. decimum — saeculum*» *elején* vagyunk: «*ultima Cumaei venit iam carminis aetas*» — de: «*aspice, venturo laetentur ut omnia saeclo*».[26]

A mindenkori aktuális politikai várakozások jegyében átfogalmazott és átértelmezett eschatologikus várakozásoktól nem várhatunk matematikai értelemben vett következetességet és pontosságot.

Hogy Traianus korában a hódító törekvések utolsó nagy fellobbanásának propagandája jegyében feleleventettek a Floruséhoz hasonló millenáris spekulációkat, azt *SHA v. Taciti* 15, 2—3 sajátos jóslata is valószínűsíti.[27] Ennek a kései korból dokumentált jóslatnak a traianusi kor ideológiájával való szoros kapcsolatát meggyőzően és sokoldalúan mutatta ki W. Hartke,[28] és egyben rámutatott ennek éppen Traianus korában való ideológiai aktualitására is. A *SHA* által felhasznált millenáris jóslat tehát nagyjából egyidejű a Florustól felhasznált számítással is. Mindkettő a millenáris elképzelésen alapul; mindkettő Romulusszal kezdi az évezred számítását, tehát az «újjászületést» a Róma alapítása utáni 10. saeculum kezdetére kell tennie; és mindkettő a korábbi eredetű, eredetileg Augustus korára vonatkozó eschatológiai számítást adaptálta Traianus korára. Az ilyen átértelmezésnek különös akadályai nem voltak: az Augustus-korabeli saeculum-számítás esetében sem vetődött fel, tudomásunk szerint, egy határozott kezdőpont kérdése. Lehetséges pl., hogy a Vergilius által felhasznált millenáris számítás az «1000 évet» Alba Longa alapításától számította, amely Vergilius kronológiája szerint (Aen. I, 272) éppen 300 évvel előzte meg Romulus születését: tehát a Róma alapítása utáni 7. század azonos az Alba Longa alapítása utáni 10. századdal.[29]

Az «újjászületés» motívuma Traianus korának ideológiájában és hivatalos propagandájában megannyi alakban és természetesen, különböző intenzitással és gondolati tartalommal telítve, jut kifejezésre. A Tacitus által — az idők folyamán határozottan csökkenő — lelkesedéssel üdvözölt «*beatissimum saeculum*» *felicitas*-ától a «*divus Traianus*» emlékét Hadrianus pénzérméin jel-

[25] Servius: ad Verg. Ecl. IX. 47, ed. *Thilo-Hagen*, p. 115, vö. pl. *S. Sudhaus*: Jahrhundertfeier in Rom und messianische Weissagungen (Rh. Mus. 1901, 37 kk.).

[26] A IV. ecloga e látszólagos belső ellentmondásához vö. *W. Hartke*, i. m. 375 l. 2. j., *Trencsényi-Waldapfel I.*: i. m. 343 kk.

[27] *Quo tempore responsum est ab haruspicibus quandocumque ex eorum familia imperatorem Romanum futurum seu per feminam seu per virum, qui det iudices Parthis . . . qui terram omnem, qua Oceano ambitur, captis omnibus gentibus suam faciat, postea tamen senatui reddat imperium et antiquis legibus vivat . . . futurum autem eum dixerunt a die fulminis praecipitatis statuisque confractis post annos mille . . .*

[28] I. m. 381. l.: «*Sehr merkwürdig passt zu dieser Überlegung, dass der Zusammenhang*, in dem wir uns in der Tacitusvita befinden, wie wir oben S. 115 ff. gesehen haben, auch sonst recht nahe an die traianische Gedankenwelt heranführt».

[29] Ez esetben a *die fulminis praecipitati* a «villámsújtotta» Romulusra vonatkozhatik (eredetileg talán: *fulmine praecipitati*), és a *v. Taciti* szerzője a jóslatot sajátosan gúnyos és pesszimisztikus tendenciával átértelmezte. Ha Romulust tekintjük kezdőpontnak, a jóslat kronológiája megegyezik Florus prooemiumának millenáris elképzeléseivel.

képező phoenix-madáron át a legkülönbözőbb eschatologikus számításokig és jövendölésekig.[30]

5. Az eddigiek alapján a Florus biológiai-kronológiai szkémájában foglalt képzetek kialakulását és további sorsát a következőképpen rekonstruálhatjuk:

a) Terentius Varrótól származik a római irodalomban az emberi életkornak 5 szakaszra való osztása;

b) az emberi életkornak e felosztása alapján — de feltehetően egy közbenső, «augustusi» forrás felhasználásával — Seneca rhetor Rómának Augustusig, ill. a monarchia kezdetéig terjedő történetét 5 életkorra és a senectust követő újjászületés időszakára osztotta;

c) ezt a beosztást változtatás nélkül vette alapul Florus az Epitome *szövegében;*

d) az Epitome *bevezetésében* azonban ezt a szkémát már úgy módosította, hogy az «újjászületés» Traianus korára essék;

e) ezt a módosított és aktualizált biológiai szkémát ugyancsak Florus egyesítette egy, ettől eredetileg független, millenáris-eschatologikus kronológiai számítással; éspedig ugyanazzal, amely már Vergilius IV. eclogájának eschatológiai hátteréként is rekonstruálható;

f) a Seneca-féle szkémát használta fel Lactantius is, de a *senectus* korának áthelyezésével és az *altera infantia* peioratív értelmezésével úgy változtatta meg, hogy az Róma végleges elöregedésének és majdani bukásának hirdetőjévé váljék.

g) Ugyancsak a Seneca-féle szkémát, de *eredeti* formájában, használta fel SHA v. Cari, amelynek szerzője azonban ezt kiegészítette és kontaminálta egy, a történelmi emelkedés és hanyatlás ütemes váltakozását valló «hullámelmélettel».[31]

Ha a fenti fejtegetéseink helyeseknek bizonyulnak, nemcsak Florus prooemiumának irodalomtörténeti előzményeit és párhuzamait, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyát sikerült az eddiginél pontosabban meghatározni, hanem egy újabb példáját nyertük annak is, hogy ugyanaz a gondolat, különböző formát öltvén az egyes korok történetíróinak és gondolkodóinak szemléletében, miként válhatik egymással ellentétes eszmei és politikai törekvések propagandájának eszközévé és kiszolgálójává.*

[30] Ehhez a képzethez és hasonló eschatologikus számításokhoz vö. *Trencsényi-Waldapfel I.:* Das Bild der Zukunft in der Aeneis (Studi Clasiche, III. [1962], 281 kk., főként 288—289. l.) és Az Aeneis és költője (bevezető tanulmány a magyar Aeneis-fordításhoz), Bp. 1962, XVI l. — egyben az ilyen számítások «értékéről» szóló kritikai észrevételekkel.

[31] Ezekhez a képzetekhez vö. *R. Syme:* Tacitus, Oxford 1958, 771 kk. (= App. 23: The Year of the Phoenix).

[32] Mivel e rövid dolgozat célja csupán Florus prooemiuma egyes passzusainak értelmezése volt, az itt érintett gondolatkörök távolabbi kapcsolataira — pl. az Oracula Sibyllina-val való összefüggés kérdésére, továbbá magának a saeculum-fogalomnak problematikájára (100 vagy 110 év), a népek biológiai elöregedésének már az ókorban felmerülő történetfilozófiai elképzelésére — nem óhajtottam kitérni.

* [*Korrektura-jegyzet:* Cikkem kéziratának beadása után jelent meg *R. Häussler:* Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs c. tanulmánya (Hermes, 92. Bd. Heft 3, Juli 1964, 313—341), melynek — e cikk tárgyával részben érintkező — eredményeivel szemben már nem tudtam állást foglalni.]

MORAVCSIK GYULA

MEGJEGYZÉSEK A MAGYAR—BIZÁNCI KAPCSOLATOK MŰVÉSZETI EMLÉKEIHEZ

I. AZ ÉRCKERESZT

Ioannes Kinnamos történetíró arról tudósít, hogy az 1166. évi hadjárat alkalmával a bizánci hadvezérek, akiknek csapatai betörtek Magyarország területére, s nagy zsákmányra tettek szert, és sok foglyot ejtettek, távozásuk előtt a magyar földön egy érckeresztet állítottak fel, amelyen a következő verses felirat örökítette meg a győzelmet:

Ἐνθάδε Παννονίης ποτὲ ἄκριτα φῦλα γενέθλης
δεινὸς Ἄρης καὶ χεὶρ ἔκτανεν Αὐσονίων,
Ῥώμης ὁππότε κλεινῆς δῖος ἄνασσε Μανουήλ,
Κομνηνῶν κρατόρων εὖχος ἀριστονόων.[1]

Kinnamos tudósítását megerősíti más forrás is: egy XII. századi anoním költőnek a codex Venetus-Marcianus 524-ben fennmaradt verse, melynek címfelirata: *Ἐπίγραμμα γεγονὸς ἐπὶ τῷ ἐμπαγέντι μέσον τῆς οὐγγρικῆς χώρας τιμίῳ σταυρῷ.*[2]

Kinnamos elbeszéléséből (259_{23}—261_{11}) kitűnik, hogy Mánuel császár 1166-ban új haditervet eszelt ki. Azt a látszatot akarva kelteni, hogy ezúttal is a szokott helyen, azaz a sirmiumi thema felől készül támadni, leánya jegyesét, az udvarában tartózkodó Béla-Alexios magyar herceget nagy sereggel, melynek fővezére Alexios protostrator volt, a Dunához küldte. Ugyanakkor azonban úgy rendelkezett, hogy Leon Batatzes egy másik sereggel, melyben vláchok is voltak, a Fekete-tenger felé eső vidékről, tehát nyilván a paristrioni themából, *ὅθεν οὐδεὶς οὐδέποτε τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπέδραμε τούτοις* — fűzi hozzá Kinnamos — törjön be a magyarok területére. Mánuel terve sikerült. Miközben ugyanis a magyarok a sirmiumi szakaszon várták a támadást, Batatzes serege, valószínűleg a Déli-Kárpátok valamelyik szorosán át, betört a magyar földre, és nagy zsákmánnyal és sok fogollyal tért haza.[3] A császár e sikeren felbuzdulva megismételte a haditervet, melyet az anoním költemény szerzője *εὐβουλία* szóval jellemez (26. v.), azaz nemsokára újabb sereget küldött, melyet Andronikos Lapardas,[4] Nikephoros Petraloiphas és mások

[1] Kinnamos, ed. Bonn. 261_{3-11}. — Magyar fordítása: *Moravcsik Gy.:* Bizánc és a magyarság (Budapest 1953) 82.

[2] Kiadta *Sp. Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων* 8 (1911) 178—179. No. 337.

[3] *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. (Budapest 1899²) 312. azt írja, hogy a bizánci sereg a törcsvári szoroson tört be Erdélybe, de ez csak feltevés. Az útirányra vonatkozólag semmiféle adat sincs.

[4] A codex Vaticanus gr. 163-ban, Kinnamos legjobb kéziratában mindenütt (id. kiad. 260_{22}, 271_{14}, $273_{8\ 16}$, 274_{13}) a *Λαπαρδᾶς* alakot olvassuk a bonni kiadásban levő *Λαμπαρδῆς* helyett. L. *Babos F.:* Adalékok Kinnamos szövegtörténetéhez [Magyar—Görög Tanulmányok 26.] (Budapest 1944) 12—13. Ugyancsak mindenütt *Λαπαρδᾶς* alak található Niketas Choniates (ed. Bonn.) és Georgios Akropolites (ed. *Heisenberg*) szövegében is.

vezettek, de a fővezére Ioannes Dukas volt.[5] Kinnamos e tudósítását megerősíti az anonim költemény szerzője, melyben a következőket olvassuk (17—19. v.):

Καὶ γὰρ στρατηγοὺς γεννάδας ἐπικρίνας
καὶ παμμιγεῖς φάλαγγας ἔνταξας τόσας,
ἀρχιφαλαγγάρχην σε τὸν Δούκαν κρίνας.

Kinnamos azonban nem értesít bennünket sem a bizánci sereg kiindulási helyéről, sem útirányáról, sem a betörés helyéről, csak azt írja, hogy a sereg parancsul kapta *ἄνωθέν ποθεν εἰς τοὺς προσοικοῦντας τὴν Ταυροσκυθικὴν ἐμβαλεῖν Οὖννους* (260_{20-21}). A továbbiakban még a következőket olvassuk a hadjáratról: *οὐκ εἰς μακρὰν δολιχούς τινας καὶ δυσεμβόλους διαμείψαντες χώρους, ἀνθρώπων τε παντάπασιν ἔρημον διελθόντες γῆν ἐμβάλλουσι τῇ Οὐννικῇ, κώμαις τε πολυανθρωποτάταις ἄγαν ἐντετυχηκότες πολλαῖς μέγα τέ τι λαφύρων περιεβάλλοντο χρῆμα καὶ ἀνθρώπων πολλοὺς ἔκτειναν, πλείστους δὲ καὶ ἠνδραποδίσαντο* (260_{24}—261_5). De ez a leírás sem tartalmaz pontosabb helymegjelölést.

A *Ταυροσκυθική* földrajzi, illetve *Ταυροσκύθαι* etnikai elnevezés a bizánci forrásokban s így Kinnamos munkájában is az «orosz föld», illetve az «oroszok» megjelölésére szolgál.[6] A *Ταυροσκυθική* szó alapján a kutatók feltételezték, hogy a bizánci sereg a mai romániai síkságon áthaladván a Kárpátok valamelyik északkeleti szorosán tört be a magyar földre.[7] De az anonim költemény megőrizte a sereg kiindulási pontját. Ott ugyanis azt olvassuk, hogy Mánuel (20—22. v.)

Ἴστρον διελθεῖν[8] *ἐκ Βιδίνης προτρέπει*
κἀκεῖθεν εἰς γῆν εἰσβαλόντας Παιόνων
πληθὺν δορυάλωτον αὐτῶν ἑλκύσαι.

Ha a bizánci hadsereg Vidinnél kelt át a Dunán, a Kárpátokat megkerülve, körülbelül 600 kilométeres út után kellett volna megérkeznie a Kárpátok feltételezett északkeleti részére, ami nem valószínű. Nézetünk szerint az *ἄνωθέν ποθεν* kifejezés nem a földrajzi fekvésre vonatkozik, hanem azt jelenti, hogy «a magaslatokról» (ti. a Kárpátok magaslatairól), a *οἱ προσοικοῦντες τὴν Ταυροσκυθικὴν Οὖννοι* kifejezés pedig általában Erdély magyar lakosaira vonatkozhatik. Valószínű tehát, hogy a bizánci sereg, miután Vidinből kiindulva átkelt a Dunán, mint korábban is, a Déli-Kárpátok valamelyik szorosán át tört be Erdélybe. Ott ismeretlen helyen állította fel Ioannes Dukas

[5] Ioannes Dukasról l. *G. Stadtmüller:* Byzantinische Zeitschrift 34 (1934) 356—358.

[6] *Ταυροσκύθαι* Kinnamos, id. kiad. 232_5, 234_{23}, 242_{17}, 246_{22}, 250_1; *Ταυροσκυθίς* 262_3; *Ταυροσκυθική* 94_{12}, 115_{16}, 235_4, $236_{4,\ 19,\ 23}$; *πρὸς τῷ Ταύρῳ ἱδρυμένων . . . Σκυθῶν* 218_7; *τῶν ἀμφὶ τῷ Ταύρῳ ἱδρυμένων ἐθνῶν* 199_{15}. Vö. *V. G. Vasiljevskij:* Труды II. (S.-Peterburg 1912) 404 skk., III. (Petrograd 1915) CXXIV.

[7] *K. Grot:* Изъ исторіи Угры и славянства въ XII в‡кѣ (Varsava 1889) 360. úgy véli, hogy a hadjárat a mai Moldvába, Bukovinába és Észak-Erdélybe irányult. *Pauler* szerint i. m. 312, Ioannes Dukas serege a borgói szoroson jött be. *Stadtmüller* i. h. 357. azt állítja, hogy e sereg a Fekete-tenger felől Moldván keresztül a magyar—galíciai határterületre tört be. *M. M. Frejdenberg:* Византийский Временник 16 (1959) 39. azt írja, hogy Ioannes Dukas hadserege azt a feladatot kapta, hogy «Oroszországon át» (?) hatoljon be magyar területre.

[8] *Lampros* kiadásában a codex Marcianus 524-ben (fol. 182r) olvasható *διελθεῖν* szó helyett tévesen *προελθεῖν* áll. Ugyanígy a 25. sorban levő *στέφει* szó a kódex alapján *στίφει*-re javítandó.

a győzelem után az érckeresztet, melynek epigrammája Mánuel seregének diadalát dicsőítette.[9] Említést érdemel, hogy a császár *Οὐγγρικός* győzelmi jelzője először éppen abban az edictumában tűnik fel, amely 1166-ban kelt.[10]

II. AZ ARANYTÁL

Ugyancsak az említett codex Venetus-Marcianus 524-ben maradt ránk két anonim költemény. Ezek közül az első címe: *Ἐπὶ πατελίῳ χρυσῷ γεγονότι παρὰ τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Καλαμάνου καὶ δοθέντι τῷ ἁγίῳ ἡμῶν βασιλεῖ* [*ἔχοντι*] *εἰκονισμένα διάφορα κατὰ* [*βαρβάρων;*] *τρόπαια.*[11] E költeményből, mely 22 sorból állt, Lampros csak három sor néhány szavát közölte, nyilván azért, mert a többi olvashatatlan. A másik költemény címe: *Ἐπὶ πατελίῳ χρυσῷ, ἐν ᾧ εἰκονίσθησαν τὰ κατὰ τὴν Οὐγγρίαν τρόπαια τοῦ βασιλέως.*[12] E 8 soros költeményben megtalálható az előbbi költemény néhány szava. Úgy látszik tehát, hogy az első költemény e másodiknak bővebb változata volt.

Amint a két költemény címéből és a második szövegéből kitűnik, itt egy aranytálról van szó, amelyet *ὁ σεβαστὸς Καλαμάνος*, illetve *σεβαστὸς Δουκόπαις Καλαμάνος ἐκ παιονικῶν ῥηγικῶν ῥιζωμάτων* (4—5. v.) ajándékozott Mánuel császárnak.

Az ajándékozó személyét jól ismerjük a bizánci forrásokból.[13] Kalamanos fia volt a magyar hercegnek, Borisnak, aki a bizánci udvarban tartózkodott, és bizánci hercegnőt vett feleségül. Kalamanos Bizáncban a Konstantinos nevet viselte, sebastos-i rangot kapott, s kiliai helytartó (dux) volt 1163-tól 1175-ig. Nevével egy ólompecséten is találkozunk, melynek felirata a következő: *Σφραγὶς σεβαστοῦ δούκα τοῦ Καλαμάνου.*[14] A második költemény szerzője az aranytálat *Δουκικὸν δῶρον*-nak nevezi (8. v.). Tehát Kalamanos akkor ajándékozta azt Mánuelnek, amikor kiliai dux volt.

A második költemény leírása szerint az aranytálon a Duna folyó és Mánuel ottani számtalan hőstette *(μυριανδραγαθίαι)* volt ábrázolva. Ismeretes, hogy a bizánci császárok nagy tetteit gyakran ábrázolták különféle művészi emlékeken. Így pl. a Blachernai palotában pompás mozaikokon tüntették fel Mánuel hőstetteit.[15] A codex Marcianos 524-ben ránk maradt költemények közül több említ olyan műtárgyakat, melyeken Mánuel diadalainak képei voltak láthatók.[16] Ilyen volt Kalamanos ajándéka, az aranytál is.

[9] *F. Chalandon:* Les Comnène II. Jean Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180) (Paris 1912) 487. 4. j. tévesen azt írja, hogy a keresztet Batatzes állította fel, holott e tettet Kinnamos a sereg vezéreinek, az anonim költemény szerzője (5—7. v.) pedig egyenesen Ioannes Dukasnak tulajdonítja.

[10] *I. Zepos—P. Zepos:* Jus Graecoromanum I. (Athen 1930) 410.

[11] Kiadta *Lampros* i. h. 129—130. No. 115. — *Lampros βαρβάρων* kiegészítése helyett az eredeti szövegben talán *τοὺς Οὔγγρους* vagy *τὴν Οὐγγρίαν* állt.

[12] Kiadta *Lampros* i. h. 175. No. 330. — Magyar fordítása: *Moravcsik Gy.:* i. m. 83.

[13] Kinnamos, id. kiad. 216_{3-5}, 286_{10-12}; Niketas Choniates, ed. Bonn. 183_{1-25}; *Chalandon:* i. m. 413, 525—528, 530, 533; *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica II. (Berlin 1958²) 146—147.

[14] *V. Laurent:* Ἑλληνικά 6 (1933) 84. No. 439 és 7 (1934) 297—298. No. 671. L. még *G. Schlumberger:* Un sceau de plomb au nom d'un prince de la famille royale de Hongrie au XII- siècle au service de l'empire byzantin en Asie, Revue des Études Grecques 32 (1919) 490—494.

[15] Niketas Choniates, ed. Bonn. 269_{1-6}; vö. *A. Grabar:* L' empereur dans l'art byzantin (Paris 1936) 40.

[16] *Lampros:* i. h. 37—38. No. 72, 148—149. No. 224, 172. No. 315, 176—177. No. 333.

III. A MAGYAR NŐ SZOBRA

Niketas Choniates történetíró Mánuel császár 1167. évi utolsó magyar hadjáratával kapcsolatban érdekes részletet jegyzett fel.[17] Amikor a császár Sardikében időzött, ahol a hadsereg gyülekezett, azt a hírt kapta, hogy a fővárosban csodálatos esemény történt. A Konstantinos-fórum nyugati árkádján álló két női szobor közül a *῾Ρωμαία* (= római nő)-nek nevezett ledőlt, az *Οὔγγρισσα* (= magyar nő)-nek nevezett azonban állva maradt. E hírre Mánuel rögtön elrendelte, hogy a *῾Ρωμαία* szobrát állítsák helyére, az *Οὔγγρισσα*-t pedig döntsék le. Azt hitte ugyanis — fűzi hozzá Niketas Choniates —, hogy a szobrok helyzetének megváltoztatásával a dolgok menetét is befolyásolhatja, vagyis a rómaiak (= bizánciak) ügyén lendíthet, a paionokén (= magyarokén) pedig ronthat.

E két szobrot más forrás nem említi, de azt tudjuk, hogy a Konstantinos-fórumot valóban sok szobor ékesítette, s többek között ott állt a híres *Τύχη* szobra is.[18] Az is ismeretes, hogy már az ókorban szokásos volt római provinciák és barbár népek szobrok alakjában való ábrázolása. Így pl. említik, hogy Nero császár uralkodása idején a Pompeius-színház előtt idegen népek szobrai álltak.[19] A bizánci udvar, amint erről az egykorú szónokok dicsőítő beszédei tanúskodnak, a magyar népet is a legyőzött népek között tartotta számon. Így magyarázható, hogy Mánuel korában a főváros lakói a szóban forgó szobrot mint a császár *Οὐγγρικός* győzelmi jelzőjének megtestesített szimbólumát, *Οὔγγρισσα*-nak nevezték.

A bizánciak életében a babonák általában nagy szerepet játszottak, s maga Mánuel császár is hitt a jóslásban, asztrológiában és mágiában.[20] Érthető tehát, hogy a háborús előkészületek közben a *῾Ρωμαία*-szobor ledőltét baljóslatú előjelnek tekintette. Ami azt a babonás hiedelmet illeti, hogy a képmás és az ábrázolt személy közt titkos mágikus kapcsolat áll fenn, és hogy egy személy, egy város vagy egy nép sorsa az elvarázsolt *(στοιχειωμένον)* képmás sorsától függ, amely kedvező vagy kedvezőtlen hatást tud kifejteni, arra az antik és bizánci korból sok példát lehet felhozni. Hogy megvilágítsuk a *῾Ρωμαία*-ra és *Οὔγγρισσα*-ra vonatkozó történetet, vegyük vizsgálat alá a bizánci írók idevonatkozó fontosabb tudósításait.[21]

Azt a babonás hiedelmet, hogy a szobor el tudja hárítani az ellenséges támadást, Iustinianos császárnak az Augustus-fórumon felállított híres lovas szobra illusztrálja, amelynek nyilván apotropaikus jellege volt. Egykorú leírás

[17] Niketas Choniates, ed. Bonn. 196_1—197_{11}, Theodoros Skutariotes, ed. *K. Sathas: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* VII. (Venetia—Paris 1894) 268_{20-30}; vö. *A. I. Kirpičnikov:* Чудесныя статуи въ Конетантинополѣ, Лѣтопись Историко-филологическаго Общества при Императорскомъ Новороссійскомъ Университетѣ IV. Византійское отдѣленіе II. Одесса 1894.23—47, I. 46. *Pauler:* i. m. 313; *I. Dujčev:* Appunti di storia bizantino—bulgara 1. La leggenda bizantina della morte del re bulgaro Simeone, Studi Bizantini e Neoellenici 4 (1935) 129—133, 1. 131.

[18] Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. *Th. Preger* (Lipsiae 1901—1907) I. 30—31, 158—159, 160, II. 204—206; *R. Janin:* Constantinople byzantine (Paris 1950) 67—69.

[19] Suetonius: De vita Caesarum VI. Nero 46.

[20] *Ph. Kukules: Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός* A' II. (Athén 1948) 122—276, 1. 126; *R. Guilland:* Le droit divin à Byzance, Eos 42 (1947) 142—168, 1. 160—168 = Études byzantines (Paris 1959) 225—232; *A. Ducellier:* Les Byzantins (Paris 1963) 46—53.

[21] *Kirpičnikov:* i. m. 46—47; *Guilland:* i. h.; *Kukules:* i. m. 237—239; *Dujčev:* i. m. 129—133.

szerint a császár baljában a világuralmat jelképező, kereszttel ellátott sphairát tartotta, jobb kezét pedig szétnyitott ujjakkal Kelet felé kinyújtva, az arra lakó barbárokat, azaz a perzsákat intette, hogy maradjanak nyugton otthon.[22]

A bizánciak úgy vélték, hogy a szobor ledőlése baljóslatú előjel, és hogy az a vele azonosított személy pusztulását jelenti. III. Michael császár uralkodása idején a 864. évi földrengés következtében Konstantinápoly *Δεύτερον* nevű városrészében egy szobor lezuhant a talapzatáról. Leon Philosophos magyarázata szerint ez a császár utáni második *(δεύτερος)* személynek, Bardas caesarnak a halálát jelezte, aki egy évvel később valóban gyilkosság áldozata lett.[23] — I. Alexios császár korában (1081—1118) a Konstantinos-fórumon levő Apollon-szobrot, melyet a főváros lakói «Anthelios»-nak neveztek, szélvihar ledöntötte. A tömeg ezt az eseményt rossz előjelnek tartotta, s azt suttogta, hogy a császár halálát jelzi.[24]

A bizánciak sok esetben igyekeztek a szobrot épen megőrizni, hogy kedvező mágikus hatását, azaz a szoborral azonosított személy jólétét biztosítsák. Alexandros császárt (912—913) a mágusok meggyőzték arról, hogy egy vaddisznónak (nyilván a kalydoniai vadkannak) a Hippodromban levő érczszobra az ő megigézett képmása *(στοιχεῖον)*, s hogy ehhez van kötve az élete. Ezért a császár a szobor hiányzó részeit kiegészíttette.[25] — II. Isaakios Angelos császár második uralkodása idején (1203—1204) az asztrológusok tanácsára a kalydoniai vadkan szobrát a palotába vitette, mert úgy vélte, hogy ezáltal a főváros népét, amely vadkan módjára dühöngött, megfékezheti.[26]

Két tudósítás tanúskodik a bizánciak ama hiedelméről, hogy ha az ellenséggel azonosított szobrot elrejtik, akkor támadását elháríthatják. Babonás hitük szerint ugyanis az elrejtett szobor apotropaikus erővel bírt. III. Konstantinos császár uralkodása alatt 421-ben Thrákiában kiástak a földből három ezüst szobrot, melyek barbárokat ábrázoltak, akik megkötözött kezekkel Észak felé, azaz a barbár föld felé néztek. Forrásunk világosan megmondja, hogy a szobrok barbárok elhárítása céljából varázsszertartás útján voltak megigézve *(τετελεσμένοι εἰς βαρβάρων ἀποκώλυσιν)*. Miután pedig azokat eltávolították rejtekhelyükről, egymás után érte Thrákiát és Illyricumot három nép, a gótok, húnok és szarmaták támadása.[27] — 1204-ben a Konstantinápolyban zsákmányoló latinok a Phoros Tauru-n egy lovasszoborra bukkantak, amely általános vélemény szerint a Pegasost és Bellerophontest ábrázolta. Amikor a ló patáját leverték, egy kis érc férfiszobrot találtak benne, amely szöggel volt átverve és köröskörül ólomba foglalva. Egyesek szerint a szobor egy bolgárt, mások szerint egy latint, illetve velenceit ábrázolt.[28] A bizánciak e kis elrejtett szobroknak nyilván apotropaikus erőt tulajdonítottak.

[22] Prokopios: De aedificiis I, 2., ed. *Haury* III. 2. 17_{27}—18_{14}; Scriptores originum Constantinopolitanarum, id. kiad. II. 159_{3-17}; vö. *Kirpičnikov:* i. m. 35—36.

[23] Genesios, ed. Bonn. 105_{11-18}; Georgius Continuatus, ed. *Istrin* 12_{10-14}; Theophanes Continuatus, ed. Bonn, 196_{20}—197_{5}; Skylitzes—Kedrenos, ed. Bonn. 173_{14-21}.

[24] Anna Komnene XII. 4, ed. *Leib* III. 66—67; vö. *Guilland:* i. m. 167—168.

[25] Georgius Continuatus, ed. Bonn. 872_{20}—873_{3}, ed. *Istrin* 38_{14-18}; (Pseudo-) Symeon, ed. Bonn. 716_{21}—717_{7}; Theophanes Continuatus, ed. Bonn. 379_{12-17}; Skylitzes — Kedrenos, ed. Bonn. 276_{14-21}; Zonaras, ed. Bonn. III. 456_{14}—457_{6}; vö. *Dujčev:* i. m. 132. 5. j.; *Kukules:* i. m. 238; *Guilland:* i. m. 163—164.

[26] Niketas Choniates, ed. Bonn. 738_{5-11}; vö. *Kukules:* i. m. 238.

[27] Olympiodoros, Historici Graeci Minores, ed. *Dindorf* I. 461_{1-25}.

[28] Niketas Choniates, ed. Bonn. 848_{18}—849_{14}, 857_{14}—858_{18}; vö. *Kirpičnikov:* i. m. 47; *Dujčev:* i. m. 131; *Kukules:* i. m. 238—239.

Több példa van arra, hogy a bizánciak babonás félelmükben ellenséges személyekkel azonosított szobrokat megcsonkítottak, vagy egyenesen megsemmisítettek, hogy ilyen módon azok ártalmas hatását elhárítsák. Theophilos császárnak (829—842), amidőn egyszer egy barbár nép három vezére betört a birodalom területére, a jós és varázsló hírében álló Ioannes patriarcha azt a tanácsot adta, hogy üttesse le a Hippodromban levő háromfejű ércszobor fejeit, melyeket valamilyen megigézés folytán *(κατά τινα στοιχείωσιν)* a barbár nép vezéreire vonatkoztatott. A császár beleegyezett, és parancsot adott, hogy üssék le a fejeket. Éjnek idején maga a patriarcha ment el a Hippodromba a kiszemelt férfiakkal, és elmondta a varázsigéket *(τοὺς στοιχειωτικοὺς λόγους)* átvive a vezérekben meglevő erőt a szoborra, illetve még inkább: elpusztítva a varázsigék ereje folytán a szoborban korábban meglevő erőt *(τὴν ἐνοῦσαν τοῖς ἄρχουσι δύναμιν εἰς τὸν ἀνδριάντα μεταγαγών, ἢ μᾶλλον τὴν οὖσαν πρότερον ἐν τῷ ἀνδριάντι καταβαλὼν ἐκ τῆς τῶν στοιχειωσάντων δυνάμεως)*. Az emberek rögtön megkezdték a munkát, de a szobornak csak két fejét sikerült levágni; a harmadik fej nem vált le egészen a testről. Forrásunk szerint ennek az lett a következménye, hogy a barbár nép három vezére közt belháború tört ki, s az egyik, aki maga is megsebesült, levágta a másik kettő fejét, mire a barbárok megfutamodtak és visszatértek hazájukba.[29] — I. Nikephoros császár (802—811) parancsára Michael Rangabes levágta a Konstantinos-fórumon álló Tyche-szobor kezeit, nehogy a népi pártok felkeljenek a császár ellen.[30] — Ioannes asztrológus Romanos császárnak 927-ben azt mondta, hogy a Xerolophos arkádján levő szobor Simeon bolgár fejedelem szobra, s ha annak fejét leütteti, Simeon azon órában meghal. A császár megfogadta a tanácsot, éjnek idején levágatta a szobor fejét, és Simeon Bulgáriában még azon órában meghalt.[31] — III. Alexios Angelos császár (1195—1203) felesége, Euphrosyne, aki a mágiára és jövendőmondásra adta magát, a Hippodromban levő kalydoniai vadkan szobrának ormányát levágatta, Herakles szobrát, Lysimachos alkotását megkorbácsoltatta és más szobrokat is megcsonkíttatott.[32] — II. Isaakios Angelos uralkodása alatt (1203—1204) a csőcselék a Konstantinos-fórumon levő Athena-szobrot darabokra törte, mert azt hitte, hogy az a nyugati seregek javára van megigézve *(ἐστοιχειώσθαι)*.[33] — Konstantinápoly 1204. évi elfoglalása idején a latinok elpusztították azokat a megigézett *(στοιχειώδη)* szobrokat, melyeket a bizánciak ellenséges támadás elhárítása végett a város falaira helyeztek.[34]

Ha most a Ῥωμαία és az *Οὔγγρισσα* történetét a felhozott példák megvilágításában vesszük vizsgálat alá, a szobrokkal kapcsolatos babonás hiedelmek csaknem minden elemét megtaláljuk benne. Alapját az a hit alkotja, hogy a szobor és az ábrázolt személy vagy nép sorsa mágikusan — mint

[29] Theophanes Continuatus, ed. Bonn. 155_5—156_{15}; (Pseudo-) Symeon, ed. Bonn. 649_{20}—650_{20}; vö. *Kirpičnikov:* i. m. 47; *Dujčev:* i. m. 130—131; *Kukules:* i. m. 238.

[30] Scriptores originum Constantinopolitanarum, id. kiad. II. 205_{5-8}; vö. *Kirpičnikov:* i. m. 31.

[31] Theophanes Continuatus, ed. Bonn. 411_{17}—412_2; (Pseudo-) Symeon, ed. Bonn. 740_{4-10}; Skylitzes—Kedrenos, ed. Bonn. 308_{1-8}; Zonaras, ed. Bonn. III. 473_7—$_{15}$; vö. *Dujčev:* i. m. 129; *Kukules:* i. m. 238.

[32] Niketas Choniates, ed. Bonn. 687_{16}—688_9; vö. *Kukules:* i. m. 238; *Guilland:* i. m. 164.

[33] Niketas Choniates, ed. Bonn. 738_{12-15}, 740_{6-10}; vö. *Kukules:* i. m. 238; *Guilland:* i. m. 166.

[34] Niketas Choniates, ed. Bonn. 848_{13-18}.

gyakran olvassuk a forrásokban: megigézés folytán (*κατὰ στοιχείωσιν*) — össze van kötve. Természeti erő ledönti az egyik szobrot, ami a vele azonosított nép sorsára rossz előjelnek számít, de az ember abban a hitben, hogy beavatkozása semlegesítheti az esemény vészes hatását, visszaállítja a szobrot helyére, hogy ilyen módon biztosítsa a vele azonosított nép jólétét, viszont a másik szobrot erőszakosan ledönti abban a hitben, hogy ilyen módon képes az azzal azonosított népet tönkretenni.

De a mondottak általánosabb szempontból is figyelemre méltók. Amint másutt kifejtettem,[35] a bizánci mondai hagyományok életében is megfigyelhető két, a fejlődést meghatározó tényező, ti. különböző, részben az antikvitástól öröklött elemek továbbélése (survival) és újraéledése (revival). Ugyanezt a jelenséget látjuk a babonás hiedelmek történetében is, amelyek a hagyomány útján megőrizve és a történeti eseményeknek megfelelően időről időre megújulva és életre kelve különböző újabb változatokat hoznak létre.*

[35] *Gy. Moravcsik:* Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., Dumbarton Oaks Papers 15 (1961) 59—126.

* E dolgozat görög nyelven megjelent a *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον* c. kiadványban (Athén, 1964. I. 27—35. l.), amely A. K. Orlandos professzor 75. születésnapja alkalmából készült.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

«LYDIA, BELLA PUELLA CANDIDA»

(A GALLUS-HAMISÍTVÁNYOK KÉRDÉSE ÉS A KÖZÉPKORI PRÓZARITMUS)

Köztudomású, hogy Gallusnak, a római szerelmi elégia állítólagos megteremtőjének művei, egyetlen semmitmondó pentametert leszámítva,[1] a költő halála után viszonylag rövid idő alatt feledésbe merültek. Az utókor Gallus költői portréját rekonstruálni akarva, csupán a korabeli költők, írók műveiben fellelhető nyomokra[2] és a néhány századdal későbbi kommentárokra[3] támaszkodhatott. E források alapján szögezték le egyes kutatók,[4] hogy C. Cornelius Gallus a római irodalom korszakalkotó jelentőségű költője volt, aki az alexandriai költészetből ismert s akkoriban nagy népszerűségnek örvendő epikus jellegű elégia-típus helyébe — nem szakadva ugyan el alexandriai és klasszikus görög elődeitől — a szubjektív élményen alapuló, már a modern értelemben véve is lírának nevezhető szerelmi elégiát állította, és ezzel olyan iskolát teremtett a római irodalomban, melynek nem kisebb képviselőit ismerjük, mint Tibullus, Propertius és Ovidius. Vitathatatlan érdemei, alkotótevékenységének ma is kézzelfogható eredményei ösztönzik már a középkor óta az ókori irodalommal foglalkozó tudós és laikus olvasókat egyaránt, hogy kutassák az elveszett versek nyomát. Ennek a törekvésnek eredményeképpen keletkezett az a tizenöt különféle költemény is, amelyeket Gallusnak tulajdonítottak, s amelyek aztán az ő neve alatt hagyományozódtak nemzedékről nemzedékre a következő évszázadok folyamán.

1. A hamisítványok keletkezésének kronológiája szerint haladva az első egy decastichon a Salmasianus-kódexből, amelyet egy XI. századbeli másolat[5]

[1] «*Uno tellures dividit amne duas*» l. Vibius Sequester (Riese, Geogr. lat. min. p. 148, 26).

[2] Verg. Ecl. VI, 64 skk; Ecl. X. — Prop. III, 1, 1—2. — Ov. Trist. IV, 10, 51—54. Cic. Tusc. disp. III, 19 (rá is szokták vonatkoztatni) Parthenios *Ἐρωτικὰ παθήματα.* — Rá vonatkozik a CIL 3, 14147 *Dessau* 8995 felirat is. Valamivel későbbi Quint. Inst. Or. X, 1, 93.

[3] Servius: ad Verg. Ecl. VI, 72: «*Hoc autem Euphorionis continent carmina, quae Gallus transtulit in sermonem latinum, unde est illud in fine, ubi Gallus loquitur:* «*Ibo et Chalcidico quae sunt mihi condita versu Carmina . . .*» ; ad Verg. Ecl. X, 1: «*Euphorionem transtulit in Latinum sermonem et amorum suorum de Cytheride scripsit libros quattuor*». Probus: ad Verg. Ecl. X, 50: «*Euphorion elegiarum scriptor Chalcidiensis fuit, cuius in scribendo colorem secutus videtur Cornelius Gallus*». Diomedes: Gram. Lat. 1, 464: «*Elegia est carmen compositum hexametro versu pentametroque . . . quod genus carminis praecipue scripserunt apud Romanos Propertius et Tibullus et Gallus, imitati Graecos Callimachum et Euphoriona.*»

[4] *Némethy G.:* A Római Elégia, Budapest, 1905. *F. Jacoby:* Zur Entstehung der römischen Elegie, Rh. Mus., 1905. *A. A. Day:* The Origines of Latin Love-Elegy, Oxford, 1938. *H. Bardon:* La Litterature Latine Inconnue, T. II. Paris, 1956, 34—44. *G. Luck:* The Latin Love-Elegy, London 1959.

[5] Codex Vaticanus 1575.

már így tüntet fel: «*Decastica Cornelii poetae praefecti Aegypti Virgilii Maronis amici ad Octavianum Augustum*». Egy 1464-ből származó kéziratban[6] pedig a címe: «*Supplicatio Cornelii Galli ad Augustum Caesarem*».[7] — Közel egy évezredes feledés homályából itt bukkan fel először Gallus poéta neve. Sorrendben következő a «*Lydia, bella puella candida*» kezdetű szerelmi költemény, mellyel dolgozatunkban részletesebben kívánunk foglalkozni. 1501-ben Pomponius Gauricius adta ki először Gallus neve alatt Maximianus, az V. század végén és a VI. század első felében élő, magát etruszk származásúnak nevező költő hat — igen gyatra — verset tartalmazó elégiáskötetét.[8] Bár ez a hamisítás olyan nyilvánvaló, hogy a kritikusabb olvasók az első pillanatban észrevették már és támadták, mégis, a következő évszázadok során az említett elégiák általában Gallus neve alatt szerepeltek. A «Gallus-pártiak» attól sem riadtak vissza, hogy a fennmaradt történelmi tényanyag és a szöveg közötti ellentmondásokat hol az egyik, hol a másik «javításával» küszöböljék ki.[9] Különös jelentőséggel bír az az Aldus Manutius kiadásából, 1590-ből ismert *cento*, amelynek vizsgálata során első ízben tudunk arra következtetni, hogy olyan hamisítvánnyal állunk szemben, amely eleve a szándékos megtévesztés céljával készült. Szerzőjének nyilvánvalóan az volt a szándéka, hogy olyan verset írjon, amilyent Gallus írhatott volna, s olvasóival el is hitesse, hogy ez valóban eredeti Gallus-vers. Ezzel a «*Non fuit Arsacidum . . .*» kezdetű centóval együtt Aldus Manutius még két epigrammát — «*Occurris cum mane mihi . . .*» és «*Subrides si virgo . . .*» — és egy hosszabb, tizenöt sornyi töredéket — «*. . . matris amor deliciumque meum*» — adott ki. Minden jel arra mutat, hogy mind a négy hamisítvány a XVI. században keletkezett, a «*. . . matris amor . . .*» kezdetűről feltehető, hogy ugyanaz a szerzője, mint a centónak; a két epigrammánál azonban semmi nem indokolja ezt a feltevést.[10] A századforduló körüli években merült fel az a gondolat, hogy a *Ciris* — egyes filológusok ma is Vergilius fiatalkori művének tartják — Gallus költeménye lenne. F. Skutsch igen szellemes érvekkel támasztotta alá ezt a véleményét,[11] a későbbi kutatások azonban bebizonyították, hogy az epyllion sem Gallus, sem Vergilius műve nem lehet, hanem az i. sz. I. században írta a neoterikusok egy késői követője.

[6] Codex Florentinus 39, 9.

[7] A vers részletes elemzését l. *Fr. W. Lenz:* Über die Problematik der Echtheitskritik, Das Altertum 8, 1962, 4.

[8] Maximianus költeményeivel részletesen foglalkozott: *Ellis:* On the Elegies of Maxim. (American Journal of philol. 5 [1884]). *F. Heege:* Der Elegiker Maxim. Progr. Blaubeuren 1893 — etc. Szövegkiadása: *Webster:* The Elegies of M., Princeton, 1900.

[9] Az 1737-ben kiadott Catullus, Tibullus, Propertius cum C. Galli Fragmentis, Venetiis, Ex Typographia Hertziana szövege «*serio castigatus*»: a IV. elégia 26. sorát («cantat, cantantem Maximianus amat») kihagyja, s a versek elé a következő előszót illeszti: «*Cornelius Gallus Foroiuliensis, orator ac poeta clarissimus . . . propria se manu interfecit, anno aetatis suae LXIII. . . . scripsit Cornelius Gallus Elegiarum libros IV de Cytheride . . . quam ficto nomine Lycorida appellavit . . . Eius scripta penitus interciderunt, praeter hunc unum libellum, quem paullo ante mortem in Aegypto visus est perscripsisse . . . Nam quod fuerit Hetruscus (?), quod orator, quod poeta, quod etiam violentus, quod Lycorida adamavit, quod legatus Aegypto praefuerit hinc manifestissime colligitur: quae si quis diligenter animadvertat, fatebitur hunc libellum Cornelii Galli, non alterius fuisse, ut quidam parum prudenter existimarunt*». — Az előszó végső forrásának kérdéséhez vö. *Kurcz Á.:* Ant. Tan. 8, 1961, 111—112.

[10] *A. Riese:* Anth. Lat. Pars Prior, Fasc. II. 914—917.

[11] *Fr. Skutsch:* Aus Vergils Frühzeit, Leipzig, 1901.

Az említetteken kívül két görög nyelvű epigrammát is számon tart még az irodalomtörténet a Gallus-hamisítványok között,[12] amelyeket Fr. Jacobs tulajdonított Cornelius Gallusnak.[13] A tudományos közvélemény azonban általában elutasítja ezt a feltevést, s ebben az Anth. Pal. V, 48 verssel kapcsolatban kétségtelenül egyet kell értenünk, a másik versnek tüzetes vizsgálata viszont még érdekes eredményekre vezethet.

2. A «*Lydia, bella puella candida*» kezdetű versnek, mely fejtegetéseink tulajdonképpeni tárgyát képezi, a legkorábbi, számunkra ismert szövegét V. Ussani találta meg egy 1459-ben, Padovában másolt, Iuvenalis és Persius szatíráit tartalmazó kódex utolsó oldalán.[14] Régebben ismerjük azt az 1464-ből származó, némileg eltérő változatot, amelyet A. Riese közöl az Anthologia Latinában[15] a Fiorentinus codex Laurentianus 91, 26 alapján. Megőrizte a verset a Gudianus Guelferb. 342 is, ez azonban, mint Ussani rámutat, már a Messanensis és Fiorentinus után a XV. század végén keletkezett, így szerinte a szöveg megállapításánál ez utóbbi kettő a mérvadó.

A költemény szerelmes vers — líra a legmodernebb értelemben. Sorait a személyesség, az élmény fűti forróra. Elégiának viszont semmiképpen sem nevezhető, noha azt várnánk, hogy elégiaköltőnek elégiát tulajdonítanak; tulajdonképpen egy Lydiának nevezett leány szépségét zengő himnusz. Ez a tény önmagában persze még semmit nem bizonyít, hiszen Gallus miért ne írhatott volna himnuszt is? Hogy a kérdésre: «Lehet-e Gallusé ez a vers?» első olvasásra határozott «nem»-mel felelhetünk, ahhoz két döntő bizonyítékunk van: a nyelv és a ritmus.

A költemény szövege a következő:[16]

1 LM: *Lidia.* 3 U (és R var.): *album, quae.* 5 LM: *capillos.* 6 L: *avium.* 8 U: *umeris.* 9—12 L: szerint a sorok egymásutánja: 11—12—9—10. 12 L: *infusos ;* M: *tirie.* 13 MU: *porrige labia ;* L: *labia coralia ;* R: *corallina.* 14 M: *columbarim ;* U: *columbarum.* 16 MU: *mi.* 17 MU: *mi.* 18 R: *gemipomas ; (gemellulas* vö.: *Forcellini).* 20 R: *expansa ;* M: *cimama.* 21 L: *delitiae.* 22 MU: *saucias.* 24 M: *sceva ;* L: *seva ;* U: *scaeva.* 25 L: *semimortum.*

Lydia, bella puella candida,
Quae bene superas lac et lilium
Albamque simul rosam rubidam,
Aut expolitum ebur Indicum,
Pande, puella, pande capillulos
Flavos, lucentes ut aurum nitidum;
Pande, puella, collum candidum
Productum bene candidis humeris;
Pande, puella, stellatos oculos

[12] Anth. Pal. V, 48: *Τοῦ Δικαίου Γάλλου* (más szövegvariációk szerint: *Αἰλίου* vagy *Διδίου Γάλλου* Anth. Plan. 89: *Γάλλου*

[13] *Fr. Jacobs:* Anth. Graeca XIII, 897.

[14] *V. Ussani:* Studi ital. di filol. class. 14 (1907) p. 155 skk.

[15] *A. Riese:* Anth. Lat. Pars Prior, Fasc. II. Praef. XL.

[16] A szöveget a *Riese*-féle kiadás alapján közlöm (vö. 15. jegyzet); a kódex-hagyomány és *V. Ussani* kiadásának eltérő variánsait, továbbá a Riese szövegétől való eltéréseket a következő rövidítésekkel jelzem: *R* : *(Riese* i. m.), *U* : *(Ussani* i. m.), *L* : (Codex Laurentianus), *M* : (Codex Messanensis). A Codex Gudian. Guelferb. szövegét nem állt módomban ellenőrizni.

Flexaque super nigra cilia;
Pande, puella, genas roseas
Perfusas rubro purpurae Tyria;
Porrige labra, labra corallia.
Da columbatim mitia basia.
Sugis amentis partem animi.
Cor mihi penetrant haec tua basia:
Quid mihi sugis vivum sanguinem?
Conde papillas, conde semipomas
Compresso lacte quae modo pullulant.
(Sinus expansus profert cinnama.
Undique surgunt ex te deliciae)
Conde papillas quae me sauciant
Candore et luxu nivei pectoris.
Saeva, non cernis, quod ego langueo?
Sic me destituis iam semimortuum?

A vers késői latinsága nem árulja el keletkezési időpontját, de kétségtelenné teszi, hogy a klasszikus korban, Gallus idejében semmiképpen sem keletkezhetett.

Harmadik sorában mindjárt feltűnik a *rubidam* szó, amelyet a korai latinság (Plaut. Cas. 310.) ismert ugyan, a klasszikus korban azonban nem használták, s majd csak Gellius fedezi fel újból, és ő utána terjed el ilyen értelemben. A tizedik sorban olvasható *cilium* főnév ugyancsak ezüstkori szó lenne: i. sz. 117-nél korábbi előfordulásáról nincs adatunk. Azonban e sorban minden bizonnyal *supercilia* értendő, amelyet kétfelé vág (tmesis) a közbeékelt *nigra* jelző: Flexaque *super* nigra *cilia*. A tizenharmadik sorban előforduló *corallia* szó mindössze egyetlen Cassiodorus-variációból ismert (9, 6, 6). Viszont «corallium» előfordul már Ovidiusnál is (Met. 4,750), nem melléknévként ugyan; de a vizsgált szövegben is felfogható a *corallia* szó a labra értelmezője gyanánt.[17] A tizennegyedik sor *columbatim* szavának a rendelkezésünkre álló adatok szerint ez az egyetlen előfordulása az egész latin nyelvű irodalomban.[18]

Eddigi észrevételeink (*rubida, corallia*) alapján annyi máris megállapítható, hogy a költemény Gallus koránál későbbi nyelvállapotot mutat. A tizennyolcadik sorban található *semipomas* szó pedig egyenesen arra utal, hogy a költemény nem is antik, hanem középkori alkotás. Ugyanis az eredetileg neutrum *pomum* az *a* végű plur. nom. következtében analógiás változás folytán az *ā*-tövű femininumok csoportjába lépett át az újlatin nyelvek kialakulása során. Ezt valamennyi román nyelvi derivátum bizonyítja.

A fentieket néhány negatív érvvel is megerősíthetjük: a *compresso lacte* 19. sor) pl. elképzelhetetlen ilyen értelemben a klasszikus latinban, hiszen a *compressum lac* = 'túró' (Verg. Buc. 1, 81). Hasonlóképpen lehetetlen kifejezés volna a klasszikus latinban a *sinus expansus* is.

[17] Mivel R *corallina* variánsa éppen úgy hapax legomenon lenne, indokoltabb elfogadni a kódex-hagyomány által támogatott *corallia* változatot.

[18] Valószínűbbnek látszik, hogy a közös forrásból dolgozó másolók közül csak M hibázott, míg L azt írta, amit látott. Egyrészt ugyanis valószínűbb, hogy valaki egy ismeretlen szót hibásan ír le, mint hogy ugyanazt az ismertet ketten kétféleképpen rontsák; másrészt sokkal könnyebb összetéveszteni egy kéziratban *columbatim*-ot *columbarim*-mal, mint *columbarum*-ot bármelyikkel.

A szókincs vizsgálatával nyert következtetéseinket alátámasztja egy tipikusan vulgáris, ill. későlatin szerkezet is a szövegben: *non cernis, quod ego langueo?* (24. sor). Klasszikus latin szövegben a verbum sentiendi után feltétlenül accusativus cum infinitivónak kellene állni. Ehelyett leggyakrabban *quod* kötőszóval kapcsolt tárgyi mellékmondat a posztklasszikus korban, vulgáris szövegekben jelenik meg, és a keresztény egyházatyáknál, valamint koraközépkori egyházi szerzőknél válik általánossá. A IV—VI. század folyamán Gallia területén például szinte egyeduralkodóvá lesz.[19]

Megállapításainkat más érvek is támogatják. Egyrészt feltűnő, hogy Gallusnak az ókori hagyományból ismert kedvesét, Lycorist a kódexhagyományban Gallusnak nevezett költő Lydiával helyettesíti. Másrészt hangulati vonatkozásban, bár a filológia számára konkrétan megfoghatatlan, az olvasó számára azonban a tárgyi különbözőség ellenére is érezhető az a rokonság, amely arra mutat, hogy a verset nemcsak Lydia szépsége ihlette, hanem a keresztény himnuszok — s nem utolsósorban az Énekek Éneke — is.

3. Ezeknél is sokkal jelentősebb tényező azonban a vers antik vagy középkori voltának felderítésére vonatkozóan a vers ritmusa. Közismert tény, hogy az i. e. II. századtól kezdve a római költészet kizárólag időmértékes ritmusformákat alkalmazott. Ezt a huszonöt sort viszont semmiféle időmértékes versformába belekényszeríteni nem lehet:

— ∪∪ —∪ ∪— ∪— ∪∪
Lydia, bella puella candida,
— ∪ ∪ ∪ ∪ — ∪ ∪ —∪∪
Quae bene superas lac et lilium,
∪ ∪ ∪ ∪ ∪
— — ∪ ∪ — ∪— ∪ ∪ —
Albamque simul rosam rubidam,
— ∪ ∪—∪ ∪ ∪ — ∪ ∪
Aut expolitum ebur Indicum, etc.

Megnyugtató eredményre juthatunk azonban akkor, ha a sorok szabályos, szép lüktetését a hangsúly alapján vizsgáljuk.

1	´	—	—	´	—	—	´	—	´	—	—	
2	´	—	—	´	—	—	´	—	´	—	—	
3	—	´	—	´	—	´	—	´	—	—		
4	—	´	—	´	—	´	—	´	—	—		
5	´	—	—	´	—	´	—	—	´	—	—	
6	—	´	—	´	—	—	´	—	´	—	—	
7	´	—	—	´	—	´	—	´	—	—		
8	—	´	—	´	—	´	—	—	´	—	—	
9	´	—	—	´	—	—	´	—	´	—	—	
10	—	´	—	´	—	´	—	´	—	—		
11	´	—	—	´	—	´	—	´	—	—		
12	—	´	—	´	—	´	—	—	`	—	—	
13	´	—	—	´	—	´	—	—	´	—	—	

[19] A kérdéshez legutóbb l.: *Herman J.:* Az acc. cum inf.-t helyettesítő mellékmondatok kialakulása, Acta Univ. Debreceniensis, IV. 1957, 67 köv. — Uő.: La formation du système roman des conjunctions de subordination, Berlin, 1963, 32 köv.

14 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —
15 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ — —
16 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —
17 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ — —
18 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —
19 — ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — —
20 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ — —
21 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —
22 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ — —
23 — ⏑ — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —
24 ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —
25 ⏑ — — | ⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — —
(⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — — | ⏑ — —?)

A költemény tehát kétségkívül *hangsúlyos* vers. Éppen ezért semmiképpen nem tekinthető antik műnek. Az első fennmaradt hangsúlyos vers, Augustinusnak a donatisták ellen írt zsoltára (Psalmus contra Partem Donati) a IV. század legvégéről, 393-ból való. Az új verselési mód az V—VI. század folyamán válik általánossá a keresztény himnuszköltészetben.[20] Költeményünket azonban mind kifejezetten világias tartalma, mind formájának fejlettsége, szabályos tagoltsága ennél az időszaknál is jóval későbbre utalja. A koraközépkori latin vers sorainak tagolása még teljesen szabad, csak 1000 tájától kezdve alakulnak ki szabályszerűen tagolt sorképletek. A fentiekkel összhangban van az a jelenség is, hogy a tárgyalt költemény ütemezése nem igazodik semmiféle antik versforma felépítéséhez, márpedig a középkori latin költészet teljes szakítása az antik mértékkel és új, saját formáinak megteremtése a X—XI. század folyamán következik be.[21]

A sorok élén egy-egy három szótagból álló ütem van, ezek nagyobbrészt az első szótagon hangsúlyozott daktilusok,[22] a 3, 4, 6, 8, 10, 12, 19 és 23. sorok pedig felütéssel kezdődnek, és a második szótagon kapnak hangsúlyt. Ezt a kezdő-ütemet minden sorban még három másik követi, amelyek közül az utolsó ütem ismét daktilus. A két középső ütemben háromféle variációt különböztethetünk meg. A 3, 4, 7, 10, 11, 15, 17, 20 és 22. sorban két-két szótagos ütemek ezek, minden ütemben az első szótag hangsúlyos. Ezek a sorok tehát tíz szótagosak, és három utolsó ütemük így alakul:

⏑ — | ⏑ — | ⏑ — —

A többi sor tizenegy szótagból áll, és kétféle ritmusképlet szerint oszlanak meg: az 1, 2, 6, 9 és 19. sorokban a második ütem bővül egy hangsúlytalan szótaggal, így az utolsó három ütem képlete:

⏑ — — | ⏑ — | ⏑ — —

[20] Vö.: *D. Norberg:* Introduction a l'étude de la versification latine mediévale Stockholm, 1958, 92 és 185.

[21] Vö.: Uo. 184—187.

[22] Célszerű megtartani a középkori szóhasználatot, hogy ti. a hangsúlyos ütemre is az időmértékes terminus technicusokat alkalmazták.

Az 5, 8, 12, 13, 14, 16, 18, 21, 23, 24, 25. sorokban viszont a hátulról számított második ütem bővül:

$$\breve{} \; - \mid \breve{} \; - \; - \mid \breve{} \; - \; -$$ [23]

Problematikus lehet, s így magyarázatra szorul a 16. és 25. sor, amelyekben látszólag 12 szótag van. A probléma azonban könnyen megoldható. A 16. sor ugyanis a *Cor mihi* kifejezéssel kezdődik, melyben a *mihi* szót nyilvánvalóan *mi*-nek (tehát egyszótagúnak) érezte a vers szerzője. Bizonyítja ezt a Codex Messanensis variációja, amelyet Ussani is magáévá tett. Csakhogy ebben a kódexben a 17. sorban is *mi* áll a *mihi* helyett, ahol így már csak kilenc szótag maradna és fülsértővé válna a sorkezdő kétszótagos spondeus. Sokkal valószínűbb tehát a Codex Laurentianus változata, hiszen így a 16. sor *mihi*-je olvasható *mi*-nek, s a 17. sorban is helyreáll a ritmus. A 25. sor ritmikai nehézségeinek megoldása kétféleképpen is elképzelhető. Vagy a *destituis* szóban kell az egymás mellett álló *u* és *i* hangokat valódi diftongusnak olvasni, és nem két külön mássalhangzónak, vagy a sor utolsó szavának *(semimortuum)* hangsúlyozásában, illetve kiejtésében kell a megoldást keresni. A román nyelvek megfelelő alakjaiból kiindulva kétségtelenül egy **mortu* vulgáris latin alak következtethető ki. Eszerint tehát a *mortuum*-nak írt szó kiejtése *mortum* lehetett, illetőleg *semimortum*. Emellett szól a cod. Laurentianus variánsa *(semimortum)* is.

Ha mármost a négyütemű sorok első, váltakozva ismétlődő, kétféle, szabályszerű hangsúlyképletétől eltekintünk, és csak a három utolsó ütemet vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az egyes sorokban található háromféle kólonvégződés arra a *stilus Hilarianus*-ra jellemző, amely a középkori latinságban oly igen népszerű ritmikus próza egy egészen speciális válfaja volt. Ezt a ritmikai formát Johannes Anglicusnak, az 1270 után Párizsban működő stílustanárnak könyvéből részletesen ismerjük; tőle veszi erre vonatkozó adatait Horváth János[24] is, megjegyezve, hogy a Johannes Anglicus szövegén kívül alig ismerünk rá más példát. A ritmusképlet e három kólon-végződéssel oly kötött, hogy már az e szerint szerkesztett próza is szinte vers lesz, nem volt tehát nehéz belőle az egymással váltakozó kettős sorkezdettel és a cezurákkal (mindegyik sor két jól tagolt részre oszlik) versritmust teremteni.[25] Annál is inkább, mert a ritmus alapsémája, amelyet Johannes Anglicus is idéz, és amelyről nevét is nyerte, egy Hilarianusnak vagy I. Gergelynek tulajdonított himnuszból való:

Pri/mo di/erum / omnium
Quo / mundus / extat / conditus
($\breve{} \; - \mid \breve{} \; - \mid \breve{} \; - \; -$)

[23] Messzire vezetne annak vizsgálata, hogy ezek a 11 szótagból álló sorok nem vezethetők-e esetleg vissza a 10 szótagosakra, de ezt talán szükségtelenné is teszi az a tény, hogy ezeket a középkori latin verseket énekelték, és éppen a dallam tett lehetővé, sőt olykor kifejezetten szükségessé bizonyos ingadozást a szótagok számában.

[24] Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Budapest, 1954, 65.

[25] Versbéli alkalmazására nem is ez az egyetlen példa. Vö.: *Riese:* Anth. Lat. Fasc. II. Praef. XXXIX—XLI.

A Lydia-versből kilenc sor mutatja ezt a variációt. A hátulról számított második, illetve harmadik ütemben egy hangsúlytalan szótaggal bővülő változatok is megtalálhatók Johannes Anglicus példaszövegében.[26]

A költemény tehát, mint láthattuk, következetesen a stilus Hilarianus szabályai szerint épül fel. Ennek alapján még nagyobb pontossággal megközelíthetjük a vers keletkezésének idejét is.

A prózaritmus többi fajtájához viszonyítva rendkívül magas fejlettségi foka arra mutat, hogy a *stilus Hilarianus* akkor keletkezett, amikor a ritmikus próza már széles körben elterjedt és javában virágzott. Mivel a ritmikus próza alkalmazásának fénykora az 1190-es, 1280-as évek közé esik, ennek az időszaknak utolsó évei jöhetnek csupán számításba. Alátámasztja ezt az is, hogy a számos korabeli leírás közül, amelyek a különböző cursusokkal foglalkoznak, egyetlen egy sem említi az 1270 után író Johannes Anglicus előtt Ha számba vesszük, hogy egyrészt a Lydia-vers feltétlenül e prózaritmus kialakulása után keletkezett, másrészt Riese egy, a XIV században lejegyzett verssel hasonlítva össze,[27] annál feltétlenül korábbinak ítéli, akkor megállapíthatjuk, hogy *a vers a XIII. század utolsó éveiben, legfeljebb a XIV. század legelején keletkezhetett.*

4. Nem tudunk róla, hogy Johannes Anglicuson kívül más is tanította volna a *stilus Hilarianus*-t. Anglicus Párizsban működött, s ebből a tényből is valószínűnek látszik, hogy olyan embernek, aki ezt a versformát alkalmazta, valamiféle kapcsolatban kellett állania a stílustanár körével — Párizzsal. Igaz ugyan, hogy a verset két észak-itáliai kódex őrizte meg számunkra Ebben az időben azonban az észak-itáliai egyetemeket elárasztották az ide sereglő külföldi diákok, akik között volt számos francia is. A kéziratok «*Gallus poeta*»-t tüntetnek fel e vers szerzőjeként. De a *Gallus* szó nem csupán római személynév, hanem egyszersmind népnév is. Sőt C. Gallus esetében valószínűnek látszik, hogy az alacsony sorsból felemelkedett Forum Iulii-beli költő neve éppen gall eredetére utalna. Arra is van adatunk, hogy a *gallus* szót máskor is használták *gallicus* értelemben.[28] Igen valószínű tehát az a feltevés, hogy a vers szerzője egy észak-itáliai városban tanuló francia származású ifjú volt.

Hogy a verset a költő nem hamisításnak szánta, azt bizonyítja őszinte szenvedélytől fűtött hangja, nagyon is személyhez szóló líraisága. S ha a költemény mellé odatette: ezt «*Gallus poeta*» írta, ezáltal bizonyos fokig az anonymus-poeta álarcát öltötte fel: egy *Gallus* poéta írta; ugyanakkor azonban ez meg is különböztette őt az olasz város soknemzetiségű tanulóifjúságában, s Lydiája bizonyára pontosan tudta, hogy ki *az* a *Gallus* poeta, aki hozzá ezt a verset írta.

Még csak az a kérdés tisztázandó, hogy miképpen kapcsolódott ez a költemény a hagyományban C. Cornelius Gallus személyéhez.

Nem lehetetlen, hogy magának a szerzőnek volt még egy harmadik indoka is saját személyének ilyen módon való megjelölésére. Vergilius és Ovidius műveiből ő is tudhatott arról, hogy élt egy ilyen nevű aranykori latin költő; ebben az esetben tudatos szójátékról lenne szó. De az igazi hami-

[26] *Sépe fur/tívis / grássibus ;*
Cáput / méum in/fírmitas

[27] Vö.: 25. jegyzet.

[28] Martialis 5, 1 — Sallustius Non. 8, 492 — Sulpitius Severus, Dialogi 1, 26. (Itt éppenséggel vitás, hogy a magát Gallusnak nevező szónok ezt nevére vagy nemzetiségére érti-e.)

sítást az a másoló követte el, aki ezt a — szándékos vagy véletlen — szójátékot nem értette, s a középkori költő versét az ókori Cornelius Gallusnak tulajdonította. Talán éppen a Messanai kódex hiányos műveltségű másolója, aki csak annyit tudott, hogy volt egy Gallus nevű római költő is, és mivel se róla nem tudott többet, se a kezébe került verset nem tudta más helyre beiktatni, mivel Gallus-versekkel eddig soha nem találkozott, odamásolta egy, másik két római költő — Iuvenalis és Persius — verseit tartalmazó kódex éppen üresen maradt lapjára.

Ez alkalommal mindössze egyetlen Gallus-hamisítvány problematikáját vettük tüzetesebb vizsgálat alá, s megkíséreltük egy hamisítvány keletkezésének időhöz rögzítését. Ennél még fontosabb azonban, ami a fentebbiekből nyilvánvalóan következik, hogy a XIII—XIV. században is számolnunk kell egy meglehetősen széles köröket érintő Gallus-kultusszal, legalábbis az ókori szövegek ismerői körében, ugyanakkor, amikor a költő nevét és verseit már minden bizonnyal csak hírből ismerték.

Különben a kérdés nem érdektelen a mai irodalmi köztudat szempontjából sem; erre vonatkozólag elég megemlíteni annyit, hogy Babits Mihály is Gallus költeménye gyanánt fordította le a *Lydia, bella puella* . . . kezdetű költeményt.[29]

[29] Erato, Wien, 1921 — Erósz és Ámor, Budapest, 1957, 144.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KÁKOSY LÁSZLÓ

BÉS EGY KOPT LEGENDÁBAN

A régi pogány vallás eltűnése Egyiptomban elkeseredett ideológiai és politikai harcok közepette ment végbe. A császárkorban is igen nagy tekintélye van a legősibb hagyományokat ápoló, a nagy templomokban működő papságnak, mely nemcsak a régmúlt örökségét foglalta írásba és látta el magyarázatokkal, hanem — mint ezt az Esna-i templom most kiadás alatt álló szövegei is bizonyítják — még tovább is fejlesztette a régi teológiai rendszereket, elsősorban a teremtés-mítoszok területén.[1] A kereszténységgel szemben a fő ellenálló erőt azonban mégsem ez a korabeli való élettől már teljesen elszakadt csoport jelentette, hanem a görög-egyiptomi vallásnak az a sajátos keveréke, mely a nagy egyiptomi és görög istenek összeolvasztásával a lakosság széles rétegei számára elfogadható mitológiát teremtett, s mely szinkretisztikus vonásai miatt gyorsan népszerűvé vált a Római Imperium különböző provinciáiban. A néphit mellett fontos tényező az újplatonikus filozófia, melynek képviselői Alexandriában hosszú ideig ragaszkodnak a régi hitnek egy olyan formájához, mely fokozatosan az egyiptomi kultuszok irányába mutat közeledést. Az egyre inkább misztikába süllyedő késő-antik bölcselet az egyiptomi vallásban látta tanainak igazolását és Egyiptomon kívüli képviselői is (Iamblichos, Proklos)[2] lelkes védelmezői a Nílus-völgy istenségeinek. Magában Egyiptomban azonban Alexandrián kívül sem ezeknek a legműveltebb pogányok szűk rétegéhez szóló tanításoknak, sem a hermetikusok eksztatikus rajongásról és Egyiptom-imádatról tanúskodó, emelkedett hangú értekezéseinek nem volt különösebb tömeghatása, kétségtelen azonban, hogy az értelmiségre gyakorolt befolyásuk révén közvetve elősegítették a pogány néphit fennmaradását is. Az egyiptomi pogányság harcát támogató, különösen az 5. században jelentőssé váló erőt jelentettek a régi hithez szívósan ragaszkodó núbiai törzsek. A blemmysők jelentős katonai ereje sok gondot okozott Bizáncnak, s 452-ben Maximinus, a császár hadvezére kénytelen a velük kötött békeszerződésben a Philae-i Isis-tisztelet gyakorlását megengedni. A núbiai törzsek meglátogathatták az istennő szentélyét, sőt szobrát évenként ki is kölcsönözhették. Csak 552-ben a száz évre kötött egyezmény lejárta után szüntette meg Iustinianus a pogányságnak ezt az egyik utolsó maradványát, s a szobrokat Konstantinápolyba vitette.[3]

Az egyiptomi nemzetiségű lakosság gyorsabban áttért a keresztény hitre, mint a görögök. A kopt szövegek a pogányokat általában *hellének*-nek nevezték.

Az egyiptomi pogányság utolsó évszázadairól az írásos források és a régészeti anyag viszonylagos bősége ellenére is meglehetősen nehéz tiszta képet alkotni. A szinkretisztikus áramlatok az i. sz. IV—V. századra erős nyomot hagytak az egyiptomi vallásban is, a későbbi kopt varázsszövegekből azonban úgy tűnik, hogy a legnépszerűbb istenségek mitológiai szerepe alapvetően nem változott meg.[4] Ennek ellenére a kopt és a későcsászárkori görög nyelvű mágikus szövegek által nyújtott kép egészében meglehetősen idegenül hat. A kereszténység térhódításának idejében a pogány kultuszok arcu-

[1] Az esnai szövegekre ld. pl. *S. Sauneron—J. Yoyotte:* La naissance du monde selon l'Égypte ancienne. (Sources Orientales I.) Paris, 1959. 71 skk.

[2] Proklos a Philae-i Isis tiszteletére is írt himnuszokat. (Marinos: Vita Procli. ed. *Boissonade)* 19. *Th. Hopfner:* Fontes historiae religionis Aegyptiacae. Bonnae 1922— 685. A pogányság pusztulásának korszakára ld. pl. *De Lacy O'Leary:* The Destruction of Temples in Egypt. BSAC IV. 1938. 51 skk., *R. Rémondon:* L'Égypte et la suprème resistance au christianisme. (V—VII siècles) BIFAO LI. 1952. 63. skk. stb.

[3] *A. Erman:* Die Religion der Ägypter. Leipzig—Berlin 1934. Procopios: De bello Persico (ed. *Haury)* I. 19 (37) *Hopfner:* i. m. 708.

[4] *A. M. Kropp:* Ausgewählte koptische Zaubertexte. III. Bruxelles 1930. 5 skk.

lata valószínűleg gyorsan módosult, ennek a folyamatnak egyes részleteit azonban a kutatás eddig nem tisztázta. A továbbiakban a későegyiptomi vallás és a kopt kori továbbélések kérdését konkrét példával próbáljuk megvilágítani, egy kopt szöveg elemzésével.

Apa Mózes legendás életrajzában található a következő részlet:[5]

Mïnïnsa nai aui ïnkji naptime snau etïmmau aupahtu haratïf ïmpenjōt apa Mōusēs ausïpsōpïf — epidē ïntaudaimonion ïmponēron bōk ehun epïrpe etūmūte erof če Bēs pa etïmpemhit ïmpmonastērion. Auō nešafi ebol nïfrōhït ïnïnetparage. Hoine men hïn neteša-frahtu šauir bille epeubal ïnwōt henkowe šareneu(kji)č šowe. Hoine šafaau ïnkjale eneu-urēte henkowe ešaftreneuho kjōu(kj), hoine ešafaau ïnal auō ïnïmpo. Nešare hah gar nau erof effōkje epesēt hïmpïrpe efšibe ïmmof ïnhah ïnsmot. Auō tai te the ïntapdaimōnion etïmmau ïr hah ïmpethou. Eapnute anikhe šaftefouōnïh (sic !) *ebol ïnnefšpēre.*

Ppetwaab de Apa Mōusēs afči nïmmaf ïnkesašïf ïnson inčᵒre hïn tpistis. Ete nai ne Apa Paule mïn Apa Andreas mïn Apa Hēlias mïn Apa Jōsēph mïn Apa Psate mïn Apa Ph(oibamōn) nei ïmmau. Hō anok peirefïrnobe. Afčitïn de afbōk ehun e[pnau ïnruhe. Peče ppetwaab nan če šlēl hïn učōk ebol ïntetensopïs ïmpnute. — Ïnterenarkhi de ïnšlēl apma kim haron. Ahennokj ïnhrou šōpe hithē ïmmon ïnthe ïnhenbrēkje mïn henhrubbai. — Peče penjōt če ïmpïrïr hote henphantacia ïndaimōnion ne. Ennau de etefnokj ïmmïntčarhēt anon de anhüpominē auō nenmēn ebol (h)ïm pešlēl. Hïn paše de ïnteu(šē) apdaimōni(on ōš) ebol če ša (tnau ekti hi)se nan (ō Mōusēs alla ime nak če ïntinaïr hote hētik an) auō innekšlēl naešïr laaw nai an eko ïnušé ïnrois tenu epčinčē. Pōt nak ïmpermū ïngmeut netnïmmak. Aimeut hah gar inčasihēt ïntekhē. Auō nešafōš ebol ïnthe inumase, hensop de on efti hrou ïnthe ïnhentōᵒr. Hensop de on ešansōtim epehrou inhenmēᵉše eupēt ehrai ečōn auō ïnsehōn eron an eptērïf. — Hensop de on nešairkim epma etïnaheratïn ïnhētif hōste efnahe e(pes)ēt ečōn auō enešarewon ïnhētin he ečïm pefho hütïn the etefnoin ïmpkah haron. Penjōt de nešafamahte ïmmon nïftounosïn efčō ïmmos če ïmpïrïr hote alla tōk ïnhēt tetnanau epeou ïmpnute- . . .

(A szöveg átírásánál Till rendszerét vettük alapul. [Koptische Grammatik.[2] Leipzig 1961. 40]) A magánhangzók átírását tipográfiai okokból egyszerűsítettük. A rövidséget nem jelöltük külön. A görög szavak visszaadásánál a szöveg helyesírását vettük tekintetbe, ezeket külön nem jelöltük.)

«Ezek után eljöttek a két ottani falu lakói, leborultak a mi atyánk, *Apa* Mózes lábaihoz, és könyörögtek neki, mivel egy gonosz démon, melyet Bésnek neveznek, költözött[6] be a templomba,[7] mely a kolostortól északra van. Ki (is) szokott jönni ezenkívül. és leüti mindazokat, akik arra járnak. Egyesek azok közül, akiket leüt, megvakulnak egyik szemükön, mások keze elszárad, némelyek lábát megbénítja, mások arcát eltorzítja,[8] némelyeket süketté és némává tesz. Nagyon sokan szokták őt látni, amint leugrik a templomból, és sokféle alakba változtatja magát. Ilyen módon tehát ez a démon igen sok gonoszat tett. Isten megengedte ezt, hogy csodáit kinyilváníthassa.

Szent *Apa* Mózes magával vitt hét erős hitű testvért is. Ezek pedig: *Apa* Paulos és *Apa* Andreas és *Apa* Élias és *Apa* Josef és *Apa* Psate és *Apa* Phoibamon. Én bűnös is[9] ott voltam. (Magával) vitt minket, s bement a templomba este idején. A szent így szólt hozzánk: Imádkozzatok buzgón és könyörögjetek istenhez. Mikor imádkozni kezdtünk, a hely megmozdult alattunk, s nagy zaj keletkezett előttünk, mint a villámok és a mennydörgés. A mi atyánk így szólt: Ne féljetek, a démon szemfényvesztései ezek. Mikor láttuk az ő nagy állhatatosságát, mi (is) helytálltunk, és kitartottunk az imádságban. Éjfélkor felkiáltott a démon: Mennyi ideig okozol (még) kínt nekünk, ó Mózes? Tudd meg azonban, hogy nem félek tőled és a te imádságaid semmit sem tehetnek ellenem. Hiába virrasztod át az éjszakát. Menekülj ! Ne halj meg és ne öld meg azokat, akik veled vannak. Megöltem ugyanis már sok olyan fajtájú gőgöst, mint te. Bőgött, mint egy bika, némelykor pedig olyan hangot adott, mint a lovak, néha pedig tömegek hangját hallottuk, melyek felénk rohantak, de egyáltalán nem közeledtek hozzánk. Néha pedig (úgy) megrázta a helyet, ahol álltunk, (hogy úgy látszott), mintha ránk akart volna esni. Némelyik közülük az arcára zuhant, mivel annyira rázta a földet alattunk. A mi atyánk azonban megragadott minket, felemelt minket, miközben ezt mondta: ne féljetek, hanem erősítsétek meg szíveteket, és látni fogjátok isten dicsőségét ! . . .»

[5] *W. Till* kiadását vettük alapul. (Koptische Heiligen und Martyrerlegenden. Orientalia Christiana Analecta 108. 1936. 52 skk.)

[6] Szó szerint: bement.

[7] Az ⲡⲓⲉ szó gyakran jelöli a pogány templomokat.

[8] A szöveg felfogható olyan értelemben is, hogy a démon egyesek arcát *elfordítja*.

[9] Ti. a legenda szerzője.

A szöveg itt — a legérdekesebb résznél — sajnos félbeszakad, az egész történet hangvétele, az életrajz többi része és a hagiográfiai irodalom rokon szövegei alapján azonban biztosra vehető, hogy az író a továbbiakban a démon legyőzését mondta el.

A színhely tehát egy régi pogány templom, ahol egy istenség jelenik meg időnként, és különféle ártalmakat okoz az arra járóknak. Apa Mózes az i. u. V—VI. században élt, tehát abban az időben, amikor a régi és az új vallás harca a birodalomban és Egyiptomban is régen eldőlt. A legyőzött pogányság azonban még olyan erőt jelentett, mely ellen komoly küzdelmet kellett folytatni. A kopt irodalom bőven szolgáltat erre a harcra vonatkozó adatokat. Az egyik elbeszélés például a pogány templom elpusztításának okaként megemlíti, hogy itt keresztény gyermekeket áldoztak fel Kothos istennek.[10] Senute az atripei és pleviti templomokat pusztította el, a pogány Gesiost könyveitől fosztotta meg.[11] Mózes életrajzának egy másik részlete[12] is az abydosi pogány templomok megsemmisülését mondja el. A pogányok elleni harc nagy szerepet töltött be a IV—V. századi kopt szerzetesek életében.

Az ismertetett legendában a szent nem pogány papokkal, hanem egy kísértő régi istenséggel kerül szembe. Tekintettel arra, hogy keresztény szerző alkotásáról van szó, természetesnek kell tartanunk, hogy a felhasznált motívumok nagy része — ha nem is teljesen azonos formában — a kanonikus iratokban és a hagiográfiai irodalomban is megtalálható. A görög kölcsönszóval *δαιμόνιον*-nak nevezett istenséget a legenda írója a gonosz szellemek, ördögök jellemző tulajdonságaival ruházza fel.

A démon egy régi pogány szentélyben jelenik meg. A korabeli vallás szerint ember nem járta, elhagyatott helyek, romok a rossz szellemek kedvenc tartózkodási helyei. Az Ószövetség prófétái Babylon romjait és hasonló jellegű elhagyatott vidékeket népesítettek be kísérteties lényekkel.[13] Az Újszövetség írói szerint is puszta helyeken, a föld mélyében stb. laknak a démonok,[14] s Krisztus megkísértését is mint a pusztában történt eseményt írják le.[15]

A szorosan Egyiptomhoz kapcsolódó keresztény irodalom is sok adatot szolgáltat erre a tárgyra vonatkozólag. Az Athanasios-féle Antonius-vita szerint — mely több helyen feltűnő hasonlóságot árul el a Mózes-legendával — Szt. Antal remete egy régi sírba[16] zárkózva vívta meg legnehezebb küzdelmeit a sátán hadseregével. Palladius Historia. Lausiaca-jában[17] eleven színes leírást kapunk Szt. Makarios látogatásáról az itt Jannés és Mambrés néven említett híres egyiptomi varázslók sírjánál. Különféle démonok és maga az ördög védték ezt a régi emléket, és próbálták — hasztalanul — megakadályozni megközelítését. Itt természetesen nemcsak a hely elhagyatottsága, hanem a varázslókkal való kapcsolat is indokolja démonok jelenlétét.

A *Vitae Patrum*[18] egyik részlete szerint egy pogány pap megtért fia elmesélte, hogy egyszer gyermekkorában a sátánt és kíséretét látta a bálvány templomában.

Az elbeszélő szerint a démon különféle alakokban jelent meg. Ez a «Proteus motívum» szintén közismert a keresztény irodalomból a gonosz szellemmel kapcsolatban. A kánonikus iratok közül az Apocalypsis sokat beszél az ördög különféle formáiról, a leggazdagabb anyagot azonban a hagiográfiai irodalom nyújtja. Az adatok tömegéből most csak néhány egyiptomi vonatkozásút ragadunk ki. A már említett Antonius-élet-

[10] A szöveg új publikációja: *A. Mallon:* Grammaire Copte. Beyrouth 1956. 88 skk.

[11] *J. Leipoldt:* Schenute von Atripe. (Texte und Untersuchungen zur Gesch. der altchristlichen Literatur NF. X) Leipzig 1904 178 skk.

[12] *Till:* i. m. 67 sk.

[13] Jesaia 13, 21 (Babilon), 34, 14 (Edom), Jeremiás 50, 39 (Babilon). stb. Tobit VIII. 3. (*Ἀσμοδαῖος*) A babiloni vallás szerint is elhagyatott helyeken laknak a démonok. *A. Ungnad:* Die Religion der Babylonier und Assyrer. 1921. 290.

[14] Mt. XII. 42, Lk. XI. 24. Apk. XX. 2.

[15] Mt. IV. 1 skk., Mk. I. 12 skk., Lk. IX. 1 skk.

[16] *Migne:* PG. XXVI. 853 skk. Ld. még *Scott—Moncrieff:* Paganism and Christianity in Egypt. Cambridge 1913 204 sk

[17] *Migne:* PG. XXXIV. 1051 skk.

[18] Vitae Patrum Pelag. IV. 39. *Hopfner:* i. m. 666. Ha valahol pogány templomot alakítottak át kereszténnyé, előzőleg exorcismust kellett végrehajtani. Vö. *F. W. Deichmann—P. de Labriolle:* Christianisierung cikkét a Reallexikon für Antike und Christentum Bd. II.-ben 1230. A pogány szentek szentjét általában nem vették be az új templomba, sőt pl. Medinet Habuban szét is rombolták. Ibid. 1231. Ld. még *A. Böhlig* Aegypten cikkét ugyanitt 136 sk.

rajz szerint az ördög mint asszony,[19] majd mint néger gyerek jelent meg a remetének.[20] A régi pogány sírban lefolyt második küzdelem alkalmával a démonok oroszlánok, medvék, leopárdok, kígyók, skorpiók stb. alakját vették fel.[21] Apa Jacaron kopt aktáiban egy kutyafejű démon szerepel,[22] a Makarios történetében is különféle formájú démonok védik a varázslók sírját. A kopt varázslásban egyszarvúként is megjelenik.[23]

A gonosz démon által okozott földrengés motívuma kétszer is szerepel a szövegben. Ehhez is találhatunk párhuzamot az Antonius-vitában,[24] mely szerint a második sírbeli küzdelem alkalmával a démonok támadásának kezdetekor a terem megrendült, s a remetének úgy tűnt, mintha a démonok a négy meghasadt falon át özönlöttek volna be.[25] Ugyancsak közös mozzanata mindkét legendának, hogy a szent kigúnyolja a démonok erőfeszítéseit.[26]

A legenda tehát egészében a korabeli keresztény irodalom hatását mutatja. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy a felsorolt motívumok egy része kétségtelenül pogány előzményekre megy vissza. Történetünkhöz nagyon közelálló elbeszélés található például Lukianosnál,[27] ahol egy szereplő egyiptomi könyvekkel felszerelve hatol be egy kísértetjárta házba. A démon ott is különféle állatok képében próbálja elijeszteni a bemerészkedőt. Vizsgálataink szempontjából a döntő most az, hogy a legenda szövege nem mutat jelentős eltéréseket a korabeli keresztény irodalom hasonló jellegű alkotásaitól, tehát ez esetben nem egy pogány mítosz késői felbukkanásáról van szó. A démon azonban Bés nevét viseli, s következőkben megkíséreljük a legendában játszott nagy szerepét megmagyarázni. Bés az ördögnek a keresztény hagiográfia más alkotásaiból ismert vonásaival felruházva jelenik meg, joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy a régi egyiptomi vallásban játszott szerepe kiindulópontul szolgálhatott-e alakjának ilyen vonásokkal való felruházásához.

Az i. sz. V. században a Nílus-völgy lakosságának túlnyomó többsége már kétségtelenül keresztény, a régi legyőzött istenektől való babonás félelem azonban még kétségtelenül erősen élt széles rétegek között. Középkori leírások, feljegyzések[28] és a modern arab folklór[29] is számos példát szolgáltat arra, milyen ijesztő hatást keltenek a régi egyiptomi szobrok és istenábrázolások. Az egyiptomi remeteség virágkorában különösen sok hasonló történet keringhetett szájról szájra. Az emberek világától elvonult, önkínzásoktól elgyötört testű remeték zaklatott képzeletében a sivatag és a romok halott világa a gonosz lelkek seregével népesült be, akikkel nekik állandó küzdelmet kellett vívniok. Ebben a légkörben könnyen érthetővé válik, hogy a templomokban látható[30] félelmetes külsejű Bés ábrázolásokról is rémtörténetek keltek szárnyra, s egyesek a templomon kívül is látni vélték, s őt tekintették betegségük okának. Az istenség torz arca és ijesztő alakja mindenesetre könnyen szolgálhatott kiindulópontul a gonosz szellemmé való átalakuláshoz.

Ennek ellenére talán meglepőnek látszik, hogy az egyiptomi Pantheonnak ez a jelentéktelen istensége túlélte a pogányság pusztulását. Bés külseje ellenére sem tartozott a rosszindulatú egyiptomi istenségek közé,[31] sőt védelmet vártak tőle. Az egyip-

[19] *Migne:* PG. XXVI. 848.

[20] Ibidem 849. Megemlítendőnek tartjuk, hogy a néger fiú motívuma a graeco—egyiptomi varázslásban is szerepel. PGM. II. 16 (Brit. Mus. CXXI. 3. sz.).

[21] *Migne:* PG. XXVI. 857.

[22] *Jacoby:* Der hundsköpfige Dämon der Unterwelt. AfRW 1929. 219 ff.

[23] *Kropp:* i. m. I. 47, III. 62.

[24] *Migne:* PG. XXVI. 857. A Historia Lausiaca is beszél az ördög által okozott földrengésről. *Migne:* PG. XXXIV. 1180.

[25] Valószínűleg a sír falait borító, számára érthetetlen ábrázolások járultak döntő mértékben hozzá a vízió létrejöttéhez.

[26] *Migne:* PG. XXVI. 857.

[27] Philopseudés 31.

[28] *E. Graefe:* Das Pyramidenkapitel in Al-Maḳrīzī's Ḫiṭaṭ. Leipzig, 1911 passim.

[29] *G. Legrain:* Louqsor sans les pharaons. Bruxelles—Paris 1914 102 sk. (Bés mint Aïtallah kísértet.) A Bés szobrokat ma is általában gonosz szellemek ábrázolásának tartják Egyiptomban. *H. A. Winkler:* Die reitenden Geister der Toten. Stuttgart 1936 10.

[30] *Krall:* i. m. 72 skk., (Abb. 66. 62, 63, 64). *S. Morenz—J. Schubert:* Der Gott auf der Blume. Accona 1954. 57.

[31] Bésre ld. *J. Krall:* Über den ägyptischen Gott Bes. Jahrb. der kunsthistorischen Sammlungen des . . . Kaiserhauses IX. (1889) 72 skk. *F. Ballod:* Prelogomena zur Geschichte der zwerghaften Götter in Ägypten. München 1912, *A. Erman:* Die Religion

tomi szövegekben sok olyan rosszindulatú és hosszú időn át rettegett istenség és démon szerepel, melyek jelentőségben messze túlszárnyalták Bés alakját. (Seth, bizonyos fokig Sehmet, a «Halottfaló», az «istenek követei» stb.) Ha azonban a későkori és a római Egyiptom vallását vesszük szemügyre, megfigyelhetjük annak a folyamatnak a részleteit, melynek során a régi hitnek aránylag ritkán emlegetett és a nagy mitológiarendszerekben egyáltalán fel nem vett istenalakja, vagy talán helyesebben démona mind nagyobb szerephez jut, s lassanként a legnagyobb istenek közé emelkedik. Bés fokozódó népszerűsége már az újbirodalom korában is megfigyelhető.[32] Egy ramesszida-kori sírban mint Nílus isten jelenik meg,[33] egy késői hawarai koporsón pedig ő támasztja alá Šu szerepében Nut égistennőt,[34] s így mintegy a világegyetem fenntartójának szerepét játssza.

Bés későkori fejlődésének szempontjából érdekes fejezetet jelentenek a fantasztikus külsejű Pantheos istenalakok, melyek sokszor Bés-fejjel jelennek meg. Egy B. H. Stricker által elemzett[35] ábrázoláson az istenségnek négy szárnya, négy karja van, és törzséhez madártest illeszkedik. Arca Bésé, ennek két oldalán azonban különböző állatfejek nőnek ki. Térde oroszlán, lábfeje sakálfej formáját mutatja. Az istenség egy saját farkába harapó (*uroboros*) kígyón áll, mely különféle, az egyiptomiak által gyűlölt állatokat zár körül. Itt valószínűleg Hormerti ábrázolásával állunk szemben, a fő fej azonban az istennek mindenesetre Bés jelleget ad. Bés *Bs)* neve egyiptomiul hasonlóan hangzott a bs «titkos alak»[36] szóhoz, s így érthető, hogy a minden hatalmat magukban egyesítő istenségek külsejét alapvetően ő határozza meg. Ezeknek az istenségeknek a fantasztikus jellege könnyen összefüggésbe hozható a legendának azzal a részével, mely Bés alakváltozásairól beszél. Ezekkel az istenségekkel közeli rokonságot mutat a római, különösen fontos szerepet játszó Tutu oroszlán isten, mely szintén panteisztikus és Béshez közel álló vonásokat mutat. Sauneron alapvető tanulmányában rámutatott arra, hogy az istenségből kinövő állatfejek a szolgálatában álló démonokra utalnak,[37] s ezek néha külön is megjelennek mellette. Ugyanez vonatkoztatható valószínűleg a Bés-fejű Patheosokra is, amelyek így mintegy a démonok vezérének a funkcióját is betöltik. Bés démoni vonásainak előtérbe kerülésénél ezeknek az ábrázolásoknak nyilván nem kis szerepük volt.

Bés jellemző vonásai között a régi vallásban is kétségtelenül apotropaikus jellege dominál, megvédi pártfogoltjait minden baj és káros behatás ellen. Az ilyen istenségek azonban gyakran egyúttal veszélyeket ártó lények is, hiszen csak így tudják távol tartani a veszélyeket.

A Bés-szerű istenalakok harcias természete már korán megnyilvánul. A kezdeti periódusra vonatkozólag jó felvilágosítást nyújtanak a középbirodalmi varázspálcák ábrázolásai.[38] Később, különösen a görög-római időkben ez a vonás egyre inkább dominálóvá lesz, a terracották között nagy számban fordulnak elő a karddal, pajzzsal felfegyverkezett, páncélt viselő,[39] néha kifejezetten centurio külsejű Bések. Megemlítendő-

der Ägypter.[2] Berlin—Leipzig 1934 147 és másutt, *H. Bonnet:* Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1952. 101 skk. stb. *Kl. Parlasca:* Zwei ägyptische Bronzen aus dem Heraion von Samos. Mitt. des Deutschen Arch. Inst. Athenische Abt. 68. 1953. 128 skk. *B. H. Stricker:* Bes de danser OMRO NR. XXXVII. 1956. *F. Jesi:* Bes initiateur. Aegyptus XXXVIII. 1958. 171 skk. stb.

[32] Deir el Medinehben házi falfestményeken is megjelenik. *P. Bruyére:* Deir el Médineh (1934—35) III.

[33] *N. de G. Davies:* Two Ramesside Tombs. New York 1927 37, *Bonnet:* Reallexikon 108.

[34] *Bonnet:* Reallexikon ibid.

[35] De grote zeeslang. Leiden 1953 5 sk. Fig. 1. (Mededelingen en Verhandelingen von het Vooraziatisch—Egyptisch Genootschap «Ex Oriente Lux» N° 10) A pantheisztikus istenekre ld. még *R. Pettazzoni:* L'Antiquité Classique 18 1949. 274 skk. *Campbell Bonner:* Studies in Magical Amulets chiefly Graeco—Egyptian. London 1950. 8, 15, 156. Pl. XII. *W. Fr. Bissing:* Zur Deutung der «pantheistischen» Besfiguren. ZÄS 75 (1939) 130 skk.

[36] Wb. I. 474 *P. Bruyére:* Deir el Médineh III. 96.

[37] *S. Sauneron:* La nouveau sphinx composite du Brooklyn Museum . . . JNES XIX 1960 278 skk.

[38] *Bonnet:* Reallexikon 103.

[39] *P. Perdrizet:* Les terres cuites grecques d'Egypte de la Collection Fouquet. Nancy—Paris—Strasbourg 1921 II. pl. XLI. *Erman:* Religion 392 sk. Abb. 170.

nek tartjuk, hogy a császárkorban Bés lovasként is megjelenik.[40] Bár erősen kétségbe vonható, hogy ezek összefüggésben állnak a legendának azzal a részével, mely szerint a démon lovak hangját utánozta, a lónak a túlvilág-hittel fennálló kapcsolata azonban ezeket vizsgálataink szempontjából is figyelemre méltóvá teszi.[41]

Ezzel eljutottunk Bésnek és a vele rokon istenalakoknak ahhoz a sajátosságához, mely a kereszténység gonosz démonaival való azonosítást elősegíthette: az alvilággal és túlvilági élettel kapcsolatos hiedelmekben játszott szerepéhez. Az újbirodalmi sírokban még mint a halott védője és felvidámítója jelent meg,[42] a Halottak könyvében azonban már ijesztő démoni arculata érvényesült.[43] A 28. fejezet illusztrációján egy késsel felfegyverkezett, Béshez hasonló «Harcos»-nak nevezett démon fenyegeti az elhúnytat.[44] A szöveg szerint a túlvilágra kerülők szívét szokta elrabolni. A 145. fejezetben is feltűnik egy Béshez hasonló, Segeb nevű ijesztő lény.[45] Számunkra most főleg azok az adatok lényegesek, melyek Bésnek a császárkorban megmutatkozó alvilágisten jellegére vetnek fényt. Erre különösen a Graeco-egyiptomi mágikus papiruszokban találhatunk értékes felvilágosításokat. Ezeknek két helye[46] ismerteti azt az eljárást, melynek segítségével Béstől álomjóslást lehet kapni, vagy pedig személyes megjelenésre lehet kényszeríteni. Az e korban erősen divatos újplatonikus és hermetikus filozófia egyik középponti témája éppen az istenséggel való egyesülés, a varázs-papiruszoknak az istenség megjelenését kikényszerítő eljárásait e tanok vulgarizálásának és a néphithez való alkalmazásának is tekinthetjük.

Az egyik szöveg szerint a *lenyugvó naphoz* kell imát mondani, s megkérni arra, hogy vezesse elő a jósló istenséget.[47] Ez azt bizonyítja, hogy e korban az alvilágot[48] tartották Bés lakóhelyének. Más alvilági istenekhez, Anubishoz,[49] Thóth-Herméshez[50] hasonlóan Bés is megjelenik kezében az alvilág kulcsával.[51] Szepulkrális, valamint a túlvilággal összefüggő szerepére és a korai kereszténységgel való kapcsolatára érdekes fényt vet egy lelet: egy sírból előkerült, kereszttel ellátott nyakláncon egy Bés-szobor függött.[52]

[40] *W. Weber:* Die ägyptisch—griechischen Terracotten. Textband. Berlin 1914 Abb. 38.

[41] A kérdésről összefoglalóan: *L. Malten:* Das Pferd im Totenglauben. Jahrb. des deutschen Arch. Inst. Bd. XXIX, (1914) 179 skk.

[42] Ld. Pl. *N. de Garis Davies:* i. m. pl. XXXI, *Th. M. Davis:* The Tomb of Jouija and Touyou. London, 1907 33 skk., Fig. 2—3 stb.

[43] A Bés a vele rokon istenségek túlvilági szerepére összefoglalóan ld. *Krall:* i. m. 87. *Bonnet:* Reallexikon 109.

[44] *E. Naville:* Das ägyptische Totenbuch. Berlin 1886 Taf. XXXIX.

[45] *E. Naville:* Taf XLVII. Bés ijesztő és egyúttal humoros jellegére jól rávilágít az a tény, hogy a gyermekek körében, úgy látszik, a «mumus» szerepét játszotta. Egy ábrázolás szerint egy fiú társaival való játék közben Bés-szerű démonnak öltözött. (*Wreszinski:* Atlas III. 27. *Bonnet:* Reallexikon 109.)

[46] PGM. II. 10. sk. (Pap. Gr. Brit. Mus. CXXI), PGM. II. 48 sk. (Pap. Gr. CXXII. Brit. Mus.) Ld. még *Th. Hopfner:* Oriental-Religionsgeschichtliches aus den griechischen Zauberpapyri. Ägyptens. AO III. 1931. 328 sk. u. a. Griechisch ägyptischer Offenbarungszauber II. Leipzig 1924 §. 185 skk.

[47] PGM. II. 49. Az ünnepélyes megszólítás után a varázsló így könyörög a napistenhez: *ἣν γαίης κευθμῶνα μόλῃς, νεκύων ἐνὶ χώρῳ, πέμψον μάντιν ἐξ ἀδύτων τὸν ἀληθέα, λίτομαίσε . . . κύριε, ἔκπεμψον τὸν ἱερὸν δαίμονα . . .*

[48] *K. Preisendanz:* Akephalos der kopflose Gott. (Beihefte zum «Alten Orient» Heft 8) Leipzig 1926 45. Teljesen érthetetlen, hogy PGM. II. 48 Anm. 3-ban miért írja azt, hogy Bést égi lakásából kell előhívni.

[49] *S. Morenz:* Anubis mit dem Schlüssel. Wiss. Zeitschrift der Karl Marx Universität Leipzig III. 1953—54. 79 skk.

[50] *Erman:* Religion 409.

[51] *Morenz:* i. m. 82.

[52] *R. Engelbach:* Introduction to Egyptian Archaeology. Cairo 1946. 244. A szinkretizmus legkésőbbi szakaszában Bést Krisztussal is azonosították. *Kropp:* i. m. III. 10. Taf. 3. Bés és a gyermek Horus közeli kapcsolata nagyban hozzájárulhatott ehhez az egyébként nehezen magyarázható azonosításhoz. A Horus-táblákon pl. a vadállatokat ártalmatlanná tevő Harpokratés felett rendszerint Bés-fej jelenik meg. Egyes gemmákon viszont Harpokratés emelkedik ki Bés fejéből v. fejetlen testéből. *A. A. Barb:* Diva

Mint az előbbiekből látható, a római korban alvilági, démoni jellege került előtérbe. Ezzel függ össze valószínűleg jósisten szerepe is, hiszen az alvilági szellemeknek és halottaknak ebben a korban nagy szerepük volt a jövendőmondásban.

Az i. sz. IV. század közepén Abydosban, Osiris hajdani szent városában már Bés volt a legjelentősebb istenség. Ammianus Marcellinus[53] beszél jósdájának működéséről: XIX. 3—5 *materiam autem in infinitum quaestionibus extendendis dedit occasio vilis et parva: oppidum est Abydum in Thebaidis partis situm extremo. Hic Besae dei localiter*

1. kép

appellati oraculum quondam futura pandebat priscis circumiacentium regionum caerimoniis solitum coli. Et quoniam quidam praesentes, pars per alios desiderium indice missa scriptura supplicationibus espresse conceptis, consulta nominum scitabantur, chartulae sive membranae, continents quae petebantur, post data quoque responsa interdum remanebant in fano. Ex his aliqua ad imperatorem maligne sunt missa . . . Az istenséghez tehát írásban lehetett felvilágosításért fordulni. Az ott levő cédulák közül néhányat elküldtek az

Matrix. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XVI. 1953. Pl. 31 d. és 33 d. Kapcsolatukra ld. még *Campbell, Bonner:* i. m. 24 sk. Pl. II. fig. 30—32. Egyes terracották a gyermek Horushoz hasonló szopós Béseket mutatnak. *Perdrizet:* i. m. II. pl. XLII, XLIV. vö. még vol. I. 15.

[53] XIX 3 skk.

uralkodóhoz, s mivel kiderült, hogy némelyek a császári hatalomra vonatkozólag is tettek fel kérdéseket, külön megbízott szállt ki a vizsgálat lefolytatására. Előkelő személyiségek, többek között Egyiptom egyik volt praefectusa is belekeveredett az ügybe.

A memphisi Sarapieion ásatása során is került elő Bés szobor (ma a Louvreban 1. kép),[54] s lehetséges, hogy itt is — Apishoz hasonlóan jósló szerepe volt, s emellett valószínűleg termékenységet biztosító istennek is tekintették.

A korábban jelentéktelen Bés tehát a császárkor végére Egyiptom nagy isteneit is háttérbe szorította. Ennek ellenére, bár mint a fentebbiekből kitűnt, ha Bés későkori jellemző vonásai nagyban hozzá is járultak gonosz szellem szerepéhez, a legenda ezeket keresztény szellemben értelmezte át. Ha a kopt varázsszövegeket vesszük szemügyre, szembetűnő az ellentét. A mágikus irodalom a régi pogány vágányokon haladt, s Isist és Horust, sőt még más isteneket is régi mítoszaiknak megfelelő formában szerepeltette.[55] Bés körül azonban az egyiptomi vallás fénykora idején sem alakultak ki mítoszok, így alakja sokkal inkább ki volt téve a változásoknak, és átértelmezéseknek, mint a nagy isteneké. Ennek az átalakulásnak oroszlánrésze azonban még a pogány korra esett, és a kopt legendaíró a népi hiedelmek sok alvilági és démoni vonással rendelkező Bés istenét nem alap nélkül ruházta fel a gonosz szellemek számos legendából jól ismert tulajdonságaival.

[54] *J. Ph Lauer—Ch. Picard:* Les statues Ptolémaiques du Sarapieion de Memphis. Paris 1955. 9. fig. 5.

[55] Pl. Amon és Thoth. *W. H. Worrell:* Coptic Magical and Medical Texts. Orientalia IV. 1935 1 skk.

MÓCSY ANDRÁS

A DÉL-PANNONIAI CORNACATES AZ ÚJ DACIAI KATONAI DIPLOMÁN

C. Daicoviciu és D. Protase a Journal of Roman Studies 51. kötetében (1961, 63 skk. lapok) új dáciai diplomát tettek közzé. A 133. július 2-án kelt okmány Dacia Porolissensis seregéből való elbocsátásról szól. Legfontosabb tanulsága a daciai tartományi beosztás időrendjét illeti. Kisebb horderejű az a kérdés, amely elé a diploma tulajdonosának eredetmegjelölése állította a publikálókat és a JRS szerkesztőségét. Az eredetmegjelölést ugyanis a bronztábla vésője javította, s a javításkor egymásravésett betűk olvasása első pillanatra többféleképpen is lehetségesnek látszik. Mivel a megoldási kísérleteknél egy dél-pannoniai *civitas peregrina*, a *Cornacates* neve is szóba került, érdemes a kérdést megvizsgálnunk.

A diplomát a *cohors I Britannica (miliaria civium Romanorum equitata) Sepenestus Rivi f(ilius)* nevű közkatonája számára állították ki. Neve után a szokásos helyen következő eredetmegjelölést Daicoviciu és Protase *COR(I)NON*-nak olvasták, nem döntve el véglegesen, hogy *CORNON* vagy *CORINON* volt-e a szándékolt forma, s e népnévben egy britanniai törzs megnevezését gyanították. Tanulmányukhoz a szerkesztőség rövid megjegyzést fűzött (70. lap), és közölte a hat (vagy hét) betűből álló kritikus szó erősen nagyított képét. A szerkesztőségi megjegyzés egyetértett a publikálókkal abban, hogy eredetileg *PANNON* állt a diplomán, s ezt javították a kétes értelmezésű *COR(I)NON*-ra; a más forrással nem bizonyítható britanniai törzs feltételezését azonban elvetette, s helyette a dél-pannoniai *Cornacates* törzsére mutatott rá, amelynek neve az egyik legkorábbi diplomán (CIL XVI 2) és Pliniusnál *(n. h.* III 148) szerepel. A biztos párhuzamok nélkül álló két személynevet *(Sepenestus* és *Rivus)* inkább az illírből vezetné le a szerkesztői megjegyzés.

Míg a két román kutató által javasolt értelmezésnek az a gyengéje, hogy egy más adattal nem bizonyítható törzset tételez fel, addig a szerkesztői megjegyzés nem magyarázza meg azt, hogy miért csak az első három betűt javították át *(PAN → COR)*. A diploma kb. eredeti nagyságban közölt képe és a vitatott részlet erős nagyításban adott képe alapján a következőkben egy harmadik megoldást javasolnánk.

Megfigyelhető ugyanis az, hogy az első három betűnél melyik vésések voltak a későbbiek: azok, amelyek nem szenvednek törést, viszont fednek egyes más vésési vonalakat. Alábbi rajzunk, amelyet a részletfelvétel alapján készítettünk, de a másik felvétel élesebben kivehető vonalai alapján kiegészítettünk, talán világossá teszi azt, hogy először nem *PANNON*-t vésték, hanem *CORNA*-t, mert a második betűnél az *A* fedi az *O*-t, a harmadik betűnél pedig az *N* fedi az *R*-t. Az első betűnél a *C*-t mindössze egy függőleges vonal rávésésével alakították át *P*-vé, mert a *C* felső visszahajló szára változtatás nélkül megfelelt a diplomán használt *P*-k erősen nyitott ívének. A negyedik betűn *(N)* semmiféle javítás nem látszik, ezt tehát nem volt szükséges megváltoztatni. Az ötödik betű *(O)* mintha teljesen elfedne egy régebbi betűt, amelyből csak fent látszik némi nyom. A hatodik betűt a javításkor újonnan vésték. Ezek alapján a feltételezett eredeti szöveg *(a) CORNA* . . . volt, s ezt javították *PANNON*-ra úgy, hogy közben az elhibázott szöveg már kivésett betűit igyekeztek átformálni.

A betűvéső az eredetileg szándékolt szót az *A* betű felénél abbahagyta. E szónál mi sem gondolhatunk másra, mint a *Cornacates* nevére: *Sepenesto Rivi f. Cornacati*. Ezt támogatják a diploma tulajdonosának csapatára, a *cohors I Britannicá*-ra vonatkozó adataink is.

Ez a cohors a CIL XVI 26, 30 és 31. sz. diplomák szerint 80 és 85 között Pannóniában állomásozott. Táborhelyének megállapításához két adatot használhatunk fel: egy slankameni sírkő szerint (CIL III 3256) valahol a Szerémségben táborozott, előtte pedig

talán Brigetio környékén, mert a 105-ben elbocsátott közkatonának felesége azalus volt (CIL XVI 49).[1] Mindkét adatunk[2] britanniai származású katonát mutat, s ez megegyezik a csapat nevével is. Ennyiben tehát jogos lenne Daicoviciu és Protase elgondolása. Azonban a daciai diplomán egy 133-ban elbocsátott, tehát kb. 108-ban sorozott katona szerepel, míg a britanniai katonákat legkésőbb Domitianus alatt sorozták. Közben a cohors huzamosabb ideig Pannoniában állomásozott, s újabb legénységében inkább Duna-vidékieket kellene várnunk.

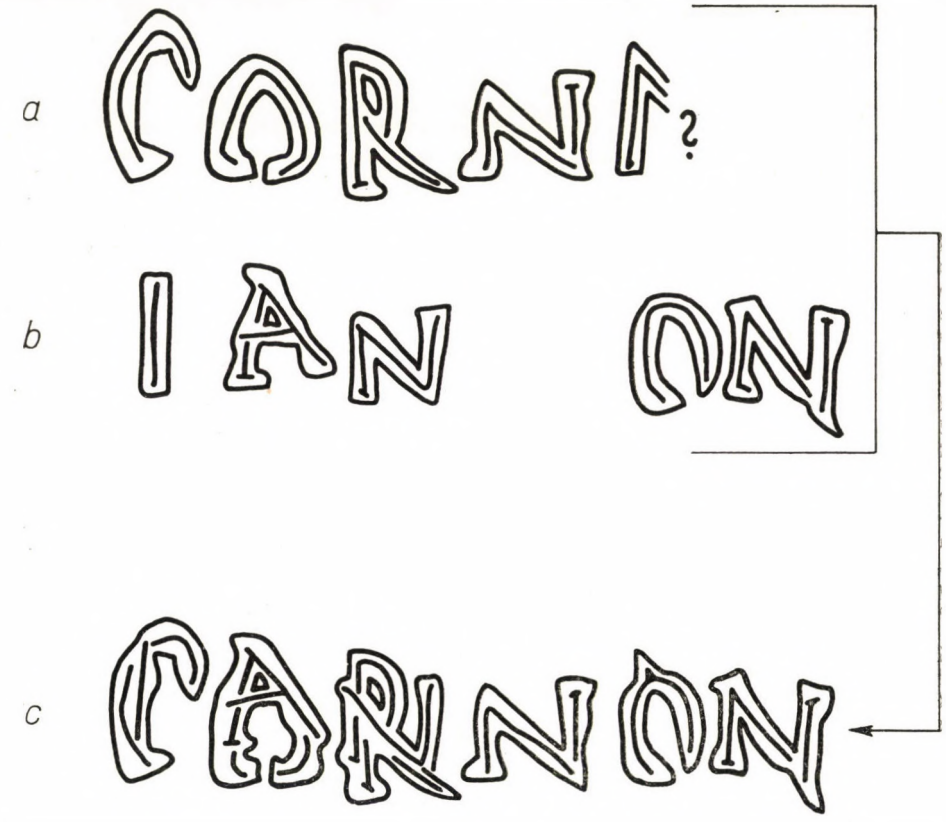

1. kép

Hogy a cohors csakugyan a Szerémségben állomásozott, arra további támpontunk is van. A Szerémség tudvalevően Domitianus és Traianus alatt átmenetileg Moesia Superiorhoz tartozott,[3] s a 105-ben kelt diplomán (CIL XVI 49) cohorsunk csakugyan Moesia Superior seregében van felsorolva (vö. CIL XVI 54 a 103—107. évekből). A századforduló idején azonban, úgy látszik, még nem volt a Szerémségben, mert két korábbi felső-moesiai diploma nem sorolja fel (CIL XVI 39, 46: a 93. és 100. évből). Ekkor talán még Brigetio vidékén állomásozott.[4]

[1] *Szilágyi J.:* Acta Arch. 2 (1952) 201.

[2] *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau (Diss. Bernenses I, 3. Bern, 1951) Nr. 1231—1232.

[3] PW—RE Suppl.-Bd. IX (1962) 584—585.

[4] Igaz, hogy nem szerepel ekkor a pannoniai diplomákon sem, azonban e diplomák (CIL XVI 42. 47) csak igen kis számú csapatot sorolnak fel, s így valószínű, hogy nem a teljes auxiliáris sereget adják.

A segédcsapatok helyben történő kiegészítése ebben az időben már állandó módszere a római hadvezetésnek. Érthető tehát, hogy a Szerémségben állomásozó cohorsot szerémségi civitas, a *Cornacates* tagjaival egészítették ki.[5] Nem sokkal Sepenestus besorozása után a *cohors I Britannica* Daciába indult,[6] hogy annak egyik állandó alakulatát képezze.

Miért kellett azonban az eredetileg szándékolt *Cornacati* megjelölést félbehagyni és *Pannon(io)*-ra javítani? Ezt a pannoniai eredetű katonák diplomáinak áttekintése magyarázza meg. A katonák eredetét mindazon diplomákon, amelyeket a pannoniai *exercitus* számára állítottak ki, a *civitas* pontos megnevezésével jelölték,[7] míg a más tartományokban elbocsátott pannoniaiak eredetét az általánosabb *Pannonius*-szal adták meg.[8] E szabály alól egyetlen kivételt ismerünk eddig.[9] A daciai seregből elbocsátott Sepenestus neve után ezért a *Pannonius* volt a formailag kifogástalan. A diploma betűvésője ezt csak akkor vette észre, amikor a pontosabb, de nem szokásos *Cornacati*-ból az első néhány betűt már kivésre. A *Cornacati* origo megjelölés többféleképpen juthatott a véső tudomására. Akár úgy, hogy a névsor, amelyből a tulajdonosok adatait vette, azt adta meg, akár úgy, hogy a vésésnél jelen levő Sepenestus azt diktálta be neki, miközben a véső csak később vette észre, hogy a megadott név itt nem szokásos.

Végül talán nem felesleges, ha a *civitas Cornacatium*-ot említő forráshelyeket felsoroljuk: Plinius (h. n. III 148) az Agrippa-féle összeállítás alfabetikus felsorolásából átvéve említi. Claudius idejében, egy 54 előtt kelt diplomán *Cornacas* katona szerepel (CIL XVI 2). Pannonia 102-ben fungált helytartóját, Q. Glitius Agricolát Taurinumban több bázison tisztelte meg a *civitas Cornacatium* (CIL V 6985—6986).[10] Ebből következik az is, hogy 102-ben a *Cornacates* Pannoniához, nem pedig Moesia Superiorhoz tartoztak. Ez szinte egyetlen támpontunk arra nézve, hogy Domitianus és Traianus idejében merre lehetett Pannonia és Moesia Superior közös határa.

[5] Mivel a *Sepenestus* és *Riv(i)us* nevek komoly analógia nélkül állanak, nem lehetnek sem támogató, sem cáfoló érvek a törzsi hovatartozás eldöntésénél. A *-stus* végződés miatt az illír eredet valószínűbb. A keltánál jóval differenciáltabb balkáni és Duna-vidéki illír névadásba e nevek beillesztése nyilván jóval könnyebb.

[6] 110-ben már Daciában van: CIL XVI 57.

[7] CIL XVI 2. 4. 31. 61. 96. 97. 99. 104. 112. 123. 178. 179. 180.

[8] CIL XVI 17. 20. 69. 185.

[9] CIL XVI 55: a raetiai *exercitus*-ból elbocsátott Boius diplomája. Azonban itt is lehetne kiutat találni akkor, ha a Rajna-menti boiusokra gondolnánk. Ezt azonban megalapozatlannak érezzük. — Nem vettük figyelembe természetesen a városi origokat, amelyek más elbírálás alá esnek: CIL XVI 18. 151. 155. 156.

[10] *Reidinger* kétségbe vonja e bázisok olvasását. Szerinte nem . . . *RNACATIVM*, hanem . . . *ENACATIVM* áll a kövön. Sajnos nem közli értesülésének forrását. Tekintve, hogy . . . *enacatium* végződésű pannoniai civitasról nincsen tudomásunk, nem látjuk okát annak, hogy a hagyományos olvasástól eltérjünk. (*W. Reidinger:* Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens. [Antiquitas I, 2. Bonn, 1956] 173, 228. j.)

HARMATTA JÁNOS

A REJTÉLYES NYUGATPAMIRI FELIRAT MAGYARÁZATÁHOZ

A Nyugati-Pamiron, a Tádzsik SzSzK Hegyi-Badahsáni területén, 1956-ban az A. N. Bernstam vezetése alatt működő szovjet régészeti expedíció a Horog város felé vezető autóút mellett, Dajr-aszan helység elhagyása után egy sziklafeliratot fedezett fel. E feliratról az expedíció egyik résztvevője, Erdélyi István adott hírt.[1] Leírása szerint a

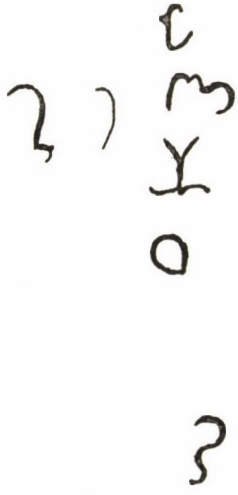

1. kép

felirat «egy széltől-fagytól simára koptatott nagy sziklán» helyezkedett el, s a betűk árkai már teljesen felvették a kő sötétszürke színét. A felirat betűi elég nagy méretűek, Erdélyi szerint egyenként kb. 15—20 cm nagyságúak. A feliratról készített fényképfelvétel ugyan nem sikerült, de Erdélyi közölte a feliratról készített rajzot, s ennek alapján bizonyos mértékben képet alkothatunk róla. Mivel a felirat betűi igen nagy méretűek voltak, valószínű, hogy Erdélyi — még ha nem is volt fogalma az írás jellegéről s a betűk tipikus formáiról — alapjában véve helyesen rögzítette alakjukat.

A felirat mindössze hat vagy hét betűből áll, s ezek igen sajátságos módon helyezkednek el. Legfelül, az 1. sorban 1 betű van, ez alatt, a 2. sorban ismét egy, majd ettől balra még egy vagy kettő. A bizonytalanság onnan származik, hogy Erdélyi megfigyelése szerint a középső betű ebben a sorban más színeződésű, mint a többi, s ezért véleménye szerint újabb keletű lehet. A betűbevésés elszíneződésének azonban többféle oka is lehet, s ezért teljesen nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy ez a betű is egykorú a többivel. Ezután a 3. és 4. sorban az 1. sor betűje és a 2. sor jobbszélső betűje alatt egy függőleges vonalban ismét egy-egy betű, majd egy sornyi hézag után az 5. sorban

[1] Ld. *Erdélyi I.*: AntTan 10 (1963) 58 sk. («Egy rejtélyes felirat a Nyugati-Pamiron»).

ismét egy betű. Az írásjeleknek ez az elhelyezése — bármilyen írásra gondoljunk is — meglehetősen érthetetlen. Ezt a problémát azonban szerencsére megoldja Erdélyinek az a megfigyelése,[2] hogy a szikla alakja az írásnak csak ezt az elhelyezését engedte meg. Úgy látszik tehát, hogy a szikla egy hozzávetőleg másfél méter magas, keskeny oszlopot alkothatott, amely a 2. sornál kiszélesedett, s az írásra 50—60 cm nagyságú felületet nyújthatott. A többi soroknál a sziklafelület csak mintegy 30 cm széles lehetett. Az a körülmény, hogy a 2. sor jobbszélső betűje pontosan a többi sorok betűivel egy függőleges vonalban helyezkedik el, esetleg arra mutathat, hogy az írás iránya jobbról balra halad. Ellenkező esetben ugyanis azt várhatnánk, hogy az 1., 3. és 4. sor betűi a hely adta lehetőségekhez képest a 2. sor jobbszélső betűjétől legalábbis egy kissé balra helyezkednek el. Az írás balra haladása mellett szól az a tény is, hogy a 2. sorba több betűt írtak. Ha ugyanis az írás jobb felé haladna, akkor a 2. sorba a jelenlegi jobbszélső betűtől balra bizonyára nem írtak volna írásjeleket. Hogy az 5. sor betűje miért lóg ki egy kissé jobbra a sorból, a kő alakjának pontos ismerete nélkül nehéz megállapítani.

Bármennyire kockázatos is egy mindössze 6—7 betűből álló felirat írásának jellegét meghatározni, feliratunk esetében ezt a kockázatot erősen csökkenti a betűk igen jellegzetes volta. Éppen ezért a felirat írásának jellegét illetően nem is lehetnek kétségeink. Ha összehasonlítjuk a felirat betűinek formáit az ezen a területen számba jövő indiai, iráni és belsőázsiai írások különböző változataival, akkor azonnalmegállapíthatjuk, hogy kharoṣṭhī írással van dolgunk.[3] Vegyük sorra a felirat egyes betűit.

Az első sorban látható betű alapformája kétségtelenül *ṇa*. Megfigyelhető azonban ezen az akṣarán két vonás, amely olvasatát esetleg módosíthatja. Erdélyi rajzából úgy látszik, mintha a betű függőleges szárának felső harmadából egy vonás állna ki balfelé. Ha ez valóban szándékolt bevésés, nem pedig csak a kő kitöredezése, akkor *o*-mātrānak tarthatjuk. Ugyancsak a betű függőleges szárának alsó részéből indul ki jobbfelé, kissé felfelé egy vonás, amely általában az *r* jele szokott lenni, de olykor hangérték nélkül is előfordul.[4] Ha mindkét módosító jel valóban számításba vehető, akkor az akṣara hangértéke *ṇro* lenne. Ilyen akṣara az eddig ismert kharoṣṭhī írásos anyagban nem fordul elő, s hangtörténeti szempontból előfordulása nehezen is lenne elképzelhető. Kétségtelen azonban, hogy a *ṇa* akṣarának ilyen módosítása elméletileg a többi akṣara analógiája alapján lehetséges, s figyelembe véve, hogy a felirat nem ind környezetben íródott, nem tarthatjuk teljesen kizártnak egy ilyen idegenszerű betűalak előfordulását. Az akṣara lehetséges olvasatai: *ṇa, ṇo, ṇra, ṇro* közül *ṇo* és *ṇro* kevésbé valószínű, mert a betű függőleges szárából balfelé kiálló vonás kissé rövid ahhoz, hogy világos *o*-mātrānak tekinthessük.

A 2. sorban jobbról bal felé haladva az első betű világosan *yaṃ*-nak olvasható. A *yaṃ* akṣarának ehhez az alakjához pontos párhuzamot találunk a taxilai rézlemez feliratában,[5] amelyben ez a betűforma a 3. és 4. sorban a *puyayaṃto* szóban kétszer is előfordul. A taxilai rézlemez keltezése a régibb saka éra 78. éve, s ez valószínűleg i. u. 12-nek felel meg.

A 2. sor második betűje, amely bevésésének színe Erdélyi megfigyelése szerint elüt a többiétől, szintén könnyen azonosítható. Alakja egyezik a kharoṣṭhī írás *a* akṣarájával, bár felső részének ívelése valamivel rövidebb, mint ennél a betűnél szokott lenni. Lehet azonban, hogy ez a bevésés valóban későbbi eredetű, s alakja csak véletlenül hasonlít a kharoṣṭhī írás *a* akṣarájára.

A harmadik betű ebben a sorban eléggé jellegzetes alakú. Ez is *a* akṣarának határozható meg, amely azonban alul az anusvāra *ṃ*-et kifejező horoggal van ellátva, olvasata tehát *aṃ*. E betűforma legközelebbi párhuzamát a greko-ind királyok pénzeinek kharoṣṭhī feliratain találhatjuk.[6] Meg kell azt is jegyeznünk azonban, hogy ez az *ṃ*-t jelölő horog nem minden esetben fejez ki valóságos hangértéket.[7] Így az *aṃ* mellett *a* olvasattal is számolhatunk.

[2] Szíves szóbeli közlése.

[3] *Sir Harold Bailey*, akivel e feliratról a XXVI. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson Új-Delhiben beszélgettem, s akinek a feliratot megmutattam, szintén azonnal felismerte kharoṣṭhī jellegét.

[4] Ld. *St. Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions with the Exception of those of Aśoka. Corpus Inscriptionum Indicarum. Vol. II. Part I. Calcutta 1929. CXXV, 166.

[5] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. 28, V. tábla.

[6] Ld. *G. Bühler:* Siebzehn Tafeln zur indischen Paleographie. Strassburg 1896. I. tábla 1/VII.

[7] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. CXIX.

A 3. sorban látható akṣara kétségtelenül *ja*. Alakja eléggé archaikus. Legközelebb áll hozzá Aśoka kharoṣṭhī feliratainak *ja* aksarája. Különösen figyelemre méltó az akṣara alatti vízszintes vonás, amelynek párhuzamát részben szintén Aśoka kharoṣṭhī feliratainban, részben pedig a greko-ind uralkodók pénzein találjuk meg.[8]

A 4. sorban elhelyezkedő akṣara *ya*-nak határozható meg. E betű leggyakoribb formája szélesre írt görög lambdára emlékeztet. Megfigyelhető azonban, hogy felső csúcsa sokszor elgömbölyödik, mint a Kala Sang-i feliraton a *[saha]yaraṇa* szóban,[9] alsó nyitott részén pedig szárai párhuzamosakká válnak, vagy éppen egymás felé közelednek, mint a Peshāwar Museum feliratán az ⌜*a*⌝*ya* szóban.[10] Az is előfordul azonban, hogy a *ya* két szára alul csaknem teljesen összeér, mint a Kurram-i feliraton a *ṣadrayadanaprachagra* szóban,[11] s az egész akṣara csaknem egy zárt köralak benyomását kelti. A Kurram-i felirat, amelyen feliratunk *ya* akṣarájának legközelebbi párhuzamát találhatjuk, a kusán éra 20. évéből származik, ami valószínűleg i. u. 154-nek felel meg.

Végül az 5. sorban látható akṣara meghatározása némi nehézséget okoz. Pusztán formáját tekintve e betű elég közel áll a Mamāne Dherī-i felirat *a* akṣaráihoz, amelyeknek alsó szárrészét lágy ívelésű horog hosszabbítja meg. Ennek ellenére nem valószínű, hogy *a*-val lenne dolgunk, mert mint a 2. sor *aṃ* akṣarája mutatja, a felirat készítője más *a* formát használt. Így inkább arra gondolhatunk, hogy a szóbanforgó írásjel a *ho* akṣara sajátságos formája. Ha a betű balra hajló alsó szárrészét elhagyjuk, akkor egy olyan *ha* akṣara áll előttünk, amely pontosan egyezik ennek az írásjelnek Aśoka feliratain használt egyik változatával,[12] csupán annak alsó szárrésze valamivel hosszabb. Feliratunk akṣarájánál a balra hajló alsó szárrészt leginkább *o* mātrānak tarthatjuk, mert *ṃ* jelölése esetén e szárrésznek lényegesen nagyobbnak és erősebben ívelőnek kellene lennie. Nehézséget okoz mindenesetre az *o* mātrā elhelyezkedése. Általában ugyanis az *o* mātrā a *ha* akṣara alsó harmadának bal felé kiálló részén szokott elhelyezkedni, nem pedig szárának az alsó végén, mint jelen esetben. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy az *o* mātrā elhelyezkedése talán valamennyi magánhangzó mātrā között a legváltozatosabb lehet.[13] A sok különböző lehetőség között az az eset is előfordul, amelyet feliratunk *ho* akṣarájánál figyelhetünk meg, hogy az *o* mātrā vonala az akṣara alsó végéhez kapcsolódik. Ezt láthatjuk a Swāt-i edényfelirat *do* akṣarájánál is (a *Theudorena* szóban).[14] Nincs tehát komoly akadálya annak, hogy feliratunk utolsó írásjelét *ho* aksarának határozzuk meg.

A fentiek alapján a dajr-aszani feliratnak következő olvasása adódik:

ṇa/ṇra
yaṃ a(?) aṃ
ja
ya
ho

A felirat szövegének második fele már első látásra is világosan értelmezhető: *jaya ho* «győzelmes légy!». Az első szó a szanszkrit *jaya-* 'győztes, győzelmes; nyertes' melléknév megfelelője. Gondolhatnánk önmagában véve természetesen a szanszkrit *jaya-* 'győzelem; nyereség' szóra is, azonban a következő szó ezt az értelmezési lehetőséget kizárja. A *ho* szó ugyanis a szanszkrit *bhava* 'légy' alak megfelelője, amely mellett csak melléknév állhat. A *ho* alak hangtörténeti fejlődése pontosan megegyezik a krorainai prákrit *hotu*-éval, amely óind *bhavatu* alakra megy vissza.[15]

A felirat második részének jelentése kétségtelenné teszi, hogy első részében, a *ṇa/ṇra-yaṃ-a(?)-aṃ* szóban valamilyen személynévvel állunk szemben, azaz az egész felirat értelme a következő kell hogy legyen: «Te, X. Y. légy győzelmes!». A személynév

[8] Ld. *G. Bühler:* Siebzehn Tafeln zur indischen Paleographie. I. tábla 12/I, 12/V és 12/VII.
[9] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. XI. tábla.
[10] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. XXIII. tábla 9.
[11] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. XXIX. tábla D, 2. sor.
[12] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. I. tábla 1.
[13] *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. CXX.
[14] Ld. *Konow:* Kharoshṭhi Inscriptions. I. tábla 1.
[15] Ld. *T. Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. Cambridge 1937. 45.

DAJR-ÁSZAN	AŚOKA	GREKO-IND PÉNZEK	GREKO-IND, SAKA, KUSÁN FELIRATOK				
ṇra	ṇa		ṇo	*ṇro			
yaṃ		yaṃ	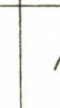 yaṃ	TAXILA 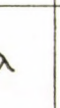 yaṃ			
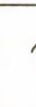 aṃ	a	aṃ					
ja	ja	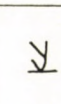 ju	ja				
ya	ya	yu	KALA SANG 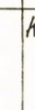 ya	PESHĀWAR 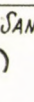 ya	KURRAM 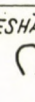 ya		
ho	ha	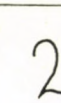 ha	WARDAK 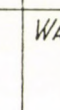 ho	MAMĀNE DHERĪ 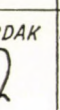 a	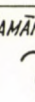 ha	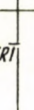 da	SWĀT do

2. kép

meghatározásához mindenekelőtt alakját kell tisztáznunk. Mivel az *a* akṣara létezése a szóban bizonytalan, s mivel *-aa-* szóvégre legfeljebb eredeti **-aka* végződés esetén gondolhatnánk, legcélszerűbb ezt a betűt, amely Erdélyi szerint is későbbi bevésés, figyelmen kívül hagynunk. Ebben az esetben a *ṇayaṃa(ṃ)* vagy *ṇrayaṃa(ṃ)* névalakot kapjuk, amely azonnal a *Nārāyaṇa* névre emlékeztet bennünket. Nārāyaṇa Belső-Ázsiában való megjelenésében nem volna semmi meglepő. Alakja a buddhizmus útján a belső-ázsiai népeknél, szogdoknál, sakáknál széleskörűen elterjedt. Így találjuk meg saka szövegekben mint egy Buddha nevét: *nārāyi jasta be'ysa* «Nārāyaṇa, a Buddha»,

továbbá mint egy *deva* megjelölését: *nārāyaṃ gyastä* és *nārāya jasta* «Nārāyaṇa, a *deva*», *naraṃda agvihasti khū nārāyaṃ ḡyastä* «elment legyőzhetetlenül, mint Nārāyaṇa, a *deva*». Nārāyaṇa mint *deva* többször előfordul a buddhista szogd irodalomban is, így többek közt a Vessantara-jātakában: *n'r'y'n byy* »Nārāyaṇa, a *deva*».[16] Nem volna tehát semmiképpen sem feltűnő, hogy feliratunkon Nārāyaṇa neve éppen az adott összefüggésben szerepel. Valószínű, hogy Belső-Ázsiában több helyen is lehetett Nārāyaṇának mint *deva*-nak helyi kultusza, s az idézett saka szöveghely is bizonyítja, hogy Nārāyaṇának mint legyőzhetetlen istenségnek, a képzete a buddhizmus keretében is megőrződött. Így egy «Nārāyaṇa győzelmes légy!» szövegű felirat Belső-Ázsiában is teljes mértékben beleillik Nārāyaṇa helyi tiszteletének keretébe. A felirat egészének tartalmát és jellegét tekintve jó párhuzama Mihirakula pénzeinek *jayatu vṛṣa* «győzz Śiva!» felirata.[17]

Hátra van még annak a kérdésnek tisztázása, hogyan jöhetett létre az idegenszerű *ṇrayaṃa(ṃ)* alak a kharoṣṭhī írásban várható **ṇaraya(ṃ)ṇa* vagy **naraya(ṃ)ṇo* helyett. Természetesen nincs kizárva az a lehetőség, hogy egyszerűen a név helyi «barbár» kiejtést tükröző átírásával van dolgunk. A *Nārāyaṇa* név a prákritban **Narayaṇa*-vá fejlődhetett, s az *ṇ* nazalizációja s az első szótag magánhangzójának redukálódása által létrejött helyi **Nəraya˜a* alakot a *ṇrayaṃa(ṃ)* íráskép elég pontosan visszaadhatta. Lehet azonban az is, hogy sajátságos prákrit nyelvjárási fejlemény rejlik a név idegenszerű alakja mögött. Az északnyugati prákritban, elsősorban a krorainai szövegekben elég gyakori jelenség a második szótagbeli magánhangzó eltűnése.[18] Így ebben egy **Narayaṇa* alakból könnyen **Naryana* fejlődhetett. Ugyancsak jellemző az északnyugati prákritra az első szótag szótagzáró *r*-jének hangcseréje az előtte álló magánhangzóval, mint többek közt a *dhrama* < *dharma*, *grabhagara* < *garbhagara*, *krama* < *karma*, *pruva* < *purva*, *draśana* < *darśana* szavakban.[19] E hangváltozás keretében a **Naryana* alaknak **Ṇrayana* fejleményét tehetjük fel. Ez lényegében azonos azzal az alakkal, amelyet a *Ṇrayaṃa(ṃ)* íráskép tükröz. Valószínű ugyanis, hogy a *yaṃ* akṣara használata e szóban összefügg azzal a gyakorlattal, amelyet a krorainai prákritban figyelhetünk meg, s amely szerint a szóvégi *-an* kifejezésére az *-aṃ* írást, azaz az előző akṣarához írt anusvārát használják.[20] Mivel a szogd és saka alakok azt mutatják, hogy az átvett prákrit alak legtöbb esetben már elvesztette szóvégi magánhangzóját (vö. szogd **Narayan*, saka *Nārāyaṃ*), ezzel a jelenséggel feliratunk esetében is számolhatunk. Az ilyen módon létrejött **Ṇrayaṃ* alak azonban még hosszú ideig a **Ṇrayana* írással váltakozhatott, mint ahogy a krorainai prákritban is egymás mellett voltak használatban a *rotaṃ* és *rotaṃna*, *gamaṃ* és *gamaṃna*, *śramaṃ* és *śramaṃna*, *śramana* alakok.[21] Valószínű, hogy ennek a kétféle írásmódnak a keveredését tükrözi feliratunkon a *Ṇrayaṃa(ṃ)* alak, vagy pedig a feliratkészítő az eredetileg írt **Ṇrayaṃ* alakot utólag *Ṇrayaṃa(ṃ)*-ra «javította».

A *Ṇrayaṃa(ṃ)* név hangtörténeti problémáinak vizsgálata már átvezet ahhoz a kérdéshez, milyen helyzetet foglal el feliratunk nyelve a prákrit nyelvek körében. A feliratnak valamennyi eddig megfigyelt nyelvi sajátossága, a *bhava* > *ho* fejlődés, a második szótag magánhangzójának eltűnése, az *r* hangátvetése, az északnyugati prákrit, a gāndhārī irányába mutat. Pontosan megegyezik a krorainai prákrittal feliratunknak az a nyelvi sajátossága is, hogy az eredetileg accusativusi *-a* végződést *[Ṇrayaṃa(ṃ), jaya]* használja nominativusként is.[22] Így amennyire egy rövid feliratból egyáltalán lehet ilyen természetű következtetést levonni, igen valószínűnek látszik, hogy a dajr-aszani felirat ugyanazt a prákrit nyelvet tükrözi, amelyen Aśoka feliratainak északnyugati csoportja és a krorainai dokumentumok íródtak, s amelyet Sir Harold Bailey gāndhārī prákritnak nevezett el.[23]

A dajr-aszani felirat jelentősége éppen abban áll, hogy földrajzi helyzeténél fogva mintegy kezünkbe adja a hiányzó láncszemet az északindiai és a keletturkesztáni

[16] A saka és szogd adatokra ld. *H. W. Bailey:* BSOAS 10 (1942) 909, 914; *E. Benveniste:* Vessantara Jātaka. Paris 1946. 58—59 és Textes sogdiens. Paris 1940. 107.

[17] Ld. erre *M. A. Stein:* Indian Antiquary 34 (1905) 13.

[18] *Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. 4.

[19] Ld. *Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. 14.

[20] *Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. 4.

[21] *Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. 4.

[22] Ld. erre *Burrow:* The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan. 22.

[23] BSOAS 11 (1947) 764 sk.

kharoṣṭhī írásos dokumentumok között. Mint ismeretes, Kelet-Turkesztánba nyugat felől két útvonal vezetett az ókorban. Az egyik, a Ptolemaiostól leírt kereskedelmi útvonal Baktrából indult ki és a Surχāb völgyében vezetett Kāšγar felé. A másik útvonal részben Kelet-Iránból, részben pedig Észak-Indiából indult ki, majd a két útvonal a Pendzs völgyében találkozott, s ezen haladt Taš-kurγan, onnan pedig egyrészt Yarkand, másrészt pedig Kāšγar felé. Feliratunk lelőhelye az utóbbi útvonal mentén helyezkedik el, s így a kharoṣṭhī írásbeliség Kelet-Turkesztán felé való terjeszkedési útjának fontos tanúbizonysága.

A felirat történeti hátterének pontosabb megrajzolásához szükséges lenne korának hozzávetőleges meghatározása. Erre vonatkozólag egyelőre csak betűformáiból vonhatunk le bizonyos következtetéseket. Mint láttuk, a felirat betűformái elég sok archaikus vonást őriznek, azonban nem hiányoznak az olyan formai sajátoságok sem, amelyek már a saka vagy egyenesen a kusán korra mutatnak (a *yaṃ* és a *ya* alakja). Ezek az utóbbi jellegzetességek bizonyára *terminus post quem*-et jelentenek, a felirat korának meghatározása szempontjából. A Kurram-i felirat, amely a *ya* akṣara alakjához a legközelebbi párhuzamot nyújtja, az i. u. II. század közepe tájáról származik, s ennek alapján a dajr-aszani feliratot legvalószínűbben az i. u. II. század második felébe helyezhetjük. Ha e feltevést későbbi leletek igazolják, akkor feliratunk időben megelőzi az i. u. III. század közepe táján kezdődő keletturkesztáni niyai és krorainai kharoṣṭhī írásos emlékeket.

Sajnos, későbbi kharoṣṭhī sziklafeliratok hiányában a dajr-aszani felirat korának felső határát egyelőre nem lehet pontosan megállapítani. Nem zárható ki ugyanis jelenleg annak a lehetősége, hogy a sziklafeliratok a kharoṣṭhī írásnak archaikusabb, lapidárisabb formáját őrizték meg, mint a fára vagy más íróanyagra írt dokumentumok. Így elméletileg azzal is kell számolnunk, hogy a dajr-aszani felirat lényegesen későbbi időből származhat, mint ahogy ezt a betűk formái alapján feltehetnénk. Ebben az esetben a felirat történeti hátterének magyarázatára más lehetőség is kínálkozik. A T'ang-shu (CCXXI. b. 5 v) tudósítása szerint a VIII. század elején *Kü-mi* ország királya, *No-lo-yen* az arabok támadásai és rablóhadjáratai ellen a kínai udvarhoz fordult segítségért.[24] A Ts'ê-fu-yüan-kuei meg is őrizte (999. cap. 15 v) ennek a kínai császárhoz intézett levélnek a szövegét: «Mon arrière grand-père, mon grand-père et mon père, mes oncles et mes frères aînés et cadets depuis longtemps et jusqu'à nos jours ont été sincèrement dévoués à votre grand empire. Maintenant les *Ta-che* (Arabes) sont venus faire des ravages. Le *T'ou-ho-lo* (Tokharestan) ainsi que le royaume de *Ngan* (Boukhârâ), le royaume de *Che* (Tachkend), et le royaume de *Pa-han-na* (Ferghânah) se sont tous soumis aux *Ta-che* (Arabes). Dans mon royaume, tout ce qu'il y avait dans mes trésors et mes magasins, tous mes objets précieux et mes joyaux, ainsi que les richesses du peuple qui m'est soumis, ont été réquisitionnés par les *Ta-che* (Arabes) qui sont partis en les emportant. J'espère humblement que la bonté impériale fera en sorte que les *Ta-che* (Arabes) reçoivent l'ordre de renoncer aux taxes réquisitionnées dans mon royaume. Moi et les miens nous pourrons alors pendant longtemps garder la porte occidentale de votre grand empire. Je prie humblement que votre éclat m'illumine; tel est le voeu de votre sujet.»[25] A *No-lo-yen* névnek a Ts'ie yün alapján rekonstruálható T'ang-kori kiejtése **Nå-lâ-i̯än*,[26] s ez egy idegen **Narayan* alaknak lehet a kínai átírása. A *Kü-mi* országnév (a Ts'ie yün alapján rekonstruált T'ang-kori hangalak **kɨu-mi̯ĕt*[27]) az arab írók *Kumēd* s az antik földrajzi irodalom *vallis Comedorum* megjelölésének felel meg.[28] Ennek az országnak a központi területe a Surχāb völgye volt, de déli irányban is messze kiterjedt. Mivel Šiγnān, amelynek területén ma Dajr-aszan fekszik, a kínai itinerariumok tanúbizonysága szerint a VIII. században még egy keletebbre, egyik irányban *Kü-mi* és Kāšγar, másik irányban pedig Vaγān és Taš-kurγan között fekvő területet foglalt magában, feliratunk lelőhelye valószínűleg abban az időben még *Kü-mi*-hez tartozhatott.[29] Ebben az esetben pedig kézenfekvő arra gondolni, hogy a dajr-aszani felirat *Nrayaṃa(ṃ)* neve nem a buddhista istenalakra, hanem a kínai források *No-lo-yen*-jére vonatkozik, s az egész

[24] *E. Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Paris. 164.

[25] *Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 204.

[26] *B. Kalgren:* Grammata Serica Serica. BMFEA 12 (1940) Nr. 350/a + 6/a + 203/a.

[27] *Kalgren:* Grammata Serica. Nr. 121/d + 405/r.

[28] Ld. *Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 164, 1. jz.; *J. Markwart:* Wehrot und Arang. Leiden 1938. 55 skk.

[29] Šiγnān VIII. századi fekvésére és kiterjedésére ld. *Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 162—3, 4. jz.

felirat a kínai császárhoz intézett levélben tükröződő általános hangulat kifejezéseképpen jött létre. A VIII. század eleje mindenesetre a legkésőbbi időpont, amely Belső-Ázsiában egy kharoṣṭhī felirat készítése számára elképzelhető lenne.[30]

Bármelyik elgondolás bizonyuljon is helyesnek — a feliratnak az i. u. II. századba való helyezése egyelőre valószínűbbnek látszik —, e rövid kharoṣṭhī írásos prákrit nyelvemlék fontos történeti tanúbizonysága az India és Belső-Ázsia közötti régi kapcsolatoknak.

[30] A kūčai kharoṣṭhī dokumentumok valószínűleg ennél korábbi időből származnak.

CZEGLÉDY KÁROLY

A KÉSŐÓKORI BELSŐ-ÁZSIA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

A türk rovásírásos feliratok egyik helye szerint a türkök a VIII. század első felében a távoli nyugatra, a Szir-darja vidékére is vezettek hadjáratot. Itt, a Szir-darja környékén a türk csapatok a feliratok szövege szerint egészen *K.ngü-Tarban* vidékéig jutottak el. Az utóbbi nevet, bár magánhangzói a szövegben hiányosan vannak jelölve, a feliratok hangjelölési szokásait figyelembe véve Thomsen és nyomában az egész szakirodalom *Kängü-Tarban* formában olvassa. Ehhez a névhez azonban még egész sor más filológiai és történeti földrajzi probléma tartozik, amelyek mind ez ideig tisztázatlanok. E kérdésekkel kívánok ma röviden foglalkozni előadásomban.

A *Kängü* név magyarázatára már a türk feliratok első kommentálói igen figyelemre méltó kísérleteket tettek. Így F. Hirth, ha kételkedve is, már 60 évvel ezelőtt felvetette azt a gondolatot, hogy ez a név a régi *K'ang-kü* országnévvel függ össze. K'ang-kü országa a kínai források tanúsága szerint a párthusok keleti szomszédságában volt, a Szir-darja vidékén, abban az időben, amikor Kínában a Han dinasztia, Iránban pedig a párthusok voltak uralmon. A legkorábbi kínai források[1] szerint K'ang-kü fővárosa körülbelül 300 km-re északnyugatra volt Čāč tartományától, tehát a modern Taskendtől, a Szir-darja középső folyásánál, az északi part közelében. Déli irányban azonban K'ang-kü nemcsak Čāč tartományát foglalta magába, hanem Sogdianat is a Szir-darja és az Amu-darja között. Később — szintén a kínai források szerint[2] — a régi *K'ang-kü* név lerövidült és a *K'ang* formát vette fel. Mint önálló ország K'ang-kü i. u. 350 táján szűnt meg létezni, amikor egész területét elfoglalták a különböző forrásokban *hiung-nu*, *χyōn*, *chionita*, *χōn* és *hon* néven említett hunok, akiknek itteni ága később, az V. és a VI. században, a *heftalita* nevű nemzetség uralma alatt állt.[3] A heftaliták

* A New Delhiben megtartott, XXVI. Nemzetközi Orientalisztikai Kongresszuson, 1964. jan. 5-én elhangzott előadás szövege.

[1] A C'ien Han-šu 61. és 96/A. fejezetei, amelyek az i. e. 129/8., valamint az i. e. 36. évek állapotaira vonatkoznak; a Hou Han-šu 118. fejezete, i. u. 120 körül; a Wei-lio, i. u. 240 körül és a Cin-šu, i. u. 280 körül.

[2] Pei-ši (Wei-šu, i. u. 4—5. század).

[3] [A heftaliták szogd neve, amint arra 1954-ben rámutattam (Magyar Nyelv L, 149—150) *χōn* volt. Amint akkor is hangsúlyoztam, ez a Menandrosnál fennmaradt névalak a türköknél járt bizánci követség szogd tolmácsának a szájából származik, s ezért mint szogd névalak értelmezendő. A szogd *χōn* névalak újabban, legalábbis egy esetben, vitathatatlanul mint népnév fordul elő a szovjet kutatóktól megtalált és kiadott szogd dokumentumokban, amelyek az i. u. 723 előtti időkből származnak. Az új szövegek kiadói először a nyugati «hun»-éhoz hasonló általánosító névhasználatot, közelebbről pedig 'keleti türk' jelentést tulajdonítottak a *γwn* névnek Согдийские документы с горы Муг II [1962], 120—121, 201), újabb magyarázatukban (uo. III [1963], 94) azonban bizonyítás nélkül «lehetséges»-nek gondolják azt is, hogy a *γwn* név a heftalitákat jelöli. A magam részéről a világos földrajzi és történeti körülményekre való tekintettel (vö. Magyar Nyelv, i. h.) ezt az utóbbi magyarázatot tekintem egyedül lehetségesnek. A szogd *χwn* névalak szerintem itt is *χōn*-nak olvasandó, azonos eredetű a kínai *hiung-nu*, középperzsa *χyōn* (> szír *γyōn*, bizánci *[Κερμι]χίων[ες]*), valamint az örmény *hon* és a nem perzsa közvetítéssel, hanem nyugaton átvett *hun-* alakokkal (vö. Magyar Nyelv, i. h.). — Régen ismert tény, hogy a *γyōnok* (chioniták, hiung-nuk az eredeti Wei-šu szerint) a IV. század közepén szállták meg Sogdianat. Még 1954-ben megírt cikkem idején sem volt ismeretes ezzel szemben, hogy T'ung-tiennek a heftalitákról

uralmát K'ang felett a türköké követte, amit, — ha Hirth magyarázata helyes — a türk feliratok *Käŋü* névalakja is bizonyít.

A *K'ang-kü* névre való utalás azonban olyan további következményeket is implikál, amelyekkel Hirth egyáltalán nem foglalkozott. A *K'ang-kü* név rövidebb *K'ang* változatával kapcsolatban ugyanis már jóval Hirth fejtegetései előtt két fontos megállapítás történt. Az egyik Reinaudtól származott, aki rámutatott arra, hogy a *K'ang* alak (amely a Wei-šu határozott állítása szerint a *K'ang-kü* név rövidebb alakja) teljes egyezést mutat Firdausi Sáhnámejának *Kang* nevével, amely a Sáhnámeban igen fontos helynek, Túrán fővárosának a neve. A másik megállapítás szerzője W. Tomaschek volt, aki pedig annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy Firdausi *Kang*-ja, tehát Túrán fővárosa a mai Taskendtől északra levő régi Ispēčāb városának nyugati szomszédságában a Szir-darja északi partjának közelében lehetett, mert az arab és a perzsa földrajzi források szerinte ide lokalizálják a *Kang* nevet.

Ami Tomaschek utóbbi utalását illeti, ő itt, bár forrásait egyáltalán nem említi, kétségtelenül Iṣṭakhrī földrajzi művének arra a helyére utal, ahol Iṣṭakhrī az Ispēčāb környékén levő városokat írja le. Ispēčābtól nyugatra volt ugyanis, Ispēčāb és a Szir-darja között az a város, amelynek nevét Tomaschek a vokalizálatlan arab szöveg alapján *Kang-deh*-nek olvashatta. Ez a **Kang-deh* név pedig (= perzsául 'Kang falva'), ha valóban így kell olvasnunk az arab szöveg e vokalizálatlan nevét, pontos megfelelője a Firdausinál és a középperzsa teológiai irodalomban is használatos, hasonló jelentésű *Kang-diz* és *Kang-diž* neveknek.

Amint azonban az arab földrajzi források nagy szakértője, V. Barthold és más kutatók is észrevették, a *Kang-deh* olvasat helyességéhez kétely fér, amennyiben Iṣṭakhrī kéziratainak zöme nem a *Kang-deh* olvasatot, hanem a *Kangī-deh*-et adja, s ezen az sem változtat, hogy Iṣṭakhrī perzsa fordításainak teheráni, 1961. évi kiadása, valamint az Iṣṭakhrīt felhasználó Ibn Ḥauqal új, Kramers-féle leideni kiadása a *Kang-deh* olvasatot fogadják el, hiszen ezek a források másodlagosak Iṣṭakhrīhoz képest, s azonkívül ezeknek a forrásoknak a kéziratai is jórészt a *Kangī-deh* olvasatot adják. Így semmi okunk sincsen arra, hogy a de Goejetől és Bartholdtól elfogadott *Kangī-deh* olvasat *ī*-jének helyességében kételkedjünk. Kétes csak a *Kangī-deh* forma *a*-ja, amely jelöletlen volt az eredeti arab szövegben. Ha viszont a helyes olvasat *Kangī*, nem pedig *Kang*, akkor a *Kangī* helynév és Firdausi *Kang*-jának azonosítása legalábbis kétes értékűvé válik.

Súlyos nehézségei voltak azonban Hirth magyarázatának is, aki az arab perzsa névalakokra való utalás nélkül azonosította a *Käŋü-Tarban* név *Käŋü*-jét a kínai források *K'ang-kü*-jével. Ennek a magyarázatnak ugyanis egyrészt fonetikai nehézségei vannak, másrészt a *Käŋü-Tarban* név földrajzi megjelölés a türk feliratokban, azonosításához tehát először pontos lokalizálásra lett volna szükség, ide vonatkozólag azonban Hirth nem tudott megfelelő érveket felsorakoztatni.

Ilyen előzmények után jelent meg 1937-ben V. Minorsky-nak a Ḥudūd al-ʿālamhoz írt kommentárja, amelyben Minorsky sem a *Kang*, sem pedig a *Kangī* olvasatot nem fogadta el, hanem a *Kungī-deh* olvasat mellett döntött. A *Kungī-deh* olvasat pedig

szóló tudósítása, amely szintén az eredeti Wei-šuból származik, ugyanúgy írja le a heftalita birodalom megalapításának körülményeit, mint a Wei-šu a chionitákét Sogdianaban. A japán kutatók, akik a T'ung-tien tudósításához kapcsolódó filológiai és kronológiai problémákat tisztázták, nem vették észre, hogy az eredeti Wei-šunak a szogdiai chionitákra (hiung-nu) és a heftalitákra vonatkozó tudósításai térben és időben azonos eseményeket írnak le, azzal a különbséggel, hogy az előbbi tudósítás szogd kereskedőktől származik, akik Kínában elmondták hazájuknak a hiung-nuk (chioniták) részéről történt meghódítását, az utóbbi pedig a kínai fővárosban járt heftalita követektől, tehát Sogdiana chionita uraitól. Nézetem szerint ez az egyezés újabb, megcáfolhatatlan bizonyítéka a chioniták és a heftaliták azonosságának. A chionita—heftalita nép másik főtörzsének neve, amint azt a *war-γōn* névből és a kínai forrásokból tudjuk, a *war* volt (kisebb törzsek: *čol*, *qadiš* stb.). — Nem igazolódott ezzel szemben az újabb baktriai feliratos leletek közzététele után sem Ghirshman olvasásmódja, aki 1948-ban egyes heftalita érméken a «heftal» nevet vélte megtalálni. Elesnek tehát azok a következtetések is, amelyek ezekre a pénz-legendákra («Heftal, a chioniták uralkodója») épültek. Továbbra is általánosan elfogadott ezzel szemben az érmék *hyono* olvasata. A tokharisztáni warok és a chioniták *Heftal* dinasztiájának neve mai adataink szerint először a Xvatāy-nāmakban fordul elő, a 457—459. évi eseményekkel kapcsolatban. — Pótlás, 1964. máj. 7.]

kétségtelenül helyes, amennyiben a Ḥudūd al-ʿālam leningrádi facsimile-kiadásában a kérdéses helyen a világosan olvasható, vokalizált *Kungī-deh* alakot találjuk. Minthogy pedig a *Kungī-deh* névalak, valamint a *Kängü* és *Kang* nevek azonosítása leküzdhetetlen fonetikai nehézségekbe ütközne, az említett nevek körüli kutatás ismét holtpontra jutott.

Újabb tárgyalásra csak 1947-ben kerültek az itt vázolt problémák egyes vonatkozásai, amikor egy szovjet kutató, G. B. Pticyn, az Ermitage egyik kiadványában rámutatott arra, hogy Firdausi adatai éppen *Kang*-nak, Túrán fővárosának esetében reálisak és pontosak, amennyiben Khosrav Afrasiyāb ellen viselt hadjáratának történetéből világosan kitűnik, hogy Kangba Čāč-ból, tehát a modern Taskend környékéről észak felé vezetett az út Ispēčābon keresztül, Afrāsiyab országának határa pedig Ispēčābtól nyugatra a Szir-darja irányában volt. A másik fontos eredmény S. G. Klastornyj, egy másik szovjet kutató nevéhez fűződik, aki 1951-ben, részben Pticyn eredményeit tovább fejlesztve, meggyőzően bizonyította, hogy Firdausi *Kang*-jának az imént meghatározott területén volt a türk feliratok *Kängü-Tarban*-ja is. Ennek a kettős névnek a második tagja ugyanis, a *Tarban*, azt a várost jelöli, amely a korábbi arab forrásokban (Ṭabarī és Azraqī) a *Ṭārband*, a későbbiekben pedig az *Otrār* nevet viseli. Mind a *Tār(band)*, mind pedig az *Otrār* név, amint azt már korábban is tudtuk, a szogd *trār* 'átkelőhely' szó származéka. Pontosan ismerjük Otrār földrajzi helyzetét is: régibb és újabb szovjet stratigráfikus ásatásokból kiderült, hogy Otrar a Szir-darja közelében, az Arisz-folyó torkolatától nem messze, tehát éppen abban a körzetben volt, ahol a fentiekben Firdausi adatai alapján *Kang* városát lokalizáltuk. Klastornyj tehát jogosan kapcsolja össze a *Kängü* nevet Firdausi *Kang*-jával és — bár bizonyítás nélkül — jogosan utal arra a feltevésre is, amely szerint a türk *Kängü* név a régi kínai *K'ang-kü*-vel függ össze.

Az előbbiekben vázolt problémákhoz a magam részéről a következőket jegyezném meg:

Az Ispēčābból nyugatra *Kang*-ba, illetőleg *Kungī-deh*-be vezető útra vonatkozólag még egy eddig fel nem ismert olyan adatot is csatolhatunk, amely kulcsként szolgálhat az egymással nehezen egyeztethető *K'ang-kü*, *Kängü*, *Kungī* és *Kang* nevek magyarázatához. A kérdéses útvonalon ugyanis végigment a híres kínai buddhista zarándok, Hiüan Cang is (i. u. 628-ban), s az ő nyugati útjáról készített leírás tartalmazza ezt az útvonalat és megnevezi azt a várost is, amely Ispēčābtól nyugatra volt: *Kung-yü* városát. Ennek a névnek egykorú ókínai hangalakja a *Kĭʷong-ngĭʷo*' volt, amely az északnyugati ókínai nyelvjárásban szabályosan egy eredeti *Küngü* vagy *Küngi* nevet adott vissza.[4] Az utóbbi pedig két névvel is meglepő hasonlóságot mutat fel a fent tárgyaltak közül: először is a nem-vokalizált türk *K.ngü (Kängü* vagy talán *Küngü*[5]) formával. De nem kétes másfelől az sem, hogy a Ḥudūd al-ʿālam és Iṣṭakhrī *Kungī-deh* formája szintén a *Küngü* ~ *Küngi* változathoz tartozik, az irániak (a *Küngü* ~ *Küngi* környékén lakó szogdok, vagy pedig a perzsák, akiktől a *Kungi-deh* összetett forma származik) azonban szokásos módon, az eredeti névalak *ü*-jét, minthogy az nem volt nyelvükben, *u*-val helyettesítették.

Mindez azt jelenti, hogy a későbbi *K'ang* formához egyedül Firdausi *Kang*-ja kapcsolódik, a 7., 8. és 9. századi kínai, türk és iráni formák *(Kängü, Küngü* ~ *Küngi, Kungī)* ezzel szemben a korábbi *K'ang-kü* változat átvételei. Mind a *Kängü*, mind pedig a *Küngü* a törökben szabályosan várható alakok a magánhangzó-illeszkedésre való tekintettel az eredeti *K'ang-kü (*Kangkü)* helyett.

Kängü, Küngü ~ *Kungī, Kang* nevének és földrajzi helyzetének pontos meghatározása nézetem szerint több fontos következtetést tesz lehetővé, amelyek közül ez alkalommal kettőt szeretnék hangsúlyozni:

1) Feltűnő, hogy a Han-kori kínai forrásoknak a K'ang-küről adott földrajzi meghatározása pontosan egyezik azzal, amelyet a Šahname ad *Kang*-ról. A Šahname szerint ugyanis a tulajdonképpeni *Kang* ugyanúgy, mint a kínai forrásokban, Čāčtól északnyugatra volt, de mint a kínai forrásokban, Firdausi szerint is hozzá tartozott délen Čāč és Sogdiana is. Ez az állapot a kínai források szerint i. e. 128—9-től az i. u. 2. szá-

[4] Vö. Ligeti Lajos fejtegetéseit: Magyar Nyelv LXV, 170.

[5] A *K.ngü* forma, tekintettel a türk feliratok vokalizálási szokásaira, *O. Pritsak*nak az előadást követő vita során kifejtett nézete szerint feltétlenül egy eredeti *Kängü*-t ad vissza. Ez a jól ismert szabály azonban elsősorban az eredeti türk szavak tőszótagjára vonatkozik. A nem török nevek helyesírására vonatkozólag nem rendelkezünk nagyszámú példával.

zadig, rövidebb megszakítással i. e. 36 táján, tehát a párthus korban állt fenn. Firdausi tehát itt jól tájékozott párthus kori forrásból merít. Más lapra tartozik, hogy Firdausi Kanggal kapcsolatban néhány eltérő hagyományt is közöl. Ezek a hagyományok ugyanis azokkal a vallásos hiedelmekkel függenek össze, amelyeket a 9. századi középperzsa teológiai irodalomból ismerünk Kanggal kapcsolatban. Nem kétes azonban, hogy a teológiai irodalomnak ezek az adatai kevésbé hitelesek, mint a Šahnameban megőrzött epikus hagyomány.

2) Kang hatalmát, amint arról a fentiekben már szó volt, i. u. 350 táján a *χyōn* (heftalita) törzsek uralma követte, az utóbbi pedig 557 után a türk uralomnak adta át helyét. Ezeket a változásokat azok a középperzsa források tükrözik, amelyekben a túráni ellenség többé már nem Kang, hanem a *χyōnok*. A középperzsa apokalyptikus irodalom szintén a *χyōnokat* mondja az utolsó idők ellenségeinek, a rendelkezésünkre álló késői középperzsa apokalyptikus szövegek azonban már a türköket említik a *χyōnok* helyett.

Mindez szintén amellett szól, hogy Firdausi még a régi, párthus kori hagyományt követi. Nem lényegtelen ezzel kapcsolatban rámutatnunk arra sem, hogy Firdausi többször említi a kusánokat is, mint az irániak (tehát a párthusok) keleti szomszédait.

Az elmondottak teljes összhangban vannak a Šahnāme-kutatás szórványos idevonatkozó eddigi eredményeivel is. Csak röviden mutathatunk itt rá J. Markwart és Th. Nöldeke megfigyeléseire, akik egészen más előzményekből kiindulva meggyőzően mutattak rá arra, hogy III. Artabanos (i. u. 12—38 körül), Vardanes és Gotarzes (i. u. 38—51) párthus királyok uralmának számos eseménye tűnik fel Kay Khosrav legendájában, a perzsa eposzban. Kay Khosrav túráni hadjáratainak egy másik fontos adata Firdausinál, amely szintén III. Artabanos korára vagy az azt megelőző évtizedekre vonatkozik, hogy az irániak kusánokat találnak Sogdianában. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy a Ši-ki interpolált 123. fejezete szerint K'ang-kü déli része, Ferganától nyugatra az i. e. 36. évek táján *ta yüe-csi* (a kusánok archaizáló neve) uralom alatt állott. Ez a tudósítás, valamint a *kusán* névvel összefüggő, mohamedán forrásokból kimutatható sogdianai helynevek világosan mutatják, hogy az i. e. 36 körüli időkben valóban sor került Sogdiana kusán törzsek részéről történt megszállására. Néhány évtized múlva azonban Sogdiana és a sogdianai kusán törzsek ismét K'ang-kü fennhatósága alá kerültek.

Markwart egy másik fontos megfigyelése szerint Guštasp alakja az eposzban a történeti I. Vologesesnek (i. u. 51—80 körül), Isfandiyar alakja pedig Vologeses testvérének, Tiridatesnek felel meg, aki legendás harcokat folytatott az alánok ellen. Markwartnak ez a megfigyelése az előbb tárgyalt adatok szélesebb összefüggésébe helyezve szintén világosan bizonyítja a perzsa eposz egyes részeinek párthus-kori eredetét.

Az elmondottak értelmében — és ez mai előadásunk legfontosabb tanulsága — nemcsak a perzsa eposz Iránja azonos a párthusok országával, hanem az epikus ellenség is azonos a párthusok nagy ellenségével, K'ang-kü ~ Kang országával. E pillanatban a perzsa eposz eddig felismert párthus-kori részletein kívül nem rendelkezünk olyan történeti forrásokkal, amelyek a párthusok és K'ang-kü harcairól tudósítanának. Nem alaptalan azonban az a remény, hogy új belső-ázsiai források, feliratok és más leletek alapján a nem túl távoli jövőben meg fogjuk ismerni azokat a valóságos történeti eseményeket, amelyek a turáni Afrasiyabnak és párthus ellenfeleinek eposzbeli harcai mögött rejlenek.

FÜVES ÖDÖN

A PESTI GÖRÖGÖK ÖNÁLLÓSÁGÉRT FOLYTATOTT HARCA 175 ÉVVEL EZELŐTT

A XVIII. század folyamán a szórvány-görögség gazdasági és szellemi életének központja Velence,[1] Bécs,[2] Trieszt[3] és Pest volt. Míg a három külföldi város görögjeinek történetéről megjelent egy-egy monográfia, addig a pesti görögökre vonatkozólag csak elszórtan találhatunk adatokat a magyar és külföldi történeti irodalomban.[4] A hazai újgörög kutatás egyik legsürgősebb feladata tehát a pesti görögség történelmének megírása. Ennek első feltétele a budapesti levéltárak görög anyagának áttanulmányozása. Ezt a munkát a pesti görög templom kórusán található teljesen rendezetlen egyházközségi irattár átvizsgálásával kezdtük meg. Ott sikerült megtalálnunk a pesti görögök önállósodási törekvéseire vonatkozó iratokat.

175 évvel ezelőtt, 1788. április 18-án a pesti görögök és makedon-románok elhatározták, hogy a szerbektől, akikkel egy évszázadon keresztül testvéri közösségben éltek,[5] különválnak, új egyházközséget alapítanak és templomot építenek, ahol az istentiszteletet görög nyelven fogják tartani. Ezt az alapító okiratot[6] 125 görög családfő írta alá 521 családtag nevében. Ugyanebben az évben november 6-án «sämtliche Einwohner griechischer Nation is Pest» írásbeli beadvánnyal[7] fordult a Helytartó Tanácshoz, hogy engedélyt kapjanak templom építésére. Indokul a következőket hozzák fel: 1) A pesti görögkeleti egyházközséget két nemzetiség: a szerb és görög alkotja. Bár e két nép egyforma vallású, nyelvben különbözik egymástól. Ez utóbbi miatt ellentétek támadtak közöttük. Hogy a békesség helyreálljon, a Helytartó Tanács elrendelte, hogy görögül is tartsanak istentiszteletet. A szerbek ennek megvalósulását gátolják arra hivatkozva, hogy ők alapították a templomot és övék a «jus patronatus». Minthogy a görögök nem értik a szerb nyelvet, meg vannak fosztva a liturgia szövegének megértésétől. 2) A szerb templom kicsi, nem elég a két nemzetiség számára, hisz a görögök száma nagyon megnőtt. 3) Más városokban is van az egyvallású különböző nemzetiségű hívőknek külön temploma. 4) 125 család 521 családtaggal vállalja a templom építését. Ebbe a létszámba nincsenek beleszámítva azok a görögök és «arnótok», akik jelenleg a török—osztrák háború miatt tartózkodnak Magyarországon, s valószínűleg itt is maradnak. A pesti görög családok anyagilag olyan jó helyzetben vannak, hogy saját erejükből is tudnak templomot építeni és fenntartani.

Ez a beadvány nem említi a szerb—görög ellentét egyik fontos előidézőjét, az anyagi okot. A görögök ugyanis a XVIII. század második felében számbelileg megnőttek, anyagilag meggazdagodtak.[8] Az 1774. évi hűségeskü rendelet értelmében a

[1] *I. Βελοῦδος: Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων κοινότης ἐν Βενετίᾳ.* Velence 1872.

[2] *M. Koimozoglu:* Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde «zum heil. Georg» in Wien. Wien 1912. *Σ. Εὐστριάδης: Ὁ ἐν Βιέννῃ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ ἡ κοινότης τῶν Ἑλλήνων Ὀθωμανῶν ὑπηκόων.* Alexandria 1912. — *F. Dölger:* Wien und Neugriechenland. Wien 1943.

[3] *M. Κωνσταντινίδης: Ἡ ἐν Τεργέστῃ ἑλληνικὴ κοινότης. Νέα Ἡμέρα 1906—7.*

[4] Legfontosabbak: *Σπ. Λάμπρος: Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ.* Athén 1912. *Pásztor M.:* A százötven éves Lipótváros. Bp. 1940. 59—68. l. *Gárdonyi A.:* Pest város keleti kereskedelme a XVIII. szd.-ban. Historia 1930. 1—52. l.

[5] *Vujicsics D. Sztoján:* A pesti szerb templom, Bp. 1961. 41. l.

[6] Az alapító okirat elveszett, nem található a pesti görög egyházközség irattárában (a továbbiakban PGEI).

[7] Megtalálható a PGEI-ben, Okiratok 2. sz.

[8] *Horváth E.:* Az újgörögök. Bp. 1943. 51—52. l.

görögök magyar állampolgárok lettek, vagyonukat már nem tudták az országból kivinni, hanem ház- és földvagyonba fektették.[9] A számban és vagyonban megnövekedett görögök magukra vonták a szegényebb, templomalapító szerbek féltékenységét. A görögök viszont arra hivatkoznak, hogy ők anyagilag többet áldoznak egyházi célokra, és mégis a szerbek háttérbe szorítják őket.[10] Ez az anyagi természetű ellentét az istentisztelet nyelve feletti vitában robbant ki, és több magyar városban történtekhez hasonlóan a görögöknek a szerbektől való elkülönüléséhez és külön görög templom építéséhez vezetett. Ezt a folyamatot megkönnyítette II. József türelmi rendelete is. A pesti szerbek és görögök ellentéte irodalmi úton, két polemikus irat formájában is kifejezésre jutott.[11]

A Helytartó Tanács a görögök kérelmét 1788. dec. 8-án áttette Pest megyéhez azzal, hogy ebben az ügyben kérjék ki Stratimirovics István budai szerb püspök véleményét. A püspök pesti híveinek összeiratása után, 1789. márc. 6-án kelt latin nyelvű levelében[12] ellenzi a görögök templomépítési tervét. Fő érvei: a pesti szerb egyházközség nem két, hanem négy nemzetiségből tevődik össze (ex Illyris, utpote Graecis, Valachis et Bulgaris). A hívők kb. 100 főt leszámítva mindnyájan értenek szerbül. Az istentiszteletet felváltva szerbül és görögül tartják. Az új egyházközségben a görögök és a makedon-románok között idővel ugyancsak nyelvi ellentétek keletkeznek, mert az utóbbiaknak kb. fele nem ért görögül, s más városokban sem fér meg a két nép egymással. A szerb templom elegendő nagy a kb. 900 hívőt számláló egyházközség számára. Azt viszont a püspök is elismeri, hogy a görögök a templom építéséhez elegendő pénzzel rendelkeznek.

Hasonlóképpen elutasítólag vélekedett a görögök kérésével kapcsolatban Putnik Mózes karlócai érsek is 1789. május 4-én a Helytartó Tanácshoz küldött beadványában.[13]

A Helytartó Tanács a görögök beadványát 1789. április 17-én elküldte Pest város főbírójának kivizsgálás céljából. A főbíró erre a célra külön vizsgálóbiztost bízott meg Goszlath Ferenc személyében, aki a lefolytatott vizsgálat eredményéről 1789. júl. 2-án összehasonlító kimutatást készített.[14] Ez a «Gegeneinanderhaltung» három adatcsoportot foglal magában: 1) A görög név alatt külön templomot kérő pesti görögkeleti családfők neveit, 2) ezeknek a családoknak a püspöki összeírás alapján megállapított nemzetiségét, 3) a kéréshez a vizsgáló biztosnál utólag csatlakozó családfők felsorolását. Érdekes ennek a három kimutatásnak az egybevetése. Az eredetileg kérvényező 125 család és 510 családtag közül a vizsgáló biztos szerint csak 111 család és 478 családtag, a püspök szerint pedig 69 család és 466 családtag kérte a templomépítést. A püspöki kimutatás szerint a kérvényező 69 család nemzetiségi megoszlása a következő:

25 görög család	193	családtaggal
41 makedon-román család	258	,,
3 arnót család	15	,,
Össz.: 69 család	466	családtaggal.

A vizsgálóbiztosnál történt újabb jelentkezések után a templomépítést kérvényező görögök végleges létszáma: 179 család 620 családtaggal (lásd a függeléket).

A vizsgálóbiztos jelentése után a főbíró magához hívatta az érdekelt feleket, meghallgatta őket, majd papjaik előtt nyilatkozatot vett tőlük. Mindezek alapján 1789 júl. 7-én elküldte jelentését[15] Pest város tanácsának. Ennek első része a püspök érveivel foglalkozik. A főbíró elismeri, hogy a pesti görögkeleti egyházközség 4, sőt 5 (albánok) nemzetiségből tevődik össze és hogy a görögök közül többen értenek szerbül is. Tény az is, hogy a szerb templomban görögül is tartottak istentiszteletet, viszont a templom valóban kicsiny. Lehet, hogy a görögök és makedon-románok között ellentét van, de jelenleg a templomépítés kérdésében egységesek és a 179 család 620 családtaggal együtt egyakaratúlag kérik a külön templomot, «wo der Gottesdienst immer in griechischer Sprache abgehalten wird». A főbíró végül a következőkben összegezi véleményét: Übrigens ist nirgends ein zureichender Grund zu finden, warum man einer so wohlhabenden, und ist

[9] *Gyömrei S.*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tan. Budapest múltjából XII (1957) 203. l.

[10] *Horváth E.*: Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα. Bp. 1937. 106. l.

[11] Uo. 30—37. l.

[12] Másolata a PGEI-ben. Okiratok 9. sz.

[13] Másolata uo. Okiratok 10. sz.

[14] Uo. Okiratok 6. sz.

[15] Másolata uo. Okiratok 3. sz.

schon aus 179 Haushaltungen und 620 Seelen bestehenden Gemeinde Schwierigkeiten machen solle», hogy saját erejükből templomot építsenek, ahol a görög nyelvet használják.

A kérvényezők kötelezték magukat arra, hogy a templomépítéshez, valamint annak felszereléséhez 49 865,— Ft 20 kr-ral járulnak hozzá. Ebből az összegből

a görögök ..... 32 464,20 Ft-ot,
a makedon-románok .... 17 401,— Ft-ot

ajánlottak fel.[16]

Amikor Stratimirovics püspök megtudta, hogy a vizsgálóbiztos jelentése a görögök kérését jogosnak tartja, akkor Szentendréről keltezve 1789. aug. 30-án levelet[17] küldött a Helytartó Tanácshoz, amelyben újból kifejti, hogy nincs szükség külön görög templomra és egyházközségre, mert elférnek egy templomban is, legfeljebb vasárnaponként két istentiszteletet tartanak — külön a szerbek és külön a görögök számára. Fő érve ez alkalommal is az volt, hogy a görögök és makedon-románok között nyelvi okok miatt előbb-utóbb ellenségeskedés fog keletkezni. Ez már most is megmutatkozik, mert a makedon-románok közül többen visszavonták hozzájárulásukat a templomépítéshez.

Argiri Demeter és 5 görög kereskedőtársa még 1789-ben összeadott 20 150,— Ft-ot, amelyen megvásárolták azt a telket, ahol ma a görög templom áll.[18]

A Helytartó Tanács a szerb püspök ellenkezése ellenére helyt adott a görögök kérésének, és 1789. november 27-én elvben hozzájárult a templom építéséhez azzal a feltétellel, ha a görögök a költségvetést előre benyújtják és a templomépítésnél kerülik a felesleges díszítést. A Helytartó Tanács ezt a rendeletet megküldte Pest város tanácsának és egyidejűleg a budai szerb püspöknek is.[19] A költségvetés felterjesztése után a Helytartó Tanács 1790. június 22-én megengedi a görögöknek,[20] hogy külön templomot építsenek, és önálló görög egyházközséget alapítsanak. Egyúttal kötelezi Pest város magisztrátusát, hogy «omnem vigilantiam adhibeat, ne sub specie spontaneorum oblatorum quaepiam extorsiones fiant, aut hic indicatum Schema sumptuum quoquo modo excedatur».

Ezzel a rendelettel a görögök két éves harc után elnyerték önállóságukat, és csakhamar hozzákezdtek az áhitott új templom építéséhez.

Függelék

Az önálló egyházközséget és templomot kérő görögök névjegyzéke az 1789. július 2-i kimutatás alapján

Név*	családtag*	Nemzetiség**
Haggi Patsaggi nemes	4	..... távol van
Andrea Mocsoni nemes	10	makedon-román
Naum Moszka nemes	12	,, ,,
Michael Astris nemes	4	görög
Naum Dadany nemes	7	makedon-román
Theodor Szlavny nemes	3	görög
Laszkar Angyelaky	15	,,
Georg Szkopilaky	4	,,
Michael Pontika	5	,,
Alexius Pontika	4	,,
Demetrius Monasterly	5	,,
Janko Csuka	5	makedon-román
Stamo Malagezy	7	,, ,,
Naszto Kukungela	6	,, ,,

[16] A felajánlási ívek elvesztek, nem találhatók a PGEI-ben. Az adatok a görögök és a makedon-románok közti későbbi vita egyik iratában olvashatók. (1874. márc. 28.)

[17] Másolata a PGEI-ben. Okiratok 11. sz.

[18] *Pásztor:* i. m. 62. l.

[19] Mindkét irat másolata a PGEI-ben. Okiratok 5. és 12. sz.

[20] Másolat uo. Okiratok 13. sz.

* Az eredeti görög jegyzék adatai.

** A püspöki kimutatás szerint.

Demeter Stephanovics	6	görög
Nikolaus Petrovics	4	arnót
Georg Niko	4	görög
Georg Agorasztó	4	,,
Naszto Gyna	6	makedon-román
Coszta Manoly	7	görög
Michael Argenti	6	makedon-román
Athanas Bakal	7	görög
Georg, Michl. Bakal	3	,,
Theodor Duka	4	..... távol van
Michael Szidér	2	makedon-román
Christoff Georg	2	,, ,,
Mathias Dimkovics	6	görög
Michael Manduka	6	..... távol van
Rally Georg	7	görög
Georg Szidery	5	,,
Michael Bozda	5	makedon-román
Georg Kojoka	6	,, ,,
Naszto Visnye	6	,, ,,
Michael Popovics	8	,, ,,
Johann Adám	4	..... távol van
Georg Pelenka	10	görög
Demeter Argir	12	makedon-román+görög
Costa Pomita	7	makedon-román
Vreta Pomita	3	,, ,,
Joh. Stankovits	3	görög
Georg Sacellari	4	,,
Michael Argir	5	makedon-román
Athanas Dora	6	,, ,,
Naszto Lepore	6	,, ,,
Naum Lulja	6	,, ,,
Dimo Gobesam	7	..... távol van
Theodor Japa	4	görög
Koszta Macsinka	3	makedon-román
Theochar Akoglan	3	görög
Janko Josin	4	makedon-román
Agni Zottiri	2	görög
Georg Baszily	3	,,
Johan Daskal	4	..... távol van
Demeter Jolly	7	görög
Johan Juhasz	3	,,
Andreas Demeter	2	..... távol van
Naszto Demeter	8	makedon-román
Janko Bakuli	8	,, ,,
Jankina Fenekoty	4	,, ,,
Pantasi	3	görög
Metro Busin	4	makedon-román
Spirus Katusis	4	,, ,,
Janko Kalogere	4	,, ,,
Popin Constanzinovich	3	,, ,,
Vrusius Dotsu	4	,, ,,
Gregorius Kalistrata et Matza	4	,, ,,
Constantin Kasryra	5	,, ,,
Vrustin Romty	3	,, ,,
Costa Sorogsár	5	,, ,,
Janko Grundi	3	,, ,,
Naum Stojan	4	görög
Thomas Zaffir	2	,,
Nicolaus Petrovics	3	..... távol van
Lucas Nicola	4	arnót
Ninka	3	görög
Nikolaus Riga	1	,,
Georg Sterju	2	..... távol van

Julius Drochlin	2	..... ,, ,,
Constantinus Popovics	5	görög
Nicolaus Brana	2	makedon-román
Coszta Filipi	5	makedon-román
Georg Bojacsy	4	,, ,,
Nicolaus Jovanovics	5	arnót
Panajot Varta	2	görög
Michael Tsonka	4	makedon-román
Zoga Nikomara	3	,, ,,
Charisius Manoly	1	..... távol van
Kergina Haggi	3	..... ,, ,,
Petirnia Sentán oder Dasiry	5	..... ,, ,,
Georg Waena	3	görög
Constantin Sacellari	3	,,
Anastas Alleman	3	,,
Janko Luppan	1	makedon-román
Johan Kirovics	2	görög
Panajot Asmaky	2	,,
Georg Pako	4	..... távol van
Sena Marton	2	makedon-román
Naum Simbra	4	,, ,,
Coszta Michael	1	,, ,,
Demetrius Terpko	1	..... távol van
Theodor Zivro	10	makedon-román
Popin Georg	1	..... távol van
Georg Haggi Malaky	5	..... ,, ,,
Paleologus	2	görög
Cosma Panajot	1	makedon-román
Nasto Krenara	5	,, ,,
Anastas Kapitanovich	3	,, ,,
Athanas Pelenka	3	görög
Christoff Thomas	5	..... távol van
Athanas Kyrovics	2	görög
Georg Leonti	1	,,
Joan Papp Georg	1	,,
Haggi Rosoliberauer	1	,,
Theodor Priba	1	..... távol van
Abraam	1	..... ,, ,,
Kyriak	3	..... ,, ,,
Demetrius Jaso	3	görög
Stambuly	1	,,
Naum Mitricza	3	makedon-román
Panajot Demeter	1	görög
Filip Stojkovits	1	arnót
Nicolaus Szerhatly	2	..... távol van
Antonius Demeter	1	..... ,, ,,
Costas Gusio	1	görög
Johann Popovics	1	..... távol van

Eddig tart az eredetileg kérvényező 125 családfő névsora. Az alábbiakban következik a vizsgálóbiztosnál jelentkező újabb családfők felsorolása:

Diamanti Pelenka	Demeter Mitricza
Costa Jeftim	Constantin Haggi Georg
Athanas Petrovics	Haris János
Manó Baro	Costina Limsia
Zoga Bajacsy	Maria Pompery
Constantin Popovics	Doda Gyila
Johan Kukungyel	Demeter Kirian
Athanas Panajot	Isac Zariph
Demeter Ziszy	Demeter Popovics
Thomas Filcsu	Triandaphil Pacsu
Demeter Grodanovics	Riso Dormutsy

Theodor Korsvan
Constantin Charis
Demeter Joan
Joan Anastas
Constantin Georg
Joan Laczkó
Naum Koimsy
Demeter Zlatko
Constantin Takacs
Anastas Demeter
Constantin Panajot
Joan Csuka
Athanas Vasily
Szlavy Theodos
Nicolaus Demeter
Vasily Constantin
Genathy Pachy
Michael Soffron
Péter Haltya
Athanas Papacosta
Christoff Stankovics
Zaphiri Athanas
Harisy Raly
Adam Gyna
Vreta Gyista
Nicolaus Argir
Michael Bezuka

Rako László
Panajot Vulesu
Laszkasz Manoly
Georg Loiyzu
Lazar Nikola
Demeter Rosa
Bogdan Popovics
Nicola Petro
Georg Ivan
Nicola Michael
Michael Papa Georg
Agora Georg
Nicolaus Bikela
Manoly Dimiter
Georg Katona
Dimiter Kriszto
Anton Emanuel
Dimo Koszta
Ivan Constantin
Ivan Petrovics

A teljes névsorban szereplő 194 személy megoszlása a következő:

görög	47 fő
makedon-román	50 ,,
arnót	4 ,,
távol	24 ,,
új jelentkező	69 ,,
összesen	194 fő.

VITA

PANNONIA INFERIOR HELYTARTÓI SEPTIMIUS SEVERUS — ELAGABALUS ALATT

NAGY T.: ALSO-PANNONIA SEPTIMIUS SEVERUS-KORI HELYTARTÓINAK KÉRDÉSÉHEZ BpR 20 (1963) 23—45

Amióta 1958-ban Dobó Árpád meg nem jelent tanulmánya (Pannónia provincia helytartói) kísérletet tett a pannoniai helytartók új jegyzékének összeállítására, a magyar prosopographiai kutatás a legatusok egész sorának pályafutásáról adott új elemzést (így többek között C. Valerius Pudens, Ti. Claudius Claudianus, L. Cassius Pius Marcellinus, L. Alfenust Avitianus, Pontius Pontianus, L. Septimius Flaccus), ami megteremtette az új összefoglalás feltételeit is (Legati pro praetore Pannoniae inferioris). Szerzőnk, akitől ebben az időszakban jelent meg L. Attius Macro pályafutásáról írt kitűnő tanulmánya, fenti — megtévesztő című — munkájában a Septimius Severus, Caracalla és Elagabalus alatt működő helytartók kronológiájának tisztázásához járult hozzá. Mindenképpen sajnálatos, hogy ez a munka, amely 1959/60 folyamán íródott, csak 1963-ban látott napvilágot: eredeti megállapításainak java része így másutt, nem sok eltéréssel, már megjelent s ennek következtében a cikk 1963-ban viszonylag nem sok újat tudott hozzátenni Pannonia inferior helytartóinak ismeretéhez.

A 193—222 között hivatalban levő alsópannoniai helytartók jegyzéke az említett egyezések ellenére is több legatus esetében szerzőnknél másképpen alakult mint a mi összeállításunkban. A két jegyzék a következő:

NAGY T.	FITZ J.
C. Valerius Pudens 193—194, v. 195-ig	*C. Valerius Pudens* 192—194
Ismeretlen 195/196—197 tavasz	*Ismeretlen* 195—197 tavasz
Ti. Claudius Claudianus 197 tavasz—198	*Ti. Claudius Claudianus* 197 tavasz—198/199
L. Baebius Caecilianus 199—200/201	*L. Baebius Caecilianus* 199—202
Q. Caecilius Rufinus Crepereianus 201—202	*Ismeretlen (Egnatius Victor?)* 202—204/205
Ismeretlen 203—	*Ismeretlen* 204/205—207
Ismeretlen (1 v. 2 legatus) —208	*Q. Caecilius Rufinus Crepereianus* 207—209
C. Iulius Septimius Castinus 209—210/211	*C. Iulius Septimius Castinus* 210—212
L. Cassius Pius Marcellinus 212—214 közepe	*L. Cassius Pius Marcellinus* 213—214 közepe
Septimius Flaccus 214 közepe—215	*L. Alfenus Avitianus* 214 közepe—215
C. Octavius Appius Suetrius Sabinus 216—217 ápr./máj.	*C. Octavius Appius Suetrius Sabinus* 216—217 ápr./máj.
Marcius Agrippa 217 közepe	*Marcius Clau(dius) Agrippa* 217 közepe
Aelius Decius Triccianus 217 vége—218 közepe	*Aelius Triccianus* 217 közepe—218 tavasz
Pontius Pontianus 218 közepe—220 (?)	*Pontius Pontianus* 218 tavasz—220 (?)
Alfenus Avitianus 220—222	*Ismeretlen (neve törölve)* 220/221—223/224

A két lista összevetése az esetek túlnyomó többségében (11 alkalommal) azonosságot mutat, sőt a helytartók működési idejének meghatározásában is kevés a lényeges különbség. Azoknak a legatusoknak a tárgyalásában, amelyekre vonatkozólag a nézetek eltérőek, a szerző mindössze egy esetben fogadta el a korábbi kutatás állásfoglalását: L. Alfenus Avitianus hivatali idejénél, akit E. Ritterlinggel (Arch. Ért. 41[1927] 298—299.) egyetértve Elagabalus idejére tett. Magunk részéről a helytartó csévi győzelmi feliratát (CIL III. 3637) Caracalla dunavidéki tartózkodásával és háborújával hoztuk összefüggésbe (RE Suppl. 9 [1962] 3—4) s egyelőre semmiféle bizonyítékot nem látunk amellett, hogy Elagabalusnak is lett volna hasonló sikere a Duna mentén. Szerző, hivatkozva arra, hogy nem használtuk Pflaum fontos dolgozatát Arabia III. századi helytartóiról s ezért már kiindulási pontunk sem helytálló, tanulmányának függelékében elveti érvelésünket. Csakhogy H. G. Pflaum L. Alfenus Avitianus arabiai működési idejét a helytartó — Barkóczi L. által meghatározott (Arch. Ért. 1941, 26.) — pannoniai tevékenységére hivatkozva tette 210—220 közé (Syria 34 [1957] 137, Nr. 7.) ! A H. G. Pflaum-féle bizonytalan időmeghatározás tehát éppen semmit sem bizonyít. Sőt, valószínűnek tartjuk, hogy a pannoniai kutatás adata akadályozta meg H. G. Pflaumot abban, hogy L. Alfenus Avitianus arabiai helytartóságát pontosabban meghatározza. Mert Arabia helytartói jegyzékének *(H. G. Pflaum:* op. cit. 136—141) áttekintése valószínűvé teszi, hogy L. Alfenus Avitianus 213—220 között csakis a pannoniai helytartóságra való hivatkozással kerülhetett Arabia legatusai közé. Egyébként Sex. Furnius Iulianus (213—214), Q. Flavius Balbus (213—221 között, legvalószínűbben 214—217), Pica Caerianus (218), Flavius Iulianus (218—219) és C. Furius Sabinius Aquila Timitheus (218—222 között) sorában, e teljesnek látszó listában bajosan lehetett volna számára helyet szorítani. H. G. Pflaum munkája tehát nemcsak nem cáfolja állításunkat, de éppen megerősíti: L. Alfenus Avitianus mint Arabia helytartója, leginkább 213 előtt jöhet számításba — ahogy mi is datáltuk — s ebben az esetben nem lehet reálisan azzal számolni, hogy Pannonia inferiort 7—8 évvel később, 220 táján kapta volna meg.

A 214 közepe — 215 évekre, arra az időre tehát, amelyre mi L. Alfenus Avitianus pannoniai működését határoztuk meg, Nagy T. Septimius Flaccust helyezte. Ennek a helytartónak hivatali idejét a kutatás korábban Elagabalus idejére tette (így mi is: RE Suppl. 9 [1962] 865). Mint azonban másutt részletesen kifejtettük (Ant Tan 10 [1963] 55—57.), mind a legatust említő intercisai felirat *(Erdélyi G.—Fülep F.:* Intercisa I., AH 33 [1954] 309. sz.), mint e helytartó consulatusának időpontja hivatali idejét Commodus uralkodásának 180—183 éveire határozzák meg.

A tanulmány legfigyelemreméltóbb megállapítása mindenesetre Q. Caecilius Rufinus Crepereianus pannoniai helytartóságának új meghatározása, a 201—202. évekre időzítése. Bár a legatus nevét Pannoniában három felirat is említi (CIL III. 10407, 10415, *Szilágyi J.:* Arch. Ért. 78 [1951] 135.), ezek mást nem árulnak el, mint hogy a helytartó két Augustus alatt kormányozta Pannonia inferiort, működése alatt a *legio IV Flavia* állomásozott Aquincumban, míg Iuno Caelestisnek szentelt oltára elsősorban a Severusok korára utalhat. Ezek alapján a korábbi kutatás Septimius Severus és Caracalla közös uralkodásának idejére keltezte pannoniai működését *(E. Ritterling:* op. cit. 78—79.), bár Iuppiternek és Iuno Caelestisnek szentelt oltárain már consulnak nevezi magát. Jobb megoldás hiányában mi is ezt a datálást fogadtuk el s a *legio IV Flavia* aquincumi tartózkodását a 206—208 évekre keltezve (Acta Arch. Hung. 14 [1962] 96.), a helytartó hivatali idejét is megközelítőleg ezekre az évekre tettük. Nagy T. új datálása szintén a *legio IV Flavia* pannoniai állomásozásával, annak új datálásával függ össze. A szerző szerint a moesiai legio a második parthus háború ideje alatt helyettesítette a *legio II adiutrix*-et Aquincumban, ahol tehát legfeljebb 202 tavaszáig maradhatott. E szerint L. Baebius Caecilianus, aki 199-ben vette át a provincia kormányzását, már 200-ban, vagy legkésőbb 201-ben Q. Caecilius Rufinus Crepereianusnak adta át helyét s az utóbbi volt az, aki Septimius Severust Pannoniában mint helytartó fogadta.[1] Ez az érvelés természetesen éppen annyira feltevésekre épül, mint a mienk, hiszen semmiféle újabb bizonyíték nem merült fel, mikor állomásozott tulajdonképpen Aquincumban a singidunumi legio. Éppen ezért túlságosan merésznek érezzük azt a határozott állásfoglalást, amely szerint a legio c s a k a második parthus háború folyamán helyettesíthette a *legio II adiutrix*-et. A korszak katonai történetének összefoglalásában ezt a lehetőséget fel sem vetettük, mivel a századfordulón odavezényelt segédcsapatok mutathatók ki Aquincumban (Acta Arch. Hung. 14 [1962] 54—55.), másfelől a 200 körüli küzdelmekben a *legio VII Claudia* vett részt (ibid. 94.), annak viszont kevés valószínűséget tulajdonítanánk, hogy Moesia superior egyik legioja sem vett volna részt a második parthus háborúban. A singidunumi legio 202-öt megelőző aquincumi tartózkodása ellen tehát határozott ellenvetések tehetők, másfelől nagyon is vitatható, vajon a *legio II adiutrix* 202 után Septimius Severus alatt

nem távozott volna el állomáshelyéről. A korszak végét az évekre elhúzódó britanniai háború töltötte ki. Egyelőre nincsenek adataink róla, hogy az illyricumi alakulatok milyen mértékben vettek részt ebben a háborúban, de nehezen képzelhető el (eleve elutasítani pedig egyáltalában nem lehet), hogy a Severus-korban egyedül ebben a háborúban nem vették volna igénybe az illyricumi hadsereget, amikor a Duna vidéken egyébként nyugalom volt a határok mentén. A második parthus háború ideje mellett tehát lehetséges, hogy a britanniai háború alatt került ismét Aquincumba a *legio IV Flavia*. A második parthus háború éveire keltezés ellen határozott kifogások emelhetők, ezek miatt magunk részéről ezt a lehetőséget tartjuk kevésbé valószínűnek. De kételyeinket nem katonai vonatkozású emlékek is erősíthetik. Deus Sol Aelagabalus és Diana Tifatina intercisai templomainak építését *(Erdélyi G.—Fülep F.:* op. cit. Nr. 324—325), amelyek Baebius Caecilianus helytartósága alatt történtek, Septimius Severus pannoniai látogatásával hoztuk összefüggésbe (Acta Arch. Hung. 11 [1959] 240—241.) s ennek alapján feltételeztük, hogy L. Baebius Caecilianus 201/202-ben még hivatalban lehetett s alighanem ő fogadta a császárt Pannoniában. Indokolatlan merészségnek tartanánk azt feltételezni, hogy a két hemesai, a császári családdal szorosan összefüggő istenség szentélyének építése a II—III. század fordulóján véletlenül esett — csaknem — egybe a császári látogatással, amelyet mindenütt építkezések előztek meg. Az intercisai feliratokat pontosan datálni nem lehet, de egy hasonlóképpen pontosan meg nem határozható jelenség értékelésében a feltételezhető történeti körülmények is komolyan mérlegelendők. A *legio IV Flavia* aquincumi tartózkodásának 202 előtti évekre való datálását nem érezzük annyira megalapozottnak, hogy miatta a két intercisai templom építésének és a 202. évi császárlátogatásnak valószínű összefüggését elvetendőnek tartanánk. Mivel a két építési felirat szövege nem hagy kétséget a felől, hogy az építkezés akkor már megtörtént, a feliratos táblák nem készülhettek sokkal a császár és kísérete megjelenése előtt, tehát 201/202 fordulója táján, vagy 201 őszén legkorábban. Ez viszont nagyon is valószínűvé teszi, hogy 202 tavaszán mégis L. Baebius Caecillianus volt Pannonia inferior legatusa. Ezekhez az ellenvetésekhez még egyet csatolhatunk: mint másutt kimutattuk (Über die Laufbahn der pannonischen Legaten). Alsó-Pannonia helytartói szabályszerűen consulatusuk után Pannonia superiorba kerültek, mégpedig azonos sorrendben. Ti. Claudius Claudianus második utóda Pannonia superiorban Egnatius Victor volt, ha tehát a L. Baebius Caecilianust követő legatus pályája valamilyen oknál fogva meg nem szakadt és Felső-Pannoniába nem máshonnan vezényeltek helytartót, szabályszerűen 202-től Pannonia inferior kormányzóját Egnatius Victorban kellene látnunk. Az elmondottak alapján a szerző új datálása inkább csak eggyel szaporította Q. Caecilius Rufinus Crepereianus időponthoz nehezen köthető működésére vonatkozó feltevéseinket, de a problémát nem oldotta meg. Magunk részéről, bár helyességéről továbbra sem vagyunk meggyőződve, egyelőre a valószínűbbnek látszó korábbi nézetünk mellett maradunk.

FITZ JENŐ

FÜGGELÉK

A 202. évi császárlátogatáshoz esetleg fűzhető feliratokkal *Nagy T.* ebben a munkájában (28—29), valamint ezt megelőzőleg a Budapest műemlékei (2 [1962] 282. j., 285. j.) bevezető tanulmányában részletesen foglalkozik. Mivel nyilvánvaló, hogy pannoniai útja során Septimius Severus Aquincumban is megfordult, a látogatással foglalkozó munkákban (Arch. Ért. 85 [1958] 156—173. és Acta Arch. Hung. 11 [1959] 237—263.) felsoroltuk azokat a feliratokat, amelyek, bár nem datálhatók, esetleg a látogatással kapcsolatba hozhatók. (L. a 12—15. feliratokhoz fűzött óvatos értékelést.) A szerző azonban e bizonytalan feliratokat mindenképpen ki akarja iktatni a lehetőségek sorából, egyfelől konkrét javaslatnak tüntetve fel felsorolásunkat, másfelől a feliratok határozott, a 202. évre nem vonatkoztatható datálásával. Igy a CIL III. 3518 feliratot 196 áprilisa és 197 júniusa közé teszi, mivel „Caracalla még Caesar". Ez a magyarázat azonban nem helytálló. A felirat Caracallára vonatkozó része: *Imp. Cae[s.] M. /Aur. Antonini/ [. . .Aq]uinc[enses] publice.* Az *imperator Caesar* megnevezés önmagában véve is ellentmond ennek: ezt a címet csak uralkodó császárnál használták és ennek érvényességét nem csorbítja az a körülmény, hogy a felirat Septimius Severust csak imperatornak nevezi. (Ha Caracalla Caesar lett volna, a felirat M. Aur. Antoninus Caes.-nak nevezte volna.) A tévedés okát abban láthatjuk, hogy a feliraton Caracalla Aug. címe hiányzik. Ennek oka azonban az 5. sor töredékessége is lehet, így semmi okot nem láthatunk arra, hogy Caracallát a feliraton még Caesarnak tartsuk és a követa 196/197 évekre datáljuk, holott mint korábban említettük, közelebbi datálást nem enged meg 198—209 között,

viszont nem zárható ki a császárlátogatással összefüggésbe hozható feliratok közül sem. Az óbudai Tavasz-utcai építési felirat *(Szilágyi J.*: BpR 15 [1950] 451.) annyira töredékes, hogy megnyugtató módon nem egészíthető ki. Említett munkánkban a sokféle lehetőség közül a kiegészítésnek természetesen azt a változatát adtuk, amely alapján a császárlátogatás feliratai közé lenne sorozható. Amikor *Nagy T.* a felirat datálási lehetőségei közül a 202. évet kizárja, nem a feliratból indul ki (amelyből csak az derül ki, hogy az egyik consul Caracalla volt), hanem saját elméletéből: mivel a helytartó neve helyére Q. Caecilius Rufinus Crepereianust, akit 202-re datál, nem tudta beilleszteni, kizárta annak lehetőségét, hogy a töredék 202-ből származhatott volna. Továbbra sem tarthatjuk szükségszerűnek a felirat 202-re keltezését, de semmi indokot nem látunk arra, hogy 205. és 208. mellett a 202. évre datálás lehetőségét is ne tartsuk fenn. Azzal egyetértünk, hogy Q. Caecilius Rufinus Crepereianus neve nem jöhet számításba a kiegészítésnél, arról azonban nem vagyunk meggyőződve, hogy Baebius Caecilianus nevét is hasonló határozottsággal törölhetnénk. Ennél a helytartónál a felirat átlagos 24—25 betűs sorára való kiegészítés nem okoz küllönösebb nehézséget (pl.: *cos. des.)*.

A *legio IV Flavia* a Pescennius Niger elleni hadjáratban (és nyilván az első parthus háborúban) részt vett. (Cf. Ann. Ép. 1948, 147) Magyarázatra szorulna, miért került volna ki az illyricumi expediciós seregből a második parthus háború előtt?

KÖNYVSZEMLE

A VARÁZSKÖNYV (Szetna története. — Szetna és Sziuszire az alvilágban. — Fordította *WESSETZKY VILMOS*. Magyar Helikon, 1962.)

Amikor a múlt század elején Champollion megfejtette és rekonstruálta a hieroglifák rendszerét, még senki sem sejtette, hogy a tudósok olyan kulcs birtokába jutottak, amelynek segítségével feltárul előttük az ókori Egyiptom sokszínű, gazdag irodalma. A megfejtést követő évtizedekben rohamosan fejlődő nyelvészeti kutatások az egyiptomi templomok és nagy kőemlékek bőséges példatárán tökéletesítették az első felfedezés eredményeit, s a megfejtett feliratok nyomán egyre teljesedő kép kezdett kibontakozni Egyiptomról. Mégis, amikor De Rougé először fedezett fel irodalmi alkotást egy papirusztekercsen, még a szakembereken is izgalom vett erőt. Az addig ismert papiruszokon üzleti leveleket, istenségekhez intézett himnuszokat, történeti elbeszéléseket, mágikus vagy gyakorlati recepteket olvastak, de senki sem gyanította, hogy két-három ezer évvel azelőtt létezett szépirodalom Egyiptomban, amely meséket és novellákat tartalmazott. Az elsőnek felfedezett «Két testvér» története csaknem tizenkét éven át egyedülálló emléknek számított (Pap. d'Orbiney). Az átvizsgált papiruszok között akadtak halotti szövegek, jogi formulák, orvosi és matematikai leírások, stb., de egyik sem hasonlított irodalmi alkotáshoz. A véletlen szeszélye szolgáltatta a második felfedezéshez a kulcsot, amikor egy ásatás során nagy értékű papiruszleletre bukkantak.

1864-ben, a Theba nyugati partján elterülő Deir el Medineh romváros közelében feltártak egy sírt, amely kopt szerzetes maradványait őrizte. A sírmellékletek között, jelentéktelen külsejű faládában, egy szomszédos kopt kolostor okmánytárával együtt számos papiruszt találtak, amelyek a ma már közismert «Ani intelmeit», az éjszaka tizenkét órájához intézett imákat és egy különös, a «Két testvér» történeténél is fantasztikusabb szöveget, az ún. «Setna regényt» örökítették meg. Az utóbbi, démotikus szöveg elolvasására és lefordítására H. Brugsch vállalkozott, és 1867-ben közreadta a nehéz és töredékes szöveg első fordítását (Revue archéologique 1867. 161—208. o.). Azóta Setna-Hamuas hajdan legendás alakjáról több szövegtöredék került elő, s Brugsch első kísérletét a nyelvészeti, történeti és vallástörténeti kutatások fejlődésével egyre hűbb és pontosabb fordítások követték.

A legterjedelmesebb Setna-papirusz (Pap. Bulaq) eredetileg hat lapból állt, amelyből az első kettő elveszett, s a harmadik lap minden sorának eleje hiányos. A történet főhőse Hamuas királyfi, akit Setna néven is ismertek, és akinek leghőbb vágya volt, hogy a régi mágikus szövegek titkaiba behatoljon. Midőn tudomására jutott, hogy létezik egy csodálatos könyv, amelynek titkos varázsereje a föld és az ég urává teszi birtokosát, felkereste a könyv tulajdonosának sírját, hogy elragadja tőle az áhított iratot. A múmia, ragaszkodván a szöveghez, elmesélte a királyfinak, miként hozott rá és családjára szerencsétlenséget a varázskönyv. Setna azonban erőszakkal rabolta el a tekercseket, amelyek csaknem végzetes kalandba sodorták. A megrabolt halott saját varázserejét használta fel a királyfi megbüntetésére, aki végül visszavitte az iratot a sírba. Teljesítvén a múmia kívánságát, elhozta feleségének és gyermekének holttestét Koptosból, hogy «tetemeik immár együtt nyugodjanak». (38. o.)

A másik történet ugyancsak a Setna-regények sorából való; Setna és gyermeke, Siusiré alvilági látogatását meséli el. Setna egy gazdag és egy szegény ember temetése láttán a halál utáni sorsról beszélget gyermekével. A bölcs és isteni tulajdonságokkal felruházott gyermek az alvilág bejáratához vezeti apját, hogy oda belépve megmutassa neki a bűnösök és a bűntelenek, a gazdagok és a szegények túlvilági életét. Setna látja, miként szenved odalenn a gazdag bűneiért, miként ismétlődik meg a földi bűn és következménye az alvilágban, (akik a földön az élvezeteket hajszolták, az alvilágban a fejük felett függő vizet és kenyeret sem érik el, mert midőn kinyúl érte kezük, ők maguk gödörbe süllyednek), és miként dicsőül meg a szegény, de tisztalelkű halott.

Mindkét töredék az egyiptomi késői kor (i. e. 1185—332) válságos történeti helyzetének terméke. Kákosy László a két fordításhoz írt utószó-tanulmányában elemzi a késői kor bomlásnak induló egyiptomi államában a politikai és társadalmi helyzet vetületeként kialakuló irodalom kettős arculatát; a valóságos történelmi eseményeket közvetlenül tükröző műveket és a válság-korra oly annyira jellemző elvont, misztikus irodalmat. A magyar olvasó minden bizonnyal örömmel olvassa majd Kákosynak az egyiptomi irodalom műfajairól, általános jellemzéséről írt igényes összefoglalását. Szükséges is ez a gondos áttekintés, hogy a kor politikai, gazdasági és vallásos képének, továbbá az irodalmi előzményeknek együttes ismeretében az olvasó megértse az első pillanatban idegenszerű, mágikus tartalmú, sok helyütt sejtelmes, befejezetlen gondolatokat közlő Setna-elbeszélések értelmét és mondanivalóját. Különösen értékes része az utószónak a későkori mágiával foglalkozó fejtegetés, amelyben a magyar olvasó első ízben nyer betekintést az egyiptomi varázslás társadalmi és vallási összefüggéseibe.

Wessetzky Vilmos gondos fordítását elismerés illeti. A speciális stúdiumokat igénylő, és sok esetben még ma is komoly filológiai nehézségeket okozó démotikus szöveg lelkiismeretes és hangulatos átültetésével olyan feladatot oldott meg, amelyért egyformán köszönetet mond a laikus és a szakember olvasó. A lefordított szöveg nyelvezete élő és eleven anélkül, hogy «modernizált» lenne, és ugyanakkor szerencsésen megőrizte az eredeti egyiptomi szöveg «archaikus» ízét is.

A fordítást jegyzetek magyarázzák. Hiba lenne soronként beszúrt utalásokat követelni, minthogy nem filológiai pontosságú tudományos közlésről, ahnem élessza olvasótábornak szóló népszerű fordításról van szó, mégis szívesen vettük volna a jegyzetanyag bővítését. Feltétlenül ide kívánkoznék a mumifikálás rövid ismertetése, már csak azért is, mert az első szöveg voltaképpeni főszereplője maga is múmia-alakban társalgó halott. Az egyiptomi könyv ugyancsak igényelt volna rövid magyarázatot (17. o.). Az egyes istenségek jellemzése gyakran hiányos; külső formájukra csak ritkán történik utalás. A memphisi Ptahra vonatkozó jegyzetek (12. jegyzet, 12. és 22. o.) nem egészen világos megfogalmazása félreértésre adhat okot. Ptah — számos aspektusa mellett — valóban elsősorban világteremtő istenség, és a szövegben (22. o.) szereplő Ptah-papok és az egybesereglett memphisi nép gyásza a tragikus eseményeknek, nem pedig Ptah kultuszának szól, ahogyan azt a fordító feltételezi. A gyásszal leginkább az alvilági, szinkretisztikus Ptah-Sokar-Osiris istent lehetne kapcsolatba hozni, de ennek alakja nem fordul elő a szövegben.

A fordítást kísérő színes illusztrációkat, a kötéstervet és a tipográfiát Kass János készítette. Ismervén a kitűnő grafikus finom rajzait és korábbi munkáit — különösen a Gilgames-eposzhoz készült jól sikerült képeit —, sajnálattal tapasztalhattuk, hogy ezúttal nem tudta megtalálni a szöveghez illő illusztrációk formai és hangulati egységét. Az egyiptomi művészetnek kötött és konzervatív kifejezésmódja a legcsekélyebb modernkedést sem tűri el, s ha megbomlik a formai egység, a képek idegen, sőt nevetséges hatást keltenek. Kass rajzainak zömök testű, nagy fejű és torzult arcú alakjai olyan szembeszökően csúnyák, hogy groteszkségükkel még a laikusra is kényelmetlen benyomást tesznek. Az sem világos, hogy a bőségesen alkalmazott kék szín vajon nyomdatechnikai okokból sikerült olyan különös árnyalatúra, vagy a művész gondolta el ilyennek. Annyi bizonyos, hogy eredeti egyiptomi képeken ilyen színt nem láthatott. A tárgyi tévedésekről szólva csupán két képet emelünk ki: a sólyomfejűnek rajzolt ibisz istenséget (19. o.) és a derékban kettétört, ülő múmiát (25. o.). A bizarr tévedés annál bosszantóbb, mivel a könyvvel foglalkozó egyiptológus szakemberek több ízben is felhívták Kass János figyelmét a korrekció fontosságára. Mindent összegezve, bebizonyosodott tehát, hogy az egyiptomi műveket illusztráló grafikus vagy alárendeli magát az egyiptomi stílusnak és ábrázolási törvényeknek (a tárgyi pontosság mindenképpen kötelező), vagy teljesen szakít az egyiptomi ábrázolásmód leghalványabb visszaidézésével is, és az egyiptomitól gyökeresen különböző formanyelven tolmácsolja a szöveg mondanivalóját. Mindkét esetben megtalálhatja az egyiptomi szöveg sajátos hangulata érzékeltetésének módját, csupán a Varázskönyvben alkalmazott félmegoldás, a klasszikus egyiptomi «modernizálása» válik a szöveghez méltatlan és értelmetlen karikatúrává. Reméljük, hogy ha Kass János később is vállalkozik egyiptomi művek illusztrálására, a szövegillusztrációk hivatását felismerve több pontossággal és művészi megértéssel foglalkozik a témával.

A Varázskönyv a Magyar Helikon ízléses, szép gondozásában látott napvilágot. Dicséret illeti a kiadót, hogy az óegyiptomi irodalom itthon ismeretlen alkotásának megjelentetésével utat tört a további, minden bizonnyal nagy sikerre számot tartó egyiptomi fordításoknak.

VARGA EDITH

A. HEIDEL: THE BABYLONIAN GENESIS. The Story of the Creation. The University of Chicago Press, Chicago, Ill. 1954. XI, 153 old., 17 kép, 1 térkép.

A neves amerikai asszíriológus, Alexander Heidel fiatalon halt meg, mégis jelentős életművet hagyott maga után. Ennek egyik becses darabja az *Enūma eliš* és a vele rokon tárgyú mezopotámiai szövegek fordítását és értelmezését tartalmazó kötet. A könyv, melyből a második kiadás második lenyomata tíz éve jelent meg, tartósan a mérvadó angol fordítása e nagy jelentőségű műveknek, s noha időközben nem egy közülük újabb fordításban is napvilágot látott (J. B. Pritchard: ANET. 1955., E. A. Speiser tollából), Heidel munkájának értéke nem csökkent. Az Enūma eliš W. G. Lambert által kilátásba helyezett kritikai kiadása talán új szakaszt jelent majd a kutatásban, addig azonban Heidel könyvéhez kell nyúlnunk. S a könyv jelentőségét, a fordítások mellett, az adja, hogy a mezopotámiai és ószövetségi kozmogónia legmodernebb módszeres összehasonlítása is egyben. Ezért foglalkozunk most vele.

Heidel az En. el. tábláinak megtalálását, a szöveg eddigi feldolgozásait, tartalmát, forrásait, nyelvezetét és metrumát, az Akītu ünneppel való kapcsolatát, végül datálásának kérdéseit ismerteti bevezetőben (1—17. old.). A szöveget az óbabiloni korra datálja; ezt a hagyományos datálást újabban kétségbe vonják (vö. pl. L. Matouš: ArOr 29. 1961. 30—34.); a kérdést az egész II. évezredi babiloni irodalomtörténet alapproblémáival együtt kell majd megvizsgálni. Az En. el. fordítása (18—60) után rövid kommentár kíséretében még kilenc šumer és akkád «teremtési» szöveget közöl (61—75), majd elemzi *Damaskios* és *Bérossos* erre vonatkozó szemelvényeit (75—81). A kötet Függeléke három, a kozmogóniával is kapcsolatban levő akkád kiseposz szövegét közli: *A «labbu» megölése* (141—143), *Zû* (144—147), és *Adapa* (147—153).

A könyv zömét az «Old Testament Parallels» című fejezet teszi (82—140), s egyben ez az, amely általános érdeklődést válthat ki. Heidel a babiloni kozmogónia és a Genesis 1 : 1—2 : 3 fejezet motívumainak összehasonlítását körültekintő alapossággal végzi el. Elemzései a tudománytalan, propaganda-célokból kiragadott motívumokkal dolgozó — s még jórészt a Babel und Bibel vita korából származó — «összehasonlítás» és leszármaztatás végét kell hogy jelentsék. Mégis, csupán néhány részletkérdésben érthetünk vele egyet.

A babiloni és óhéber kozmogónia összehasonlításának egyik fő argumentuma a *t^{e}hōm* és a *Ti'āmat* nevek feltételezett azonossága. Heidel kizártnak tartja, hogy a héber szó átvétel a babiloni névből, s a kapcsolatot (akkád *napištu*, héber *neφeš* «lélek» mintájára) egy közös sémi alapszó különböző nemű származékai között csak közvetve tartja lehetségesnek. Kimutatni igyekszik, hogy a babiloni mitológiában Ti'āmat nem sárkány alakú. A Liwjātān, tannīn és rahab, valamint Jahve közti harcokra vonatkozó utalások (Ps, Jób, Jes) elemzése után megállapítja, hogy a teremtés előtti theomachia — amint azt az *En. el.*-ben látjuk — nem volt meg a héber mítoszban. A kérdésre vonatkozó álláspontunk népszerű kifejtését ld. Világosság IV. 11. 1963. 659—664. Heidel véleményét túlzottan aggályosnak tartjuk. Jób és Jesaia utalásai *utalások* a mítoszra, mintegy a — különben nem dokumentált — mítosz aktualizálásai, allegorikus felhasználásai, ezért célozhatnak Egyiptomra vagy Izráel más ellenségeire stb. A mezopotámiai mitológiai ábrázolások és az irodalmi művekből ismert mítoszok konkrét összefüggéseit egyelőre tényleg csak pontatlanul ismerjük, a pecséthengerek és reliefek sárkány-ölése (hét- vagy egyfejű sárkány), valamint a kígyó elleni harc mégis arra mutat, hogy a theomachia mítosza több formában élt. E formákat részben a hettita és ugariti mitológia is átvette. Úgy véljük, közvetlen kölcsönzésről a kozmogónia esetében tényleg nem lehet szó az *En. el.* (vagy akár a mezopotámiai mítosz) és az óhéber mitológia között, viszont a hettita-ugariti közvetítés bizonyos elemek módosulását is magával hozhatta. Ami pedig a sárkányt és Ti'āmatot illeti, az *En. el.* IV. 93 skk. sorokból kétségtelennek látszik, hogy sárkányszerű alakban képzelték el (egyébként: nem egy sárkány-alak van !), s ha nem is igazolható, hogy minden sárkányt *Ti'āmat*-nak hívtak, azt bizonyosra vehetjük, hogy az ős-chaos istenét *a theomachia vonatkozásában* (csakis abban) annak képzelték el. Minthogy Ti'āmat, a kozmogóniai princípiumokból megszemélyesített istenek egész sorához hasonlóan, egyfelől, egy filozófiai fogalom kifejeződése, másfelől «isteni lény», ezen az ellentmondásosságon nem szabad csodálkoznunk, ez a mítoszban természetes. Végül, a Ti'āmat név alefjének szabályszerűen felel meg az ugariti *h (thm)* s az összes többi (héber, arab, szír) *h* hang, nemcsak akkor, ha közös az őssémi alak, hanem éppúgy

[1] Az ugaritiban J. Aistleitner szótára (Wörterbuch der ugaritischen Sprache. Berlin, 1963. 324. Nr. 2749) a *thm* és a *thmt* formát egyaránt regisztrálja; utóbbi esetleg nem pl., hanem — mitológiai kontextusban ! — az akkád alak nyomát őrző fem.

az átvételeknél. A nőnemű végződés eltűnése az összes nyugati sémi nyelvben (kezdve az ugaritin) viszont «Systemzwang» jelenség lehet. Ezért a Gen. 1 : 2 chaosa egyfelől, az említett ószövetségi könyvek theomachiája másfelől a babiloni mítosz távoli leszármazottja lehet; a mitologémát a hettita és az ugariti irodalom közvetíthette.

Heidel hangsúlyozza, hogy a mezopotámiai kozmogónia, mint ezt még Diodóros (II. 30.) is megerősíti, az örök anyaggal számol, azt azonban tagadja, hogy ez a «protomaterializmus» (aminek mi tartjuk) befolyásolta volna a Gen. szemléletét. A fentiekből viszont következik, hogy Gen. 1 : 2, a *tehōm*, a szél *(rūah)*, a sötétség egy eredeti chaos nyomait őrzik. Nem követjük motívumról motívumra Heidel elemzését, csupán azt állapítjuk meg, hogy a motívumok egybevetésénél mintha figyelmen kívül hagyta volna azt, amit elvben ugyan maga is megállapít, hogy a Genesis mai szövege: monotheista, itt tehát egy mítosz monotheista átdolgozásáról van már szó, s erre épp nem az azonos motívumok, hanem a változtatás tendenciája mutatnak. Ezért, úgy véljük, Heidel kérdésfeltevése eleve csak arra válaszolhatott — s erre teljes joggal válaszolt negatíve —, hogy vajon «fordítás»-e a Genesis a babiloni kozmogóniai eposzból.

Nem mintha Heidel mindenféle hasonlóságot tagadna a két kozmogónia között. Vitázó módszere nem apologetikai; érvelésében a filológiai és nyelvészeti érvek állnak a központban. A 128—9. oldalon az *En. el.* és a Gen. kozmogóniájának cselekmény-vázlatát pl. korábbi kétségei ellenére is csaknem azonosnak találja. Sőt, összefoglalásában is utal a kapcsolat bizonyos lehetőségeire. E kapcsolatnak elvileg három lehetséges formája lehet: a babiloni mítosz merített a héberből; vagy a héber a babiloniból; vagy mindketten közös (őssémi) forrásból. Az elsőt és a harmadikat Heidel természetesen minden további nélkül kizárja, s próbál a második elfogadásához lehetőségeket keresni; itt már — a könyv többi részétől eltérően — teológiai és dogmatikai kérdésekkel, az inspiratio tanával is foglalkozik. Végső összegezése: «the whole question must still be open» (139). És ez, minthogy alig több, mint valami negatívum, kielégítetlenül hagy bennünket. Heidel módszere egzakt ugyan, de nem dialektikus; kapcsolatot csak ott enged meg, ahol azonosság van, ami kevés: számolni kell a változásokkal és a változtatásokkal, s ez természetes is, ha a babiloni kozmogónia nyugatra való eljutásának csaknem ezer évére gondolunk.

Heidel kutatásai végeredményben mégis magasra értékelendők; könyve után minden mitológiai kapcsolat kereséséné a legegzaktabb nyelvészeti és filológiai módszert kell alkalmazni. Ha e pontosságot a motívum- vagy mítoszátvétel elvi kérdései iránti érzékenységgel és a történeti tények figyelembevételével kapcsoljuk össze, majd bizonyára sikerülni fog a babiloni «kultúrhatás» útjának és módjának józan felderítése: a pánbabilonista iskola nézeteinek elutasítása után az asszíriológia ma még adós e feladat elvégzésével.

KOMORÓCZY GÉZA

H. SCHMÖKEL: HAMMURABI VON BABYLON. Die Errichtung eines Reiches. München, 1958. Verlag R. Oldenbourg. (= Janus-Bücher 11.) 109 old., 1 térkép. Ára: DM 3,20.

Hammurabi kora, központjában a törvénykönyvvel, vonzza a kutatók és a szélesebb közönség érdeklődését. H. Schmökel könyve a harmadik Hammurabi-monográfia (a két korábbi: H. A. Brongers: Hammurabi. Den Haag, 1947. — F. M. Th. de Liagre Böhl: King Hammurabi of Babylon in the Setting of his Time. Amsterdam 1946. = Opera minora. Groningen, 1953. 339—363. 512—514.), de ezen kívül is kiterjedt irodalom foglalkozik az óbabiloni kor e legjelentősebb uralkodójával. Lehet-e ezek után egy népszerű könyvben újat mondani róla?

Schmökel könyve kitűnően foglalja össze a rendelkezésünkre álló forrásokat. Ez önmagában is komoly teljesítmény, mert a Mari-levelek adatainak teljességre törekvő történeti elemzése nem történt még meg. Sőt, bőségesen ad szemelvényeket is e forrásokból: a könyv elején — szinte riporteri feszültséget teremtve — a H.-ra vonatkozó levelekből idéz (7—10. old.), végén pedig az ő feliratairól, leveleiből stb. (97—104. old.). De a források kiaknázása mellett más érdemeket is magáénak vallhat a munka. Schmökel, mint történetíró, kitűnő összegező: aprólékos, de nem vész el a részletekben. E könyv végigmegy Babylón történetén, a III. Ur-i dinasztia bukásától H. koráig; ismerteti a XVIII. sz. gazdasági helyzetét, társadalmi viszonyait, a kor népmozgalmait; elemzi H. törvényhozását, s jellemzi az óbabiloni kor vallási, kulturális, irodalmi jelentőségét.

Nagy jelentőségű az a rekonstrukció, amelynek során H. 43 uralkodási évének eseményei kibontakoznak előttünk (34—49. old.); itt a szerző részletkérdésekben is túljutott a kutatás eddigi eredményein. Az évnevek sovány adataiból egy fél évszázad történelmét rajzolta meg: a babiloni birodalom megszilárdulásának döntő korát.

A törvénykönyv életbe léptetését illetően Schmökel szkeptikus. A jogi okmányok elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy a törvénykönyvet a gyakorlatban sohasem alkalmazták. Ezt azzal magyarázza, hogy H. csupán élete legutolsó éveiben hirdette ki törvényeit, de megvalósításához már nem volt ideje, utódai viszont gyengék voltak e feladatra (74—76. old.). Ezért a HT-nek legfeljebb hatalmas irodalmi jelentőségét ismeri el, történeti és jogi formáló szerepet nem tulajdonít neki. Kétségtelen, s ebben igaza van, hogy a korabeli okmányok nem hivatkoznak a törvénykönyvre és nem egy esetben vele ellentétes szellemű döntést hoznak. Viszont a HT «kéziratai» már H. korában, vagy közvetlen utána, két családra bonthatók, s számuk oly jelentős (több mint 30 óbabiloni példány!), hogy ezt más nem magyarázza, csak a gyakorlati alkalmazás. (Vö. J. Laessøe: JCS 4 [1950] 173—187. — D. J. Wiseman: JSS 7 [1962] 161—172. stb.) E kérdés kétségtelenül további részletes tanulmányokat kíván. Úgy véljük, ha ebbeli véleményét nem is oszthatjuk, el kell fogadnunk viszont azt a megállapítását, hogy a HT voltaképp nem *codex* (ezt nem ő mondta ki először), hanem *reformtörvények gyűjteménye*. Ez magyarázná, hogy számos lényeges jogi vagy államigazgatási kérdést nem érint.

Az eddigi állásponttal ellentétes véleményt fejt ki a szerző Marduk kérdésében is; véleménye szerint Marduk vezető szerepe H. korában még nem mutatható ki. A kor pantheonjában inkább Šamašt illeti vezető szerep (76—80. old.). Vallásreformról tehát nem beszélhetünk. Álláspontját Schmökel később máshol részletesen is kifejtette (RA 53/4 [1959] 183—204.).

Hammurabi korát az augustusi értelemben aranykornak semmiképp sem tekinthetjük: politikailag e négy évtized teremtette meg (bár csak rövid időre) Babylón nagyhatalmát. Maga a mezopotámiai hagyomány is klasszikus kornak tekintette azonban e négy évtizedet mind az irodalomban, mind a művészetben. Schmökel, amikor elismeréssel adózik a politikai teljesítménynek, megvonja ezt a kultúrától, s úgy véljük, jogtalanul: noha a talajvíz H. székvárosát talán örökre elzárta előlünk, a máshonnan ránk maradt emlékek elegendőek ahhoz, hogy az újasszír és későbabiloni felfogáshoz csatlakozzunk. Stagnálást egyetlen művészeti ágban fedezhetünk fel — Schmökel épp ezt nem elemzi —, a pecséthenger-vésésben: az óbabiloni kor a III. Ur-i dinasztia pecséthengereinek témáit dolgozza fel, de sematikusan, csaknem minden önállóság nélkül; ennek azonban az adminisztráció folytonossága lehet az oka. Az irodalom például első nagy virágkorát ekkor éli.

H. Schmökel könyve tudományos munka, népszerűen megírva. Kár, hogy a sorozat jellege nem tette lehetővé a forrásokra való esetenkénti hivatkozást; ez — különösen a Māri-levelek esetében — nagyban emelte volna a könyv használhatóságát. A jól szerkesztett bibliográfia (105—109. old.) a jegyzeteket nem pótolhatta. A könyv tudományos értékét és megbízhatóságát szavatolja, hogy adatai első kézből merítettek. Néhány értelemzavaró sajtóhiba is bekerült a szövegbe, pl. 26. old. Schutigu helyett *Schugitu* kell hogy álljon; vagy a 34. oldalon helyesen: Als *sechster* Fürst seiner Dynastie . . . — H. ugyanis nem a 7. volt.

KOMORÓCZY GÉZA

F. DE VISSCHER: HERACLES EPITRAPEZIOS. Paris, 1962. 74 p., 26 tábla.

Az Alba Fucensben, az Abruzzókban végzett belga ásatások egyik legérdekesebb eredménye volt az a kétszeres ember nagyságú márvány Héraklés-szobor, amelynek az ásatások vezetője, több előzetes beszámoló után, most teljes publikációját tette közzé. A szobor az Alba Fucens-ben feltárt fürdőépület egy kis szentélyében került elő, és nem volt nehéz felismerni benne Lysippos híres «asztali» Héraklésének a másolatát. A szobor, amelynek részletes leírását Martialis és Statius egy-egy verséből ismerjük, Héraklést sziklán ülve ábrázolja, egyik kezében buzogánnyal, a másikban csészével (Szilágyi J. Gy., A görög művészet világa II. 109—10 és IX. tábla, 2. kép).

Az új másolat fő jelentősége abban van, hogy az első monumentális méretű ábrázolása a szobornak. Az írott források kis méretű bronzszoborról beszélnek, amely melléknevét éppen arról kapta volna, hogy az asztalra helyezve tarthatták. Visscher könyvének legértékesebb része az, amelyben (J. Dörig nyomán) bebizonyítja, hogy a

jelző eredeti jelentése inkább «a vendégül látott, a neki nyújtott lakomán részt vevő» lehetett, s csak a kis méretű ábrázolások váltották ki a már az ókorban megjelent másik, általánosan elfogadott értelmezést. Joggal következtet az új másolat alapján (ugyancsak Dörig nyomán) Lysipposnak egy nagy méretű Epitrapezios-szobrára, de azt a feltevését, hogy a római szerzőktől eredetiként emlegetett kis bronz szobor is Lysippos eredetije, aki eszerint egy nagy méretű és egy kis változatot készített volna a szoborról, aligha lehet valószínűsíteni; a római szerzők «attribucióit» nem igen kell komolyan venni, s Novius Vindex Martialisnál említett kis bronz Epitrapeziosa nyilván éppúgy csak ókori másolata volt Lysippos eredetijének, mint az a 24 darab, amelynek Visscher könyve végén gondos, fényképes katalógusát adja.

Nyilván nem az utolsó szót mondták ki a Lysippos munkásságára némi új fényt vető munkának azok a fejezetei, amelyek a szobor készítési helyére, idejére és rendeltetésére vonatkoznak. Visscher szerint a szobor i. e. III—II. századi görög munka, s talán dél-itáliai görög templomból rabolták el, hogy lelőhelyén a *cultores Herculis* kollégiumának gyülekezőhelyét díszítse. Nem tekinthető lezártnak az eredeti mű rekonstrukciójának kérdése sem; Visscher a variánsok összeállításával mindenesetre komoly szolgálatot tett a kutatásnak, de a saját feltevését arról, hogy az újonnan előkerült szobor eredetileg trónszéken ült, a fennmaradt emlékek és források nem támogatják. Rendkívül hasznosak viszont a szobortípus elterjedésére és a pénzeken látható ábrázolásaira vonatkozó fejtegetések; egy klasszikus kori motívum ókori utóéletének tipikus és kivételesen gazdag anyaggal illusztrálható példáját dolgozta ki bennük a szerző, s a könyvnek — az újonnan felfedezett szobor közzététele, a katalógus-rész és a Héraklés-alak ókori felfogásának változásáról írt szép befejező lapok mellett — ez adja meg általánosabb jelentőségét.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A. et J. ŠAŠEL: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Accedunt corrigenda ad volumen I operis *V. HOFFILER* et *B. SARIA*, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Zagreb 1938, indices, tabulae geographicae duae. «Situla», Razprave Narodnega Muzeja v Ljubljani = Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, Fasc. 5. Ljubljana, ČP Delo, 1963. 174 + 52 oldal.

A Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetének 1902-ben történt lezárása óta a Jugoszlávia területén előkerült római feliratok száma nagymértékben gyarapodott. Az újonnan talált feliratok kiadására elsősorban különféle szakfolyóiratokban került sor, amelyeket úgyszólván lehetetlen áttekinteni. A jugoszláv kiadványok hosszú sora mellett számos feliratot külföldi, így főleg osztrák és olasz publikációkban adtak ki. Az a néhány összefoglaló igényű feliratgyűjtemény, amely 1902 óta Corpus-formában állította össze az újabb feliratok egy-egy csoportját, nem terjedt ki egész Jugoszlávia területére. A V. Hoffiler és B. Saria által 1938-ban közzétett «Antike Inschriften aus Jugoslavien» csupán a dél-noricumi és délnyugat-pannóniai feliratok közlésére szorítkozott; a több kötetre tervezett kiadvány folytatása sajnos elmaradt. Korlátozott igényűek voltak azok a feliratpublikációk is, amelyeket N. Vulić és D. Sergejevski jelentettek meg a «Spomenik Srpske akademije nauka» című folyóiratban: csak kelet-jugoszláviai és boszniai feliratokat tartalmaztak. A «Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku» című folyóiratban megjelent összefoglaló feliratpublikációk szintén csak Jugoszlávia egy részéről, a dalmát tengerpartról közölték az új anyagot. Hasonlóképpen nem lépte túl egy zárt földrajzi egység, Isztria határait az «Inscriptiones Italiae» című olasz kiadvány X. kötete sem.

Már csak e korábbi hiányosságok miatt is különleges örömmel kell üdvözölnünk Anna Šašelova és Jaro Šašel nagyszabású vállalkozását, az 1940 és 1960 között előkerült, ill. kiadott jugoszláviai feliratok összefoglalását. A CIL III. kötetének lezárása óta első ízben került sor arra, hogy, ha időben korlátozott keretek között is, megtörténjék az egész jugoszláv terület újabb feliratos anyagának publikációja. S mindjárt hozzátehetjük: a két kitűnő, rendkívül sokoldalúan képzett és az ókortudomány számos ágában járatos jugoszláv tudós olyan munkával gazdagította a római epigrafikát, amely minden szempontból példaadó lehet. Az anyagösszeállítás gondossága, a szövegek pontos és a korábbi olvasatokkal szemben sokszor revideált közlése, valamint a szakirodalmi apparátus igen beható feldolgozása olyan nyeresége a római epigrafikának, amilyet a CIL kötetein kívül a tudomány csak ritkán könyvelhetett el.

Az 1940 és 1960 között kiadott feliratokat a szerzők antik földrajzi egységek szerint csoportosítják. A többszáz új felirat megoszlása a következő: Macedónia: Nr. 1—6, Moesia superior: Nr. 7—63, Dalmácia: Nr. 64—268, Pannonia inferior: Nr. 269—296, Pannonia superior: Nr. 297—361, Noricum: Nr. 362—414, Histria: Nr. 415—451. Ehhez az anyaghoz és a hozzá tartozó mutatókhoz függelék gyanánt járul még a Hoffiler—Saria-féle «Antike Inschriften aus Jugoslavien» című kiadvány hibáinak kijavítása s az ott közölt feliratokhoz készített indexapparátus. A szerzőknek ez az utóbbi munkája szintén különlegesen értékes, mivel Hoffiler és Saria munkája így válhatott igazán használható forráskiadvánnyá.

Az új feliratok közlésében és a Hoffiler—Saria-féle kiadvány feliratközléseinek revíziójában a szerzők legnagyobb érdeme a szövegek lehető legteljesebb alapossággal történt kiadása. A szerzők a feliratok egy részét személyesen újra elolvasták, és ahol erre nem volt módjuk, fényképek alapján ellenőrizték a korábbi szövegkiadások helyességét. Így vált lehetővé, hogy az eredeti publikációk számos hibáját ki lehessen küszöbölni, és különösen a korábban sokat vitatott feliratok esetében örülhetünk e biztos és szilárd új olvasatoknak. Csak egy-két példát említünk itt meg. A Vaskapu-szoros híres és egy évszázada vitatott császárfeliratait végre pontos és hiteles olvasásban kapjuk; hogy ez a további hadtörténeti és egyéb irányú kutatások szempontjából menynyire fontos, nem szükséges külön hangsúlyozni. Hasonlóképpen igen fontos azoknak az új sirmiumi feliratoknak a végérvényű olvasása is, amelyek a III. század közepének hadtörténetéhez nyújtanak jelentős adatokat, valamint a Celeia melletti Šempeterben nemrég talált síremlékek feliratainak hiteles kiadása.

E sorok írójának 1962 nyarán módjában állt több jugoszláviai gyűjtemény római feliratait tanulmányozni, köztük olyanokat is, amelyeket A. Šašelova és J. Šašel személyesen nem vizsgálhattak. Elsősorban ezen az alapon szeretnénk a Corpus egyes szövegolvasásaival kapcsolatban néhány módosító javaslatot tenni.

Ad Nr. 4: *fec(i)t Iulius Primus* helyett talán inkább *fec(it) T. Iulius Primus.*

Ad Nr. 32: a felirat a formulák alapján inkább a későbbi császárkorra tehető, mint az 1. századra; a *h. s. e.* formula Moesia superiorban és Belső-Dalmáciában a III. században is gyakran előfordul a sírfeliratokon.

Ad Nr. 38: az 1. sorban a *nomen* valószínűleg *[. Te]monius* (előtte a *praenomen* hiányzik), a névhez vö. *W. Schulze*, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen, Berlin 1904, 112 Anm. 6.

Ad Nr. 47: a 2. sorban a *cognomen* valószínűleg *[Lup]ercus.*

Ad Nr. 79: a kiegészítés, ill. az olvasás valószínűleg *[... Au]rel. Lic[inio ...]* vagy *Lic[iniae ...]* formában helyes.

Ad Nr. 90: az 5—6. sor kiegészítése valószínűleg *Li[ci/ni]us Afrodisius.*

Ad Nr. 263: a felirat problematikus részeit a következőképpen sikerült elolvasnunk: *ad Batinum flumen*, illetve *Breuc[o]s Oseriatibus.*

Ad Nr. 275: a kiegészítés inkább *Papia Sera[pia ...]* alakban helyes.

Ad Nr. 347: a kiegészítés inkább *Valerius / [Vic]tor* alakban valószínű.

Ad Nr. 352: a magunk részéről *[I. O. M. / Do]lic[heno]* kiegészítést javaslunk.

Ad Nr. 441: a kiegészítés valószínűleg *[..... / s]acru[m] / d. d. / [. V]ariu[s / Pr]ocu[lus].*

A szerzők munkájában az anyaggyűjtés és anyagközlés pontossága mellett külön ki kell még emelnünk a feliratokhoz fűzött magyarázatokat és a gazdag irodalmat, továbbá a szöveg mindvégig szép és pontos latin nyelvezetét. Egészében véve a nagyszabású feliratgyűjteményt azzal a szilárd meggyőződéssel ajánlhatjuk a római feliratokkal foglalkozó kutatók figyelmébe, hogy a CIL III. kötetének méltó folytatását találhatjuk A. Šašelova és J. Šašel munkájában. Szeretnénk hinni, hogy példájukat más közép-európai országok tudósai is követni fogják.

ALFÖLDY GÉZA

L. LABRUNA: RESCRIPTUM DIVI PII. Gli atti del pupillo sine tutoris auctoritate. Napoli. 1962. I—XV., 1—205 l.

A iustinianusi Digesta néhány töredékében utalást lehet találni Antonius Pius császár egyik *rescriptum*-ára, amely a gyámság alatt állónak gyámja közreműködése nélkül vagy annak szükségtelen közbenjárásával tett nyilatkozataiért való felelősségével foglalkozik. A szerző ebből kiindulva teszi vizsgálat tárgyává azokat a jogviszonyokat, amelyek ünnepélyes nyilatkozatokból «*stipulatio, sponsio, fidepromissio, fideiusio)*, valamely dolog szolgáltatásából (datio rei), egyes konszenzuális szerződésekből — így az adásvételi, a társasági szerződésből, a megbízásból, végül a megbízás nélküli ügyvitelből származnak.

A szerző nagyszámú forráshely tüzetes vizsgálata, az interpolációkritikai irodalom eredményeinek alapos tanulmányozása és azok nyomán számos szövegváltoztatás feltárása után azt a következtetést vonja le, hogy a klasszikus római jog szerint a gyámolt felelősséggel tartozott a gyám közreműködése nélkül, illetőleg annak szükségtelen közbenjöttével kötött ügyleteiért, ha azokból gazdagodott. Ez az elv tűnik ki Antonius Piusnak egyik Ulpianus-töredékben hivatkozott döntéséből, amely egy gyámság alatt álló leányka esetében kimondta, hogy az általa gyámja közreműködésével rabszolgája javára tett ünnepélyes ígéretből reá jogi kötelezettség nem hárul, hacsak abból nem gazdagodott. A klasszikus jogtudomány, főképpen Ulpianus ezt az elvet az egész magánjog területére kiterjesztette.

A szerző érdeme a tanulmány logikus felépítése, a problémák éles megvilágítása, s a következtetéseknek a szövegekre támaszkodó alapos megokolása, amivel az idevágó romanisztikai kutatásokat értékesen gyarapítja. Nyitva marad azonban az a kérdés, milyen okok és milyen történeti összefüggések voltak azok, amelyek a jogelveknek a forrásokból megállapítható változását előidézték, illetőleg magukkal hozták.

VISKY KÁROLY

HÍREK

HADÁSZAT AZ ÓKORI ELŐ-ÁZSIÁBAN

(A XII. NEMZETKÖZI ASSZIROLÓGUS TALÁLKOZÓ EREDMÉNYEI)

Az asszirológusok nemzetközi tudományos társasága, a Groupe Francois-Thureau-Dangin, az évenként ismétlődő találkozókon a tudományág legfontosabb aktuális kérdéseit tűzi ki témául. 1963-ban, a XII. Rencontre napirendjén az ókori keleti hadászat kérdései szerepeltek. A találkozót Londonban (School of Oriental and African Studies) tartották, július 1. és 4. között. A legfontosabb előadások az Iraq XXV. 2. kötetében jelentek meg. Az alábbiakban részben ennek alapján, részben az előadók szíves felvilágosításaira támaszkodva, ismertetjük a találkozó főbb eredményeit.

Kronológiai sorrendbe szedve a témákat: a III. évezred eseményeivel közvetlenül csak *M. Lambert* előadása foglalkozott: La guerre entre Lugal-zaggesi et Urukagina: ses incidences sur l'economie de Lagash. A háború, amelyről egy Urukagina-párti liturgikus, szöveg Lagaš pusztulásának fő forrása is megemlékezik, nem maradt következmények nélkül Lagaš és a templomgazdaság életében sem. Urukagina 4. évétől kezdve a háborúra utal néhány datálás, és a gazdasági okmányokból valószínűvé válik, hogy megszűnt a külkereskedelem; növelték a szövőműhelyek számát (a sereg ruházatát itt állították elő); kétharmadára csökkentették az uralkodó istállójában a szamarak takarmányát; áttelepítették a lakosságot; nem említik többé a kondát stb. — Mivel ezek az adatok Urukagina 4. és 5., de leginkább 6. évére vonatkoznak, vagyis a hadiállapot Lagaš gazdaságában ekkor jelentkezik, valószínűtlennek kell tartanunk V. V. Sztruve álláspontját (VDI 1958/4 3. skk.), amely szerint a háború már a 2. évben megkezdődött. Ugyancsak nem igazolja e részletes vizsgálat a Világtörténet I. (Bp. 1962.) 202—3. túlzó megállapításait.

F. Cornelius: ERIN-Manda c. cikke (Iraq XXV. 2. 167—170) az I. évezredben a médek megjelölésére használt kifejezés eredeti értelmével foglalkozik. Az ERIN šumerogramm akkád olvasata kétségtelenül Ummānu; jelentése: «harcos» stb. A kifejezés egy újasszír kori, a Narām-Sîn legendához tartozó szövegben is előfordul. A szerző lehetségesnek tartja, hogy a legenda mögött történeti mag van. A Manda nevet az indoeurópai **mandos* 'Pferd, Pferd am Wagen' kifejezésből vezeti le; az ERIN-Manda kifejezést nem etnikai, hanem szociális értelemben fogja fel, s a II. évezredi hettita, ugariti stb. forrásokból jól ismert *marianni* szekérharcos-réteggel veti egybe. A Narām-Sîn legenda tehát arra utalna, hogy a gyalogosan harcoló agadei sereg nem tudott ellenállni a lótenyésztő és háborúban harci szekérről küzdő, a hurrita uralkodó réteget védelmező harcosoknak. Az elnevezés később a médek és kimmerek jelölésére szolgált. — Szerző álláspontja nem tartható; a Narām-Sîn legenda adata az újasszír kor nyelvhasználatát tükrözi, s nem archaizmus; az Agade bukásáról szóló óbabiloni legenda Narām-Sîn korában a qutû nép betörését jegyzi fel, ami persze valószínűvé teszi, hogy a dinasztia uralma már e korban sem volt zavartalan. Tehát, függetlenül a Manda név etimológiájától, amelyet egyébként kérdésesnek vélünk, nem oszthatjuk Cornelius felfogását «a legrégibb indoeurópai bevándorlás» datálásánál sem.

A. Goetze: Warfare in Asia Minor c. cikkében (uo. 124—130) a hettita hadászat kérdéseiben jól összefoglalja a kutatás eddigi eredményeit, különösen nagy súlyt fektetve a hettita haditechnika újításaira (vas fegyverzet, harci szekér) és a hurritáktól átvett eszközökre (faltörő kos). A hettitákat tartja az első katonai nagyhatalomnak. Foglalkozik a harci szekér háromfős személyzetét jelölő szavakkal *(marianni:* harcos; *kusi:* hajtó; *šananu:* 'harmadik', a pajzstartó). A történeti anyag kitűnő áttekintését adja *V. Korošec:* The Warfare of the Hittites — from the Legal Point of View. (Uo. 159—166.) Egybeveti a hettita és az asszír hadviselés kegyetlenségét, s ebben előbbi javára csak annyit ír, hogy nem örökítették meg a részleteket. *V. Souček:* Die Gefangenen in der

hethitischen Gesellschaft c. előadása a hadifoglyoknak munkára fogásával foglalkozik. Helyzetük a rabszolgákéhoz hasonló volt.

Ugaritnak a környező államokhoz (Ḫatti, Palesztina) való viszonyát, a nemzetközi szerződések kikötéseit, valamint a tengeri népek megjelenésével kapcsolatos történeti forrásanyagot tárgyalja *J. Nougayrol:* Guerre et paix a Ugarit c. előadásában (uo. 110—123). Különösen terminológiai kutatásai és diplomáciai vonatkozású fejtegetései jelentősek. Világossá vált, s ezt mások is hangsúlyozták, hogy a nemzetközi jog lényegében a II. évezred közepén született, első forrásai a hettita birodalomnak a környező kisebb-nagyobb fejedelemségekkel és Egyiptommal kötött szerződései. E szerződések részben az egyiptomi—hettita erőegyensúly szülöttei voltak, részben a hettiták békés hódításait tükrözték.

A tudományos közfelfogás szerint az ókori kelet katonanépe az asszír volt; Toynbee, túlzásoktól és egyoldalú beállításoktól hemzsegő könyvében a militarizmus példájául az asszírokat hozza fel. A találkozó legjelentősebb előadásai így érthetően az asszír hadviseléssel foglalkoztak, s egyben szembehelyezkedtek e kép egyoldalúságával. Kiemelkedő jelentősége van *W. v. Soden* tanulmányának: Die Assyrer und der Krieg. (Uo. 3 — 44.) Az asszír hadászat iránti megkülönböztetett érdeklődésünket azzal magyarázza, hogy egyfelől ők építettek fel először az ókori keleten nagy birodalmat, s ez állt fenn a leghosszabb ideig, másfelől, hogy az asszírok rendkívül kegyetlennek jellemzik hadjárataikat. Soden új kép alkotására törekszik. Elemzéseinek kiinduló pontja, hogy az asszír háborúk történeti forrásai propaganda célból készültek, mind a feliratok, mind a paloták kihallgatási csarnokában levő reliefek; céljuk az ellenség megfélemlítése volt. Éppoly kritikával kell tehát felhasználnunk anyagukat, mint a győztes hadijelentéseket. E propaganda cél következtében jóformán semmit nem tudunk az asszír sereg tábornokairól, a stratégiáról, a taktikáról, a sereg szervezetéről, a sereg ellátásának biztosításáról. Ezeket az adatokat titokban tartották, minthogy sikerük egyik fő titka a megfélemlítés és a hirtelen megrohanás volt. Az asszír hadviselés történetét áttekintve megállapítja, hogy Asszíria hosszú ideig kizárólag védekezett, s a kereskedelem (ld. Kaneš !) jobban foglalkoztatta, mint a hódítás. A II. évezred közepén a hurrita hódítás idején Asszíria súlyos elnyomás alatt szenvedett; von Soden az ókori kelet legkegyetlenebb népének a hurritákat tartja, s tőlük származtatja az asszír hadviselés brutalitásait. Asszíria katonai felemelkedése I. Šulmānu-ašaridu korában (1276—1246) kezdődött; Aššur ekkor válik hadi és állami istenné, és a maga körébe vonzza Šamašt is; a háború jogi igazolására az asszírok egyébként is mindig nagy súlyt fektettek. Ebben az időben alakul ki a háborús ideológia. Von Soden az asszír sikerek okát az állami és politikai rendszer stabilitásában, a kitűnő külpolitikában (az ellenfelek egymással szembeni kijátszása !) és a jól szervezett nevelésben keresi, s teljes joggal. Utóbbinál a hegyi hadjáratok tervszerű előkészítését s a sereg állandó gyakorlatoztatását emeli ki. Emellett az asszírok, szemben ellenfeleikkel, a hadjáratok technikai részét is kitűnően megszervezték (műszaki csapatok). A szerző, néhány részletkérdés (fegyvernemek, reguláris hadsereg, kémrendszer) elemzése után megkísérli a stratégia elemzését, s végső fokon az összehangolt birodalmi politikában látja az asszírok erejét; e birodalmi politika szerves egysége volt hadászati, kulturális, közigazgatási elgondolásoknak. Befejezésül hangsúlyozza, hogy az asszírokat nem kizárólag hódításaikból kell megítélnünk: «A történész Asszíriában a népeket ismételten kiirtó háborús ideológia exponense mellett az embert is keresheti, az embert, aki több volt, mint valami harci eszköz, és egyet-mást ma is mondhat nekünk.»

Ez az előadás, úgy véljük, alkalmas kiindulópont afelé, hogy az asszírokról is reális történeti képet alkossunk. Ugyanebben az irányban tört új utat *H. W. F. Saggs* előadása is: Assyrian Warfare in the Sargonic Period (uo. 145—154). Számos jelentős eredménye közül emeljük ki az asszír hidegháborúra vonatkozó megfigyeléseit. A megfélemlítést szolgálta a legyőzött ellenség vezéreinek közszemlére állítása (Sîn-aḫḫē-eriba pl. Šūzubu a babiloni lázadás vezére holttestéért annyit fizetett ezüstben, amennyit az nyomott — a látvány elrettentő hatása megérte a tekintélyes összeget); a kegyetlen megtorlás hangsúlyozása, írásban és képben; a csonkítások stb. Nem véletlen, hogy az asszíroktól való félelem közhely a királyfeliratokban. Saggs végezetül II. Šarrukîn 8., Urarṭu elleni hadjáratát elemzi a pszichológiai hadviselés szempontjából. — *B. Hrouda:* Der assyrische Streitwagen (uo. 155—158., Pl. XXIX.) c. cikke a harci szekér technikai változásait elemzi. *W. G. Lambert:* The Great Battle of the Mesopotamian Religious Year: the Conflict in the Akītu House című előadásában (uo. 189—190.) kimutatja, hogy az újévi ünnep során Marduk resp. Aššur harca Tiāmat ellen nem az Akītu házban zajlott le, ott csak a többi isten köszöntötte a győztest. *A. Finet:* Termes militaires accadiens dans l'A. T. conservé dans la LXX. c. előadásában (uo. 191—192.) két ószövet-

ségi hely (1 Kir. 15 : 20; 20 : 12) szövegeinek eltéréséből asszír terminusok használatára következtet. Előbbi helyén a héber *kinrōt* görög megfelelője: *χεζραθ*, ami a sémi *qṣr* (akkád *kaṣāru)* gyökből származhat; eredetileg a héberben is ksrwt vagy kzrwt állhatott, places-fortes jelentésben. A knrwt így szövegromlás vagy téves javítás. Utóbbi helyen a görög *χάραξ* szónak megfelelően a héber szövegben a iašibu (yšyb) akkád szót iktatná be, 'bélier', 'faltörő kos' jelentésben. Mindkét szövegjavítás jogosnak látszik, s ezzel újabb adatokat nyerünk az eddig ismertekhez a mezopotámiai haditechnika óhéber alkalmazásában.

Összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a találkozó előre vitte a kutatást, mind részletkérdésekben, mind elvi síkon, különösen az asszír hadviselés értékelésében. Eredményei általános történeti szempontból is tanulságosak.

KOMORÓCZY GÉZA

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

NABÛ-NA'ID FELIRATA LÁNYÁNAK SÎN-PAPNŐVÉ SZENTELÉSÉRŐL

BEVEZETÉS

A későbabiloni, ún. káld dinasztia utolsó tagja, Nabû-na'id sok tekintetben elődeitől lényegesen eltérő politikát folytatott. Alakját ezért a későbbi történeti hagyomány különcnek rajzolta.[1] Hosszú ideig a modern történetírás is e szemléletet fogadta el, minthogy nem állt elég forrásanyag a rendelkezésére Nabû-na'id politikájának megítélésében.[2] Néhány újabban előkerült szöveg, s a már korábban is ismert források körültekintőbb elemzése azonban lehetővé teszi az eddigi Nabû-na'id-kép revízió alá vételét. És erre még akkor is szükség van, ha tudjuk, hogy az ő uralkodása alatt omlott össze a birodalom, tehát politikája eredménytelen volt.

Nabû-na'id uralkodásának kronológiáját az újbabiloni kortól folyamatosan vezetett krónika egyik töredéke segített tisztázni.[3] Trónralépésének időpontja az okmányok datálásaiból állapítható meg (i. e. 556. május),[4] uralkodásának végét az említett krónika (III. 15) 539. okt. 10-re, Sippar elestének napjára teszi.[5] E mintegy 18 évből Nabû-na'id tízet Babylónon kívül töltött; a pontos számot egy 1956-ban előkerült Ḫarrān-i felirata közli (H2. I. 26.).[6] A krónika-szövegből (I. 5.) kiderül, hogy még 7. éve előtt elhagyta Babylónt,[7] s csak nem sokkal Kyros közvetlen támadása előtt tért vissza (III. 5 skk.).

E távollét volt a Nabû-na'id-legenda forrása. Amikor eltávozott Babylónból, nyugat felé ment, valószínűleg Szírián át a dél-arab Temā' oázisba. Legalábbis a krónikaíró így tudja: *šarru ina* URU*Temā'* «a király Temā' városban». Ez azonban nem tekinthető egészen pontosnak, s több jel mutat arra, hogy mindössze a nyugati tartózkodást jelöli. Nabû-na'id a Babylónból való eltávozás okául harrāni feliratában a babilóniak ellenszenvét jelöli meg, amellyel Sîn isten megkülönböztetett megbecsülését fogadták: «A lakosság Bāb-ili, Barsip, Nippur, Ur, Uruk, Larsa polgárai, a papok (és) Akkad városainak népe vétkeztek az Ő (ti. Sîn) nagy istensége ellen; . . . nem ismerték az istenek királyának, Nannarnak haragját; törvényeikről elfelejtkeztek; aljasul és nem jogosan beszéltek; mint a kutyák, egymásban bíztak . . .» (H2. I. 14—21.)

[1] Ez érződik már a görög történetíróknál is, vö. Bérossos, Iosephus, Contra Ap. I. 149—153, bár ő még csak különös sorsára utal. Ld. még alább, 20—22. sz. jegyzet.

[2] Nabû-na'id korának történetére alapvető: *R. P. Dougherty:* Nabonidus and Belshazzar. New Haven, 1929. — B. Landsberger—Th. Bauer: Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen der Zeit von Assarhaddon bis Nabonid. ZA 37 (N. F. 3) 1927. 88 skk.

[3] Az ún. «Nabû-na'id krónika», *S. Smith:* Babylonian Historical Texts. London, 1924. Pl. XI—XIV., p. 110—114.

[4] *R. A. Parker—W. H. Dubberstein:* Babylonian Chronology 626 B. C. — A. D. 75. Providence, 1956. 13.

[5] Maga Babylón október 12-én esett el, de Nabû-na'id már két nappal korábban elmenekült. Kyros 539 okt. 29-én vonult be Babylónba. Nabû-na'id Kyros engedelmével, mint Bérossos írja, a Perzsa-öböl partján, Karmania városkában telepedett le. (Ios. Contra Ap. I. 153.)

[6] *J. C. Gadd:* The Harran Inscriptions of Nabonidus. AnSt. 8. 1958. 35—92.

[7] *J. Lewy* a 4. évére (552—1) datálja, vö. HUCA 19 (1946) 434. n. 145.

[8] Az *akītu* megtartását az e ponton igen töredékes krónika először 17. événél jegyzi fel, viszont az előző, II. columnán a 11. év (amikor a király még Temā'-ban volt) után a szöveg hiányzik.

Sîn kultuszát Nabû-na'id középponti jelentőséghez juttatta.[9] Bár nem hanyagolta el más istenek kultuszát sem,[10] a legnagyobb támogatást a médektől visszafoglalt Ḫarrān[11] ősi istenének, Sînnek nyújtotta, részben a ḫarrāni templom újjáépítésével, részben a mezopotámiai Sîn kultusz felújításával. Minthogy a kultusz nagyarányú támogatása nem magyarázható Nabû-na'id nyugati, arámi származásával,[12] sőt ifjúkorának neveltetésével sem, hiszen az utóbbival kapcsolatban éppen Adad-guppi' fiktív ḫarrāni felirata (a fiktív életrajzok ókori keleti műfajának e kései remeke) közölte, hogy Adad-guppi' a fiát, Nabû-na'idot Nabû-kudurri-uṣur és Nergal-šar-uṣur udvarában méltósághoz juttatta,[13] tehát a hagyományos nevelésben részeltette; minthogy tehát a szokott érvek Nabû-na'id valláspolitikájának magánemberi eltörpítésére tarthatatlanoknak bizonyulnak, e valláspolitika mögött tényleges politikai szándékot, valódi politikát kell keresnünk.

A perzsa korban egy költemény keletkezett Nabû-na'id személyéről;[14] e, sajnos igen töredékes mű Kyros politikája mellett tesz hitet, s támadja Nabû-na'idot — éppen Sîn-kultusza miatt. «Temâ'-beli» tartózkodásáról, a ḫarrāni Ēḫulḫul, Sîn templomának felépítése után következően, ezeket mondja: LÚ*ummānē ma-ti-tan u-ta-'-ir itti-šu . . . e-mu-qu* KUR*Akkadi*KI *te-bu-u it-ti-[šu]*, azaz: «a katonákat az országokon át magával vitte, . . . Akkad hadereje vele vonult.» (II. 19., 22.) Ugyanígy a ḫarrāni feliratban maga Nabû-na'id is megemlékezik arról, hogy az Amurruban eltöltött tíz év során «Egyiptom királya, a méd városok, az arabok országa és minden ellenséges király a békéért és a jóviszonyért *(a-na su-lum-mu-u₂ u ṭu-ub-ba-a-ti)* követeket küldtek hozzám . . .» (H2. I. 42—45.). Annyit legalábbis elárul ez a felirat (Nabû-na'id hazatérése után szövegezték), hogy a király nyugaton nem vallásos élmények keresésével foglalkozott, hanem igyekezett birodalma helyzetét megerősíteni.[15]

Nabû-na'id egész nyugati politikája véleményünk szerint a Kyros részéről várható támadás elhárítását célozta. Kyros tervszerűen kerítette be a babiloni birodalmat.[16] Lydia elfoglalása után Nabû-na'id a szélesebb fronton, északnyugat felől várhatta a perzsa támadást. Hogy Kyros hadmozdulatai nem estek kívül a babiloni politika hori-

[9] Ld. *J. Lewy:* The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the Time of Nabonidus. HUCA 19 (1946) 405—489.

[10] Ld. építkezési feliratait: *St. Langdon:* Die neubabylonischen Königsinschriften. Leipzig 1912. Nabonid Nr. 1 (Ēulmaš Sipparban); Nr. 2 (Ēbarra Sipparban); Nr. 3 (Ēbarra Larsában); stb. Még Mardukot is a szokásos megbecsülésben részesíti, vö. pl. az uralkodása 3. évében készített sztélét (uo. Nr. 8.), amelyben ezt mondja: *i-na a-mat* d*Marduk beli-ia a-na be-lu-ti mati an-na-ši-ma* «Marduk, az én uram szavára emeltettem az ország uralmába» (V. 8—10). Az evvel egyező adatokat még szaporíthatnánk.

[11] Ḫarrān hovatartozása Nabû-na'id kora előtt vitatott. Nabû-na'id anyja egész hosszú életén át itt volt Sîn papnője, ami valószínűvé tenné, hogy az asszír állam bukása után a város babiloni kézre jutott. Ezzel szemben viszont Nabû-na'id egyik legkorábbi felirata (Langdon: i. m. Nr. 1) így ír a városról: «A templomot, amelynek felépítését parancsolod (ti. Marduk, akihez szavait intézi), a Manda törzs (LÚ*ummân-man-da)* vette körül, és ereje igen hatalmas. De Marduk így felelt nekem: A Manda-törzs, amelyről szólsz, — ő maga, országa, és királyai, az oldalán járók, nincsenek *(ul i-ba-aš-ši)*. Amikor a 3. év elérkezett, Kuraš, Anzan ország királya, az ő (ti. Marduk) kicsiny szolgája, (Marduk) küldetésében felvonult, és kevés katonájával a számos Manda-törzsbelit megsemmisítette. Ištumegu-t, a Manda törzs királyát elfogta, és fogolyként országába vitte.» (I. 24—33.) Ezután Nabû-na'id elkezdheti a ḫarrāni Ēḫulḫul építését. Az adat arra utal, hogy a médek (valószínűleg csak időlegesen) hatalmuk alatt tartották Ḫarrānt, s a várost Nabû-na'id tette először szilárd babiloni birtokká, épp Kyrosnak Astyagés feletti győzelmét, tehát a méd hatalom összeomlását használva ki. — A kronológiai kérdésekhez vö. *J. Lewy:* i. m. 415 sk. *K. Galling:* ZDPV 69 (1953) 42—64, 70 (1954) 4—32.

[12] Anyja, Adad-guppi', arameus nő volt, és Sîn papnője. Feliratát ld. *J. C. Gadd:* i. m. (vö. 6. jegyzet).

[13] II. 45—46. — E felirat kétségtelenné teszi, hogy Nabû-na'id nem fogadott fia volt a ḫarrāni papnőnek, vö. *māru ši-it lib₃-bi-ia₂*.

[14] *S. Smith:* Babylonian Historical Texts. London, 1924, Pl. V—X., p. 83—87.

[15] Az már más kérdés persze, hogy törekvésének vallási formát adott, illetőleg hogy a kettőt egynek érezte, hiszen ő pl. őszintén hihetett isteneiben.

[16] Kyros hadiáratairól legújabban: *M. A. Dandamaev:* Iran pri pervih Achemenidah. Moszkva 1963. 106 skk.

zontján, arra jó tanúság a krónika adata Ištumegu (Astyagés) Kuraš (Kyros) általi legyőzéséről (II. 1—2.): külföldi eseményeket e krónika csak a legritkább esetben rögzített. Nabû-na'id nyilván mindvégig igen nagy figyelemmel kísérte Kyros politikáját, terjeszkedését. Kyros nagyszabású hódító politikája ellen ő is nagyszabású politikával védekezett. Minthogy Kyros — többek között — Elő-Ázsia északi részének ura akart lenni, s célját el is érte, Nabû-na'id korán felismerhette, hogy a várható babiloni—perzsa összeütközés góca nyugatra helyeződött át. Elsősorban ez a felismerés vezethette őt arra, hogy Ḫarrānt ismét kiépítse.[17] Tehát nem a babiloni papsággal való ellentét fordította nyugat felé a szemét, hanem a nyugati tájékozódás sodorta ellentétbe a babiloni papsággal — amelynek, egyébként, lekötelezettje lehetett, ha trónra kerülésének körülményeit helyesen ítéljük meg.[18]

Ily módon világossá válik, hogy Sîn ḫarrāni kultuszának támogatása, az Ēḫulḫul újjáépítése, csak része volt Nabû-na'id külpolitikájának, amely a birodalom védelmét nyugaton akarta biztosítani. A király maga, látván, hogy Babylón immár legfeljebb háttér, elégségesnek ítélte, ha fiát hagyja a fővárosban,[19] s ő maga inkább nyugatra indult. Az értetlenség legendává, sőt a számkivetettség legendájává torzította e tíz év történetét. E legenda kialakulásában a már említett perzsakori költemény az első fázis. A második fázist egy qumráni töredék képviseli;[20] e legendát Dániel könyve névcserével Nabû-kudurri-uṣur alakjára ruházza.[21] Ismerjük egy középkori perzsa változatát is.[22]

Sîn ḫarrāni templomának újjáépítését Nabû-na'id valószínűleg uralkodása elején megkezdte.[23] Ezzel egyidejűleg más városokban is támogatta Sîn kultuszát. Különösen Ur-ban, a holdisten ősi székvárosában. L. Woolley ásatásai során feltárták Sîn és Ningal templomát és a papnők lakóépületeit. Néhány itt talált felirat az épület azonosítását kétségtelenné teszi.[24]

Ugyancsak Urból származik, de már korábban[25] napvilágra került Nabû-na'idnak az Ēgipar, ill. Giparku újjáépítéséről és leánya papnővé szenteléséről szóló felirata is. E felirat az újjáépített Ēgipar alapokmánya lehetett, esetleg azonban nagyobb közönségnek szánták a szövegét, ugyanis a bővebb változat mellett rövidebb fogalmazását is ismerjük (Marad területéről.)[26]

A felirat szövegében Nabû-na'id azt mondja el, hogyan kapott Sîntől jósjelet az Ēgipar újjáépítésére; hogyan derítette fel az «isten-feleség» *(entu)* felavatásának ősi, de már feledésbe merült szertartását (I. 26.), hogyan avatta Sîn és Ningal papnőjévé tulajdon lányát, s végül, milyen kiváltságokkal ruházta fel a templom egész személyzetét.

A jósjel, amelyre Nabû-na'id hivatkozik, lehetővé teszi az Ēgipar felavatásának pontosabb datálását. Az I. col. 8—9 sora egy teljes holdfogyatkozásra hivatkozik:

i-na IN-KIN-ᴰINNIN UD 13 KAM... *ᵈin-bi in-na-di-ir-ma i-na na-'-du-ri-šu ir-bi*

«Ulūlu hónap 13. napján . . . a Hold elsötétedik, és elsötétedésekor eltűnik.»

[17] Már többször idézett ḫarrāni felirata szerint, úgy látszik, a Temā'-ból való hazatérés *után* is nagy energiát szentelt Harrān átépítésének, vö. H2. III. 18—30.

[18] Erről a *Langdon:* i. m. Nr. 8. sztélé szövege szól, vö. V. 3 skk.

[19] «Nabû-na'id krónika», II. 5 stb.: *mār šarri ina* KUR*Akkadiki* «a király fia Akkad országában»; Perzsa-kori költemény (ld. 14. jegyzet): *ka-ra-aš ip-te-qid ana riš-tu-u bu-kur-šu . . . ip-ta-qid-su šarrutamᵗᵃᵐ* «a tábort első(szülött) fiára bízta . . . őreá bízta a királyságot». (II. 18, 20b.) E fiú szerepel az Ószövetségben Bēlša'ṣṣar (< Bēl-šar-uṣur) néven (Dániel 5 : 30; 7 : 1; 8 : 1).

[20] 4QOrNab. Ld. *R. Meyer:* Das Gebet des Nabonid. Berlin 1962.

[21] *W. v. Soden* még az eredetibb, Nabû-na'idot szerepeltető héber változat előkerülését megelőzően ki tudta ezt mutatni: Eine babylonische Volksüberlieferung von Nabonid in den Danielerzählungen. ZAW 53 (1935) 81—89. — Vö. Dániel könyve, 4. fejezet. — *W. Baumgartner:* Neues keilschriftliches Material zum Buche Daniel? ZAW 44. (1926) 38—56.

[22] *H. Lewy:* The Babylonian Background of the Kay Kâûš Légend. ArO 17 (1949) 28—109.

[23] Vö. *Langdon:* i. m. Nr. 1.

[24] Az ásatásokról ld. *L. Woolley:* Ur Excavations. Vol. V. The Ziggurat and its Surroundings. London—Philadelphia, 1939. 119 skk. Az ásatások során nyomon tudták követni Nabû-na'id építéseit, amelyeket feliratában is említ.

[25] 1915-ben, vö. 33. sz. jegyzet.

[26] Vö. 34. sz. jegyzet.

A matematikai kronológiai kézikönyvekből[27] megállapítható, hogy Ulūlu hónap 13. napján Nabû-na'id uralkodása alatt két, Babylónban is látható eclipsis volt: 554. szeptember 26-án és 545. szeptember 16-án; 554-ben Ulūlu 1. szeptember 14-re esett, míg 545-ben szeptember 4-re. Minthogy a második adat Nabû-na'id «Temā'-beli» tartózkodása miatt eleve számításba sem jöhet, megállapítottnak vehetjük, hogy a kérdéses jósjel 554. szeptember 26-án hajnalban tűnt fel. A babiloniak, mint ez köztudomású, a napot estétől estéig számolták; az eclipsis kezdetének 3 órai ideje már a hó 13. napja volt.[28]

Nabû-na'id lánya *entu* volt, vagyis Sîn főpapnője Ur templomában. F. M. Th. de Liagre Böhl, aki a felirat szövegét modern feldolgozásban közzétette, összegyűjtötte azokat az adatokat, amelyeket (zömmel Woolley ásatásai során talált) írásos emlékekből Ur *entu*-tisztségének ősi voltára mutatnak.[29] Maga Nabû-na'id is említi, hogy I. Nabû-kudurri-uṣur és Rîm-Sîn feliratait az építkezés során megtalálta (I. 29—30.; II. 1—2.); a legkorábbi adat Šarrukīn lányára vonatkozik, s a többi nyolc is a III. Ur-i dinasztia korára, ill. a Rîm-Sînt megelőző korszakra. Az *entu*-papnők legtöbbje király leánya volt, ami önmagában is kizárja az intézmény bármiféle kapcsolatát a Mezopotámiára vonatkozóan is feltételezett *hieros gamos*szal.

Az *entu(m)* jogi helyzetét, közrendűekkel kapcsolatban, a Hammurabi-törvénykönyv (§§ 178—184) szabályozza, de csak az öröklésnél;[30] a tény maga, hogy az apa jogát leányának papnővé-tételére a törvénykönyv így ismeri s elismeri, Nabû-na'id lépését természetessé teszi. A három-, ill. négyszeres máj-jóslat leírása (I. 16—21.) nem a törvénykönyv, hanem a Sîn kultuszára rendelt *entu* beiktatásával kapcsolatos szokás feledésbe merülésére mutat — legalábbis a közvélemény előtt; Nabû-na'id tisztában kellett hogy legyen vele. A hivatalba lépő *entu* természetesen új nevet kapott. Nabû-na'id lányának neve, šumerül írva, *en-nig$_2$-al-di-^{d}Nannar*. Ha az *en* itt az *entu* resp. *ēnu* *'entu'* helyett áll, a név jelentése: «a Nannar kívánta *entu*», s akkádul: Ēnu-erišti-Nannar (v. Sîn).[31]

A felirat vallástörténeti jelentősége elsősorban abban áll, hogy a Sîn-papnők szokásos felavatási szertartását minden más forrásnál részletesebben ismerteti — e nemben páratlan emlék; másodszor, hogy a jóslatkérést s az ezzel kapcsolatos dolgokat az asszír Šamaš-jósda[32] kérdés-feleleteinél részletesebben és színesebben meséli el. Politikai jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy a Nabû-na'id külpolitikájának szerves belső következményét jelentő Sîn-kultusz egyik korai s közvetlen dokumentuma. Mint Nabû-na'id minden felirata, ez is arról tanúskodik, hogy a tudós és művelt uralkodó mert szakítani a királyfelirat műfajának megkövesedett törvényeivel, személyes motívumokat vitt elbeszélésébe. A szöveg irodalmilag is kimunkált; legnagyobb része már-már versbe átcsapó próza. Az utolsó sorok egyenesen himnikus lendületűek. A szövegezést a király személyes alkotásának tartjuk.

Végül, a felirat értékes adalékokat tartalmaz a későbabiloni kor templomainak jogi helyzetére és belső szervezetére vonatkozóan is. A templomok adófizetési kötelezettségéről e korból keveset tudunk. A Nabû-na'id által adományozott kiváltságok (II. 31—32.) valószínűvé teszik, hogy e kötelezettség általános volt, amit könnyen meg is

[27] *O. Neugebauer:* Sterntafeln von 4000 v. Chr. bis zur Gegenwart zum Gebrauch für Historiker, Philologen und Astronomen. 1912 és Spezieller Kanon der Mondfinsternisse für Vorderasien und Aegypten von 3450 bis 1 v. Chr. Kiel, 1934. Astronomische Abhandlungen IX. 2. — *F. K. Ginzel:* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. II. Leipzig, 1911. (Nachdr. 1958.)

[28] Az *Enūma ^{d}Anu ^{d}Enlil* című jóslatgyűjtemény fel is jegyzi, hogy Ulūlu 13-án hajnalban az elsötétedés *(attalû)* azt jelenti, hogy *^{d}Sîn enta i-ri-iš* «Sîn *entu-t* kíván». Vö. *H. Lewy:* i. m. 50. n. 105. — *E. Weidner:* AfO 14. (1942) 172—195, 308—318; 17. 1954. 71—89. (A sorozat elemzése: a kérdéses ómen: 17 tábla.)

[29] Opera minora. Groningen—Djakarta 1953. 176 skk.

[30] *G. R. Driver—J. C. Miles:* The Babylonian Laws. I. Legal Commentary. Oxford, 1952. 361—367.

[31] A név akkád olvasata kérdéses. *F. M. Th. Böhl* a Bêl-erešti-Nannar olvasatot fogadja el (Opera minora 492.). — A név elemzésére és a helyes olvasatra ld. *B. Landsberger:* OLZ 34 (1931) 129. — *Böhl* olvasata nem talált általános elfogadásra, vö. CAD IV. 1958 299. — *J. J. Stamm:* Die akkadische Namengebung. Leipzig 1939. 125., 368. — A *Böhl* értelmezte név jelentése: «Nannar a kívánt nő ura». — Az *ēnu* szabályos akkád alak, vö. CAD IV. 179. (3' b.)

[32] Ld. a szöveg I. 16. sorához fűzött magyarázatot.

értünk, ha az e korban is még hatalmas személyzettel s birtokokkal rendelkező templomgazdaságra gondolunk. E templomgazdaság papi és gazdasági személyzetét — sajnos, a részletekben nem mindig jól értelmezhetően — e felirat is felsorolja (II. 26—29.).

Alább közölt fordításunkban az A. T. Clay[33] által közzétett ékiratos szövegre, az E. Dhorme[34] és J. C. Gadd[35] által közzétett rövidebb változat két ékiratos szövegére, valamint F. M. Th. de Liagre Böhl[36] feldolgozására támaszkodunk, kisebb olvasási és értelmezési javításokkal.

KOMORÓCZY GÉZA

FORDÍTÁS

I. Midőn Nannar isten-feleséget kívánt, — a fejedelmi rendű a jósjelét elébe tárta az embereknek, a fényes felkelésű isten kinyilatkoztatta érvényes döntését. Nabû-na'idnak, Bāb-ili királyának, az Ēsagila és Ēzida gondviselőjének, (5) a jámbor pásztornak, aki látogatja a nagy istenek szentélyeit, Nannar, a «koszorú» ura, ki előjelet hoz a lakott helyekre, tudtára adta a jelét: hogy isten-feleséget kíván. «Ulūlu hónap 13. napján, az istennők művének havában a Hold elsötétedik, és elsötétedésekor eltűnik: (10) Sîn isten-feleséget kíván!» — Íme a jele és döntése. Én, Nabû-na'id, az Ő istenségét félő pásztor, érvényes parancsát féltem s tiszteltem: minthogy Ő isten-feleséget kíván — engem igyekezet [fogott el]. Amikor felkerestem Šamaš és Adad, a jós-áldozat urai szentélyét, (15) Šamaš és Adad érvényes «Igen»-t feleltek nekem — jós-áldozatomba kedvező előjelet írtak: a *nadītu* iránti vágy, az isteneknek ember iránti vágya előjelét. Megismételvén a májnézést, a korábbinál is kedvezőbb előjellel feleltek nekem. Mikor azonban családom leányai felől végeztem májnézést, «Nem»-et feleltek nekem. (20) Harmadízben, (most) a tőlem származott leány felől, elvégezvén a májnézést, kedvező előjellel feleltek nekem. Tisztelvén Sîn, a hatalmas úr, nemző atyám szavát, Šamaš és Adad, a jós-áldozat urai parancsát: a tőlem származott leányt isten-feleséggé emeltem, (25) és az Ēnu-erišti-Sîn névvel neveztem el őt. Mivel távoli napok óta az isten-feleség szertartása feledésbe merült, és lefolyását nem tudták megállapítani: napokon át folyton kutattam. Az időpont (végül) elérkezett, feltárultak a kapuk: megpillantottam egy régi kőoszlopot, amely Nabû-kudurri-uṣur-é, (30) Ninurta-nādin-šumī fiáé, a nálam korábbi királyé: egy isten-feleség alakja (van) kivésve rajta. (Az alak) felszerelését, ruházatát és ékességeit emellett rá is írták, s az Ēgiparba vitték. Ezt az okmányt és a régi táblákat áttanulmányoztam, (35) s miként régen volt, úgy cselekedtem; a kőoszlopot felszereléséről és házának kellékeiről újonnan elkészítettem, felirattal láttam el, s Sîn és Ningal, az én uraim előtt állítottam fel. Ez időben az Ēgipar, a szent lakhely, melynek belsejében (40) az isten-feleség szertartása végbemegy, elhanyagolt hely volt, omladékká vált, datolyapálma és bogyós gyümölcsök sarjadtak területén. A fákat kivágtam, omladéka földjét elhord-

[33] *A. T. Clay:* Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection New Haven 1915. No. 45. Pl. 33—35., p. 66—75.

[34] *E. Dhorme:* La fille de Nabonide. RA 11 (1914) 105—117.

[35] Cuneiform Texts . . . 36. 1921. Pl. 21—23. — Az előző duplikátuma.

[36] *F. M. Th. Böhl:* Die Tochter des Königs Nabonid. Symbolae ad iura orientis antiqui pertinentis ei dedicatae. Leiden 1939. 151—178. — Ismét közölve, rövidítésekkel és az átírás mellőzésével: Opera minora. Groningen—Djakarta, 1953. 174—187 490—493.

tam, a házat megpillantván, felismertem alapját; (45) távoli idők királyainak neve írását pillantottam meg ott.

II. Megpillantottam Bēl-šamē-šuklul, Ur város isten-felesége, Kudurmabuk lánya, Rîm-Sîn, Ur királyának nővére régi feliratát: (Rîm-Sîn) állította helyre az Ēgipart, megújítván; az Ēgipar mellett falat húzott körbe, a régi isten-feleségek (5) ágyasháza fölé. Én az Ēgipart mint régen volt, újonnan olyanná tettem; celláit és szobrait, mint régen voltak, újonnan elkészíttettem; az Ēgipar mellett Ēnu-erišti-Sîn lányom, Sîn isten-felesége házát újonnan felépíttettem. (10) Leányomat felszentelvén, Sînnek és Ningalnak, az én uraimnak ajándékoztam; a ráolvasás hatása révén tisztává tettem őt, és bevezettem az Ēgiparba. Az Ēgipar áldozati alapítványait bőségessé tettem; földekben, kertekben, szolgákban, marhákban és juhokban gazdaggá tettem. (15) A régi isten-feleségek ágyasházának falát, mint régen volt, újonnan körben felhúztam, ezt a házat erős őrzött hellyé tettem. Ez időben ami Sîn és Ningal, az én uraimé, áldozati alapítványaikat a korábbinál bőségesebbé tettem, (20) az Ēgišnugalt mindenfélében gazdaggá tettem. Naponta 3 bárányt rendeltem Sînnek és Ningalnak, az én uraimnak, a korábbi 1 bárány állandó áldozaton felül. Az Ēgišnugal belsejében a vagyont és a kincset bőségessé tettem. Azért, hogy az áldozatok tisztán maradjanak, s hiba ne essék, (25) az Ēgišnugal és az istenek házai papi személyzetét: az *ēnu*-t, az *išippu*-t, a *zabardabbû*-t, a *bārû*-t, az *engišu*-t, az *ariru*-t, a főépítészt, az építészt, a DUL.ŠAM.ḪA-t, a főkapust, az őröket, a követeket, a siratók elmondóit, az énekeseket, akik megörvendeztetik az istenek szívét, (30) — az egész papi testületet, bármi is az elnevezésük, kötelezettségüket eltörölvén, megadtam felmentésüket a robot alól; mentességet adván nekik, Sîn és Ningal, az én uraim számára teljesen szabaddá tettem őket. Sîn, a fényességes isten, a «koszorú» ura, az emberiség fénye, (35) a hatalmas isten, kinek parancsa megáll, tetteimnek bár örvendene, bár szeretné királyságomat, bár adna nekem ajándékul örök életet, gyermek-születést — bőségesen! Ne teremtsen másomat, vetélytársat ne kapjak! Újholdkor ragyogjanak kedvező jelek nekem, (40) királyi koronámat örökre illessze fejemre, uralkodói székemet tegye szilárddá a jövő napjaiban. Újholdkor, midőn megújítod magad, mindig mutasd meg kedvező előjeled. Ningal, ó hatalmas úrnő, teelőtted szóljon jóindulattal! (45) Ēnuerišti-Sîn, leányom, kit szívem szeret, előttetek hadd jelenjék meg, legyen érvényes a szava, tettei találjanak tetszésre, papnőtök ne kövessen el hibát!

I. [1] Nannar: *dNanna-r(i)*, a šumer Nanna holdisten neve az óbabiloni kor után; Sîn holdistennel *(dZu-en)* azonosították. A Nannar név-változat vlsz. népetimológia, vö. K. Tallqvist: Akkadische Götterepitheta. Helsinki 1938. 139 sk., 380. [«fénylő»].

isten-feleség: *nin-dingir-ra* = *entu*, vö. W. v. Soden: Akkadisches Handwörterbuch (AHw), Lief. 3. 1960. 220; The Assyrian Dictionary. Chicago (CAD). 4. 1958. 172 sk. A šumerogramm jelentése: «az isten felesége», vagy pedig: «Az asszony, (aki) isten». Az akkád megfelelője a šumer *en* «úr» szóból ered.

[2] a fejedelmi rendű: *mār ru-be$_2$-e*, szószerint: «a nagyok fia». Az akkád *māru* szó (šum. d u m u) jelöli a valamely közösséghez való tartozást, vö. e kifejezésekkel: *mār awīlim* «az *awīlum* rendhez tartozó» (tkp. «az *awīlum* fia»); *mār Bābili* «babiloni» (tkp. «Bābili fia»).

jósjel: *giskimmu*, tkp. csillagászati, asztrológiai jósjel, vö. CAD 5. 1956, 98. id. példáit.

az embereknek: *ad-na-a-ti$_3$*, szó szerint: «fészek», «családok», vö. AHw, Lief. 1. 1959. 12.

[3] a fényes felkelésű isten: DINGIR *nam-ra ṣi-it ;* a Namraṣīt kifejezés Sîn isten egyik mellékneve, s a jelzőből önállósult, vö. *D. O. Edzard:* Wörterbuch der Mythologie, Hrsg. *H. W. Haussig*, Stuttgart, 1961—. Lief. 1. 101.

[4] Nabû-na'id: a név itt is, mint az uralkodó feliratain általában, szótagolva van írva, ^{ID}*na-bi-um-na-'-id.*

[5] a «koszorú» ura: EN *a-gi-i*, agû = «tiara, korona», de az újbabiloni asztrológiai szövegekben a Nap (Šamaš) és a Hold (Sîn) udvara is, vö. AHw, Lief. 1. 16 sk. A jelenségnek jövendő-mondó szerepet tulajdonítottak, a kedvező jóslatot jelölte.

a lakott helyekre: *a-na da-ad-mi*, a *dadmū* a görög *οἰκουμένη* kifejezésnek felel meg.

[6–7] CAD VII. 1960. 306. értelmezését — a 7. sor második felét (aš-šum e-re-eš *nin-dingir-ra)* a 8. sorral kezdődő mondathoz kapcsolja — nem tartjuk megfelelőnek, mert nem számol avval, hogy a sorvég ritmushatára egyben értelmi tagolás is.

[8] az istennők művének hava: *araḫ ši-pi$_2$-ir ^{d}ištarāti^{MEŠ}*, a šumer *i d-k i n-^{d}i n n i n* kifejezés szó szerinti fordítása; Būr-Sin 7. évében jelenik meg először, s vlsz. a naptár 6. hónapjának egy termékenységi ünnepét jelöli, vö. *B. Landsberger:* Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrer. I. Leipzig, 1915. 32—33. A későbbi szövegekben (ld. CAD 7. 272.) szereplő «elami Ištar» másodlagos.

[9] a Hold: ^{d}*in-bi*, tkp. «gyümölcs», Sîn jelzője, a teleholdra utal, vö. CAD VII. 146.

[14] Šamaš és Adad mint az áldozati jóslás urai igen gyakran szerepelnek együtt, vö. *K. Tallqvist:* i. m. 42, 249, 458.

[16] Máj-jóslásról van szó, s ennek eredményét a jóslást végző papok írásban közölték, innen a kifejezés: *i-na bi-ri-ia iš-ṭu-ru*. Vö. *E. G. Klauber:* Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit. Leipzig, 1913. passim, ahol az újasszír kor politikai vonatkozású jóslatai egybe vannak gyűjtve.

[17] *nadītu:* a *nadītum* és *entum* viszonyára ld. *G. R. Driver—J. C. Miles:* The Babylonian Laws. Vol. I. Legal Commentary. Oxford, 1952. 205. n. 7., a *nadītum* meghatározására uo. 364—7. A szó itt egyenértékűnek látszik az *entu* kifejezéssel, s az isten főpap-feleségét jelöli.

az isteneknek ember iránti vágya: *e-re-eš-ti* DINGIR^{MEŠ} *a-na* ^{LÚ}, esetleg: «az istenek kívánsága az embertől». *(F. M. Th. Böhl:* «welchen (Wunsch) Götter den Menschen gegenüber hegen».) A kifejezés az istenség és az ember viszonyának intimebb elképzelésére mutat; e szemlélet Nabû-na'id korát jellemzi.

[20] Harmadízben . . .: *aš$_2$-lu-uš-ma*, az előző sorban említett sikertelen jóslatkérést úgy látszik nem számolja ! A jóslatban megjelölt személy azonosításának itt leírt módjára ld. az ószövetségi párhuzamokat, pl. I Sám 14: 40 skk., I Sám 10: 20 skk.

[22] hatalmas: *šurbû*, a *šu-* felsőfok képzőre ld. *E. A. Speiser:* JCS 6 (1952) 84.

[24] isten-feleséggé: *a-na e-nu-ti*, azaz: «az isten-feleség intézményébe».

[26] az isten-feleség (intézményének) szertartása: *pa-ra-aṣ en-ti*. A *parṣu* (šum. me) értelmezésének vitájához utoljára ld. *K. Oberhuber:* Der numinose Begriff ME im sumerischen. Innsbruck, 1963., *D. O. Edzard:* id. m. 98—99. A «szertartás» értelem ilyen összefüggésben kétségtelen.

[28] Az ünnepélyes kifejezés gyakori Nabû-na'id feliratain; Ḫarrānban talált feliratának szövegében *(J. C. Gadd:* AnSt 8 [1958] 58 skk.II. 11—12. sor) még: *im-lu-u$_2$ u$_4$-mu* «betelt a nap». Utóbbi is jellegzetes nyugati-sémi vagy kanaáni kifejezés, az akkád nyelvtől idegen. Vö. Gen 25: 24; 29: 11; az előbbit vö. Na 3: 13. A «kapuk» itt nyilván jelképes értelmű, hiszen az ásatásokat csak később kezdte el az Ēgipar területén.

[29] Ninurta-nādin-šumī az ún. II. Isin-i dinasztia második tagja (kb. 1141—1136), őt követte fia, I. Nabû-kudurri-uṣur. A felirat adata a két uralkodó rokonságának megerősítésében fontos.

[33] Ēgipar: *E$_2$-gi$_6$-par$_3$*, ld. *E. Ebeling:* RlA II. 1938. 279.

rá: ti. a sztélére. Az előző sor *-šu* pron. pers. suff. sing. 3. masc. mind a *ṣalmu* itt: «sztélén levő ábrázolás» szóra vonatkozik; vagyis arról van szó, hogy találtak egy sztélét, amelyen az illető Nabû-kudurri-uṣur korabeli *entu* ábrázolása volt látható, s emellett a kísérő szövegben a ruházata és az avatási szertartás is le volt írva. Nabû-na'id ezt vette mintául.

[38] Ningal: Sîn isten felesége, «a nagy úrnő».

[42] datolyapálma: ^{GIŠ}*alamittu*, a szónak e jelentésére ld. *J. Laessøe:* JCS 7 (1953) 16. *F. M. Th. Böhl* fordítása («Gesträuch») így értelmét veszti, nem vad bozót, hanem a buja kultúrnövények nőtték be a romos templomudvart.

bogyós gyümölcsök: *in-bi si-ip-pa-tim*, ld. CAD. XVI. 1962. 202.

[44] felismertem alapját: *ud-da-a te-me-en-šu*, vö. CAD VII. 31. Azaz: megtalálta az építkezés kezdetekor elhelyezett feliratos alapkövet.

II. [1] Bēl-šamē-šuklul: šumerogrammal írva: *En-an-e-du*, amit *F. M. Th. Böhl* helyesen Šarrukīn lányának kultikus nevével vet egybe (Opera minora 493.), ez utóbbi: E n-ḫ e_2-d u_7-a n-n a. An *entu* papnők kultikus nevei kevés változatosságot mutatnak. Az *entu* nevekről újabban ld. *É. Sollberger:* AfO 17. 23 skk.; *A. Falkenstein:* Journal of World History 1. 796.; *Th. Jacobsen:* JNES 12. 179. n. 41.; ZA 52. 107. n. 32.

[2] Kudurmabuk: az ún. Larsa-i dinasztiához tartozó Warad-Sîn apja, az elami Emutbal (Jamutbal) «atyja», azaz patriarchális uralkodója, vö. *ad-da e-mu-ut-ba-la*, *F. Thureau-Dangin:* Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften. Leipzig 1907. 212. b. I. 9., 218. e. I. 7. Kudurmabuk fia volt Warad-Sîn és Rîm-Sîn, lánya az itt említett Bēl-šamē-šuklul, akit Sîn papnőjévé Rîm-Sîn uralkodása alatt szenteltek. Warad-Sîn és Rîm-Sîn, noha idegenek, hódítók voltak Larsában, alkalmazkodtak a város hagyományaihoz; erről mi elsősorban persze csak kultikus vonatkozásban értesülünk a feliratairól, vö. *F. Thureau-Dangin:* i. m. Bēl-šamē-šuklul feliratát ld. *J. C. Gadd:* Iraq 13 (1951) 27 skk., *M. Lambert:* Sumer 9 (1953) 94—97.

[17] erős őrzött hellyé: *a-na ma-aṣ-ṣa-ar-tim dan-na-tim*, arra utal, hogy az Ēgipar *gāgum* «bezárt ház», clausura volt.

[13' 19] áldozati alapítvány: *šattukku*, tkp. olyan áldozat, amelynek anyagát valamely alapítvány szolgáltatja.

[20] Ēgišnugal: régebbi olvasata Ekiširgal, vö. *E. Ebeling:* RlA II. 1938. 322. A felirat e helye alapján azonos az Ēgiparral.

[26] skk. Az Ēgipar templomi személyzetének felsorolása. Az értelmezhető szavak jól mutatják, hogy itt nem a szűkebb értelemben vett papokról van szó elsősorban, vagyis nem csupán az áldozatokkal kapcsolatos személyekről, hanem inkább a templomi gazdaság munkásairól.

ēnu, išippu: az eredetiben: *e-nu i-šip-pi*$_2$, vagyis vlsz. az *išippu*-papok főpapja (birtokos szerk.). *išippu:* šumer jövevényszó (šum. i š i b), utóbbi pedig agadei jövevényszó lehetett *(wāšipum)*, s jelentése: «ráolvasással tisztító pap».

zabardabbû: a III. Ur-i dinasztia és az I. Babiloni dinasztia korábban magas rangú palotai és (ritkán) templomi tisztségviselő; «fegyverhordozó» (szó szerint: «aki a bronzot tartja»); az újbabiloni korban talán a mesteremberek elöljárója. Vö. CAD XXI 1961. 5 sk. *bārû:* látnok, máj-néző pap, vö. AHw, Lief. 2. 1959. 109 sk. *engisu:* templomi szakács, vö. CAD IV. 167. *ariru:* etimológiai alapon *W. v. Soden* átokmondó papra gondol *(āriru)* (AHw Lief. 1. 68.); CAD IV. 167 molnárnak fordítja, s ez a szövegösszefüggésbe jobban illik.

DUL.ŠAM.ḪA: akkád olvasata és jelentése ismeretlen.

[30] papi testület: LÚ*ki-ni-iš-tum*, vlsz. nyugati-sémi jövevény szó az akkádban.

[31–32] Az adó és egyéb kötelezettségek alól való mentesség három akkád műszavának *(andurāru, zakûtu, šubarû*, a két utóbbi e helyen is) tárgyalása: *E. Ebeling:* RlA III. Lief. 2. 1959. 110 sk. *F. M. Th. Böhl* (Der babylonische Fürstenspiegel. Leipzig 1937. 18.) a legátfogóbbnak a *zakûtu*-t (immunitas) tartja; *andurāru:* adó alóli mentesség (vö. *E. Weidner:* ZA 43. 120 sk.); *šubarû:* robot alóli mentesség.

megadtam felmentésüket a robot alól: *šu-bar-ra-šu-nu aš-ku-un.*

mentességet adván nekik: *ub-bi-ib-šu-nu-ti-ma*, vö. CAD IV. 7. *ebēbu:* «cleared them (of legal claims)».

teljesen szabaddá tettem őket: u_2*-zak-ki-šu-nu-ti*, vö. CAD XXI. 29. *zakû*, «to free, release».

kötelezettségüket eltörölvén: *i-li-ik-šu-nu ap-tu-ur-ma, ilku:* föld birtoklásával (vagy haszonélvezetével) járó kötelezettség; jelentésváltozására ld. CAD VII. 73. skk.

[39] Újholdkor: *e-ma arḫi*, tkp. «amikor hónap (kezdődik)».

[44] teelőtted: *ma-ḫa-ar-ki*, vagyis Ningal istennő előtt; a mondat alanya nem világos.

[46] előttetek hadd jelenjék meg: *ma-ḫa-ar-ku*(!)*-nu li-bur-ma*, a *bâru* «in Erscheinung treten» igéből, vö. AHw, Lief. 2. 108.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1964. VI. 11 — Példányszám: 500 — Terjedelem: 13,4 (A/5) ív

64.59044 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MÁDY ZOLTÁN

SCHMIDT JÓZSEF

(HALÁLÁNAK 30. ÉVFORDULÓJÁRA)

II. TUDOMÁNYOS MŰKÖDÉSE

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM 493 Klasszika- Filológia SZOL*Szeged

I

Az alkotó tudományos munka feltételeiként az anyagi és a szellemi függetlenséget, az ebből fakadó biztonságérzetet, a belső és külső harmóniát, a megfelelő szabad időt, a szükséges segédeszközökkel való rendelkezést, az ösztönzésekkel teli társaságot, elismeréssel adózó közönséget és e munka társadalomépítő jellegének tudatát szokták emlegetni. Nos, amint életleírásából láttuk, mindebből Schmidtnek kevés jutott osztályrészül. Ifjúságát beárnyékolja elő-előtörő betegsége és sok anyagi gondja. Azután a középiskolai tanár egész embert kívánó munkakörébe kerül, majd az egyetemi munka kezdeti erőfeszítései következnek. Amikor eloszlanék körülötte minden nehézség, sőt Asbóth Oszkárban, a Nyelvtudomány szerkesztőjében és munkatársi gárdájában hozzá méltó társaságot talált, tehát munkájának minden feltétele biztosítottnak látszott, kitört a világháború, amelynek bénító hatásairól már szóltunk. Az emberpusztítás befejeztével az új társadalom születésének és a neki jutott megtisztelő, de nehéz újabb munkáknak izgalmai kötik le. Aztán mindent betetőz a megpróbáltatások és megalázások sora, a filléres gondok enyhítésére végzett szükségmunkák robotja, betegségének minden évben bekövetkező rohama és mindennek végén a teljes reménytelenség, a letargia és az aránylag korai halál.

Kevés magyar tudós élt és dolgozott kedvezőtlenebb körülmények között, és mégis, amint hosszú évtizedek tárgyilagos távlatából Beke Ödön, az egykori küzdőtárs megállapítja:[1] «legnagyobb indogermanistánk» lett, akinek eredményeit részben megrostálta ugyan az idő, de ami értékállónak mutatkozott belőle, az sok tudós életének díszére válnék.

Ha ennek a paradoxonnak feloldását keressük, a már elénk tárult életből könnyű kiolvasni az okokat: egyéni zsenialitás, mérhetetlen kötelességtudás, odaadó munkaszeretet, szenvedélyes érdeklődés, kitűnő időbeosztás, puritán, szinte az aszkézisig menő életmód, kemény akaraterő, el nem fáradó társadalmi felelősségérzet és lenyűgöző sokoldalúság.

Ha a könnyebb áttekinthetőség kedvéért Schmidt József tudományos működését korszakokra próbáljuk beosztani, akkor egy előkészületi időszak után ebben három periódust különböztethetünk meg.

Az előkészítő kor 1893-ban kezdődik és 1899-ig tart. Ebben az időszakban fordításokkal és kritikák írásával foglalkozik, az előbbiekben, amint már említettük, az indoeurópai népeket közvetlenül környező sémi és hamita népek életének és művelődésének tanulmányozásában volt alkalma elmélyedni, az utóbbiakban a görög és latin irodalom néhány alapvető kérdésével foglalkozott.

[1] MTA II. Orsz. Nyelvészkongr. Iratai, 25. l. *Beke Ödön* felszólalása

Az önálló alkotások első korszaka Schmidt Pestre kerülésével, 1899-ben kezdődött, és a Nyelvtudomány című folyóirat megindulásáig, 1906-ig tart. Ebben a periódusban főként iranisztikai cikkeket ír, de erősen foglalkoztatja az ind és a latin nyelvészet is. Erre az időre esik tankönyvírói és bírálói működése is. Elsősorban nyelvész, de a vallástörténet és a művelődéstörténet iránti érdeklődésének munkáiban komoly jelei találhatók.

II

Az induló fiatal tudós a görög és latin nyelv, tanári szaktárgyai mellett egyetemi stúdiumainak idején elsősorban az ind és iráni nyelveknek, mestere, Mayr Aurél legkedvesebb tárgyainak tanulmányozásában merült el. Különösen a két legismertebb óiráni nyelvet, az óperzsát és az avesztait tanulmányozta szinte minden fellelhető forrásra kiterjedő alapossággal. Első három nagyobb tanulmánya is óperzsa nyelvészeti problémákkal foglalkozik, és közéjük csak egy kisebb latin etimológiai cikk ékelődik be. Ezekkel alaposabban kell foglalkoznunk, hogy az induló fiatal tudósról eleven képet kaphassunk.

1. Első tanulmánya az Egyetemes Philológiai Közlönyben 1899-ben jelent meg: «A dualis kérdése az ó-persa declinatióban»[2]. A glottogóniai kérdések iránt már akkor komolyan érdeklődő Schmidtnek feltűnt a dualisos alakok csekély száma és dualis voltának vitathatósága. Amikor e cikket írta, az iranisztika tudományos megalapozása már megtörtént. Spiegel úttörő, de az ezzel járó tévedésekben gazdag műveit Weissbach és Bang, illetve Darmesteter eredményei a legtöbb ponton már helyesbítették, Bartholomae megkísérelte az óiráni nyelvek első alapvető nyelvtanának összeállítását, és megjelentek Brugmann és Delbrück nagy Grundriss-ának első kötetei. Schmidt első két értekezésének írásakor csak ezeket a műveket használja, és csak később értékesítheti az első nagy iranisztikai összefoglalásnak, Geiger és Kuhn Grundriss-ának köteteit.

Brugmann és Bartholomae azt állította, hogy az óperzsában a dualis csak a főnévragozásban fordul elő, itt is nagyon szórványosan, és az addig ismert szövegekben csak négy főnévről állították, hogy kettős számban vannak: *cašmā*, *dastayā*, *duvarayā* és *gaušā*. Mind a négy Dareios behistuni feliratában fordul elő. A *cašmā* alakot *cashma(n)*-nak értelmezi, és a semleges tövek egyes számú alany- és tárgyesetének tartja, amely, amint az Avesta-illusztrációk bizonyítják, a többes és kettős szám funkcióját is felvette. A *dastayā* alakban az *-ā* postfixum, a megmaradó *dastay-* pedig csak singularis locativus lehet, és a szóalak azonos az avesztai *zastaya* alakkal. Schmidt ennél a megállapításánál Bartholomae útmutatását követte.[3] A *duvarayā* szót, amelynek jelentése 'ajtó', és ennek alapján más nyelvek tanúsága szerint feltehető volna róla a dualis, itt átvitt értelemben kell fordítani, amint ezt Bartholomae is teszi, és az 'ajtó előtt' kifejezés tulajdonképpen 'udvar'-t jelent. Ez az alak a *duvar*-tő singularis locativusa. A *gaušā* Bartholomae szerint *a*-tövű dualis nominativus, Schmidt szerint viszont a *gaušā* alak többes szám tárgyesetnek is értelmezhető.

Ezek alapján kimondja tételét, hogy «az óperzsa nyelv, amint az ékiratokban jelentkezik (tehát az Achaemenidák ideje óta) híjával volt a dualisnak». Nyomós érvnek tekinti, hogy az óperzsa nyelvben az ökonómia feltűnő módon jelentkezik, aminek legjellemzőbb példája, hogy a dativus szerepét a genitivus vette át, és ugyanilyen könnyen nélkülözheti a kettős számot is. A dativusnak ezt az eltűnését Bartholomae vette észre, és ő «ki akarta irtani» az óperzsából az ablativust is. Schmidt vitába száll a nagytekintélyű tudóssal, és kimutatja állításának tarthatatlanságát.

[2] EPhK 1899. 689—702. l.
[3] *Chr. Bartholomae:* Handbuch der altiranischen Dialekte. Leipzig 1883. 238. l.

Schmidt cikke után jelent meg Bartholomae Altiranisches Wörterbuch[4] c. műve, amely Geiger és Kuhn nagy alapvetésével együtt lehetővé tette Meillet «Grammaire du vieux perse»[5] c. munkája megírását. A francia orientalista a Schmidt által megvizsgált négy dualis alak közül csak a *gaušā*-t tárgyalja, kétségbe vonja dualis voltát, és Schmidthez hasonlóan felveti a többes tárgyeset lehetőségét. De két, Schmidt által nem ismert alakot: *dastaibiyā* 'két lábon' és *ušībiyā* 'két füllel' feltétlenül dualis instrumentalisnak tartja.[6] Az igéknél ő sem ismer dualist. R. G. Kent[7] a Meillet által említett alakokhoz hozzáfűzi a *pādaibiyā* 'két lábbal' és a *gaušāyā* 'két füllel' alakokat is, amelyeket dualis instrumentalisoknak tart.[8] Kent az igéknél is említ egy dualis alakot.

A Schmidt által tárgyalt «dualisnak gondolható» alakok közül csak egy került be a későbbi munkákba: *gaušā*. Az azóta előkerült újabb alakok valószínűvé teszik, hogy ha szórványosan is, a dualis megvolt az óperzsában. Schmidt azonban a rendelkezésre álló anyag megvizsgálása alapján nem juthatott más eredményre.

Az első cikk szinte teljes mértékben mutatja Schmidt tudományos működésének jellemvonásait. Ezek: széleskörű jártasság a tárgyalt témakörben és a vele kapcsolatos területen, a mindent elölről való megvizsgálás, valamennyi lehetőség kikutatása a felmerülő gondolatok szinte ad absurdum való végiggondolásával, a mélységekig hatoló látás, fegyelmezett, de termékeny fantázia, újabb meg újabb meglepő fordulatokat felvető szellemesség, kitűnő kombinációs készség, a dialektikus gondolkodásmód ügyes alkalmazása, eleven, színes, mégis tárgyilagos stílus, amelyet bizonyos lelkesültség hat át és végül a nagy összefüggések szüntelen szem előtt tartása.

2. Iranisztikai tanulmányainak másik értékes gyümölcse egy évvel később jelent meg szintén az Egyetemes Philológiai Közlönyben[9] «A verbum infinitum az ó-persában» címen. A bevezetés ismét glottogóniai fejtegetésekkel kezdődik, és az infinitivus általános tulajdonságait foglalja össze: esetvégződései és mondattani szerepe ugyanolyan, mint a főnévé, de a többi igéből képzett főnévtől eltérően mindig *nomen actionis*, és ez a tény a legtöbb esetben az igeragozás kiegészítő részévé teszi.

Az Avestában nagyszámú suffixum szolgál az infinitivus képzésére, az óperzsában csak egy van: *-ta-na-i-ya*. Az *y* consonans Schmidt szerint csak grafikus jelenség, amelynek etimológiai értéke nincs, a megmaradó három szótaggal pedig négyféleképpen olvasható: 1. *-tni(y)*, 2. *-tnai(y)*, 3. *-tani(y)*, 4. *-tanai(y)*. E legutóbbi látszik a legvalószínűbbnek, amelynél egy *a*-tő singularis locativusával van dolgunk. Ez csak igetövekhez, mégpedig erős tövekhez járulhat, időalakokhoz soha sem. A verbum infinitum mondattani szerepéről megállapítja, hogy az vagy célhatározó vagy tárgy volt. Megtartotta igei szerepét abban is, hogy ugyanazt az esetet vonzza, mint a verbum finitum. Actio tekintetében az infinitivus teljesen közömbös volt, tehát mindenféle actio kifejezésére alkalmas, mint az alapjául szolgáló igegyökér.

Meillet véleménye teljesen megegyezik Schmidtével, ő is a *-taniy* vagy a *-tanaiy* olvasási módot tartja helyesnek.[10] Kent pedig csak a *-tanaiy*-t fogadja el, és Schmidthez hasonlóan *-tana*-tő singularis locativusának veszi.[11]

[4] Strassburg 1904.
[5] Paris 1915 .
[6] I. m. 158. l.
[7] Old Persian. New Haven 1953.
[8] I. m. 65. l.
[9] EPhK. 1900. 735—745. l.
[10] I. m. 107. l.
[11] I. m. 77—78. l.

Ami az óperzsa főnévi igenév mondattani szerepét illeti, erről — tudomásom szerint — Schmidthez hasonló elmélyedéssel és eredményességgel még senki sem írt, éppen ezért e cikk idegen nyelven való közkinccsé tétele még ma is időszerű.

3. A harmadik iranisztikai cikk két évvel később jelenik meg ugyancsak az Egyetemes Philológiai Közlönyben.[12] Weissbachhal és Banggal, illetve Spiegellel ellentétben, akik az általuk *ahy*-nek olvasott ékjegy-csoportot a jelentő mód jelen idő egyes szám második személyének tartották, Schmidt más véleményt nyilvánít.

Az ékjegy-csoport Dareios behistuni feliratain háromszor fordul elő. Mind a három esetben «leszesz»-nek fordítja, tehát jövő idővel, és megállapítja, hogy ez az igealak sehol sem szerepel a Weissbachtól ill. Spiegeltől megállapított igeidőben. Ellenben a kötőmód jelen idő számos ieur. nyelvben vonatkozó névmással bevezetett mondatokban a jövő idő kifejezésére szolgál. Schmidt szerint itt is hasonló jelenséggel állunk szemben, és az *ahy* átírás helytelen. Szerinte az *ah-* tő kötőmódja az óperzsában — figyelembe véve a többi ieur. nyelv képzési módját — **ah-a-hy* volna, de a *h* magánhangzók előtt és között sokszor elenyészik, vagy legalábbis nem jelölik. Az így keletkezett **aahy* alakban levő hiatus összevonódás útján megszűnt, s így született meg az *āhy* alak, amely tehát futurumot jelentő coniunctivus praesens sing. második személy, és ezzel az óperzsa igealakok egy újabbal gazdagodtak.

Schmidtnek ez a megállapítása kétségtelenül helyes volt, s már általánosan elfogadott a tudományos irodalomban.[13]

4. Iranisztikai művei közé sorolható az ugyancsak az Egyetemes Philológiai Közlönyben[14] megjelent, tanulmánynak is beillő ismertetése Munkácsi Bernát «Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben Bp., 1901. című művéről. Több egykori kritikussal ellentétben Schmidt nagy elismeréssel szól Munkácsi bátor és hatalmas méretű vállalkozásáról. De beszél ennek nehézségeiről, sőt veszedelmeiről is. Szerinte csak szilárd fonetikai alapvetéssel és a nyelvfejlődés történeti állomásainak szigorú szemmeltartásával lehet e területen biztonságosan járni, mindenütt féken tartva a képzeletet. «Munkácsi önbizalommal párosult szellemessége sajátszerű káprázta tó hatást tesz az olvasóra, s ott, ahol a feladat megoldásához egyéb nem szükséges, a meglepően ötletes és jó etymonoknak egész sorát alkotja meg. De sokszor éppen ezek a tulajdonságok viszik tévútra, s ragadják erőltetett magyarázatokra». Ilyen értékes eredmény például az, hogy az ói. *dh*, avesztai *δ* magyar megfelelője: *z*. Vagy hogy a szókezdő *j* megmarad, vagy ha elvész, labializálja az utána következő hangzót stb.

Schmidt a legrészletesebben az *isten* szóval foglalkozik, amely Munkácsi szerint a pehlevi *yazdān* szóval azonos. A hangtani egyezésnek ellentmond az, hogy a pehl. *zd* sohasem alakulhatott át a magyarban *st* hangcsoporttá, és amikor «az avestai yazatanąm az exspiratorikus hangsúly hatása alatt elveszítette a *t* előtt álló *a* hangzót, az iráni hangtörvények értelmében egészen mechanikusan következett be a *yazdān* ejtés». Ezt rituális és tradicionális jellege is megóvta minden változástól, és ezért kiejtése soha sem lehetett *yastan* vagy *yaštan*. De jelentéstani szempontból is helytelen Munkácsi állítása, mert nem 'isten'-t jelent, hanem az angyaloknak megfelelő lényeket. Schmidt Munkácsi módszerét fogyatékosnak tartja, de munkáját nagyra becsüli, és úttörésnek nevezi, amely «rászolgált a magyar tudósvilág elismerésére és hálájára». Schmidt bírálatára rendkívül jellemző

[12] EPhK. 1902. 109—114. l.
[13] I. m. 70. l.
[14] EPhK 1903. 690—700. l.

az a mértéktartó, sőt tiszteletteljes hang, amellyel Munkácsi művének nagy értékeit kiemeli. A *yazdān — isten* szó hasonlítása lehetetlenségének kimutatása mintaszerű nyelvészeti miniatür.

Munkácsi születésének századik évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékünnepélyen Harmatta János hasonlóan értékelte Munkácsi Bernát e nagy munkáját.[15]

Munkácsi és Schmidt különben jó barátok voltak, levelezésben is álltak egymással, sajnos ennek egyetlen megmaradt emléke, egy Schmidt-levél, az az Akadémia kézirattárából elkallódott.

5. Ez időből származó utolsó iranisztikai cikke azt mutatja, hogy Schmidt az óperzsán kívül az Avesztával is behatóan foglalkozott, és hogy vérbeli filológus volt, aki a nyelvészet mellett az irodalom és a vallástörténet iránt is melegen érdeklődött. A szintén az Egyetemes Philológiai Közlönyben[16] megjelent «Egy *gāθā*» című cikkében alapos bevezetés után a 45. *yasna* fordítását adja a Geldner-féle kiadás alapján.

Az Avesztának a legérdekesebb és legértékesebb részeit a hagyomány Zoroaster által költött metrikus formájú himnuszoknak tartja. Mivel szövegük «mindig kimért, velős, rövides, oraculumszerű, szinte talányosan tömör és misztikusan homályos, a gondolatok összefüggése és kapcsolódása laza, ugyanaz a szó hol elvont fogalmat, hol annak megszemélyesítését jelenti . . ., a fordító folyton keserves, sokszor hiábavaló küzdelmet folytat a *gāθāk* szövegével, s alig-alig, vagy egyáltalán nem képes a különben is elvont tartalmat eruálni, s megfelelően visszaadni» — írja több mint 25 év múlva a «Zarathustra élete és tana» c. kéziratban maradt munkájában. Itt mindjárt a maga munkájának bírálatát is adja: «A *gāθāk*at le lehet fordítani, egyeseket jól is le lehet fordítani, de oly fordítást adni, amely esztétikai élvezetet nyújt, valószínűleg lehetetlen, legalább eddig még senkinek sem sikerült.»

Ha Schmidt fordítását összevetjük Bartholomae, Geldner és Darmesteter fordításaival, kiderül, hogy Schmidt különösen a negyedik, ötödik és hatodik versszakokat tömörebben és költőibben ültette át, mint elődei, és helyenkint új értelmezést ad. Az általa említett nehézségek csak a 11. versszakban jelentkeznek, ahol a hű értelmezés kedvéért csakugyan feláldozza a himnikus lendületet és emelkedettséget. Annál gazdagabb áradással ömlenek a költői alakzatok a költemény befejező soraiban. A fordításhoz írt jegyzeteiben található finom szövegkritikai elemzések, a bátor újítások, a filológiai akribia és a költőiség élénken illusztrálják Schmidt tudósi jellemének egyik legmegragadóbb vonását, az alázatosságig lehajló szigorú önkritikát, de ugyanakkor a nagy felkészültséget, a kiváló kombinációs készséget és sokoldalúságot.

6. Az iranisztikai cikkekhez csatlakozik egy könyvismertetés[17] is, amely mintegy folytatása a *gāθā*-fordítás bevezetésének. Manekji Bamanji Davar kiadta a 9. *yasnā* pehlevi fordítását, ennek angol nyelvre való átültetését és magyarázatát. Schmidt az Aveszta-problémák megoldásáért folyó küzdelmet «keserves tapogatódzásnak és bukdácsolásnak» nevezi, amelynél még a kétes értékű pehlevi fordítások is nagy segítséget jelentenek.

[15] *Harmatta János* előadása a Munkácsi-ünnepségen. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Közl. XVI. 392. l. skk.

[16] EPhK 1904. 273—285. l.

[17] EPhK 1905. 809—811. l.

Ismertetésében mintegy szúrópróbát tesz a pehlevi Aveszta-fordítások értékével, és a legkínosabb filológiai pontossággal összeveti e *yasna* pehlevi fordítását az eredetivel. Megállapítja, hogy mely szavak maradtak fordítatlanok, hol tér el e fordítás az értelem sérelme nélkül az eredetitől, és hol vannak félreértések. E cikkel mintegy meg akarja mérni Schmidt az Aveszta-kutatás helyzetét, és indokolni akarja az Aveszta-fordítások, különösen Darmesteter nagy próbálkozásának kudarcait.

Schmidt első jelentősebb könyvismertetése ez az írás, és híven illusztrálja azt a «filológiai akribiát», amellyel Schmidt minden munkáját végzi. Mindenütt a pompásan ismert nagy egészbe állítja be a részletjelenséget, aztán pedig a sajtóhibák felsorolásáig menő aprólékossággal mutat be minden figyelemre méltó mozzanatot. Könyvismertetései nemcsak a mű eredményeinek közkinccsé tétele, nemcsak annak bírálata, nemcsak jelentőségének megmérése, de a tárgyalt kérdés elmélyítése és továbbfejlesztése. Nagy kár, hogy Schmidt ezekben az években olyan ritkán kaphatott könyvismertetésre megbízást. Az Egyetemes Philológiai Közlöny reszortjai ugyanis ki voltak osztva, az orientalisztikai műveket Kégl Sándor, érdemes iranistánk ismertette, és már az is kiváltság volt, hogy mint iranista Kégl mellett egyáltalán szóhoz juthatott. Schmidt iranisztikai cikkei szakkörökben feltűnést keltettek, és még olyan ellenfele is, mint Fiók Károly, elismeréssel ír róla.

7. Az első ind filológiai cikkéhez az alkalmat Fiók Károly «A Brassó név és egy magyar hangtörvény» c. értekezése[18] adta. Fiók a budapesti, majd a debreceni református gimnázium tanára, szanszkrit és perzsa fordításaival végzett érdemes népszerűsítő munkát. Filológiai ismeretei azonban nem voltak minden ponton megbízhatóak, és ez a tény írásaiban néha feltűnő hibákban jelentkezett. Amint már említettük, Schmidt a szolid, precíz tudományosság embere, rendkívül érzékeny volt az ilyen jelenségekre, és ha ezek a saját tudományos területén jelentkeztek, kérlelhetetlenül és talán a kelleténél szigorúbban rótta meg. Ebben az időben a tudományos viták hangjának kíméletlensége szinte feltűnően egyetemes volt.

Fiók azt állította, hogy a *Brassó* név a *Barassó — boros-jó — boros víz* alakból fejlődött, ez pedig mivel «kizárólag a magyar nép ajkán lett, tehát magyar hangtani törvény». Fiók a magyar «hangtörvény» bizonyítására az ind nyelv területéről is hozott fel analógiákat. Schmidt válaszol e cikkre,[19] és először megismétli általánosságban az újgrammatikusok dogmáját, majd az új hangtörvényben a *svarabhakti* jelenségének torz értelmezését ismeri fel. Fiók elméletének egyik sajátságos részét, az ún. «hangsúlycsuszamlást» egy ind nyelvi példával igyekszik igazolni, és azt állítja, hogy a *ca-kăr-a* ige perfectumának mindhárom számában a személyragokon van a hangsúly, ennek következtében az igető hangsúlytalan marad, és magánhangzóját elveszti. Ez szerinte «világos és analóg eset a *Brassó* névben és az általa ide sorolt szavakban *(prádé, Brettyó, Trézsi* és *Krassó)* megfigyelt hangsúly- és szótagváltozásra». Schmidt Fiók segítségére siet, és felállítja az egyetlen lehetséges analógiát, egy nyelvi egyenlet alakjában: *cakăra* : *cakrá* — *Barassó* : *Brassó*. De mindjárt meg is említi, hogy, ha a hangsúlyjeleket kitesszük, akkor ezt a képet kellene nyújtani: **Barăssó* : **Barssó* viszont ezt adja *Bărassó* : *Brăssó*. Kimutatja, hogy az ind és a magyar nyelvi alakok között ez esetben párhuzam nem vonható. Rámutat a hangzófejlődés, a *svarabhakti* igazi okára, hogy két mássalhangzóval kezdődő idegen szó majd feltünteti az anaptyktikus hangzót, majd nem *(goróf : gróf)*. Ezért ingadozás áll be, és e jelenség az eredeti magyar szavaknál is bekövetkezik *(Berettyó)*.

Schmidt első vitájában félelmetes ellenfélnek bizonyul, még az akkori szokásos éleshangú viták hangnemét is felülmúlja maró kifejezéseivel. A gúnyt tetézi a jó népies kifejezések használata (egy villára szúrható stb).

[18] EPhK 1904. 666—675. l.
[19] EPhK 1904. 764—770. l.

Fiók az Egyetemes Philológiai Közlöny következő számában[20] válaszol, de csak Schmidt egyik jegyzetének rövid utalását tűzi gombostűhegyre. Olyan állítást tulajdonít Schmidtnek, amelyet ő nem mondott, és ellenérvként Schmidtnek egy évvel azelőtt említett szófejtését hozza fel, nem említve meg, hogy ellenfelétől kölcsönöz. Fiók hangja bántóan gunyoros, éppen úgy, mint Schmidt válaszáé,[21] azzal a különbséggel, hogy az utóbbiban könnyed, finom szellemesség is van. Az elfajuló vitát a szerkesztőség sietett berekeszteni.

8. A másik indológiai cikke, a «Pāṇi» szintén az Egyetemes Philológiai Közlönyben jelent meg.[22] Egy a Rgvedában sokat szereplő rejtélyes szó problémáját igyekszik megoldani. Schmidt kiinduló pontja Ludwig «Der Rgweda» című művében található fejezet a *pāṇi*-król.[23] Ludwig, akinek adaptációs elmélete rendkívüli hatással volt Schmidtre, és legnagyobb alkotását a Ludwig-féle elmélet igazolásának szenteli, cikkében felsorolja a Rgvēdában szereplő *paṇi*-k jellemzéseit: kereskedők, az őslakossághoz tartoznak, megbízhatatlanok, ravaszok stb. Schmidt finom operációval leválasztja e fogalomról azt, amit a kutató fantáziája függesztett rájuk; tehát hogy mitikus alakok, hogy a *dāsa*-kkal azonosak, hogy a sötétség démonai, hogy egy egész néptörzs neve stb. Kimutatja, hogy a nyelvi tények szerint a *pāṇi* szó a *paṇ*-tővel kapcsolatos.

A cerebrális *ṇ* óind szempontból *n* és *r* vagy *ṛ* kapcsolatából keletkezhetett. Tehát a szó eredetileg így hangozhatott: **pṛni*-, de ieur. szempontból lehetett benne *l* is, és akkor rokon a litván *pelnas*, az ószláv *plěnŭ* stb. szóval. Az újabb szótárak már így is említik. De vannak tárgyi bizonyítékok is. A *paṇi*-k fösvény, vagyonukat rejtegető, a napvilágtól rettegő és a sötétséget kedvelő emberek voltak. A *mṛdhrávāc* jelző, amely a görög *βάρβαρος* -szal egyértelmű, azt bizonyítja, hogy külföldi kereskedőkről van szó Megemlíti Lublein kellően nem bizonyított tételét, hogy a *paṇi*-k föníciaiak voltak. Az indi—föníciai kereskedelmi és kultúrkapcsolatoknak számos emléke maradt, és Schmidt ezeket szépen csokorba köti. Valószínűsíti, hogy sémi kereskedők már a védikus korban is látogatták Indiát, sőt ott telepeket is tartottak fenn. Ennek a feltevésnek semmi sem mond ellent, sőt vele minden eddigi problematikus hely megmagyarázható. A vagyoni ellentétek hatása alatt ádáz gyűlölet támad a gazdag idegen kereskedők ellen, és a *paṇi* szó eredeti 'kereskedő' jelentését elveszítve, az 'alacsony gondolkodású, zsugori' embernek lesz a megjelölése, míg a 'kereskedő' fogalmának kifejezésére a rokon hangzású *vaṇik* szót használják.[24]

Schmidtnek ez a cikke is csak magyarul jelent meg, ezért eredményei az indológusok előtt ismeretlenek maradtak. A kérdés még ma sem jutott nyugvópontra, és az 1964 januárjában tartott XXVI. Orientalista Kongresszuson is előkerült, ahol egy indiai kutató visszatérve a régi felfogáshoz a *paṇi*-kat egy bennszülött indiai törzsnek magyarázta.[25]

Schmidt fejlődésében jelentős lépés ez az írás, mert ebben terjesztette ki működését a filológia tágabb, a kultúrtörténet területére is.

9. Némileg kilép ugyan a korszakból, de tartalmilag teljesen ide tartozik Schmidtnek Vértessy Dezsővel való vitája. Vértessy a klasszika-filológia művelésén kívül indből is fordított. Már 1904-ben a makói állami főgimnázium

[20] EPhK 1904. 856. l.
[21] EPhK 1905. 80. l.
[22] EPhK 1906. 577-586. l.
[23] Praha 1878. III. kt. 213—215. l.
[24] Ld. pl. C. Cappeller: Sanskrit-Wörterbuch. Strassburg 1857. 231 és 381. l.
[25] *Harmatta János* szíves közlése. Egyébként egyik későbbi cikkében Schmidt is visszatér erre a témára, és előbbi felfogását módosítva, megengedi, hogy a *Πάρνοι* néptörzzsel is összefüggésben van e szó. NyR. 1925. 72—77. l.

értesítőjében kiadta a Mahābhārata egyik részletének, a Sāvitrinek fordítását. Ezt Gerecs Sal. Ferenc megbírálta,[26] és az általánosságokban meglehetősen elvesző írásban ilyeneket írt: «A fordítás sok helyen zavaros, nehézkes, ami azt mutatja, hogy a költő küzdelmeket állott ki a helyes kifejezések keresésében és sokszor igen nagy szabadsággal fordít.»

Vértessy az EPhK 1907. 94—105. lapjain «Kālidāsa Vikramōrvaśī-ja» címen az ind dráma prológusát ismerteti, és cikkében a szemelvényeket saját fordításában közli. Említettük, hogy Schmidt milyen érzékenyen reagált már előző kritikáiban is Kemenes és Fiók tévedéseire az ind irodalommal kapcsolatban. Magatartása mindenképpen érthető, mert akkor Magyarországon sok volt még az olyan klasszika-filológus, aki az egyetemen kötelező tárgyként a szanszkritot is hallgatta, és kellő elmélyedés nélkül szakembernek tartotta magát. Schmidt Vértessy cikkében is a dilettantizmus feltörését látta, és megdöbbentően súlyos megállapításokat tesz róla. 1. Vértessy még nincs túl a szillabizálás nehézségein. 2. Fordításaiban sok az elemi félreértés. 3. A kommentár egyik része «egyszerű kiírás», a másik része a kellő készültség hiányára való egyveleg».[27] Schmidt az ilyen írásaival nagy érdemeket szerzett a magyar tudomány területén, mert a dilettánsokat elriasztotta, másrészt azonban sok ellenséget szerzett magának. Vértessy Schmidt kritikáját válasz nélkül hagyta.

10. E korszak harmadik témaköre a latin filológia területe volt. Nem szigorúan tudományos jellegű írásai közül a Magyar Kritikában megjelent bírálatai, szótárai, tankönyvei is ide tartoznak. Az EPhK 1901. évfolyamában (134—6. l.) érdekes kis cikke jelent meg «Consul etymonja» címen. Valósággal mentegetődzik az etimológiával való foglalkozás miatt. Érthető, hiszen ezt ő «periculosae plenum opus aleae»-nek tartja, és itt említi először Zimmernek később sokszor idézett mondását: «Gott und der Etymologe mögen alles». Ebben a kissé játékosan szellemes cikkben is nehéz problémával akar megbirkózni; az eddig hiába ostromlott *consul* etimológiáját igyekszik megfejteni az alaktan és a jelentéstan segítségével.

Szerinte ha a terminus technikusokat és a másodlagos származékokat nem vesszük figyelembe, csak két lényeges kifejezés marad: a *consulo* és a *consilium*. Ha az *auspex* dolga az *auspicium*, a *iudex-é* a *iudicium*, akkor a *consul-é* a *consilium*. Az *exsul* és a *praesul* mintájára a *consult* is így bontja fel *con-sul*. Ez esetben a *con* igekötő, és a *sul*látszik a tőnek. Ennek ólatin alakja a *consol* alapján: *sol-*. Ez a tő ebben a formában ismeretlen. Éppen ezért Schmidt egy ieur. hangjelenséghez folyamodik, amely szerint a dentalis media *d* fiziológiai okokból szórványosan *l*-lel váltakozik nemcsak a latinban, hanem az indben és a görögben is. Ha ezt itt alkalmazzuk, akkor a *sed*-tő is jelentkezik *sel*-alakban. Ha az *exsul* szóban a régi etimológia szerint a *solum* van, amely szintén a *sed*-tő származéka, akkor a *consul* úgy viszonylik a *solium*-hoz, mint az *exsul* a *solum*-hoz. Eszerint a *consul* jelentése 'közös székű, széktárs', vagy ha a *sed*-tőhöz fűzzük a szót, 'együttülő'. A tanácskozás és az együttülő között csak egy lépés van. Ezt a lépést megtette a görög nyelv is: *συνέδρα, συνέδρος, συν+έδ-* < $\sqrt{sed}$- . Vö. *insula* = *in—sula*' (vízben) ülő'.

Ez volt Schmidtnek egyetlen írása, amelyről egy sor közlés jelent meg az «Indogermanische Forschungen»-ben német nyelven.[28]

Varga Zsigmond József is foglalkozik[29] e kérdéssel, és Schmidtnek azt a véleményét hogy a *consul*, *exsul*, *praesul* és *insula* egy tőből származik, erőltetettnek tartja. Szerinte

[26] EPhK. 1904. 464—465. l.
[27] EPhK. 1907. 265—267. l.
[28] Indogermanische Forschungen. Anzeiger 1903/1904. 82. l.
[29] EPhK 1941. 15—22. l.

a *consul* alapszava a *consulo* ige, az *ex-sul* a *solum* származéka, a *prae-sul* a *praesilio* igéből való, az *insula* pedig a *solum* szóban levő *swl- (sul-, sel-)* gyökérből mint igetőből levezetett melléknév nőnemű főnevesített alakja.[30]

Schmidt magyarázata a maga idejében nagyon szellemes volt, és legföljebb az kifogásolható benne, hogy a megfejtést adó hangtani jelenség ritkán fordul elő.

11. Csupán «könyvismertetés», de 36 lapos tanulmánnyá nő Pecz Vilmos Ókori Lexikona II. kötetének ismertetése. Schmidt az egész anyagot a legnagyobb alapossággal vizsgálta át. Lexikonbírálatnál szinte páratlan, hogy a cikkírók munkásságát egyenkint is méltatja, külön kiemelve eredetiségüket vagy az eddigi ókori lexikonoktól való függőségüket. Aztán nagy szorgalommal, lelkiismeretességgel és tudással mintegy a cikkek feléhez fűz megjegyzéseket. Különösen érdekesek etimológiai észrevételei, amelyekben sok az eredeti mozzanat. Nem elégszik meg a magyar lexikon bírálatával, hanem csokorba köti a Lübker-lexikon tévedéseit is. Ez az ismertetés a magyar könyvbírálatok klasszikus mintaképe lehetne.[30a]

12. Következő munkaterülete az indoeurópai és a finnugor népek nyelvi kapcsolatainak megvizsgálása volt. Az alkalmat erre K. B. Wiklundnak, az uppsalai egyetem finnugor nyelvész tanárának a Le Monde Oriental első évfolyamában «Finnisch—ugrisch und indogermanisch» címen megjelent tanulmánya[31] adta. Wiklund tanulmányának a címe keveset mond, mert ahol lehetett, megállapításait szamojéd alakokkal is illusztrálta. A svéd tudós Nikolai Andersonnak «Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch—ugrischen Sprachen» c. könyvében[32] közölt megállapításokat fejleszti tovább, de vizsgálódása körébe bevonja az azóta végzett kutatások eredményeit is. Munkája közben óvatosan, de bizonyos optimizmussal jár el. Hangsúlyozza ugyan, hogy szükség van még további kutatásokra, kézzelfoghatóbb és bizonyítóbb erejű eredmények elérésére, mégis határozottan kimondja: «De már most teljesen kétségtelennek látszik, hogy kérdésünkre a válasz csak egy irányban történhet: az indogermán és a finnugor nyelvek között ősrokonság áll fenn».

Értekezésében lelkiismeretesen végigmegy a hangtan, az alaktan és a szókészlet minden olyan részletén, amely a legkisebb megegyezéssel is kecsegtet. Vizsgálatait ezzel a megállapítással végzi: «A két nyelvcsalád ősrokonságáról való ismeretünk mindig olyan felületes lesz, hogy azokat, akik mindenütt *matematikai bizonyítékokat* követelnek, az eredmények soha sem fogják kielégíteni».

A Nyelvtudományi Közlemények akkori szerkesztője, Wiklund jó barátja, Szinnyei József a tanulmánynak az ieur. nyelvészet szempontjából való értékelésére Schmidtet kérte fel, aki ezt a folyóirat 1906-os évfolyamában el is végezte.

Schmidt ha nem is «*matematikai*», de kétségtelen *nyelvészeti* bizonyítékokat keresett Wiklund munkájában. A két tudós között a komoly bizonyítékok megítélésében nagy különbség volt, és ezt még növelte a glottogoniáról való felfogásuk lényeges eltérése. A vitából az derült ki, hogy Wiklund, aki kiváló

[30] Az újabb etimológiai szótárak sem foglalnak véglegesen állást e szó etymonjára vonatkozóan pl. *Walde-Hofmann:* Lat. Etym. Wörterbuch. Heidelberg 1938. 1. kt. 264. l.

[30a] EPhK 1905. 230—240, 302—328 l.

[31] 1. kt. 43—65. l.

[32] Verhandlungen der Gelehrten Gesellschaft zu Dorpat. 1879.

[33] Nyelvtudományi Közlemények 1906.

nyelvész volt, a kor divatjának megfelelően az ilyen kérdésekre nem sok gondot fordított, míg Schmidt szinte dogmatikusan ragaszkodott jól megalapozott, véglegesen kialakult szemléletéhez. Ennek három fő sajátossága jelentkezik e vitává fajuló gondolatcserében. 1. Az újgrammatikusok hangtörvényei érvényességének kissé enyhített formájú, de mégis következetes tiszteletben tartása, 2. a nyelvi hatások terjedését igen szemléletesen magyarázó Johannes Schmidt-fél hullámelméletnek alkalmazása, és 3. a Ludwig által felállított és Schmidt által oly sokra tartott adaptációs elmélet érvényének állandó figyelembe vétele.

Az olvasóban a vitaanyag tanulmányozása közben az a benyomás kel életre, mintha az utóbbi kettőt Wiklund egyáltalán nem, vagy csak felületesen ismerné. E különbségek miatt a két nyelvész között bizonyos pontokon áthidalhatatlan szakadék tátongott. Schmidt végigkíséri Wiklund nagyon rendszeres fejtegetését, és annak minden részletére kitér. A bevezetésben röviden azt fejtegeti, amit később majd «A nyelv és a nyelvek» c. művében részletesen kifejt, hogy «formális elvekből genealógiai összefüggés tekintetében semmi sem következik». A hangtani részek fejtegetésénél nincs éles különbség a két nyelvész között. Wiklund igénytelenségét Schmidt több helyen nem fogadja el. Különösen a finnugor fokváltakozás és a Werner-féle törvény megfelelésének s az indoeurópai és a finnugor ablaut azonosságának gondolatát utasítja el annak elismerésével, hogy ezek a különbségek nem zárják ki a két nyelvcsalád közötti rokonságot.

Annál élesebbé válik a különbség, amikor a főnév- és igeragozásra, ill. a névszói tőképzőkre kerül sor. Schmidt szerint «a suffixum csak absztrakció», és ragok kölcsönzése a nyelvek között éppúgy lehetséges, mint akármelyik nyelvi elem átvétele.

A számnevek teljes eltérését Wiklund azzal az érvvel igyekszik kisebbíteni, hogy a bizonyosan rokon szamojéd és finnugor nyelvek számnevei is eltérőek, Schmidt pedig e jelenséget «megdöbbentő ténynek» mondja, amely azt a gyanút kelti, hogy minden ún. «nyelvközösségre» mutató nyelvi adat csak átvétel; a számneveket azért nem vették át, mert erre nem volt szükségük.

A névmásoknál mutatkozó megegyezéseket és hasonlóságokat Wiklund perdöntőnek tartja, mert a névmások a nyelv legrégibb elemeihez tartoznak. Schmidt árja, germán és balti hatásokra gondol, és számos példával bizonyítja, hogy a nyelvek névmásokat is kölcsönöznek. Az olvasónak az a benyomása, mintha Schmidt ezen a ponton túlságosan megkötötte volna magát, és erősen hajlanék a dogmatizmusra.

Wiklund a régi merev felfogással ellentétben bizonyítani igyekszik, hogy az ieur. nyelvek verbum finitum-rendszere és a névszói természetű fgr. igerendszer között nem olyan áthidalhatatlan az ellentét. Schmidt Wundt nyomán az ieur. igerendszert is névszói eredetűnek tartja, de a fgr. személyragok eredetének tisztázatlansága miatt nem tartja most eldönthetőnek a kérdést.

Wiklund döntő bizonyítékokat lát a szóegyezésekben, Schmidt legfeljebb ősárja átvételeket tart lehetségesnek, és feltűnőnek véli, hogy olyan fogalmakra, mint a hal, víz, holló van közös szavunk, de sokkal primitívebb fogalmakra, mint a testrészek, családtagok kifejezése nincsen. Megállapítja, hogy «az eddig összehordott anyag se mennyiség, se minőség tekintetében nem olyan, hogy a dogmatikus álláspontot igazolná, csak annyira építhetünk, hogy az ieur. és fgr. nyelvterület határos volt.»

Wiklund a Nyelvtudományi Közlöny 1907. évf. 1—13. lapjain válaszolt Schmidtnek. Más nyelvészeti alapfelfogáson állva több ponton nem érti meg. Schmidt filológiai precizitását, eljárását és felfogását «skrupulózusnak» nevezi. Összefoglalja legsúlyosabb érveit, és kijelenti, hogy ennyi azonosság nem lehet a «véletlen játéka».

Schmidt a folyóiratnak ugyanebben az évfolyamában válaszol[34] Wiklundnak. Igyekszik álláspontját részletesebben kifejteni, és még erőteljesebben rámutat arra, hogy az eddig összehordott anyag mennyisége és minősége a végkövetkeztetések levonására nem alkalmas, és ha megfelelő előkészítés nélkül erőltetjük a dolgot, a fgr.-ieur. rokonság is az ieur.-sémita ősrokonság

[34] Nyelvt. Közl. 1907. 245—257. l.

sorsára jut, amelyről az az uralkodó felfogás, hogy lehetséges, de bebizonyítása lehetetlen. A vita magyar nyelven folyt le, és arról a külföld nem szerezhetett tudomást. Sajnálatos, hogy a *furor philologicus* helyenként rányomta áldatlan hatását a rendkívül érdekes eszmecserére.

A vita Schmidt fentebb említett nyelvtudományi felfogását jellemző sajátságokon kívül is tartalmaz néhány érdekes, Schmidt tudósi egyéniségét jellemző mozzanatot. Az első az, hogy szellemes és szinte lenyűgöző következetességgel gondolkodó debatterré vált, akinek gondolatvilágában a legszürkébb adat is szervesen beleilleszkedik a nagy egészbe, hogy szükség esetén készen álljon a bevetésre. Az óriási kész és organikus tudást kitűnő irodalomismeret támogatja, amely messze túlterjed az ieur. filológia területén. Első cikkei óta a szorosan vett ieur. nyelvészeti műveltsége hatalmasan kiegészült. Itt használ fel először eredeti forrásokra visszavezethető, a kelta és a balti nyelvek területéhez tartozó bizonyító anyagot, és a vita folyamán beigazolódik az, amit doktori disszertációjában is hangsúlyoz, hogy már csak a szláv nyelvek terén nincs «autopsziája».

13. Schmidt tudományos működése ezen korszakának legkiemelkedőbb önállóan megjelent alkotása bölcsészdoktori értekezése: «Nasalis infixum névszókban» Bp. 1904. A már 36 éves Schmidt az ieur. nyelvészet egyik legnehezebb kérdését választotta értekezése témájául, amelyről H. Hirt azt állította: «a nasalis infixum tény, melyet nem kell bolygatni, ha magyarázni nem is tudjuk».[35] Schmidtet éppen a téma titokzatossága vonzotta, és nem tartotta lehetségesnek, hogy az ieur. nyelvekben, amelyeknek szavai eredetileg önálló elemeknek többé-kevésbé szoros szintézise útján keletkeztek, ilyen anorganikus elemek legyenek.

Schmidt Hirt «nasalis praesens-típusaiból» indul ki, és megállapítja, hogy annak elemzése alapján ez a három sor állítható fel:

I. *δάμ-ν-η-μι,* ieur. **dₑm-ń̥-mi* (bázis: *demā-* cf. lat *domāre*) ;
II. *στόρ-νν-μι* ieur. **stₑr-n-éu-mi*, (bázis *stereu-*, cf. gót *straujan*)
III. *yu-n-áj-mi- ieur. *yu-n-ég-mi.* (bázis: *yeuge-*, cf. ind. *yuyója*)

Az így felállított elemzésnél az *-n-* kérdése megoldhatatlan. Schmidt másik elemzést próbál:

I. *δάμ-νη-μι* (óind. *krī-ń̥-mi*)
II. *στόρ-νῡ-μι* (óind. *str̥-nṓ-mi*)
III. *yu-náj-mi* (lat. *iu-ng-it*)

Annak eldöntésére, hogy ez az elemzés helyes-e, megvizsgálja az egyes típusokat. Az első típus azért indokolt, mert már ieur. időkben kéttagú nehéz bázis mellett egytagú könnyű bázis is állott, és a *-nā-*, ill. *-νη-*ben nem az *-n-*, *-ν-* suffixumok, hanem praesensképzők vannak.

A második sorban a *ster-* elsődleges bázis nem *-eu-*, *-u-*, hanem *-neu-*, *-nu-* suffixummal bővült. Az első két sor vizsgálatából az is kiderül, hogy a névszó- és igeképzők azonosak, és ezért a két típusban jelentkező *-na-*, *-neu-* tulajdonképpen névszói suffixum.

A harmadik sor a legfontosabb. Itt az *-n-* csak addig infixum, ameddig a bázist *yugo-* alaknak vesszük fel. De ez tovább elemezhető. Az indben meglevő *yuté*, *yuváti*, *yuta* alakok számára egy *yewe-* kéttagú könnyű bázist kell felvenni. Ez determinativumokkal tovább képezhető, amelyek túlnyomó többségükben ige-főnévi töveket képző suffixumok voltak. A *yugo-* alak egy *-go-* suffixummal ellátott *yewegó/e* alakból származtatható. A halmozás elve alapján e képzővel ellátott bázisok újabb képzőt kaphatnak, ezért feltételezhető egy *yewenegó/é alak* (ind *yuñjáti*, latin *iungit*, litv. *juñgiu*). E feltevés igazolására Schmidt egész sor nasalis praesensben kimutat egy másik továbbképző suffixumot. Sok példa elemzése után arra a megállapításra jut, hogy az *n* infixum a legtöbbször képzői jellegű, szórványosan reduplikációnak, ill. analógiának köszönheti eredetét.

[35] *H. Hirt:* Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1902. 429. l.

E tanulmány eredményei sem váltak ismertté a külföldi kutatók előtt. A részletkutatások Schmidt eredményeit igazolják, pl. Kuiper a nasalis infixumot szintén suffixumnak tartja.[36] A kérdés ilyen terjedelmű és mélységű tárgyalásával azóta sem foglalkozott senki. Szidarovszky Schmidt tanulmányának méltatásában a hangátvetés lehetőségét is megemlíti.[37]

Ezzel lezárul Schmidt irodalmi működésének első korszaka. A fejlődés élesen mutatkozik. Kezdetben csak az iranisztika területét műveli. Később kiterjed ez a munkásság a latin és ind nyelvészeti, ill. vallás-, majd kultúrtörténeti területekre is, végül tetőzik az indoeurópai nyelvészet egyik legérdekesebb, megoldhatatlannak tartott problémája megfejtésében. Közben kitekint szakterületéről, és ha sajátosan az ieur. nyelvészet szempontjából is, de olyan szintétikus nyelvészeti problémával is foglalkozik, mint a fgr. és az ieur. nyelvrokonság kérdése. Ebben az időben lett kitűnő vitatkozóvá ez a rendkívül finom, csaknem túlságosan udvarias ember.

III

Kitűnő bevezetés volt ez irodalmi működésének második időszakába, amelyben legmaradandóbb művei születtek. Az 1907—1919-ig terjedő korszakban mint nyelvész elsősorban általános ieur. nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik, de gyakran kilép a szűkebb értelemben vett tudománya területéről, és témáit csaknem az egész filológia köréből választja; vallás- és kultúrtörténet, etnológia, folklór, irodalom, filozófia egyaránt anyagot szolgáltat egyre szélesbülő érdeklődésének és kutató kedvének. Ha pedig az 1912-es évektől kezdődően rendkívül megszaporodó könyvismertetéseit tekintjük, bízvást elmondhatjuk, hogy szinte valamennyi társadalomtudomány foglalkoztatja.

1906-ban indult meg Asbóth Oszkár kitűnő folyóirata, a «Nyelvtudomány», amely elsősorban általános és ieur. nyelvészettel foglalkozott. A szerkesztő meghívására Schmidt is a belső munkatársak között foglal helyet, és a folyóirat csaknem minden számában jelenik meg írása. Asbóth a lap köré tömöríti a fiatal nyelvészek legjavát: az első nagy műveit alkotó Gombocz Zoltánt, Benigny Gyulát, Czambel Samut, Draganu Miklóst, Gyomlay Gyulát, de bevonja az idősebb nemzedék legkiválóbb tagjait is, Petz Gedeont, Schullerus Adolfot, Balassa Józsefet, Katona Lajost, Pecz Vilmost stb.

Schmidt 1907-ben tartja első felolvasását az Akadémián, és ettől kezdve szinte minden évben leül a felolvasó asztalhoz egy-egy értekezésének előadása végett. Ezeket vagy az Akadémia adja ki teljes terjedelmükben, vagy az Akadémiai Értesítő kivonatban. Az EPhK-ben csak 1914-ben kezd újra dolgozni, és ettől az időponttól fogva a világháború végéig minden számban szinte tucatjával írja könyvismertetéseit.

1. A Nyelvtudomány első számában[38] régi kedves témájával, az ieur. egytagú bázisokkal foglalkozik. Már doktori értekezésében is kiindulópontja volt az a feltevés, hogy a kéttagú nehéz bázisok mellett ieur. időkben egytagú bázisok is voltak, de a klasszikusok: de Saussure, Fick, Brugmann, Delbrück stb. véleménye szerint ezek eredetileg kéttagú tövek voltak. Schmidtet főleg Wundt és Rozwadowski lélektani fejtegetései győzték meg, hogy a fejlődés legalsó fokán álló tőszó egytagúsága csak másodlagos lehet. Hirt az egytagú

[36] *Kuiper:* Die indg. Nasalpräsentia. Amsterdam 1937. 37. l.

[37] *Szidarovszky J.:* Az indg. összehasonlító nyelvtudomány hazánkban. Melich-emlékkönyv, Budapest 1942. 432. l.

[38] Nyelvtudomány. 1906. 48—54. l.

tőszavak csekély számából arra következtet, hogy ilyenek talán nem is voltak.[39] Schmidt ennek a feltevésnek bebizonyítására vállalkozik.

Hirt alapján csak két könnyű bázist tárgyal: az *es-* és a *wel-* töveket. Az *es*-nél a coniugatiós ablaut világosan mutatja a kéttagúságot. Az igeragozásban éppen úgy, mint a főnévragozásban atematikus és tematikus formák párhuzamosan jelentkeznek, és ezek közül a kéttagúak lehetnek csak elsődlegesek. Az egytagú nehéz bázisok akár monophtongikusok, akár diphtongikusok, kéttagú tőszavakból származnak. Az előbbiek egytagú diphtongusos tövek «lesorvadt folytatásai», az utóbbiak könnyű kéttagú bázisok származékai. Ezek sem szükségképp ősnyelvi elemek, de teljesebb tövek maradványai vagy analogikus termékek.

A Schmidt által olyan ésszerűen lezárt probléma azonban még máig sincs megoldva. Benveniste a nyelvészek koppenhágai kongresszusán tartott előadásában Hirtnél sokkal több egytagú tövet vesz fel, sőt szerinte a laryngálisok is mássalhangzókként szerepelve alkothatnak ilyen egytagú bázisokat: $*_{\partial_2}er$-, $*\partial\varepsilon$-.

Benveniste felfogását többen nem fogadják el, pl. Duchesne—Guillemin[40] szerint a tő nem nyelvtani elvonás, hanem már az ieur. korszakban a szó szabadon változó része volt. Ezek általában Benfeyre vezetik vissza felfogásukat, aki mint Schmidt a hosszú bázisokat tartja a régebbieknek. A problémával röviden Szidarovszky is foglalkozik, és ő is Benveniste álláspontját fogadja el.[41]

2. Schmidt másik kedves témája az ieur. gutturálisok kérdése volt. Erről első ízben a Nyt. 1907. 258—266 lapjain ír. E cikk negatív jellegű, inkább csak az akadályok elhárítását szolgálja a későbbi megoldási kísérlet útjából. Szerinte az ieur. gutturálisok bizonyos latin—germán feltételezett megfelelései annak a módszerbeli hibának köszönik eredetüket, hogy más tényezők elhanyagolásával csupán a *jelentés* alapján állították ezeket egymás mellé.

E felfogás értelmében a latinban az ieur. $\hat{k}w$ (palatalis+*w*) a *qw* (velaris+w) és a q^w (labiovelaris tenuis) más és más módon folytatódnak. Schmidt hangtörténeti érvekkel kimutatja, hogy ezek egyöntetűen *qu*-vá lesznek

latin: *queror:* ói. *švašiti* < ieur. $\hat{k}wes$-
,, *quatio:* litv. *kutéti* < **quat-* vagy **quot-*
,, *quercus* < **perquus ;* litv. *Perkúnas*

Ugyanebben a cikkben az ieur. labiovelárisok germán megfelelőivel, az *χw*, *kw*, *γw* hangokkal foglalkozik, amelyek több nyelvész szerint egyes esetekben úgy folytatódnak, mint az ieur. labiálisak, tehát mint *f*, *p*, *þ* jelentkeznek. Schmidt szerint ez csak látszat, és Zupitza felfogásából kiindulva[42] «consonans alternatio»-nak minősíti a jelenséget. Germ. **wulfaz*, gót *wulfs*, óizl. *ulfr*, angolsz. *wulf*, ófriz *wolf* és germ. *wultu*, ófn. *wulpa*, valamint germ. *wulzzwi* (óizl. *ylgr*). Itt az uralkodó felfogással ellentétben nem labioveláris van, hanem az ieur. *p* lappang. Ez a *p—f* összefüggés semmiképp sem belső germán fejlődés, hanem kelta hatásra utal (gall *petar-ritum*, ókymr. *petguar* stb). Ezzel a megoldással valamennyi germán alak egységes alapformára vezethető vissza:

gót *fidwōr* < **fedwar-* < **petwar-*
gót *fidur-* < **fed(w)ur-* < **pet(w)ur-*
óizl. *fiórer* < **fe(ʒ)war-* < *pe-(k)war-*
óizl. *fiogor* < *feʒ(w)ur-* < *pek(w)ur-*

[39] *Hirt:* Der idg. Ablaut. Strassburg 1906. 32. l.
[40] Le problème de la racine. V.-me Congress International des Linguistes, Bruxelles. Brügge 1939. 7. l.
[41] I. m. 430. l.
[42] *Zupitza:* Die germanischen Gutturale. Berlin 1883. 35. l.

E két kategória a *pekwar* és a *pet(w)ur* alapalakokban egyesíthető, míg **pek(w)ur* és **petwar* analogikus képzések. A két előbbi forma azzal a magyarázattal hozható egységre, hogy az ieur. **q^{w}etwar* mint **kwekwor* lépett be a germánba. Ez a magyarázat pedig megdönti azt a feltevést, hogy az ieur. q^{w} germán képviselője *p*. Az ieur. labiovelarisok a germánban mindig mint labiovelarisok folytatódnak, és sohasem labiálisokként.

3. Ezt a kérdést még egyszer előveszi, de most már az egész problémát végig vizsgálja. Akadémiai székfoglalójában, amelyet 1911. november 20-án tart «Kísérlet az idg. gutturális probléma megoldására»[43] címen, bonckés alá veszi azt a XIX. sz. folyamán kialakult elméletet, hogy az ieur. alapnyelvben három gutturális sort kell feltételezni: egy palatális, egy veláris és egy labiovelaris sort, és ezek különnyelvi elosztódása alapján vehető fel a két nagy ieur. alapnyelvi dialektuscsoport, a *satəm-* és a *centum*-nyelvek csoportja. Schmidt rámutat ennek az elméletnek két Achilles-sarkára; 1. ezzel «a rekonstrukció tényei nem hozhatók harmóniába»; 2. «az összes gutturalis articulatiok alternálódnak». Azonban egyetlen ieur. különnyelv alapján sem rekonstruálható a három gutturális sor. Schmidt végigtárgyalja a koráig történt kísérleteket, amelyek négy nyelvre: a görög—latinra, az albánra és az örményre vonatkozóan igyekeztek bebizonyítani, hogy ezekben a nyelvekben eredetileg három gutturális sor volt. Megvizsgálja a bizonyítékokat, és megállapítja, hogy a görögben és latinban csak két gutturalis sor mutatható ki: egy tiszta és egy labializált; az albán az örmény, sőt az árja nyelvek alapján is csak két ilyen sor rekonstruálható: egy palatális és egy veláris. Ezek alapján Schmidt megállapítja, hogy egyetlen ieur. különnyelv sem utal három gutturalis sorra, és csatlakozik Hermann véleményéhez: «Minden esetre kellemetlen, hogy szögre kell akasztanunk azt az elméletet, amely 16 év óta az indogermanisztika legszilárdabb állományához tartozott. De semmi sem segít, el kell szakadnunk tőle, ha csak nem akarunk mi magunk a szemünkbe homokot szórni».[44]

Az eddigi gutturalis elmélet tarthatatlanságát még nyilvánvalóbbá teszik e hangok váltakozásai. Ezek két csoportba oszthatók: *a)* a «*satəm*-nyelvekben palatalisokra utaló spiránsok melletti velarisokra vagy labiovelarisokra utaló *k*-hangokra» *b)* a «*centum*-nyelvekben palatalisokra vagy velarisokra utaló *k*-hangok melletti labiovelarisokra». Ezeknek a váltakozásoknak az uralkodó elmélet nem tudja magyarázatát adni.

Schmidt végigvizsgálja azokat az eseteket, amelyeket «az autoritások» is felvettek. A *satəm*-spiránsok és explozívák váltakozásánál mutatkozó nehézségek magyarázatára ieur. alapnyelvi dialektus-keveredést, ill. kölcsönzést szoktak felvenni. Azt állítják, hogy az eredeti hang az alapnyelvi palatalis *k* volt, s a *satəm*-nyelvek *k*-ja *centum*-területről való. A kölcsönzés lehetőségét Schmidt nem veti el teljesen, de egy új lehetőségre utal, nevezetesen arra ,hogy «a *satəm*-csoportnak spiránsokkal alternálódó gutturalisai eredeti alapnyelvi explozívák, amelyek a *satəm*-csoportban bizonyos körülmények között megmaradtak, bizonyos körülmények között palatalizálódtak, s aztán spiránsokká változtak».[45] Az kétségtelen, hogy csak a *k* hang változott *s-* vagy *š* hangra, amit hangfiziológiai érvek mellett román analógiák is támogatnak. Ez az elv a *centum*-gutturalisokkal szembenálló satəm-spiránsokra is alkalmazható, és ezért a gutturalis váltakozások részletkérdése a palatalisok eredetének problémájává nő. Ennek végső következménye az, hogy az ieur. palatalisok és velarisok helyett egységes protoieur. gutturalisokat kell felvenni. Ez a sor a *centum*-nyelvekben változatlan maradt (a mai velaris sor), keleten az esetek nagy többségében palatalizálódott, és még később spirantizálódott (a mai palatalis sor). Az utóbbiak folyamata keletről indult ki, s egyre csökkenő intenzitással haladt nyugat felé.

[43] Bp., 1912. MTA Ért. a Nyelv- és Széptud. Kör. 22. kt. 5. sz.
[44] Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung. 41. kt. 59. l.
[45] i. m. 29. l.

Ennek az elméletnek nem mond ellene az a tény, hogy a *centum*-gutturalisok elég gyakran *centum*-dialektusoknak labializált gutturalisaival váltakoznak. Ezek az alternációk a gutturalis-elmélet segítségével nem magyarázhatók meg, de az a feltevés, hogy a *centum*-dialektusok labializált gutturalis sora nem eredeti ős- és közieur., hanem részleges *centum*-nyelvi jelenség, mindazon esetekben, amelyekben *satəm*-nyelvi tiszta gutturalisok *centum*-nyelvi labializált gutturalisokkal állnak szemben, minden nehézséget eloszlat.

Ezt az álláspontot más módon is valószínűsíteni lehet. Az uralkodó felfogás szerint a labiovelarisok egységes hangok, egyszerű explozivák, amelyeknek labializációja a velaris artikulációval szimultán. Schmidt Dutaitra és Ribezzora hivatkozva azt állítja, hogy a labializáció önálló successiv *u*-elem lehetett.

Általában a labiovelaris minden *centum*-dialektusban úgy folytatódik, mint $\hat{k}+\underset{\sim}{u}$ és $q+\underset{\sim}{u}$, vagyis az *u* eleme nem szimultán ,hanem successiv elem. Ezt az *u* vokálist több példán sikerül kimutatni. Így megnyílik az út annak feltevésére, hogy a labiovelaris sok esetben gutturalis$+\underset{\sim}{u}$, ill. *u* kapcsolatra megy vissza. Tehát *$q\underset{\sim}{u}$ vagy úgy jött létre, hogy egy eredeti *$qe\underset{\sim}{u}o$ vagy *$qe+\underset{\sim}{u}o$ redukció útján *$q\underset{\sim}{u}o$ lett, vagy úgy, hogy egy eredeti *qu hangegymásutánhoz *o* suffixum járult.

Foglalkozik azután olyan labializált gutturalisokkal, amelyek a különnyelvek történeti szakaszaiban keletkeztek, és megállapítja, hogy ezekben is ősrégi labializáló hajlam mutatkozik. Ennek következménye, hogy az *u* és a *zéro* a legkülönbözőbb ieur. nyelvekben minden ok nélkül váltakozik. Ezeket az alternációkat két kategóriába lehet osztani: a magánhangzó előtti és a mássalhangzó utáni $\underset{\sim}{u}$-*zérus* váltakozásokra. A klasszikusok által említett példákat végigvizsgálva, és kiterjeszkedve a finnugor és az ieur. ill. a sémieur. kapcsolatok tanúságaira is, megállapítja, hogy az ieur. nyelv legősibb korszakaiban vagy az egész nyelvterületen, vagy legalábbis annak keleti részén, ahol az ieur. nyelvű népek egyedül érintkezhettek fgr. és sémi nyelvű népekkel, az érintkezés idejében még nem voltak labializált gutturalisok. Schmidt felfogása szerint a protoieur. nyelvekben csak tiszta gutturalisok voltak, ezek az idők folyamán labializálódni kezdtek, és a hullámelmélet szerint nyugatról kelet felé terjedtek. A labializáció kezdetben közieur. jelenség volt, aztán a *centum*-csoportnak lett olyan jellemző vonása, mint a palatalizáció a *satəm*-csoportnak. A labiovelaris hang sem az ős-, sem a közieur. nyelvekben, sem a *centum*-csoportban nem volt meg. Ez a *satəm*-nyelveknek lett másodlagos, de igen jellemző vonása.

A befejezésben rendkívül szellemesen összefoglalja a megtett utat. Elismeri, hogy a gutturalis kérdés a tapasztalati nyelvtudomány számára teljesen megoldhatatlan probléma, amint ezt Hermann is megállapítja. Csak a glottogonikus gondolkodás mozdíthatja ki ezt a kérdést a holtpontról. Végső megállapítása ez: «A protoieur. nyelvben csak egyetlen, természetesen bizonyos artikulációingadozással bíró gutturalis sor volt, amely bizonyos körülmények között az egész nyelvterületen megmaradt (velaris), bizonyos körülmények között megváltozott, éspedig keleten palatalizálódott (palatalis), nyugaton labializálódott (labiovelaris)».

Természetesen elméletének ellentmond a hangtörvények kivételnélküliségének elve, de ez úgyis «hamis dogma».

Schmidt idegen nyelven most sem közölte eredményeit, és az értekezés teljes kiadásához már egy függeléket kénytelen csatolni, amelyben elsőbbségét védi Perssonnal szemben, aki több tekintetben Schmidttel egyező eredményre jutott; így pl. az ún. «$\underset{\sim}{u}$ mobile» kérdésében is.

A gutturalis probléma azóta is sokat foglalkoztatta a nyelvészeket, és Pisani még 1953-ban is azt írja, hogy «Az ieur. gutturalisok aktái még egyáltalán nincsenek lezárva».[46] A részletkérdésekkel újabban is sokan foglalkoztak (Pisani, Leumann, Watmough, Evangeliste, Jokl, Pedersen stb). A legérdekesebbek ebből a csoportból azok az írások, amelyek a különnyelvekkel igyekeznek bebizonyítani az ősi három gutturalis sort: nevezetesen az albán, (Pedersen, Jokl), a tochár (Evangeliste) és az örmény (Jokl) nyelvvel. Ezekre Schmidt már felolvasásában megfelelt. Az egész problémával Safarewicz, Kurylovicz és Bartoli foglalkozott. Safarevicz fonológiai szempontból kutatta a kérdést,

[46] *V. Pisani:* Allgemeine und vergl. Sprachwissenschaft. Bern 1953. 73. l.

és ahhoz a végeredményhez jutott, hogy az ieur. alapnyelvben egy guttur alis sor volt, amelynek két fonétikai variánsa volt: *k*-t ejtettek *a*, *o*, *u* előtt, és *k̂*-t *e* és *i* előtt.[47] Kurylovicz szerint egy palatalis és egy velaris sor volt, a labiovelarisok a centum-nyelvekben *i* és *e* előtt keletkeztek.[48] Bartoli szerint csak velarisok és labiovelarisok voltak, a velarisokból fejlődtek ki a satəm-nyelvekben a palatalisok, de nemcsak *e* és *i* előtt, hanem mint a franciában, hangsúlyos *a* előtt is.[49]

Mindezek a megoldási kísérletek sok vitát keltettek, és a régi elmélet hívei joggal hivatkoztak a két vagy egy gutturális sor híveivel szemben az elméletek elfogadását akadályozó kivételekre.

Lehmann is ezért maradt hű Meillet elméletéhez, mint amely a legkielégítőbb megoldást adja.[50]

Még nem akadt Schmidt óta nyelvész, aki olyan következetesen végigment volna a probléma minden részletén, és aki a buktatókat és ellentmondásokat olyan alaposan szemügyre vette volna. Nagy kár, hogy Schmidt eredményei a nemzetközi kutatás számára mindmáig hozzáférhetetlenek.

4. A XX. sz. első évtizede a tochár és a hettita nyelv felfedezése miatt kiemelkedő korszaknak számít az ieur. nyelvészet történetében. Schmidt az első megbízható adatok vétele után azonnal foglalkozni kezd velük. 1909-ben a Nyelvtudományban két cikkben is tárgyalja ezeket.[51] A Stein Aurél, Grünwedel és Le Coq kutatásai nyomán a föld mélyéből a napvilágra került nyelvek körül nagy vita támadt, különösen a hovatartozandóság és az elnevezés tekintetében. Sieg és Siegling indítványát, hogy az ún. I. nyelvet tochárnak nevezzék el, erős tiltakozás követte. A kétkedők között volt Schmidt is, aki jogosan kevesellte az elnevezésre szolgáló bizonyítékokat, és hangsúlyozva, hogy egy a köztudatba belegyökeredzett elnevezést nehéz már kiirtani, ideiglenesen helyettesítő kifejezést ajánlott. Abban az időben helyénvaló volt ez az óvatosság.

Azok a megállapításai, hogy e nyelv az ieur. nyelvcsaládhoz tartozik, és az ún. nyugati nyelvekkel van rokonságban, időállónak bizonyultak. Ugyancsak helyesek voltak a nyelv szerkezetére és a szókészletre vonatkozó fejtegetései. Az egész kérdést eldöntő művek csak Schmidt végleges elnémulása, ill. halála után jelentek meg.

A kérdésre visszatér egy népszerű cikkében[52]. Itt megemlíti, hogy ez az elnevezés a nyelvészek által szakának jelölt nyelvet illeti meg.

A Nyelvtudományban másik két cikkben[53] az ugyancsak a fenti ásatásoknál előkerült nyelvet ismerteti. A szókészlet, különösen pedig a számnevek részletes elemzésével kimutatja, hogy ez az újonnan megtalált nyelv valószínűleg iráni dialektus, amely erős ind befolyás alá került, és amit Staël—Holstein és E. Smith is vallott, a tochár nyelvvel azonos. Amit Schmidt erről a nyelvről megállapított, azt később a nyelvtudomány is elfogadta, csupán a névre vonatkozóan lett Le Coq nézete irányadó. Schmidt a keletturkesztáni felfedezésektől a finnugor nyelvészet számára is jelentős eredményeket várt.

[47] Sprawodzania Polskiej Akademii Umiej 46. kt. 37. l.
[48] Actes. Copp. 63. l.
[49] Rivista d'Albania. 1940. 234. l.
[50] *P. Lehmann:* Proto-Indo-European Phonology. Austin 1952. 8. l.
[51] Nyelvtud. 1909. 161—181. és 258—266. l.
[52] Homokból kiásott nyelvek. Nyr. 1920. 53—55. l.
[53] Egy új árja nyelv. Nyelvt. 1909. 182—193. és 267—290. l.

5. A Nyelvtudomány 1908. évfolyamában két kisebb cikket írt. Az első[54] «A latin *v (u-)* perfectum eredete» az ieur. ragozás eredetéről írt nagy műve előtanulmányának tekinthető. Schmidt elveti az agglutinációs elmélet felfogását, amely a *fui*-val való összetétellel magyarázta ezt az alakot. Schmidt szerint a nominális és a verbális képzések velejében azonosak, éspedig azért, mert végelemzésben mindannyian *u* tartalmú bázisokra mennek vissza. Ez a nyelvi kategóriák kialakulása korában formativummá válván, többek között a perfectum képzés szolgálatába állott. Ez a világos és egyszerű magyarázat sem lehetett a nyelvészet közkincsévé, és még ma is problémának számít.

6. Másik kisebb tanulmánya «Az ún. determinativumok» címmel jelent meg.[55] Curtius óta a másodlagos tőben az elsődleges tő a tőhatározó nevet viseli. E nyelvelemnek két sajátsága van: 1. hogy a tő mögött jelentkezik mint formatív elem és 2. hogy a formativumoktól eltérően határozottan kimutatható szerepe nincs. Tehát Schmidt szójátékával élve a determinativumok semmit sem determinálnak, ezért nem alkotnak önálló nyelvkategóriát, hanem egyrészt a fogalomhordozó elem alkotórészei, másrészt csupán formáló elemek lehetnek. Az a sorvadási folyamat, amely az ieur. nyelvekben általában tapasztalható az exspiratorikus hangsúly hatására, valószínűvé teszi, hogy az elsődleges tő determinativumos alakja az eredeti. Ezt Schmidt szép számú példával igazolja, bebizonyítva, hogy a «gyökérbővülés» csak látszat, és a determinativum a tő szerves része, és különállása helytelen elemzésen alapszik. Más esetekben a formativumok kategóriájába tartoznak, és velük teljesen azonos szerepkört töltenek be, azokkal egy színvonalon állnak és azonos eredetűek. Tehát a determinativumok vagy önálló szóból, vagy a tőből keletkeztek, vagy a fogalomhordozó nyelvelemek testéből váltak le, és tulajdonképpen szóroncsok. A determinativumok keletkezésére vonatkozóan a nyelvészetben még ma is Brugmann felfogása uralkodik, hogy «a determinativum keletkezéséről semmit sem tudunk».[56] Még ha talán végső megoldásnak nem tekinthetjük is Schmidt eredményeit, azt a legnagyobb fenntartás mellett is elmondhatjuk ezekről, amivel ő fejezte be cikkét: «*Est quadam prodire tenus, si non datur ultra*».

7. Egy további kisebb értekezésében az ablaut-probléma teljes megoldásához szükséges kérdésnek, a «hosszú diphtongusok reductiójának» tisztázására törekszik.[57] Schmidt Brugmann-nal ellentétben a Streitberg-féle Dehnstufengesetz törvényének alkalmazásával az egytagú nehéz diphtongusos bázisokat kéttagúakra vezeti vissza. Tehát ieur. **dhei-* (ói. *dhēnúš*) és **dhi-* (ói. *dhitás*) egyaránt kéttagú könnyű *dheie-* bázisra megy vissza. Ebből az egyik vonalon **dhēi-* a másikon **dhei-* lesz. Az egytagú nehéz diphtongusos bázisok redukciója *əi*, *əu*, a másodlagos egytagú könnyű bázisok redukciója, *ī*, *ū*, amely hangokhoz az *əi*, *əu*-nak közvetlenül semmi köze.

8. Ebben az évben kezdi meg közölni a Nyelvtudományban élete fő művét, «Az idg. flexio genesisének problémáját».[58] A mintegy negyedszázad óta gyűjtött anyaga teljes lett, a glottogonikus, ill. a glottogenetikus témák tárgyalásának szükségessége egyre mélyebben vert gyökeret gondolatvilágá-

[54] Nyelvtud. 1908. 5—18. l.
[55] Nyelvtud. 1908. 81—92. l.
[56] Kurze vergleichende Grammatik der idg. Sprachen. Berlin 1933. 297. l.
[57] Hosszú diphtongusok reductiója. Nyelvtud. 1910. 25—31. l.
[58] Nyelvtud. 1912—1917.

ban, és egyre tisztultabb formában öltött benne testet a sokat támadott, majd az elfelejtés sorsára jutott Ludwig-féle adaptációs elmélet.

Schmidt úgy látja, hogy a «metagrammatika»» új virágzás előtt áll, mert az újgrammatikusok nagy képviselője, Delbrück és az újabb nemzedék legkitűnőbb képviselői, Hirt, Kretschmer, Oertel stb. egyaránt élénk érdeklődést mutatnak az ilyen természetű kérdések iránt. Schmidt fő célja az ieur. ragozás keletkezésére vonatkozó kérdések ismertetése és bírálata, másrészt pedig igazságot akar szolgáltatni «a sasröptű zseninek», Ludwignak.

A. Ludwig a prágai egyetem tanára elsősorban indológus volt, aki a Rgveda első teljes német fordítását adta hat kötetes munkájában. Eredeti tehetség volt, aki amihez nyúlt, abban váratlanul újat fedezett fel. Csak néhány példát ennek a ténynek igazolására! Ő volt a történelmi szemléletű Vedakutatás megindítója. Teljesen újszerű volt Rgveda-kommentárjában a védikus nyelv legfontosabb jelenségeinek összeállítása. Ő volt az első, aki meglátta, hogy az indben a perfectum többes szám harmadik személyű *-us* végződés nem keletkezhetett *-ant*-ból, hanem mint *-ur* végződés a *-ra, -re, -ire*, végződésekhez tartozik.[59] Ő hangsúlyozta először Schleicherrel szemben, hogy a verbum infinitum keletkezése megelőzi a verbum finitumét.[60] Schmidtnek Ludwiggal való kapcsolataira már többször rámutattunk. Kétségkívül sok ösztönzést kapott tőle, és amint már említettük, Ludwig néhány érdekes gondolatcsíráját külön cikkben végleges eredménnyé fejlesztette tovább.

Schmidt nagy művét történelmi visszatekintéssel kezdi, és a soha komolyan nem vett Schlegel-féle evolúciós elméletet mellőzve az ieur. ragozásra vonatkozóan általánosan elfogadott Bopp-féle agglutinációs elméletet tárgyalja. Ennek lényege az, hogy «az idg. nyelvek szavai összetétel révén egytagú verbális és pronominális gyökerekből keletkeztek; a tőképző suffixumok pronominális és adverbiális eredetűek, egyes modus- és tempustövekben verbumok lappanganak, nevezetesen az aoristusban és a futurumban a verbum substantivum; a casus suffixumok túlnyomó részben névmásokból keletkeztek, a verbum személyragjai hasonlóan agglutinált személyes vagy mutatónévmások».[61]

De az újgrammatikus iskola vezéregyéniségei, különösen Brugmann, egyre nagyobb kétkedéssel nézik ezt az elméletet, és csak H. Paul és Delbrück hitték azt, hogy ez a teória még használható. Az agglutinációs elmélet hívei, főként Humboldt, a héber nyelvtan rendszerét igyekeztek alkalmazni az ieur. ragozásra, és Bopp redukciós eljárással nem a tények alapján építette fel elméletét, hanem ezt beleolvasta a tényekbe.

Schmidt elemzi az agglutinációs elmélet legdöntőbbnek tartott bizonyítékait, mint pl. az egyes szám első és harmadik személyének *-m* és *-t* végződéseinek a **me-* ill. **to-* névmási tövekre való visszavezetését. Sok megoldhatatlan kérdést vet fel: miért a névmások függő esetei agglitunálódtak, és miért nem az alanyeset? Miért nem hasonlítanak egyáltalán bizonyos alakok a személyes névmásokhoz, és miért csak néhány esetben található meg ez a hasonlóság? stb. A főnévragozásnál ez az elmélet soha senkit sem elégített ki. Mindenütt ellenérvek bukkannak fel. A ragok önálló szavakra való visszavezetése nem bizonyítható; az egész néhány esetből merített, elhamarkodott általánosítás. Schmidt Ludwig mellett másik kedvelt példaképére, Jespersenre hivatkozik, aki határozottan kimondja, hogy «az agglutinációs elmélet tarthatatlan».[62] Schmidt ezt a tényt óvatosabban fogalmazza meg: «az agglutinatio az idg. flexió keletkezésének nem tipikus módja».

Az adaptációs elméletet általában csak Delbrück[63] bevezetése alapján ismerték és az ő példájára, mint a magyar Schmidt Henrik is, csak «történeti értéket» tulajdonítottak neki.

[59] Beiträge zur vergl. Sprachforschung. 8. 465. l.
[60] *Windisch:* Geschichte der Sanskrit Philologie. Strassburg 1917. 70. l.
[61] Nyelvtud. 1911. 83. l.
[62] *Jespersen:* Progress in Language. 1891. 121. l.
[63] Einführung in das Studium der idg. Sprachen. Leipzig 1908. 129—132. l.

Az adaptációs elmélet az ieur. nyelvfejlődésben négy korszakot különböztet meg: 1. csak önálló tövek vannak, amelyek később ige-névszói és névszói tövekre differenciálódnak (a tövek korszaka). 2. A névmási tövek rámutató jelentésük megtartásával az ige-névszói tövekhez függeszkednek (a differenciálatlan szavak korszaka); 3. Az ige-névszói tövekkel összeolvadt névmási tövek suffixális jellegük megtartásával elvesztik rámutató jelentésüket, és új jelentésbeli tartalmat kapnak azoknak az ige-főnévi töveknek a jelentéséből, amelyekhez járultak (a differenciálódott jelentésű, de ragozás nélküli szavak vagy a szóképző suffixumok időszaka). 4. A szóképző suffixumok részben megint jelentést cserélnek, és a nyelvtani kategóriák kifejezőivé, flexiós suffixumokká lesznek (a flektált szavak vagy a flexiós suffixumok korszaka).

Schmidt szerint ennek az elméletnek lényege a harmadik korszakban meginduló «suffixális adaptáció», azaz a suffixumok még nem lényeges és állandó hordozói a jelentésnek, hanem csak esetleges kifejezői, és csak idők folyamán egy vagy több változás útján lettek azzá. Ezeket tehát nem lehet közvetlenül magyarázni abban az alkalmazásban, amelyben ma szerepelnek.

A suffixumoknak a nyelvfejlődés ősi korszakában egy ideig nem volt jelentésük: a régit elvesztették, és újat csak később, a tőből vagy a tőből adaptáció útján kaptak. Az adaptációs elméletnek két alaptétele van: 1. a suffixumok eredetileg nem módosították a tő jelentését, csak ennek külső kapcsolataira mutattak rá. 2. A suffixum változásai nem önálló életükben mentek végbe, hanem már magában a szóban, tehát a legtöbb suffixum jelentése másodlagos fejlemény és az adaptálás eredménye. Az agglutinálás a legtöbb esetben látszat.

A flexió a szóképzés továbbfejlődése, tehát közöttük nincs abszolút különbség. Az előbbi nyelvtörténeti szempontból mondattani jelenség, és ebben a betöltött funkció a fő, nem pedig az esetvégződés, amely annál függetlenebb az alaktól, mennél hátrább megyünk a nyelvtörténetben. Ennek az elméletnek bizonyítékait Ludwig a szanszkrit nyelvből veszi.

Az esetragoknak és a személyragoknak eredetileg semmi közük sem volt a személyes névmásokhoz, amelyekhez különben is csak a fő idők egyes számában hasonlítanak. Ezek tehát a tövekből differenciálódtak.

A névszói ragozás alakjai tövek, amelyeknek végződései szám- és esetjelölő suffixumokká adaptálódtak. Az igéknél pedig a személyragok — az agglutináció néhány szórványos esetétől eltekintve — eredetileg «az általános igei idea», a főnévi igenév végződései. Tehát minden alak tulajdonképpen névszói eredetű, és az igei személyragok kérdése csak a névszói suffixumok kutatása útján oldható meg.

Az adaptációs elmélet ellen felhozták, hogy Ludwig felfogását teljesen a Veda nyelvére alapítja, amelyben pedig sok a mesterséges elem. Schmidt gondosan megvizsgálja ezeket a «mesterséges elemeket», és kimutatja, hogy Ludwig magyarázatának határairól egyes esetekben lehet vitatkozni, de számos nyelvi jelenség, különösen pedig a polysemantikus tények az adaptációs elmélet nélkül érthetetlenek. Véleménye szerint nagyon szerencsés gondolat volt, hogy Ludwig bizonyítékait elsősorban a Vedából merítette, mert ebben a nyelvtan lassú kialakulásának és a ragozási alakok fokozatos elkülönülésének nyomai még megvannak, és ezek jobban kimutathatók, mint bármely más ieur. nyelvben.

Schmidt szerint határozott különbséget kell tenni Ludwig alapgondolata és bizonyítása, valamint a belőlük levonható következtetések között. Neki elmélete teljes bizonyítása nem sikerült, de alapgondolata igazságának óriási hordereje van, és ezt az igazságot tudatosan vagy öntudatlanul egyre szélesebb körökben ismerik el, és a különnyelvi tények magyarázata a leggyakrabban az adaptációs elmélet szellemében történik. Ilyen pl. olyan fonológiai jelenségek magyarázata, mint az ablaut, umlaut és geminációi, de ugyanilyen jelentősége van az eset- és személyragok funkciója megmagyarázásának is.

Schmidt végigkíséri önálló nyelvi bizonyítékokkal ezek életének minden jelentős megnyilvánulását, és kimutatja, hogy a történeti nyelvanyag sokoldalú vizsgálata azt prejudikálja, hogy az ieur. alapnyelvi viszonyok keletkezését is a Ludwig-féle elmélet alapján lehet és kell felfogni, mert a történeti adaptáció csak a prehistóriai és alapnyelvi irányzat folytatása lehet. Tehát a tő- és esetképző suffixumoknak és a személyragoknak itt is csak másodlagos funkciója lehetett.

Keletkezésük csak adaptáció útján magyarázható. Pl. Hirt is Ludwig elméletének ismerete nélkül, de ezen a vonalon igyekezett az ieur. ragozás eredetének kérdését megoldani, ő azonban nem áll mindkét lábával ennek a teóriának alapján, hanem visszavisszakacsingat az agglutinációs elméletre. Szükség van tehát az egész kérdés egyszempontú felülvizsgálására, és ha lehetséges, megoldására.

Egyértelmű az ieur. nyelvészek között az a felfogás, hogy az ősi állapot a «flexiónélküliség» volt. «Analizálatlan és differenciálatlan hangcontinuumok» végeztek el min-

den alakváltozás nélkül minden funkciót. Ennek az állapotnak tipikus képviselői a suffixum nélküli alakok és a tő összetételben fellépő formációk.

A második, az analitikus korban ezek az egyszerű alakulatok az ébredező szellemi szükséglettel kapcsolatban és párhuzamosan lassan differenciálódni kezdenek, és egyrészt a radikális jelentéshordozó, másrészt a suffixális funkcióhordozó elemek pszichológiai kategóriáira bomlanak, tehát pszichológiai realitások lesznek.

Először a tőképző suffixumok alakultak ki úgy, «hogy a verbonominális bázisok jelentés nélküli végződései a tőképző funkciók exponenseivé adaptálódtak». Ezután következett «a flexivikus suffixumok kategóriájának kialakulása» — megintcsak oly módon, hogy a tőképző suffixumok, ill. primitív bázisvégződések a mondatbeli viszonyok alapján átértékelődtek, és flexivikus funkciók exponenseivé adaptálódtak». Ezek a flektált alakok az analogikus képzés mintáivá váltak.

Mivel a névszói ragozás az eredetibb, a suffixumokká adaptálódott tőképző suffixumok és bázisvégződések eredetileg nominális jellegűek. Ezért az igeragozás eredetének kutatásakor állandóan tekintettel kell lenni a névszóragozásra. Mindkét suffixumfajta kialakulása még a protoieur. korszakba esett, amikor még ablautteremtő tényezők nem hatottak. Minden suffixum kimutatható jelentése és minden ablautkülönbség másodlagos. Tehát a másodlagos alakok a másodlagos egyformásítás eredményei. Az ún. «kivételek», a szórványos alakulatok az eredetibbek.

Azután Schmidt a névszóragozás eredetével foglalkozik, és megállapítja, hogy tekintettel a tőképző és a bázisvégződések óriási tömegére, korlátolt számú esetekből álló rendszer eredetileg nem volt, és nem lehetett. A ragozási rendszer kezdetben gazdag, kaotikus formatömeg volt a legváltozatosabb végződésekkel. Eredetileg csak magánhangzós tövek voltak; tematikus *e/o*-tövek.

A továbbiakban Schmidt Brugmann Grundriss-a alapján végigvizsgálja az eseteket. Aprólékos, mindent számba vevő tárgyalás után arra az eredményre jut, hogy a névszóragozás végződései «a semantikus agglutináció s nevezetesen a particula-teória teljes mellőzésével az uralkodó hangtörvények, ablaut- és accentus-elméletek sérelme nélkül egészen könnyen tőképzőkkel, resp. bázisroncsokkal voltak kapcsolatba hozhatók», és az adaptációs elméletet mint szabályozó elvet mindenütt sikerrel lehetett alkalmazni.

Schmidt aztán az agglutinációs elmélet legbevehetetlenebbnek hitt erősségébe, az igeragozásba hatol be. Még Wundt is hitte[64] ennek a felfogásnak alaptanítását: hogy a személyragok összefüggenek az önálló névmásokkal. Ez a hiedelem szinte egyöntetűen uralkodott akkor a nyelvészek között (Uhlenbeck, Pedersen, Brugmann stb.). Schmidt szerint az eredet szerinti összefüggés feltételezésére semmi szükség, a számos hasonlóság ellenére sem.

A Ludwig-féle elmélet másik nagy újítása az volt, hogy az igeragozást a névszóragozásból származtatta, és a főnévi igenevet tette meg az egész igeragozás alapjának. Ez a felfogás egyre elterjedtebbé vált Schmidt tanulmányának írása idején. Ebből a látószögből nézte Hirt is e kérdést, de álláspontja nem volt egész következetes, és néhol még jelentkeztek felfogásában az agglutinációs elmélet csökevényei.

A két szófaj kapcsolata teszi érthetővé a személy- és esetragok hasonlóságát, és azt, hogy az alapnyelvi igeragozás rendszere sokkal szétfolyóbb és kevésbé rekonstruálható, mint a főnévragozásé, jóllehet későbbi keletű.

Ezeknek az elveknek a fényében vizsgálja meg Schmidt az igeragozás formáit, a módokat, az időket, a személyragokat és a különböző igetípusokat, számbavéve minden addigi felfogást. Nem kerül ki egyetlen problémát sem, és a legreménytelenebb helyzetben is meglepően szellemes megoldásokat talál. Kutatásait a különnyelvi alakok elemzésével fejezi be.

A zárósorokban megkapó alázatossággal emeli ki Ludwig elméletének egyetemes és glottogóniai jelentőségét, és a már idézett kijelentésével nemcsak mesterének, de saját emberi nagyságának is múlhatatlan emléket emel.

Schmidtnek ez az alkotása is ismeretlen maradt a külföldi filológusok előtt. Utána különösen két elmélet keltett nagyobb feltűnést. Benveniste a koppenhágai nyelvész kongresszuson «Problèmes de morphologie indo-

[64] *W. Wundt:* Die Sprache. Leipzig 1900. II. 2. 174—176. l.

[65] *E. Benveniste:* Problèmes de morphologie indo-européenne. Act. Copp. 1938. 362. l.

européenne» címen előadást[65] tartott, amelyben hangsúlyozta azt, amit «Schmidt állandóan követelt, hogy a nyelvészet eredetkérdéseivel glottogonikus alapon kell foglalkozni, mint ahogy ő tette «Origines de la formation des noms en indo-européen»[66] és «Noms d'agent et noms d'action en indo-européen» című műveiben.[67] E munkákban elsősorban, amint már említettem, az ieur. gyökerek elméletével foglalkozik, de kitér néha a ragozás kérdéseire is, és itt-ott azonos nézeteket vall Schmidttel.

E témakörben a legnagyobb feltűnést keltő kísérlet Specht műve[68] volt, amelyben a nyelvi tényeket mint a kultúra tükörképét szemléli. Az ieur. népek őseit a szalagkerámia alkotóiban keresi. Szerinte e népek fogalmaik jelzésére eleinte szabálytalan, heteroklitikusan képzett szavakat használtak, és erre az alapra épült az egész további nyelvfejlődés. Pisani Specht fejlődéselméletét a következőképpen szemlélteti:[69] 1. A tőhöz egy mutató szócska, ill. névmás járult, hogy térbeli fogalmakat szemléltessen. 2. Két így egyesült tő egy paradigmává válik, hogy a fő- és a függő eseteket ki lehessen fejezni. 3. Ennek következtében a tőképzésnek eredeti helyi, térbeli jelentése háttérbe szorul. 4. Más eseteket képeznek a mutató névmás segítségével, és így egy szabályszerű ragozás keletkezik, amelyben a régi tőtípusok eredeti értéküket egyre jobban elveszítik. 5. Az élők szembeállításából egyes képzők a nőnem értékét kapják, és így keletkezik a három nem.

Specht rendkívül szellemes és sok újat tartalmazó elmélete itt-ott közös meglátásokat tartalmaz az adaptációs teóriával, de maga az egész konstrukció elhibázott. Mint Ludwig, ő sem tudta bizonyítani feltevéseinek igazságát, és nagyon sokszor a redukciós elméletet alkalmazza.[70]

Újabban is sok részlettanulmány jelent meg, és különösen a koppenhágai nyelvészkongresszuson hangzott el sok előadás erről a kérdésről. Néhány részlet világosabb lett, de az egészről olyan összefoglaló, eredeti művet, amely tisztán nyelvi eszközökkel kutatja a kérdést, Schmidt óta még senki sem írt. Az indoeurópai nyelvészet, különösen a fonológia nagy fejlődése miatt Schmidt műve ma már több ponton kiegészítésre szorul. Nagy veszteség, hogy ez a monumentális mű a nyilvánosságtól csaknem teljesen elrejtve, és csak magyar nyelven egy kis példányszámban megjelenő folyóirat lapjain jelent meg.

Schmidt egy kis írásában rövidesen ismét foglalkozik az ieur. ragozás eredetével. Torczyner: «Die Entstehung des semitischen Sprachtypus»[71] c. könyvét bírálja, aki a főnévragozás esetvégződéseit az indoeurópai nyelvekben is a határozókból igyekszik származtatni. Schmidt kimutatja, hogy a határozói és a ragozási esetek végződései között eredet tekintetében nincsen semmi különbség. Mindkettőnek közös őse a casus indefinitus, a még differenciálatlan névszói tő. Torczyner tulajdonképpen a Ludwig-féle elméletet hirdeti, de művében sok a következetlenség.

9. Alig fejezte be Schmidt legkiemelkedőbb alkotását, egy újabb nagy nyelvészeti probléma foglalkoztatja. 1916-ban jelent meg Hroznýnak, a bécsi egyetemen a sémi filológia tanárának műve: Die Sprache der Hethiter (Leipzig

[66] Origines de la formation des noms en indo-européen. Paris 1935.
[67] Paris 1948.
[68] *Fr. Specht:* Der Ursprung der idg. Declination. Göttingen 1944.
[69] I. m. 60. l.
[70] I. m. 2. l.
[71] Wien 1916.

1916). Schmidt éppen úgy, mint a kor nyelvészei közül nagyon sokan, kétellyel fogadta Hrozný állításait, és végső következtetéseit elhamarkodottnak tartotta.[72]

Schmidt főként azt kifogásolta, hogy Hrozný a kombinatórius módszert igen gyakran felcserélte a komparatív etimológiai metódussal, amely az ő felfogása szerint csak igen közel álló nyelveknél jogosult. Nem foglal mereven állást a hettita nyelv ieur. jellege ellen, de óvatosan a kölcsönzés lehetőségére is rámutat — még a névszóragozás terén is. Befolyásolta Schmidtet Weidner álláspontja is, aki a hettita nyelveknek a kaukázusi nyelvcsaláddal való rokonságát vallotta.[73] Kétségkívül Schmidt is hajlott e felfogás felé, de nem volt olyan merev, mint amilyennek Szemerényi Oszvald gondolta.[74] Schmidtnek több olyan állítása volt, amely alkalmas lett volna a kérdés előbbrevitelére, ha álláspontját külföldön is ismerteti. Ilyenek pl. «ha a hettita nyelv csakugyan indogermán eredetű volt, akkor csak keveréknyelv lehetett». Még többet mond az a felismerése: «Ha felfedezése nagyjában is helytáll, akkor jelentősége úgy linguisticai, mint elsősorban históriai tekintetben is szinte beláthatatlan, s valósággal epochálisnak mondható», vagy «ezzel egészen új megvilágításba kerülne az egész világtörténelmi fejlődés legfontosabb és legnehezebb problémáinak egyike: az indogermánság fellépésének és történeti szerepének kérdése».

10. Az indogermán flexió című tanulmányának írása közben tartja akadémiai felolvasását 1915. május 25-én «A glottogonia jogosultsága» címen.[75] A Meillet-féle konkrét nyelvi tényekkel dolgozó pozitív nyelvészeti iskolával szemben hangsúlyozza a glottogonia jogosultságát. Ebben az írásában is az agglutinációs és adaptációs elmélet harcából indul ki, és ezzel szemlélteti állítása igazságát. Majd a glottogonia aitilógiai jelentőségét fejtegeti, és merészen rámutat arra, hogy az egyoldalú nyelvtudományi pozitivizmus üres játékká válik. A *miért*-nek a nyelvtudományban éppen úgy megvan a maga jogosultsága, mint minden más tudományban. Nélküle az összehasonlító nyelvtudomány csődbe jutna. Szemléletes hangtani és alaktani példák sorával igazolja állításait. Jól látja a glottogonia korlátait is, és megállapítja, hogy egyelőre az a fő feladat, hogy feltárják a szabályozó elveket. Ezek nélkül az indoeurópai nyelvtudomány további fejlődése lehetetlen. Nagy kár, hogy ezt a tanulmányt is, mint Schmidt legtöbb felolvasását csak az Akadémiai Értesítőben közölt vázlatból ismerjük.

11. Schmidt valószínűleg a század elején kezdett el foglalkozni kelta filológiával. Nyilván az itáliai nyelvcsalád problémájának tanulmányozásába való elmélyedése adhatta ehhez az első indítékokat. Rendkívüli akadályokat kellett legyőznie az alapismeretek megszerzésében. A Zeuss—Ebel-féle Grammatica celtica[76] őserdejében nehéz volt a tájékozódás; ismereteit főként a nagy összefoglaló művekből merítette, és lelkesedéssel fogadta Thurneysen Altirische Grammatik-jét,[77] majd Pedersen összehasonlító kelta nyelvtanát.[78] Ez utóbbiról könyvismertetésben emlékezik meg.

A Pedersen-mű ismertetésében érdekes líraisággal szól «micsoda kínnal járnak az első fordítások minden grammatikai analyzis dacára, azt tudja mindenki, aki átesett rajta».[79] Amikor felolvassa az Akadémián vendégként

[72] Nyelvtud. 1918. 241—262. l.
[73] Studien zur hethit. Sprachwissenschaft. Leipzig 1917.
[74] *Szemerényi O.:* A hettita-kérdés története EPhK. 1942. 4. l.
[75] Akad. Ért. 469—477. l.
[76] Berlin 1871.
[77] Heidelberg 1909.
[78] Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen. Göttingen 1909.
[79] Nyelvtud. 1910. 51—58. l.

«Az itáliai nyelvcsalád helyzete» c. feltűnést keltő tanulmányát, a gallon kívül már jól ismert három-négy kelta nyelvet.

Felolvasásában, amelyet az Akadémia külön ki is adott,[80] először az itáliai nyelvcsalád tagjainak egymás közti helyzetét tisztázta. Elsősorban az eddigi megállapításokat foglalta össze, de az anyagot nagymértékben kiegészítette, és ügyes beosztással az egész képet szemléletesebbé alakította.

Az itáliai és a *centum*-nyelvek viszonyának tárgyalásánál már erősen kifogásolja a három gutturalis sort, és csupán két sor meglétét: egy k^w- és egy *k*-sort hajlandó elfogadni. A *centum*-nyelvek közös újításának tartja a labializációt. Ez következett be pl. az itáliai nyelvcsalád umber-samnit ágában. A media aspiraták valamennyi itáliai dialektusban labialis spiránsokként jelentkeznek. Ennek nyomai megtalálhatók a görögség egy részében, sőt a kelta nyelvekben is. Feltehető, hogy a germán nyelveket is érintette ez a labializáció, de nem okozott dialektikus változásokat, mint a többi *centum*-nyelvben. Több közös újítás is található, pl. a görög, itáliai és kelta nyelvekben a magánhangzók közötti *i* nyomtalanul eltűnt; az ieur. *ṛ*, *ḷ*, *ṃ*, *ṇ* ezekben a nyelvekben mint *ar*, *al*, *am*, *an* lép fel, a germánban pedig *ur*, *ul*, *um*, *un*-ként jelentkezik.

Schmidt végigvizsgálja a görög—germán, a kelta—germán, a görög—itáliai és az itáliai—kelta egyezéseket, és megállapítja, hogy az «itáliai törzsek történetelőtti időkben valamikor közvetlenül érintkezésben voltak a görögökkel, keltákkal és germánokkal, ezeknek egymással való érintkezését meggátolva. Partiális egyezések azért vannak az itáliai és a többi centum-nyelvek között, mert az előbbi valamennyinek szomszédja volt, s azért nincsenek az utóbbiak között, mert ezeket elválasztotta az itáliai nyelvcsalád». «Innen az a tény, hogy a graeco—italo—celta és italo—celta—germán egyezések vannak ugyan, de jóval kevesebb számban, mint graeco—itáliai, italo—celta és italo—germán egyezések».

Józanul elveti a Sommer által annyira hangsúlyozott italo—kelta nyelvi egység feltevését, és csak a történetelőtti időkben való az egymás mellett élés következtében huzamos és benső nyelvi érintkezés valószínűségét fogadja el. Álláspontjának következményeit nagyon világosan vonja le az itáliai őshazára vonatkozóan is: «Az itáliai őshazát az Elba és az Odera közé kell helyezni, ahol északról germánokkal, nyugatra keltákkal, délre a görögökkel és keleten talán az illyrekkel voltak tőszomszédságban».

Külön tanulmányt igényelne e kérdés további története. Schmidt még olvasta pl. Walde rektori értekezését[81] e témáról, akinek feltűnt, hogy a három legfőbb bizonyítékként szereplő nyelvi jelenség: a mediopassivum *r*-je, a *b* futurum és az ieur. *n*, *m*-nek az itáliaiban és a keltában *en*, *em*-re változó alakja hiányzik az itáliai nyelvek közül az oszk-umberben és a británniai kelta nyelvekben. Ebből messzemenő, de kellően meg nem indokolt következtetést von le az írek és a latinok, az umber—sabellek és a britanniai kelták elhelyezkedésére vonatkozóan. Schmidt mint mindig, megmaradt a valóság talaján, és jogosan ismeri el hosszú évtizedek múlva is Szidarovszky Schmidt kristálytiszta elméletének érvényét.[82]

12. Egy másik akadémiai felolvasást szentel az italo—kelta szomszédság legfontosabb bizonyítékának, az ún. italo—kelta *i*-genitivus kérdésének. Ezt az Akadémiai Értesítőben megjelent vázlat alapján ismertetjük.[83]

[80] Az itáliai nyelvcsalád helyzete az idg. nyelvek körében. Bp. 1908.
[81] Beziehungen zwischen Kelten und Italikern. Innsbruck 1917.
[82] I. m. 434. l.
[83] Az italo-kelta *i* genitivus. Akad. Ért. 1913. 96—101. l.

A latin és egyes kelta nyelvekben az *o*-tövű főnevek egyes birtokos esetének képzése teljesen eltér a többi ieur. nyelvekétől. Az uralkodó felfogást Ehrlich[84] elmélete képviselte, aki az italo—kelta *ī*-típusban ieur. *-ei* locativust keres. Schmidt szerint az *-ī* végződés csak ieur. *ī* folytatása lehet, különben lennének *-ei*, *-e* változatai is. A latin és kelta nyelvek egyaránt azt mutatják, hogy a legrégibb emlékekben is *-i* van. Ez a végződés az *-iio-* tövű melléknevekből ment át az *o* tövekre még az itáliai kelta szomszédság korában. Schmidt ebben az értekezésében is glottogonikus módszerekkel dolgozik, és a megoldást ennek köszönheti. Véleménye ma is értékes, Vendryes, a kiváló kelta filológus a klasszikus nyelvekről írt nagy összehasonlító nyelvtanában ugyanezt állítja.[85]

13. Schmidt sokoldalú érdeklődésének és ennek az érdeklődésnek növekvő terebélyesedését figyelhetjük meg azokban a könyvismertetésekben, amelyeket főként EPhK 1914—1918. évfolyamaiban közöl. A több mint 100 kisebb-nagyobb írás elsősorban az ieur. nyelvészet körére vonatkozik, de képviselve van a filológia minden ága meglepő változatossággal. Schmidt valósággal iskolát teremtett új színekben gazdag ismertetéseivel. A tudományos pontosság, az ötletgazdagság, a bámulatos tanultság, a villanó szellemesség, a mindenre rezonáló megértés és a helyenként megcsendülő líraiság nagyszerű harmóniáját tükrözik vissza ezek a ragyogó írások.

Ugyanezt a széles területű érdeklődést mutatják további akadémiai felolvasásai is. 1915. nov. 22-én «Az indo-árja polyandria eredete» címen tart előadást, amelyet az Akadémiai Értesítő rövid vázlatából ismerünk.[86] A sokat vitatott kérdésre a Mahābhārata-beli öt Pāṇḍava-testvér történetének elemzésével válaszol, kimutatva, hogy az öt fivér «anária barbár» volt, vagy pedig erősen keveredve az őslakókkal, átvették India régebbi lakóinak polyandriáját. Tehát az epikus polyandria semmi esetre sem lehet árja eredetű.

A gondolat nem volt új, mert Schroeder is megemlíti,[87] de a különböző lehetőségek lemérése és a részletes bizonyítás Schmidt munkája.

14. 1917. február 5-én olvassa fel «Buddha az Avestāban» c. értekezését, amelyet ugyancsak az Akadémiai Értesítő vázlata alapján ismertetünk.[88] Schmidt ismét nehéz kérdést vesz elő, az indo-iráni filológia egyik megoldatlan problémáját. A szakemberek régen vitatkoznak arról, hogy vannak-e az Avesztában buddhista vonatkozások. Schmidt valószínűsíti, hogy a buddhizmus az Arsakida-dinasztia idején már ismeretes volt Iránban, Alexander Polyhistor (i. e. 80—60 körül) Baktria papjait *Σαμαναῖοι* néven emlegeti, amely nem más, mint a görögösített páli *samaṇa-* < szanszkr. *śramaṇa-* a buddhista szerzeteseknek, néha magának Buddhának a megjelölése. Schmidt irodalmi adatokkal bizonyítja be, hogy a *samaṇa*, *šaman* név «bálványimádó» buddhista szerzetes jelent. A sāsānida hagyományok uralomra jutása óta Iránban megszűnt a korábbi vallási türelem, a zoroasztrizmus államvallássá lett, és minden más vallásra gyűlölettel nézett. Arra sok forrás utal, hogy a buddhizmus Iránban sikereket ért el, és Kelet-Iránban buddhista kolostorok voltak, sőt egészen az iszlám felléptéig virágzott. A zoroasztrizmus papjai szent könyvük tekintélyével is harcoltak a gyűlölt indiai vallás ellen, és Buddhát *Būt*

[84] *Ehrlich:* Untersuchungen über die Natur der griechischen Betonung. Berlin, 1912
[85] Traite de grammaire comparée des langues classiques. Paris 1953. 437. l.
[86] Akad. Ért. 1916. 10—17. l.
[87] *Schroeder:* Indiens Literatur und Kultur. Leipzig 1887. 431. l.
[88] Akad. Ért. 1917. 81—90. l.

néven becsempészték az Aveszta daemonológiájába. Ez a *Būt-*, *Būiti* démon Zarathustra próféta életére tör — sikertelenül.

Egy további célzás Buddhára az Avestāban Gaotəmának, egy eretnek nézet képviselőjének alakja. Minden amellett szól, hogy Gaotəma nem más, mint Gautama Buddha, és benne a buddhizmus, ill. a buddhista papság van megszemélyesítve. Schmidt a két név összefüggését nyelvészetileg is bizonyítja.

A buddhizmussal való elmélyült foglalkozásának bizonyítékai Schmidt irodalmi működése harmadik korszakából való «Buddha élete és tana» és az «Ázsia világossága»[89] c. művei. Ezek ugyan a népszerű ismertetés céljait szolgálják, és inkább a korabeli tudományos álláspontot foglalják össze közérthetően, de amint az egykorú bíráló mondja: «Schmidt könyve valóban a buddhista kánoni tant adja olyan alapossággal, pedagógiai ügyességgel, a történelmi s philosophiai előzmények, hatások és milieu olyan kritikai rajzával, melyért csak hálásak lehetünk neki.»[90]

15. Utolsó akadémiai felolvasásában, a «Varuna és Jahve»-ban[91] ismét összehasonlító vallástörténeti tanulmányainak eredményeit közli. A szerzőnek feltűnt, hogy a Ṛgvedában szereplő istenek fejéhez, Varuṇához milyen kevés himnusz szól, tehát nem lehetett olyan népszerű, mint pl. Indra, Agni vagy Soma. Schmidt szerint ennek oka az lehetett, hogy Varuṇának mint a fizikai és az erkölcsi világ őrének alakja erősen etikus színezetű volt, és általában úgy szerepelt, mint a «a világ teremtője, fenntartója és kormányzója, mindenható, mindentudó, igazságos és irgalmas, erkölcsi istenség, s mint ilyen a védikus Pantheonban absolute izoláltan áll». Az alakjában jelentkező monotheizmus teljesen eltér a Ṛgveda politheizmusától. Varuṇa valamikor megszemélyesített természeti jelenség volt, és egy zárt papi kör, a Vasiṣṭhák családjának istene lett. Tőle nem utódot, győzelmet, zsákmányt, anyagi javakat kérnek, mint a többi istentől, hanem elsősorban bűnbocsánatot. «A Varuṇa-himnuszok az ószövetségi zsoltárokra emlékeztetnek. A párhuzamok oly nagyszámúak, hogy lehetetlen itt a véletlen játékára gondolni; hanem történeti összefüggést kell feltételezni».

De Varuṇa nemcsak Jahvéval, hanem az iráni Auramazdával is szembeszökő érintkezéseket mutat. Éppen ezért gyakori feltevés, hogy a két istenség között történeti kapcsolatok vannak, és egy közös árja *asura*-alakra mennek vissza. Schmidt nem hiszi, hogy a három Jehova-típusú isten egy ősi istenfogalom reflexe, véletlennek sem tartja, hanem úgy gondolja, hogy az ind és az iráni Jehova a zsidó Jehova kópiája. A közvetlen befolyás lehetőségét sem tartja kizártnak, hiszen a héber befolyás számos jele kimutatható az iráni és az ind kultúrában és hitvilágban. Schmidt egy előtte is sokat tárgyalt problémának szétágazó szálait fonja össze nagy ügyességgel, és meglepő következtetésekre jut. A Mitanni-birodalom kultúrájának teljesebb ismerete és bizonyos időrendi kérdések tisztázása a végleges megoldáshoz juttathatná el ezt a problémát.

16. Schmidtnek e korhoz fűződő írásai közül meg kell említenünk vitairatainak egy csoportját. Zolnai Gyula «Az indogermán ragozás eredetének kérdése» címen a Magyar Nyelvőr 1918. évfolyamában cikket írt,[92] és néhány Schmidt nagy tanulmányát dicsérő szó után megtámadja őt, és «a magyar nyelv semmibevételével» vádolja, továbbá azzal, hogy cikkei «nem magyarul,

[89] Budapest 1920., ill. 1924.
[90] *Lajti I.:* EPhK. 1921. 457. l.
[91] Akad. Ért. 1918. 298—309. l.
[92] 1918. 105—116. l.

hanem németül vannak írva, németül, nem a szavakat, hanem a nyelvbeli előadásnak egész modorát és szellemét nézve».

Schmidtnek joggal fájhatott, hogy élete legnagyobb alkotására ez volt az egyetlen válasz. Különösen bántotta az, hogy a németül való gondolkodás vádjával illették. «*Remorsurus petor*» címen válaszol.[93] A címet Ludwig egyik vitacikkének éléről kölcsönözte, amint valószínűleg tőle vette a Zolnai által annyira kifogásolt «genesis» szót is. Schmidt hangsúlyozza a műszavak szükségességét, és ezek használata «tisztán a tudomány intern ügye, amely nem tartozik a puristákra», továbbá az «indogermanistának joga és kötelessége a nemzetközi latin terminológiához ragaszkodni».

Szenvedélyes hangon fejezi be írását: «Soha sem volt ambitióm a fórumon hemzsegni, s szerkesztő-kiadót kézirattal ostromolni. Semmit sem írni — ezer örömmel. De purisztikus terrornak engedni — soha! Inkább meszet ennék!»

Az egyre jobban elfajuló vita 1920. közepéig folyt egyre személyeskedőbb és szenvedélyesebb hangon. Schmidt ekkor élte élete legnehezebb napjait a Tanácsköztársaság alatti magatartása miatt rázúduló támadások közepette. Idegessége tehát nagyon is érthető.

A vita nem járt azzal a kézzelfogható haszonnal, amelyet a szerkesztő Simonyi Zsigmond várt tőle, hogy ti. tisztázza a műnyelv használatának határait. Érthető, hogy az egykori Szarvas Gábor tanítvány, Simonyi szívesen lépett volna egyet előre ebben a nehéz kérdésben, viszont az is érthető, hogy a Simonyi halála után a szerkesztést átvevő Balassa József, Schmidtnek jó barátja sietett «a terhes örökségként rászállott vitát» befejezni, amely Schmidt néhány megjegyzésével ér véget.[94]

17. Röviden meg kell még emlékeznünk Schmidt munkásságának egyik területéről: nagy nyelvészekről, ill. orientalistákról való megemlékezéseiről. Schmidt irodalmi működésének fénykorában írta legterjedelmesebb ilyen természetű művét H. Osthoff heidelbergi egyetemi tanárról, az Akadémia külső tagjáról emlékbeszédként.[95] Osthoff az újgrammatikus iskola egyik vezető tagja volt, és ezért e tanulmányban Schmidtnek alkalma nyílt az ieur. nyelvészetre oly nagy hatást tett nyelvészcsoport egész munkájáról véleményt mondani, kiemelve legfőbb érdemeit: a nagy rendszerező munkára való hajlamot, és elítélve a hangtörvények kivételnélküliségének és az analógia jelentőségének túlzásba vitt tanításait.

Egy megemlékezés nagyon sokat árul el a megemlékező egyéniségéről is, hiszen a számba vett tulajdonságok visszfénye bizonyos mértékig a megemlékezőre is jellemzőek. Amikor Schmidt általánosságban jellemzi Osthoff egyéniségét, Windelband szavait idézi: «Nem volt benne semmi szépítgető, leplező, egyeztető hajlam». A haladó politikus sajátságairól írt szavait idéztük, amikor Schmidt politikai magatartását jellemeztük. Schmidtet nem befolyásolja a kegyeletet gyakran képmutatásra ösztönző szentimentálizmus, és nyíltan elítéli az elhunyt szenvedélyességét és gyakori személyeskedését. Kiemeli, hogy «általánosabb elméleti kérdésekkel keveset foglalkozott, és nem volt szintézisre való hajlama». Nyomatékosan hangsúlyozza tudományos módszerének alkotó vonását: «Mindent újra végiggondolt és végigkutatott».

[93] Nyr. 1918. 157—165. l.
[94] Nyr. 1920. 142. l.
[95] Osthoff Hermann külső tag emlékezete. Bp., 1913. MTA. Emlékbeszédek 16. kt. 8. sz. 23. l.

Kombinatorius képzelettel volt megáldva, és ezért rendkívül kedvelte az etimologizálást, de becsületessége arra is kényszerítette, hogy maga tárja fel etymonjainak gyenge oldalait. Kiemeli, hogy nemcsak egyoldalú nyelvész volt, és etimológiai működésével a mitológia labirintusába is be akart hatolni, természetesen sokszor már eleve kudarcra ítélt kísérleteivel.

Két írásában is megemlékezik Kőrösi Csoma Sándorról a jubileummal kapcsolatban.[96] Kifejti, hogy Kőrösi Csoma annyiszor megrótt tévedései a kor nyelvészeti felfogásából fakadnak, és kiemeli, hogy a nagy magyar orientalista szóegyeztetéseiben sok használható is van. Csoma messze megelőzte korát, amikor nemcsak az iráni—finnugor, hanem az ind—finnugor kapcsolatokat is lehetségesnek tartja.

IV

Irodalmi működésének második korszaka merészen felfelé ívelő fejlődési vonalat mutat. Ebben az időszakban egyre nehezebb kérdések megoldására vállalkozik, egyre mélyebben hatol a problémák szövevényébe, egyre több nyelvi területen szerzi meg folytonos önképzéssel az «autopsziát», írásai egyre igényesebbek lesznek, működési területe mind tértölelőbb lesz, és egyre monumentálisabb művek kerülnek ki keze alól.

Az volt várható az ötvenedik évén túljutott tudóstól, hogy az indoeurópai ragozásról írt tanulmányához hasonló írások hosszú sora kerül ki keze alól, de tudományos működésének ezt az eredményekben és reményekben nagyszerű korszakát durván szakítják meg az 1919 őszén ellene megindított eljárások, amelyek a Tanácsköztársaság idején végzett építő szolgálatait akarták tőle számon kérni. Rendkívül érzékeny lelke a bűntelenség tudatában nagy válságokba került. Ehhez társult a napi gondok állandó jelentkezése, hosszúra nyúló ügyének idegesítő változásfolyamata, az eddigi, annyira szeretett tanító munkájából való eltávolíttatása, és nem csoda, hogy alkotó ereje megrokkant. Megszűnt a nagyszerű Nyelvtudomány, legjobb barátainak egy részét, Simonyit, Asbóthot megölték az izgalmak, mások meg ellene fordultak; az Akadémiának végleg hátat fordított, és nem is volt olyan orgánum vagy fórum, ahol terjedelmesebb munkát közölhetett volna.

A harmadik korszakban írt művei egyrészt, amint már láttuk, régi tudományos munkásságának népszerű folytatásai, másrészt szükségből fakadó fordítások, harmadsorban a Nyelvőrben megjelenő, e folyóirat jellegének jobban megfelelő népszerű cikkek, írások. Balassa, a szerkesztő bármilyen szívesen állott is rendelkezésére, de a folyóirat szűk terjedelme nem engedte meg testesebb cikkek közlését. Hogy a tudományos problémák ezután is mélyen foglalkoztatták, annak kéziratban maradt művein, ill. ezek nem sokat eláruló címein kívül egyetlen értékes bizonyítéka van: az iráni ó-vokalizmusról írt cikksorozata.

1. Visszatér tehát utolsó jelentős művében is ifjúkora kedves témaköréhez, az iranisztikához. A Nyr. 1923. januári számában ismertetést írt H. Jacobsohn «Arier und Ugrofinnen» (Göttingen, 1922.) című könyvéről. Schmidt már nem a régi lendülettel, de minden esetre a régi alapossággal foglalkozik ezzel a még ma is értékes művel. Egyelőre nem merül el az új gondolatok mélységeibe, csak felmutatja azokat, és a részletek alapos megvizsgálását másokra hagyja. A szerző iránizmusát a finnugor kölcsönszavaknál indokolat-

[96] Kőrösi Csoma Sándor mint nyelvkutató. Nyr. 1921. 35—39. és Kőrösi Csoma Sándor. Kőrösi Csoma Archivum 1921. 1—26. l.

lannak tartja, hiszen nemcsak az iráni nyelvekből, hanem véleménye szerint az ieur. alapnyelvből is kölcsönözhettek a finnugor népek.

A mű írójában érdekes tükörképét látja. Amikor Jacobsohn néhány merész konjekturáját említi, így folytatja: «Végelemzésben persze ez mind csak a szerző exuberáns combinatorius fantáziájának bizonysága. Munkája egyébként elejétől végig zsúfolva van szolíd tudománnyal, mindig magas színvonalú, s igazi lingvisztikai akribiával, mondhatni kérlelhetetlen alapossággal van megírva.»[97]

De a Jacobsohn által felvetett egyik megoldás, amely az ősiráni *o* kérdésre vonatkozott, nem engedi napirendre térni a dolog felett, és a Nyr. következő évfolyamában cikket ír erről,[98] de óvatosan megjegyzi: «Nem szándékozik ez idő szerint véglegesen állást foglalni, inkább csak szellőztetni akarja a dolgot, megvilágítani a nehézségeket, mérlegelni a lehetőségeket».

Jacobsohn a fgr. alapnyelvi *a* vokálisok egyikét, a labializált *å* hangot, nyílt *o* hangnak tartja, s árja eredetű fgr. kölcsönszavak alapján az ősiráni alapnyelv számára is az eddig elismert *a* helyett nyílt *o* vokálist követel. Schmidt Jacobsohn véleményét cáfolni igyekszik, mert szerinte az Avesztában, az afghánban, a balucsiban és Pamir iráni dialektusaiban, tehát az Avesztához hasonlóan kelet-iráni nyelvekben az állítólagos avesztai *o* hangnak semmi nyoma, úgyszintén az óperzsában sincs, tehát Jacobsohn állítása áthághatatlan akadályokba ütközik.

2. Évekig foglalkoztatja Schmidtet ez a kérdés, és a Nyr. 1927. évfolyamában négy, 1928-ban pedig egy cikkben mondja el véleményét erről a kérdésről. E cikksorozatot Gaál Lászlónak köszönhetjük, aki a Kőrösi Csoma Archivumban egy hosszabb cikket[99] írt válaszként Schmidt fentebb említett írására, és valamennyi észrevételét elutasítva, arra az eredményre jutott, hogy az ieur. *a*, *e*, *o* vokális triász már az ősiráni alapnyelvben, sőt már az árjában is *o* vokálisra esett össze.

Ezt a kérdést eredetileg F. C. Andreas vetette fel a Német Filológusok és Pedagógusok 1902-ben tartott hamburgi kongresszusán. Ezt a véleményt cáfolta Chr. Bartholomae, ugyanennek a társulatnak 1905-ös kongresszusán, megállapítva, hogy Andreas bizonyítása nem sikerült, mert elméletének ellentmondanak a görög átírásban ránkmaradt óiráni szavak.[100]

Schmidt először az ősiráni *o*-vokalizmusnak az óperzsában való szerepéről szólt.[101] Szerinte erről csak akkor lehet beszélni, ha az *o* vokalizmus kimutatható az óperzsa feliratok nyelvében is. Schmidt is a görög átírásokat tartja perdöntőknek. Ezek tanúsága szerint a gör. *ε* és *o* az óperzsa *a* kombinatorius változásai. «Az óp. *a* — legalábbis is *i̯* és *u̯* közelében minden látszat szerint alterálva volt, s a nyílt *e*, illetőleg nyílt *o* hangszínéhez közeledett, egyébként azonban *a* színezete volt. Az óperzsában valószínűleg megvolt a nyílt *o*-vokális, ... de több mint valószínű, hogy nem volt meg az *o* vokalizmus. Amíg ez nem mutatható ki, az ősiráni *o*-vokalizmus útja el van torlaszolva».

Schmidt második cikkének a címe: Az ősiráni *o*-vokalizmus és a középiráni dialektusok.[102] Ezekben a nyelvekben sem lehet a hangviszonyok alapos

[97] Nyr. 1923. 21. l.
[98] Az ősiráni *o* kérdése. Nyr. 1924. 8—12. l.
[99] KCsA. I. 389—408. l.
[100] Idg. Forschungen. Anzeiger 18. kt. 83. l.
[101] Az ősiráni *o*-vokalizmus és az óperzsa. Nyr. 1927. 36—38. l.
[102] Nyr. 1927. 72—75. l.

vizsgálata után az *o*-vokalizmusra következtetni. Ugyanígy következő cikkében Az ősiráni *o*-vokalizmus és az újiráni dialektusok[103]-ban sem talál utalást az újiráni nyelvekben sem az *o*-vokalizmusra. Utolsó cikkében az Aveszta nyelvét vizsgálja meg ebből a szempontból,[104] és megállapítja, hogy a legtöbb érv amellett szól, hogy az av. *a* és *ā* írásjegyek *a*-színű hangokat jelöltek, és ezek csak kombinatorikus hangváltakozás útján váltak sötétebb, részben *o*-színű hangokká. Valószínűleg az Avesztában is *a*-vokalizmus volt, de ha ez a benyomás csalóka lenne, akkor sem lehetne többet mondani, mint hogy a sāsānida korban e holt nyelvben az *o*-vokalizmus dominált; de ez nem jelenti azt, hogy az ős- és középiráni *o*-vokalizmus feltételezhető. Gaál úgy vélte, hogy a testvér ind nyelv segélyével bebizonyítható az ő és mestere állítása, Schmidt ezért írja meg a Nyr. következő évfolyamában valóban *utolsó* megjelent eredeti írását.[105]

Sem az óind, sem a középind, sem a modern indoárja nyelvek nem kedveznek az *o*-hipotézisnek. De ha ez uralkodott volna is, vagy most kimutatható lenne, akkor sincs jogunk feltételezni azt, hogy az indoiráni alapnyelvben is ez lett volna a helyzet. Vokalizmus tekintetében az Aveszta nyelve nagyon távol van a Ṛgveda nyelvétől, ellenben az utóbbi igen közel áll az óperzsa feliratok nyelvéhez. Az óperzsa nyelv tanúságtétele nélkül az ősiráni *o*-vokalizmus nem bizonyítható.

Schmidtnek ezek a rövid, de mély tartalmú írásai a régi fényben mutatják a tudóst. Arról tanúskodnak, hogy sok robotos munkája ellenére sem maradt el a korszerű tudománytól, kitűnően ismeri az újonnan felfedezett közép- és újiráni nyelveket, és egyre jobban elmélyedt az élő indiai nyelvek tanulmányozásában is. Vitatkozó kedve töretlen, de hangja jelentősen szelídebb, mint régi vitairataiban.

A kérdés lényegével Harmatta János foglalkozott a Schmidt-emlékülésen elhangzott előadásában, és megállapította, hogy Schmidt ebben a kérdésben ösztönösen a fonológia álláspontjáról magyarázta a nyelvi jelenségeket.

3. A Kőrösi Csoma-jubileum adott indítékot Schmidtnek, hogy a nagy keletkutató néhány szófejtését megvizsgálja.[106] Megállapítása szerint az a magyarázat, hogy a *gyúl* ige az óind *jval-* átvétele, jelentésbeli és hangtani tekintetben teljesen kielégítő, és igazat kell adni nagy orientalistánknak, aki e szót ind eredetűnek tartotta. Ez a feltevés komoly rést üt Jacobsohn megállapításán, hogy a fgr. nyelvekben ind eredetű kölcsönszók nincsenek. Számolni kell azonban az ősárja kölcsönzés lehetőségével is.

Kőrösi Csoma másik helytálló etimológiája szerint a *szekér* szó a szanszkrit *śakaṭa*[107] átvétele. A szanszkrit szó eredete problematikus. Patrubány *śákaratha*-nak — 'szkita kocsi'-nak elemezte. De Schmidt szerint e szó nem lehet összetétel. Jacobsohn ősiráni kölcsönzésnek tartja. Schmidt új megoldást ajánl: a szanszkrit *śákaṭa-* még az indiai prákrit dialektusokban vette fel a

[103] Nyr. 1927. 99—101. l.

[104] Az ősiráni *o*-vokalizmus és az Avestā nyelve. Nyr. 1927. 138—142. l.

[105] Az *o*-vokalizmus az indo-árjában és az indo-iráni alapnyelvben Nyr. 1928. 10—14. l.

[106] A „gyúl" etymonja és a magyar kölcsönszavak ind eredetének kérdése. Nyr. 1923. 65—67. l.

[107] A magyar szekér és a szanszkrit śakata. Nyr. 1924. 99—103. l.

śakara- (<śakala-<*śakaḍa-) alakot, s ebben a formában jutott be az indoszkita nyelv közvetítésével a fgr. nyelvekbe.

1925-ben J. J. Módi párszi «tudós» látogatta meg Magyarországot, és dilettáns jellegű előadásokat tartott az óriráni és a magyar nyelv kapcsolatairól. Többek között beszélt a «Hunok az Avesztában» címen. Ebben az előadásban azt állította, hogy egy *hunu*-szótő van az Avesztában, és ebben a *hun* népnevet vélte megtalálni. Schmidt válaszol erre az állításra,[108] és kimutatja, hogy a *hunu*-szó azonos a szanszkrit *sunu-* 'fiú' szóval, és ez a kifejezés az Avesztában mindig ilyen értelemben fordul elő. Ezt bizonyítja az Aveszta pehlevi fordítása is, amelyben mindenütt az ahrimáni lények szülötteit jelenti.

Ugyancsak Módi előadásához kapcsolódik a «Magyar és Duna»[109] című cikke. A párszi tanár szerint *magyar—magor* perzsa eredetű szó, és *mag* 'pap, mágus' és *gor* 'barát' összetétele, tehát az egész kifejezés a 'főpap barátját' jelentené. A *Duna* pedig egy *Dunas* nevű hun törzsről van elnevezve, éppenúgy, mint a *Don*, a *Dnyeper* és a *Dnyeszter*. Schmidt ízekre szedi ezeket a szófejtéseket, és a közismert magyarázatok helyességét igazolja.

A harmadik cikk címe: «Magyarok és fehér és fekete hunok és párszik, vagy amit akartok.»[110] Metsző gúnnyal mutatja ki Módi állításainak naivságát, és kiemeli azt a hallgatást, amellyel a «túloldali adeptusok» fogadták ezeket, nem sejtetve azt, hogy hallgatásuk egyetértés vagy ignorálás.

4. Többi kisebb cikkében rendkívül nagy változatosság és sok eredeti gondolat található. Az «Égszakadás»[111] című kis írásában a magyar népmese kifejezését mutatja ki ind és görög forrásokban. A «Hadak Útjában» a Csabamonda hun vitézei és az Avesztában szereplő emberfeletti lények, a *fravaši*-k hasonlóságáról ír. Az utóbbiak a néphit alkotásai, és van valószínűsége a két monda rokonságának.[111a]

Visszatér az *isten* szó etimológiájára az «Isten és ördög»[112] című cikkében. Az első szónak legvégső forrása olyan hangalkatú szó lehet, mint az av. *išta-(yašta-)* tisztelt, imádott. Az isten szó közvetlen elődjére nincs adatunk, de az av. *yazata-:* phl. *yazdān* = av. *išta:* phl. *x*. analogikus proporció alapján egy középiráni * *ištān* volna konstruálható, amelyre a magyar *isten* szó is utal.

Iráni eredetű szerinte az *ördög* < *ördöng* szó is. Patrubány és Munkácsi magyarázataival szemben két jobb etimológiára hívja fel a figyelmet: *ördög* < av. *druj-*, amely egy *drug*-formára utal — a gonoszság megtestesülése és egy démon-kategória. A másik megoldás már Jerneynél megtalálható: *ördög* < újp. *artang*, amelynek jelentéstani nehézségeit is igyekszik eloszlatni azzal, hogy a *festett kép* festője, Mānī, a zoroasztrizmus leggyűlöltebb eretneke. Schmidt szerint az *artang* tkp. buddhista képeket jelent. A buddhizmus éppen Māni korában élte virágkorát Iránban, és a buddhista kép a Zoroaszter-hívők előtt az ördög képe lett. A Sahnamében az ördög neve az *arzang*, amelyből a népetimológia segítségével *artang* lett.

Schmidt utolsó etimológiai cikke: a «*Burvány, burványlik és még valami*» címen 1926. végén jelent meg.[113] Megemlíti Munkácsi magyarázatát is, aki

[108] Hunok az Avestában. Nyr. 1925. 99—102. l.
[109] Nyr. 1925. 131—132. l.
[110] Nyr. 1926. 3—5. l.
[111] Nyr. 1925. 3—5. l.
[111a] Nyr. 1926. 43—45. l.
[112] Nyr. 1926. 99—101. l.
[113] Nyr. 1926. 131—132. l.

ezt a csag. *borayan* szóból származtatja. De megállapítja, hogy ez a szó az óindben «erősen le van horgonyozva»: *bhurv-ān* a magyarnak megfelelő jelentéssel. Ha e szó árja jövevényszó, ind nyelvterületről való. Ez sem ősárja, hanem mint a *gyúl* ige, ind eredetű jövevényszó. «E tárgyra még visszatérek» — fejezi be cikkét.[114] De már sohasem tért vissza. Valószínűleg Jacobsohn iranizmusa ellen akart egy nagyobb tanulmányt írni az újabb nyelvészet- és archeológiai kutatások alapján az ind—fgr. érintkezésekről.

5. A 20-as évek körül sok népszerű ismeretterjesztő művet írt. Ezekről már ismételten szó volt. Buddha életéről és tanításairól írt két könyve, «Óind epika», «Kálidásza», «A szanszkrit irodalom története», az «Ind filozófia», «A nyelv és a nyelvek» című kisebb-nagyobb könyveiben korszerű tudományos összefoglalást ad anélkül, hogy egyéni felfogását közölné. Mégis ezekben a művekben is sok eredetit ad: új a módszer, a tárgyalt nehéz témákat kitűnő, könnyen áttekintető gondolatmenettel adja elő, bő és érdekes illusztrációs anyagot hoz, és ahol lehet, széles összehasonlító alapon mutatja be a problémákat. Népszerű tud lenni anélkül, hogy vulgarizálna, és lenyűgözően szellemes a szellemeskedés leghalványabb nyoma nélkül.[114a]

Ide sorolandók a lexikonokba írt cikkecskéi is. A világháború alatt a Tolnai Lexikon új kiadásában a hatodik kötettől kezdve ír cikkeket, de még buzgóbban dolgozik a Benedek-féle Irodalmi Lexikonba, amelyben a görög, perzsa, ind és kelta irodalom sok remekművét ismerteti tömören, tárgy- és adatszerűen, de nagy egyéni szeretettel, több új szempontot is felvetve.

Megjelent sok fordítása közül maga a három szanszkrit mű, «A király és a bajadér», (Málaviká s Agnimitra), a «Pancsatantra» és az «Agyagkocsika» átültetését tartotta legértékesebb munkáinak, és ezeknek komoly filológiai értéket is tulajdonított. Kner Imréhez írott egyik levelében ezt írja: «A munka bár nem filológusok számára készült, remélhetőleg ezeket is ki fogja elégíteni.» A Pancsatantrát és az Agyagkocsikát Kner egyik levelében «méltó válasznak» nevezi az egyetemnek Schmidt nyugdíjazását elrendelő határozatára. Schmidt erre így reflektál: «A fő dolog a két mű megjelenése a 'legméltóbb válasz' — amint kitűnően méltóztatik megjegyezni — az egyetem legalábbis ama tagjainak, akik a politikát (és milyen politikát!) elébe merészelik tenni a tudománynak.»[115]

6. Külön tanulmányt érdemelnének kéziratai. Amint már írtuk, ezek legnagyobbrészt a tűz áldozatai lettek. Grexa Gyula, aki Schmidt halála után átnézte a hagyatékot, a következő statisztikát állította össze:

Ind. eur. filológia	5618	lap
Ind filológia	6821	,,
Iráni filológia	1094	,,
Görög filológia	1352	,,
Latin filológia	3176	,,
Kelta filológia	1437	,,
Összesen	19495	lap

[114] Nyr. 1926. 131—132. l.

[114a] «A nyelv és a nyelvek» c. munkájának értékét mi sem mutatja jobban, mint hogy egyik szellemes megállapítását *G. Révész* (Ursprung und Vorgeschichte der Sprache. Bern 1946. c. munkájában, 58. l.) is felhasználta.

[115] Szegedi Állami Levéltár. Schmidt József és a Kner-cég levelezése. 1923. máj. 2. és 1924. július 7. kelt levelekből.

Ezeknek mintegy hatodrésze maradt meg, amennyire rövid átnézés után meg tudtam állapítani. Nagy részük népszerű mű, ill. fordítás. Tudományos szempontból a legértékesebbnek látszik egy anyaggyűjtés a kelta istennevekről. Kéziratai közül három rövid népszerű germán mitológiai összeállítása és a Bhagavadgītā fordítása az elmúlt esztendőben került az Akadémia kéziratárába. Az utóbbi nagyszerű művészi fordítás. Látszik, hogy Schmidt különös szeretettel dolgozott rajta, és szinte tökéletes átültetést alkotott. Erről a műről írja egy régebbi könyvismertetésében, hogy olyan alkotás, «amely megfelel a bölcseleti költemény minden követelményének, mert filozófiai tartalmú és poétikus lendületű».[116]

A fenti vázlatból kétségbevonhatatlanul sugárzik elő az a tény, hogy Schmidt József egyszerre nagy beteljesedés és nagy ígéret volt nemcsak a magyar, de az egyetemes filológia szempontjából is. Amit írt, az is elégséges ahhoz, hogy nevét a nagy, termékeny, maradandó eredményeket elért alkotók között emlegessék. Ha pedig munkásságának széles területét nézzük, akkor szinte kivételes jelenségnek kell mondanunk tudományos működését.

De neki nem adatott meg a napos alkotó öregség, mint Ascolinak, Brugmannak, Delbrücknek, Saussurenek, Hirtnek, és Vendryesnek, mert pályája jóval a delelő előtt derékba tört. És hogy teljessé váljék a tragédia, mégcsak fel sem tudjuk mérni igazán munkásságának értékét, mert megjelent műveivel legalább egyforma mennyiségű kiadatlan kéziratainak legnagyobb része megsemmisült.

Négy év múlva lesz Schmidt születésének századik évfordulója; eddig egy emlékülésen és megemlékezésen kívül rehabilitálása és értékelése szempontjából semmi sem történt. Itt lenne az ideje, hogy a jól előkészített és megrendezett jubileummal minden eddigi mulasztás pótoltassék.

[116] Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. 1913. 123. l.

HARMATTA JÁNOS

AZ ÓPERZSA PECSÉTHENGERTŐL A SĀSĀNIDA GEMMÁIG

I

Amikor Dārayavauš, «a nagy király, a királyok királya» terjedelmes háromnyelvű feliratát Bistun sziklafalaiba bevésette, a IV. columnában a felirat elkészítéséről — vagy mint sokan felteszik — az óperzsa ékírás bevezetéséről is megemlékezett. Itt, a felirat e helyén, az épségben fennmaradt elámi változat szerint azt mondja, hogy a feliratot

ku-ud-da ḫa-la-at.uk-ku ku-ud-da KUŠ^{MEŠ}. uk-ku
«mind agyagtáblára, mind pergamenre»

iratta, és

ku-ud-da ▷— ḫi-iš ku-ud-da e-ip-pi ḫu-ud-da
«mind nevét, mind származását rátétette».

Viszont a töredékesen fennmaradt, de G. Cameron olvasatai alapján nagy valószínűséggel kiegészíthető óperzsa változat szerint a felirat

u-ta-a : pa-va-sa-ta-a-⌜ya⌝-[a :]u-ta-a : ca-ra-ma-a :
ga-ra-[sa-ta-a : a-ha]
«védőtokban is (volt) és pergamennel is be volt göngyölve»,

és a nagykirály azt mondja magáról, hogy

[pa-ta]-i-ša-ma-i-[o]-ya : [u-va-a-na-a]-⌜fa⌝-ma : a-ku-na-
va-ma : ⌜pa-ta⌝-i-ša-[ma : u]-va-a-da-a-[ta-ma : a-ku-na-va-ma]
«elől családfámat rátettem, elől származásomat rátettem».

A korábbi kutatás sokat fáradozott e sorok nyelvi magyarázatán, de meglepően kevés figyelmet fordított arra, hogy ez a szövegrész bővelkedik érdekes tárgyi problémákban is. E szövegrész (70. §.) első négy kólonja (Hinz beosztása szerint) valószínűleg az óperzsa írás bevezetésével foglalkozik, ezután azonban már más tárgy kerül szóba: a szöveg további része a feliratnak mint dokumentumnak a kancelláriai hitelesítésével és szétküldésével foglalkozik.

Hogyan kell ezt az egész eljárást elképzelnünk? A 70. §.-nak ebben a részében nyilvánvalóan nem magáról a nagy sziklafeliratról, hanem inkább annak a «fogalmazvány»-áról, szövegmintájáról van szó. Már korábban, a szamosújvári óperzsa felirattöredékkel kapcsolatban rámutattam arra, hogy az asszir—babiloni gyakorlat alapján agyagtáblára írt «fogalmazvány»-t, szövegmintát az óperzsa feliratok esetében is fel kell tételeznünk. Így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a Bistun-i nagy felirat fogalmazványát is először agyagtáblákra írták le. Az óperzsa ékírással megírt agyagtáblát azután

védőtok-táblába helyezték, s erre írták rá a felirat babiloni és elámi nyelvű változatát. Az ilyen módon elkészített háromnyelvű ékírásos szöveget azután pergamenbe göngyölték. Ez tartalmazta a felirat arameus nyelvű fordítását. Ezután a szöveget a nagykirálynak felolvasták, és jóváhagyása után pecséthengerével lepecsételték. Valószínűleg csak ez után a protokolláris eljárás után vésték a feliratszöveget egyrészt a sziklafalakba, másrészt pedig sokszorosították babilóni és elámi nyelven agyagtáblákon, arameus nyelven meg pergamenen, s küldték szét az Óperzsa Birodalom tartományaiba.

A pecséthengerek ilyen protokolláris használatának, amely Mezopotámiában nagy múltra tekint vissza, érdekes példái váltak ismeretessé az Óperzsa Birodalom területén az utóbbi időben a persepolisi «kincstári táblák» és az Arsāma-levelek révén. Néhány feliratos óperzsa pecséthenger már korábban is ismeretes volt, de csak az említett új leletek tették lehetővé, hogy pontos képet alkothassunk jelentőségükről és használatukról. Újonnan szerzett ismereteink közül emeljük ki azt a megfigyelést, hogy a nagy méltóságviselők gyakran a nagykirály pecséthengerét is használhatták. Ezeknek a pecséthengereknek a feliratai azonban nem tartalmazzák a teljes protokolláris királyi titulatúrát. Így joggal feltehetjük, hogy azok a már régebb óta ismert óperzsa pecséthengerek, amelyeken ugyancsak nem található meg a teljes királyi titulatúra, szintén nem a nagykirály saját pecséthengerei, hanem csak méltóságviselők által használt királyi pecsétlők voltak.

II

Azok az újabb megfigyelések, amelyek a hellénizmus korában és a párthus korban az óperzsa intézmények, így többek közt a *frataraka-* és a *kabneškir-* méltóságok és a birodalmi arameus kancelláriák továbbéléséről tanúskodnak, világosan bebizonyították, hogy az óperzsa államszervezet számos eleme az ókori Elő-Ázsia, sőt a távolabbi Kelet életében az Achaimenidák birodalmának felbomlása után is jelentős szerepet játszott. Így az sem lehet meglepő, hogy a párthusok az óperzsa kancelláriai gyakorlatból a pecsétlők használatát is átvették a protokolláris eljárásnál. Bár ilyen módon a párthus pecsétlők lényegüket tekintve az óperzsa államszervezet örökségének tekinthetők, a formájukra és kivitelezésükre gyakorolt mélyreható hellénisztikus hatás mégsem kerülheti el figyelmünket. Ettől az időtől kezdve a párthus és később a szászánida gemmák fejlődése is — mint már A. Furtwängler helyesen látta — számos vonatkozásban az antik pecsétlőkövek történetéhez kapcsolódik.

Párthus pecsétlők ill. pecsétlenyomatok nagyobb számban először a Nisában végzett nagyarányú ásatások során kerültek napvilágra. Az ott talált pecsétlenyomatok feliratai többnyire csupán egy-egy személynevet tartalmaznak. Így e pecsétlenyomatokon többek közt a következő nevek fordulnak elő:

N° 2 (M. E. Masson — G. A. Pugačenkova számozása szerint): *tyrydt* = *Tīrdāδ* (már M. M. Djakonov helyesen ismerte fel e nevet),
N° 16: *ssn* = *Sāsān*,
N° 17: *mtrynk* = *Mihryānaγ* (M. M. Djakonov *Mihrēnaγ*-nak értelmezte),
N° 27: *[']⌜r⌝twḫšt⌜k⌝* = *Ardvahištaγ*,
N° 28: *[m]trdt* = *Mihrdāδ*,
N° 42: *ssn* = *Sāsān*,
N° 44: *tyr* = *Tīr*,
N° 48: *r⌜m⌝yn⌜k⌝* = *Rāmyānaγ*.

Ha ezeket a neveket a nisai párthus ostrakonok névanyagával összehasonlítjuk, könnyen megállapíthatjuk, hogy mindezek a nevek azonos vagy hasonló formában *(tyrydt, ssn, mtrynk, 'rtwḫyštk, mtrdt, tyry, rmynk)* az ostrakonokon is előfordulnak. Ez a tény, hogy a pecsétlenyomatok egész névsorozata az ostrakonok feliratain megtalálható, világosan azt bizonyítja, hogy e pecsétlenyomatok a nisai párthus méltóságviselőktől és más hivatalos személyektől származnak. A talált pecsétlenyomatok nagy száma arra mutat, hogy a pecsétlők használata a protokolláris eljárásnál a párthusok között már történetük e korai periódusában eléggé általánosan elterjedt.

Igen érdekes történeti távlatot nyit egy többször előforduló nisai pecsétfelirat. Ennek olvasata következőképpen rekonstruálható:

N° 34 (M. E. Masson — G. A. Pugačenkova számozása szerint): *'tr BYTH* ⌜'⌝*šḳn* (M. M. Djakonov e feliratnak következő olvasatát adta: *'tr BYT p'š???)* = «Aršak házának tüze»,

N° 35: ⌜*'t*⌝*r BYT*⌜*H*⌝ *[*'*šḳn]* (M. M. Djakonov ezt következőképpen olvasta: *'t]r BYT?)* = «Aršak házának tüze»,

N° 36: ⌜*' t*⌝*r [BYTH ']šḳn* = «Aršak házának tüze»,

N° 40: *'tr B*⌜*Y*⌝*TH '* (M. M. Djakonov olvasata: *'tr BYT p?)* = «A(ršak) házának tüze». Ebben az utóbbi esetben a teljes feliratszövegnek valószínűleg rövidített változatával állunk szemben.

Ha e pecsétfeliratoknak ez az olvasata az eredeti pecsétlenyomatok vizsgálata alapján helyesnek bizonyul, akkor igen érdekes bepillantást nyerünk Nisa történetébe és a párthus tűztemplomok szervezetébe. Az «Aršak házának tüze» felirattal ellátott pecsétkövek nyilván Nisa tűztemplomával állnak összefüggésben, amely ezek szerint az «Aršak házának tüze» nevet viselhette. Ebből az a következtetés adódik, hogy Nisa tűztemplomában az Arsakida dinasztia hivatalos családi tüzét őrizték. Ez az eredmény erősen alátámasztja I. M. Djakonovnak és V. A. Livsicnek azt a feltevését, amely szerint Nisát az Arsakidák régi kultuszhelyének kell tekintenünk. Ezenkívül Nisa tűztemplomának «Aršak házának tüze» elnevezése mint névtípus világos példát nyújt arra a Tausar levelében leírt gyakorlatra, amely szerint az Arsakidák uralma alatt minden kiskirálynak saját tűztemploma volt, azaz mindegyik a saját «házának» külön kultikus tüzét tartotta fenn.

III

Az óperzsa és párthus pecsétlőkhöz viszonyítva a sāsānida feliratos gemmákat és pecsétlenyomatokat ill. bullákat hatalmas számú lelet képviseli. Már sokszáz sāsānida gemmafeliratot ismertettek a tudományos irodalomban, azonban valószínűleg még további százak találhatók közöletlenül a különböző múzeumokban és magángyűjteményekben. Bár így voltaképpen már régóta tekintélyes számú sāsānida pecsétfelirat áll a kutatás rendelkezésére, a tudományos irodalomban mégis csak ritkán fordul elő egy-egy utalás rájuk, s történeti forrásként még kevésbé értékesítik őket. Ennek a jelenségnek az okát bizonyára abban a körülményben kell keresnünk, hogy egyrészt ez az anyag igen szétszórt, sőt részben még közöletlen, s hogy másrészt a már közzétett darabok feldolgozása és közlési módja sem felel meg a mai tudományos követelményeknek. Ha azonban a sāsānida pecsétfeliratokat e nehézségek ellenére közelebbről megvizsgáljuk, azonnal kétségtelenné válik, hogy a Sāsānida

Birodalom története és kultúrája, állami és egyházi szervezete szempontjából rendkívül értékes forrást jelentenek.

A sāsānida gemmafeliratok élén I. Šāhpuhr király egy pecsétkövének feliratszövege áll, amely E. Herzfeld olvasata szerint a következőképpen hangzik:

mzdysn bgy šḥpwḥry MLK'n MLK' 'yr'n W'nyr'n MNW čtry MN yzd'n . . .
«A mazdatisztelő fenség, Šāhpuhr, Ērān és Anērān királyainak királya, aki az istenek sarjadéka . . .»

Ez a feliratszöveg I. Šāhpuhr teljes titulatúráját tartalmazza, abban a formában, ahogy az pénzein is megtalálható, azonban elődeit nem említi. Természetesen nem szabad azt a körülményt figyelmen kívül hagynunk, hogy a gemma feliratát még nem sikerült teljes egészében elolvasni. Így könnyen lehetséges, hogy a feliratszöveg eddig még ismeretlen befejező részében a Šāhpuhr származására vonatkozó adatok állottak a *BRH mzdysn bgy 'rtḥštr MLK'n MLK'* «a mazdatisztelő fenségnek, Artaχšahrnak, a királyok királyának fia» kifejezés vagy ennek valamilyen rövidebb változata formájában.

Ez a gemma — valószínűleg egy görög mester kiemelkedő alkotása — egy togába öltözött és diadémát viselő szakállas férfit ábrázol, akiben a felirat alapján I. Šāhpuhr portréját kellene látnunk. Azonban a férfi ábrázolása olyan jelentékeny mértékben eltér I. Šāhpuhrnak a pénzekről és a sziklareliefekről ismert egyéb portréképeitől, hogy a korábbi kutatás egyöntetűen elutasította azt a felfogást, amely szerint az ábrázolást I. Šāhpuhr portréjának kellene tartanunk. A. Furtwängler véleménye szerint a gemma ábrázolásában I. Mithridates párthus király képmását ismerhetjük fel. Ha ennek a feltevésnek a helyességét Fr. Sarre és E. Herzfeld határozottan kétségbe is vonta, abban a tekintetben mindenesetre mindkét kutató csatlakozott Furtwängler véleményéhez, hogy ebben a gemmában egy régebbi görög munkát, egy párthus királynak a pecsétkövét kell látnunk, amelyre I. Šāhpuhr csak jóval később, utólag vésette rá teljes titulatúráját. Egyes párthus királyok (így pl. II. Mithridates) éremképei és a gemma portréfeje között tényleg van bizonyos hasonlóság. Azonban a közös vonások, így elsősorban a királynak korona helyett diadémával való ábrázolása, e képek konvencionális jellegéből is származhatnak. Így egyelőre bizonytalan marad, hogy e gemmát valóban egy régebbi párthus király számára készítették-e, vagy pedig csak a párthus éremképek és gemmaportrék konvencionális stílusában, de magának I. Šāhpuhrnak a részére metszette egy görög mester. A gemma idegenszerűsége a sāsānida pecsétkövek között mindenesetre szembeszökő, s már a feliratnak az elhelyezésében is megnyilvánul.

A gemmának ez a különállása a sāsānida pecsétkövek között nyilvánvalóan csak a párthus és sāsānida pecsétlők történeti fejlődésének keretében magyarázható meg. Ha e gemma eredetileg valóban egy párthus királyé volt, akkor fel lehetne tenni, hogy az Arsakidák királyi kincstárából származik, s I. Šāhpuhr használatára később látták el a jelenleg rajta olvasható felirattal. Valószínűbb azonban talán arra a lehetőségre gondolnunk, hogy e gemma ugyan már a sāsānida korban, de még a párthus királyi pecsétkövek stílusában készült. Mivel történeti szempontból egyáltalán nem valószínű, hogy a későbbi Sāsānidák uralma alatt, amikor a vésnökök a királyi pecsétkövek alakjára és stílusára vonatkozólag már szilárd hagyományra támaszkodtak, ilyen eset előforduljon, joggal feltehetjük, hogy a gemma csak I. Šāh-

puhré, nem pedig II. Šāhpuhré lehetett (utóbbi titulatúrája a pénzein hasonló I. Šāhpuhréhoz). I. Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i felirata érdekes bepillantást tett számunkra lehetővé a Sāsānida Birodalom államszervezetének kialakulásába és fejlődésébe. Párhuzamosan azzal a folyamattal, amelynek során Sāsān nemzetségének rangja az egyszerű *MRWḤY*-ból («úr»-ból) Pāβaγ alatt *MLK'*-vá («király»-lyá), majd Ardaχšahr idején *MLK'n MLK' 'yr'n*-ná («Ērān királyainak királyá"-vá) és végül I. Šāhpuhr uralkodása alatt *MLK'n MLK' 'yr'n W'nyr'n*-ná («Ērān és Anērān királyainak királyá»-vá) emelkedett, fokozatosan alakult ki az államszervezet és a nagy méltóságviselők köre is a királyi udvarnál. A Dura-Europos-i párthus dokumentumok és általában a párthus nyelv és írás használata a közigazgatásban az első Sāsānidák alatt viszont azt is világosan bizonyítják, hogy a Sāsānidák államszervezete az arsakida közigazgatás alapján épült fel.

Ennek az I. Šāhpuhr titulatúrájával ellátott gemmának a történeti jelentősége csak ebben az összefüggésben válik teljesen világossá. Függetlenül ugyanis attól, hogy ez a pecsétkő eredetileg egy párthus királyé volt-e, vagy pedig csak I. Šāhpuhr számára készült ebben a greko-párthus stílusban, a párthus éremképekkel és gemmaportrékkal fennálló kapcsolatai félreérthetetlenül arra utalnak, hogy a protokolláris eljárást a sāsānida királyi udvarnál I. Šāhpuhr alatt a párthus kancelláriai gyakorlat mintájára szabályozták.

Ez a feltevés összhangban áll azzal a jelenséggel is, hogy a Ka'be-yi Zardušt-i felirat tanúbizonysága szerint a Sāsānida Birodalomban az államszervezet teljes apparátusa csak I. Šāhpuhr alatt kristályosodott ki. Így Ardaχšahr alatt az udvari méltóságok felsorolásában még csak egy *diβērbaδ* 'főírnok' szerepel, míg I. Šāhpuhr uralkodása alatt a *diβērbaδ* mellett még egy *paδ fravaraγ diβēr* 'a levelezés élén álló írnok' jelenik meg. Ez szemmelláthatólag arra utal, hogy I. Šāhpuhr alatt a királyi levelezést egy újonnan szervezett kancelláriára bízták. Ennek a külön a királyi levelezés céljaira felállított kancelláriának az élén állhatott a *paδ fravaraγ diβēr*.

A tárgyalt gemma készítését vagy I Šāhpuhr titulatúrájával való ellátását esetleg kapcsolatba hozhatjuk a protokolláris eljárásnak ezzel az új szabályozásával. Masʿūdī leírása szerint II. Xusrō sāsānida uralkodó kilenc hivatalos pecsétköve közül az első egy olyan gemma volt, amelyre a király portréját metszették be, s amelynek felirata II. Xusrō titulatúráját tartalmazta. Ezt a pecsétkövet Masʿūdī szerint a levelek és okmányok hitelesítésére használták. Mint már E. Herzfeld felismerte, ez a leírás kitűnően illik I. Šāhpuhr szóbanforgó gemmájára, amelyet ezek szerint ugyancsak a királyi levelek és okiratok hitelesítésére használhatott a *paδ fravaraγ diβēr* a királyi levelezés kancelláriájában. E megfigyelések alapján feltehetjük hogy I. Šāhpuhrnak ezt a gemmáját akkor vették elő az Arsakidáktól zsákmányolt kincsből és látták el I. Šāhpuhr titulatúrájával vagy készítették újonnan a párthus királyi pecsétkövek mintájára, amikor I. Šāhpuhr a királyi levelezés céljaira szolgáló külön kancelláriát felállíttatta, és a protokolláris eljárást párthus mintára végérvényesen szabályozta.

IV

Későbbi sāsānida pecsétfeliratok jól szemléltetik, milyen általánosan elterjedt a pecsétkövek használata a Sāsānida Birodalom nagyurai és előkelőségei körében. Így a pecséteken többek közt a következő magasabb társadalmi rétegek megjelölései fordulnak elő:

pylwčy ZY wspwḫry «Pērōz herceg»
gwšky ZY mwks'dčyn MRWḪY «Gōšaγ, Moksāy ura»
šḫpwḫly LB'y «Šāhpuhr, a 'nagy'».

De ezenkívül nagy számban ismerünk olyan pecsétköveket, amelyeket a különöző hivatalok viselői használtak. Az utóbbi időben egyre világosabbá válik az a felismerés, hogy a Sāsānida Birodalom államszervezetének az a statikus képe, amelyet Th. Nöldeke az arab források alapján egykor vázlatosan megrajzolt, nem tartható fenn tovább. Már E. Stein felismerte, hogy az állami igazgatás rendszere az utolsó Sāsānidák alatt bizonyos átszervezésen ment keresztül. Azonban csak I. Šāhpuhr Kaʿbe-yi Zardušt-i felirata szolgáltatta döntő bizonyítékát annak, hogy a Sāsānida Birodalom államszervezete fennállása folyamán nagyon sokat fejlődött, s a történeti körülményeknek megfelelően mindig újra és újra átalakult.

A sāsānida államszervezet történetének ezt az új dinamikus képét, amelynek részletes megrajzolása még a jövő feladata, a pecsétfeliratok számos értékes vonással egészítik ki. Így többek közt Vahdēn-Šāhpuhr pecsétfelirata

wḫwdyn-šḫpwḫly ZY 'yr'n 'nblkpty
«Vahdēn-Šāhpuhr, Ērān főraktárnoka»

fontos *terminus ante quem*-et nyújt az «Ērān főraktárnoka» hivatal szervezésére vonatkozólag. A «fő személyi eunuch»-nak az írásos forrásokból egyébként nem ismert méltóságát W. B. Henning ismerte fel nemrégen Dēnaγnak, a «királynők királynőjé»-nek gemmáján:

dynky MLKT'n MLKT' mḫysty PWN tny š'pst'n

«Dēnaγnak, a királynők királynőjének fő személyi eunuchja.»

Ebben az összefüggésben fontos rámutatnunk arra is, hogy ez az eljárás, amely szerint e méltóságviselőnek a pecsétje Dēnaγ királynőnek a portréját mutatja, azaz a «fő személyi eunuch» uralkodónőjének képmásával pecsételhetett, az óperzsa korba nyúlik vissza, és végső soron valószínűleg az Achaimenidák kancelláriai gyakorlatából származik.

Érdekes két kevéssé ismert méltóságnévnek az előfordulása is két korábban tévesen olvasott és félreértett gemmafeliratban. Az egyik feliratot P. Horn következőképpen olvasta:

nwt'twrprnbg psd'nyk

A gemmafelirat helyes olvasata azonban nyilvánvalóan a következő:

zwtprnbg psd'ryk «Zuδ-Farnbāγ, a *pasdārīγ*».

A másik felirat olvasata Hornnál a következő:

'twrb'pšyr y nyw'nps'n. .

E helyett azonban a felirat következőképpen olvasható és értelmezhető:

'twrb'p't y nyw'n ps'nyk
«Āδurbāβāδ, a derék segédtiszt».

Mind a *pasdārīγ*, mind a *pasānīγ* méltóságnév valószínűleg valamilyen segédtisztet (parancsőrtisztet) jelöl.

Ennek a pecsétkő-csoportnak kimagasló darabja az úgynevezett Māhān-gemma. Ennek a pecsétkőnek a feliratával korábban A. Mordtmann és E. Herzfeld foglalkozott, anélkül azonban, hogy megnyugtató értelmezését tudta volna adni. Herzfeld a gemma feliratnak következő olvasatát javasolta:

m'ḥ'n ZY pyzd'n Wt'ḥwylyḥw ḥwt'dyḥyš 'lt'plwst
ḥwslwdy m'ḥ'n'n Wwš'n ptnš 'pstnn BB' 'ndlčpty
W'pzwt ḥwyslwdy w'slwš'n srd'l plḥw YḤW

A felirat szövegében a *t'ḥwylyḥw*, *'lt'plwst*, *wš'n* és *'pzwt ḥwyslwdy* kifejezéseket maga Herzfeld érthetetleneknek jelezte, azonban ezenkívül a felirat *m'ḥ'n ZY p* kezdete ebben az alakban szintén nyilvánvalóan lehetetlen, s nem lehet elfogadni a *pyzd'n* és *ptnš* alakok magyarázatát sem. Azt is meg kell még jegyeznünk, hogy Herzfeld az *'pzw* szót a *plḥw YḤW* kifejezés előtt vagy után — bár ez még Mordtmann hiányos olvasatában is szerepel és pontatlan autográfiáján is látható — valahogyan (talán elnézésből) a felirat szövegéből kihagyta.

A felirat kezdetével és a többi érthetetlen kifejezéssel kapcsolatban arra arra kell emlékeztetnünk, hogy a gemmafeliratok fogalmazványait, amelyeknek alapján a vésnökök a szövegeket a pecsétkövekbe bevésték, minden valószínűség szerint már kurzív írással írták. Az a körülmény, hogy a gemmavésnököknek a fogalmazvány kurzív írását lapidáris írásra kellett áttenniök, bőséges alkalmat adott — különösen a ligaturák feloldásánál — különféle íráshibákra. Ha ezt figyelembe vesszük, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a felirat érthetetlen *m'ḥ'n ZY p* kezdetében a *yzd'n* szó előtt egy személynév, a gemma birtokosának a neve rejtőzik. Ezt a nevet hozzávetőleg **mḥgwšnsp* = **Māhgušnasp* alakban lehetne feltevésszerűen rekonstruálni *(m' = mḥ, ḥ = gw, 'n = šn, ZY p = sp)*. Ezután a *yzd'n* szóval szemmelláthatólag olyasféle protokoll-formula kezdődik, mint amilyennel a híres Kirdēr feliratainak hasonló helyén is találkozunk: *krtyr . . . yzd'n WMRWḤYn ḥwplst'y Wḥwk'mky* «Kirdēr . . . az isteneknek és az uraknak tisztelője és jóakarója». E megfigyelések és meggondolások alapján a gemma feliratának szövegét a szükséges fenntartással (az olvasat ellenőrzése az eredeti alapján ezideig még nem volt lehetséges!) a következőképpen rekonstruálhatjuk és értelmezhetjük:

**mḥgwšnsp yzd'n *WMRWḤYn *ZY ḥwt'dyḥy W'lt'⟨y⟩*
*plyst ḥwslwdy *mḥyst 'nwrzyšnpt Wš'pstnn BB'*
'ndlčpty W'p'tḥw{y}slwdy w'slwš'n srd'l plḥw YḤW 'pzw

«Māhgušnasp, az isteneknek és az uralom urainak és az igazságnak tisztelője, a vallásos kötelességteljesítés jóhírű felügyelője és az eunuchok udvari tanácsosa és szerencséjéről híres mezőgazdasági miniszter. Legyen szerencsés és éljen bőségben!»

A felirat olvasatában és értelmezésében egyelőre bizonytalan marad a *yzd'n* és a *ḥwt'dyḥy* szavak közötti szöveghely, azonban ettől a részlettől eltekintve a felirat értelme világosnak látszik. A felirat fenti értelmezése alapján feltehető, hogy ez a gemma a híres Māhgušnasp, egy név szerint is ismert *vāsrōšān sālār* tulajdona volt. Mint ismeretes, az V. század közepe táján a Sāsānida Birodalomban a *vazurg framaδār*, a nagyvezír méltóságát Mihrnarsē töltötte be, aki az állam kormányzásában hosszú időn keresztül kimagasló szerepet játszott. Mihrnarsē az államapparátus legfontosabb pozícióit három fia számára szerezte meg. Fiai közül Zurvāndāδ *hērbaδān hērbaδ*, Māh-

gušnasp *vāsrōšān sālār*, Kārdār pedig *artēštārān sālār* lett. Mihrnarsē családjának e hatalmi politikájába nyújt most érdekes bepillantást a tárgyalt gemmafelirat. Māhgušnasp nemcsak a *vāsrōšān sālār* rendkívül fontos méltóságát birtokolta, hanem ezenkívül még több más olyan udvari hivatalt is betöltött, amelyek lehetővé tették számára, hogy a királyi udvar és a kormányzás legbelsőbb ügyeibe is beleszólhasson.

V

Azoknak a történeti tanulságoknak a nagy tömegéből, amelyek a sāsānida gemmafeliratokból adódnak, elsősorban még a zoroasztrikus tűztemplomok és papság szervezetére vonatkozó megfigyeléseket kell kiemelnünk. E kérdések megítélésében gyakran nagy bizonytalanság uralkodik a tudományos kutatás területén. Ennek okát bizonyára a megfelelő forrásanyag hiányában kell keresnünk. Egykorú forrás csak igen kevés áll rendelkezésünkre, és számos kérdésre ezek sem adnak feleletet. További, nehezen megoldható elvi kérdés az, hogy milyen mértékben vetíthetők a későbbi Rivāyāt-irodalom adatai a sāsānida korba vissza. Így többek közt J. C. Tavadia a Bahrām- és Āδurān-tűz közötti különbségtevést még nemrégen is késői jelenségnek fogta fel, és későn keletkezettnek tartotta az erre vonatkozó terminológiai rendszert.

Voltaképpen meglepő, hogy e kérdések megoldására milyen kevéssé használták fel az újonnan ismertté vált forrásanyagot. Pedig már Kirdēr és Apsā feliratairól is fontos útmutatást nyerhetünk a zoroasztrikus tűztemplomok és papság szervezetére vonatkozólag. Kirdēr Kaʿbe-yi Zardušt-i felirata elbeszéli, hogyan szervezték meg a zoroasztrikus egyházat I. Šāhpuhr uralkodása alatt *PWN BB' Wštly ʿLštly gyw'k ʿL gyw'k* «a királyi udvarnál, minden tartományban, minden helységben». A felirat további elbeszélésében e felsorolás két utolsó tagjának, nevezetesen a tartományok területi egységeinek és a helységeknek egyrészt a *WKBYR 'twry ZY wlḥl'n* «és sok Varhrān-tűz» és *WKBYR mgwGBR'* «és sok mágus-úr», másrészt pedig a *WKBYR 'twr'n Wmgwny* «és sok Āδurān-tűz és mágus» kifejezések felelnek meg. Ezekből az adatokból világosan megállapítható, hogy az *'twry ZY wlḥl'n*, a «Varhrān-tűz» a *štly*, azaz a tartomány tűztemplomát jelöli, amely egy *mgwGBR'* «mágus-úr» felügyelete alatt állott. Ezzel szemben az *'twr'n*, az «Āδurān-tűz» a *gyw'k*, azaz a helység tűztemplomát képviseli, amely egy *mgw* «mágus» gondozása alatt volt. Ezek szerint semmi kétség sem állhat fenn abban a tekintetben, hogy a Varhrān- és Āδurān-tüzeknek az a rendszere, amelyet a késői Rivāyātok leírnak, már a sāsānida kor elején fennállott.

E rendszer első tagjáról, a királyi ház tűzéről, Apsā feliratában találhatunk közelebbi adatokat. E felirat említi az *'twry ZY 'rtḫštr*-t, «Ardaχšahr tüzé»-t és az *'twry šḥpwḥry ZY 'twr'n MRK'*-t, «Šāhpuhr tüze, a tüzek királyá»-t.

A zoroasztrikus egyházi szervezetnek ezt a vázát a gemmafeliratok segítségével úgyszólván «hússal és vérrel» lehet kiegészíteni. A pecsétfeliratokból a három legnagyobb szent tűz, a Farnbāγ-, Gušnasp- és Burzēnmihr-tűz számos papját ismerjük. Az idetartozó gemmafeliratok csoportjában három típust különböztethetünk meg. Az első típust többek közt a következő pecsétfeliratok képviselik:

b'pky y mgwn mgw 'twrgwsnsp
«Bāβaγ, a Gušnasp-tűz mágusainak mágusa»
ẖwrw'n mgwn mgw y mtr't⟨w⟩rbwrzyn
«Xuravān, a Burzēnmihr-tűz mágusainak mágusa».

A második típushoz többek közt a következő gemmafeliratok tartoznak:

'twlplnb'g mgw ZY 'twlprnb'g
«Āδurfarnbāγ, a Farnbāγ-tűz mágusa»
yzdnbwẖt y d'tprwrtynm'ẖ'n y 'twrprnbg mgwy
«Yazdānbuχt, Dāδfravardinmāh (fia) a Farnbāγ-tűz mágusa»
ywzmnd y mgw y mtr'twrgwšnsp
«Yōzmand, a Mihrgušnasp-tűz mágusa»
m'rspnd mgw y bwlčmtr'twly
«Māraspand, a Burzmihr-tűz mágusa».

Végül a harmadik típust a következő pecsétfeliratok szemléltethetik:

'twrprnbg mgw «a Farnbāγ-tűz mágusa»
mgw y 'twrprnbg «a Farnbāγ-tűz mágusa»

E pecsétfeliratok alapján megállapíthatjuk, hogy a három legnagyobb szent tűz főpapjai a *mgwn mgw* «mágusok mágusa», az alattuk álló kisebb rangú mágusok pedig az egyszerű *mgw* «mágus» címet viselték. Az utóbbiak sokszor olyan pecsétköveket használtak, amelyeknek feliratszövege csupán *'twrprnbg mgw* «a Farnbāγ-tűz mágusa» hivatali címüket jelölte meg, nevüket azonban nem tartalmazta.

A gemmafeliratok tanúbizonysággal szolgálnak a Sāsānida Birodalom nagyobb királyi városainak főpapjairól is. Így többek közt a következő ilyen jellegű pecsétfeliratokat ismerjük:

wydšẖpwẖry ZY 'rtẖštrGDH mgwpt
«Vēšāhpuhr, Ardaχšahrχvarrah (város) főmágusa»
kyny mgw ZY 'yl'n's'nklkw't
«Kēn, Ērānāsānkirkavāδ mágusa»
plẖwšẖpwẖly 'yl'nGDHšẖpwẖly mgwpty
«Farraχv-Šāhpuhr, Ērānχvarrahšāhpuhr főmágusa».

Mint ezek a gemmafeliratok mutatják, a királyi városok főpapjainak címe *mgwpty «moγbaδ*, főmágus» volt, azonban úgy látszik, hogy ezek mellett a városokban voltak egyszerű *mgw*-k, «mágus»-ok is.

Külön csoportot alkotnak azok a gemmák, amelyeknek feliratai egy királyi tüzet említenek. A királyi tüzek neveire vonatkozólag gazdag forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére a pénzfeliratok formájában. Ezeknek az elnevezéseknek általános típusát jól szemléltetik I. Šāhpuhr pénzfeliratai, amelyekben a *NWR' ZY šẖpwẖly* «Šāhpuhr tüze» név szerepel. A pénzfeliratokkal teljes mértékben összhangban van Apsā feliratának tanúbizonysága, amely azonban az éremfeliratok adatait még azzal az értékes részlettel egészíti ki, hogy az uralkodó király tüze az *'twr'n MRK'* «a tüzek királya» címet is

viselhette. A királyi tűz története szempontjából fontos adatokat tartalmaz a királyi család szent tüzeinek alapító okmánya is I.Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratában. E dokumentum szerint I. Šāhpuhr *NWR' 1 ḥwslwb šḥpwḥry ŠM* «1 tüzet 'Hires Šāhpuhr' névvel» alapított saját lelki üdvéért.

A királyi tüzeket említő gemmák csopotjához tartozik mindenek előtt egy érdekes pecsétkő, amelynek feliratát már A. Mordtmann, F. Justi és E. Herzfeld is tárgyalta. Hogy e gemmafelirat kibetűzésének és értelmezésének nehézségeit szemléltessük, elég ha egymás mellé állítjuk az eddigi olvasási kísérleteket:

Mordtmann: *mnyry g 'tšy g mtry ḥd yzd šḥpwḥry 'dwry*
Justi: *[']rtšyr y 'tšy ZY mynwčryzd šḥpwḥr y 'dwry*
Herzfeld: *mnyly ZY 'tšy ZY mtrḥdy ZY šḥpwḥry 'dwry*

Már Herzfeld helyesen ismerte fel, hogy a pecsétkő egykori tulajdonosa egy *šḥpwḥry 'dwry* «Šāhpuhr tüze» nevű tűznek volt a papja. Aligha lehet kétséges, hogy a *šḥpwḥry 'dwry* kifejezés csupán változata a *NWR' ZY šḥpwḥly* vagy *'twry šḥpwḥry* «Šāhpuhr tüze» elnevezéseknek. Ebből viszont az következik, hogy a gemma egykor a királyi tűz egyik papjáé lehetett. A pecsétfelirat eddig magyarázat nélkül álló részeit a következőképpen lehet olvasni és értelmezni:

mnwzḥr'tšy ZY mgwḥwdy ZY šḥpwḥry 'dwry
«Manuzihrāδaš, mágus-ura a 'Šāhpuhr-tüz'-nek».

Figyelemreméltók ebben a gemmafeliratban a *mnwzḥr*, *ḥwdy* és *'dwry* fonétikus írások *(mnwčḥr*, *ḥwty* és *'twry* helyett).

Egy másik királyi tűz papjáról tanúskodik a következő pecsétfelirat:

d'tgw⌜šns⌝p ZY 'w⌜ḥrm⌝zdy 'twly ZY mgwḥwd'
«Dāδgušnasp, az 'Ōhrmazd-tűz'-nek a mágus-ura».

E gemmafeliratok alapján feltehetjük, hogy a királyi tűz papjai a *mgwḥwt'y* «mágus-úr» címet viselték. Egy későbbi pecsétfeliraton a királyi tűz *šḥ ZY 'twr'n* «a tüzek királya» elnevezését is megtaláljuk:

yzd'nd't y mgw y šḥ ZY 'twr'n
«Yazdāndāδ, a 'Tüzek királyá'-nak mágusa».

Az a tény, hogy ebben a gemmafeliratban egy «mágus» jelenik meg a királyi tűz papjaként, amellett szól, hogy a királyi tűztemplomokban a «mágus-urak» mellett egyszerű mágusok is tevékenykedtek.

A tűztemplomok hierarchiájában a legalsóbb kategóriát az úgynevezett Āδurān-tüzek, a helységek tűzszentélyei képviselik. A gemmafeliratokban a tűztemplomok e kategóriájának papjaira vonatkozólag is találunk adatokat, azonban jellemző módon az ilyen feliratszövegekben mindig csak egyszerű *mgw* «mágus» szerepel. Az ilyen gemmafeliratok általános típusát többek közt a következő feliratszövegek szemléltethetik:

mtr'twrplnbg y mgw ZY 'twr' n
«Mihrāδurfarnbāγ, az Āδurān-tűz mágusa»
pylwčy y mgw y 'twrn
«Pērōz, az Āδurān-tűz mágusa».

Végül még azokat a sāsānida pecsétfeliratokat kell megemlítenünk, amelyek a gemma tulajdonosának a nevén és a *mgw* szón kívül még egy patronymikont is tartalmaznak. E gemmafeliratok fontos felvilágosításokkal szolgálnak részint a zoroasztrizmus történetére, részben pedig a Sāsānida Birodalom belső viszonyaira vonatkozólag. E feliratszövegek általános típusának a következő pecsétfeliratot lehet tekinteni:

mḥdty ZY mgw ZY zwrw'nd'l'n

Általános felfogás szerint a patronymikon az ilyen típusú gemmafeliratokban a gemma tulajdonosa apjának nevét jelzi. E szerint az idézett feliratszöveget a következőképpen kellene értelmezni:

«Māhdāδ, a mágus, Zurvāndāδ (fia)».

Ez a látszólag olyan kézenfekvő értelmezés azonban azonnal problématikussá válik, ha e pecsétfeliratok szerkezetét a főmágusgemmák feliratszövegeivel vagy a Kaʿbe-yi Zardušt-i feliratban I. Šāhpuhr méltóságviselőinek felsorolásával összevetjük. Kiderül ugyanis, hogy a patronymikon általános használata csak azokban az esetekben figyelhető meg, amelyekben a személynevet sem méltóságnév, sem más hivatali funkció megjelölése nem követi. Ennek a gyakorlatnak megfelelően a főmágus-gemmák feliratszövegei nem is tartalmaznak patronymikonokat.

Az ehhez a típushoz tartozó pecsétfeliratok megnyugtató értelmezését tehát nyilvánvalóan más irányban kell keresnünk. A probléma megoldásának kulcsát Ṭabarīnak egy Mihrnarsēra, a híres *vazurg framaδār*-ra vonatkozó tudósítás adja kezünkbe. Ṭabarī elbeszélése szerint ugyanis Mihrnarsē «egy tűztemplomot építtetett, amely állítólag még ma is megvan és amelynek tüze mind máig ég; ezt *Mihrnarsīyān*-nak nevezik. Abruvān közelében 4 falut építtetett, s mindegyikben egy-egy tűzszentélyt létesített. Ezek közül egyet a maga számára rendelt . . . A másodikat Zurvāndāδ (nevű fia) számára rendelte és *Zurvāndāδān*-nak nevezte el, a harmadikat Kārdār (nevű fia) számára és *Kārdārān*-nak nevezte el, a negyediket Māhgušnasp (nevű fia) számára és *Māhgušnaspān*-nak nevezte el». Ebből az elbeszélésből világosan kiderül, hogy a tűzszentélyeket a sāsānida korban általános gyakorlat szerint azoknak a személyeknek a nevéből képzett patronymikonnal nevezték meg, akiknek lelki üdvére alapították őket.

Ennek megfelelően az egyszerű mágus-gemmák patronymikonjaiban a legtöbb esetben bizonyára tűztemplomok elnevezéseit kell látnunk. Az idézett pecsétfeliratot ezek szerint a következőképpen kell értelmeznünk:

«Māhdāδ, a 'Zurvāndāδān' (nevű tűztemplom) mágusa».

A «Zurvāndāδān» tűztemplom-név szerepel Ṭabarī fent idézett elbeszélésében mint annak a tűznek az elnevezése, amelyet Mihrnarsē *Zurvāndāδ* nevű fia lelki üdvéért alapított. Mivel *Zurvāndāδ* a ritkább sāsānidakori nevek közé tartozik, kézenfekvő arra gondolni, hogy a gemmán szereplő *Zurvāndāδān* tűztemplom azonos a Mihrnarsē által alapított és *Zurvāndāδān*-nak elnevezett tűzszentéllyel.

Ugyanennek a tűztemplomnak egy másik mágusa lehetett a tulajdonosa a következő feliratot viselő gemmának:

ršndt y mgw y zwrw'nd't'n
«Rašndāδ, a 'Zurvāndāδān' (nevű tűztemplom) mágusa».

Egy másik gemmafelirat talán a szintén Mihrnarsētól alapított *Māhgušnaspān* tűztemplommal áll kapcsolatban. Ez a következőképpen hangzik:

d'tly'twr y mgw y m'ḫgwšnsp'n
«Dāδārāδur, a 'Māhgušnaspān' (nevű tűztemplom) mágusa».

Ebben az esetben is feltehetjük, hogy a Ṭabarītól említett *Māhgušnaspān* tűztemplom szerepel az idézett gemmafeliratban. Ṭabarī tudósításának adatait a pecsétfeliratok tehát szinte kézzelfoghatóan igazolják. Más mágusgemmák segítségével még további tűztemplomok elnevezéseinek egész sorát lehet meghatározni. Ilyen módon a gemmafeliratok értékes adatokat nyújtanak a zoroasztrikus egyházi szervezet megismeréséhez.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM

MAYER ERIKA

A HORATIUSOK ÉS CURIATIUSOK MONDÁJA

(AZ ANYAJOG KÉRDÉSÉHEZ)

A történelmi korban, mint ismeretes, a római család szigorúan patriarchális szervezetű. A polgári kutatásban — az indoeurópai népek őstörténetéről alkotott aprioriszticus elképzelésekre alapozva — máig is egyöntetű vélemény, hogy a római hagyományanyagban semmiféle olyan emlék nem maradt fenn, amelyből megbízható következtetéseket lehetne levonni más, a patriarchális családformát megelőző rokonsági szisztémára.[1] Egyébként a polgári történetírásban ma is igen nagy azoknak a tudósoknak a száma, akik a római őstörténetben a törzsi-nemzetségi szervezet meglétét sem veszik tudomásul, s ennek a történelmi korban meglevő kétségbevonhatatlan maradványait valamilyen másodlagos fejleménynek, többnyire a tudatos államszervező munka eredményeinek minősítik.[2] vagyis ebben a vonatkozásban még Niebuhr[3] felismeréseinek elfogadásáig sem jutnak el.

A marxista szakirodalomban viszont mind ez ideig nem készült olyan tanulmány, amely a kérdést a teljes forrásanyag részletes vizsgálata alapján revideálta volna.[4]

[1] *H. J. Rose:* Mother-right in Ancient Italy. Folk-Lore XXXI (1920), 93. skk. *K. Latte:* Römische Religionsgeschichte, Hb. d. klass. Altertumswiss. V. 4. München 1960, 97. l. *Westrup:* Introduction to Early Roman Law. The Patriarchal Joint Family. Vol. I. Copenhagen 1944, 244 skk. *Kornemann* RE Suppl. 6. 562. s. v. Mutterrecht és Römische Geschichte I. Stuttgart 1938. 29. *Fr. Altheim:* Epochen der römischen Geschichte, Frankfurt/M. 1934, I. 234 skk., *idem:* Römische Geschichte, Berlin 1951, I. 102 skk. és Italien und Rom, I. Amsterdam 1941. 103, 110. E felsorolásban természetesen még megközelítő teljességre sem törekedhettünk, csupán példaképpen hivatkoztunk néhány ismert munkára.

[2] Pl. *De Francisci:* Primordia civitatis. Roma 1959, passim. Vö. még *Fr. Altheim:* Epochen I. 86. a hármas beosztásról és különösen a *curiá*-ról.

[3] Römische Geschichte,[3] 1873—74.

[4] Elvi szempontból az őstörténeti kutatás *egésze* számára útmutató jelentőségűek *Fr. Engels* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest 1949.) megállapításai, melyek e tudomány addig elért eredményeit összegezik, s a lényeges kérdéseket kijelölik. *Engels* azonban a *római* őstörténet forrásszerű kutatásával nem foglalkozott, a rendelkezésére álló szakirodalom pedig, amelynek alapján *Morgan* könyvét (Ancient Society, először 1877; magyarul: Az ősi társadalom, Bp. 1961) kiegészítette, nem tette lehetővé, hogy feltárja a római őstörténet vonatkozásában is a patriarchális rokonsági szisztémát megelőző és egyébként általa világosan felismert fejlődési fázisokra utaló hagyományelemeket. — Az ilyen tárgyú kutatások azóta is hiányoznak, pl. *Koszven* Matriarchátus c. monográfiája, melyet az anyajog problématörténetének szentelt, sem ismer itáliai vonatkozásban egyebet *Rose* i. cikkénél, l. *Koszven* i. m. (magyarul Bp. 1950) 382. *G. Thomson:* Studies in Ancient Greek Society 1949, legutóbb németül: Forschungen zur altgriechischen Gesellschaft, Berlin 1960, I. 70 sem tartja a kérdést megnyugtatóan lezártnak, és megoldását az itáliai őstörténet további feltárásától várja.

A probléma revíziójának feltétlen szükségességét a magunk részéről már az eddig rendelkezésünkre álló anyag alapján is bizonyosnak látjuk. Ezúttal azonban csupán egyetlen mondát szándékozunk közelebbről megvizsgálni: a Horatiusok és Curiatiusok ismert történetét. Azért választottuk éppen ezt a mondát az elemzés tárgyául, mert ennek eredetiségét, római voltát a történeti, jogtörténeti és vallástörténeti kutatás — még a legszélsőségesebben hyperkritikus irányzat is — úgyszólván egyhangúlag elfogadja.[5]

A mondát már Enniustól[6] kezdve számos antik szerző említi, több-kevesebb részletességgel s különféle célokból. Akad közöttük történetírói elbeszélés,[7] jogi precedensként való ismertetés,[8] rétorikai segédeszközül szolgáló, jogi vagy morális szempontú exemplum[9] — mint ilyen, keresztény szerzőnél a pogány barbárság illusztrációja is lehet[10] —, természetesen belekerül az elavult szokások, intézmények és szavak magyarázatát kereső régiségtani munkákba és kommentárokba,[11] s mint elterjedt irodalmi közhelyre, olykor futólagos hivatkozás is történik a mondára.[12]

A consensus philologorum szerint a monda hagyományozása *teljesen egységes* valamennyi forrásban. Ebből annyi igaz, hogy a harci cselekmény mozzanatai valóban megegyezők minden feldolgozásban. Ennek természetesen megvan az oka: ezen a ponton a hagyomány számára szigorú kötöttséget jelentettek a monda ismert topográfiai vonatkozásai. A rómaiak öt kis halmot — kettő közülük egymás mellett, az albai és a római terület határán, három pedig valamivel közelebb Rómához, egymástól bizonyos távolságra helyezkedett el — a Horatiusok és a Curiatiusok sírhalmainak tartottak,[13] s ennek pontosan megfelel a mondában az, hogy előbb két Horatius esik el a viadal színhelyén, s ezeket egymás közelében temetik el, majd a Róma irányában

[5] A monda eredetiségének kérdésében ez az egyöntetűen igenlő válasz, mely a római hagyományanyaggal kapcsolatban egyáltalán nem megszokott jelenség, abban leli magyarázatát, hogy egyrészt a mondában fontos szerepe van a történeti korban is ismeretes, konkrét római jogi, illetőleg vallási intézmények egész sorának (a peres eljárás, a *duumviri* bírói jogköre, a *perduellis*-szel szemben alkalmazott büntetés, *provocatio* a *comitia curiata*-hoz, a *Tigillum Sororium* kultusza), másrészt megbízható forrásból nincs értesülésünk a monda semmiféle idegen eredetijéről. Vö. *Münzer:* RE VIII. 2322 skk. s. v. Horatius. — Egyedül Ps.-Plut. Parall. min. 16, és vagy ennek nyomán, vagy közös forrás alapján Stob. XXXIX. 32 említ egy Démaratos nevű szerzőt, aki Arkadika című munkájában elbeszélt volna egy a Horatiusokéval csaknem teljesen azonos görög mondát. Ezt az állítólagos görög auktort azonban, ránk nem maradt művével együtt, a különben is legnagyobbrészt problematikus hitelű Parallela minora valamennyi elemzője a pseudoplutarchosi kompilációban nagy számmal előforduló légbőlkapott, fiktív „források" közé utalja, s így a Parallela minora szóban forgó párhuzamán belül a római mondát fogadja el elsődlegesnek. Vö. *F. Jacoby:* Die Überlieferung von Ps. Plutarchs Parallela minora und die Schwindelautoren. Mnemosyne ser. 3. vol. VIII (1940), 87. l. és *K. Ziegler:* RE XXII. 1, 867—870. s. v. Plutarchos.

[6] Ann. II. (Vahlen² 127—135). Vö. ehhez még Propert. III. 3, 6—7 utalását.

[7] Dion. Hal. III. 13—22. Liv. I. 24—26. Zonar. VII. 6. Ps.-Aurel. De viris illustr. 4, 5—10. Flor. I. 3. Appian. reg. 7. Az utóbbinál csak egy fragmentum (Suid. v. *βλάσφημος*) alapján következtethetünk arra, hogy a monda elbeszélése itt is megvolt.

[8] Cic. *Mil.* 5 (§7) és Schol. Bobiens. ad l. c. (p. 277 Or.)

[9] Cic. *De inv.* II. 26 (§78). Val. Max. VI. 3, 6; VIII. 1. abs. l. Ampel. 20, l.

[10] Aug. *De civ. Dei* III. 14.

[11] Fest. p. 420 PTh (297 M). Serv. *ad Aen.* VII. 642. Az előbbi *Sororium Tigillum* címszó alatt el is meséli a mondát, az utóbbi csak utal rá Mettius Fufetiusszal kapcsolatban.

[12] Colum. III. 8. Manil. I. 778—779; V. 107.

[13] Liv. I. 25. A sírhalmok lokalizálásáról legutóbb *Accame:* I re di Roma. Napoli é. n. 220. l.

menekülést színlelő harmadik Horatius egyenként megöli az üldözésére indult három sebesült Curiatiust, akiket azután ott földelnek el, ahol a halál érte őket.

A harc előzményeit és következményeit illetően azonban a hagyomány korántsem egységes. Éppen ezeknek az eltéréseknek beható elemzésével szeretnénk kikövetkeztetni egyrészt a monda fejlődését, másrészt — s ez talán még fontosabb — a mondát, illetve a monda módosulását létrehozó társadalomtörténeti fázisokat.

Kiindulópontunk legyen a monda legközismertebb forrása, a Liviusnál olvasható elbeszélés. Bevezető mondataiban mindjárt feltűnik a források ingadozására való hivatkozás. A római hazafiság eszményét egész műve koncepciójának középpontjába állító, s ennek a hazafiságnak kiemelkedő példáit oly nagy igyekezettel összegyűjtő és méltató Livius itt különös módon annak megvallására kényszerül, hogy nem lehet biztosan tudni, vajon a Horatiusok, illetve Curiatiusok néven ismeretes hármasiker-csoportok közül *melyik a római!*

Mi lehet az oka ennek a bizonytalanságnak a Livius forrásául szolgáló római annalisztikában? E kérdés még fel sem vetődött, bár a bizonytalanság meglétét a szakirodalom regisztrálja.

A megoldás megközelítéséhez legcélszerűbbnek látszik, ha először is — a jelentéktelen utalásokat s a Liviuséval minden lényeges ponton megegyező vázlatos elbeszéléseket figyelmen kívül hagyva — a monda másik legrészletesebb, még a liviusi változatnál is bővebb feldolgozását vizsgáljuk meg: a római annalisták hagyományanyagában sokkal kevesebb ideológiai céltudatossággal válogató, inkább szépirodalmi, elsősorban rétorikai szempontokat szem előtt tartó halikarnassosi Dionysios szövegét.

Az alábbiakban csak *a monda motívum-különbségeire* koncentráljuk figyelmünket. Nem foglalkozunk tehát a két szerző közismerten különböző stiláris tulajdonságaival, valamint nem itt szándékozunk elemezni a mondával szerves kapcsolatban levő *kultuszt*, illetve az arról szóló tudósítást a két szövegben, minthogy a kultusz kérdésének külön tanulmányt kívánunk szentelni.

A viadal előzményeinek és lefolyásának elbeszélése nagyjából megegyezik a két forrásban; az eltérések *egyetlen* lényeges különbségből adódnak: abból, hogy Dionysios szerint a Horatiusok anyja és a Curiatiusok anyja testvérpár, éspedig ikertestvérek. Ez a rokonság kérdésessé teszi a hármasikrek harcának helyes voltát erkölcsi, pontosabban szakrális szempontból, még akkor is, ha a hazafiság kerül vele szemben a mérleg másik serpenyőjébe. E motívumról Livius *nem tud*, vagy talán még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy *nem akar róla tudni*, hiszen koncepciójába a dionysiosi kérdésfeltevés semmiképpen sem illeszthető be.

Az etikai probléma tehát: a Város — vagyis egy nagyobb közösség — érdekének és a rokoni kötelék valamilyen íratlan, de kötelező, társadalmi és szakrális jellegű szabályának ellentmondása, amely Dionysios írói sajátságaiból következően valóságos drámai konfliktussá válik előadásában.[14]

[14] Ezért merült fel annak a lehetőségnek a gondolata, hogy a mondának drámai feldolgozása is volt, amelyet Dionysios is ismerhetett. Maga Dionysios (III. 18, 1) utal az unokatestvérek megvívása előtt, a búcsúepizód során a jelenet tragikus jellegére. Mindebből azonban még nem indokolt praetextata-előzményre következtetni, mint pl. *Soltau* (Die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung, Leipzig 1909, 105 skk.) és *Ribbeck* (Römische Dichtung[2] I. 191) teszi. V. ö. *Soltau*val szemben *W. F. Otto:* Römische Sondergötter, Rhein. Mus. LXIV (1909), 268. l.

A probléma exponálására két alkalommal kerül sor a szövegben:

a) *A viadal előtt* a király a Horatiusokra bízza a döntést, mert nem meri vállalni a felelősséget; az ifjak apjukhoz fordulnak tanácsért, de az apa fiai szabad választására bízza a dolgot; végül az ifjak az őket provokáló Curiatiusokra hárítják a felelősséget. Különösen pontos és világos a probléma megfogalmazása Tullus Hostilius királynak Mettius Fufetius propozíciójára válaszoló aggályoskodásában:[15] „A mi Horatiusaink anyja az albai Curiatiusok anyjának nővére, s ők (ti. a 6 ifjú) mindkét asszony ölében nevelkedvén, egymást nem kevésbé szeretik, mint a testvérek. Gondold meg, nem lenne-e szakrális tilalomba ütköző (*οὐδ' ὅσιον*) ezeknek fegyvert adni és őket egymás legyilkolására felszólítani, holott unokatestvérek és együtt nevelkedtek. Ha ugyanis kényszerítjük őket, hogy egymással szemben vérbűnt kövessenek el (*μιαιφονεῖν*), akkor miránk, a kényszerítőkre hárul vissza a vérbűn átka (*τὸ ἐμφύλιον ἄγος*)."

b) *A viadal után* Horatia szemrehányó szavai bátyjához ismét igen élesen világítják meg a kérdést:[16] „Ó te gyilkos, ujjongsz, megölvén unokatestvéreidet, és megfosztván a házasságtól engem, szerencsétlen nővéredet; ó nyomorult! hát nem sajnálod megölt rokonaidat, akiket testvéreidnek neveztél?"

A jegyesség motívumát tehát, amely Liviusnál Horatia bánatának egyedüli okaként szerepel, Dionysiosnál — mint látjuk — csaknem teljesen elnyomja a rokonságra való hivatkozás, mely előtte és utána áll. A rokonság-motívum nyomósabb érvként való hangoztatása még feltűnőbb azáltal, hogy a megelőző fejezetben Dionysios is, akárcsak Livius, ábrázolja a leány fájdalmát megölt jegyesének zsákmányul ejtett öltözéke láttán.

Milyen rokonságra történik hivatkozás? Az idézet első felében unokatestvéreket (*ἀνεψιούς*) mond a szöveg, majd a közbeékelt jegyességi motívum után az elejtett szálat ismét felveszi, és most már nem is unokatestvéreket, hanem egyenesen testvéreket (*ἀδελφούς*) említve fokozza e rokonsági kötelék sérthetetlenségét és kötelező erejét a szenvedélyes kitörés.

Dionysios szövegének tanulságai tehát a következőkben foglalhatók össze: 1. A mondabeli Horatiusok és Curiatiusok anyaágon unokatestvérek, két nőtestvér fiai, 2. ez a rokonsági fok olyan szoros köteléket jelent, hogy az ifjak egymást testvéreknek, anyai nagynénjüket pedig anyjuknak tekintik, sőt egy helyen, egy közösségben nevelkedtek, 3. ezen a rokonsági kapcsolaton belül a gyilkosság vérbűnnek számít, és átka mindazokra hárulhat, akik a rokonságot védő szakrális előírás megszegésében bűnrészesek.

Természetesen felmerül itt az a kérdés, hogy honnan került Dionysios elbeszélésébe ez a rokonság-motívum, más szóval mennyire lehet ezt az elemet hiteles hagyománynak tekinteni; további problémát jelent az, hogy amennyiben hiteles, milyen a viszonya a forrásaink többségében jelentős szerepet játszó jegyesség-motívumhoz.

Az első kérdés tehát az, hogy Dionysios, azon szerzők egyike, akiknek autenticitását sokat vitatták már más összefüggésekben is, vajon nem görög mintából, vagy éppen saját képzeletéből merítette-e a vizsgálódásaink tárgyául választott motívumot. A görög példa lehetőségét véleményünk szerint véglegesen és megnyugtató módon ki lehet zárni annak megfelelően, amit

[15] III. 15.
[16] III. 21.

általában a Horatius-monda eredetiségéről a consensus helyesen megállapított, mint már előbb láttuk.[17]

Marad tehát még az a lehetőség, hogy a rokonsági motívum magának Dionysiosnak, ennek a hatásos szerkesztésre kétségtelenül tudatosan törekvő, éppen ezért a drámai összeütközéseket erősen kedvelő és kereső szerzőnek saját írói leleménye.[18] Ezt a lehetőséget azonban ugyancsak el kell vetnünk, mivel a Horatiusok és Curiatiusok rokonsága *nem elszigetelt* a hagyományban. A források többsége a liviusi változatot követi ugyan, de van két olyan forrásunk, amelynek a rokonságról tudomása van, akárcsak Dionysiosnak. Az egyik ilyen szöveg a bizánci Zonaras világtörténeti munkájának idevágó helye,[19] amely kései volta ellenére is figyelmet érdemel, mert Dionysios változatától függetlennek látszó feldolgozást kivonatolhatott a szerző, akinek közvetlen forrásául a római történelmet tárgyaló részekben elsősorban Dio Cassiust szokták feltételezni, helyenként Plutarchos életrajzaiból vett elemekkel kiegészítve.[20]

Abba a kérdésbe, hogy a minket érdeklő részletnek valóban Dio Cassius elveszett első könyveiben kell-e feltételeznünk közvetlen irodalmi előzményét vagy sem, ebben az összefüggésben nem érdemes részletesebben belemennünk. Számunkra most az a figyelemreméltó, hogy a közvetítő szerző — valószínűleg Dio Cassius, de ha nem ő, az sem változtat a dolog lényegén — olyan forrást használt, mely nemcsak a Livius-féle közkeletű változattól, hanem Dionysiosétól is jelentős mértékben különbözik, s így el kell ejtenünk azt az esetleg felhozható lehetőséget, hogy a Zonarasnál olvasható rövid elbeszélés a dionysiositól akár közvetve, akár közvetlenül függ.[21]

Nézzük azonban azt a motívumot előbb, amely a Zonaras-féle szövegben Dionysios adatával vág egybe, természetesen eltekintve itt a viadal leírásának azoktól az elemeitől, amelyek minden forrásban megegyezők. Zonaras is, akárcsak Dionysios, megállapítja azt, hogy a Horatiusok és a Curiatiusok[22] ikernővérek gyermekei (*ἐκ μητέρων γεγονότες διδύμων*). A következő olyan ponton azonban, mely ebbe a gondolatkörbe tartozik s az említett motívumból adódik, már eltér a két szöveg tartalma. Míg Dionysiosnál hosszas fontolgatás és hatásos oratiókban kidolgozott erkölcsi aggályoskodás előzi meg a rokon ifjak küzdelmét, Zonaras szövege éppen ellenkezőleg, lakonikus rövidséggel arról beszél, hogy a hármasikreket harcba vetették, semmibe sem véve a közöt-

[17] A rokonság-elem egyébként sem a Parallela minora, sem Stobaios id. helyén nem szerepel, tehát még az sem bizonyíthatna a motívumnak görögből való átvétele mellett, ha ezt az állítólagos görög hagyományt hitelesnek fogadhatnók el.

[18] *Dumézil:* Horace et les Curiaces. Paris 1942, 119. l.

[19] VII. 6.

[20] *Schwartz:* RE III. 1692 skk. s. v. Cassius Dio Cocceianus. *Christ-Schmid — Stählin* Geschichte der griech. Literatur[5] II. 2. München 1913, 631. l. (Hb. d. kl. Altertumsw. VII)

[21] A Zonaras (ill. Dio)-féle királykori történetnek mind Livius, mind Dionysios történeti műve megfelelő helyeitől való függetlenségét egyébként *Schwartz* i. h. is hangsúlyozza.

[22] A Horatiusok neve először *Ποπλιορᾶτιοι* alakban szerepel, valószínűleg az életben maradó Horatius praenomenjeként másutt (Liv. I. 26.) is hagyományozott *Publius* név olvadt egybe itt a nomen gentilével. Csak alább fordul elő a megszokott *Ὁράτιος* név. A Curiatiusok neve nála *Κουριᾶται*. A nevek eltérése is arra vall, hogy Zonaras forrása nem Dionysios alapján dolgozott: Dionysiosnál nemcsak a *Ποπλιορᾶτιοι* név hiányzik, de még a magyarázatául felhozható Publius praenomen is, helyette *Μάρκος* személynevet találunk (Cic. *Mil.* i. h. is Marcusnak nevezi az ifjút !); a Curiatiusok nevét pedig *Κοριᾶτιοι* alakban írja át Dionysios.

tük fennálló rokonságot (*τούτους εἰς μάχην προεβάλοντο, παρ' οὐδὲν τὴν πρὸς ἀλλήλους αὐτῶν συγγένειαν θέμενοι*).

Még egy igen jelentős különbség mutatkozik Dionysios és Zonaras szövegének tartalmában, mégpedig az, hogy Zonaras mondafeldolgozásában egyetlen szó sem esik a jegyességi kapcsolatról a Horatiusok nővére és a Curiatiusok valamelyike között. Sőt azon a ponton, ahol Dionysiosnál ez a motívum meglehetősen erős hangsúlyt kap — a leánynak a harcból visszatérő bátyjával való találkozása alkalmával —, Zonaras szövege ismét *csak* a rokonság-motívumra utal: a vőlegény s a jegyajándékul készített ruha helyett csupán *az unokatestvérek pajzsairól* tesz említést (*τὴν ἀδελφὴν προσαπέκτεινεν ὀλοφυρομένην, ἐπεὶ τὰ τῶν ἀνεψιῶν σκῦλα ἑώρα φέροντα τὸν Ὁράτιον*).

Mindezek az eltérések világossá teszik tehát, hogy itt nem Dionysios vagy tőle függő szerző művét kell Zonaras kivonata alapjául számításba vennünk, hanem olyan historikusét, aki a római annalisztikából a monda egy másik — mint látni fogjuk, talán még archaikusabb — változatát is megismerte, s művében feldolgozta. Ez a szerző természetesen lehetett Dio Cassius, akire az annalisztika anyagában való jártasság nagyon is jellemző.[23]

Ugyanakkor azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a Zonarasnál olvasható monda a minket most legközvetlenebbül érintő kérdésben: a rokonság-motívum ismeretében és hangsúlyozásában egybevág azzal a hagyománnyal, amelyet Dionysios szövegének elemzése során megismertünk.

Még egy szöveget érdemes megvizsgálnunk és eddigi elemzéseink eredményével összevetnünk. Columellának van egy utalása,[24] amely még szilárdabban megerősíti azt az imént levont következtetésünket, hogy a Dionysios közvetítette mondaelem nem egyedülálló a római hagyományban, vagyis más szóval hitelesnek tekinthető; annál is inkább, mert itt is, mint Dionysios és Zonaras összevetése alkalmával, azt tapasztalhatjuk, hogy Dionysiosétól független, sőt attól bizonyos mértékig eltérő variánssal van dolgunk, a rokonsági motívum lényegét illetően azonban Columella utalása is a Dionysiosnál kimutatható hagyománnyal rokon.

Columella az ikerszületésekről szóló fejtegetéseiben, miután megállapította, hogy egyes országokban rendkívül gyakoriak az ikrek, Itáliából is hoz egy példát, mégpedig a hármasikrek születésének ritkább jelenségére: *. . . sed et Italici generis esse voluit (sc. rerum natura) eximiae fecunditatis Albanas Curiatiae familiae trigeminorum matres.*

Columella szerint tehát mindkét hármasiker-csoport, illetve mindkét anya a Curiatius-családhoz tartozott. Ez annyit jelent, hogy az idézett Columella-hely egyrészről szintén igazolja a rokonság-motívum szerves beletartozását a mondába, másrészről azonban Columellánál a hagyománynak egy olyan változatát foghatjuk meg, amely a dionysiosival ellentétben sem a Horatius nevet nem használja a hármasikrekkel kapcsolatban, sem az ikernővérek apjaként Dionysiosnál említett állítólagos albai Siciniusról nem szól,[25] és éppen a Horatius név hiánya még erősebben kidomborítja az anyaági rokonság központi szerepét a mondában.

Dionysios elbeszélésére visszatérve, még egy összefüggést kell figyelembe vennünk Tullus Hostilius beszédének idézett helyével kapcsolatban. Amikor

[23] *Schwartz:* i. h.
[24] R. r. III. 8.
[25] Sicinius a monda többi forrásában sem szerepel.

itt azt olvassuk, hogy a Horatiusok és a Curiatiusok anyai részről egy ikertestvérpár gyermekei és együtt nevelkedtek, *mindkét asszony ölében* (*ἐν τοῖς ἀμφοτέρων τῶν γυναικῶν κόλποις*), feltétlenül kapcsolatot kell látnunk a mondai elbeszélés megfogalmazása és a Mater Matuta-kultusz cselekménye között, amelynek Plutarchos a következőkben adja kifejtését: »A rómaiak asszonyai Leukothea ünnepén, akit Matutának neveznek, nem saját gyermekeiket, hanem nővéreik gyermekeit veszik ölükbe és részesítik előnyben» (vagy tiszteletben? a szöveg *τιμῶσιν* szava mindkét értelmezést megengedi).[26]

Szinte úgy tűnik, mintha a kultikus cselekmény epikus parafrázisát adná az idézett Dionysios-hely. De még ha ez nem bizonyos vagy nem bizonyítható is, annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a dionysiosi mondavariáns ugyanannak a rokonsági összetartozásnak szakrális jelleggel szentesített fontosságát húzza alá, amelynek szakrális jellegét éppen a Mater Matuta-kultusz mutatja: az anyai nagynéni és a nővér gyermeke összetartozásáét.

A Mater Matuta-kultusz a római vallástörténet mindmáig megnyugtatóan le nem zárt kérdései közé tartozik. Már Bachofen felvetette az anyajoggal való összefüggését.[27] Wissowa is — helyesen — azt állapította meg, hogy a Matuta-kultuszban kifejezésre jutó rokonsági szisztéma nem patriarchális jellegű.[28] Wissowa e megállapítását a szakirodalom komoly ellenbizonyítékokkal megcáfolni mindezideig nem tudta.[29] Azt a következtetést, hogy a patriarchális rokonsági rendszer kialakulását megelőzően a latin törzseknél is volt matrilineáris rokonságszisztéma, sem maga Wissowa, sem más a római vallástörténeti kutatás azóta eltelt fél évszázadában nem merte levonni, tekintettel arra, hogy a Matuta-kultusz ebben a tekintetben egyedülálló jelenség, s így semmiféle római — helyesebben latin — történeti következtetést sem lehet csupán ennek alapján levonni.

Ezért merült fel a Matuta-kultusz görög eredeztetésének szükségmegoldása,[30] amire az alapot az adta, hogy ókori szerzők — Cicero[31] óta kimutathatóan — Matutát a görög Leukotheával azonosították.

A nehézség azonban az, hogy az ilyen azonosítás úgyszólván semmit sem jelent, hiszen a rómaiak csaknem minden itáliai istenséget azonosítottak a görög mitológia valamely alakjával, és közismert, hogy ezek az azonosítások a legtöbb esetben az itáliai istenelképzelés eredeti tartalmának elhomályosulásához vezettek. Ami pedig magát a kultuszt illeti, annak csupán egyik, viszony-

[26] Plut. De frat. amore 21. Ugyanilyen értelemben nyilatkozik még Camill. 5 és az ölbevétel nélkül ugyan, de a nővérek gyermekeiért való imádkozás kultikus cselekményével említi Matutát *Quaest. Rom.* 17. Ugyancsak erre utal Ovid. *Fast.* VI. 559 skk.

[27] Das Mutterrecht (először 1861), J. J. Bachofens Gesammelte Werke 2—3. Basel 1948, 107. lap 2. jz. és 151. lap, hivatkozással Plut. Quaest. Rom. 17-re.

[28] Religion und Kultus der Römer[2] (Hb. d. kl. Altertumsw. V. 4), München 1912, 111. lap.

[29] Másképp értelmezi a kultuszt *H. J. Rose:* Two Roman Rites, Class. Quart. 1934, 156—157 (vö. még Mnemosyne 1925, 407 skk. és Harv. Theol. Rev. 1949, 167). Magyarázata azonban, amely a kultusz minket érdeklő motívumát egy csupán általa feltételezett, antik forrásban sehol sem szereplő imaformula állítólagos félreértéséből (!) próbálja levezetni, teljesen megalapozatlan, eljárása módszertani szempontból elfogadhatatlan. *Rose* magyarázatát veszi át újabban *K. Latte:* i. m. 97. l. *Rose*, ill. *Latte* értelmezésével szemben l. még *Fr. Bömer:* P. Ovidius Naso, Die Fasten. Heidelberg 1958, II. 369—370. l., *Dumézil:* RÉL 1955, 143. l. és *Brelich:* SMSR 1961, 345. l.

[30] *M. Halberstadt:* Mater Matuta (Frankfurter Studien 8), Frankfurt/M. 1934, passim. *Bömer:* i. h., *Kornemann:* RE Suppl. 6, 562 s. v. Mutterrecht, *Altheim:* Epochen der römischen Geschichte I. 234. l.

[31] *Tusc. disp.* I. 28. *De nat. deorum* III. 48.

lag kései és nyilvánvalóan nem a dolog lényegét érintő eleme mutatható ki görög területen: az, hogy a rabszolganők ki vannak zárva a kultuszból.[32]

A rabszolganők kizárása nem motiválja jelentősen a kultuszt, ha meggondoljuk, hogy szükségképpen ki volt belőle zárva mindenki, aki az adott rokonsági köteléken kívül állt, tehát a fejlett római *familia* tagjai közül nemcsak a rabszolgák, hanem a felnőtt férfi családtagok, így maga a pater familias is. Hogy az utóbbiakat nem verik ki a kultuszhelyről — mint azt a távoltartás jelképes kifejezésére egy rabszolganővel teszik —, az a patriarchális római családban egészen természetes (de gondoljunk csak pl. Clodius hírhedt esetére a Bona Dea-ünnepen Caesar házában, akkor képet alkothatunk arról, hogy mekkora botrányt kavart a szabad római férfi megjelenése is a kizárólag nők számára fenntartott ritusok alkalmával!); az avatatlanok, a kívülállók jelképes távoltartása tehát szükségképpen csakis rabszolganő rovására történhetett, mert a rabszolganő az, aki tagja a *familia*-nak, tagja a nők közösségének is, de nem tagja annak a rokonsági körnek, amely e jellegzetes kultusz egyedüli részese.

Az is bizonyos, hogy a rabszolganő-kiverés motívuma nem tartozhatott a kultusz legősibb rétegéhez: a kultusz minden bizonnyal régebbi, mint a rabszolgaság. Ami pedig a lényeges kultuszelemet — a nővérek gyermekeiért való könyörgést és a nővérek gyermekeinek ölbevételét, amellyel mintegy sajátjuknak ismerik el nővéreik gyermekeit[33] — illeti, annak semmiféle eredetije nem mutatható ki görög területen.

A Leukothea—Matuta azonosítás tehát, s vele a Matuta-kultusz görög eredeztetése — mint látjuk — meglehetősen gyenge alapokon nyugszik. Amíg azonban a Mater Matuta-kultusz elszigeteltségére való hivatkozás volt a perdöntő érv, ez a gyenge alap is elég szilárd lehetett, hiszen az óvatosság egy ilyen egyedülálló, semmiféle kultuszkörbe és mondai hagyományba be nem illeszthető ritus esetében nagyon is helyénvaló.

Úgy gondoljuk azonban, hogy a Horatius-mondának, közelebbről Dionysiosnál és Zonarasnál olvasható változatának fenti elemzése, melyet Columella idézett helye is megerősít, egyrészt kihúzza a gyenge alapot a Leukothea—Matuta azonosítás kényszermegoldása, vagyis Matuta kultuszának görög eredeztetése alól, mivel a Matralia-ünnep ritusát, illetve a benne kifejezésre jutó rokonsági rendszert már nem tekinthetjük elszigeteltnek a római hagyományban; másrészt, most már a Matuta-kultuszzal együtt, nyomós érvet szolgáltat — tekintettel az elemzett monda általánosan elfogadott eredetiségére, latin voltára — amellett, hogy a latin törzsek őstörténetében is számolnunk kell, mint sok más népnél is, egy olyan periódussal, amelyben a rokon-

[32] Plut. *Quaest. Rom.* 16, *Camill.* 5. Ovid. *Fast.* VI. 481—482; 551 skk.

[33] Nyilvánvalóan ezt fejezi ki a jelképes mozdulat: gondoljunk csak a patriarchális római társadalom *pater familias*-ára, aki a gyermek elismerését, a családba való befogadását azzal juttatja kifejezésre, hogy felemeli a gyermeket. *Rose*-nak azzal az aggályával kapcsolatosan tehát, amelyet *Wissowá*val szemben felhoz, hogy ti. semmiféle rokonsági rendszerben nem lehet a gyermekhez közelebb álló az anya nővére magánál az anyánál, hangsúlyoznunk kell, hogy erről nincs is szó; csupán arról, hogy az anya nővére *is* vállalja a gyermekről való gondoskodást, ha úgy tetszik, ő is anyja a gyermeknek. Ez pedig korántsem abszurdum, sőt nagyon is jól ismert jelenség: megvan az ún. klasszifikációs rokonsági rendszerben, ahol ezt a rokonsági terminológia is kifejezi (vagyis a gyermekek anyjuk valamennyi nővérét anyjuknak, apjuk valamennyi fivérét apjuknak nevezik, ezek gyermekeit pedig testvéreiknek). L. *Morgan:* i. m. 304 ssk.; *Engels:* i. m. 32 skk. *Thomson:* Aischylos és Athén. Budapest 1958. Appendix I. és II.

ságot és a származást anyaágon tartották számon, s amelyben a háztartás, a gazdasági közösség matrilokális volt.

Világos tehát, hogy a Dionysiosnál megőrzött variánsban ennek a kornak nyoma, emléke fogható meg. Vannak azonban a mondának olyan elemei — még magán a dionysiosi változaton belül is, Liviusnál pedig dominánsakká válnak —, amelyek az eddigiekben kifejtett rendszerrel ellenkező irányba mutatnak. Először is térjünk vissza a már érintett jegyesség-motívumra.

Ha a Horatiusok és Curiatiusok között levő rokonság jellege azonos azzal, amely az ún. anyajogú nemzetségi szervezetben előknél megfigyelhető, akkor ebből az is következik, hogy a Horatius-család gyermekei és a Curiatius-család gyermekei között *nem lehetséges* házasság, minthogy valamennyien azonos anyajogú nemzetség tajai.[34] Az ún. klasszifikációs rokonsági rendszerben, amely nemcsak az anyaági, de kezdeti fokon a patrilineáris származtatás mellett is fennáll, tilos a házasság két nővér gyermekei között, valamint két fivér gyermekei között, megengedett ezzel szemben az ún. keresztunokatestvérek között.[35]

Mindebből adódik, hogy a jegyesség motívuma akár a matrilineáris rokonsági rendszerben, akár a patriarchális szisztémának kezdeti korszakában összeférhetetlen azzal a rokonság-elemmel, amely a mondában Dionysios, Zonaras és Columella tanúsága szerint megvan. Ezek tehát nem szerepelhettek *együtt* a monda ősi változatában. Ezért igen nagy valószínűséggel fel kell tennünk, hogy a jegyesség motívuma másodlagos, és csak akkor került bele a tradícióba, amikor a rokonsági motívummal való összeegyeztethetetlensége már nem kényszerítő erejű.[36] Hogy ez mikor történt, nem tudjuk pontosan, de annyi bizonyos, hogy a patriarchális rokonsági rendszerre való áttérés után is még meglehetősen sokáig számolnunk kell a matrilineáris rokonsággal kapcsolatban bizonyos szabályok szívós továbbélésével. Mert igaz ugyan, hogy a matrilokális háztartásnak szét kellett bomlania és szét is bomlott, az állattenyésztésre, illetve az igaerővel történő földművelésre való áttérés következtében, az anyajognak a gazdasági létérdekeket nem közvetlenül érintő intézményei és szokásai azonban minden bizonnyal túlélték a matrilokális gazdasági közösségek felbomlását.

A jelek szerint a rokonság és a jegyesség motívuma nem is egymás mellett, hanem egymástól függetlenül, mint két önálló variáns hagyományozódik tovább a jegyességi elemnek a hagyományba való beszivárgása után. Jellemző erre, hogy egyetlen *római* sem mondja el együtt a kettőt, csupán a *görög* Dionysiosnál találjuk meg a két változat kombinációját, nyilván mert a görög szerző számára a két elem korántsem annyira ellentmondó, mint a rómaiaknak.[37]

[34] A nemzetségi exogámiáról l. *Morgan:* i. m. 64 skk., 226; *Engels:* i. m. 17 skk., 88—89, 103—104, 124 skk. és 185. l.

[35] *Thomson:* i. h.

[36] Úgy látszik azonban, az anyai unokatestvérek házassági tilalma sohasem veszti el érvényét teljesen, csupán lehetségessé válnak a kivételek. Erre vall, hogy a katolikus házasságjog, amely nyilván a császárkori római jogszokáson alapul, szintén házassági akadálynak tekinti nemcsak az apai, hanem az anyai unokatestvérek rokonságát is, jóllehet köztudomású, hogy az egyházi jogszabályokra teljes mértékben jellemző a patriarchális szemlélet.

[37] Ismeretes, hogy a görög nemzetségi szervezet szigorú exogámiája a történelmi korban már felbomlott: a nemzetségi vagyon megőrzése érdekében a nemzetségen belül való házasodás bizonyos esetekben nemcsak megengedetté, hanem egyenesen kötelezővé vált.

A római auktoroknál viszont lassanként az irodalmiasabb, hatásosabb szerelmi-jegyességi motívum kiszorította az amúgy is aktualitását vesztett eredeti konfliktust: a haza és a patriarchális nemzetség érdekellentétét az anyajogú nemzetséggel. Horatia küszöbön álló, de tragikusan meghiúsuló szerelmi házassága ugyanis minden jel szerint irodalmias színező motívum, amellyel kapcsolatban még a görög eredet gyanúja is felmerült már,[38] talán nem is egészen alaptalanul, ha meggondoljuk, hogy az itáliai hagyományokat szerelmi történettel motiváló görög jövevény-mitoszelemek egész sora mutatható ki pl. Ovidius Fastijában. De még ha a monda e bővülésének grecizáló jellege nem bizonyítható is minden kétséget kizáróan, irodalmi hatásosságra törekvő volta annál nyilvánvalóbb már első pillantásra is, olyannyira, hogy külön bizonyítást nem is igényel.

Ha ezek szerint a jegyesség motívumát mint későbbi keletkezésű elemet kiiktatjuk a monda feltehető eredeti anyagából, marad még két olyan motívum, amelyben a matrilineáris rokonsági szisztémától idegen szemléletmód, illetve szokás nyilvánul meg. Az egyik a hármasikrek nevére vonatkozó hagyomány, pontosabban ennek bizonyos ingadozása, amelyre egyrészt Livius bizonytalanságával kapcsolatban, másrészt Columellának a közkeletű tradíciótól eltérő utalása kapcsán már futólag hivatkoztunk.

A kérdés röviden összefoglalva a következőképpen áll: Columella idézett helye szerint mindkét család a Curiatius nevet viseli. A források többsége azonban az egyik családot Horatiusoknak nevezi. Livius viszont elárulja, hogy az annalisztikában meglehetős zűrzavar uralkodik abban a kérdésben, hogy a Horatiusok voltak-e a rómaiak, vagy a Curiatiusok.

A matrilineáris név-öröklés rendje, amelynek az adott mondával való összefüggésére Columella adata rávilágít, most már kezünkbe adja az ellentmondások feloldásának s a gondolatmenetünk elején felvetett kérdés megválaszolásának kulcsát. Az annalisták egy része nyilván a származás matrilineáris nyilvántartásának megfelelően, anyjuk neve után, Curiatius néven említette a római oldalon harcbaszálló hármasikreket is, úgy, amint azt Columella is teszi, valószínűleg egy ilyen forrásból merítve. Ezek a források különben minden jel szerint a monda ősváltozatát őrizték meg. De a római történetírásban másrészről az a hagyomány is élt, sőt Livius tanúsága szerint elterjedtebb volt — ami egyébként természetes is —, amely a szóban forgó hármasikreket már apaági névadással, vagyis apjuk neve után, Horatiusoknak nevezte. Ilyenformán előttünk áll az a kettősség, amely Liviust annyi töprengésre és mérlegelésre késztette.

A névadás kétféle rendszerének megléte ugyanazon a mondán belül arra a következtetésre vezet, hogy a monda kialakulását az anyajogú nemzetségi szervezet felbomlásának és az apajogú nemzetségek kialakulásának idejére kell tennünk. Ez azonban nem is az egyetlen olyan pont, sőt még csak nem is a legjelentősebb olyan pont a mondában, amelynél az anyajogról az apajogra való áttérés érhető tetten.

Vázoltuk már a dionysiosi kérdésfeltevés lényegét: a haza vagy az anyaági rokonság elsőbbségének alternatíváját. Láttuk Dionysios szövegében, hogy a problémát a római imperialista ideológia elfogultságától kevésbé befolyásolt görög szerző a matrilineáris rokonság-szisztéma — tehát az ellentétben a hazával szembenálló tényező — iratlan törvénye aspektusából is megvilá-

[38] *Soltau:* i. h.

gítja. De azért a monda végső kicsengése nála is a patriarchális család és a haza — a római történetírásban többnyire szorosan összefonódva megjelenő két eszmény — elsőbbségét védelmezi.

Először ott nyilvánul meg erőteljesen a patriarchális szemlélet, ahol a Horatius-ifjak apjukhoz fordulnak döntésért s ezzel alávetik magukat a *patria potestas*-nak, az apa pedig jellegzetes dionysiosi rétorikával, ugyanakkor ezen a ponton a liviusi koncepcióval is tökéletes összhangban levő hazafias pátosszal arról beszél, hogy milyen boldog, akinek ilyen hazaszerető és engedelmes gyermekeket adott a sors, mint neki.[39] A haza érdeke és a *patria potestas* teintélye tehát nagyobb súllyal esik latba, mint a király aggályaiban előtérbe kerülő anyaági rokonság szempontja. Itt jegyezzük meg, hogy a Horatiusok *pater familias*-a valamennyi forrásban egybehangzóan a patriarchális álláspont feltétlen képviselője.[40]

Még élesebben — mert drámaibban — megfogalmazott ellentétet, majd feloldást találunk a monda záróakkordjában, a testvérgyilkos Horatius perében és felmentésében. Meg kell azonban mondanunk, hogy itt az ellentét két oldala nem egészen azonos (vagy legalábbis csak némi áttétellel azonos) az előbbi ellentétben szereplő érdekekkel. A patriarchális család és a haza szempontja itt is az egyik odal, a másik oldalon azonban nem az anyaági unokatestvérek, hanem a testvér megölése áll. A Curiatius-rokonok ellen elkövetett vérbűnről itt már Dionysios sem tesz említést, jóllehet ez következnék logikusan az előző caputok által felvetett konfliktusból. Ha azonban meggondoljuk, hogy az anyajogú nemzetség érdekeinek éppen az ifjú Horatius nővére volt a legenergikusabb képviselője, és éppen e tulajdonsága miatt kellett a leánynak végül is bátyja kezétől meghalnia, akkor arra az eredményre jutunk, hogy közvetve mégiscsak a matrilineáris nemzetség érdeke ütközik itt is össze a haza és a patriarchális nemzetség elsőbbségének elvével.

De talán még ennél tovább is mehetünk. Hogy a mondában eredetileg a Curiatiusok megölésével elkövetett vérbűn is részét képezhette a Horatius-ifjú ellen emelt vádnak, azt a mondával kapcsolatos kultusz is igazolni látszik. A *Tigillum Sororium*-nál lezajló kultuszt mind Livius, mind Dionysios — legalábbis nagyjából megegyezően — vérbűntől megtisztító ritusnak értelmezi.[41] A kérdés részletesebb vizsgálatára külön tanulmányban szándékozunk visszatérni, addig azonban fogadjuk el azt, amit a két forrás erről vall. A monda viszont csak abban az esetben tekinthető a kultusz kielégítő aitionjának, ha a kultuszhelyen, a *Tigillum Sororium* két oldalán tisztelt két istenség közül Iuno Sororiát a meggyilkolt nővérrel, Ianus Curiatiust pedig a viadalban elesett Curiatiusokkal hozták kapcsolatba.

A per leírása Liviusnál pontosabb és világosabb, mivel Livius a római jogi és vallási szokásokban alaposabban tájékozott, mint Dionysios.[42] Dionysios előadásából hiányoznak a jogi intézmények és formulák, helyettük általánosságokban mozgó oratiók vannak. Egy-két ponton viszont Dionysios terjengősebb elbeszélése kiegészíti, illetve színezi a mondáról alkotott képünket, inkább a per előzményeit illetően. Ha azonban a két forrást nem jog-

[39] Dion. Hal. III. 17.

[40] Éppen ezért teljesen szervetlen és értelmetlen a monda állítólagos görög megfelelőjében az *anya* szerepeltetése az apa helyett e tipikusan patriarchális szerepkörben, l. Ps.-Plut. Par. min. 16 és Stob. XXXIX, 32.

[41] Liv. I. 26, Dion. Hal. III. 22.

[42] *Münzer:* RE VIII. 2323 s. v. Horatius.

történeti szempontból vizsgáljuk, eltéréseik nem mondhatók lényegbevágóknak szellemük és tendenciájuk ugyanis hasonló.

Az alábbiakban a pert és közvetlen előzményeit Livius elbeszélése alapján ismertetjük. A király elrendeli, hogy a nővére meggyilkolásáért törvény elé állított ifjú Horatius fölött duumvirek ítélkezzenek, mégpedig a *perduellio*-ra vonatkozó törvény szerint.[43] A törvény, amelynek formuláját Livius szó szerint idézi, halálbüntetést ír elő. Horatius a király engedélyével a népgyűléshez fellebbez, amely felmenti, főként apja védőbeszédének hatására.

Livius számára ez a hely fontos, mert itt adja első precedensét a duumvir-bíróság főbenjáró ügyben való illetékességének, és a duumviri ítélete ellen a *comitia curiata*-hoz való fellebbezés *(provocatio)* lehetőségének. A mi szempontunkból rendkívül érdekesek az apa védőbeszédének érvei. Mindenekelőtt arra hivatkozik, hogy leánya megöletését *indokoltnak* tartja, ha pedig nem így lenne, a *patria potestas*-nál fogva ő lenne illetékes fia megbüntetésében *(. . .se filiam iure caesam iudicare. Ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse)*.

Mindkét érv szerfölött jellemző a római patriarchális-hazafias gondolkodásra. Következő érvével *a patriarchális család fennmaradásának* érdekére hivatkozik *(. . .ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexissent, orbum liberis facerent)*. Végül pedig fia hazafias érdemeit idézi a népgyűlés részvevőinek emlékezetébe. Jellemző, hogy éppen ezen a ponton — műve tendenciájának megfelelően — az egész monda elbeszélése során rendkívül szűkszavú, tömören fogalmazó Livius is a rétorika leghatásosabb eszközeit veszi igénybe.

Dionysiosnál ezek a patriarchális családfő jogaira és a római patriotizmus szempontjaira jellemző érvek, ha nincsenek is olyan részletességgel kifejtve, mint Liviusnál, ugyancsak alapját képezik a felmentésnek; s hogy az apa magatartása itt sem kevésbé mereven — számunkra már embertelenül — képviseli a patriarchális és hazafias érdekeket, azt világosan mutatja az a minden jel szerint a római annalisztikában kialakult és már Dionysiost is megbotránkoztató motívum, mely szerint az apa az ősi *severitas*-tól indíttatva még tisztességes temetésben sem részesíti halott leányát.

Mindezek alapján teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a Horatiusok és Curiatiusok mondájában a hagyomány *két* nagy konfliktus emlékét őrizte meg. Az egyik, amely eddig is ismeretes volt, a Rómát Alba Longához fűző törzsi kötelék felbomlása; ez a motívum az, amely a római hódító politikát igazolni szándékozó annalisztika számára közvetlen aktualitással bír. A másik, a monda genezisében nem kevésbé jelentős, de később fokozatosan háttérbe szoruló elem pedig az a konfliktus, amelyben az anyajogú nemzetségek felbomlása és a patriarchális nemzetségi rendszer kialakulása tükröződik.

[43] Azzal a problémával kapcsolatban, hogy a vád Liviusnál miért *perduellio*, holott Horatius tette a *parricidium* ismérveit meríti ki (Festus i. h. így is nevezi), *Mommsen* (Römisches Strafrecht, Berlin 1955, 528. l.) helyesen mutatott rá, hogy a Liviusnál leírt eljárást és büntetést a római jog a *perduellis*-szel szemben alkalmazta, Livius tehát a valóságos joggyakorlatból kiindulva nevezi az elkövetett bűntényt perduellio-nak. (A *parricidá*-t ezzel szemben zsákbavarrva a folyóba dobták, vö. Cic. *Sex. Rosc.* 26, §72) *Mommsen*nél az i. helyen a kérdés kizárólag jogi aspektusból kerül megvilágításra; végleges, megnyugtató választ csak akkor adhatunk rá, ha vizsgálódásainkat kiterjesztjük a mondában elbeszélt pert a *Tigillum Sororium* kultuszához fűző összefüggésekre is. Erre a kérdésre még vissza szándékozunk térni e kultusz elemzését célzó, előkészületben levő tanulmányunkban.

Vizsgálódásaink eredménye megerősíti Bachofennak azt a sejtését, hogy a Horatiusok és Curiatiusok mondájában egy «római Oresteiával» állunk szemben.[44] Ugyanakkor azonban azt is meg kell mondanunk, hogy Bachofennál e megállapítás indokolása teljesen elhibázott. Bachofen ugyanis csak a *liviusi* változatot veszi figyelembe, és azon *belül* igyekszik az anyajogról az apajogra való áttérés nyomait kimutatni. Így arra a nyilvánvalóan erőltetett magyarázatra kényszerül, hogy — hangsúlyozzuk: a liviusi elbeszélésben! — az ifjú Horatius felelősségrevonása nővére meggyilkolásáért az anyajogú társadalomra jellemző szemlélet — Bachofen kifejezésével «Schwesterprinzip» — megnyilvánulása, a nővérgyilkos felmentése pedig a kialakuló új, patriarchális rend győzelmét jelenti.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az édestestvér meggyilkolása a világ valamennyi patriarchális társadalmában is súlyos bűnnek számít, s így egyedül a nővér megölésének ilyen megítéléséből nem indokolt anyajogú társadalomra, illetőleg ennek erkölcsi rendjére következtetni. Igaz ugyan, hogy az Orestés-mondában központi kérdéssé váló anyagyilkosságot *általában* szintén elítéli a patriarchális társadalom etikája is; csakhogy Orestés nem egyszerűen anyagyilkosságot követ el, hanem apjának haláláért áll vérbosszút a primitív patriarchális erkölcs követelményeinek megfelelően, s ezzel válik a kialakuló új rend bajnokává.

A Horatius-monda liviusi elbeszélésében viszont Horatiát csak a jegyese iránt érzett szerelem és hűség állítja szembe bátyjával, ez az érzelem pedig önmagában véve szervesen beleillik a patriarchális társadalom erkölcsi rendjébe. Horatius tettét Livius éppen ezért csakis az emberi érzelmeket az államérdeknek kíméletlenül alárendelő római imperializmus ideológiájával tudja igazolni.

A *patria potestas*-ra és a patriarchális család érdekeire hivatkozó érvek tehát, amelyekben Bachofen talán az anyajogra jellemző szemlélet ellen irányuló polémiát érezhette, ilyenformán — mint láttuk, a monda eredeti tartalmának megváltozása után — más tartalmat és funkciót nyertek: a római hazafiság szokványos kiegészítő részeivé váltak, s mint ismeretes, a patriarchális család védelmének és a római állam érdekének ez a szoros összefonódása éppen az Augustus-kori hivatalos politika és ideológia irányvonalában különösen hangsúlyozott.

Természetesen egészen más az értelme ugyanezeknek a motívumoknak, ha a Bachofen által teljesen mellőzött dionysiosi változat alapján felismert összefüggésekben vizsgáljuk őket. Mint már utaltunk rá, Horatia itt az anyajogú rokonsági rendszer erélyes védelmezője, ezért kell annak bukásával együtt neki is elpusztulnia. Gyilkosának védelme és felmentése *ebben az összefüggésben* valóban polemikus jellegű az anyajoggal szemben, és az, hogy a népgyűlés menti fel, egyben az új rendnek az egész közösség által történő szentesítését jelenti.

Az Orestés-monda és a Horatius-monda között azonban fel kell hívnunk a figyelmet egy lényeges különbségre. Míg Klytaimnéstra *bűnös*, mégpedig *minden* társadalom erkölcsi törvényei szerint,[45] de különösen nagy súllyal

[44] Die Sage von Tanaquil. Heidelberg 1870. 323. l.

[45] Klytaimnéstrának tettéért az anyajogú társadalom etikája szerint is felelnie kellett volna, csakhogy ott a vérbosszú joga és kötelessége nem Agamemnón fiát, hanem testvérét, a vele *egy nemzetséghez* tartozó Menelaost illette volna.

esik latba vétke a patriarchális társadalomban, addig Horatia nem bűnös, még a patriarchális erkölcsi törvények szerint sem, csupán *áldozat*, egy pusztulásra ítélt rend utolsó képiselője és vértanúja. Ez az oka annak, hogy Orestés felmentése a mai erkölcsi érzék számára még mindig elfogadhatóbb, mint Horatius felmentése, amelynek indokolását semmiképpen sem érezhetjük kielégítőnek.

A vázolt különbség ellenére valóban figyelemreméltó a hasonlóság a Horatius-monda kikövetkeztethető *eredeti változata* és az Orestés-monda között. A külső hasonlóság — felmentéssel végződő rokongyilkossági per[46] — mögött rejlő, ennél sokkal lényegesebb tartalmi rokonságra az eddig egyáltalán figyelembe nem vett régebbi változat — melynek meglétét Dionysios, Zonaras és Columella tanúsítja — vet fényt.

Hangsúlyozzuk azonban: a szembetűnő különbség nyilvánvalóan mutatja, hogy az Orestés-monda és a Horatius-monda, bár a társadalom fejlődésének hasonló fázisában, mégis kétségtelenül egymástól függetlenül keletkezett.

Összefoglalásul: a Horatiusok és Curiatiusok mondája — ha nem is közismert, Livius-féle variánsa, de bizonyítható ősibb formája — valóban találóan nevezhető *római Oresteiának*.

[46] A külső hasonlóságot helyesen regisztrálja *Soltau:* i. h. is, az anyaági rokonsági rendszer nyomaival azonban egyik mondában sem számol. Aischylos általa feltételezett hatását a Horatius-monda epikus hagyományának kialakulására éppúgy nem tartjuk valószínűnek, mint az e hatást szerinte közvetítő *praetextata* meglétét, vö. a 14. jegyzetben mondottakkal.

MARÓTI EGON

A RABSZOLGÁK SZEREPE A MÁSODIK TRIUMVIRATUS IDEJÉN

A rabszolgák osztályharcának különböző megnyilvánulásai közül elsősorban, s egyes korszakokra vonatkozóan szinte kizárólag a nagyszabású felkelések vonják magukra a kutatók figyelmét. A római köztársaság korában, nevezetesen a tágabb értelemben vett polgárháborús korszakban valóban ezek a legjelentősebb mozzanatok: a két szicíliai, a Spartacus-féle,[1] illetőleg az összetettebb jellegű, Aristonikos nevéhez fűződő pergamoni felkelés.[2] Ezek a jelenségek tekinthetők a római köztársaság, a — senatus vezető szerepével és a hagyományos magistratus-rendszerrel fémjelzett — köztársasági államrend válsága legszembetűnőbb jeleinek. Az elnyomott rabszolgáknak ezek a fegyveres tömegmegmozdulásai tagadhatatlan tények, szimptomatikus jelentőségüket, a történeti fejlődés menetére gyakorolt hatásukat az antik források tanúságával számotvető polgári kutatók sem vonhatják kétségbe.[3] A kutatás azonban az említett tömegjelenségeknek a vizsgálatával jobbára le is zárul.[4] Holott a rabszolgák osztályharca egyéb, kevésbé szenbeötlő formákban — gazdasági és politikai téren egyaránt — a körülményeknek megfelelően továbbra is érvényesül. Ezek vizsgálata a katonai diktatúra kialakulása szempontjából is számos tanulságot ígér. Különben az osztályharc ilyen indirekt módszerei a római rabszolgatartásnak a második pún háborút és a keleti terjeszkedést követő kibontakozása óta megvannak, s legalábbis Cato „De agri cultura"-jában már kimutathatók.[5] A rabszolgák osztályharcának különféle formái és módszerei különösen a második triumvirátus idején bontakoznak ki. Szerző e jelenségek módszeres feldolgozásához kíván az alábbiakban hozzájárulni.[6]

[1] *A. B. Мишулин:* Спартак. Москва, 1950. Ld. még *Sz. L. Utcsenko* bevezetését a mű német kiadásához, Berlin 1952, 5—12.

[2] L. *V. Vavřinek:* La révolte d'Aristonicos. Rozpravy ČAV 67, 1957.

[3] Vö. *J. Vogt:* Struktur der antiken Sklavenkriege. Abhandl. Mainz. 1957. ua. Gymnasium 69, 1962, 274—75. — Vogt irányzatára vonatkozóan l. *J. A. Lencman* értékelését, ВДИ 1958, IV. 137. — Határozottan jelentkezik a rabszolgák osztályharcának a nyílt felkelésekre való leszűkítése, illetőleg osztályharcuk tényének tagadása *S. Lauffer*nek a XI. Stockholmi történészkongresszuson tartott referátumában (Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt. Rapports II. 1960, 77—78.), továbbá *M. I. Finley*-nél: Historia 8, 1959, 160 sköv. Utóbbi nézeteinek bírálatát l. *P. Oliva:* Die Bedeutung der Antiken Sklaverei. Acta Ant. Hung. 8, 1960, 315 sköv. — *A. Heuss* eljárása, mikor a szicíliai felkeléseket egyszerűen elhallgatja, a Spartacus-félét pedig a politikai történés periférikus jelenségének nyilvánítja (Römische Geschichte, Braunschweig 1960, 185.) — a mű előszavában leplezetlenül kifejezésre juttatott politikai propaganda célzatból következik.

[4] Vö. *J. Vogt*, im. kül. 7., 57., továbbá 16., 26—27., 38., 54. *S. Lauffer*, im. 77—78. — Valamivel tovább halad az események követésében *A. V. Misulin*, im. VI. fej.

[5] Vö. *Maróti E.:* Zur Frage der Warenproduktion in Catos *De agri cultura*. Acta Ant. Hung. 11, 1963, 232—34.

[6] Egyes idevágó mozzanatokat más összefüggésben l. már korábban AntTan 6, 1959, 215—16. — Az adott összefüggésben felesleges ismételten hangsúlyozni, hogy a tár-

1. A nagy szicíliai rabszolgafelkelések és Spartacus itáliai hadjáratai kibontakozásának legfontosabb objektív feltétele Róma katonai erőinek megosztottsága, a római államhatalom átmeneti meggyengülése volt.[7] Az első triumvirátus idejében ilyen lehetőség nem fenyegetett. A köztársaság válsága kifejezésre jutott azonban a rabszolgák továbbra is kétségtelen aktivitásában. A rabszolgák politikai jelentősége elsősorban két területen érvényesült. Szerephez jutottak egyrészt a különböző római társadalmi-politikai mozgalmakban mint pl. Clodius és Milo összecsapásai, a collegiumokkal kapcsolatos harcok, Dolabella és Pseudo-Marius mozgalma.[8] Sor került másrészt a rabszolgák katonai igénybevételére is a Pompeius és Caesar közti polgárháború során.[9]

A második triumvirátus idején a triumvirek proscriptiói kapcsán ismét fellendült a római és itáliai rabszolgák aktivitása, ismét tömegméretű megmozdulásokra került sor. A triumvirek ugyanis a politikai ellenfeleikkel való leszámolás megkönnyítése érdekében a rabszolgák segítségét is igénybe vették. A proscribáltak fejére vérdíjat tűztek ki. Gyilkosaik, de a feljelentők és nyomravezetők is pénzjutalmat kaptak: a szabadok százezer sestertiust, a rabszolgák negyvenezret, és elnyerték a szabadságot.[10] A csábító lehetőség nem maradt kihasználatlan.

A proscriptiókkal kapcsolatos események ismertetésekor a polgári kutatók a kérdés lélektani-erkölcsi oldalát domborítják ki, az aljas és vad indulatok elszabadulását, a bosszú és kegyetlenség sötét szenvedélyének diadalát.[11] Mi lényegesebbnek tartjuk rámutatni arra, hogy a triumvirek e rendelkezésének következtében meglazultak a fides-en és potestas-on alapuló kapcsolatok, meggyengültek a rabszolgatartás kötelékei Rómában, — ahogyan azt N. A. Maskin megállapította.[12]

A 43. évi proscriptiók lényeges különbsége volt a Sulla korabeliekhez képest az, hogy a politikai indítékok mellett nagy szerep jutott a pénzügyi meggondolásoknak is.[13] Mint Appianos írja:[14] a triumvirek sokakat csak vagyonuk miatt vettek fel a listára, mert pénzre volt szükségük a háborúhoz Caesar gyilkosai, Brutus és Cassius ellen. A forrásokban olvasható közlések az egyes esetekről szemléletes és meggyőző igazolással szolgálnak ehhez az állítás-

gyalandó jelenségek nem annyira mint önálló megmozdulások, hanem mint a köztársaság válságának szimptómái, a katonai diktatúra megszilárdításának szükségességét jelző mozzanatok jelentősek, vö. uo. 214.

[7] Vö. *Maróti E.:* AntTan 4, 1957, 33 (= Acta Ant. Hung. 4, 1956, 202—203.), ill. AntTan 8, 1961, 180—81 (= Acta Ant. Hung. 9, 1961, 54.), *Háhn I.:* Századok 96, 1962, 296.

[8] Az utóbbi elemzését l. *N. A. Maskin:* Augustus principátusa. (Ford. *Borzsák I.*) Budapest 1953, 103 köv.

[9] *W. L. Westermann:* Sklaverei. PW—RE SupplBd. VI. 961. — Caesar a megelőző és következő hosszú polgárháborús időszak római hadvezérei között egyedülálló következetes magatartást tanúsít a rabszolgákkal kapcsolatban, vö. AntTan 5, 1958, 299.

[10] Appianos, b. c. IV. 29. 30. 44.

[11] Így pl. *W. Drumann:* Geschichte Roms . . . 2. Aufl. von. *P. Groebe* I. 273. *V. Gardthausen:* Augustus und seine Zeit. Lpz. 1891. I. 135. *R. Syme:* The Roman Revolution.[3] Oxford 1956, 190.

[12] I.m. 153 köv. 165. Vö. Appianos fejtegetéseit, b. c. IV. 53—54.

[13] *M. Fuhrmann*, s. v. proscriptio, PW—RE XXIII. 2443., ill. s. v. publicatio, uo. 2448.

[14] b. c. IV. 17—18. *πλούτου διαφέροντος. ἐδέοντο γὰρ ἐς τὸν πόλεμον χρημάτων πολλῶν* . — vö. Cassius Dio XLVII. 16, 2. L. még *Drumann-Groebe*, i.m. I. (265—6.) *Gardthausen*, i.m. I. (132.)

hoz.[15] Figyelemre méltó, hogy a halálraszántak túlnyomó többsége nem is senator, tehát politikus, hanem lovag, tehát üzletember volt. A triumvirek úgy látszik, előre számoltak a közvélemény várható, s nem alaptalan kritikájával. Jellemző, hogy közleményükben bejelentik: nem minden gazdag, vagyonos és tekintélyes embert büntetnek meg (App. b. c. IV. 39.), csak a Caesar halálában részeseket. — Az árverések azonban — érthető okokból — nem jártak a várt anyagi sikerrel (App. IV. 133 köv.), a triumvirek ezért vagyonos özvegyek megadóztatásával kívánták előteremteni a hiányzó pénzt.[16] A vagyon-bevallási kötelezettség megszegésére ismét büntetést, a feljelentőknek — szabadoknak és rabszolgáknak egyaránt — jutalmat tűztek ki.[17]

A proscribáltak legnagyobb része tehát gazdag rabszolgatartó — földbirtokos, üzletember — volt. Bujkálásuk, elfogatásuk körülményei kevésbé ismert személyek esetében is sok esetben engednek vidéki földbirtokokra következtetni.[18]

A rabszolgatartók nem ok nélkül rettegtek rabszolgáiktól, libertinusaiktól (App. IV. 51.), mert ezek többnyire készek voltak, hogy gazdájuk élete árán elnyerjék szabadságukat s a pénzjutalmat.[19] Forrásaink, elsősorban Appianos, egy sor olyan esetet ismertetnek, mikor rabszolgák elárulták gazdájuk búvóhelyét,[20] vagy éppen maguk fogták el s szolgáltatták ki gazdájukat.[21] Tekintetbe véve a proscribáltak számát, az ilyen esetek gyakorisága és jelentősége mégsem lehetett különösen nagy. A proscribáltak többi rabszolgája számára azonban mindenesetre megnyílt a lehetőség arra, hogy szökés útján kísérelje meg visszaszerezni szabadságát. Ezt a lehetőséget nyilvánvalóan megkönnyítette az eluralkodó általános rettegés, melynek következtében sokan elrejtőzve várták a biztos, sorsukat eldöntő híreket. A rabszolgák szökése aligha ment végbe minden esetben erőszak alkalmazása nélkül.[22] — A triumvirek eljárásával kapcsolatban is el lehet mondani ebben az összefüggésben, amit Appianos a kapzsi feljelentőkről írt: a pillanatnyi haszon eltereli figyelmüket az általános romlásról.[23]

A rabszolgák részt vettek a városi zavargásokban is. A proscriptiók idején a katonák — fontosságuk tudatában — követelődznek, önkényeskednek a gazdagokkal szemben.[24] Egyéb erőszakoskodások között megölnek olyanokat is, akiket a triumvirek nem jelöltek ki erre, „ártatlan" tulajdonosok házait fosztogatják. Mindebben rabszolgák is csatlakoznak hozzájuk.[25] Az akciók tehát

[15] L. pl. Appianos IV. 98. 102. 115. 124. 125. Plinius, N. H. XXXVII. 81. XXXIV. 6. Suetonius, Aug. 70. Cassius Dio XLVII. 8, 5.

[16] *Gardthausen*, i.m. I. 140. Syme, i.m. 195.

[17] Appianos IV. 135. 142. 146. — Hasonló eszközökhöz folyamodtak a köztársaság pártiak is. Cassius például Rhodoson összeszedetett minden nemesfém készletet: a rejtegetők feljelentőinek 10% jutalmat, a rabszolgáknak szabadságot ígért, l. Appianos IV. 311.

[18] Pl. Appianos IV. 48. 49. 20§. 111. 123.

[19] Gardthausen, i.m. I. 139.

[20] Appianos IV. 91. 93. 99. 125—27. Cassius Dio XLVII. 10, 2. — Libertinusokra l. Appianos IV. 101. 107. 120.

[21] Appianos IV. 87. — Egy extrém eset: IV. 90.

[22] L. alább 220. o., 39—41. j.

[23] IV. 56. *τὸ κέρδος αὐτοὺς ἀπὸ τῆς συνέσεως τῶν παρόντων κακῶν ἐψυχαγώγει.*

[24] Appianos IV. 147. vö. Cassius Dio XLVII. 14, 3—4. Appianos V. 289.

[25] *οἳ δὲ ἀφ' ἑαυτῶν ἕτερα ἔδρων, κτιννύντες τε τοὺς οὐ προγεγραμμένους καὶ οἰκίας οὐδὲν ὑπαιτίων διαφοροῦντες. — τῶν δὲ θεραπόντων τινάς, οἳ σχήματι στρατιωτῶν συνεξημάρτανον ἐκείνοις.* Appianos IV. 147.—148.

túlnőttek a triumvirek számára is kívánatos kereteken, s különbség nélkül irányultak a vagyonos római rabszolgatartók ellen, akár ellenségei voltak a triumvireknek, akár nem («ártatlanok»). Az állapot sokban emlékeztet a Pseudo-Marius mozgalma idején tapasztaltakra. A helyzet odáig fajult, hogy végül a triumvirek utasítására rendet kellett teremteni. Jellemző, hogy a katonákkal szemben nem mertek fellépni, a fosztogatók közül csak a rabszolgákat fogták el és feszítették keresztre (App. IV. 148.). Rómában ezután sem megnyugtató a közbiztonság, gyakoriak az éjszakai fosztogatások, betörések. A műhelytulajdonosok egy ideig — tiltakozásul — ki sem nyitják üzleteiket (App. V. 73.) Appianos nem alaptalanul hasonlítja a korabeli római helyzetet a lázadás állapotához (*ἐν τοῖς στάσεσιν*, IV. 53.).

A triumvirátus idején napirenden volt a rabszolgák szökése Itáliából Szicíliába. A folyamatnak a proscriptiók által előidézett zűrzavar, általános bizonytalanság adott kedvező indítékot, s a Sextus Pompeiussal folytatott háborúskodás állandósította. Háborúk idején a rabszolgáknak az ellenséghez való tömeges átszökése osztályharcuk gyakran ismétlődő formája az ókorban.[26] Az itáliai rabszolgák már korábban is nagy számban szöktek át egy-egy esetben a közeli szigetre.[27] Kivételesen kedvező helyzetet teremtett most azonban az a tény, hogy Sextus Pompeius 43 késő őszén elfoglalta Szicíliát, s 36-ig szilárdan kézben is tartotta. Sextus Pompeius, akinek emberanyagra volt szüksége, hogy flottáját evezőlegénységgel ellássa és légióit feltöltse, nemcsak szívesen látta táborában a szökevény rabszolgákat, hanem elő is segítette ezek menekülését, átjutását. A rabszolgák egy része vagy proscribált, vagy a triumvirek uralmával elégedetlen gazdájával együtt menekült, túlnyomó többségük azonban gazdájától szökött el.[28] Sex. Pompeius a proscriptiók idején teherszállító-hajókat, csónakokat küld a messinai szorosba a menekülők elé, hadihajói ott cirkálnak Itália déli parjánál, jelt adva a bujkálóknak közelségükről (App. IV. 151.). Pompeius hajói később is olyan otthonosan mozogtak Itália partvidékén, hogy egyszer magát Octavianust is — aki azt hitte, saját flottája közeledik — majdnem elfogták (Suet. Aug. 16,3.). Nemegyszer ki is kötnek, rajtaütnek a partvidék egyes szakaszain, egy alkalommal még lovasságot is partra tesznek (App. V. 239. 244.), sőt támaszpontokat is létesítenek a partvidéken.[29] Ez a helyzet, ezek a kedvező lehetőségek elképzelhetően óriási szívó hatást fejtettek ki a szabadulásra törekvő rabszolgák felé!

A szökések méreteiről fogalmat alkothatunk magunknak már abból a tényből is, hogy Sex. Pompeius bukásakor több mint 30 000 szökevény rabszolga volt található seregében.[30] Jellemző az az ismert adat is, mely szerint a Vesta-testület hivatalos megbízásból könyörgéssel fordult az istenekhez, hogy szüntessék meg ezt a csapást, akadályozzák meg a rabszolgák szökését.[31] E módszer hatékonyságát illetően maguk a triumvirek is aligha táplálhattak különösebb

[26] Így pl. a peloponnésosi háborúk idején, Thukyd. VII. 27, 5. 75, 5. athéni rabszolgák; VIII. 40, 2. chiosi rabszolgák; IV. 41, 3. V. 14, 3. spártai helóták. L. még I. 124, 4. III. 73, 3. V. 23, 3. VII. 26, 2.

[27] Vö. AntTan 8, 1961, 174—75 (= Acta Ant. Hung. 9, 1961, 59—60.).

[28] Vö. *Gardthausen*, i.m. I. 146. L. még alább 30. j. 221—222. o., 57. j.

[29] Vö. Appianos V. 304. Cassius Dio XLVIII. 36, 6.

[30] L. alább 221—222. o., 57. j. — Egyes adatok a rabszolgák szökésére vonatkozóan: Velleius II. 73, 3. Florus II. 18, 1. Appianos IV. 355. V. 307. 314. 596. Orosius VI. 18, 19.

[31] Cassius Dio XLVIII. 19. Vö. Plinius, N. H. XXVIII. 13. Vergilius, Georg. I. 286. L. még alább 228. o., 106. j.

illúziókat. Azonban az adott helyzetben Sex. Pompeius intézkedéseinek ellensúlyozására, a folyamat feltartóztatására jó ideig nem volt mód. Sőt, Octavianus és Antonius különítményei a poscriptiók idején kizárólag a bujkáló, menekülő gazdag proscribáltakra vadásztak, s nem sokat törődtek a fugitivusokkal. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a szökevény rabszolgák Itália-szerte szabadabban mozoghattak, mint a legtekintélyesebb, legvagyonosabb római polgárok. Bizonyság erre, hogy számosan rabszolgának öltözve, a rabszolgák közé vegyülve kísérelték meg — többnyire sikeresen — a menekülést. Néhány jellemző példa: Sulpicia, a Szicíliába menekült Lentulus Cruscellio felesége rabszolganőnek öltözve követi férjét két rabnőjével s két rabszolgájával Rhegiumból Messanába átkelve.[32] Egy bizonyos Verginius is rabszolgaként jut át rabszolgái kíséretében (App. IV. 205.). A proscribált Rheginus szénégetőnek álcázva jut el a tengerpartra stb.[33]

Ebben a helyzetben — s a Sex. Pompeiusszal folytatott hadakozás során is — különösen megnőtt a jelentősége Rhegiumnak, a Szicíliához legközelebb eső délitáliai kikötőnek. A municipium területét a mutinai háborút követően szintén felvették a közé a tizennyolc város közé, melynek földjéből a veteránokat ki akarták elégíteni. Octavianusnak nyilvánvalóan minden oka megvolt, hogy a kulcsfontosságú város támogatását — a közeli Vibóval együtt — megnyerje magának, ezért mentesítette őket a földelkobzás alól.[34]

2. A szökevény rabszolgákat Sex. Pompeius hajóhadában és szárazföldi seregében egyaránt felhasználta.[35] Rabszolgáknak fegyveres harcokban való alkalmazása a polgárháborúk során a köztársaság válságának kifejeződése volt, s egyúttal a válság elmélyítéséhez is hozzájárult. Ezek a rabszolgák érthető elszántsággal küzdöttek, hisz helytállásuktól is függött további sorsuk: a megszerzett szabadság biztosítása, illetve a korábbi helyzetükbe való visszasüllyedés és a várható kemény büntetés. Ezt a körülményt a Mylae melletti tengeri ütközettel kapcsolatban Cassius Dio kifejezetten hangsúlyozza.[36]

A triumvirek republikánus ellenfelei, különböző proscribáltak is felhasználták a rabszolgákat Itáliában, nemegyszer tekintélyes számú csapatokat szerveztek belőlük. Tib. Claudius Nero, a későbbi Tiberius császár apja, a 41. év egyik praetora Perusiából elmenekülve szicíliai átkelése előtt kísérletet tett, hogy szabadságot ígérve a campaniai rabszolgáknak maga mellé állítsa őket.[37]

[32] L. Appianos IV. 165. Valerius Maximus IV. 1, 3. . . . *famulari veste sumpta cum duabus ancillis totidemque servis . . . clandestina fuga pervenit.*

[33] Appianos IV. 167. További példákat l. IV. 166. 222. — Mások is rabszolgának adták ki magukat, vö. IV. 210—13. Volt, aki lenyiratta haját, s mint pedagógus rabszolga tevékenykedett Rómában hosszú időn át, IV. 199. — Volusius aedilis kolduló Isis-papnak álcázta magát s úgy jutott el a városból a menekülést jelentő tengerpartra, IV. 200. Valerius Maximus VII. 3, 8.

[34] Vö. Appianos IV. 362. L. még *Gardthausen*, i.m. I. 190. 283—84. Maga Sex. Pompeius is nyilván nem véletlenül foglalta el először éppen Messanát, az Itáliához legközelebbi, Rhegiummal átellenben fekvő kikötővárost.

[35] *Gardthausen*, i.m. I. 286.

[36] XLIX. 3, 2. *πρός τε τὴν ῥώμην τῶν τοῦ Καίσαρος ἐπιβατῶν ἡ τόλμα αὐτῶν ἀντήκει· αὐτόμολοι γὰρ οἱ πλείους ἐκ τῆς Ἰταλίας ὄντες ἀπονοίᾳ πολλῇ ἐχρῶντο.* Az *αὐτόμολος* -megjelölés Cassius Diónál következetesen a *fugitivus*-okra vonatkozik. XLVIII. 19, 4. a Vesta papnők imájával kapcsolatban az *ἠυτομόλουν, αὐτομολίας* kitételek szerepelnek. XLVIII. 17, 3. az *αὐτομολοῦντας* éppen a politikai menekültekkel szembeállítva szerepel: *τοὺς ἐκπίπτοντας* Még egyértelműbb XLVIII. 36, 3: *αὐτομολήσαντας τῶν δούλων — τοὺς ἐκπέσοντας* szembeállítás. Vö. XLVIII. 36, 5. 45, 7. etc.

[37] Vö. *Gardthausen*, i.m. I. 213. *Drumann-Groebe*, im. I. 301—302. *F. Münzer*, PW—RE III. 2778/nr. 254.

C. Lucilius Hirrus, Cn. Pompeius unokatestvére, 53-ban néptribunus,[38] gazdag földbirtokos, rabszolgáival együtt menekül el Rómából a proscriptiók elől. Rabszolgái élén végigvonul Itálián, útközben több helyen kiszabadítja az ergastulumokból a rabszolgákat, maga köré gyűjti a politikai menekülteket, felfegyverzi bruttiumi birtokain pásztorkodó rabszolgáit.[39] Csapataival Bruttiumban jelentős területeket száll meg, kisebb helységeket is elfoglal, s csak jelentősebb ellene küldött sereg elől húzódik vissza s kel át Szicíliába.[40]

Vetulinus, egy másik proscribált Rhegium környékén szervez csapatokat sorstársaiból, az őket kísérő rabszolgákból és a földosztásra kijelölt municipiumok lakóiból (App. IV. 104—106.). — A leleményes proscribált Apuleius és Arruntius centuriónak öltözve, rabszolgáikat katonának felfegyverezve rontanak ki a városból, mintha ők üldöznének másokat. Útközben szintén kiszabadítják az ergastulumokba zárt rabszolgákat, összegyűjtik a szökevényeket, csapataikat felfegyverzik. Az egyikük Brutusékhoz, a másik Pompeiushoz menekült.[41] Egy Ventidius nevű menekülő ugyancsak centuriónak öltözve jutott át Szicíliába rabszolgái kíséretében (App. IV. 198.).

Itáliából egyre több rabszolga szökött át Szicíliába, ennek következtében Sex. Pompeius hadereje állandóan gyarapodott, hajóhada mind nagyobbszabású akciókra vált képessé.[42] Pompeius a félsziget partvidékét, kikötőit blokád alá véve igyekezett megakadályozni Róma gabonaellátását. Természetesen Szicíliából el sem indultak a szokásos évi szállítmányok. Ily módon már 42 tavaszán élelmezési nehézségek jelentkeztek Rómában, ami elősegítette a fellépő járvány terjedését.[43] — Nem javult a helyzet Itáliában a perusiai háború idején (41 ősze—40 tavasza) sem, annál kevésbé, mert a nagy nehezen előteremtett készletek javát a hadsereg élelmezésére fordították.[44] Átmeneti javulás után tovább romlott a helyzet Octavianus és Antonius brundisiumi megegyezését követően is. Sex. Pompeius, aki miután csalódott abban a reményében, hogy Lepidus helyére beveszik a triumviratusba, meg akarta mutatni az erejét. Megbízásából foglalta el legeredményesebb hajóskapitánya, a libertinus Menodoros[45] a Róma gabonaellátása szempontjából szintén jelentős Sardiniát, valamint Corsicát. Itália partjai körül is egyre szorosabb lett a blokád, s különben is egyre kevesebb kisázsiai vagy afrikai gabonakereskedő vállalkozott a veszélyes útra. Pompeius mind gyakrabban tört be a félsziget partvidékére is.[46] Rómában állandósulnak az élelmezési nehézségek, valóságos éhínség uralkodik.[47] A városban és Itália-szerte egyre romlik a közhangulat, a triumvirekkel — elsősorban

[38] Vö. *Syme*, i.m. 31. *T. R. S. Broughton:* The Magistrates of the Roman Republic. New York 1952. II. 228—29.

[39] Bruttiumi legelőit Varro említi, r. r. II. 1, 2. vö. III. 17, 3. Plinius, N. H. IX. 171.

[40] Appianos IV. 180. (tévesen Hirtiusnak nevezi). L. még *Syme*, i.m. 193—4.

[41] Appianos IV. 195—197. — Az Arruntii gazdag Atina-beli család volt. Többen megmenekültek a proscriptiókból, feltehetően caesarianus kapcsolatok és busás váltságdíj fejében. L. Arruntius ie. 22-ben consul lett. L. *Syme*, i.m. 194.

[42] Vö. Cassius Dio XLVIII. 19, 4. Velleius II. 79, 1.

[43] Vö. Appianos IV. 596. Suetonius, Aug. 16, 1. Orosius VI. 18, 19. — Cassius Dio szerint (XLVIII. 18, 1.) az éhínség és járvány következtében halálesetek is előfordultak.

[44] Appianos IV. 138. Vö. *H. Buchheim:* Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius. Heidelberg 1960, 33.

[45] L. *Maróti E.:* AntTan 6, 1959, 218.

[46] Appianos V. 238. 280. Cassius Dio XLVIII. 30, 4—8. 31, 1.

[47] Appianos V. 280. Cassius Dio XLVIII. 31, 1. Livius, p. 127. Velleius II. 77, 1. Suetonius, Aug. 16. Orosius VI. 18, 19. de vir. illustr. 84, 2. Zonaras X. 22.

Octavianusszal — szembeni elégedetlenség mind hevesebb formában jut kifejezésre. A közvélemény egyre erélyesebben követeli a megegyezést Sex. Pompeiussal.[48]

A Sex. Pompeius környezetében tartózkodó politikai menekültek, a római arisztokraták is szorgalmazták a kiegyezést.[49] Ilyen előzmények után jött létre közvetítő tárgyalások eredményeképpen az ún. puteoli egyezmény (ie. 39-ben). Forrásaink egytől-egyig hangsúlyozzák, hogy a közeledés a római közvélemény nyomására történt meg.[50]

A puteoli szerződés pontjai között jelentős helyet foglalnak el a rabszolgákra vonatkozó megállapodások. Ezek értelmében a Szicíliába menekült, Sex. Pompeius vezetése alatt harcoló rabszolgákat hivatalosan is szabadnak nyilvánították.[51] Ezzel szemben Pompeius kötelezte magát, hogy a jövőben nem fogad magához a szigetre szökevény rabszolgákat.[52] Ezek a mozzanatok önmagukban is mutatják a rabszolgák szerepének fontosságát, jelentőségük elismerését.[53]

A békesség nem volt tartós. A megállapodás csakugyan inkább volt fegyverszünet, mint béke, ahogy Menodoros előre megmondta (App. V. 327.). A szerződő felek kölcsönösen egymást vádolták a békefeltételek megszegésével. Már a szerződéskötést követő év (38) tavaszán újra megkezdődött az ellenségeskedés, Itáliára újabb megpróbáltatások zúdultak.[54] Végül változatos küzdelem után a tarentumi egyezmény[55] alapján Antoniustól kapott 120 hajó és az Agrippa által épített flotta segítségével 38 őszén Octavianus kikényszerítette a szicíliai partraszállást. Legióinak túlereje révén csakhamar az egész sziget a hatalmába került.

Sex. Pompeius elmenekülése után csapatainak nagy része harc nélkül átállt Octavianushoz. Ezeket a katonákat besorozták a triumvir legióiba, köztük a volt rabszolgákat is, akiknek a szabadságát a puteoli egyezmény garantálta. A rabszolgatartó-érdekeket szolgáló megtorlás azonban nem késett soká. Octavianus egy — a Mithridatés ephesosi rendeletére emlékeztető — fogással lépett fel ellenük. A Szicília területén állomásozó egyes csapatok parancsnokaihoz egy meghatározott napon felbontandó levelet küldött. Ezekben utasította őket, hogy a volt rabszolgákat fogják el. Ennek megtörténtével Rómába szállították, majd szétküldték őket Itália különböző részeibe korábbi gazdáikhoz, hogy tetszésük szerint bánjanak velük.[56] Ily módon mintegy harmincezer korábbi rabszolga veszítette el ismét szabadságát.[57] Azt a kb. hatezer rabszolgát, aki-

[48] Appianos V. 281 köv. Cassius Dio XLVIII. 31, 2—5.

[49] Indítékaikra vonatkozóan, helyzetük, állásfoglalásuk alakulására l. *Gardthausen*, i.m. I. 221 köv. *Maróti E.*, uo. 219.

[50] Livius, p. 127. Velleius II. 77, 1. Suetonius, Aug. 16, 1. Cassius Dio XLVIII. 31, 4. 6. 36, 2. 54, 4. Appianos V. 281. 301. L. még *Maróti E.*, uo. 216. *Buchheim*, i.m. 41.

[51] Appianos V. 307. Cassius Dio XLVIII. 36, 3.

[52] Appianos V. 304. Cassius Dio XLVIII. 36, 5.

[53] A szerződés többi pontjára vonatkozóan újabban l. *Maskin*, i.m. 208. *F. Miltner:* Sex. Pompeius Magnus. PW-RE XXI. 2226. *Buchheim*, i.m. 42.

[54] L. *Gardthausen*, i.m. I. 246. *Maróti E.*, uo. 217.

[55] Datálására l. *R. Hanslik:* M. Vipsanius Agrippa. PW—RE. IX A. 1236.

[56] Appianos V. 544—45. Cassius Dio XLIX. 12, 4. — Octavianus a maga későbbi megfogalmazásában ezúttal is az állam ellenségeinek nyilvánítja a maga ellenfeleit (*qui . . . contra rem publicam arma ceperant*, RGDA 25.), akárcsak pl. Q. Salvidienus Rufus esetében (Cassius Dio XLVIII. 33, 3.). L. még a rhososi Seleukos kiváltságlevelét, II. 12—18. (Római történeti chresthomathia. Szerk. *Borzsák I.* Budapest 1963, 185.); vö. *Syme*, i.m. 236., 2. j.

[57] RGDA 25. További adatokat l. *E. Diehl* szövegkiadásában. 6. Aufl. Berlin 1935, 34. p.

nek se volt gazdája, se annak örököse nem jelentkezett, kivégezték.[58] Egyidejűleg a szicíliai birtokosok is visszakapták szökevény rabszolgáikat, akik Sex. Pompeius seregében harcoltak.[59]

A volt rabszolgák elfogására irányuló akció azonban nem volt zökkenésmentes, és nem is járhatott maradéktalan sikerrel. Az eset kapcsán zavargásokra került sor a szigeten,[60] s a következmények alapján feltehetően az üldözöttek egy részének sikerült a hegyek közé menekülnie. Itt bandákba verődve, esetleg rablókhoz csatlakozva kísérelték meg biztosítani szabadságukat. A helyzet némileg hasonló lehetett ahhoz, amikor Kisázsiában Sulla érvénytelenítette Mithridatésnek a rabszolgák felszabadításáról hozott rendelkezését.[61] Mindenesetre a sziget területén — és Bruttiumban — jelentős katonai egységeket kellett foglalkoztatni, őrállomások egész hálózatát felállítani, míg több mint egy év leforgása alatt sikerült viszonylagos rendet teremteni.[62]

Hasonló volt a helyzet Itáliában[63] is: Azok a rabszolgák, akiknek nem sikerült átjutniuk Szicíliába, a hegyek közé menekültek, más kiút nem maradt számukra. Ezt a megoldást választották korábban Spartacus életben maradt társai is a vezér halála után.[64] A rómaiak rablónak nyilvánították a szökevény rabszolgákat s általában mindenkit, aki erőszakkal megkísérelte, hogy könnyítsen helyzetén a fennálló társadalmi rend kereteinek megsértésével.[65] Ebben az értelemben helytálló az a megállapítás, hogy a rabszolgaság és a rablóvilág[66] (Räuberwesen) kölcsönösen feltételezik egymást, a rabszolgatartásra alapozott társadalomban a fegyveres bandákba tömörülés a szabadságra törekvés egyik megnyilvánulási formája.[67] Az ismert nagyobb rabszolgafelkelések kiindulása is kisebb csoportok szervezkedése, akciója volt, s csak a kedvező külső körülmények hatására bontakoztak ki. Tudták azt a rabszolgatartók is, ezért tekintettek veszélyesnek minden hasonló kezdeményezést. A háborús nehézségek átmenetileg mindig meggyengítették az államhatalom elnyomó szervezetét, elősegítették a rabszolgák szökését. Az uralkodó osztály felfogását tükröző források tendenciózus szóhasználata mellett igen nehéz kielemezni az adatokból a rabszolgák mindenkori szerepét. Azonban a római rabszolgatartás kibontakozása óta sorozatosan találkozunk esetekkel amelyek a rabszolgák ilyen irányú aktivitásának megélénküléséről tanúskodnak. Így a második pún háborút követő

[58] Cassius Dio XLIX. 12, 5, Appianos V. 545. Orosius VI. 18, 33. Számot csak az utóbbi szerző említ. A jelentős hányad maga is arra mutat, hogy a proscriptiók során számos rabszolgatartó vesztette életét, illetőleg a *fugitivi* tekintélyes része korábban feitehetőleg proscribáltak tulajdona lehetett.

[59] Appianos V. 545. Ez igazolja a lib. de vir. illustr. szerzőjének közlését: . . . *Siciliam petit* [*sc. Sex. Pompeius*], *ubi ruptis ergastulis mare obsedit* (84, 1.). — A szicíliai rabszolgatartók hangulatának megváltozására Sex. Pompeius rovására l. *Ad. Holm:* Geschichte Siziliens im Alterthum III. (Lpz. 1898) 461. — Vö. Strabo II. p. 272.

[60] Appianos V. 547. L. még *Gardthausen*, i.m. I. 268 köv.

[61] Vö. Appianos, Mithr. 48. 58., l. még 55. 61. 62.

[62] Vö. *Gardthausen*, i.m. I. 289. II. 147. o. 27. j.

[63] Továbbá Szardinia szigetén, Varro r. r. I. 16, 2., sőt magában Rómában is, Suetonius, Aug. 32, 1. Appianos V. 547.

[64] Vö. AntTan 8, 1961, 170 (= Acta Ant. Hung. 9, 1961, 53.).

[65] Vö. Ulp. Dig. L. 16, 118. Pomp. Dig. XLIX. 15, 24. Livius 38, 54, 4.

[66] Hasonlóképpen a kalózkodás, emberrablás, vö. *С. Н. Ковалев:* История Рима. 1948, 320. L. még AntTan 4, 1957, 37—38 (= Acta Ant. Hung. 4, 1956, 208.), továbbá l. uo. 9, 1962, 2 köv.

[67] *Vogt*, i.m. 45. 47.

időkben Dél-Itáliában,[68] Szicíliában a nagy felkeléseket megelőzően,[69] a Sulla és Marius polgárháborúja utáni években Itáliában,[70] továbbá Spartacus bukását követően. A rabszolgák csatlakozása még csak súlyosbította a proscriptiók idején a közbiztonság amúgy is aggasztó helyzetét (vö.: App. IV. 120, 130.).

A rabszolgák tömeges szökése a proscriptiók és a Sex. Pompeiusszal folytatott ellenségeskedés idején jelentősen hozzájárult az itáliai mezőgazdaság helyzetének leromlásához. Ne felejtsük el, hogy a háború céljaira, flottaszolgálatra Octavianus is mintegy húszezer rabszolgát rekviráltatott az itáliai földbirtokosoktól.[71] A rabszolgák tízezreinek kiesése a termelőmunkából feltétlenül érzékenyen éreztette hatását Itália amúgy is leromlott mezőgazdaságában.[72] Jellemző a helyzetre Cassius Dio közlése, miszerint sok gazdának vásárolnia kellett rabszolgát, mert nem tudta teljesíteni a vagyoni helyzetének megfelelően rárótt kötelezettséget.[73] Ne felejtsük el azt sem, hogy ezekben az években több mint 20 legio állt fegyverben Octavianus vezetése alatt: ezek ellátása lényegében ugyancsak Itália mezőgazdaságára hárult.

Az általános helyzetre jellemző, hogy milyen várakozásaik remélt teljesülése miatt fogadta — kissé korai — örömujjongással a római-itáliai közvélemény a puteoli békekötés hírét: megszűntek a belső bajok, fiaik katonának hurcolása, a beszállásolt katonák önkényeskedése, a rabszolgák szökdösése, a földek pusztítása, a földművelés elhanyagolása[74] és mindenek felett az éhezés, ami a legsúlyosabb megpróbáltatást okozta.[75] A triumvirátus évei során Róma és Itália népének végtelenül sok szenvedést kellett elviselnie, súlyos áldozatokat kellett vállalnia. Ezek miatt töménytelen keserűség, indulat gyülemlett fel az emberekben a triumvirek, elsősorban Octavianus ellen. A győzelem után természetesen lényegesen változott a helyzet és a közhangulat is. Egycsapásra azonban nem oldódott meg minden nehézség.[76] A győztesnek annál is inkább érdekében állt, hogy élénk propaganda-tevékenység révén ellenfeleire hárítsa a felelősséget az elszenvedett sérelmekért, szenvedésekért s a nehéz időknek még az emlékét is feledtesse. Ez a helyzet, ez a törekvés lényeges intítékul szolgált Vergilius Georgica c. művének megszületéséhez.

3. Octavianus a Sex. Pompeiusszal folytatott hadakozást mint a kalózok és szökevény rabszolgák elleni küzdelmet igyekezett feltüntetni.[77] Ez a beállítás rögződött meg a római történetírói hagyományban és általában a császárkori irodalomban Octavianus köre propagandájának hatására.[78] Számunkra a

[68] Vö. *F. Geraci:* Un «grave misfatto» avvenuto in «silva Sila» nell'anno 168 a. C. ed il processo celebratosi in Roma. Reggio Calabria 1960.

[69] Vö. AntTan 8, 1961, 168 (= Acta Ant. Hung. 9, 1961, 50.).

[70] Cicero, p. Tull. 8—9. Vö. *F. Münzer:* M. Licinius Lucullus. PW-RE XIII. 416./nr. 109.

[71] Suetonius, Aug. 16, 1. Cassius Dio XLVII. 17, 4. XLVIII. 49, 1.

[72] Asinius Pollio már egy 43 május—június táján Cicerónak írt levelében 'vastitas Italiae'-t emleget, Cicero, ad fam. X. 33, 1.

[73] XLVII. 17, 4. *πρὸς γὰρ αὖ τοῖς ἄλλοις ἔς τε τὸ ναυτικὸν οἰκέτας, εἰ καὶ μὴ εἶχόν τινες, ὠνούμενοί γε ἐδίδοσαν.*

[74] Vö. Vergilius, Georg. I. 506—7. L. még alább 226. o., 96. j.

[75] Appianos V. 314. *πολέμου τε ἀπαλλαγέντες ἐπιχωρίου καὶ ξεναγήσεως νἱῶν καὶ φρουρῶν ὕβρεως καὶ θεραπόντων αὐτομολίας καὶ λεηλασίας πεδίων καὶ γεωργίας ἀργίας, ὑπὲρ ἅπαντα δὲ τοῦ λιμοῦ, πιέσαντος αὐτοὺς ἐς ἔσχατον.*

[76] Vö. *M. A. Levi:* Il tempo di Augusto. Firenze 1951, 97.

[77] Az alábbiakra l. AntTan 6, 1959, 213 köv.

[78] A jelenségnek a magyarázatát nem ismeri fel *Westermann*, mikor a tényt magát regisztrálja, l. PW-RE SupplBd. VI. 996., ill. The Slave Systems of the Greek and Roman Antiquity, Philadelphia 1953, 67.

későbbi princeps végrendeletben hagyományozott, feliraton fennmaradt saját tömör megfogalmazása ismeretes.[79] Terjedelmes önéletírásból csak néhány rövid töredék maradt fenn. A mű hatása, a szerző álláspontjának érvényesülése ennek ellenére is több császárkori történetírónál kimutatható, elsősorban, az éppen Sex. Pompeius megítélésében végletesen tendenciózus, Velleius Paterculus esetében.[80] Egyes kortársaknak csaknem az eseményekkel egyidejű megfogalmazása, pl. Horatius két epodusa,[81] arra enged következtetni, hogy a propaganda az eseményekkel egy időben is folyt, továbbá, hogy a történteknek Octavianus intencióinak megfelelő átértékelése szélesebb összefüggésben, nyomatékos és aktuális formában ment végbe s került a közvélemény nyilvánossága elé. S a körülmények elemzése alapján azt is megközelíthetőnek véljük, hogy ez milyen alkalommal történt meg. — A szicíliai győzelem után Octavianust és Agrippát a nép diadalmenetben kísérte Rómába (36. nov. 13-án). Octavianus másnap először a senatus, majd az összegyűlt nép előtt felolvasta jelentését addigi triumviri tevékenységéről, majd meghirdette a béke és nyugalom visszatérését, a polgárháború befejezését.[82] Ezt a bejelentést a senatus határozata alapján megörökítették: a forumon felállították Octavianus aranyozott szobrát egy *columna rostrata*-n ezzel a felirattal: „a békének hosszú idő után szárazon és vizen való helyreállítása alkalmából".[83] A szobor képe szerepelt Octavianus egy sorozat ezüstpénzén is.[84] A békenyilatkozat és a vele kapcsolatos mozzanatok, bár elhamarkodottak voltak, minden esetre programma-

[79] *Mare pacavi a praedonibus. eo bello servorum qui fugerant a dominis suis* ... A görög parafrázis röviditett szövegezést ad: *Θάλασσαν πειρατευομένην ὑπὸ ἀποστατῶν δούλων εἰρήνευσα·* RGDA 25. — *Siciliam et Sardiniam occupatas belli servili reciperavi.* uo. 27. — Vö. Strabo V. 4, 4. (p. 243.) Lucanus, Phars. VI. 422. «*Siculus pirata*».

[80] L. 73, 1. «*libertorum suorum libertus servorumque servus*», vö. 73, 3., ill. *F. Altheim:* Römische Geschichte II. Berlin 1956, 101 köv. (Slg. Göschen 677.)

[81] 4, 17—19. ... *tot ora navium gravi*
rostrata duci pondere
contra latrones atque servilem manum ...

9, 7—10. *Ut nuper, actus cum freto Neptunius*
dux fugit ustis navibus,
minatus urbi vincla, quae detraxerat
servis amicus perfidis.

[82] Appianos V. 540. *κατήγγελλέ τε εἰρήνην καὶ εὐθυμίαν, ἐς τέλος τῶν ἐμφυλίων ἀνῃρημένων* vö. Cassius Dio XLIX. 45, 3.

[83] „*τὴν εἰρήνην ἑστασιασμένην ἐκ πολλοῦ συνέστησε κατά τε γῆν καὶ θάλασσαν*". Appianos V. 542. vö. Velleius II. 82, 1.

[84] L. *H. Cohen:* Description historique des monnaies ... I. Paris 1880, p. 82, nr. 124. — *J. Liegle* (Münzprägung Octavians. Jahrb. d. deutsch. arch. Inst. 56, 1941, 106.) az actiumi győzelemmel hozza kapcsolatba a pénzt, hivatkozva Gardthausenre. *Gardthausen* azonban, aki művében — I. 281. — reprodukálja is az érmet, kifejezetten a Sex. Pompeius elleni győzelem után felállított szobor képének jelöli meg — I. 285. — az ábrázolást. Ez természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az újabb tengeri győzelem után megismételték az első sorozat kibocsájtását. A pénznek propaganda eszközként való felhasználására ebből az időből jellemző pl. a Diana + *tropaeum* ábrázolással ellátott sorozat (Liegle, 202—3.), az Artemis Phakelitis szentélye közelében kivívott Naulochos-i diadal emlékére (vö. Gardthausen, I. 285—6.). Így Octavianus a Sex. Pompeius elleni győzelmét Diana, az actiumit Apollo pártfogásának is tulajdonította, hasonló okból. A két véletlen mozzanatból adódó lehetőség is hozzájárult az isteni testvérpár nyomatékos kultuszához Augustus programjában, amint az megfigyelhető templomépítkezéséből, a százados ünnep megrendezésének egyes vonatkozásaiból, az irodalomból, elsősorban Horatius műveiből.

tikus jelentőségűnek tekinthetők;[85] Octavianus súlyt is helyezett elhangzott nyilatkozatainak hiteles rögzítésére, terjesztésére: beszéde sokszorosított szövegét a tömegben nagy példányszámban osztogatták (App. V. 539.). Ezekben a napokban, talán már ebben a beszédben kifejezésre juttatta készségét a köztársaság visszaállítására vonatkozóan (uo. V. 548.). A békeprogram mellett itt találkozunk tehát első ízben a principatus későbbi demagógiájának egy másik fontos tényezőjével is. — Közvetlenül a beszéddel kapcsolatban említi azonban Appianos a szökevény rabszolgák letartóztatására vonatkozó rendelkezés kiadását (V. 544.). Valamilyen formában szerepelnie kellett a kérdésnek a beszédben, s a büntető akció — ami magában is a tekintélyes rabszolgatartók bizalmának megnyerését szolgálta — az elhangzottak igazolására is hivatva volt. S elképzelhetetlen, hogy a befejezett háború értékelése kapcsán ne hangzott volna el ismét Sex. Pompeius rovására a kalózkodás vádja, hiszen a puteoli egyezmény semmibevételét Octavianus már annak idején elsősorban ezzel indokolta,[86] a rabszolgák további befogadásának vádja mellett (Dio XLVIII. 45, 7.).

Tagadhatatlan, hogy Sex. Pompeius táborában jelentős szerepe volt libertinus flottaparancsnokainak, akik korábban kalózok voltak, s tény, hogy hajóhadának a tevékenysége nem sokban különbözött a kalózokétól.[87] A kérdés mégis kényes, s a propaganda buzgolkodása, bár indokolt, meglehetősen fonák volt. Ugyanis az ilyesféle kétes elemeknek a szolgálatait maga Octavianus sem vetette meg.[88] Így pl. Menodoros két ízben is átállt hozzá, első ízben átadta neki Sardiniát, Corsicát, továbbá 60 hajót és három legiót. Octavianus ezekért az érdemeiért lovagi gyűrűvel, személyes meghívásával tüntette ki, legátusként egy jelentős flottarészleg vezetésével bízta meg.[89] Jellemző, hogy Messala először vonakodott, hogy elfogadja Menodoros ajánlatának továbbítását, mint szégyenletes dolgot (ὡς ἐπὶ αἰσχρῷ, App. V. 425.). Octavianus azonban még a Sex. Pompeius feletti győzelem után is elfogadja egy másik tehetséges flottaparancsnokának, a libertinus Apollophanésnek, az egykori kalóznak a felajánlkozását (Dio XLIX 4.). Hasonlóan kétes múltú személy Octavianus saját kedvenc libertinus hajósvezére, Helenos is.[90]

Nem kevésbé visszás dolog volt Octavianus részéről a rabszolgák felhasználásának a felhánytorgatása,[91] hiszen maga is flottaszolgálatra kényszerített 20 000, ebből az alkalomból felszabadított rabszolgát.[92] Míg viszont a Sex. Pompeiushoz menekült rabszolgákat visszaküldte gazdáiknak, a maga céljaira igénybevett rabszolgákkal kapcsolatban nem értesülünk ilyesmiről. Nyilván-

[85] Így értékeli már *Syme*, i.m. 234.

[86] Appianos V. 329. 341. — Vö. *Buchheim*, i.m. 43—44. *P. Sattler:* Augustus und der Senat. Göttingen 1960, 16.

[87] Vö. AntTan 6, 1959, 215 köv.

[88] Vö. Syme, im. 201. 236. *M. Hadas:* Sextus Pompey. New York 1930 (Diss. Columbia Univ.) 82

[89] L. Appianos V. 330 köv. Cassius Dio XLVII. 45, 5 köv. Suetonius, Aug. 74. Orosius VI. 18, 21. Zonaras X. 23. — Vö. *Gardthausen*, im. I. 246. *F. Miltner*, PW-RE XXI. 2229.

[90] Nem kevésbé a később előtérbe kerülő rhososi Seleukos is vö. *Syme*, i.m. 201. 236. még föntebb 221. o., 56. j..

[91] *Westermann* példái (PW-RE SupplBd. VI. 961), amiket a rabszolgák felszabadítására és katonaként való felhasználására említ a második triumvirátus idejére vonatkozóan, nem a legszerencsésebbek.

[92] Vö. föntebb 223. o., 71. j.

valóan nem is történt ez meg, hanem megtartotta, s továbbra is felhasználta őket, pl. Actiumnál. Ennél is csekélyebb különbség Sex. Pompeius eljárásához képest azonban az, hogy még a Menodoros másodszori átállásakor is felszabadította annak evezőslegénységét.[93]

A rabszolgákkal szemben alkalmazott megtorlás alapján igazolva láthatták Octavianus iránti bizalmukat a vagyonos itáliai rabszolgatartók, nem utolsósorban azok, akik a puteoli egyezmény megkötése után sietve megragadták az amnesztia nyújtotta hazatérési lehetőséget. A kereskedelmi forgalom, a hajózás zavartalanságának helyreállítása jótékonyan befolyásolta a kereskedők és üzletemberek hangulatát.[94] S nyilvánvaló, hogy Octavianus népszerűsége Rómában a lakosság körében minden egyes beérkező élelmiszerszállítmánnyal nőtt.

A céltudatos propaganda, az ideológia eszközeinek felhasználása azonban kívánatosnak látszott a továbbiakban is, hiszen az egyeduralomra törekvő Octavianus egységes közvéleményt kívánt kialakítani Antoniusszal szemben.

A veteránok javára lebonyolított földosztás és a perusiai háború Itáliaszerte népszerűtlen eseményei során már jó szolgálatokat tett Octavianus ügyének a fiatal Vergilius. Octavianus nem maradt hálátlan, és Maecenas bizalma nem alaptalanul fordult ismét a költő felé. — Már régen felvetődött az a gondolat, hogy a Georgica megírásához a korabeli mezőgazdaság hanyatlása adta az indítékot.[95] Valójában ennél többről van szó.

Az itáliai mezőgazdaság állapotáról adott jellemzése ugyan összhangban van Appianos megfogalmazásával:

> . . . *non ullus aratro*
> *dignus honos ; squalent abductis arva colonis* (I. 506—7).

Appianos is említi a földek pusztulását, a földművelés hanyatlását, a parasztok katonának hurcolását.[96] A bajok végső forrása mindkét szerzőnél egy: a háború. A hasonlóan jellemzett helyzet kialakulásának az indokolása azonban már ellentétes a két szerzőnél. Az itáliai közvélemény a bajokért — Appianos közlése szerint, s valóban — Octavianus és Sex. Pompeius viszálykodását, Octavianus békétlenkedését, szerződésszegését kárhoztatta.[97] Vergilius mindent a Caesar meggyilkolását követő kaotikus állapotokra, egy meglehetősen homályosan

[93] Cassius Dio XLIX. 1, 5.

[94] A fentiekre l. AntTan 6, 1959, 219—20.

[95] L. *A. Forbiger* jegyzetét a Georg. I. 507. sorához (P. Virgilii Maronis Opera I. Lipsiae 1852, I. 278.). Vö. újabban *J. P. Brisson* (Virgile et la rationalisme de Lucrèce dans les Géorgiques. Soz. ökon. Verhältnisse . . . im Klass. Altertum. Brl. 1961, 71.) általánosságban utal a 38—36 közötti kaotikus itáliai helyzetre, Sex. Pompeius támadásaira, az éhínségre a Georg. I. 505 sköv. soraiban festett sötét képpel kapcsolatban. — *Trencsényi-Waldapfel I.* szintén a polgárháború idején hanyatló mezőgazdaság népszerűsítésében látja a mű célzatát (Az Aeneis és költője. Bevezető tanulmány az Aeneis magyar nyelvű kiadásához. Budapest 1962, VI.). *K. Büchner* (P. Vergilius Maro. PW-RE VIII A. 1265) elismeri, hogy a mű lényegének felismerése terén kevés történt — de a válasszal maga is adós marad. Az a négy szempont pedig, melyet (1266) a vizsgálat céljaira kijelöl, eleve nem sok újat ígér.

[96] L. föntebb 223. o., 74. j. — Különben Vergilius már a IV. eclogában (32—33.) is megjelöl hasonló korabeli nehézségeket.

[97] Vö. Appianos V. 341., továbbá V. 280 sköv., vö. Cassius Dio XLVIII. 43.

megrajzolt háborús körképre vezet vissza.[98] Az egyetlen megmentőt Octavianusban látja; tőle várja a felfordult világ rendbehozását:

Hunc saltem everso iuvenem succurere saeclo
ne prohibete!

— kéri az istenektől (I. 500—501.) Néhány sorral előbb az *impia saecla* megjelölést használja a Caesar-gyilkos korszakra. Az *impia* jelző használata és az egész szövegösszefüggés a triumvirek, s elsősorban az ifjú Caesar jelszavai felé tereli az olvasó gondolatmenetét: A triumvirek indokolták a proscriptiókat Caesar gyilkosainak hálátlanságával, s az őket kötelező pietasszal . . .[99]

Ha a költő Octavianustól várja az égető problémák megoldását, akkor úgy kell bemutatnia, mint aki éppen ezeket a gondokat a szívén viseli. A segítségül hívott hős első megjelenítésének tehát szükségképpen vallania kell a szerző indítékairól, az őt megszólalásra késztető bajokról is.

A költemény invocatiója a földművelés védőistenségeihez folyamodik, először külön-külön, majd együttesen *(dique deaeque omnes, studium quibus arva tueri etc.*, v. 21.).[100] Végül Octavianus Caesarhoz fordul, s leendő istensége földi szféráiként három területet jelöl meg: a városok oltalmazása *(urbis invisere)* részletesebben szól a földművelésre való gondviselésről:

[98] I. 464 köv. — A kutatók sokat fáradoztak az egyes homályos kitételek, nehezen összeegyeztethető megjelölések pontos vonatkoztatásán. Ez a fáradság érthetően nem vezetett megnyugtató eredményre, hiszen Vergiliusnak nem célja, hogy egyértelműen nevén nevezze a dolgokat; akkor ugyanis kiderülne, hogy maga Octavianus is egyik előidézője az áldatlan helyzetnek. Vö. *H. D. Meyer:* Die Aussenpolitik des Augustus und die Augusteische Dichtung. Köln 1961, 18—25. Az ih. említett események kronológiai problémáira l. *P. van de Woestyne:* Notes sur la chronologie des Géorgiques de Virgile. Rev. Belg. Phil. et Hist. 10, 1931, 43. 51 köv.

[99] Vö. Appianos IV. 8—10§. — A *pietas*-fogalommal folytatott propagandára l. Maskin, i.m. 184—5. 194. — Sex. Pompeius is hangsúlyozza a maga *pietas*-át, *pius* voltát pénzein, l. *E. Babelon:* Description hist. et chron. des monnaies de la républ. romaine II. 1886, 348—55. *Holm*, im. III. 462—3. *G. G. Belloni:* Le Monete Romane dell'Età Repubblicana. Milano 1960, p. 273—4./nr. 227—4. 1123. Tav. 57/nr. 2271—4. — Jellemző Vergilius állásfoglalásának alakulására, hogy a Georgicában általában a maga kora, nemzedéke *(impia saecla*, vö. IV. ecl. 13. Horatius, epod. 16, 9. *impia aetas*, 7, 1.), ill. a hadisten, a háború megszemélyesítője *(Mars impius* I. 511.) kapja az elmarasztaló jelzőt; az I. eclogában még szókimondóbban a földfoglaló katonát *(impius miles*, 70. sor) bélyegezte meg. Következetesebben fejezi ki a földosztás áldozatainak tiltakozását az ismeretlen szerzőtől származó «Dirae» c. költemény, l. 8—9. *impia facta (furta?)*, 31. *militis impia dextera*, 45. *pertica impia*, etc. — Lényeges indíttatást kapott Vergilius a *pius Aeneas* alakjának megformálásához is Octavianus első triumviri pénzeitől, melyeken az Anchisest és a palladiumot vivő Aeneas szerepelt. Végső forrás — mint annyiszor Octavianus Augustus eszméi esetében — ezúttal is Iulius Caesar volt, aki szintén veretett már ilyen ábrázolású pénzt, elsősorban még a *gens Iulia* isteni eredetének propagálására. A hangsúly Octavianusnál a *pietas* kifejezése irányában tolódott el. A Caesar-féle pénzeket l. *Belloni*, i.m. p. 220/nr. 1975—1988, ill. Tav. 56/nr. 1975, 1982—3, 1985—6. — Ovidius (Her. VII.) ellenzéki beállítottságú Aeneas-képéhez l. Horváth I. K.: *Impius Aeneas.* Acta Ant. Hung. 6, 1958, 385—93.

[100] *G. Wissowa:* Das Proömium von Vergils Georgica. Herm. 52, 1917, 92 köv., kül. 100 szerint a megjelölés nem általában a mezőgazdaságot pártfogoló istenekre vonatkozó generális invocatio — mint már Servius értelmezte —, hanem az előzőleg felsorolt 12 (? *Fauni—Dryadesque)* istenalak összegezése. A formulázás *(dique deaeque)* azonban nem olyan példanélküli Vergiliusnál, hogy az érvelés erősítését szolgálhatná vö. az alakiag megfelelő *terrasque tractusque maris* kifejezést, Georg. IV. 222 = Ecl. IV. 51. — Wisowa meglehetősen erőltetett okfejtéssel, önkényesen alkalmazott példák alapján Caesar

. . . terrarumque velis curam, et te maximus orbis
auctorem frugum tempestatumque potentem
accipiat etc. (V. 26—28).

Végül mint a hajósok védelmezőjét említi:

an deut immensi venias maris ac tua nautae
numina sola colant, tibi serviat ultima Thule[101]
teque sibi generum Tethys emat omnibus undis (V. 29—31.)

Ez az utóbbi fordulat mezőgazdasággal foglalkozó munka élén első látásra meglepő. Nem kevésbé szembeötlő az a sokoldalú, lépten-nyomon megnyilvánuló érdeklődés, amit Vergilius a hajózással kapcsolatos kérdések iránt tanúsít.[102] Ne felejtsük el azonban, hogy ez volt az első két feladat — a földművelés[103] és hajózás helyzete —, amit Octavianusnak meg kellett oldania abban az időben, amikor Vergilius a művét írni kezdte. S ezért, a békének szárazon-vizen való helyreállításáért ünnepelte a senatus által megszavazott aranyszobor talapzatának felirata is. Csak ebben a helyzetben, a Sex. Pompeius blokádja által okozott élelmiszer-, elsősorban gabonahiány közepette érthető az az aránytalanul nagy terjedelem és érdeklődés, amit Vergilius a gabonatermesztésnek szentel. Hisz különben, normális körülmények között ez nem ekkor, hanem már Cato korában is anakronizmus lett volna.[104] Nem csoda, hogy a Georgicának éppen mint tankölteménynek nem volt különös tekintélye.[105] Már Seneca nem is tekintette annak: «*nec agricolas docere voluit. . .*» (*epist.* 86, 15.). — Ugyancsak anachronisztikus és irreális Vergilius szakszerű utasításainak a koncepciója, az itáliai mezőgazdaság állapotának bemutatása is, mikor kizárólag a kisparaszti birtokra van tekintettel. A rabszolgákról, a mezőgazdaságban való felhasználásukról nem beszél. Maskin (i. m. 218.) szerint «valószínűleg a rabszolgáknak a polgárháborúban játszott szerepe késztette a költőt arra, hogy még az említésüktől is tartózkodjék.» — Ez a felfogás teljesen indokolt, hiszen Vergilius általában kerüli a kényes kérdéseket. Egy odavetett célzás azonban utal az emlékezetes, sokakat érzékenyen érintő problémára, a rabszolgák szökésére: *nona fugae melior.*[106]

Octavianust egy hellenisztikus formula analógiájára mint tizenharmadik istent fogja fel. Az érvelésben szereplő felirat említi pl. a múzsákat: W. ezzel kilenc alakot adottnak vesz, elfelejtkezve arról, hogy így eleve elvész az a követelmény, hogy 6—6 hím-, ill. nőnemű alak szerepeljen. W. érvelésével szemben l. már *K. Witte:* Phil. Woch. 46, 1426, 507—11; l. legutóbb *K. Büchner* megjegyzéseit, PW-RE VIII A. 1268.

[101] A római imperializmus álláspontjának érvényesülésére a Georgicában s az Octavianusszal szembeni külpolitikai várakozásokra vonatkozóan l. *H. D. Meyer*, i.m. 20 sköv.

[102] L. pl. I. 204—7. 255. 302—4. 360 sköv. 372—3. 436—7. II. 41. 67—8. 158 sköv. 442—5. 451—2. 503.

[103] Ebbe az összefüggésbe illeszkedhet a Tib. Sempronius Longus monetarius által kibocsájtott sorozat is, melyen a katonai jelvények és fegyverek mellett szerepel a sarló és eke is. A sorozat az általános felfogás szerint (vö. *Maskin*, i.m. 216.) a veteránтelepítéssel kapcsolatos. Az említett összefüggésben felfogható ez a békés földművelő munka propagálásaként, mint olyan foglalatosság, amit Octavianus a szívén visel.

[104] Vö. *Maróti E.*, Acta Ant. Hung. 11, 1963, 222 sköv. — Különben Vergilius maga is hangoztatja, hogy archaizál, vö. I. 176 *veterum praecepta.*

[105] Vö. *E. Bruck:* Die Komposition von Vergils Georgica. Herm. 64, 1929, 279 sköv. *K. Büchner*, uo. 1265.

[106] I. 286. A sort már Servius is a *servus aufugiens*-re vonatkoztatta. A magyarázatot *Forbiger* adja meg: holdtöltekor a menekülő rabszolga jobban tud tájékozódni.

Vergilius hosszú ideig, — a hagyomány szerint és valóban — legalább 7 éven át fogalmazta, csiszolgatta művét.[107] Közben változott a politikai helyzet, s ennek megfelelően áttevődött a mondanivaló hangsúlya. A második könyv, s egyben az egész mű legszebb gyöngyszeme az ún. *laus Italiae*[108] a korabeli nagy alkotások között kiemelt *portus Iulius*-nak[109] említésével még a Sex. Pompeius elleni harc egyik fordulópontját idézi. Az egész excursus célzata, éle azonban — Itália ősi nemes egyszerűsége és az egzotikus kelet szembeállítása — már Antonius és Cleopatra ellen irányul.[110] Az ellentét klasszikus megfogalmazása az Aeneisben olvasható.[111] A keletről győzelmesen hazatérő Octavianus azonban már a Georgicában is elégedetten szemlélhette propagandája győzelmét, eszméi diadalát.

[107] Vö. *P. van de Woestyne*, ih. 46 sköv. *K. Büchner*, uo. 1319.

[108] II. 136 sköv. Vö. Servius a sorhoz: *iam incipit laus Italiae.*

[109] Alapvető *Gardthausen*, i.m. I. 256. sköv. II. 131 sköv.; legutóbb l. *K. Scherling:* Portus Iulius. PW-RE XXI. 408.

[110] A történeti hagyomány idővel korábbi mozzanatokat is ennek a szembeállításnak aspektusából mutat be, vö. Zonaras X. 22 D. a brundisiumi lakoma rendezésének külsőségeiről: Octavianus *ῥωμαϊκῶς τε καὶ στρατιωτικῶς,* Antonius *ἀσιανῶς τε καὶ αἰγυπτίως.*

[111] Aen. VIII. 675 sköv. Vö. Propertius III. 11, 39 sköv. Az egzotikus vonások célzatos kiemelésére például szolgáltak Octavianusnak az Egyiptom elfoglalása után kibocsájtott pénzei is: a Róma gabonaellátása szempontjából döntő fontosságú terület signumaként a krokodil szerepel. L. *H. Mattingly:* Coins of the Roman Empire in the British Museum. I. London 1923, nr. 650, 651, 653, 654, etc.

HARMATTA JÁNOS

EGY PÁRTHUS FELIRAT NYUGAT-KAZAHSZTÁNBÓL

I

Érdekes véletlen folytán az «Epigrafika Vostoka» c. folyóiratnak ugyanabban a számában, amelyben M. E. Masson először adott hírt több száz, párthus felirattal ellátott ostrakon előkerüléséről Ó-Nisában (1951. X. 2-től keltezett levelében), a párthus írásbeliségnek egy másik egyedülálló emléke is közlésre került, anélkül azonban, hogy jellegét és jelentőségét bárki is felismerte volna. A folyóirat szerkesztősége I. V. Sinicyn közlése alapján a következő szöveget tette közzé a VII. kötetben (1953-ban):

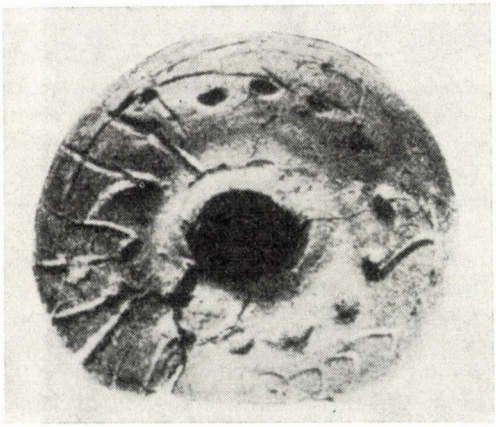

1. kép

2. kép

«1951 áprilisában I. V. Sinicyntől egy jól égetett agyag orsógomb érkezett, amely kívül szürkés-barnás színű, a kimorzsolódott törésben pedig feketés, alakja kettős csonkakúp (l. a képet). Az orsógombot régészeti terepbejárások alkalmával találták egy düna-településen, amely Nyugat-Kazahsztánban a Malyj Uzenj folyó alsó folyásának vidékén fekszik 2 km-re keletre Džangala községtől. Az orsógomb felületén az égetés előtt a fennmaradt peremtől bizonyos távolságra 12 bemélyedést nyomtak be, vékony, részben sugárszerűen elhelyezett barázdákat és valamiféle írásjegyekre emlékeztető jeleket húztak. A széltől széthordott településen a bronzkortól kezdve egész a késő középkorig terjedő időből származó emlékek találhatók.»[1]

Míg a nisai párthus ostrakonokra a kutatás figyelme hamarosan ráterelődött, s tekintélyes tudományos irodalom jött létre körülöttük, a Malyj Uzenj-i

[1] Epigrafika Vostoka 7 (1953) 120.

orsógomb ismeretlen írású és nyelvű felírata nem keltett különösebb érdeklődést, s úgyszólván feledésbe is merült. Nemrégen azonban az «Epigrafika Vostoka» VII. kötetében lapozgatva véletlenül az orsógomb közölt fényképe került elém, s pillantásom éppen az alsó szélére esett, és a pahlavīγ írás *pt* betüi rajzolódtak ki előttem. E benyomás annyira váratlanul ért, hogy először nem akartam hinni szemeimnek, de az alaposabb vizsgálat is kétségtelenné tette az első benyomás helyességét: az orsógomb alsó részén világosan ott láthatók a pahlavīγ *pt* betűk (l. itt 1. kép). Ezek után az orsógomb fényképét nagyítóval gondosan megvizsgáltam, s legnagyobb meglepetésemre körben rajta egy teljes pahlavīγ írásos felirat bontakozott ki előttem. Mivel az orsógomb reprodukciója nem a legjobb, rajzban közlöm a felirat rajzát az eredeti elhelyezésben (2. kép), továbbá kiterített helyzetben (3. kép). A felirat szövege a következő:

MN 'BW ᶜL ptˁwyšhˀ

A felirat betűi az utolsó négy kivételével világosan olvashatók, de az utóbbiak közül is a *wyš* betűk meghatározása aligha lehet kétséges. Mindhárom betűnek letörött az alsó része, s így a *w*-ből a *t* után csak félkörben ívelő felső része lát-

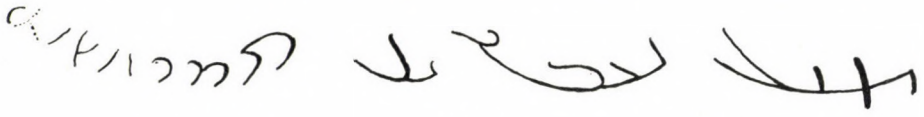

3. kép

szik igen halványan. Ezután tovább balra egy kissé balra ferdülő vonal vehető ki, amely *y* vagy *z* felső része lehet. Tovább balra jól megfigyelhető egy *š* v-alakú baloldali része, s ettől kissé jobbra, közel a *y* említett felső részéhez, mintha jobboldali szárának maradványa volna kivehető. Jóval problematikusabb az utolsó betű olvasata. Az *š* után két mély bekarcolás látható, s ezek közül a baloldali alsó része körül olyan ovális vékony bekarcolás vehető ki, amely leginkább egy *h* baloldali része lehetne. A jobboldali erős bekarcolástól jobbra is látható egy olyan vonalrész, amelyet leginkább a *h* jobb szára maradványának tarthatunk. Így a betűt legvalószínűbben *h*-nak határozhatjuk meg.

A felirat értelmezése nem ütközik különösebb nehézségbe. Jelentése a következő:

«Az apától *Ptwyšh*-nak»

A négy szó közül három logogramm, a negyedik pedig nyilvánvalóan személynév. A logogrammok közül *'BW* 'apa' a pahlavīγban eddig még nem volt ismeretes. Šāhpuhr Kaᶜbe-yi Zardušt-i feliratában (16. sor) a fonétikai kiegészítővel ellátott *'BYtr* alak fordul csak elő. A Frahang-i Pahlavīγ azonban egymás mellett közli az *'BW* és *'BYtl* alakokat mint a középperzsa *piδ* és *piδar* 'apa' logogrammjait. Így feltehetjük, hogy az *'BW* és *'BYtr* logogrammok egymásmellettisége a pahlavīγ írásbeliségben is megvolt, s ennek kézzelfogható tanúbizonyságát szolgáltatja most a Malyj Uzenj-i orsógomb felirata.

II

Az *'BW* alak előkerülése a pahlavīγ írásbeliségben újra felveti az *'BW* és *'Bytr* ill. a pārsīγban *'BYtl* alakok egymásmellettiségének megoldatlan problémáját. Kétségtelen, hogy a két alak különbségének a középperzsában és a

párthusban is a *piδ* és *piδar* alakok különbözősége felelt meg. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az *'BW* és *'BYtr* ill. *'BYtl* alakpár nem áll egyedül, hanem hasonló viszony mutatkozik a Frahang-i Pahlavīγ-ban az *'M* = *māδ* 'anya' és *'MYtl* = *māδar* 'anya' szavak között, s ide sorolható még az *'Ḥ* = *brāδ* = 'fitestvér' szó is, amelynek *'ḤYtl* = *brāδar* 'fitestvér' alakpárja azonban csak a Pehlevi Zsoltároskönyvben fordul elő, míg a Frahang-i Pahlavīγ-ban helyette az eddig magyarázat nélkül álló *BLWL* alakot találjuk.

Ezekből az alakpárokból annyi mindenesetre világos, hogy a logogrammok különböző formái különböző iráni alakoknak a visszadására szolgálnak. Tisztázatlan azonban az a kérdés, hogy miért nem korlátozódik a logogrammok közötti eltérés a fonétikai kiegészítőre, amennyiben ez teljesen elégséges volna a *piδ* — *piδar* alakpárok különbségének ábrázolására, s miért terjed ki a logogrammok arameus alapelemére is, mint ezt az alábbi szembeállítás világosan mutatja:

pahl.	*'BW*	—	*'BY-tr*
pārs.	*'BW*	—	*'BY-tl*
pārs.	*'Ḥ*	—	*'ḤY-tl*
pārs.	*'M*	—	*'MY-tl*

Nem egészen világos egyelőre, hogyan kell megítélnünk Šāhpuhr Kaʿbe-vi feliratának pahlavīγ és pārsīγ *'MY* logogrammját. Viszont értékesen egészíti ki az adatok sorát az egyik nisai párthus ostrakon (N° 1760), amelynek az eredeti alapján revideált szövege a következő:

1. *ŠNT I C XX XX X III III I 'ršk MLK' BRY BRY ZY pryptk*
2. *BRY 'ḤW BRY ZY 'ršk*

«(1) A 157. évben. Aršak király, unokája Friyaβidaγnak, (2) Aršak fivére fia fiának.»[2]

E felirat szövegében Djakonov és Livšic eredetileg *'HY* alakot olvasott, ha azonban összehasonlítjuk e szó utolsó betűjét az előtte álló *BRY* szó *Y*-jével, akkor azonnal láthatjuk, hogy alakja eltér attól. Bár a szóban forgó N° 1760 ostrakon vastag vonásokkal van írva, s ezért a *yōδ* és *wāw* alakja rajta nem különbözik egymástól olyan élesen, mint pl. a N° 1949 ostrakonon,[3] mégis, ha egymás mellé állítjuk e két dokumentum szóbanforgó írásjeleit (l. itt 4. kép),

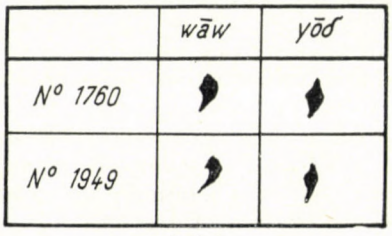

4. kép

[2] A feliratot közzétette *I. M. Djakonov—V. A. Livšic:* Документы из Нисы I. в. до н. э. Moszkva 1960. 113 (fényképpel). A felirat eredetiben való tanulmányozását *V. A. Livšic* tette lehetővé számomra. Szívességéért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

[3] Ld. *Djakonov—Livšic:* id. m. 114 (autográfiával). A betűformákat a *Livšic* által rendelkezésemre bocsátott fénykép alapján adom.

könnyen meggyőződhetünk, hogy a kérdéses szó helyes olvasata *'ḤW*, nem pedig *'ḤY*.[4]

Mint láthatjuk, még az eléggé szegényes forrásanyagból is világosan kitűnik, hogy e rokonságneveknél a pahlavīγ és a pārsīγ írásbeliségében két, eltérő végződésű alak volt használatos logogrammként egymás mellett. Már H. S. Nyberg utalt arra, hogy az *'BY*, *'MY* alakok az arameus *'aβī* 'atyám' és *'immī* 'anyám' alakok vocativusi használatából magyarázhatók.[5] Nehezebb probléma azonban az *'BW* és *'ḤW* alakok magyarázata, amennyiben ilyen alakokat az arameusban nem találunk. E kérdés megoldása mégsem lehetetlen. Arra természetesen semmiképpen sem gondolhatunk, hogy az e szavaknál feltehető őssémi *-ū* tővégződés *(*'aβū, *'aḥū)*[6] valamilyen maradványával lenne dolgunk. A probléma megoldása szinte önmagától adódik, ha összeállítjuk e szavaknak a birodalmi arameusban használt birtokos személyragos alakjait:

	**'aβ* 'atya'		**'aḥ* 'fivér'	
	sg.	pl.	sg.	pl.
1	*'by*	**'bwn'*	*'ḥy*	**'ḥwn'*
2 m.	*'bwk*	*'bwkm*	*'ḥwk*	*'ḥwkm*
2 f.	**'bwky*	**'bwkn*	*'ḥwky*	**'ḥwkn*
3 m.	*'bwhy*	**'bwhm*	*'ḥwhy*	**'ḥwhm*
3 f.	*'bwh*	**'bwhn*	**'ḥwh*	**'ḥwhn*

Mint az előforduló és feltehető alakoknak ez az összeállítása mutatja, a birodalmi arameusban az *'aβ* és *'aḥ* szavak birtokos személyragokkal ellátott alakjai a sg. 1. szem. birtokos személyragos *'by* és *'ḥy* kivételével, amelyekben őssémi **'abūya*, **'aḥūya* > arameus *'aβī*, *'aḥī* hangfejlődés következett be, a birtokos személyragok előtt mind megőrizték az őssémi *-ū* tővégződést. Ennek következtében a nyelvhasználatban az *'aβī*, *'aḥī* alakok szembenállása az *'aβū-*, *'aḥū-* tövet tartalmazó alakokkal élesen polarizálódhatott. Amikor a birodalmi arameus kancelláriai gyakorlatból kialakult a párthus írásbeliség, kézenfekvő volt az 'atyám', 'fivérem' jelentésű *'by*, *'ḥy* alakokat e szavak gyakran előforduló vocativusi használatára logogrammokként felhasználni. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy e szavak előfordultak a párthusban színtelenebb, nem ilyen emfatikus használatban, s erre a célra az *'by*, *'ḥy* alakok kevésbé voltak alkalmasak. De nem lehetett logogrammként felhasználni a párthusban a hangsúlytalan 'atya', 'fivér' fogalom kifejezésére az *'b* és *'ḥ* tőalakokat sem, mivel e szavak mint rokonságnevek a nyelvhasználatban gyakorlatilag csaknem mindig birtokos személyragos alakban fordultak elő. Igy jól érthető, hogy a pahlavīγ írásrendszerét kialakító irnokok az *'by*, *'ḥy* alakkal formai szempontból egységként szembenálló többi birtokos személyragos alakból az arameusban egyébként nem létező **'aβū-*, **'aḥū-* tövet vonták el és használták fel logogrammként a párthus írásbeliségben az értelmileg nem hangsúlyozott 'atya', 'fivér' szavak visszaadására.

Az arameus nyelvhasználat alapján tehát azt kell feltennünk, hogy a párthus írásbeliségben először a következő rendszer alakult ki a szóbanforgó szavak használatával kapcsolatban:

[4] Az avrōmāni pergamenen sem látszik az *'ḤY* olvasat és értelmezés elfogadhatónak.

[5] *H. S. Nyberg:* Hilfsbuch des Pehlevi. II. Uppsala 1931. 147, 186.

[6] Ld. erre *H. Bauer—P. Leander:* Grammatik des Biblisch-Aramäischen. Hildesheim 1962. 205.

'BY 'atyám, atya!' — *'BW* 'atya'
'ḤY 'fivérem, fivér!' — *'ḤW* 'fivér'

Később a logogramm-rendszer fejlődésének második szakaszában az *'BY*, *'ḤY* alakokhoz a *-tr* fonétikai kiegészítő járult, egyébként azonban a logogrammok funkciója változatlan maradt. Végül a fejlődés harmadik szakaszában a nyelvhasználat különbsége elmosódott az *'BYtr* — *'BW* logogrammok között.

Lehetséges, hogy a nisai párthus dokumentumok nyelvében még e fejlődés első szakaszával állunk szemben. Ezekben ugyanis a fentebb idézett *'ḤW* alak mellett — úgy látszik — az *'ḤY* alak is előfordul. Djakonov és Livšic az általuk közzétett N° 54 és N° 902 dokumentumokban az utóbbi alakot olvasták. Bár a két dokumentum fényképe alapján *'ḤY* helyett itt is az *'ḤW* olvasat látszik helyesebbnek, mégis nem lehetetlen, hogy az *'ḤY* alak más dokumentumokban előfordul. Magam a még közöletlen Nov. N° 83, 210, 305, 309, 398 és 136+388+376 dokumentumokban[7] olvastam *'ḤY* alakot, s ha egyikmásik esetben a szóvégi *wāw* és *yōδ* nehezen megkülönböztethető volta miatt esetleg fenn is áll a tévedés lehetősége, mégis nagy valószínűséggel tehető fel, hogy a levelek üdvözlőformuláiban (az idézett dokumentumok ilyeneket tartalmaznak!) az értelmi hangsúlyt kifejező *'ḤY* alak is előfordult. Így a nisai párthus dokumentumok korában valószínűleg még *'ḤW* és *'ḤY* alakok voltak használatban egymás mellett.

A fejlődés második szakaszát képviseli a Malyj Uzenj-i orsógomb feliratának *'BW* és Šāhpuhr Kaʿbe-yi Zardušt-i feliratának *'BYtr* alakja. Úgy látszik ugyanis, hogy az idézett feliratokban még mindkét alak megőrizte eredeti funkcióját. Az utóbbiban az *'BYtr* logogramm a következő szövegösszefüggésben szerepel: (16. sor) *'NW LN W 'BYtr W ny'kn W ẖsynkn dstkrt YḤWt* «ahol nekünk és atyámnak és nagyatyáimnak és őseimnek birtoka volt». Itt az *'BYtr* logogramm kétségtelenül az 1. személyű alany (Šāhpuhr) apjának jelölésére szolgál, használata tehát pontosan megfelel az arameus *'BY* alak eredeti 'atyám' jelentésének. A Malyj Uzenj-i orsógomb feliratán viszont az *'BW* logogramm 3. személyű birtokossal kapcsolatban szerepel, *MN 'BW ʿL ptwyšh* «az apjától *Ptwyšh*-nek». Funkciója tehát itt ugyancsak megfelel az eredeti arameus *'bw* + birt. szem. rag. használati körének.

Végül a fejlődés utolsó szakaszát a könyvpehleviben találhatjuk meg, amelyben már nem mutatható ki az *'BW* és *'BYtl* alakok használata között világosan érzékelhető különbség. Természetesen a két alak funkciójának ez az egybemosódása már jóval korábbi időben is megkezdődhetett.

Az *'BW* — *'BYtr* alakpár kialakulásához hasonlóan magyarázhatjuk az *'M* és *'MYtl* alakok létrejöttét is. A birodalmi arameusban az *'M* 'anya' szó birtokos személyragos alakjai a következők voltak:

sg.	1	*'my*	pl. *'mn*
	2 m.	**'mk*	**'mkm*
	2 f.	**'mky*	**'mkn*
	3 m.	**'mhy*	*'mhm*
	3 f.	*'mh*	**'mhn*

[7] E közöletlen dokumentumok tanulmányozásának lehetőségéért *V. A. Livšic*nek hálás köszönetemet fejezem ki.

Mint láthatjuk, az *'m* szó esetében a megszólításként leggyakrabban használt 1. szem. birt. személyragos *'my* alakkal szemben az összes többi esetben *'m-* tő állott. Ennek megfelelően a pahlavīγ és pārsīγ írásbeliségben logogramként az *'MY* és *'M* alakok váltak használatossá. Később az *'MY* alakhoz szintén a *-tr* (ill. *-tl)* fonétikai kiegészítő járult, ezt azonban egyelőre csak a könyvpehleviben tudjuk kimutatni.[8] Érdekes megfigyelni, hogy Šāhpuhr Kaʿbe-yi Zardušt-i feliratában az *'MY* alak fordul még elő, holott ugyanott már *'BYtr* alakot találunk. Az is feltűnő, hogy az *'MY* alak e feliratnak mind párthus, mind középperzsa változatában 3. szem. birtokossal kapcsolatban jelenik meg (pl. parth. vált. 23. sor: *dynkyh p'pk MLK' 'MY* = középperzsa vált. 28—29. sor: *dynky ZY p'pky MLK' 'MY* «Dēnaγ ,Pāβaγ király anyja»), pedig ebben a szerkezetben inkább az *'M* alakot várnánk. Mindezek a jelenségek arra mutatnak, hogy az *'M — 'MYtl* logogrammok fejlődése nem volt teljesen párhuzamos az *'BW — 'BYtr* és *'ḤW — 'ḤYtl* logogrammokéval.

III

Természetesen a pahlavīγ és pārsīγ írásbeliség logogrammrendszerének, s így az *'BW — 'BYtr, 'ḤW — 'ḤYtl, 'M — 'MYtl* alakpároknak a kialakulása és fejlődése is csak függvénye volt a párthus és perzsa nyelvi tények rendszerének és alakulásának. Már fentebb utaltunk arra, hogy a szóbanforgó logogrammok alaki eltérései egymástól különböző iráni alakok: *piδ* és *piδar, brād* és *brādar* és *mādar* ábrázolására szolgálnak. A tárgyalt logogrammok kialakulását tehát csak akkor világíthatjuk meg teljesen, ha meg tudjuk oldani a mögöttük rejlő iráni nyelvi tények alaki különbségének és mondattani funkciójának problémáját is.

A *piδ — piδar* stb. alakok különbségét H. S. Nyberg azzal magyarázta, hogy a *piδ* alak az óiráni **pitā* (vö. óperzsa *pitā*, avesztai *ptā, pita*) nominatívusból fejlődött, a *piδar* alak pedig az obliquus esetekből keletkezett. Ez a hagyományos magyarázat[9] hangtörténeti szempontból kétségtelenül elfogadható, azonban a *piδ — piδar* alakok ábrázolására használt arameus logogrammok oldaláról és mondattani szempontból súlyos meggondolások szólnak ellene. Elsősorban is a tárgyaltakon kívül egyetlen más esetet sem ismerünk arra, hogy az iráni nominatívust és obliquust különböző arameus alakokkal adták volna vissza a logogrammok rendszerében.[10] Azután a középiráni szövegekben semmi nyoma sincs annak, hogy a *piδar* alakot valaha is obliquusként ill. csak obliquusként, a *piδ* alakot pedig csak nominatívusként használták volna. Végül az arameus alakok eredeti jelentése teljes mértékben összeegyeztethetetlen ezzel az elgondolással.

Ha a *piδ — piδar* stb. alakpárok arameus logogrammjaiból indulunk ki, akkor legkézenfekvőbb arra gondolnunk, hogy az *'BYtr* logogramm által jelölt *piδar* alak az óiráni **pitar* vocativus folytatása. Ez a feltevés jól összeegyeztethető mind az arameus alak eredeti 'atyám' jelentésével, mind pedig az *'BYtr* alaknak 1. szem. birtokossal kapcsolatos használatával Šāhpuhr Kaʿbe-yi Zardušt-i feliratán. Ennek az elgondolásnak az értelmében tehát a *piδ — piδar*

[8] Előfordul az *'MYtl* alak a Pehlevi Zsoltároskönyvben is (130, 2).

[9] Igy már *H. Hübschmann:* Persische Studien. Strassburg 1895. 116 sk.

[10] Már a *χvah—χvāhar* alakpár ábrázolására is csak egy arameus alakot használtak: *'ḤTH—'ḤTHl.*

típusú alakpárok létrejöttét úgy kellene elképzelnünk, hogy e megszólításként vocatívusban gyakran használt rokonságneveknél az általánosan használt nominatívus mellett a vocativus is megőrződött a nyelvhasználatban. A vocativus ábrázolására az arameusban az 1. szem. birt. személyraggal ellátott *'by* stb. alak volt legalkalmasabb, s ezért a logogramm-rendszer kialakulásakor ezt használták fel a *piδar* stb. alakok visszaadására. Később a *piδar* alak használati köre kiszélesedett: megszólításon kívül használták 1. szem. birtokos mellett is 'atyám, atyánk' jelentésben. Ez a használata figyelhető meg Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratában. Még később a *piδar* alak használata egyre szélesebb körűvé vált, majd végül teljesen kiszorította a *piδ* alakot a nyelvhasználatból az újperzsa korban.

Kérdés már most, hogy ez az elgondolás mennyiben igazolható a fennmaradt párthus és középperzsa szövegek alapján. A feliratos szövegekben az *'BW* és *'BYtr* alakok 1—1 előfordulása összhangban áll a fentebbi magyarázattal. Lényegesen nagyobb anyag áll azonban rendelkezésünkre a kérdés megoldásához a manicheus párthus és perzsa szövegekben. A *piδ — piδar*, *māδ — māδar* és a *brāδ — brāδar* alakok használatára vonatkozólag ezekből a következő képet nyerhetjük.[11]

pydr

Párthus: MM III e 41 *'wn ṭ'wg pydr* «ó hatalmas atya!»; e 93 *r'štygr pydr* «ó igazságos atya!»; e 111 *wz'd ḫym 'č tw pydr* «el vagyok hagyatva tőled, atyám»; MM II 302 N 6 *'m'h pydr qyrbkr mry 'mw pydr rwšn šwd 'br 'w bg'n* «a mi jótevő atyánk, Mār Ammō, fényes atyánk, elment fel az istenekhez»; MSt 32, 2 *'wn t'wg pydr* «ó hatalmas atya!»; 32 V 4 *'sṭ'w'm 'w ḫw šḫrd'r pydr kyrbkr* «mondjunk dícséretet az uralkodónak, jótevő atyánknak»; 40, 2 *'fryd 'yy tw pydr* «áldott vagy te, atyánk!»; 75, 7 *q'dwš 'w tw pydr* «szent áldás rád, atyánk!»; 544, 5 *q'dwš 'w tw 'm'h pydr* «szent áldás rád, mi atyánk!»; 544 V 3 *'fryd 'yy 'm'h pydr* «áldott vagy, mi atyánk»; 177 V 11 *kwm 'w yyšw' wxybyh pydr 'wd xwd'y nm'z bwrd* «(hogy) én Jézusnak, az én atyámnak és uramnak tiszteletet adtam»; vö. még 331, 7.[12]

Mindezekben az esetekben a *piδar* alak vagy megszólításként, vagy 1. szem. birtokossal kapcsolatban jelenik meg. Az előfordulások nagy száma azt bizonyítja, hogy a *piδar* alaknak ez a leggyakoribb használata. Az idézett példákban *piδar* alak funkciója általában megfelel a vocatívusnak vagy közvetlenül levezethető abból.

A *piδar* alak előfordulásainak másik nagy csoportja olyan eseteket foglal magában, amelyekben e szó az Első Embert, az Ősatyát vagy valamelyik istenséget jelöli. Mindezekben az esetekben kézenfekvő volt a par excellence «atyát» a megszólításként használt *piδar* alakkal jelölni. Így a *piδar* alaknak ez a használata is levezethető eredeti vocativusi funkciójából. Ide tartoznak a

[11] Az adatokra l. a következő munkákat: *F. C. Andreas—W. Henning:* Mittel iranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. I—III. SPAW Berlin 1932, 1933, 1934. = MM I. II. III; *W. Henning:* Ein Manichäisches Bet- und Beichtenbuch. APAW Berlin 1937. = BBB; *C. Salemann:* Manichaeische Studien I. Die mittelpersischen Texte. ZIAN VIII. N° 10. S. — Peterburg 1908. = MSt; *M. Boyce:* The Manichaean Hymn Cycles in Parthian. Oxford 1954. = MHC; *F. C. Andreas—K. Barr:* Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen. SPAW 1933 Berlin. = PhPs.

[12] Valószínűleg idetartozik MSt 331 V 12 is (párthus) *wzrg'n š'h tw tw pyd[r?*

következő példák: MM III c 17 *ïw 'ngwd 'd pydr 'wḫrmyzdbg* «és (ott) maradt az atyá(nk)nál, Ormizdbaγnál»; c 28 *ḫw pydr rwšn* «ez a Fény-Atyá(nk)»; h 50 *'dy'n kd pydr sd 'w bwrzw'r* «amikor (Ös)atyá(nk) a magasba feiment»; i 18 *'by'd d'r pydr 'wḫrmyzdbg* «gondolj az atyá(nk)ra, Ormizdbaγra!»; hasonló példák még m 42, h 69, a 120, h 80, d 11; vö. még MHC AR VI 68a, MSt V 7.

Hasonló képet nyerünk a középperzsa adatokból is. A *piδar* alak ezek többségében is megszólításként vagy 1. szem. birtokossal kapcsolatban használatos: MM II M 49 II V 2 *'ygwm nwyst 'w pydr 'wd 'wystw'r'n gw'n* «azután kezdtem atyámat és az előljárókat tájékoztatni»; M 612 8 *[sdy]g ʿy my'n ['m'h] 'wm'n pdr* «a Harmadik (Nagy), aki köztünk és a mi atyánk között (közvetítő)»; BBB 28 *tw ⌜p⌝[ydr] pdwḫ''m* «hozzád könyörgünk, atyám!»; 41 *mn pydr rw⌜š⌝[n] mry m'ny* «az én Fény-Atyám, Mār Māni». A többi előfordulási helyen a *piδar* alak — akárcsak a párthus szövegekben — az Első Ember vagy egy istenség megjelöléseként használatos: MM II M 729 II V I 4 *'č pydr 'wḫrmzdby* «az atyá(nk)tól, Ormizdbaytól»; M 729 I V II 7 *r'y ïw wyḫyy 'č pydr pwsr 'wd 'č w'xš ywzdḫr* «belátás és bölcsesség az Atyától, a Fiútól és a Szent Lélektől»; M 612 V 12 *dryst 'wr 'fryn ʿy 'č pdr* «üdvösként ide, áldás, amely az Atyá(nk)tól (van)». A középperzsa adatok tehát teljes mértékben megerősítik azt a párthus adatokból adódó következtetést, hogy a *piδar* alak óiráni vocatívus folytatása, s egyúttal azt mutatják, hogy ennek az alaknak ez a mondattani funkciója az i. u. III. századig még eléggé széleskörűen megőrződött.

pyd

Ennél az alaknál célszerű a középperzsa adatok áttekintésével kezdenünk, mert ezek száma lényegesen nagyobb, mint a párthus adatoké. A *pyd* alak rendszerint 3. szem. birtokossal kapcsolatban vagy olyan jelzős ill. határozó szerkezettel fordul elő, amely a szót az 1. személlyel való kapcsolattól világosan különválasztja vagy pedig általánosítja. Ilyen példák a következők: MM II M 277 V II 8 *pyd ʿy xw'štygr'n* «a *χvāštēγar*-ok atyja»; M 277 R II 13 *pyd 'y srygr''n* «a női (teremtmények) atyja»; M 28 I R I 12 *pyd ʿy pd gr'sm'n* «az égben (lakó) atya»; MSt P 1 *pyd ʿy wzrgyy* «a nagyság atyja». Hasonló megítélés alá esnek a következő példák: MM II M 36 R 6 *t]⌜w ḫy⌝ . . . pyd ʿy pryḫrwd* «te . . . egy könyörületes atya . . . vagy»; M 28 II R II 8 *dryst 'wr pyd dwš-'rmygr . . . ʿy 'wyš'n kyt . . .* «üdvösként (jöjj) ide azoknak szeretetteljes atyja, akik hozzád . . .». Az ilyen jelzős szerkezetekben még azokban az esetekben is megmarad a *pyd* alak, ha azok az 1. személlyel valamiképp vonatkozásba kerülnek vagy kerülhetnének. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy a vocatívus nem állhatott *iḏāfat*-os szerkezettel. Valóban, a *piδar* alak egyszer sem fordul elő *iḏāfat*-os szerkezettel. A *pyd* alak ilyen előfordulásai a következők: MM II M 729 I R I 12 *'wm'n sr 'wd srḫnng ʿy nyw pyd 'y pryḫrwd* «és a mi fejünk és derék vezér és kegyesszívű atya»; M 28 II R II 12 *dryst 'wr pyd 'ym'n pwst 'bz'r* «üdvösként (jöjj) ide atya, aki nekünk erős védelmünk (vagy)». Az utóbbi példa különösen érdekes, mert ebben a mondatban, mint a fentebb idézett *dryst 'wr 'fryn ʿy 'č pydr* példa mutatja, egyébként *pydr* alakot várhatnánk. Azonban az *iḏāfat*-os szerkezet miatt a *pydr* alakot *pyd* váltotta fel.

Mindent egybevéve, a *piδ* alak használatára vonatkozó középperzsa adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ennek és a *piδar* alaknak a használati köre a manicheus szövegekben még világosan különválik egymástól. A *piδ* alak funkcióköre határozottan kizárja a *piδar* alakét, s az a körülmény, hogy *iḏāfat*-os

szerkezet csak az előbbivel kapcsolatban fordul elő, megerősíti azt a feltevést, hogy a *piδar* alak eredetileg vocatívus volt.

A példák csekély száma miatt kevésbé világos a *piδ* alak használatára vonatkozólag a párthus adatok vallomása. Az egyik példa 3. szem. birtokossal kapcsolatos használatát mutatja: MSt 40, 5 *tw 'yy pyd čy ʿymyn ẖrwyn qryšn rdnyn z'wr'n rwšn'n* «te vagy mind e tett-gyöngyöknek, erőknek, fényeknek az atyja». Többi előfordulásai (MSt 75, 9; 75 V 6; 331,5, 9, 12) olyan mondattani szerkezetben találhatók, amelyben a *piδar* alak is lehetséges: *q'dwš 'w tw pyd* «szent áldás rád, atya» (vö. MSt 75, 7 *q'dwš 'w tw pydr* «szent áldás rád, atyánk»). Lehetséges, hogy ebben az esetben már a két alak funkciójának egybemosódásával állunk szemben. De nem tekinthetjük kizártnak azt sem, hogy a két kifejezés között van bizonyos árnyalati különbség. A *pyd* alakot ugyanis felfoghatjuk értelmezőnek is: «szent áldás rád, (ti.) az atyára». Ugyanakkor viszont a *pydr* alak vocatívusnak tekinthető: „szent áldás rád, atyánk!». Bármelyik lehetőséget tartsuk is valószínűbbnek, a *pyd* és *pydr* alakok használati körére vonatkozó fentebbi megállapításainkat ez lényegesen nem módosítja.

m'dr — m'd

Kevésbé nyerhetünk világos képet az adatok csekély száma miatt a *m'dr — m'd* alakok használati köréről. A *m'd* alak funkciója általában megfelel a *pyd* alak használati körének: főleg 3. személyű birtokossal kapcsolatban és jelzős, *iḍāfat*-os szerkezetekben fordul elő. Párthus: MM III p 5 *'dy'n 'wẖrmyzdbg [pdw] ⌜ẖ'd⌝ 'w m'd wxybyy 'wš m'd . . .* «akkor Ormizdbaγ könyörgött anyjához és anyja . . .»; a 3, p 16 *'rd'w'n m'd* «az igazak anyja»; h 79 *wynd'd ẖw m'd ǰywndg* «könyörgött az Élő Anyához»; vö. még f 5, a 22; MHC AR VI 69a *ẖw rwšn'n m'd* «a Fények Anyja». Középperzsa: MM II M 729 I R I 14 *'wm'n m'd ʿy dwš'rmygr* «és a mi szeretetteljes anyánk»; vö. még M 36 R 7; MM I e II R II 9; BBB 190 *m'd zywyn'g* «életrekeltő anya». Az első középperzsa példában szintén megfigyelhetjük, hogy az *iḍāfat*-os szerkezet kizárja az e helyen egyébként indokolt *m'dr* alak használatát.

A *m'dr* alakra még kevesebb adatunk van. Vocatívusi vagy 1. személlyel kapcsolatos használatára nincs példánk, viszont igazolható az ebből a jelentésfunkciójából származó 'Istenanyá(nk)' jelentése. Párthus: MM III h 92 *m'dr gryft 'wš 'mbwy'd* «(Isten)-anyá(nk) átkarolta és megcsókolta őt». Középperzsa: MM II M 11 R 21 *wysp'n m'ns'r'rn gnzwr'n ʿy m'dr ʿst'ydg* «áldott (Isten)-anyá(nk) minden házgondnoka, kincstárnoka»; MSt 172, 13 *ʿst'yẖyd dyn ywždẖr pd zwr ʿy pydr pd 'fryn ʿy m'dr 'wd pd wyẖyy ʿy pwsr* «áldott legyen a szent hit (Isten)atyá(nk) ereje, (Isten)anyá(nk) áldása és a Fiú bölcsessége által».

Bár — mint láthatjuk — a *m'dr — m'd* alakokra vonatkozó forrásanyag igen hézagos, a használatukra vonatkozó adatok lényegében véve megerősítik a *pydr — pyd* alakpárral kapcsolatban levont következtetéseket. Egy példánk van csupán, amely a két alak eredeti funkciójának elhomályosodását mutatja: MSt 544 V 6 (párthus) *drwd 'br tw 'm'h m'd* «üdv neked, mi anyánk»; Ebben a szerkezetben ugyanis inkább *m'dr* alakot várhatnánk (vö. *'m'h pydr*). Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy Šāhpuhr Kaʿbe-yi Zardušt-i feliratán viszont a *m'dr* alakot képviselő *'MY* logogramm fordul elő olyan szerkezetben, amelyben a *m'd* alak ill. az *'M* logogramm volna helyesebb. Ezek az esetek arra

mutatnak, hogy a *m'dr* és *m'd* alakok eredeti funkciójának egybemosódása már az i. u. III. században megkezdődött.

br'dr — br'd

A forrásanyag hézagos volta miatt e két alak pontos használati körét szintén meglehetősen nehéz meghatározni. A *br'dr* alak gyakran fordul elő vocativusi használatban mint a manicheus «testvérek» megszólítása. Párthus: MM III k 18 *wygr'syd br'dr''n wǰyd[g'n]* «ébredjetek, testvérek, kiválasztottak!»; BBB 51 *wyšmnyd br'dr'n* «örvendjetek, testvérek!»; középperzsa: 257 *'br mn ⌜'w⌝d 'šm'h br'dr''n dwšyst'n* «nekem és nektek, legkedvesebb testvérek»; valószínüleg idetartozik MSt 733 V 13 is: [. . .] *br'dr'n* [. . .] *ḫrwkyn 'š[m'h] wḫybg'r* . . . [. . .] *ḫrwkyn '[š]m'h ḫyy'r ḫym* «[. . .] testvérek, . . . mindannyiótoknak segítője, ... mindannyiótoknak barátja vagyok».

Mint e példák mutatják, a *br'dr* alak használatában eredeti vocatívusi funkciója eléggé világosan tükröződik. Ezzel az eredeti funkcióval függ össze szervesen 1. szem. birtokossal kapcsolatos vagy a manicheus «testvérek» ill. istenalak-testvérek megjelöléseként való használata is. Így pl. a párthusban: MM III b 125 *ḫrwyn br'dr'n ud wx'ryn* «minden testvért és nővért»; vö. még a 45, b 130, 182, 201, f 7, MHC AR VI 70 a. A középperzsában: PhPs 121,8 *pts'm'ḤYtlyn 'Pm dwstn gwb'n LK l'dy ŠRM* «testvéreimért és barátaimért akarom mondani: üdv neked!»; BBB 223 *wysp''n br'dr'n p'k'n ud ywždḫrn* «minden tiszta és szent testvér»; vö. még 9, 230, 272, 279; MM II T II D 126 II V 5 *č'wn ky 'w xwyš br'dr 'wd ḫ'mn'p dwst bwyd* «mint az, aki a saját testvérét és hozzátartozóját szereti»; MSt 28,7 *'wḫrmyzd 'wd 'ḫrmyn br'dr hynd* «Ōrmizd és Ahrmēn testvér voltak». Az utóbbi két példában a *br'dr* alak funkciója már közeledik a *br'd* alakéhoz (vö. fentebb *m'd wxybyy)*, attól azonban még mindig különbözik abban, hogy a jelentéstartalomra erős értelmi hangsúly esik.

A *br'd* alak csak elvétve fordul elő. A párthus ban 3. szem. birtokossal kapcsolatos használatát tudjuk kimutatni: MSt 47 A 7 *byd š'bwḫr š'ḫ'n š'h br'd bwd myšwn xwd'y* «aztán, Šāhpuhrnak, a *šāhān šāh*-nak a testvére volt Mēšān ura»; Ugyanebbe a kategóriába tartozik a *br'd* alak használata manicheus «testvérek» neve mellett, ha azokról mint 3. személyű személyekről van szó, pl. MM III b 127 *zrw'nd'd br'd* «Zurvāndāδ testvér»; vö. még b 138, 166. A középperzsában a *br'd* alak *iḍāfat*-os szerkezetben fordul elő: MM II M 28 II V II 4 *tw ḫy br'd 'y prystwm* «te vagy a legkedvesebb testvér».

Bár a rendelkezésre álló forrásanyag kétségtelenül hézagos, a *br'dr* és *br'd* alakok használatára vonatkozó adatok egészben véve mégis alátámasztják azokat a következtetéseket, amelyek a *pyd — pydr, m'd — m'dr* alakpárok funkciójának vizsgálatából adódtak. A *br'dr* alak használatában még elég világosan tükröződik eredeti vocatívusi funkciója, s ebből valamennyi egyéb jelentésárnyalata levezethető. A *br'd* alak ezzel szemben mindig hangsúlytalan helyzetben fordul elő, és használati köre világosan elkülönül a *br'dr* alakétól.

IV

A fentebbi vizsgálatok eredményeit összegezve a következőket állapíthatjuk meg. A rendelkezésre álló adatok óriási többségének (86 adatból 83-nak azaz 96,6 %-nak) tanúsága szerint a manicheus párthus és középperzsa szövegek keletkezése korában a *piδar, māδar* és *brāδar* alakok funkciója még határozottan különbözött a *piδ, māδ*, és *brāδ* alakokétól. A két alaksorozat a következő funkciókban fordul elő:

I { *piδar*, *mādar*, *brādar* } 1. vocatívus
2. 1. személyű birtokossal kapcsolatban
3. mint hangsúlyozott «atya, anya, testvér»-fogalom (Istenatya, Ősatya, Istenanya stb.)

II { *piδ*, *māδ*, *brāδ* } 1. 3. személyű birtokossal kapcsolatban
2. *iḍāfat*-szerkezetben
3. mint hangsúlytalan «atya, anya, testvér»-fogalom

Mint ez az összehasonlítás mutatja, a két alak-sorozatnak nincs közös funkciója. Az a körülmény, hogy a *piδar* és a *piδ* típusú alakoknak a funkciói még a középiráni nyelvfejlődés 5—6. évszázada után sem mosódtak egybe, azt bizonyítja, hogy a két alak eltérő használata az óiráni korra nyúlik vissza. Az is kétségtelen, hogy a két alak-sorozat funkcióinak különbsége nem származhat a nominatívus és az obliquus esetek használatából. A *piδar* típusú alakok funkcióköre csak a vocatívusból vezethető le, s így kézenfekvő a *piδar*, *mādar*, *brādar* alakokat az óiráni **pitar*, **mātar* és **brātar* vocatívusok folytatásaként tekinteni.

A két alak-sorozat funkcióinak összehasonlításából azt is megállapíthatjuk, hogy használatuk különbsége az 1. és 2. funkcióban polarizálódik legélesebben, míg az I/3. és II./3 funkciók között az átmenet könnyebben lehetséges. A kétféle alak funkciókülönbségének ezt a polarizálódását a következő ábrával szemléltethetjük legvilágosabban:

I : 1 — 2 — 3 ⟷ 3 — 2 — 1 : II

Nen lehet vitás, hogy a két alak-sorozat funkcióinak végső egybemosódása, amely azután a *piδ* típusú alakok eltűnéséhez vezetett, legkönnyebben az I/3. és II/3. funkciók között kezdődhetett meg. Bár a rendelkezésünkre álló forrásanyag túlságosan kicsiny ahhoz, hogy teljesen megbízható statisztikai vizsgálatokat végezhessünk az egyes funkciók gyakorisága alapján, mégis érdemes az ismertetett adatok tanúvallomását ilyen szempontból is figyelembe vennünk. A két alak-sorozat funkcióinak gyakoriságát a következő összeállítás mutatja:

FUNKCIÓ	1.	2.	3.
piδar	12 adat 36%	7 adat 22%	14 adat 42%
piδ	5 adat 35,7%	4 adat 28,6%	5 adat 35,7%
mādar	—	*māδ* 1 adat 8,3%	3 adat 100%
māδ	5 adat 41,7%	1 adat 8,3%	5 adat 41,7%
brādar	4 adat 21%	1 adat 5%	14 adat 74%
brāδ	1 adat 20%	1 adat 20%	3 adat 60%

Ha e nyelvstatisztikai összeállítást a két alak-sorozat funkciókülönbségének polarizálódása szempontjából vesszük vizsgálat alá, akkor a következő képet kapjuk. Egy-egy alakpár funkciókülönbségei nyilván akkor polarizálódnak legélesebben, ha használatuk legnagyobb gyakorisága az I/1—2. ill. a II/1—2. funkciók keretébe esik, mivel ezek kölcsönösen kizárják egymást. Ugyanakkor a I/3. ill. a II/3. funkciók használatának legnagyobb gyakorisága már a két alakpár funkciójának egymáshoz való közeledését jelzi.

A *piδar — piδ* alakpár esetében az I/3. funkcióra az előfordulások 42%-a, a II/3. funkcióra pedig 35,7%-a esik, míg ugyanakkor az I/1—2. funkció gyakorisága 58%, a II/1—2. funkcióé pedig 64,3%. Ez világosan arra mutat, hogy a *piδar — piδ* alakok funkcióköre még határozottan elkülönül egymástól, mint ahogy ezt az egyes példák elemzésénél is láthattuk.

Ezzel szemben a *brāδar — brāδ* alakpár használatában 74% esik az I/3. és 60% a II/3. funkcióra, míg az I/1—2. funkció gyakorisága csak 36%, a II/1—2. funkcióé pedig 40%. A *brāδar — brāδ* alakok gyakorisága statisztikája tehát azt mutatja, hogy mindkét alak olyan funkciókban szerepel legnagyobb százalékban, amelyek egybemosódása a legkönnyebben kezdődhetett meg. Valóban, a *brāδar* alak használatában találtunk is két olyan példát, amelyekben ennek funkciója már erősen megközelíti a *brāδ* alakét.

Végül a *māδar — māδ* alakok esetében az I/3. funkció gyakorisága 100%, a II/3. funkcióé pedig 41,7% az I/1—2. funkciók 0%-ával és a II/1—2. funkciók 50%-ával szemben, s a *māδ* alak előfordulásának 8,3%-ában már a *māδar* alak I/2. funkciójában használatos. A funkciók gyakoriságának ez a megoszlása azt bizonyítja, hogy a *māδar — māδ* alakok használatának olyan nagy százaléka esik az egymáshoz legközelebb álló funkciókba, hogy már a két alak funkcióinak keveredése is megindulhatott. Mivel a gyakorisági statisztika ebben az esetben is az egyes nyelvi tények elemzésével egyező eredményre vezetett, úgy látszik, hogy — bármennyire korlátozottnak tekintsük is a forrásanyag csekély volta miatt érvényességét — alapjában véve mégis híven tükrözi a párthus és középperzsa nyelvhasználat általános fejlődését.

V

A Malyj Uzenj-i orsógomb feliratában az *'BW* szón kívül még a *Ptwyšh* név szorul magyarázatra. E név legközelebbi párhuzamát a nisai párthus dokumentumokban találjuk meg, amelyekben többször is szerepel egy *Ptwyšyk* nevű bormester *(mdwbr)*.[13] Djakonov és Livšic e nevet *Patvīšīk*-nek értelmezték, azonban pontosabb magyarázatába nem bocsátkoztak bele. A *Ptwšyk* névalakban az *-yk* elem nyilván ugyanaz a képző, mint amelyet a nisai dokumentumokban szereplő *'hwrmzdyk* és *Srwšyk* nevekben is megtalálunk. Az *-yk* képző leválasztása után megmaradó *Ptwyš-* alakot közvetlenül összevethetjük az orsógombon szereplő *Ptwyšh* névvel. Ennek *-h* végződésében ugyanazt a nőnemet jelző arameus determinativumot láthatjuk, mint amely a Šāhpuhr Kaʿbe-yi Zardušt-i feliratán előforduló *DynkyH*, *RwtkyH* női nevekben is szerepel.[14]

[13] Igy pl. N° 100 és 1673a, ld. *Djakonov—Livšic:* id. m. 77, 111.

[14] Ld. erre *W. B. Henning:* Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. Iranistik. 1. Abschn. Leiden—Köln 1958. 34 sk.

Így tehát az orsógombon szereplő *PtwyšH* minden valószínűség szerint női név, s nyilvánvalóan azonos a nisai *Ptwyšyk* név *Ptwyš-* alapalakjával. E névalak írásképe többféleképpen értelmezhető: **Pāδviš, *Pāδvēš, *Pāδvič, *Pāδvēč*, sőt, ha az első szótagban defektív írást teszünk fel, akkor **Piδvēč*, stb. alakokra is gondolhatunk. Bármelyik alakból induljunk is ki, a név magyarázata meglehetősen nehéz. Leginkább még a **Paδviš* és a **Paδvēč* alakok látszanak értelmezhetőnek. Az első tag ezekben az óiráni **pati* praeverbium lehetne, második tagjuk pedig vagy a *viš-* 'kinyitni, megszabadítani' vagy pedig a *vēč-* 'kiválaszt' ige régi, *bāra-* típusú igeneve. Itt is fennáll azonban az a nehézség, hogy a *viš-* igetövet egyelőre csak a középperzsából ismerjük[15], a párthusból csak a *višāh-* praesenstövet tudjuk kimutatni. Így a második magyarázat marad egyedül lehetséges.

Eszerint a *PtwyšH* nevet legvalószínűbben **Paδvēč*-nek értelmezhetjük, s ezt óiráni **Pati-vaiča-* alakra vezethetjük vissza. Az iráni **vaik-* igetövet ismerjük az Avesztából: *vaēk-* 'ausscheiden, aussuchen', praesenstő *vaēča-*[16], a középperzsából: *ʿzwyxtn*,[17] a párthusból pedig a part. perf. pass.-ra van adatunk: *wyxtg* és *wyxt* «kiszemelt, kiválasztott».[18] Ezeknek az adatoknak az alapján az óiráni **Pati-vaiča-* alaknak is «kiválasztott kiszemelt» jelentést tulajdoníthatunk, ami személynév jelentéseként jól el is képzelhető.

Mindenesetre a *Paδvēč* névvel kapcsolatban legfontosabb arra rámutatnunk, hogy a nisai *Paδvēčiγ* név alapján következtetve ez minden valószínűség szerint párthus név. Azt a lehetőséget tehát, hogy az orsógomb felirata párthus nyelven, de nem párthus, hanem valamilyen más ethnikumhoz tartozó személy számára készült, minden bizonnyal kizárhatjuk.

VI

A Malyj Uzenj-i orsógomb leletkörülményei nem nyújtanak semmiféle támpontot a lelet korára és ethnikai hovatartozására vonatkozólag. E két probléma szorosan összefügg egymással, s ahhoz, hogy az orsógomb ethnikai hovatartozásának kérdését felvethessük, mindenekelőtt korát kell meghatároznunk. Erre vonatkozólag a felirat betűformái nyújtanak is bizonyos támpontot. Ha ugyanis a felirat betűformáit megkíséreljük elhelyezni a párthus írás fejlődésében, s összehasonlítjuk más párthus feliratok betűformáival (l. 5. kép), akkor a következő eredményhez jutunk.

A feliraton előforduló 12 betű közül a kormeghatározás szempontjából elsősorban a *b* jöhet számításba. A *b*-nek itt előforduló szélesre írt, erősen ívelő formáját a nisai dokumentumokban és az awrōmāni pergamenen még nem találjuk. Először Xvāsaγ feliratán fordul elő, amely 215-ből származik. Mivel az awrōmāni pergamen keltezése 53/54, így a *b* formája alapján a Malyj Uzenj-i feliratot 53 és 215 közé helyezhetjük. Hasonló eredményre vezet az ʾ *ʾw* és *h* betűk alakjának vizsgálata is. Az ʾ betű két függőleges szára a nisai dokumentumokon és az awrōmāni pergamenen még csaknem párhuzamos egymással. A III. századi párthus feliratokon azonban a baloldali függőleges szár már ferdévé válik, majd 45°-os szögben a jobboldali függőleges szárhoz csatlakozik, sőt olykor az ʾ alakja szinte teljesen hasonlóvá válik a *d*/*r*-hez. A Malyj Uzenj-i

[15] Ld. *W. Henning*: ZII 9 (1933) 208.
[16] *Chr. Bartholomae:* Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1904. 1312 sk.
[17] Ld. *W. B. Henning:* BSOAS 13 (1950) 646, 1. jz.
[18] Ld. *Boyce:* id. m. 104; *Henning:* id. h.

felirat ' betűjének ferde a baloldali függőleges szára, de még nem kapcsolódik a jobboldalihoz. Legközelebb áll hozzá Xvāsaγ feliratának '-formája. A *w*-nek feliratunkon használt erősen ívelt felső részű alakja először szintén Xvāsaγ feliratán fordul elő. Ugyancsak a III. századi párthus feliratokra jellemző a *h*-nak feliratunkon rekonstruált formája (Xvāsaγ feliratán a *h*-ra nincs biztos példánk).

A Malyj Uzenj-i orsógomb tehát felirata betűformái alapján következtetve az I. század közepe és a II. század vége közötti időből származhatik. Ezt ismerve már lényegesen könnyebb meghatározni azt az ethnikai környezetet, amelyből az orsógomb származik. A Maly Uzenj folyó alsó folyásának vidékén és Džangala környékén már az i.e. VII—IV. századokban kimutatható a sauromaták jelenléte.[19] Ettől kezdve e területen folyamatosan nomád iráni törzsek, szarmaták, aorsok, alánok laktak. A Prochorovka-kultúrát (i.e. IV—II. század) 5 lelőhely is képviseli Džangala környékén.[20] Ezek közül az egyik kurgántemető Džangalától keletre, azon a Sarajdin-tóhoz közvetlenül csatlakozó homokdombvonulaton helyezkedik el, amelyen az a település is feküdt, ahol az orsógombot találták.[21]

Ha nem is e település közvetlen közelében, de mindenesetre Džangala környékén, Kurpe-Baj helységben kerültek elő olyan későbbi temetkezések is, amelyek azt bizonyítják, hogy aorsok és alánok is laktak e vidéken. Az itt feltárt 2. sz. kurgánban, amelyben fejjel DK-nek egy férfi csontváza feküdt, temetkezési mellékletként egy bronzlemezből készült egyenes keresztvasú vaskardon, 30 db kis tövises nyílhegyen, egy besimított füles korsón kívül egy olyan vastőrt találtak, amelynek típusa az i.sz. első századokra jellemző.[22] Így az itteni sírcsoport kétségtelenül abból az időből származik, amelyben a párthus felirattal ellátott orsógomb is készülhetett.

A történeti források, elsősorban Strabón (XI 5,9) tanúbizonysága szerint[23] az Alsó-Volga vidékén az i.e. 125 körüli évek óta[24] aorsok éltek. Azt is tudjuk azonban az írásos forrásokból, hogy az i.sz. I. század folyamán az aorsok nevét az alán ethnikai megjelölés váltja fel a Dontól az Aral-tóig terjedő egész hatalmas területen. Hogy ez az esemény pontosan mikor következett be, régóta vitatott kérdése a tudományos irodalomnak. Általánosan elterjedt, bár sokak által bizonytalannak tartott felfogás szerint[25] az alánokat Iosephus Flavius (*Ant. Iud.* XVIII 4,4) említi először az i.sz. 35. év eseményei kapcsán, amikor Pharasmanes ibériai király segítségül hívta őket a párthusok ellen. Mivel Iosephus művének régi latin fordításában ezen a helyen alánok helyett *Scythas* áll, fennáll az a lehetőség, hogy a görög szövegben az *'Αλανούς* névalak csak későbbi «javítás» eredménye. Iosephus ugyanis az alánok 72 évi betörésének ismertetése alkalmával (*Bell. Iud.* VII 7,4) utal arra, hogy valahol már korábban beszélt

[19] Ld. *K. F. Smirnov— V G. Petrenko:* Савроматы Поволжья и южного Приуралья. Moszkva 1963. 11.

[20] *M. G. Moškova:* Памятники прохоровской культуры. Moszkva 1963. 15.

[21] *I. V. Sinicyn:* KSIIMK 32 (1950) 104. sk.

[22] *Sinicyn:* id. m. 108 sk.

[23] A történeti forrásokra vö. *J. Junge:* Saka-Studien. Klio Beiheft XLI. Leipzig 1939. 74 skk.

[24] Az időpontra vonatkozólag ld. *J. Harmatta:* Studies on the History of the Sarmatians. Budapest 1950. 28 sk.

[25] Ld. *J. Marquart:* Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II. Leipzig 1905, 83; *J. Junge:* Saka-Studien. 76; a régebbi irodalomból legfontosabb *Ju. Kulakovskij:* Аланы по сведениям классических и византийских писателей. Kiev 1899. 9 skk., az újabból *Czeglédy K.:* AntTan 2 (1955) 128 sk.

	Nisa	Awrōmān	Malyj Uzenj	Susa	Dura-Europos	Ka'be-yi Zardušt
ʾ						
B						
G						
D						
H						
W						
Z						
Ḥ						
Y						
K						
L						
M						
N	[-n]	[-n]	[-n]	[-n]	[-n]	
S						
ʿ						
P						
Q						
R						
Š						
T						

5. kép.

az alánokról mint a Maiótis-tó és a Tanais folyó körül lakó skythákról. Ezt a célzását kézenfekvő volt másik munkájának említett helyére vonatkoztatni, s így feltehető, hogy valamelyik olvasója az ott olvasható *Σκύθας* népnevet *'Αλανούς*-szal helyettesítette, amely azután meggyökeresedett a szöveghagyományban.

Ezzel az elgondolással szemben azonban mindenesetre lehet arra hivatkozni, hogy Iosephus célzása (*Bell. Iud.* VII 7,4) korábbi helyére éppen a vitatott szövegrészre (*Ant. Iud.* XVIII 4,4) vonatkozik, s hogy a régi latin fordítás eltérése a görög eredetitől ezen a ponton azzal az elég általános gyakorlattal magyarázható amely a kevésbé ismert népnevet egy általánosabban használttal helyettesítette.[26] Mint láthatjuk, Iosephus vitatott szöveghelyének hitelessége ellen és mellett egyaránt hozhatók fel érvek, úgyhogy pusztán a szövegkritika segítségével nem lehet a problémát megoldani.

Mégis van egy olyan döntő történeti érv, amely feltétlenül kizárja annak a lehetőségét, hogy Pharasmanes 35. évi szövetségesei alánok lettek volna. Kétségtelen tény ugyanis, hogy az a terület — s így elsősorban a Maiótis és a Tanais vidéke —, amelyen később az alánok éltek, korábban az aorsok és a sirakok birtokában volt. Mármost Tacitusnak egy tudósítása szerint (*Ann.* XII 15—21) i.sz. 49-ben a rómaiak Eunonesszel, az aorsok királyával szövetségben harcoltak Zorsines, a sirakok királya ellen. Mivel ezzel kapcsolatban Eunones és Claudius császár között levélváltás is történt, Tacitus a hivatalos actákból ismerhette a barbár népneveket. Így tanúbizonyságát, amely szerint i.sz. 49-ben még fennállott az aorsok és a sirakok törzsszövetsége a Don vidékén és a Kaukázus előterében, feltétlen történeti hitelűnek kell tartanunk. Következésképpen nem lehet szó arról, hogy a Pharasmanes által segítségül hívott szarmaták (így nevezi őket Tacitus *Ann.* VI 33) alánok lettek volna.

Az alánok megjelenése és a két aors, valamint a sirak törzsszövetség átalakulása egyetlen hatalmas alán törzsszövetséggé tehát csak az i.sz. 50 utáni években következhetett be. Mindenesetre erre az eseményre röviddel 50 után sor kerülhetett, mert Seneca és Lucanus (*Thyest.* 629 és *Phars.* VIII 222) a hatvanas évek elején (65 előtt) már említik az alánokat. Az alán törzsszövetség megalakulását tehát legvalószínűbben 50 és 60 közé tehetjük. Így a Malyj Uzenj alsó folyásának vidéke az orsógomb készítése idején már bizonyára az alán törzsszövetség keretébe tartozott.

VII

A tárgyalt párthus felirat tehát minden valószínűség szerint egykori alán területen került elő. A kérdés mármost csak az, hogyan magyarázható egy párthus felirat előbukkanása sokezer kilométerre a Párthus Birodalom határától az alán törzsszövetség területének ilyen távoli pontján. Arra aligha gondolhatunk, hogy az alánok a párthus írásbeliséget átvették, s az alán nyelv írásos rögzítésére használták volna, s hogy így végeredményben alán felirattal állnánk szemben, mert az orsógomb felirata tisztán párthus jellegű. Kézenfekvőbb volna az a feltevés, hogy az orsógomb Parthiából kereskedelem útján került alán területre. Ennek azonban ellene szól magának a tárgynak a jellege. Az ilyen egyszerű agyagtárgyak, mint amilyen a Malyj Uzenj-i orsógomb is,

[26] Így *Junge:* Saka-Studien. 76.

nem kereskedelmi cikkek, hiszen ezeket odahaza is mindenki könnyűszerrel elő tudja állítani. Valóban, az orsógombok a szarmata ill. alán területen a leggyakoribb leletek közé tartoznak.[27] Aligha valószínű tehát, hogy a Malyj Uzenj-i orsógomb az aorsok és alánok Parthiával egyébként fennálló kereskedelmi kapcsolatai[28] révén került volna alán területre. E lelet előkerülésének történeti magyarázatát más irányban kell keresnünk.

A történeti források tudósításai szerint az alánok az I—II. század folyamán többször is intéztek nagyarányú rablóhadjáratokat a Párthus Birodalom területére. Az egyik ilyen nagy alán betörés kevéssel az alán törzsszövetség megalakulása után, 72-ben következett be.[29] Az eseményeket legrészletesebben leíró Iosephus Flavius elbeszélése szerint (*Bell. Iud.* VII 7,4) az alánoknak ez a hadjárata Médiát és Armeniát sújtotta. Foglyul ejtették magának a Médiát kormányzó párthus királyfinak, Pakorosnak a feleségét és ágyasait is, s csak 100 talentum váltságdíjért bocsátották szabadon. Armeniában pedig maga Tiridatés király esett harc közben majdnem fogságukba. Végül az alánok nagy pusztítás után mindkét párthus vazallus királyságból «nagy tömeg embert és más zsákmányt» magukkal hurcolva visszatértek szállásterületeikre. A másik nagy alán betörés 135-ben zajlott le. Ekkor Dio Cassius tudósítása szerint (LXIX 15) Pharasmanés, Ibéria királya hívta be az alánokat a párthusok ellen. Ez az alán betörés «Médiát erősen sújtotta, Armeniát és Kappadokiát pedig érintette» Dio Cassius szavai szerint. Az alánok zsákmánya tehát ez alkalommal is főleg párthus területről származott.

Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a Malyj Uzenj-i párthus felirat az alánoknak ezekkel a rablóhadjárataival áll valamiképpen kapcsolatban. Az természetesen kevéssé valószínű, hogy a feliratos orsógomb zsákmányként került volna e távoli alán területre, hiszen ilyen értéktelen tárgyat az alán harcosok aligha tarthattak érdemesnek magukkal vinni. Így főleg két lehetőséggel számolhatunk, Vagy egy fogolyként elhurcolt párthus nő vihette magával mint munkaeszközét, vagy pedig olyan írástudó párthust hurcoltak el az alánok magukkal, aki azután a Džangala melletti alán településen élt, s itt leánya számára készítette és látta el felirattal ezt az orsógombot.

Bármelyik feltevés bizonyuljon is helyesnek, a Malyj Uzenj-i párthus feliratos orsógomb nagy valószínűséggel azt bizonyítja, hogy az alánok között párthusok is éltek, s nem lehetetlen, hogy — főleg használati tárgyakon — még más írásos emlékük is elő fog kerülni. Így e rövid párthus felirat az alán—párthus kapcsolatoknak egyedülálló, értékes történeti emléke.

Van azonban e leletnek még egy igen fontos történeti tanulsága. Az a körülmény, hogy az alánok rablóhadjáratain zsákmányként elhurcolt párthusok ilyen távoli területre kerültek el, arra mutat, hogy e betöréseket nem csupán a Kaukázus vidékén élő alánok[31] intézték, hanem azokban a Kaukázustól nagy távolságban lakó alán csoportok is résztvettek. Ez viszont csak úgy képzelhető el, ha az alán törzseket ebben az időben egy nagykiterjedésű

[27] Ld. *Moškova:* id. m. 39.
[28] Ld. erre *Harmatta:* Studies on the History of the Sarmatians. 34.
[29] Ld. *Kulakovskij:* id. m. 9 skk.; *Czeglédy:* id. h.
[30] *Kulakovskij:* id. m. 12. E betörést *Kulakovskij* helytelenül teszi 133-ra.
[31] *Je. I. Krupnov* és mások kutatásai alapján kétségtelen, hogy ebben az időben már mind a Kaukázustól ÉNy-ra, mind pedig Dagesztánban éltek szarmata-alán törzsek, ld. *K. F. Smirnov:* Вопросы скифо-сарматской археологии. Moszkva 1952. 205 sk.

törzsszövetség egyesítette magában.[32] Így a Malyj Uzenj-i orsógomb az alán törzsszövetség területi kiterjedésének és szervezetének is értékes tanúbizonysága.

Befejezésül a Malyj Uzenj-i orsógomb párthus feliratának keletkezési idejére kell még visszatérnünk. Mint láttuk, a felirat készítését a betűformák alapján az I. század közepe és a II. század vége közötti időbe lehet helyezni. Ez alatt a másfél évszázad alatt az alánoknak két nagy rablóhadjáratáról, a 72-ben és a 135-ben lezajlott betörésükről is tudunk. Bár mindkét alán hadjárat abba az időközbe esik, amelyben a felirat létrejötte írástörténeti szempontból elképzelhető, mégis elsősorban a 135. évi betöréssel állhat a felirat történetileg kapcsolatban. Betűformái ugyanis lényegesen közelebb állnak a III. századi párthus feliratok írásához, mint az 53-ból származó avrōmāni pergamenéhez. Aligha valószínű, hogy a III. századi párthus írásra jellemző betűformák éppen az 53 és 72 közötti években alakultak volna ki. Így kézenfekvő a Malyj Uzenj-i párthus feliratot írástörténeti szempontból is inkább a II. századra tenni, és létrejöttét a 135. évi alán hadjárattal kapcsolatba hozni.

[32] *Czeglédy:* AntTan 2 (1955) 129 helyesen hangsúlyozza, hogy a 72. évi alán betörés már feltételezi egy új, nagy törzsszövetség létrejöttét.

ALFÖLDY GÉZA

POLGÁRJOG ÉS NÉVADÁS

1. Mint köztudomású, a római világban a név nemcsak arra szolgált, hogy az illető személyt megkülönböztethetővé tegye a társadalom többi tagjaitól: a név egyszersmind kifejezésre juttatta azt is, milyen jogállással rendelkezett az illető személy a társadalomban. A jogállás és a névadás tehát szorosan összefüggött. Ezt az összefüggést a római császárkort illetően a következőképpen szokás megfogalmazni. A polgárjogra az ún. *tria nomina* rendszere utal (praenomen + nomen + cognomen); a peregrinusok csak egy, a cognomennek megfelelő személynevet viseltek, s amellett az apa nevét genitivusban.[1] Így pl. egy *T. Flavius Maximus* feltétlenül római polgár kellett hogy legyen, de egy *Maximus* vagy *Maximus Primi f.* nevű személy peregrinusnak számít. Továbbá: a polgárjoggal felruházott személyek annak az illetőnek a nevét vették fel, akinek jogállásukat köszönhették. Mivel a császárkorban a polgárjogot elvben az uralkodó adta, az új polgárok (és leszármazottjaik) az illető császár nomenjét és praenomenjét viselték.[2] Tehát, ha pl. egy *Secundus* nevű személy Augustustól polgárjogot kapott, ezután *C. Iulius Secundus*-nak nevezték.

Mindez azonban csak tendencia volt és semmi esetre sem egy mindenütt következetesen érvényesített rendszer. A fenti tételt már eleve bizonyos fokig módosítanunk kell. A polgárjog jele tulajdonképpen a *gentilicium* volt: mint ismeretes, a császárkor elején a cognomen és a későbbi császárkorban a praenomen csak laza alkotóelemei voltak a névadásnak, és gyakran el is maradhattak.[3] Másrészt az új polgárok nem vették fel szükségszerűleg a császár nevét, gyakran viselhették pl. egy helytartó nevét is, aki számukra a polgárjogot közvetítette.[4] E szempontok figyelembevételével a polgárjog és névadás összefüggése inkább úgy volna meghatározható, hogy a polgárjogot a *tria nomina* rendszere vagy legalábbis a gentilicium jelölte, és hogy az új polgárok annak a személynek a nevét vették fel, aki őket a polgárjoggal felruházta, vagy a polgárjogosztásban legalábbis a közvetítő szerepét játszotta. Következetesen érvényesített előírásról azonban ebben az értelemben sem lehet szó, legfeljebb

[1] Vö. *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest 1959, 112 skk., stb.

[2] *Th. Mommsen:* Römisches Staatsrecht III. Leipzig 1887. 64 és uo. Anm. 1 stb. Hogy «jogi kényszer» ezen a téren mégsem állt fenn, már *Mommsen* hangsúlyozta (uo.)

[3] Vö. Suet. Claud. 25, 3: *peregrinae condicionis homines vetuit usurpare Romana nomina dumtaxat gentilicia. Civitatem R. usurpantes in campo Esquilino securi percussit.* Így a római polgárjog jele a tria nomina rendszerén belül elsősorban valóban a gentilicium volt.

[4] Vö. pl. *H.-G. Pflaum:* Carnuntina. Vorträge beim internationalen Kongress der Altertumsforscher Carnuntum 1955. Graz—Köln 1956. 128 sk.

többé vagy kevésbé általános tendenciáról. A császárkori névadást tükröző forrásanyagban igen sok olyan példát mutathatunk ki, amely az említett tendenciáktól való eltérésekre utal. Amellett tekintetbe kell vennünk, hogy az Imperium Romanum lakossága jogi szempontból semmiképpen sem egyszerűsíthető le a római polgárok és a peregrinusok kategóriáira.

Az a felfogás, amely szerint a *tria nomina* vagy legalábbis a gentilicium feltétlenül római polgárra, a személynév + apanév pedig okvetlenül peregrinusra utalnának, túlságosan leegyszerűsíti a helyzetet. Kevésbé jelentős ebben a vonatkozásban az a lehetőség, hogy egy peregrinus a gentiliciumot vagy a *tria nomina* rendszerét «illegálisan» bitorolhatta: erre valószínűleg viszonylag ritkán került sor, és a források, amelyek ezt a lehetőséget megemlítik, egyben arra is utalnak, hogy a római kormányzat elejét akarta venni a nomenekkel történő ilyen jellegű visszaéléseknek.[5] Nem jelentős az a körülmény sem, hogy *Constitutio Antoniniana* után a római polgárok sokszor feleslegesnek tartották gentiliciumaikat a feliratokon megjelölni: amikor egy provinciának már minden szabad lakosa római polgár volt, akkor már egyáltalán nem volt szükség a polgárjog hangsúlyozására a névadáson keresztül.[6] Annál döntőbb azonban egy kérdés, amelyet a jogállás és a névadás összefüggésével kapcsolatban korábban nem vettek eléggé tekintetbe: a *peregrini* és a *cives Romani* között a császárkori szabad lakosság körében egy harmadik jogi kategória is létezett, a *cives Latini* kategóriája. A *Constitutio Antoniniana* előtt a latin polgárok nagy szerepet játszottak; több császár, pl. Vitellius, Vespasianus vagy Hadrianus igen sok közösséget nem római, hanem csak latin polgárjoggal ruházott fel (l. alább). A latin jogúak névadását még nem vizsgálták meg. Kérdéses, hogy császári vagy nemcsászári nomeneket vettek-e fel, vagy hogy egyáltalán viseltek-e nomeneket, és alkalmazták-e a *tria nomina* rendszerét. Egy másik probléma abból adódik, hogy számos adat tanúsága szerint a római polgárok tetszés szerint is vehettek fel nomeneket; egyes területeken és korszakokban fennállt a lehetőség, hogy a gentiliciumokat teljesen szabadon válasszák meg.

Az alábbiakban két kérdést vizsgálunk meg. Először célszerű azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy milyen kapcsolat állt fenn a római polgárok névadása és a császári gentiliciumok között, illetve, hogy mikor és hol vehettek fel az új római polgárok nem-császári gentiliciumokat. Ezután kerül sor a latin polgárok névadásának elemzésére. E két probléma vizsgálatán keresztül bepillantást nyerhetünk a polgárjog és névadás összefüggésének alakulásába.

2. A császári gentiliciumok *(Iulius, Claudius, Flavius* stb.) rendkívüli elterjedése az Imperium személynévanyagában eleve arra utal, hogy az új római polgárok igen gyakran a polgárjogot adó császár nevét vették fel.[7] Számos feliratunk van, amely megemlíti, hogy a császári nomen t viselő személy az illető uralkodótól kapott római polgárjogot pl. *C. Iulius Vepo donatus civitate Romana viritim et inmunitate ab divo Aug.* (CIL III 5232) stb.[8] A Hadrianus alatt polgárjoggal felruházott pannoniai *Carni* egységesen *Aelii Carn(i) cives Roman(i)* lettek (CIL III 3915 = 10798). Cassius Dio szerint a claudiusi korban kötelező volt, hogy az új római polgárok a császár nevét vegyék fel.[9]

[5] L. Suet. i. h., továbbá CIL V 5050 *(Lex Anaunorum)*, l. alább.

[6] Pl. Salonában, Dalmácia fővárosában a 3. században sok polgár nem tüntette fel a feliratokon a gentiliciumot. L. *G. Alföldy:* Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Budapest 1964, sajtó alatt.

[7] A császári nomenek elterjedésére l. *A. Mócsy:* Pannonien, 147 sk.

[8] Vö. még CIL III 6785, 14324 stb.

[9] Dio 60, 17, 7. Vö. *Th. Mommsen:* i. h.

Dio ugyan kivételekről is említést tesz, de legalábbis az kétségtelenül kitűnik soraiból, hogy a császári gentiliciumok felvétele az 1. században is tendencia volt. A kötelező jellegről alkotott felfogásában azonban minden valószínűség szerint saját korának szemlélete is közrejátszik: az *Aurelius* név rendkívüli elterjedése a birodalomban azt mutatja, hogy a 212-ben polgárjoggal felruházott személyek túlnyomórészt valóban Caracalla gentiliciumát vették fel. Az idevágó adatok ellenére azonban számos példa hozható fel, amely azt bizonyítja, hogy az új római polgárok bizonyos korszakokban és területeken teljesen szabadon választhatták meg gentiliciumaikat. Néhány példát célszerűbb részletesebben megtárgyalni.

A császárkor elején meglehetősen sok legióskatonát és veteránt ismerünk, akik polgárjogukat Augustus alatt kapták, besorozásuk alkalmával. Néhány kivételtől eltekintve ezek a személyek nem a Iulius nevet viselték. Többnyire a keleti provinciák peregrinus-közösségeiből származtak, és főleg a *legio VII* keretében szerepelnek, amely Augustus alatt egy ideig a keleti birodalomrészhez számító Makedoniában állomásozott.[10] O. Cuntz szerint ugyan ezeket a katonákat még M. Antonius triumvir sorozta, és neveiket az Antonius-párt vezető személyiségeitől kapták,[11] ez a feltevés azonban ma már nem tartható. E katonákat csak Augustus idején sorozták, és csak Tiberius uralkodásának elején szerelték le őket.[12] Családneveik (*Antonius, Domitius, Licinius, Livius, Varius* stb.) mindenütt általánosan elterjedt római gentiliciumok voltak, és az Antonius-kör neveivel való egyezésük pusztán rendkívüli gyakoriságuk következménye. Amellett e katonák névadásában néha a *Iulius* név is előfordul.[13] E katonák esetében minden valószínűség szerint a nomenek szabad megválasztásával van dolgunk; a *Iulius* császárnév itt mindenesetre csak kis szerepet játszott. A nomenek szabad megválasztása olyan katonáknál, akik csak a sorozáskor jutottak polgárjoghoz, más esetekben is kimutatható. Pl. Noricumban az 1. századból ismerünk egy *Sex. Antonius Verus* nevű evocatust; polgárjogát sorozásakor kapta, és nem-császári noment vett fel. Apja még peregrinus volt, *Sextus Adnamatonis f.* névvel, és nővérét is csak *Spora Sexti f.* néven nevezték (CIL III 4854).

Figyelemre méltó az őslakosság névadása Dalmatia provincia számos városában.[14] A tartomány délkeleti részében több várost ismerünk, amelyek római jogú közösségek voltak. Epidaurum kolóniát még Caesar alapította, régebbi *conventus civium Romanorum* helyén;[15] e terület többi városi települései, mint Risinium, Acruvium stb., augustusi kolóniák voltak, amelyek római jogát Plinius (*n. h.* 3, 142) kifejezetten említi.[16] E városokban bennszülött családok is éltek, amelyek a római polgárjogot minden bizonnyal az autonómiakiterjesz-

[10] L. főleg *O. Cuntz:* JÖAI 25 (1929) 70 skk., *A. Betz:* Untersuchungen zur Militärgeschichte der Provinz Dalmatien, Wien 1938, 14 skk., újabban *Alföldy G.:* Ant. Tan. 10 (1963) 29 skk. és Historia 13 (1964) 172 skk.

[11] *O. Cuntz:* i. h., vö. már *O. Seeck:* RhM 48 (1893) 608, továbbá *A. Betz:* i. m. 14 skk.

[12] L. *G. Forni:* Il Reclutamento delle Legioni da Augusto a Diocleziano, Milano—Roma 1953, 61 skk., vö. már *R. Syme:* JRS 23 (1933) 30, l. *Alföldy G.:* Ant. Tan. i. h. 34 skk., Historia i. h., Dalmatien sajtó alatt.

[13] CIL III 2714=9736, CIL III 2715, Bull. Dalm. 31 (1908) 78 skk.

[14] A provincia névanyagára l. *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt, u.a., Die Personennamen der römischen Provinz Dalmatien. Budapest 1964. Kézirat.

[15] L. most *G. Alföldy:* Ant. 10 (1962) 357 skk., u. a., Živa Antika 12 (1963) 326 sk.

[16] AAnt i. h. 363 skk., Živa Antika i. h. 328 sk.

tés idején, tehát Caesar és Augustus alatt kapták meg. Gentiliciumaik főleg nem-császári nomenek voltak, mint ezt néhány példa mutatja: *Iun(ius) Epidianus* (CIL III 1747, Epidaurum), *M. Pomentinus Boria* (CIL III 1748, ugyanott), *Plaetoria M. f. Posilla* (CIL III 8399, Risinium) stb.[17] A *Iunius* és *Pomentinus* nomenek az italikus telepesek névanyagából származnak, a *Plaetorius* nomen bennszülött illír eredetű.[18] Dél-Dalmatia kimondottan bennszülött municipiumaiban az 1. században igen sok új polgárt találunk, akik nem császári nomeneket vettek fel. A provincia északnyugati részében, azaz Liburniában Augustus, Tiberius és Claudius sok municipiumot alapítottak, amelyek minden valószínűség szerint római jogállással rendelkeztek.[19] Iuliusok és Claudiusok mindenesetre előfordulnak, az új polgárok nagy része azonban nem-császári nomeneket viselt.[20] Néhány példa feltüntetése itt elegendő. A Tiberius idején alapított Crexa városában Tiberius korából ismerünk egy duumvirt, a következő névvel: [*C.* ?] *Aemilius Vols(etis?) f. Ocla(tinus)* (CIL III 3148 = 10131).[21] Apja, *Vols(es?)* még nem volt római polgár, de a megnevezett személy, mint városi elöljáró, feltétlenül rendelkezett római polgárjoggal, amelyet Tiberiustól kapott. Mégsem viselte a *Ti. Iulius* nevet. Aenona augustusi municipiumában[22] *L. Baebius Opiavi f. Ser. Oplus Malavicus* néven ismerünk egy duumvirt (CIL III 10121); apja, akit valószínűleg *Opiavus Malavicus*-nak hívtak, még nem volt teljes jogú római polgár.[23] A duumvir, aki mint a magisztrátus tagja okvetlenül római polgár volt, nem császári noment vett fel. Hasonlóképpen igen sokszor fordulnak elő nem-császári gentiliciumok a duumvirek és egyéb polgárok körében más liburniai városokban is.[24] Mindezek a nevek főleg Észak-Itáliára és Liburnia észak-itáliai eredetű telepeseire voltak jellemzőek,[25] s a liburniai bennszülöttek az itáliai származású telepesektől vették át őket. A délkelet-dalmáciai Doclea városában, amely flaviusi municipium volt,[26] a *Flavius* nevet viselő bennszülöttek mellett *Epidius* és *Plaetorius* nevű polgárokat is találunk.[27] Itt olyan családnevekről van szó, amelyek illír személynevekből képződtek.[28] Az italikus telepesek nomeneinek és a helyi eredetű gentiliciumoknak a felvétele az őslakosság körében világosan mutatja, hogy Dalmatiában legalábbis az 1. században az új polgárok számára a nomenfelvétel kötetlen volt.

A nomenek szabad felvételét a Déli Alpokban, Tridentinumtól északra élő *Anauni* közösségének esetében maga Claudius császár is elismerte. Az Anauni

[17] E személyek cognomenjei bennszülött eredetre utalnak, l. *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt, ua., Beitr. zur Namenforschung 15 (1964) 55 skk.

[18] E nevekre l. *G. Alföldy:* Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien.

[19] Vö. *G. Alföldy:* Epigraphica 23 (1961) 53 skk.

[20] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt. Vö. *D. Rendić-Miočević:* Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948, 59 skk.

[21] A municipiumra l. *G. Alföldy:* Epigraphica i. h.

[22] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt, vö. Živa Antika i. h. 329.

[23] A névformára vö. *G. Alföldy:* Beitr. zur Namenforschung 15 (1964) 73 sk. A megnevezett személy talán latin jogú volt, mint a hasonló névadási formulát viselő rideri polgárok, l. alább.

[24] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt.

[25] Uo., l. még ua.: Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien.

[26] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt.

[27] Uo. A korai császárkorban 12 Flavius, egy Epidius és két Plaetorius nevű személy ismert. A későbbi császárkorban ugyanezek a nomenek a városban és környékén továbbra is nyomon követhetők.

[28] L. most *G. Alföldy:* Beitr. zur Namenforschung i. h.

és két másik közösség, a *Tulliasses* és *Sinduni* a római polgárjogot «bitorolták» és nomeneket vettek fel. Claudius e közösségek számára törvényesítette a polgárjogot és egyszersmind megengedte számukra, hogy a korábban felvett gentiliciumokat továbbra is viseljék: *nominaque ea quae habuerunt antea tanquam cives Romani ita habere is permittam* (CIL V 5050). Nem-császári nomenek az *Anauni* területén a korai császárkorban valóban előfordulnak a bennszülötteknél, pl. *Lumenno* (CIL V 5068) és *Raedonius* (CIL V 5058). A szomszédos *Tridentini*-nél, akikkel az *Anauni* teljesen elkeveredtek (CIL V 5050), hasonló nevek szintén előfordulnak, pl. *Logetius* (CIL V 5011) és *Curisius* (CIL V 5033). Az a felirat, amely az utolsónak említett nevet megőrizte, a polgárjog és a névadás szempontjából egyébként is figyelemre méltó. Egy bizonyos *M. Curisius Sabinus*, aki mint a *legio XXI rapax* katonája római polgár volt, a szokásos módon viselte a hármas nevet. Egyik hozzátartozóját azonban csak *Sassus Curisius*-nak hívták. Az illető aligha volt római polgár, de gentiliciuma már volt (talán mint latin jogúnak). A teljes polgárjogú Sabinus megtarthatta eredeti gentiliciumát; római polgárjoga szempontjából csak az volt a fontos, hogy a noment a *tria nomina* rendszere keretében viselje. A felirat a korai császárkorból való, talán éppen Claudius idejéből. A nomen szabad megválasztása ebben a korszakban a római polgárok számára másutt is meg volt engedve. Cassius Dio szerint a császár nem akadályozta meg, hogy az új polgárok ne a *Claudius* nevet vegyék fel, annak ellenére, hogy ez a császárkori polgárjogpolitika tendenciájának ellentmondott (Dio 60, 17, 7, vö. fentebb). Hogy ez a lehetőség a birodalom mely területeire vonatkozott, nem tudjuk, mindazonáltal számolni lehet azzal, hogy gyakori volt. Claudius igen kiterjedt urbanizációs és polgárjogpolitikát folytatott, és uralkodása alatt mind Nyugaton, mind Keleten számos közösség és személy kapott római polgárjogot.[29] Seneca híres szavai szerint polgárjoggal ruházta fel az összes görögöket, gallokat, hispániaiakat és britanniaiakat.[30] Természetesen Seneca kétségkívül túloz, és az «összes» említett provinciálisok nem jutottak polgárjoghoz, viszont az sem vitatható, hogy a claudiusi polgárjogkiterjesztés igen nagyszabású volt. Eltekintve Dio utalásaitól (60, 17, 5 skk.) ezt a claudiusi alapítású városok nagy száma is eléggé bizonyítja; pl. Noricumban a nyolc bennszülött municipiumból ötöt Claudius alapított (vö. Plin. n. h. 3, 146). Feltűnő azonban, hogy a *Claudius* nevet viselő személyek száma mégis viszonylag csekély volt,[31] amellett a Claudiusok egy része nem Claudiustól, hanem Nerotól kaphatott polgárjogot. Így fel lehet tételezni, hogy a claudiusi kor új polgárai részben nem a *Claudius* nevet vették fel.

Az eddig ismertetett adatok amellett szólnak, hogy az új polgárok számára legalábbis az 1. században lehetséges volt a gentilicium szabad megválasztása. A továbbiakban a feliratok egy olyan csoportjára utalunk, amelyek ezt a lehetőséget a 2. és a 3. századra vonatkozólag bizonyítják. Egyes nyugati provinciákban a 2—3. században is lehetséges volt, hogy a római polgárok olyan nomeneket vegyenek fel, amelyeket az apa vagy valamely más hozzátartozó cognomenjéből képeztek. Igen erősen elterjedt ez a szokás Noricumban, Raetiában, Galliában és Germaniában, kimutatható azonban Délnyugat-

[29] *A. N. Sherwin-White:* The Roman Citizenship, Oxford 1939, 180 skk., *A. Momigliano:* Claudius², Cambridge 1961, 44 sk., 64 sk.
[30] Apocol. 3, 3.
[31] Vö. *A. Mócsy:* Pannonien, 147.

Pannoniában, Észak-Itália alpesi területein és Britanniában is.[32] Az 1. században ez a nomenképzési forma még nem volt gyakori. Noricum provinciában a Claudius előtti korszakból egyáltalán nincsenek idevágó adataink, a legkorábbi példák az 1. század második feléből származnak.[33] Körülbelül ebben az időszakban egy aguntumi polgár a *C. Vitorius Cupitus* nevet viselte; apja, aki még nem volt római polgár, *Clevvo Veitoris f.* néven ismert.[34] A *Vitorius* nomen a *Veitor* cognomenből származik, tehát ebben az esetben a nagyapa nevéből. A 2. és a 3. században mind Noricumból, mind a többi említett nyugati provinciákból sok hasonló példát ismerünk. Feltűnő az a jelenség, hogy a patronym természetű családneveket egy családon belül generációról generációra változtatni is lehetett: ilyen jellegű új nomeneket olyanok is felvehettek, akik régebbi polgárjogú családokból származtak. Az 1—2. század fordulóján Virunumból ismerünk egy *C. Maximius C. fil. Iunianus* nevű decuriót; a nomen apja cognomenjéből ered, akit *Dripponius Maximus*-nak hívtak (CIL III 5031). A 2. században egy noricumi személy neve *Sarturonius Securus* volt, apja neve *Senecionius Sarturo* (CIL III 4972). Körülbelül a 3. század elején egy lauriacumi személy az *Aur. Capitonius* nevet viselte, fiának neve *Capitonius Ursus* volt.[35] Germania Superiorból hasonló nomenképzések jóval a *Constitutio Antoniniana* utáni időből is kimutathatók. Egy 240-ben állított feliraton említés történik egy bizonyos *C. Sedatius Stephanus*-ról, akinek fiai már a *Stephanius* gentiliciumot viselték (CIL XIII 7352). Egy 246-ban készült feliraton a *Serotinius Cupitus* és *Cupitiu[s] Provide[ns] filius* neveket olvassuk (CIL XIII 7272). Olykor maguk a császári nomenek sem mások mint nomenként viselt cognomenek: egy *Titus Aur. Apollinaris* nevű személy apja *T. Saturnin(ius) Aurelius* volt (CIL XIII 6765), az Aurelius nomen itt nem valamelyik császár neveként került be a névadásba.[36] Így tehát a nyugati tartományokban a császári nomen felvétele és viselése még a 3. században sem volt kötelező. Megemlítendő, hogy egyes személyek, akik a polgárjog elnyerése után a császár nevét vették fel, nem az uralkodó gentiliciumát viselték, hanem egy olyan noment, amelyet az uralkodó cognomenéből képeztek: egy Traianus alatt leszerelt germán auxiliáris katona mint új polgár nem a *M. Ulpius* nevet, hanem a *Traianius* noment vette fel (CIL XIII 8806).[37]

Mindezek az adatok arra mutatnak, hogy a császárkori új polgárok egyáltalán nem vettek fel minden esetben császári gentiliciumot: sok személynél a gentilicium szabad megválasztása igazolható. A szabadon felvett nomenek vagy általánosan elterjedt itáliai családnevek voltak, vagy patronym természetű képzések. Teljesen kötetlennek azonban a nomenfelvétel mégsem minősíthető. Feltűnő ugyanis az a körülmény, hogy bizonyos területeken a bennszülött polgárok csak császári nomeneket viseltek: mégpedig ott, ahol a polgárjogosztás csak az 1. század végén vagy a 2. században kezdődött meg. Ez

[32] L. *E. Fraenkel:* RE 16 (1935) 1670, *A. Mócsy:* i. h. 112, stb.

[33] A magdalensbergi feliratokon, amelyek a Iulius-Claudius dinasztia idején készültek, ilyen természetű nomenek egyáltalán nem fordulnak elő; vö. *H. Vetters:* Carinthia I 144 (1954) 32 skk. A legkorábbi keltezhető felirat, amely ilyen noment említ, a nerói korból való l. CIL XIII 7029 *C. Romanius Capito*, auxiliáris katona Celeiából (a nomen a *Romanus* cognomenből származik). A felirat keltezésére l. *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. Bern 1951. Nr. 461.

[34] JÖAI 38 (1950) Beibl. 80 sk.

[36] Az *Aurelius* cognomen Galliában és Germaniában gyakran előfordul.

[35] Forschungen in Lauriacum 4—5 (1957) 193 sk.

[37] A datálásra l. *K. Kraft:* i. m. Nr. 116.

volt a helyzet mindenek előtt a későn romanizált Duna-vidéki provinciákban.[38] Észak-Dalmatiában, ahol az urbanizáció és a nagyobb szabású polgárjogkiterjesztés csak a Flaviusok idején indult meg, a római polgárok körében csak császári nomeneket ismerünk.[39] A polgárjogot kapott bennszülöttek mind a *Flavius*, *Ulpius*, *Aelius* stb. neveket viselték. Moesia Superiorban, ahol a polgárjogkiterjesztés a Flaviusok és Traianus előtt nem játszott jelentős szerepet, minden új polgár császárgentiliciumot viselt.[40] Ugyanezt a képet mutatják az alsópannóniai feliratok is, ahol a polgárjogosztás Traianus alatt kezdődött, és ahol az első városokat Hadrianus alapította.[41] Nem-császári nomenek csak ott fordulnak elő az új polgároknál, ahol a polgárjogpolitika már a Flaviusok előtt is nagy szerepet játszott: Itália alpesi területein, Galliában, Germaniában, Noricumban, Dél-Dalmatiában, továbbá Hispaniában, Africában és a Keleten.[42] Pannonián belül nem-császári nomenek az őslakosság körében csak Superiorban ismertek, éppen azokon a területeken, ahol már a Iulius-Claudius dinasztia idején is sor került polgárjogosztásra.[43] Így megállapítható, hogy a gentiliciumok szabad megválasztása inkább csak az 1. században volt lehetséges, egyes provinciákban azonban, ahol ez a szokás korábban kialakult, később is fennmaradt ez a lehetőség.[44] Az átmeneti időszak, amelyben a császári nevek jutottak túlsúlyra, az 1. század vége és a 2. század eleje volt. A Flaviusok idején az új polgárok helyenként még nem-császári neveket vettek fel. Így Docleában, ahol a Flaviusok előtt nem volt polgárjogosztás,[45] az új polgárok nemcsak a *Flavius*, hanem az *Epidius* vagy *Plaetorius* nevet is viselhették; a lakosság többsége azonban már *Flavius* volt.[46] Pannonia hadrianusi municipiumaiban már minden új polgár császári noment viselt.[47]

3. A latin jogállású polgárok névadásának vizsgálata nagyobb nehézségekbe ütközik, mint a teljes jogú polgároké.[48] Az Imperium Romanum feliratos emlékanyagában egyetlen olyan feliratot sem találunk, amelyen egy név szerint megnevezett személy latin jogállása meg lenne említve. A latin közösségeknél a *cives Latini* csak nehezen választhatók el a lakosság többi rétegeitől. Több latin jogú város esetében a feliratos anyag eleve igen gyér, pl. Forum Claudius Ceutronum-ban vagy Forum Claudium Vallensium-ban az Alpes Maritimae területén. Másrészt egy latin jogú település területén római polgárok is élhettek. Latium maius esetén a városi hivatalnokok és *ordo*-tagok, Latium minus esetén

[38] A császári nomenek rendkívüli gyakorisága a dunai provinciákban (l. *A. Mócsy:* Pannonien, 148) ezzel magyarázható.

[39] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt, vö. *D. Rendić-Miočević*, i. m. 44 skk.

[40] *A. Mócsy:* AArch 11 (1959) 284 skk., a tömeges polgárjogosztás kezdetére l. uo. 302.

[41] *A. Mócsy:* Pannonien, 110 skk.

[42] Célszerű a császári és nem-császári nomenek megoszlására legalább Noricumból néhány példát idézni. A császári ill. nem-császári nomeneket említő feliratok számaránya pl. Celeiában és környékén 45 : 31, Flavia Solvában és környékén 46 : 42, Iuvavumban és környékén 13 : 20, Teurniában 1 : 7.

[43] *A. Mócsy:* Pannonien, 112 sk.

[44] Feltűnő mindenesetre az a körülmény, hogy a 2—3. században a patronym képzésű gentiliciumok főleg a kelta őslakosságú területeken voltak gyakoriak. Összefüggésüket a kelta névadás szerkezetével e tanulmány keretei között nem vizsgálhatjuk.

[45] Vö. *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt.

[46] L. a 27. jegyzetet.

[47] Vö. *A. Mócsy:* Pannonien, 70 sk. stb.

[48] Vö. pl. *K. Kraft:* i. m. 73 Anm. 25.

pedig a hivatalnokok római polgárok voltak.[49] Így pl. a hispaniai Malacában egymás mellett fordulnak elő a *cives R(omani)* és *Latini cives* (CIL II 1964). Amellett a latin jogú városok területén természetesen idegen eredetű római polgárok is letelepedhettek, pl. a dél-galliai Nemaususban, amely fontos kereskedelmi centrum volt.[58] Így a latin polgárok névadása csak nehezen fogható meg; az olyan epigráfiai sajátosságok, mint pl. a tribus-megjelölés hiánya[51] egyáltalán nem utalnak szükségszerűleg latinokra. E nehézségek ellenére mégis rendelkezünk néhány kiindulóponttal, amelyek lehetővé teszik, hogy a névadás és a latin polgárjog összefüggését megvilágíthassuk. Célszerű itt külön kezelni az 1. és a 2. századból való adatokat.

Az 1. században a latin jogú személyek felvehettek nomeneket, sőt egyenesen császári nomeneket is. Az utóbbi esetre egy Dalmatiában talált feliratot hozunk fel példának, amely az 1. század második felében egy auxiliáris katonáról tesz említést. A katona neve a következő volt: *Ti. Claudius Ligomarus Carstimari f. Claudia Salinis ;* szolgálatát a *cohors III Alpinorum*-ban teljesítette (CIL III 14362). Salinae városa, ahonnét a katona származott, az Alpes Maritimae területén feküdt, és Nero alatt kapta meg a latin jogot.[52] Carstimarus, a katona apja még peregrinus volt, fia a polgárjogot a *Ti. Claudius* névvel kétségkívül Nero alatt kapta meg. Mivel azonban Salinae csak latin jogú közösség volt, csak latin jogú polgárra gondolhatunk. A megnevezett személy nem tartozott a városi magisztrátushoz vagy *ordo*-hoz, és mint auxiliáris katona egyébként is aligha lehetett teljes jogú polgár. A *cohors III Alpinorum* több, ismert katonái ebben a korszakban még peregrinusok voltak.[53] A császári nomenek hasonlóképpen valószínűleg részben latin jogú személyeket takarnak más iuliusi-claudiusi alapítású latin városokban is. Nemausus, Antipolis, Apta városaiban, valamint az Alpes Maritimae területén stb. a *Iulii* és *Claudii* száma jelentős volt.[54]

Valószínűleg gyakoribb volt azonban a latin polgároknál az 1. században az a szokás, hogy nem-császári nomeneket vettek fel. A Déli Alpokban, ahol sok latin közösség jött létre,[55] a bennszülötteknél számos feliraton találunk olyan nomeneket, amelyek vagy mindenütt elterjedt italikus gentiliciumok voltak, vagy bennszülött személynevekből képződtek.[56] Figyelemre méltó többek között egy eburodunumi 1. századi városi hivatalnok felirata: *T. Vennonius Sm[e]rtulli fil. Quiri[na . . . . .] civitatem [R(omanam) per honorem consecutus]* (CIL XII 83). A város Augustustól kapott latin jogot.[57] Smertullus,

[49] Gaius I 96. Vö. főleg *O. Hirschfeld:* Kleine Schriften, Berlin 1913. 294 skk. A Latium maius valószínűleg hadrianusi eredetű, l. *O. Hirschfeld:* i. m. 307, *Fr. Vittinghoff:* Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus, Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Abh. d. Geistes- u. Soz. Wiss. Kl., Jg. 1951 Nr. 14, Wiesbaden 1952, 47 sk.

[50] Nemausus latin jogára l. Strab. 4, 1, 12, Plin. *n. h.* 3, 37.

[51] L. *O. Hirschfeld:* i. m. 298 Anm. 5.

[52] L. *O. Hirschfeld* ad CIL III 14362 és ua., CIL XII p. 9. Nero alatt a latin jogot az Alpes Maritimae összes lakói megkapták, l. Tac. *Ann.* 15, 32.

[53] *G. Alföldy:* AArch. 14 (1962) 273.

[54] Nemususra l. az 50. jegyzetet, a másik két dél-galliai város latin jogára Plin. n. h. 3, 35 sk., a feliratokat l. a CIL XII. kötetében. Az Alpes Maritimae-ra l. az 52. jegyzetet, a feliratokat a CIL V. és XII. kötetében.

[55] L. főleg *O. Hirschfeld:* Kleine Schriften 302.

[56] Az utóbbiakra l. CIL V 7835, 7837, 7845, 7856 stb. az Alpes Maritimae területéről.

[57] *O. Hirschfeld:* Kleine Schriften 299.

a hivatalnok apja még peregrinus volt; fia először nyilván latin jogot kapott a közösséggel együtt, s mint latin polgár vette fel a T. Vennonius nevet, majd valamely municipális hivatal betöltése útján elnyerte a római polgárjogot.[58] Nemaususban[59] a számos bennszülött, aki személynevekből képzett noment viselt, minden valószínűség szerint latin jogú volt, pl. *Sex. Adgennius Solutus* (CIL XII 3368), *Cocusia Masucia* (CIL XII 3522), *Sex. Sammius Apronian(us)* (CIL XII 3870) stb. A hispaniai tartományokban kétségkívül sok latin polgár élt: eltekintve a korábbi latin polgárjogkiterjesztésektől, Vespasianus alatt minden peregrinus latin jogot kapott (Plin. n. h. 3, 30).[60] A *Flavius* gentilicium Hispaniában mégsem terjedt el erősen,[61] így fel lehet tételezni, hogy a Vespasianus alatt latin joggal felruházott személyek legalábbis részben nem a császár nevét viselték. A hispaniai őslakosság jelentős része nem-császári nomeneket viselt, pl. *Annia Tagana* (CIL II 897), *Antonia Sambarulla* (CIL II 5944), *Aponia Lobessa* (CIL II 387) stb. Elvben ezek a személyek teljes jogú római polgárok is lehettek, legalábbis részben azonban alighanem latinok voltak. Különös figyelmet érdemelnek azok a feliratok, amelyek római polgárjogot *per honorem* elnyert személyekről tesznek említést: *P. Cornelius Q(uirina) Macer viritim a divo Claudio civitate donatus quaestor IIvir* (CIL II 159, Ammaia), *L. Iunius Faustus, L. Iunius L. f. Mamius Faustinus c. R. per honorem consec[uti]* (CIL II 1631, Igabrum, valószínűleg Vespasianus alatt, l. CIL II 1610), *L. Munnius Quir. Novatus et L. Munnius Quir. Aurelianus c. R. per h[ono]rem IIvir(atus) consecuti* (CIL II 1945, Suel, Domitianus alatt). Mielőtt ezek a személyek a római polgárjogot megkapták volna, latin joggal rendelkeztek: a római polgárjogot mint Latium minus-szal bíró közösségek hivatalnokai nyerték el.[62] Különösen világos ez az utolsónak említett felirat kapcsán. Domitianus alatt, amikor a két sueli duumvir tisztségét és ezáltal római polgárjogát megkapta, Hispaniában már nem voltak peregrinusok, csak latin és római polgárok (l. fentebb). Hasonló esetek alighanem Afrikában is előfordultak;[63] itt szintén számos latin közösség volt.[64]

Kimutatható azonban az is, hogy számos latin jogú személy az 1. század folyamán nem viselt noment. Voltak olyan latin polgárok, akik pusztán személynevet és apjuk nevét viselték, mint a peregrinusok. Fontos bizonyítékot nyújt erre az 1. századi flottakatonák névadása. Kérdéses ugyan, hogy minden flottakatona latin jogú lett volna,[65] de a flották legénységének legalábbis jelentős része latin polgár volt. A flottakatonák polgárjogára vonatkozó utalá-

[58] A római polgárjog *per honorem* történő adományozására l. az alábbiakban idézett feliratokat is.

[59] L. az 50. jegyzetet.

[60] L. *O Hirschfeld:* Kleine Schriften, 303 sk., *R. Knox McElderry:* JRS 8 (1918) 61 skk. stb.

[61] A CIL II. kötetében összesen 92 Flavius nevű személyt ismerünk. Ezek közül 18 személy görög cognoment viselt, és aligha volt bennszülött, amellett a többi Flaviusok egy része is lehetett idegen eredetű. A Iuliusok száma ezzel szemben 400, az Aeliusoké 109.

[62] L. a 49. jegyzetet.

[63] Vö. CIL VIII 16919.

[64] Vö. *L. Teutsch:* Das Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus. Berlin 1962. 96 skk. stb.

[65] Vö. *Th. Mommsen:* Hermes 16 (1881) 467 skk., l. ezzel szemben *K. Kraft:* i. m. 73 Anm. 25. Vö. még *Ch. G. Starr:* The Roman Imperial Navy 31 B. C. — A. D. 324² Cambridge 1960. 71.

sok Gaiusnál és Ulpianusnál erre engednek következtetni.[66] Mármost az 1. századi szabad születésű flottakatonák általában csupán egy személynevet, vagy személynevet és az apa nevét viselték, pl. *Athenio* (CIL XI 30), *Basus Virti f.* (CIL XI 45), *Germanus* (CIL VI 3112), *Phallaeus Dioclis f.* (CIL XI 88) stb.[67] Figyelemre méltó ebből a szempontból a hispaniai feliratos anyag is. Mint említettük, Vespasianus után Hispaniában már csak római és latin polgárok éltek. A «peregrinus névadás» azonban Hispaniában még az 1. század végén és a 2. század elején is gyakori volt: a személynév + apa neve formula ebben az időben még sokszor előfordul.[68] Római polgárok ezek a személyek nem voltak, így csak latinok lehettek. Hasonlóképpen feltűnően nagy a száma a «peregrinus» névadású személyeknek néhány más latin közösség körében is. A délgalliai Apta Caesar óta volt latin közösség,[69] és koracsászárkori feliratain elég gyakori a személynév + apa neve formula (pl. CIL XII 1089, 1129 stb.). Feltűnő a noricumi városok lakosságának 1. századi névadása: az 1. században itt a lakosság többsége nem viselt nomen.[70] E városok latin jogállására közvetlen adatunk nincs, de a latin jogállást ez nem zárja ki;[71] a nomen nem viselő személyek talán részben valóban nem peregrinusok, hanem latin polgárok voltak.[72]

A 2. században a latinok névadása más képet mutat, mint korábban. Az egyszerű, személynevet és az apa nevét feltüntető onomasztikai formula inkább csak az 1—2. század fordulójáig követhető a latin polgárok körében nyomon. körülbelül Hadrianus óta mindenütt a gentiliciumok felvétele vált általánossá. Császári nomenek használatára nincs biztos adatunk. Bár ez a lehetőség nincs kizárva, kétségtelen, hogy 2. századi latin polgárok névadásában a nem-császári nomenek álltak az előtérben.

A 2. századi latin polgárok névadásába jó bepillantást adnak a flottakatonák diplomái és feliratai. A flottakatonáknak legalábbis egy része a 2. században is latin jogú volt. A latin jogállású flottalegénységre vonatkozó korábbi rendelkezések ekkor is érvényben maradtak.[73] A flottakatonák diplomái kiemelik, hogy a *civitas Romana*-t a katonák csak a *honesta missio*-val kapták meg. Elvben ugyan teljes jogú római polgár is kaphatott diplomát,[74] de a 2. század összes flottakatonáit mégsem tekinthetjük kivétel nélkül régi polgárcsaládok sarjainak. A «peregrinus» névadás a 2. században csak két diplomán mutatható ki (CIL XVI. 168, 121-ből és CIL XVI 72, 127-ből, az utóbbi esetben

[66] Gaius I 32: *edicto Claudii Latini ius Quiritium consecuntur, si navem marinaem aedificaverint, quae non minus quam decem milia modiorum frumenti capiat, eaque navis vel quae in eius locum substituta sit, sex annis Romam frumentum portaverit.* Ugyanígy Ulp. V 6.

[67] Hasonló példákra dalmáciai eredetű flottakatonák esetében l. *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt.

[68] Pl. CIL II 341, 342, 384 stb. (Lusitania), CIL II 1233, 1245, 1274, 1420 stb. (Baetica), CIL II 2465, 2677, 2839, 3261 stb. (Tarraconensis).

[69] *O. Hirschfeld:* CIL XII p. 137.

[70] Például Celeiában és környékén körülbelül 80 feliratot ismerünk, amelyeken a «peregrinus» névadás fordul elő, és amelyek az 1. század második felére vagy a 2. század első harmadára keltezhetők; gentiliciumok ugyanebben az időben csak 35 olyan feliraton szerepelnek, amelyek bennszülöttekről tesznek említést.

[71] L. már *Th. Mommsen:* Hermes 19 (1884) 73 skk., *O. Hirschfeld:* Kleine Schriften, 305 Anm. 3.

[72] Így talán latin jogúak voltak azok a «peregrinus» névadású személyek is, akik Septimius Severus korában a Flavia solva-i *collegium centonariorum* tagjai között szerepelnek. Vö. *O. Cuntz:* JÖAI 18 (1915) 98 skk.

[73] L. a 66. jegyzetet.

[74] *K. Kraft:* i. m. 73, 108 skk., stb. A továbbiakra vo. uo. 73 és Anm. 25.

a katona praenoment is viselt). Az 1. században még ez a névadás volt általános (CIL XVI 1, 12, 13, 14, 17, 32). Gentilicium legkorábban egy 79-ben kelt diplomán szerepel (CIL XVI 24, a cognomen itt nem volt feltüntetve). A 2. században, Hadrianus korától kezdve mindig a *tria nomina* szerepelnek: *M. Numisius Saionis f. Nomasius Corsus Vinac(enus)* (CIL XVI 74, 129-ből), *D. Numitorius Agisini f. Tarammo Fifen(sis) ex Sard.* (CIL XVI 79, 134-.ől), *Sex. Memmius Clearchi f. Mannes Oniandus ex Lycia* (CIL XVI 177, 140-ből), *C. Valerius Annaei f. Dasius Scirt(o) ex Dalmat.* (CIL XVI 10, 152-ből). Családneveiket ezek a katonák sorozásuk alkalmával vették fel. Az apa minden esetben még peregrinus volt, nomen nélkül (Saio, Agisinus, Clearchus, Annaeus), a diplomák tanúsága szerint viszont az elbocsájtáskor a katonák a nomeneket már viselték.[75] Így ezek a személyek már a római polgárjog elnyerése előtt három névvel rendelkeztek, vagyis latin jogállásuk idején, de a *tria nomina*-t csak a latin joggal együtt vették fel a sorozáskor.[76] Császári nomenek e diplomákon nem fordulnak elő. A 2. századi flottakatonák egyéb feliratain nem-császári nomeneket igen nagy számban ismerünk. Ezek nagy része általánosan elterjedt italikus nomen volt, pl. *T. Dom[i]ti(us) Gracilis na(tione) Ditio* esetében (CIL V 541). Más flottakatonák bennszülött személynévből képzett gentiliciumot vettek fel, pl. *Q. Panenti(us) Quintianus n(at.) Del(mata)* (CIL X 3486).[77] Az ilyen nomenek legalább is nagyrészt kétségtelenül latin jogú katonákat takartak. Figyelemre méltó ebben a tekintetben egy ravennai flottakatona felirata. Neve *A. Papi[ri]us Vernaculus n(at.) Delm(ata)* volt, és *Ro(mana) civitate d(onatus)* jogállását sírfeliratán nyilván azért tüntették fel külön, mert eredetileg csak latin polgár volt (CIL XI 85). A római polgárjogot minden bizonnyal azon az úton kapta meg, amelyet a latin flottakatonák számára Claudius tett lehetővé (l. a 66. jegyzetet). Hogy azok a flottakatonák, akik a 2. században császári noment viseltek, latin jogúak voltak-e, kérdéses.[78]

Jó adatokat nyújt a 2. századi latin polgárok névadására a dalmatiai Rider városának feliratos anyaga is. A város a Flaviusok vagy talán Hadrianus alatt lett municipium.[79] A település epigráfiai anyaga igen gazdag, s a bennszülöttek az idegenektől jól elválaszthatók.[80] A latin jog ugyan Rider esetében a forrásokban nincs közvetlenül feltüntetve, viszont világosan bizonyítható.[81] A *Constitutio Antoniniana* előtt a város lakói bennszülött nomeneket viseltek, mégpedig bennszülött onomasztikai formula keretében, a praenomenként használt cognomen után: pl. *Aplis Lunnicus Triti f.* (CIL III 13989), *Bato*

[75] A diplomák az elbocsájtott katonákat mindig azon a néven említik, amelyet ezek az elbocsájtás alkalmával viseltek. Az auxiliákból elbocsájtott peregrinus katonák, akik a római polgárjogot és a *tria nomina*-t csak a *honesta missio*-val kapták meg, a diplomákban csak személynévvel és az apa nevének megjelölésével szerepelnek.

[76] Vö. a *qui et* szerkezetű névadásokat, pl. CIL X 2715 = 3468 *L. Iallius Valens qui et Licca Bardi f.* Az itt említett flottakatona eredeti neve *Licca Bardi f.* volt, a *tria nomina*-t mint katona vette fel.

[77] A gentilicium az illir *Panes* személynévből ered, vö. *G. Alföldy:* Beitr. zur Namenforschung i. h. 82.

[78] Elég sok olyan flottakatonát ismerünk, aki császári noment viselt, pl. CIL VI 3099, 3106, 3107, 3110, 3150, 3151, 3152, stb. E feliratok jelentős része mindenesetre 3. századi, néhány azonban 2. századi is lehet. A *Constitutio Antoniniana* után e nevek viselői természetesen római polgárok voltak, részben azonban talán már korábban is. Az a lehetőség, hogy a flottában már a 2. században is szolgáltak volna teljes jogú polgárok a latinok mellett, természetesen nincs kizárva, vö. *K. Kraft:* i. m. 73 Anm. 25.

[79] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt.

[80] L. uo. Vö. még *D. Rendić-Miočević:* Glasnik Zem. Mus. u Sarajevu 6 (1951) 49 skk. stb.

Samuntius Pantis filius (Glasnik Zem. Mus. u Sarajevu 6 [1951] 55), *Sextus Statinius Aplinis f.* (CIL III 2790) stb.[82] Császári nomenek a bennszülött városi polgároknál nem fordulnak elő.[83] A római *tria nomina* rendszere 121 előtt csak a városi hivatalnokok és idegenek körében mutatható ki.[84] A decuriók, akik municipális hivatalt nem kaptak, neveiket ugyanúgy viselték, mint a közönséges polgárok: *Apludus Staticus dec.* (CIL III 2773), *[Sce]nobarus Tizius dec.* (CIL III 2775), *Tritus Germu[l]l(ius) Germani filius de[c.]* (CIL III 6411). A *Constitutio Antoniniana* után a bennszülöttek az *Aurelius* noment vették fel.[85] Mindezek a körülmények arra utalnak, hogy a *Riditae* jogállása 212 előtt nem felelt meg egy teljes jogú polgárokból álló római municipium helyzetének. A római polgárjogot a lakosság csak 212-ben kapta meg, előzőleg nem rendelkezett teljes polgárjoggal, kivéve a duumvireket. Peregrinusok természetesen a város polgárai nem lehettek, így csak latinokra lehet gondolni. Mivel a közönséges decuriók névadása a duumvirekétől eltért, és szintén a többi polgárokéhoz volt hasonló, a decuriók sem lehettek teljes jogú polgárok. Így világosan a Latium minus esete állt fenn, amelynek értelmében csak a hivatalnokok voltak teljes jogú római polgárok (l. a 49. jegyzetet). Így tehát Riderben a latinok nem vettek fel császári noment, viszont az a szokás, hogy tetszés szerinti gentiliciumot viseljenek, általános volt.[86]

Az átvizsgált adatok alapján a latin polgárok névadásának fejlődési irányát a következőképpen lehet meghatározni. Az 1. században a latin jogú személyek vagy tetszés szerinti és császári nomeneket viseltek, vagy csupán személynevet és az apa nevét genitivusban. Az 1. század végétől és a 2. század elejétől kezdve általánosan gentiliciumokat vettek fel, amelyek legalábbis nagyobb részben nem-császári nomenek voltak.

4. Magától értetődik, hogy a fentebb adott elemzések során csak néhány példa részletes ismertetésére szorítkozhattunk; ezek azonban többé-kevésbé tipikusak. Olyan adatokat, amelyek ellentétben állnának a fenti megállapításokkal, nem sikerült találnunk. Így az eddig mondottak alapján a polgárjog és a névadás összefüggését legalábbis a nyugati provinciákra vonatkozólag nagyjából meg lehet rajzolni, a császárkor eleje és a *Constitutio Antoniniana* közötti időben.

A császárság létrejöttével alakult ki az a szokás, hogy a római polgárjoggal felruházott új polgárok felvegyék a polgárjogot adományozó uralkodó nomenjét és praenomenjét is.[87] A köztársaságkorban a római polgárjogot elv-

[81] L. már *Th. Mommsen:* CIL III p. 363.

[82] A formula eredetére l. *G. Alföldy:* Beitr. zur Namenforschung i. h., l. még *D. Rendić-Miočević:* Arch. Iug. 2 (1956) 42 skk. stb.

[83] Két claudiusi polgárjogú családot még a municipium alapítása előtti időből ismerünk; itt a dalmata *civitas* arisztokráciájáról van szó, l. CIL III 2776, Diadora 2 (1960—61) 233.

[84] *G. Alföldy:* Dalmatien, sajtó alatt.

[85] L. CIL III 9866, továbbá CIL III 12815/a, valószínűleg még CIL III 6371 és Bull. Dalm. 38 (1915) 45.

[86] A néhány felirat, amelyen gentilicium nincs megjelölve, valószínűleg a Flaviusok előtti időből való.

[87] A császár praenomenjét a nomennel együtt az új polgárok nem mindig vették fel. Pl. Dalmáciában a bennszülött Iuliusoknál a *C.* praenomen mellett a *M.*, *Sex.*, *Q.*, *T.* praenomenek is előfordulhatnak. A Flaviusok már zömmel a *Titus* praenoment viselték, de Docleában más előnevek is előfordulnak. Körülbelül Traianus és Hadrianus óta a császári noment viselők zöme egyszersmind a megfelelő praenoment is felvette. Így a nem-császári praenomenek a császári gentiliciumok mellett főleg abban a korszakban voltak gyakoriak, amikor a gentilicium felvétele is kötetlenebb volt.

ben az állam adta, és az új polgárok annak a személynek a nevét viselték, aki számukra a polgárjogot törvényhozás útján vagy más módon közvetítette.[88] Így a császári gentiliciumok felvétele nem jelentett lényegesen új szokást: a különbség a korábbi időkhöz képest pusztán abban állt, hogy a császár, akinek nevét az új polgár felvette, nemcsak képviselője, hanem egyben megszemélyesítője volt az államnak. A polgárjog a császártól magától származott, s így állíthatta egy új polgár, hogy jogállását Augustustól vagy Vespasianustól kapta, s ezért vehette fel a császár nevét. A császári nomenek felvétele azonban nem volt mindig és mindenütt kötelező. Főleg a korai időkben az új polgárok szabadon is választhattak nevet.

Az 1—2. század fordulójáig a római polgárok gyakran vettek fel tetszés szerint választott gentiliciumokat. Kétségtelenül kialakult ugyan már a császárkor elején a tendencia, hogy az új polgárok császári noment viseljenek, de szigorú előírás ebben a tekintetben nem volt. Fontos csak az a körülmény volt, hogy a teljes jogú polgárok a *tria nomina* ill. a gentilicium révén elválaszthatók legyenek a peregrinusoktól. Ez a megkülönböztetés főleg addig volt fontos, amíg a polgárok száma viszonylag csekély volt: a peregrinus és a polgár között ebben az időben nagy különbségek álltak fenn. A latin polgárok a korai időszakban vagy szintén viseltek nomeneket, vagy csak személynevet hordtak az apa nevének feltüntetésével. Mivel a latin jog gyakorlatilag átmenetet jelentett a peregrinus jogállás és a teljes polgárjog között,[89] a latinok névadása mindkét névadási szerkezetnek megfelelhetett.

Az 1—2. század fordulójától kezdve a névadás és a polgárjog viszonya bizonyos fokig megváltozott. A teljes jogú polgároknál a császárnév felvétele általánosabbá vált, mint korábban. Azokon a területeken, ahol korábban nem volt polgárjogosztás, és a nem-császári nevek használata nem terjedt el, az új polgárok kizárólag császári gentiliciumokat vettek fel. A nomenek szabad megválasztása csak ott maradt szokásban, ahol ez már korábban is lehetséges volt, mindenekelőtt a nyugati kelta provinciákban. Egyszersmind általánossá vált, hogy a latin polgárok is noment vegyenek fel. A latin jog és a teljes polgárjog közötti különbség egyre csekélyebb lett, különösen azután, hogy Hadrianustól kezdve a latin közösségek megkapták a Latium maiust.[90] E fejlődés következménye az lett, hogy a latinok névadása mind közelebb került a római polgárokéhoz: a «peregrinus» névadás a latinok körében lassan megszűnt. Bizonyos különbség azonban a latin és római polgárok névadása között továbbra is megmaradt: míg a teljes jogú polgároknál a császári gentiliciumok kerültek előtérbe, addig a latinok legalábbis nagyobb részben szabadon választottak noment. A *Constitutio Antoniniana*-ig ez a különbség fennállt, de azután, hogy 212-ben gyakorlatilag majdnem mindenki római polgár lett, elveszítette jelentőségét. A 3. században a névadás a polgárjogot illetően már nem játszott különösebb szerepet.

[88] Vö. *Th. Mommsen:* Römisches Staatsrecht III 64 és Anm. 1, *O. Cuntz:* JÖAI 25 (1929) 70.

[89] Vö. *A. N. Sherwin-White:* i. m. 109 sk., *Fr. Vittinghoff:* i. m. 43 skk.

[90] Vö. *SHA Vita Hadr.* 21 és ehhez *O. Hirschfeld:* Kleine Schriften, 305.

BORZSÁK ISTVÁN

SIMON GRYNAEUS — A CORVIN-KÖNYVTÁR ŐRE?

«Oh, si totus mihi contingeres...» — sóhajtott fel vágyakozva Petrarca abban az emlékezetes levelében (Epist. de reb. fam. XXIV 8), amelyet 1350-ben a padovai Santa Giustina-monostorból, Livius vélt temetkezési helyéről írt a másvilágra, a hajdankor nagy megörökítőjének (rerum gestarum memoriae consultor optime) címezve. Egyelőre azonban kénytelen volt beérni alig harminc könyvvel a száznegyvenkettő közül: vix triginta ex omnibus supersunt . . . Az elveszett könyveket Petrarca után is hiába keresték. A «teljes» Livius (vagy legalábbis tíz decas) felfedezésének híre többször is lázba hozta az antik irodalom lelkes híveit: Coluccio Salutatit, Secco Polentonét, Poggio Bracciolinit, és Georg Voigt egy egész fejezetet írhatott az Észak-Európában hol itt, hol ott felbukkanó «liviusi kísértetről» (der livianische Spuk),[1] a humanistákat csalogató és megtévesztő «lidércfényekről».[2] Az 1469-től kezdve nyomtatásban megjelenő kiadások is csak az «alig harminc» könyvet (az első, harmadik és nagyjából a negyedik decas szövegét) adják. Az ötödik decas első felének egyetlen ránkmaradt kéziratát 1527-ben fedezte fel a lorschi bencéskolostorban Simon Grynaeus.[3]

Ez az V. századból származó, unciális kódex (Codex Laurishamensis, jelenlegi őrzési helye szerint «Vindobonensis Lat. 15») azóta is minden Livius-kiadás alapja.[4] A felfedezés körülményeiről annyit tudunk, amennyit Grynaeusnak hajdani pforzheimi tanulótársához, majd praeceptorához, Melanchthonhoz írott leveléből[5] kiolvashatunk. Szó van a lorschi kézirat («Livius ille squalidus et lacer») kinyomatásáról abban a levélben is, amelyet Grynaeus a baseli

[1] *G. Voigt:* Die Wiederbelebung des class. Alterthums. I[4] Berlin 1960. 247—9. l.

[2] Uo., II 200. l., vö. még a 271. sk. lappal is.

[3] Vö. *G. Billanovich:* Petrarch and the textual tradition of Livy. Journal of the Warburg and Courtauld Inst. 14 (1951) 145. skk., közelebbről a 149. és 180. lappal. — Livius maradványainak XV—XVII. századi összeszedegetéséről l. *M. Schanz—C. Hosius:* Gesch. d. röm. Lit. II[4] (München 1935) 316. l.

[4] Modern facsimile-kiadása *C. Wessely* gondozásában és előszavával: Leiden 1907; leírása és bibliográfiája: *P. Lehmann* (*L. Traube* «Vorlesungen und Abhandlungen» c. tanulmánygyűjteményének I. kötetében [München 1909]), 253. sk. l.; *Schanz—Hosius:* i. h. 303. l.; az öt könyv legújabb önálló kiadása: *C. Giarratano*, Roma 1937. L. még: *P. Lehmann:* Erfindung des Mittelalters. Leipzig 1941, 210. skk. l. A középkorban még olvasták az V. decast is; l. *Guido Billanovich:* Lamperto di Hersfeld e Tito Livio. Padova 1945; a Livius-kéziratok áttekintése: *C. Pascal:* L'opera di Livio. Codici, scoperte, incunaboli. Pubbl. dell'Atene e Roma, Milano 1925.

[5] Közölte *M. Haupt:* Index lect. Univ. Berolinensis, 1856/57 = Opusc. II. Lipsiae 1876. 117. sk., majd *K. Hartfelder* a «Melanchthoniana paedagogica» c. kötetben, Leipzig 1892, 32—35. l. A kódex további sorsáról: *P. Lehmann:* Zur Geschichte des Lorscher Livius. Phil. Wochenschrift 45 (1925) 382. sk. l.

humanista kör érdemes tagjához, az akkoriban (1528 körül) a Frobenius-nyomdában korrektorkodó, majd Liviust később Beatus Rhenanusszal közösen kiadó Sigismundus Geleniushoz intézett.[6] A végül is Baselben («in officina Frobeniana», 1531 márciusában) megjelent Livius-kiadás előszavában maga Erasmus emlékezett meg az örvendetes gyarapodásról, az «új» könyvekről és felfedezőjükről (Streuber, p. 58): « . . .quinque libris modo repertis . . ., quos bono quidem genio in bibliotheca monasterii Laurisseni aut ut vulgo: Lorsensis repperit Simon Grynaeus, vir ut in omni genere literarum citra supercilium eruditus, ita provehendis liberalibus studiis natus . . .»

A schlettstadti születésű Beatus Rhenanus Tacitus- és Livius-kiadásaival kapcsolatban más alkalommal[7] már találkoztunk a szintén schlettstadti Jakob Spiegellel, aki Miksa császár jogtanácsosaként 1514 elején ügyesen forgolódott II. Ulászló udvarában és «nem tért haza üres kézzel Magyarországról»:[8] magával vitte és nagy tekintélyű földijének ajándékozta Mátyás király könyvtárának egyik becses Tacitus-kódexét («Codex Budensis Rhenani» = «Yalensis 1»). Ugyanitt kimutattuk, hogy a két Gronovius Elzevir-kiadású Tacitusának (Amstelodami 1672) ajánló levelében is *erről* a Corvin-kódexről van szó, épp csak a tudósításba belekeveredett egy azóta elkallódott wormsi Livius-kézirat («Codex Vormatiensis sive Borbetomagensis») említése is.[9] Ha most arra gondolunk, hogy Spiegel Bécsben Cuspinianus közvetlen környezetéhez tartozott, másrészről Beatus Rhenanusszal is érintkezésben állott, azon csodálkozhatnánk, ha a Corvin-könyvtár kincsei iránt nem tanúsított volna ilyen érdeklődést.[10] És így kezdjük jobban érteni az épp ekkoriban Bécsben tanuló Grynaeus későbbi humanista ténykedését, klasszikus kéziratok után való szimatolását is, amelynek üdvös eredményeként Livius-szövegünk állaga öt könyvvel gyarapodott.

Tudjuk, hogy Grynaeus, Melanchthonnak néhány évvel idősebb pforzheimi tanulótársa[11] 1511-ben («in die S. Colomanni», azaz okt. 13-án) már a bécsi egyetem «rajnai» natiójának (Rhenenses) névjegyzékében szerepel; a bölcsészeti kar anyakönyvébe 1512. július 29-én írták be; tanulmányaiban szépen haladt előre (egy 1514. ápr. 8-i bejegyzés szerint «peritus in lingua Latina, Graeca et Hebraica») és elnyerte a magisteri fokozatot; ilyen minőségében kapott pl. kulcsot 1520. áprilisában, hogy az egyetemi könyvtárat használhassa. Nem tudjuk biztosan, hogy Bécsben tartott-e görög előadásokat, mint ahogy Bécsből való távozásának idejét sem ismerjük; oka gyanánt arra gondol-

[6] S. Grynaei epistolae, coll. et ed. *Guil. Theod. Streuber*, Basileae 1847, p. 14: «Repertum a me Livium dedi ei viro, qui ex negotio primum Hageneam, deinde Argentinam, postremo Basileam erat petiturus. Iussi, ut hisce in locis exemplar procuderetur, ea lege, ut *in huius operis limine mihi liceret ad Phil. Melanchthonem nonnihil praefari.*»

[7] A Corvin-könyvtár Tacitusai. Antik Tanulmányok 8 (1961) 184. l.

[8] *H. Ankwicz-Kleehoven:* Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian. Graz—Köln 1959. 114, 17. j.

[9] Az 1535-ös baseli Frobenius-kiadásban *Beatus Rhenanus* gondozta az I—VI., *S. Gelenius* pedig a VII—X. könyvet, l. *R. S. Conway*, ill. *C. F. Walters* bevezetését az oxfordi Liviushoz; l. továbbá: *W. Allen:* Beatus Rhenanus editor of Tacitus and Livy. Speculum 12 (1937) 382. skk. l. A wormsi Livius-kódexről l. *Beatus Rhenanus:* Briefwechsel, hrsg. von *A. Horawitz—K. Hartfelder*. Leipzig 1886. 377. l. Ugyanitt olvashatjuk, hogy *Grynaeus* egy Plinius-kéziratot is vitt magával Baselbe.

[10] Vö. *Ankwicz-Kleehoven:* i. m. 111—126. (különösen 113. sk.) l.

[11] L. *K. Hartfelder:* Ph. Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin 1889, 11. l.; Mel. paed. 31, 6. j.; *J. G. F. Pflüger:* Geschichte der Stadt Pforzheim. Pforzheim 1882. 195. l. (Az utóbbit csak hivatkozásból ismerem.)

hatunk, hogy Luther ausztriai követői ellen 1520 novemberében szigorú szankciókat hoztak; esetleg a pestis elől menekült (1521-ben) — Budára.[12]

Melanchthonhoz fűződő kapcsolatait közben is nyilván fenntartotta, mivel életének hasonlóképpen — gyors távozással — végződő következő szakasza (budai tartózkodása) után, 1523 tavaszán Wittenbergben találjuk. (A wittenbergi egyetem anyakönyvének 1523. ápr. 17-i bejegyzése mindenesetre Grynaeusnak csak «magister Wiennensis» voltára utal.) Az a Melanchthon-levél, amelyet ebből az időből ismerünk (CR I 645), szívélyes barátságukat dokumentálhatja. Grynaeusnak egy «pannoniai» tanítványa, Georgius Corenbechius tíz év múlva is hálásan emlékszik vissza «lelkes tanárkodására» (Streuber, p. 17): «Vale et tuum Georgium, *quem et Budae et Vitebergae diligenter instituisti*, etiam hodie fide tua ne destituas.» (Sajnos a levélíró nevére eddig sem a wittenbergi matrikulában, sem másutt nem sikerült rábukkannunk.) De Wittenbergben csak néhány hónapot tölthetett, mert 1524 májusában már a heidelbergi egyetem egyik képviselőjeként adta át a Brettenbe hazalátogató Melanchthonnak az egyetem megtisztelő ajándékát, egy aranyozott ezüst serleget. (CR I 656.)

Közös wittenbergi — esetleg bécsi[13] — időzésükre emlékszik vissza 1527 májusában Vitus Winshemius is (Streuber, p. 19-). Ez a levél több szempontból is tanulságos dokumentum: felsorolja pl. Melanchthon azévi előadásait, amelyeket Hartfelder[14] csak részben tart számon; hivatkozik a bécsi G. Ritheimerrel (Camerarius vejével, Sambucusunk későbbi görög tanárával) folytatott levelezésére; beszámol Ferdinándnak Magyarország elleni háborús készülődéséről és a lutheránusok ellen fokozódó gyűlölködéséről (Austriam totam fervere bello, quod in Ungaros paratur, ... Ferdinandum quotidie saeviorem fieri in Lutheranos), — alkalmasint e miatt kellett annak idején neki is távoznia Budáról ...

Egy 1525-ből származó Melanchthon-levél (Streuber, p. 28) — a két barát kapcsolatainak folyamatosságán kívül — főleg a Praeceptor nyugtalankodását mutatja *de patriae rebus*. (A parasztháború évében érthetően aggódva írt *περὶ στάσεως*.) Melanchthon Ennius híres sorával jellemzi a helyzetet és érzékelteti konzervatív humanista aggodalmait: spernitur orator bonus, horridus miles amatur.

Grynaeus heidelbergi éveinek részletes felderítése nem a mi feladatunk. Pedig érdekes lenne nyomon követni itteni tudományos működését, kutatásait, a lorschi felfedezés körülményeit és fogadtatását. Itt azonban be kell érnünk annak a (fentebb már említett) levélnek az ismertetésével, amelyet Grynaeus 1527. szeptember 8-án intézett a több ízben «praeceptor»-ának szólított Melanchthonhoz. Ebből kiderül, hogy amikor előzőleg (1524 tavaszán) Brettenben találkoztak, Melanchthon nagyon a lelkére kötötte a Heidelberg-környéki könyvtárak felkutatását; érthető tehát az öröme, hogy most ilyen fontos felfedezésről számolhat be neki.[15] (Aligha tévedünk, ha Grynaeusnak a

[12] *K. Schrauf* adatait ismertette *Ábel Jenő:* Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881, 94. l.

[13] *Grynaeus* bécsi működésére utal *Jac. Milichius* is: *Streuber*, p. 19; vö. Mel. paed. 165, 2. j.

[14] Ph. Melanchthon, 558. l.

[15] *M. Haupt:* i. m. 117. l. (= Mel. paed. 32. l.): Cum nuper bibliothecas eas, Philippe praeceptor, quaecunque ab Heydelberga nostra haud ita procul sunt sitae, praecipue vero Dalburgianam et Lorsensem ..., *partim quod tu* superiori anno apud nos transiens *hoc mihi officii dedisses, partim vetustatis eius noscendae gratia* perlustrarem. et, quod

régi kéziratok iránti érdeklődését nemcsak Melanchthon bíztatásából, hanem inkább a bécsi humanisták «kódexmentési» gyakorlatának helyszíni — bécsi és budai — tapasztalataiból eredeztetjük.) Lelkendezve, humanista áradozással ad kifejezést örömének, reménykedésének, hogy esetleg az *egész* Liviust is sikerül még előkeríteni (totius haud dubie thesauri praenuncia),[15a] Melanchthon iránti hálájának. Szívesen olvassuk a tudatosan liviusivá esztergályozott periódusokat («Nam quis est, qui non auctos reipublicae litterariae thesauros hac gemmula adiecta aut non exhilaratos bonos omnes vehementer *Liviani maris insulula quadam reperta* confiteatur?[16] Equidem non video, quis maiori cum expectatione investigari a nobis autor possit, quam qui principis terrarum populi Romani res ab ipsius incunabulis gestas[17] . . . summis eloquentiae viribus unus omnium conscripsit, opus quo nullum unquam fuit maius aut excellentius, in quo uno scis, Philippe, quanta memorabilissimarum rerum cognitio nobis interierit, qui quanquam vix minima parte sit a nobis repertus . . .»), de *prózaibb* és tárgyilagosabb beszámolóért még hálásabbak volnánk. Amikor bejelenti, hogy a kiadandó Liviust — mintha már *teljes* volna, — Melanchthonnak szándékozik ajánlani, önkéntelenül is Petrarca óhajtását visszhangozza: «contestandae igitur gratitudinis meae erga te bonasque litteras occasione data illico Livium a praestantissimo bibliopola nitidissime excusum, veluti *totus* extaret velutique iam *totus* noster esset, tibi offerre, muneri dare, tibi et rei publicae litterariae consecrare volui.» A tanítványi hálának itt olvasható megnyilatkozásai nem is nagyon illenek a címzett igénytelenségéhez: «neque dubito, quin . . . ab eo, cuius tu vitam primus ad bonam, ut spero, frugem reduxisti, te honorari aequissime feras; neque ego enim *ab illa divina conversatione tua* quicquam hic mihi vel nominis vel autoritatis aucupari studebo, quorum tamen utrunque, siquid omnino est, tibi debetur.»

Annak ellenére hogy a melanchthoni ajánlás szándékát még a fentebb (264, 6. j.) idézett, valószínűleg 1528-ból származó Grynaeus-levél is bizonyítja («ea lege, ut in huius operis limine mihi liceret ad Philippum Melanchthonem nonnihil praefari» — itt meg a XXI. könyv bevezető formulája kívánkozik elő), szükségtelen elcsodálkoznunk azon, hogy az 1531-ig elhúzódó baseli kiadás élén mégsem Melanchthon dicséretét, hanem Erasmus rövid praefatióját (Carolus Montioiushoz, a «nemes ifjúhoz» intézett ajánló sorait) találjuk.[18] Ez a következetlenség semmiképpen sem jelenti kettejük baráti viszonyának megromlását. Elég itt arra hivatkoznunk, hogy Melanchthon Johannes de

nemo quisquam nostra aetate, puto, ne optare quidem a diis etiam bene propitiis fuisset ausus, in Liviana aliquot volumina nusquam hactenus visa nostris in Lorsensi inciderem, vix credis, quantum ea mihi res attulerit gaudii etc.

[15a] A Corvin-könyvtár konstantinápolyi maradványainak visszakerültekor — tehát még az 1870-es években is — voltak, akik a *teljes Livius* feltámadásában reménykedtek; vö. *Ábel J.:* Corvin-codexek. Ért. a nyelv- és széptud. köréből 8 (1879) 3. l.

[16] *Grynaeus* a föld első körülhajózásának, az óceániai szigetvilág felfedezésének évtizedében a negyedik decas bevezető tenger-hasonlatát (XXXI l) a maga felfedezésére alkalmazza — tagadhatatlanul szellemesen. Megjegyzendő, hogy *Grynaeus* volt a kiadója (1532-ben) a nagy földrajzi felfedezéseket ismertető «Novus orbis regionum ac *insularum veteribus incognitarum*» c. kötetnek is.

[17] Vö. a liviusi Praefatio 3—4. pontjával.

[18] Vö. *M. Haupt:* i. m. 117. és 120. l.; Mel. paed. 35, l. j.; *Streuber:* p. 58. *E. Staehelin* fogalmazása: «Erasmus veröffentlichte sie (sc. die Lorscher Handschrift) in seiner Liviusausgabe von 1531 und spendete dabei dem glücklichen Finder höchstes Lob» (Professoren der Universität Basel aus fünf Jahrhunderten. Basel 1960, 32. l.) — nem egészen helytálló: a kiadás *Grynaeus* munkája volt.

Sacro Busto «De sphaera»-jának kiadását — épp 1531-ben! — Grynaeusnak («viro doctissimo et amico veteri») ajánlotta; praefatiójában (CR II 530-) páratlan szívélyességgel emlékezik meg róla, és lelkes szavakkal dicséri ugyancsak Erasmusszal közösen (Basileae, 1531) készített Aristotelés-kiadását: «Habemus ... Aristotelem tuo beneficio emendatiorem ac nitidiorem ...»[19] Hivatkozhatunk továbbá Melanchthon baráti versére,[20] vagy «De se ipso» írott levelének (CR IV 715-) arra a részére, amelyben (1541 decemberében) megindultan szövi közbe Grynaeus halálának akkor frissen — írás közben — kapott hírét és kegyeletes szavakkal parentálja el korán elszólított barátját (CR IV 721, vö. 723).

De térjünk még vissza a korábbi évekre! Ismeretes Grynaeusnak a heidelbergi éveket lezáró kalandja: 1529-ben azért látogatott el Speyerbe, hogy ott megint találkozhasson a birodalmi gyűlésen résztvevő Melanchthonnal. A találkozás azonban majdnem balul ütött ki: a jámbor Grynaeus, amikor Johannes Faber bécsi püspököt jóhiszeműen felvilágosítja a gyűlésen hangoztatott «gyűlöletes tévelygéseiről», illetőleg a maga kilétéről és lakásáról, alig — a kortársak regényesen kiszínezett előadása szerint: csak isteni segítséggel — tudott elmenekülni az elfogatására küldött császári pribékek elől.[21] A «csodás» menekülésről szóló elbeszélést már R. Thommen, a baseli egyetem múlt századbeli történetírója valószínűtlennek tartotta.[22]

Thommen kételyeiről mi mindenesetre csak W. Th. Streuber és R. Staehelin Grynaeus-cikkének[23] utalásából tudunk, érveit nem ismerjük. Tény, hogy a reformáció akárhány főhősének — Luthertől és Kálvintól[23a] elkezdve — vagy névtelen mellékszereplőjének bőven lehetett része «vereségben, tömlöcben, háborúságban» (II Kor. 6,5), de az is tény, hogy Pál apostol késői utódai sem átallottak «gyengeségükkel dicsekedni» (II Kor. 11,30 és 12, 5) és arra hivatkozni, hogy ők «még inkább (Krisztus szolgái): több fáradság, több vereség, több börtön, gyakorta való halálos veszedelem által» (uo. 11, 23). Pál is «dicsekedve» mondja el damaskusi kalandját, amikor Aretas király helytartója elől «az ablakon át, kosárban bocsátották le a kőfalon», és így menekült meg üldözőinek kezei közül (uo. 11, 33; Ap. csel. 9,25; vö. 20, 23; 21, 13; Zsid. 11, 36 stb.), «az oroszlán szájából» (II Tim, 4, 17).[23b]

[19] *Melanchthon* Grynaeus derék kiadói és magyarázói tényked ésében a maga tudományos terveinek, emlékezetes wittenbergi programjának megvalósulását üdvözli: «Accipio ... te libros aliquot longe felicius enarrasse, quam solebant isti, qui paulo ante hanc aetatem *non nativam Aristotelis faciem, sed vix exiguam umbram nobis ostendebant* ...» (CR II 537.)

[20] Vö. *Hartfelder:* Ph. Melanchthon, 321. l.

[21] *Melanchthon* nyomán ismertette az esetet *W. Th. Streuber* népszerű Grynaeus-életrajzában: Basler Taschenbuch auf das Jahr 1853, 14—16. l. Vö. CR I 1061-: «De eo periculo, quod noster amicus vitavit, quae me itemque aliis narrantibus, cum adesses, cognovisti, sunt verissima ... Omnino *est ille divino auxilio ereptus* quasi e faucibus eorum, qui sitiunt sanguinem innocentium ... Modo ille evaserit, *quod factum est Dei beneficio, loquatur quisque quod volet* ...»

[22] Geschichte der Universität Basel 1532—1632. I. (Basel 1889) 112. l. j.

[23] RE für prot. Theol. und Kirche, VII[2] (Leipzig 1899) 218— l.

[23a] Az utalást *Révész Imre* akadémikusnak köszönöm; l. *A. Lefranc:* La jeunesse de Calvin. Paris 1888, 45 skk. l.

[23b] Pál apostol szabadulásának ószövetségi «előzménye» (I. Sám. 19, 12): «És lebocsátá Mikál [Saul leánya] Dávidot az ablakon; ő pedig elment és elszalada, és megmenté magát»; a Biblia Pauperum közkeletű ábrázolását magyarázó leoninus vers: *Per Michol David Saul insidias sibi cavit.*

Talán érdemes itt rámutatni arra, hogy a magyarországi reformáció egyik első apostola, Dévai Bíró Mátyás — Melanchthon és Grynaeus pártfogoltja! —, akinek Bécsben szintén Johannes Faberrel, az «infulatus doctor»-ral («de még inkább hóhérral») gyűlt meg a baja, igehirdetése miatt «mindkét Pannonia királyától nemcsak haragot, de rabláncokat és fogságot is szenvedett, hogy Pálként némileg dicsekedhessen az ő erőtlenségében».[24] De ugyanannyi erővel hivatkozhatunk itt a Páléhoz hasonlítható buzgóságú prédikátorunknak, a főrangúak bűneit (és persze a «pápások» fonákságait) kipellengérező Bornemisza Péternek hol Kassán, hol megint csak Bécsben elszenvedett fogságaira, «csodás» meneküléseire is.[25]

Nem folytatjuk a sort. Látjuk: a XVI. század embereinek életében akárhányszor nem könnyű megkülönböztetni az elhihető és dokumentálható valóságot a bibliai szereptől. (Gondoljunk Marx általános érvényű megállapítására: Luther is «Pál apostol jelmezét öltötte fel.»)[26] Inkább térjünk vissza Grynaeus pályájának fentebb (265. l.) csak célzás formájában érintett magyarországi vonatkozásaira: budai tartózkodására és hirtelen távozására. Más alkalommal[27] már taglaltuk tudománytörténetünknek ezt a régi vitás kérdését: működött-e Budán Melanchthon két barátja és munkatársa, Simon Grynaeus és Vitus Winshemius? A kérdés azért vitás, mert Grynaeus budai tanárkodására — Georgius Corenbechius fentebb idézett levelének utalásán kívül — semmi egyéb közvetlen és egykorú bizonyítékunk nincsen, csak bécsi időzésére vonatkozólag vannak adataink 1511-től 1520 végéig. A jelek szerint minden későbbi (XVII—XVIII. századi) hivatkozás alapja a bártfai Severinus Sculteti «Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Ungarici cives de asserenda et retinenda veteri seu avita vere Christiana doctrina» c. munkájának (Bartphae 1599, RMK II 292) következő passzusa (fol. 17—19): «Scribit quodam in loco D. Thomas Faber piae memoriae, successor D. Leonhardii Stockeli in ludirectoratu Bartphensi et praeceptor noster charissimus, quod *audierit ex senibus fide dignis adhuc sub Ludovico II. rege Ungariae*

[24] *Dévai Biró Mátyás* «Disputatio etc.» c. művét (Basel 1537? = RMK III 319) behatóan ismertette *Révész Imre:* Dévay Biró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest 1863. 69. skk. és különösen 75. l. *Révész* szerint a kiadvány élén olvasható praefatio szerzője is «Melanchthon *vagy még inkább Grynaeus*». *Dévai Biró* budai fogolytársának (egy kovácsmesternek) épületes megtérítési történetében, majd egy még különb históriában (Dévainak és katolikus vitázófelének puskaporos hordóra való ültetésében: *Doleschall:* Die wichtigsten Schicksale der ev. Kirche in Ungarn [Leipzig 1828], 109. l., «Burius után») *Révész* «némi mese- vagy legendaszerűt» lát (33. l.), illetőleg az efféle elbeszélésekben «a valótlanság vagy hiábavalóság jellegét» mutatja ki (34. l.). — A puskaporos istenítélet története «Matthias de Vai» személyéhez kötve már Luther asztalánál is elhangzott, l. Tischreden 6 (Weimar 1921) N° 6516; vö. *Sólyom Jenő:* Dévai Mátyás tiszántúli működése. Egyháztört. 2 (5) (1959) 206. l. A kovácsmester megható históriája — *Révész Kálmán* szerint (D. B. M. két rendbeli fogsága. Prot. Szemle 17 [1905] 179. l.) — «erősen emlékeztet arra a bibliai történetre (I. Móz. 40), melyben a tömlöcbe vetett József mellett a fáraó pohárnoka és szakácsa szerepel; eredetét is valószínűleg innen vette». L. még *Budai É.*: Magyarország hist. II. Debrecen 1808. 94, 1. j.

[25] Vö. *Schulek Tibor:* Bornemisza Péter, 1535—1584. Sopron—Bp.—Győr 1939, 5. sk. és 124. sk. l.; *Nemeskürty István:* B. P. az ember és az író. Bp. 1959, 24. sk. és 315. sk. l.; *Borzsák István:* Az antikvitás XVI. sz. képe. Bp. 1960, 282. l. A lelkes prédikátor (Post. II. [Sempte 1574] 183. l.) «példaként» emlegette mindazokat, «kik Váradon, Budán, Esztergomban és egyéb helyeken *égetéssel, tömlöccel* akarják vala eloltani a Jézus Krisztusnak drága szent igéjét . . .»

[26] Louis Bonaparte Brumaire 18-ja. Marx—Engels, Vál. műv. I. (Szikra-kiadás, 1949) 225. l.

[27] A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. (S. a.)

circa annum Chr. 1525 *Budae coepisse doceri Evangelium,*[28] *sed inde pulsos esse Evangelii professores,* inter quos et Simon Grynaeus et Vitus Winshemius viri excellenter docti, qui Scholae Budensis et fortassis etiam bibliothecae relictae ibidem a Matthia rege praefecti fuerant, relicta Ungaria redierunt in Germaniam, factusque est Grynaeus Philosophiae Professor Basileae, Vitus autem Professor linguae Graecae Wittebergae. Haec Thomas Faber.»

Az itt idézett «boldog emlékezetű» Thomas Faber — a «communis Ungariae praeceptor»-ként emlegetett L. Stöckel veje és utódja — 1592-ig állott a nevezetes bártfai iskola élén; Sculteti éveken át volt a segédje, majd 1591-től bártfai lelkész.[29] A «hitelt érdemlő öregek» tehát, akiktől Faber a budai dolgokat hallotta, a Melanchthon-tanítvány Stöckel nemzedékének és ismeretségi körének tagjai lehettek. Ezek őrizték és hangoztatták annak emlékét, hogy a reformáció híveinek tanítói tevékenysége a magyar fővárosban *még Mohács előtt* («circa annum Chr. 1525») megkezdődött, de az evangélium hirdetőit *onnan* kiűzték, és a kiváló tudósok — «a budai iskolának és *talán* a Corvin-könyvtárnak is előljárói» — kénytelenek voltak visszatérni Németországba. A tudósítás utolsó mondata a szóban forgó személyeknek *későbbi* — közismert — működésére: Grynaeus baseli, illetőleg Winshemius wittenbergi tanárságára utal, de nem éppen pontosan: Grynaeus tudvalevőleg 1524-től Heidelbergben, 1529-től Baselben is a görög nyelv professzora volt, majd 1536-tól az újszövetségi tanszéket vette át,[30] Winshemius pedig egyelőre hallgatónak iratkozott be Wittenbergben 1523 nyarán,[31] 1528-ban lett a filozófiai fakultás tagja, hovatovább a Praeceptor munkatársa, majd 1560-ban búcsúztatója (CR X 188—206) és előadásainak folytatója.[32]

Ezeket a hallomásból közölt és eleve nem pontos adatokat színezték, illetőleg kombinálták és egészítgették ki a későbbiek — kiki a maga felfogásának és célzatosságának megfelelően. A szinte áttekinthetetlen adatrengetegben, amelynek felsorakoztatásától bízvást eltekinthetünk, annak idején még Ábel Jenő próbált bizonyos rendet teremteni.[33] Józan kritikával lenyesegette a félreértésekből és túlbuzgóságból fakadt kitalálásokat: kimutatta, hogy az 1520-as évek elején a budai egyetemen állítólag tanárkodó «német tudósok» közül Johannes Lang — énekmester volt II. Lajos udvarában, Conr. Cordatus is csak tévedésből került az «egyetem» tanárai közé, és hogy Toldy Ferencnek az a «tantárgyfelosztása»,[34] amely szerint Winshemius a görög nyelvet, Grynaeus pedig a bölcsészetet adta volna elő, csak Th. Faber fentebb idézett közlésére

[28] Utalunk itt *Bornemisza Péter*nek az Élektra-parafrázist lezáró utószavára, a magyar nyelv «felfedezésére», ill. további művelésének és gazdagításának öntudatosan vállalt feladatára: «notum est Hungaricam linguam *iam a paucis annis scribi coepisse . . .*», de még inkább Beatus Rhenanus szavaira: «*Ungaricus sermo nostra aetate scribi coepit*»; idézi *Trencsényi-Waldapfel Imre:* A humanizmus újabb irodalma. EPhK 58 [1934] 182. l.

[29] Vö. *(Fraknói) Frankl Vilmos:* A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873, 74. sk. és 92. l. — Stöckel irányzatosságáról, Faber személyéről és Sculteti «vonaláról» l. *Sólyom J.*, i. h. 209—215. l.

[30] Die Matrikel der Universität Basel, hrsg. von *H. G. Wackernagel,* II. Basel 1956. 2. l., N° 12.; vö. *E. Staehelin:* Die Entstehung der ev.-theol. Fakultät in Basel. Archiv für Reformationsgesch., Erg.-b. 5. Leipzig 1929. 148. l. (Csak hivatkozásból ismerem.)

[31] Július 20. és aug. 11. között: l. Album Academiae Vitebergiensis, ed. *C. E. Foerstemann,* I. Lipsiae 1841. 119. l.; Mel. paed. 93. l.

[32] L. *K. Hartfelder:* Ph. Melanchthon, 99. l.

[33] Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881, 44. sk. l. és hozzá a jegyzetek a 92. sk. lapon.

[34] A magyar nemzeti irodalom története. II. Pest 1851. 27. l.

támaszkodhatik. Grynaeus külföldi életrajzírói sem azt állítják, hogy Bécsből «hazánkba jövén egyetemi tanár lett, hanem azt, hogy Budán egy iskola vezetését vállalta magára, mígnem 1523 táján lutheránus érzelmei miatt a dominikánusok kérésére börtönbe vetették, honnan csak egynéhány mágnás közvetítése folytán szabadult ki és menekülhetett Németországba.»[35] Th. Faber adatszolgáltató vénjei sem a budai *egyetemet (Universitas* vagy *Academia Budensis, Studium Budense)* emlegették, hanem azt, hogy Grynaeusék «a *Schola Budensis* praefectusai, még csak nem is tanárai voltak». A budai egyetemről az utolsó hiteles adat egyébként is Mátyás utolsó éveiből való; a «Schola» csak valami egyéb, Mátyás halála után is tovább működő iskola[36] lehetett.

A Corvin-könyvtár felügyelőségének kérdésére Ábel nem tért ki. (Mineddig más sem vizsgálta.) Zoványi Jenő, aki Ábel kritikáját egyébként meggyőzőnek jelentette ki,[37] Lampe—Ember [38] és Bod Péter előadása[39] alapján valószínűnek tartotta, hogy a nevezettek (Grynaeus és Winshemius) «nemcsak tanítók voltak Budán, hanem a Mátyásról maradt nagyszerű Corvin-könyvtár őrei is». A végeredményben Th. Faber «vénjeinek» sejtését ismételgető régebbi szerzők adatainak regisztrálása itt is mellőzhetőnek látszik; mindenesetre még a talán legkalandosabb Balogh Ferenc[40] is csak Grynaeusról («Melanchthon egykori tanulótársáról, majd barátjáról») beszél, mint aki Budán «ekkor (1522-ben) a hellén irodalom tanára s Mátyás könyvtárának őre» volt; a Zoványi nyomán járó S. Szabó József[41] pedig még 1928-ban is többesszámban említi «a budai Corvin-könyvtár tudós őreit».

Ami a Bibliotheca Corviniana «felügyelőségét» illeti, — mint már más alkalommal[42] megírtuk, — a Bécsen keresztül történetesen Budára is elvetődött német humanistáknak annyi keresnivalójuk lehetett Mátyás elárvult könyvtárában, mint Johannes Cuspinianusnak, Jakob Spiegelnek vagy Johannes Grempernek.[43] A budai könyvtár pusztulásának legutóbbi feldolgozója, Csapodi Csaba, akinek a következő néhány adat ismeretét is köszönhetjük, tudós lelkiismeretességgel regisztrálta a budai könyvtár széthurcolásának már Ulászló alatt kezdődő szomorú történetét.[44] Az 1520-as évek elejére is nyugodtan vonatkoztathatjuk a Budán is otthonosan mozgó Caelius Calcagnini 1519-ből keletkezett szavait: «A királyi könyvtárban egy-egy férgekkel és molyokkal viaskodó könyvet vizsgálgatok».[45] 1520-ban Francesco Masser velencei követ

[35] I. h. 45. l.

[36] *Ábel* (i. h.): «a dömések magániskolája»? A budai «kolostori felsőbb iskola»? *(S. Szabó József:* A protestantizmus Magyarországon. Bp. 1928, 16. l.)

[37] A reformáció története Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 22, l. j.

[38] *Debreceni Ember Pál* «Historica ecclesiae ref. in Hungaria et Transylvania» c. alapvető összefoglalását a szerző nevének említése nélkül adta ki a holland *Fr. Ad. Lampe* (Trajecti ad Rhenum 1728). Az ide vágó hely: 64. l.

[39] Historia Hungarorum ecclesiastica. I. Lugduni Bat. 1888, 162. l.

[40] A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debrecen 1872, 22. l.

[41] I. h., 16. l.

[42] A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. (S. a.)

[43] Vö. *H. v. Ankwicz:* Magister Johannes Gremper aus Rheinfelden, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jh.-s. Zentralbl. f. Bibliothekswesen 30 (1913) 197—; *H. Ankwicz-Kleehoven:* i. m. (113— l.); Spiegelről l. Ant. Tan. 8 (1961) 184. l. és az ott (10. j.) idézett irod.

[44] *Csapodi Cs.:* Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Bp. 1961, 6—8. l.; Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? Bp. 1963, 14. l.

[45] *Ábel J.—Hegedüs I.:* Analecta nova ad hist. renascentium in Hung. litterarum spect. Bp. 1903, 93. l.: «interea libros quosdam cum tineis et blattis rixantes in bibliotheca regia excutio».

fölényeskedve azt írta, hogy egyetlen valamirevaló könyvet sem látott a budai könyvtárban: «a jókat már mind ellopkodták.»[46] Persze ez *akkor* erős túlzás volt: J. A. Brassicanus (az 1530-as baseli Salvianus-kiadás előszavában) még 1525 áprilisában is alig győzte magasztalni a Bibliotheca Corviniana gazdagságát. Ha viszont Johannes Lang már 1524-ben azt írta be a boroszlói Horologium-Corvinába, hogy Mátyás király könyvtárának *maradványaiból* szerezte (consequutus est ex reliquiis bibliothecae Matthiae Corvini regis Pannoniae), ezt Csapodi szerint «csak úgy értelmezhetjük, hogy a könyvtárat Mátyás király halála után gondozatlan, felbomlóban levő szervezetnek ismerték».[47] Ha pedig ez a Johannes Lang a sziléziai (Freistadt, 1503) születésű udvari énekmesterrel azonos, akit egyes forrásaink Grynaeusékkel együtt emlegetnek, akkor a boroszlói könyvbejegyzés Grynaeus és Winshemius könyvtári praefectusságának jellegét is hitelesen szemléltetheti: a legendás hírű könyvtár körül sündörgő külföldi humanisták azt «szerezték meg» *ex reliquiis bibliothecae Matthiae Corvini*, amihez hozzáférhettek. Merő véletlen, hogy Grynaeus nevéhez a lorschi Livius,[48] nem pedig a «Codex Budensis Rhenani» valamelyik párjának a «felfedezése» fűződik.[49]

Hősünk budai tartózkodása nem is végződhetett volna «stílusosabban», mint egy — Th. Faber «öregjeinek» visszaemlékezésében nem szereplő — kalandos epizóddal: állítólagos bebörtönzésével és előkelő pártfogóinak köszönhető szabadulásával. Tény az, hogy a budai udvar «németjei» miatt elégedetlenkedő elemek már 1522. december 31-én lépéseket tettek a diéta összehívása ügyében. Az országgyűlés — az eredetileg kitűzött 1523. február 14-e helyett — mindenesetre csak április 24-én ült össze, és az 1523. évi 53. törvénycikk a «lutheránusokat» fej- és jószágvesztéssel fenyegette meg.[50] Grynaeus a wittenbergi egyetem anyakönyvének bizonysága szerint legkésőbb 1523. április 17-én már ott tartózkodott. Ezért nem tarthatjuk valószínűnek, hogy az «inquisitor dömések szorgalmazására» akár Szalkai László esztergomi érsek,[51] akár Országh János váci püspök[52] — az országgyűlés határozatainak elébe vágva — börtönbe vettette volna.[53]

[46] *Marino Sanuto* krónikájából (Magy. Tört. Tár 25 [Bp. 1878] 171. l.): «Quanto ala libraria: . . . li buoni (libri) sonno stati robati.»

[47] Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? 8. l.

[48] És egy wormsi Plinius: *Beatus Rhenanus:* Briefwechsel, 377. l.

[49] Mátyás könyvtárának kincseit *Melanchthon* körében is számon tartották. A Praeceptor 1551. febr. 24-i (Mátyás-napi) Mátyás-emlékezésében (CR XI 982) is kitért az «Itálián kívül páratlan» könyvtár jelentőségére: «quanta extra Italiam nulla est; *ex hac* utiles libri *Polybius et Diodorus Siculus primum prolati* typis excussi sunt.» A két «hasznos» történetíró maradványairól itt csak annyit, hogy Polybios «editio princeps»-e Hagenauban (1530), Diodórosé pedig Baselben (1539) jelent meg, mindkettő V. Opsopoeus (Koch) gondozásában.

[50] Vö. *Szabó Dezső:* A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 66. l.

[51] A *Szalkai* érseket név szerint elsőnek említő *Bod Péter* (Hist. Hung. eccl., I. 162) *Turóczi Lászlóra* (Ungaria suis cum regibus data, . . . 88. l.) hivatkozik forrásként. *Ember Pál* (Hist. eccl. ref., p. 65) még csak általában «monachorum odio» tulajdonította *Grynaeus* bebörtönzését.

[52] A hagyomány útja: *Révész I.* (i. m., 21. l.); *Balogh F.* (i. m., 22. l.); *Zoványi J.* (i. m., 31. l.)

[53] *Grynaeus* budai fogságáról: *C. Bursian:* Allg. Deutsche Biogr. X. (Leipzig 1879) 72. sk.; *E. Staehelin:* Bâle et la Hongrie à travers l'histoire. Revue d'hist. comp. 25 (1947)

Dokumentum jellegű adatok híján Grynaeus magyarországi időzéséről és hirtelen távozásáról ennél többet nem tudhatunk; minden egyéb csak találgatás volna. Érthető azonban, hogy a későbbiek — éppen Grynaeus életútjával, működésével, magyarországi ismeretségeivel kapcsolatban — gyakorta folyamodtak a találgatás módszeréhez. Más összefüggésben — Melanchthon magyarországi recepcióját nyomozva — már rámutattunk a zavaros hagyomány sok-sok formálgatójának fő tendenciáira: a protestánsok minél korábbi közvetlen kapcsolatokat igyekeztek konstruálni a reformáció központjai és Magyarország között; a katolikusok cáfolták, amit lehetett: bírálták ellenfeleik nyilvánvaló túlzásait, de a protestáns tábor képviselőinek még valóságos teljesítményeit is elhallgatva, vagy lekicsinyelve;[54] mindehhez járult aztán a Mátyáskorabeli nagyság hangoztatása, az «Academia Corviniana» jelentőségének, illetőleg fennállásának eltúlzása (Toldy Ferenc),[55] akárhányszor szinte a kuruc kesergések modorában. Például szolgálhat az id. Révész Imre tárgyilagosságra törekvő előadásának hazafiaskodó parafrázisa Balogh Ferencnél: Grynaeus, Vitus Winshemius és Cordatus, «a hasonló irányú budai lelkész . . . kénytelen volt kibujdokolni a hazából . . .»[56] Ezt az irányzatot örökítették tovább az iskolai használatra szánt egyháztörténeti kompendiumok is.[57]

Az elsőnek említett irányzat nyomozgatása nem érdektelen historiográfiai feladat. Grynaeus, mint Melanchthon barátja, egyben — baseli működése folytán — a svájci reformáció egyik vezéregyénisége, olyan tekintéllyé magasztosult, hogy a reformáció magyarországi hívei minden eszközzel dokumentálni óhajtották vele való kapcsolataikat. Mint már említettük, Grynaeus 1536-ban görög tanszékét az újszövetségi teológiáéval cserélte fel; Bullingerrel és Myconiusszal együtt részt vett az ún. első helvét hitvallás megszerkesztésében.[58] Nem meglepő tehát, ha Debreceni Ember Pál, a magyarországi reformáció buzgó történetírója,[59] külföldi forrásokra hivatkozva nemcsak budai tanárkodásáról, fogságáról és a magyar nemesség közbenjárására elért szabadulásáról, hanem 1523-ra tett baseli (!) letelepedéséről, Kálvinnal, Oecolampadiusszal és Bucerrel való együttműködéséről is részletesen beszámolt. A tiszteletre méltó Bod Péter[60] eleve a helvét irányzat prioritását hangoztatja: «in Hungariam vero lux Evangelii ex Helvetia primum delata exsplendescere visa est, ubi iam anno 1506 Basileae» — tehát tizenegy évvel a wittenbergi tételek kiszögezése előtt! — «doctrina de iustificatione secundum verbum Dei

232. l. (részben még mindig a régi legendákat ismétli); *idem* (Professoren der Univ. Basel, 32. l., már óvatosabban): «. . . wirkte als Rektor einer höheren Lehranstalt in Buda, musste aber von dort *weichen*, als er sich der Bewegung der Reformation angeschlossen hatte».

[54] Pl. a jezsuita *Timon Sámuel* (Epitome chron. rerum Hung. [Cassoviae 1736], p. 106. ad a. 1523): «Budae autem S. Gr. paedagogus errores disseminare coepit. Conditus est idcirco in custodiam, unde tamen adnitentibus nobilibus matronis emissus haereses non eiuravit, ut meminerunt illi, qui vitam huius Lutheri satellitis conscripserunt.»

[55] I. m., II. 23. l.

[56] I. m., 22. l. A mintául vett *Révész Imre nem egészen* ezt írta (i. m., 21. l.): «. . . . . reformátor társaival . . . együtt *hazánkból kibujdosni kényszerült*».

[57] Pl. *Kovácsy Sándor:* Ker. egyháztörténet gymn. felsőbb oszt. számára.[4] Sárospatak 1911, 132. l. (*Bán Imre* szíves közlése.)

[58] *C. Bursian:* i. h., 72. l.; *E. Staehelin:* i. m. (Arch. für Ref.-gesch., Erg.-b. 5. [Leipzig 1929]) 148. l.

[59] Hist. eccl. ref., 65— l.

[60] Hist. Hung. eccl., I. 162. l.

docebatur»; majd Grynaeust (persze *nem a wittenbergi* Melanchthon tanítványát, hanem a későbbi *baseli* teológust!) teszi meg a magyarországi reformáció első igehirdetőjének (primus in Hungaria Evangelii in initio Reformationis praeco). A «Magyar Athénás»-ban pedig[61] Dévai Biró Mátyással kapcsolatban csillogtatja meg divinatórikus képességeit: közli azt a sejtését, hogy Dévai Biró «Budán is tanult Grynaeus alatt».[62] Ezt a «sejtelmet» Bod követői[63] már minden kétkedés nélkül, tényként állítják, holott — mint már Révész látta, — az egésznek semmi elfogadható alapja sincs: Bod Péternek «jól esett a már Budán reformátorként működött Grynaeust egybeköttetésbe hozni az első magyar reformátorral; a többiek vakon követték...»[63a] Ha kapcsolatba kerültek egymással, akkor ez 1537 nyarán lehetett, amikor Dévai Biró «az egykori budai tanárnál» megfordult.[64] Dévai svájci útját az egykorú értesülésekkel rendelkező Sev. Sculteti is bizonyítja:[65] Luther rosszaló megállapítása szerint Dévai a zwinglianizmust «a helvéteknél szívta magába» (hauserat apud Helvetios, ad quos profectus fuerat). A Baselből Wittenbergbe visszatérő «Mátyás» érdekében írt Melanchthon 1537. október 6-án Vitus Theodorusnak (CR III 416), majd másnap — Sylvester János nevét is híres ajánló levelébe szőve — Nádasdi Tamásnak (CR III 417—8).[66] A lutheri irányzat igényeit szólaltatta meg viszont például Ribini János,[67] amikor azt írta, hogy Dévai Wittenbergben *Luthernél* (nem is Melanchthonnál!) talált otthonra.

Alkalmi áttekintésünket eleve nem szántuk a benne érintett kérdések rendszeres feldolgozásának. Néhány tanulságos részletet azonban talán még így is sikerült megvilágítanunk. Valószínűvé vált, hogy Simon Grynaeus lorschi kéziratkutatásai aligha választhatók el a Corvin-könyvtár állagát tervszerűen és fondorlatosan dézsmáló bécsi humanisták működésétől, illetőleg Grynaeus bécsi és budai élményeitől; alkalmasint Mátyás könyvtára vonzhatta akkor is, amikor Luther tanaihoz való csatlakozása miatt 1520/21-ben el kellett hagynia Bécset, és egy-két évet Budán töltött. (Budai «könyvtárossága» persze csak későbbi hazai kitalálás, amely azonban latin nyelvű forrásaink jóvoltából a külföldi feldolgozásokban is meggyökeresedett.) Budai, majd speyeri kalandjával kapcsolatban rámutattunk a reformáció prótagonistáinak Pál apostoli szerepjátszására: a veszélyeket valóban nem nélkülöző kor emberei

[61] (Nagyszeben) 1766, 69. l.

[62] Vö. *Révész I.:* i. h., 6, l. j.

[63] *J. S. Klein:* Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften ev. Prediger. II. (Leipzig—Ofen 1789) 90. l.; *Tóth Ferenc:* A magyar és erdélyországi prot. ekklézsiák históriája. I. Komárom 1808. 42. l., stb.

[63a] *Bod P.* «nagy fáradsággal» I. Ferdinándról is kimutatta, hogy (Miksával együtt) «fautora volt az evangyeliomi igaz reformata vallásnak» és hangot adott annak a «közönséges vélekedésnek», hogy *Dévai* egyenesen *neki* (Ferdinándnak!) köszönhette bécsi börtönéből való szabadulását. (Akárcsak «mestere», *Grynaeus* — Máriának!) L. *Révész Imre:* Bod Péter mint történetíró, Kolozsvár 1916, 12. l. «Helvetia» prioritásáról: 13. l.

[64] *Révész I.:* i. h., 45. l.

[65] Hypomnema, p. 19—20. Vö. *Sólyom J.* józan bírálatával: i. h., 204. skk. l. — Késői visszhang gyanánt regisztrálhatjuk az 500 éves baseli egyetem krónikásának azt a megjegyzését, amely szerint Basel magyarországi kapcsolatainak izmosodásához — sokszor magyar diák ottani tanulásához — «talán S. Gr., a volt budai tanár és könyvtáros is hozzájárult.» *(E. Bonjour:* Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart, 1460—1960. Basel 1960, 230. l.)

[66] Vö. *Balázs János:* Sylvester János és kora. Bp. 1958. 157. sk. l.

[67] Memorabilia ecclesiae Aug. conf. in regno Hungariae. I. (Posonii 1787) 30. l. — Vö. mindenesetre *Luther* fentebb (a 24. jegyzetben) idézett asztali beszélgetésével.

szinte hivalkodtak fogságaikkal, üldöztetésükkel, és életrajzuk könnyen — szinte előírásszerűen — gazdagodhatott ilyen «Pál apostoli» részletekkel. Megvilágosodott előttünk, hogy egy korai reformátor — Melanchthon tanítványa és barátja, a baseli (erasmusi) humanista kör kiváló tagja, egyben a svájci reformáció egyik vezéralakja, az első helvét hitvallás szerkesztője — mint válhatott fiktív őssé, a felekezeti vetélkedések kisajátított hősévé, az ágostai és a helvét hitvallást vallók elé egyformán állítható példaképpé, historiográfiai ravaszságok objektumává. Életútjának nyomozása nem egy vonatkozásban segítséget jelenthet Dévai Biró Mátyásnak, a magyar reformáció egyik kezdeményezőjének, XVI. századi szellemi életünk kiválóságának alaposabb megismerésében is.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

CSILLAG PÁL

A *CONCUBINATUS* ÉS AUGUSTUS CSALÁDJOGI TÖRVÉNYHOZÁSA

Augustus törvényhozása, köztük családjogi intézkedései is a római birodalomnak abba a korszakába esnek, amikor Róma kinőtte a régi városállam kereteit. A rabszolgatartó társadalom ekkor a császárság létrehozásával, annak — a köztársasági külső formák alatt azonos külszínű, de teljesen más tartalmú — államberendezésével gazdasági téren is felvirágzott. De az elnyomó társadalom természetéből okszerűen folyó ellentmondások, az osztályellentétek kimélyültek, és így az osztályharc is kiéleződött. Mindez bizonytalanságot jelentett az uralkodó osztálytársadalmon belül is, és a gazdasági prosperitás ellenére ez a bizonytalansági érzés az egész birodalomban úrrá lett, így a családi élet területén is. A mindennek nyomában járó erkölcsi lazulás közepette Augustus családjogi intézkedései kettős célt szolgáltak. Részben engedni kívántak a régóta hangoztatott morális reformkövetelményeknek, részben pedig elleplezni kívánták a régi köztársasági államforma megváltoztatását.[1] Ilyen körülmények között a régi családi kötelékek is fellazultak, és a *concubinatus* kötetlenebb és hagyományos formáját egyre többen részesítették előnyben a *matrimonium*-nal szemben.

A *concubinatus* egy férfinek és egy nőnek tűrt, de illegitim kapcsolata volt. Keletkezésének időpontját homály fedi és törvényi megszüntetéséről Constantinusnak egy i. sz. 326-ban kiadott rendelkezéséből értesülünk:[2] «*Nemini licentia concedatur constante matrimonio concubinam penes se habere.*» A későbbi időkben már csak egy tényleges viszony maradt egészen Iustinianusig. De a concubinatus múltja és hatásai miatt a jogtudósoknak létezésére mégis tekintettel kellett lenni, mert ha Constantinus után többé nem is volt törvényileg tűrt állapot, mégis azzal, hogy a *concubinatus* lehetséges volt *ingenua* és *honesta* nőkkel és nem esett a *stuprum* büntetése alá, legalábbis a hagyomány iránti tiszteletből *licita consuetudo* maradt.[3]

A forrásokban nem találkozunk a *concubinatus* fogalommeghatározásával.[4] Ez az állapot tartalmában egy férfinak és egy nőnek állandó nemi kapcsolata volt anélkül, hogy a felek házasságot kötöttek volna. Ha a *matrimonium*mal összehasonlítjuk, attól abban különbözött, hogy a *concubinatus*-nál hiányzott az *affectio maritalis* és a *honor matrimonii*. Mindezeken túlmenőleg történeti kifejlődésének okát eddig pontosan nem ismerjük. Tény az, hogy a szabad- és a rabszolganőkkel való *concubinatus* már a köztársasági korban is létezett. Valószínű, hogy több más tényező között kialakulásához a római rabszolgatartó társadalomban a szabadnak születettek és a felszabadítottak közti osztálykülönbségek is jelentősen hozzájárultak. Utóbbiak annyira jelentősek voltak, hogy bár idővel a *concubinatus* alapjául szolgáló okok szaporodtak, de leglényegesebb keletkeztetője fennállása alatt mindvégig a rangkülönbségnek házassági akadállyá való emelése volt. Különös, hogy jóllehet Augustus családjogi törvényhozása a *concubinatus*-t közvetlenül se meg nem engedte, se meg nem akadályozta, a már említett gazdasági és társadalmi okokon túlmenőleg a legszélesebb rétegekben való elterjedése éppen Augustus korával kezdődik és tömeges méretekben való elterjedése Augustus más irányban hozott intézkedéseire vezethető vissza. Azok a felek ugyanis, akiknek házasságát valami jogszabályi akadály gátolta,

[1] Vö. Cicero különböző munkái; Horatius, Carm. III. 24, 35—36: *Quid leges sine moribus vanae proficiunt?* ; Sueton., Aug. 40.: *Etiam habitum vestitumque pristinum reducere studuit. N. A. Maskin:* Augustus principatusa, 1953. Bp. Akadémiai kiad. 448. o.

[2] C. I. 5. 26. 1.

[3] *G. Castelli:* Il concubinato e la legislazione Augustea. Scritti. 1. (1923). 163.

[4] L. *Berger:* Encyclopedic dictionary of Roman Law, 1953. Philadelphia, 402. o. források és irodalom.

rendszerint a *concubinatus*-t választották. Az augustusi tilalmi rendelkezések következtében különösen a sorkatonák és tisztek éltek *concubinatus*-ban.

Azt a nőt, aki ilyen kapcsolatban élt, általánosan elterjedt szóhasználattal *concubina*-nak hívták. De ezen a szinte hivatalosnak számító szóhasználaton kívül találkozunk még az *amica*, *focaria* és *hospita* elnevezéssel is. Egy sírfelirat is említést tesz *concubina divi Pii*-ről.[5] A közfelfogás úgy tekintette az ilyen névvel illetett nőt, mint aki egy férfival, anélkül, hogy vele házasságot kötött volna, quasi-feleségként együttél: *femina que cum uxor non esset, cum aliquo tamen vivebat, femina pro uxore*. Ezt a *concubina* állapotot a korabeli felfogás — a monogamia elvi alapján állva — nem találta sem jogilag, sem erkölcsileg kizártnak, mivel a *concubinatus*-t nem tekintette monogam egyesülésnek. Így a *concubina* helyzete nem volt szégyenletes az ilyen viszonyban élő nőre. Sőt a korabeli közfelfogás — a források tanúsága szerint — éles különbséget tett a *concubina* és a *meretrix* között. A görög—római papyrusok jogában vannak olyan tartási szerződések, amelyekben más volt azoknak a nőknek a tartásdija, akik *gametai* voltak, vagyis akik házasságban éltek és megint más a *concubina*-ké. Ennek megfelelően eltérő szabályozás volt a legitim és illegitim gyermekek részére is. A *concubina*-k tehát nem voltak megvetettek, sőt a jogszabály szerint tartásban is részesültek.[6]

A *concubinatus* tehát megengedett, sőt tisztességes dolog volt. Erre utal az is, hogy *concubina*-k csak azok lehetnek, *in quas strupum non committitur*.[7] Ulpianus is — e forráshely alapján — a *concubinatus* megbecsülését mutatja. Sőt e jogtudós — kora felfogását követve — még azt is kijelenti, hogy helyesebb a *liberta*-nak a *patronus*-szal való *concubinatus*-a, mint a *matrimonium*-a, amivel az „materfamilias" lesz: . . .*quippe cum honestius sit patrono libertam concubinam quam matrem familias habere*.[8] Idevágólag még igen érdekes mondanivalót tartalmaz a D. 25. 7. 5. alatt foglalt Paulus-szöveg: *concubina ex provincia, in qua quis aliquid administrat, habere potest*. Vagyis a provinciai kormányzóknak megengedték az odavalósi *concubina* tartását, különösen figyelembe véve e nők megfelelő helyi összeköttetését és így a római kormányzat részére előnyös befolyását is.

De Marcianus és az általa közölt fragmentumban felhívott Marcellus kijelentéséből kitűnik, hogy a *concubinatus* nem esik büntetés alá, mivel a törvény által elismert intézmény: *nec adulterium per concubinatum ab ipso committitur, nam quia concubinatus per leges nomen assumpsit, extra legis poenam est, ut et Marcellus libro septimo digestorum scripsit*.[9] Ezt egyébként Modestinus is megerősíti: *stuprum committit, qui liberam mulierem consuetudinis causa, matrimonii continet, excepta videlicet concubina*.[10]

A forrásokban semmi nyoma annak, hogy a *lex Iulia de adulteriis* már mentesítette volna a *concubinatus*-t a *stuprum* büntetése alól. Viszont a ránk maradt iustinianusi forrásszövegek szerint valamennyi nő, még az *ingenua* és a *honorata* is — mint előbb már említve volt — élhetett *concubinatus*-ban. Így magyarázatot problémánkra csak abban nyerhetünk, ha feltételezzük, hogy a vonatkozó forrásszövegeket az augustusi korszak után interpolálták,[11] főként olyan értelemben, hogy a *concubinatus* esetén nincs *stuprum*, s így az mentes a büntetés alól.

Felmerül a kérdés, mi volt a *concubina*-t tartó férj helyzete? A közfelfogás az olyan házasembert, aki *concubinatus*-ban élt, házasságtörőnek nem tartotta. Mindez kiderül a már közölt forrásokból, meg abból a tényből is, hogy a férj részére az egyéb illegitim viszonyok sem voltak tilosak. Az igaz, hogy figyelembe vették, hogy a férjnek kivel van viszonya, de büntetést csak az vont maga után, ha a házasembernek egy másik házas nővel volt kap-

[5] Bő irodalmi utalás Schulz: Classical Roman Law. Oxford. 1951. 233. sköv. pontnál. Magyar fordítása az egyetemek tanszéki könyvtárában, m. s. *Csillag Pál*tól. 1956.; Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL.) VI. 8972; V. 4923; *H. Dessau:* Inscriptiones Latinae Selectae (ILS) 1836.

[6] *R. Taubenschlag:* Journal of Juristic Papyrology. I. (1946). 151. o.

[7] D. 25. 7. 1. 1. *(Ulpianus libro secundo ad legem Iuliam et Papiam)*. Mitteis szerint ez nem igaz, puszta doktrinerség, elavult történelmi multbéli emlék, de arra semmi érvet nem hoz fel, hogy Ulpianus nem a korának élő jogáról tudósítana. A mindennapi életben igen gyakori dolog volt, hogy valaki *concubinatus*-ban élt egy ingenuával, mondja idevágólag Castelli (id. m. 150, 154. o. Vö. még D. 25. 7. 3.-ra *Mitteis ;* Romanistische Papyrusstudien, III.; Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung (továbbiakban: ZS) XXIII. 304—311.

[8] D. 25. 7. 1. pr.

[9] D. 25. 7. 3. 1.

[10] D. 48. 4. 35. pr.

[11] Az ide vonatkozó forrásszövegekben *Beseler:* Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen III. 69. számos helyen véli felfedezni Tribonianus kezenyomát.

csolata, mivel akkor büntetendő *adulterium*-ot követett el, ha pedig a férjes nő szabadnak született, ekkor *stuprum* elkövetésében volt vétkes. De a férj a *concubina* tartásával nem vétett a házasság monogam elve ellen sem. Ugyanis ezt úgy értelmezték, hogy egy férfinek egyszerre nem lehet két törvényes felesége. Így tehát a feleség, akinek nem tetszett, hogy a férje *concubina*-t is tart, legfeljebb elválhatott férjétől. A házasság megkötését megelőzően úgy biztosíthatta magát a feleség az ilyen kellemetlen körülménytől, hogy akár a házasságkötést megelőzőleg, vagy éppen a házasságkötés alkalmával egy *stipulatio*-ban egy bizonyos pénzösszeget szinte pönáléként kikötött arra az esetre, ha a férje a házasságuk tartama alatt *concubina*-t tartana.[12]

A fennmaradt jogszabályokon túlmenően a *concubinatus* emlékét számunkra számos sírfelirat is megőrizte. Figyelemre méltó közülük némelyik, éppen a körülötte kialakult viták miatt is. Így egy i. sz. III. vagy IV. századból származó verses felirat is, amelyet egy A. Allius nevű *patronus* dedikált az ő felszabadított Allia Potestas-ának. Ezt az 1912-ben Rómában egy márványtáblán fellelt feliratot számosan közölték és kommentálták, aminek nyomán széleskörű irodalmi vita alakult ki.[13] E sírfeliraton a *patronus* az ő *fortis, sancta, tenax, insons, fidissima custos* jelzőkkel elhalmozott Alliája halálát siratja, akit sohasem nevezett *uxor*-nak, mivel az vele csupán *concubinatus*-ban élt. E sírfelirat a puszta *concubinatus*- bizonyíték jellegén kívül tudtunkra ad még más érdekes, intim körülményt is az elhunytról, amely azután az irodalomban számos cinikus magyarázatot vont magaután.[14]

Számos feliratot is találtak, ahol *ingenua*-kat *concubina*-ként ábrázolnak. A római polgárok ebben valószínűleg a jó császárok példáját követték. Így például Marcus Aureliusét, aki elhúnyt felesége: Faustina halála után annak egykori procuratora leányával élt *concubinatus*-ban, nehogy gyermekeinek mostohaanyjuk legyen.[15] Hasonlóképpen járt el Vespasianus is.[16] A közfelfogásban tehát a *concubina*-t a mostohaanyánál jobb megoldásnak tartották.

A *concubinatus* azonban kétségtelenül illegitim viszony volt. Ezt a körülményt és ennek hatásait vizsgálva, az illegitim jelleg csak akkor szembeötlő, ha azt kutatjuk, hogy milyen feltételek mellett engedték meg. A *concubinatus* lehetséges volt mindazokkal, akikkel egyéb illegitim viszony is szabad volt. Az utóbbiak körét Augustus szűkíthette, feltehetőleg akkor, amikor a szabadon születettekkel való illegitim kapcsolatot megtiltotta. A tilalom feltehetőleg ekkor már kiterjedt a felszabadított és rossz hírben álló nőszemélyekre is. Bizonyos illegitimitást hangsúlyozó további szigorítások a *concubinatus*-t illetőleg már csak a postclassicus korban következtek be, amikor létrejöttének feltételei

[12] D. 45. 1. 121. 1; C. V. 26. 1.; CIL. 1918; CIL. VI. 37965.; *Schulz:* id. m. 236 és 237 pontok és a 141. oldalon felhívott irodalom.

[13] *Mancini:* Notizie degli scavi de antichità. 1912. Fasc. V. p. 156. sköv.; *Lenchantin de Gubernatis,* Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica 41. 385. sköv.; *Pascal:* Atene e Roma 16,257. sköv.; *Kroll:* Philologus. Zeitschrift für das Klassische Altertum. 73. (1914). 6.274. sköv.; A probléma jogi oldalát illetően: *Costa:* L'elogio di Allia Potestas. Accad. Bologna. Nota 20. I. 1913; *Brugi:* Atti. R. Ist. Veneto. 1912/3. 72. 3. 1913; *Castelli:* Alcune osservazioni giuridiche sull'epitaffio di Allia Potestas. Rendi. R. Ist. Lombardo. 47. 1914. 9. 4.1914. 368. sköv.; más oldalról tekintve: *Brugi:* Per l'onore di Allia Potestas Perugina. Atti. R. Ist. Veneto. 1913/4. 73. 415. sköv.; *Castelli:* id. m. 378. sköv. más álláspontot foglal el.

[14] A feliratnak az a része, mely szerint *haec duo dum vixit iuvenes ita rexit amantes* az erre vonatkozó irodalomban különböző értelmezésekre vezetett. A felirat szövegében szereplő két ifjú Allia Potestas halála után összeveszett. Egyes értelmezések szerint a concubinát és a sírfeliratot készíttető patronust kísérlik meg e személyek közé számítani, de kevés sikerrel. Más felfogás szerint a felirat szövegében szereplő *amantes* szó alatt vagy ettől a concubinától, vagy esetleg a patronusnak egy előző házasságából származó fiaira gondolnak, feltehetőleg Allia mostohafiaira. *Brugi, Kroll* és *Costa* szerinti magyarázatok erkölcsileg nem kifogásolhatók. Valószínűtlen felfogást képvisel *Gurlit-Pascal,* akik a feliratt al kapcsolatban többférjűségre gondolnak. *Wenger:* Die Quellen des römischen Rechts 252. oldalán a 162. jegyzetben ezt a cinikus gondolatot éppen a sírfelirat jellege miatt helyesen elveti.

[15] Vita Marci 29; továbbá *Schulz:* id. m. 233. pont a reá vonatkozó forrásokkal és irodalommal a 140. és 141. oldalon.

[16] Vespasianus császár «felesége halála után ismét magához vette régi szeretőjét, Caenist, Antonia felszabadított rabszolganőjét és bizalmasát, és még császár korában is isaknem úgy élt vele, mint hitvestársával». (Suet., Vesp. 3. ford. Kis Ferencné. Bp. 1961. 291. o.)

igen erősen hasonlították a házassághoz. Ekkor már némely házassági akadályt a *concubinatus*-nál is érvényesítettek, nevezetesen a már fennálló *matrimonium*-ot, vagy *concubinatus*-t és figyelembe vették a kort és a vérrokonságot is. A *concubinatus*-nak illegitimitása azonban sohasem járt társadalmi kiközösítéssel. Erre mutat, hogy Augustus — bár elrendelte a születések bejegyzését — sem ő, sem utódai nem hoztak ilyen intézkedést a házasságokra.[17] A *concubinatus*, jóllehet a klasszikus korban társadalmi elismeréshez jutott, házasságféle intézménnyé azonban sohasem fejlődött és a *matrimonium*-hoz viszonyítottan illegitim kapcsolat jellegét fennállása alatt mindvégig megtartotta. Ez a következőkben nyilvánult:

1. A gyermekek tekintetében a közfelfogást Iustinianus Novellái mutatják: *naturalium liberorum nomini in legislatione Romana olim opera data non erat neque ulla ei humanitas favebat, sed tamquam peregrinum et plane alienum a republica existimabatur.*[18] A *concubina* gyermekei illegitim gyermekek: *spurii* maradtak. A kor felfogásához azonban hozzátartozik, hogy Augustus idejében az illegitim gyermekek sorsát nem érezték társadalmi kérdésnek. Sőt ilyen problémát még a klasszikus jogtudósok sem vetettek fel, hiszen éppen császári rendelkezés volt akadálya annak, hogy a *concubinatus*-ból született gyermekeket a hivatalos születési jegyzékbe felvegyék. Enyhülés e tekintetben csak akkor következett be, amikor Marcus császár részükre is engedélyezte a bejegyzést, sőt az ilyen gyermekek számára eltartási alapítványokat is létesített.[19]

2. A *concubina* nem követhetett el adulteriumot.[20]

3. A *concubinatus*-ban élőkre nem vonatkoztak az ajándékozási tilalmak. Caracalla császár e tekintetben azt a rendelkezést tette, hogy megtiltotta katonái részére, hogy *concubina*-iknak ajándékozhassanak, de fordítva ez továbbra is lehetséges volt.[21]

Augustus törvényhozása sem tiltotta, sem hivatalosan nem szabályozta, sőt kifejezetten meg sem említette ezt az intézményt. Talán éppen e miatt még Iustinianus koráig sem fejlődhetett a *concubinatus* valami házasságféle intézménnyé. Ez a *matrimonium*-hoz viszonyítottan mindvégig illegitim viszony maradt, annak minden következményével.

A concubinatus, amilyen határozottan eltért a *matrimonium*tól az illegitim viszonyból eredő következmények tekintetében, sok más szempontból viszont a házassághoz hasonlóságot is mutatott. De a házasság és a *concubinatus* összetéveszthetősége csak mai szemmel meglepő. A legtöbb esetben a megkülönböztetés fő akadálya az volt, hogy kizárólag a felek szándékától függött, vajon a *matrimonium*-ot vagy a *concubinatus*-t választják. A *affectio maritalis*,[22] amely a római házassági szándék alapvető eleme, a *manus* nélküli házasságok elterjedésével nehezen volt felismerhető, mivel a házasságok megkötése ekkor már nem volt formához kötött. Így ha valaki olyan személlyel élt *concubinatus*-ban, akivel *matrimonium*-ot is köthetett volna, a megkülönböztetés a kettő között nehéz volt, mert mindez kizárólag a felek szándékán nyugodott.[23] Ha tehát jogi szempontból

[17] D. 45, 1. 121, 1; CIL. V. 1918.

[18] Iust. Nov. 89. praef. «De naturalibus liberis» fejezetcím alatt.

[19] Fontes Iuris Romani Anteiustiniani (FIRA). I. no. 78.; III. no. 116.; *Berger:* Journal of Juristic Papyrology. I.(1945)28.; *Orsolina Montevecchi:* Aegyptus (1940) 20. 39. o.; *Schulz:* id. m. 75. 160. oldal és *Schulz:* «Roman Registers of Births and Birth Certificates». Journal of Roman Studies (1942)32. kötet. 79. köv. o.; 33. kötet. 206. o.

[20] *Biondi:* La legislazione di Augusto, Leggi matrimoniali (Conferenze Augustee, Pubblicazioni della Università Cattolica. Serie 5. 17. köt. 1939.) 229. o. 2. j.

[21] *Schulz:* id. m. 138. o.; C. V. 16. 2.; D. 25. 7. 1. 1.

[22] Találkozunk olyan kísérlettel, amely az *affectio maritalis*-t a házasság fogalmából ki akarja rekeszteni azzal az érveléssel, hogy a forrásokban talált idevágó szövegrészek interpoláltak. Irodalom *Berger:* id. m. 356. o.

[23] A hangsúly kizárólag a felek szándékán volt. Ez különösen olyan forrásszövegeknél érezhető, amikor a felek a *concubinatus*-ukat *matrimonium*-má alakították át. Ilyen esetet tartalmaz a D. 39. 5. 5. 31. pr (: F. Vat. 235. b). E példát folytathatjuk még az ugyancsak forrás szerinti D. 23. 2. 65. 1: C. Iust. 5. 4. 6 esettel, amikor olyan magistratusról van szó, akinek *concubina*-ja volt, és visszavonult a provinciában betöltött hivatalától.

A felek szándékát a jogtudósok komolyan értékelték, pl. *Papinianus* (D. 39. 5. 31. pr), bár ennek a helynek az eredetiségét erősen kétségbe vonták, (pl. *A. Erhardt:* ZS. 57.1937. 346), vagy interpoláltnak tartották *Pringsheim:* The Law Quarterly Review. 40. 1933. 400), arra utaltak általában, hogy Papinianus csak a külső formára figyelt, s a benső akarattal nem törődött. Mindez azonban erősen vitatható.

Paulustól is van két erősen vitatható idevágó forrásszöveg, mégpedig a Sent. 2. 20. 1 és a D. 25. 7. 4 (lib. 19. resp.). Jóllehet e szöveghelyek az eredetiség tekintetében aggályosak, mégis az idevágó passzusokból annyi következtetést levonhatunk hogy Paulus

különbözött is a *concubinatus* a házasságtól, ténylegesen könnyen össze is lehetett vele téveszteni.

A *concubinatus*-nak a *matrimonium*-mal való összetéveszthetősége kitűnik a papyruszok jogából is, még pedig a *γάμος ἄγραφος* és a *γάμος ἔγγραφος* témakörében.[24] Természetesen Egyiptomban Rómához képest a helyzet fordított volt, mert az elbírálásra szoruló csekély számú római házassággal szemben nagy számú hellenisztikus jogi alapokon nyugvó házassági szerződés volt a római felfogástól egészen elütő jogi szerkezettel.[25] Fog-

a felek szándékát — legalábbis bizonyos értelemben — lényegesnek tartotta. A Sententiák compilatorai a Paulusnak tulajdonított álláspontot helytelenül általánosították. (L. *Volterra:* Rivista di storia di diritto italiano. VIII. 1935. 19. és e mű különnyomatában is idézett szerzők). A bizonytalanságot fokozza az, hogy a *Sententiae* nem klasszikus korabeli mű, (L. *Schulz:* History of Roman Legal Science. 2. kiad. Oxford. 1953. 142. 176. 179. 180. 253—254. 303. 323. 327. 341; *A. Erhardt:* és *W. Felgenträger:* Symb. Friburgensis in hon. Ottonis Lenel, Leipzig. Tauschnitz. 96. 368.) hanem csak kis extractum *(E. Levy:* ZS.50. 1930. 294.; *G. Sherillo:* Studi in onore di Salvatore Riccobono 168). Utóbbi álláspontot alátámasztani látszik a D. 23. 2. 65. szerinti — Paulusnak tulajdonított — responsum *si in eadem voluntate perseverat* szövege. *Beseler:* ZS. 45. 1925. 469. szerint is valószínű, hogy ez nem eredeti. A szövegmódosítást ezen a részen valószínűleg a compilatorok a C. Iust. 5. 4. 6 szerint hajtották végre. Az is igaz viszont, hogy mind a rescriptum, mind a responsum egyaránt utalnak Paulus szerzőségére. Egy másik paulusi passzus a *concubinam ex sola animi destinatione aestimari oportet* (D. 25. 7. 4.: lib. 19. resp.) úgy látszik szintén nem eredeti, hanem csupán összefoglalás. *(E. Albertario:* Rendinconti del R. Instituto Lombardo. LXII. 1929. 817.)

Ulpianus a felvetett kérdésben konzervatívebb álláspontot foglal el, tagadja a concubinatusban élés lehetőségét a *mulier honesta*-val (D. 25. 7. 1. 1.-lib. 2. ad leg. Iul. et Pap.; D. 48. 5. 14 (13) 6; D. 24. 1. 58. pr. 1). Sajnos azonban a D. 24. 1. 3. 1 és a D. 48. 20. 5. 1. forráshelyek — amelyekben a házassági szándékot hangsúlyozta — interpoláltnak látszanak. Az elsőként felhívott résznél interpolatio-gyanús a *quia . . . concubina* befejező rész (Index Interp. ad 1), míg a második rész interpoláltságát illetően l. *H. Krüger:* ZS. 19. 1898. 23 és még az Index Interp. ad 1.

Marcianusnak (lib. duodec. inst.) a D. 25. 7. 3. pr-ben ránk maradt álláspontja megközelíti az Ulpianusét. *(Albertario:* id. m. 813; *Wolff:* Written and unwritten marriages in Hellenistic and postclassical Roman Law. Haverford. Cost. 1939. 95.; Index. Interpol. ad 1.)

Modestinus álláspontját a D. 23. 2. 24. tartalmazza: *In liberae ingenuae* (Index Interp. ad 1.) *mulieris consuetudine non concubinatus, sed nuptiae intellegendae sunt, si non corpore quaestum fecerit* (vö. *E. Seckel:* Heumann's Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. 1907.00). Valószínű, hogy Modestinus álláspontja Paulushoz és Papinianushoz hasonlított.

A forráshelyek szövegeiből kiérződik, hogy már keletkezésük idején bizonytalanság volt, így pl. a D. 25. 7. 1. 1-ben a *sentio et puto* szóhasználatból. A D. 48. 5. 14 (13). 4 forráshelyből kitűnő *ea, quae, quamvis uxoris animo haberetur, uxor tamen esse non potest* szövegrész szerint *Ulpianus Papinianus* felfogásához közel állt. Hogy azután a *gyakorlati életben*, illetve a *császári hivatalokban* mindebből mi érvényesült, arra a Cod. Iust.5. 4. 6 (Arcadius és Honorius 396. évi rendelete) szövegéből következtethetünk, amely *Paulus* álláspontjának a hivatalos gyakorlatban való érvényesülését tükrözi. A házasságok formátlan megkötése nem mond ellene a *Tabulae nuptiales* szerepeltetésének, amely valószínűleg már a principatus elején megvolt. Ez házassági írásbeli szerződés volt, amely azonban nem volt a házasság érvényességének előfeltétele, tartalma pedig egyéb intézkedések között a *dos*-ra vonatkozó rendelkezésekre terjedt ki, válás esetén pedig annak restituálására. A *tabulae nuptiales* azonban csak a postclassicus korban jutottak különleges szerephez, így Iustinianus Codexében (C. 5. 27. 10 az 529. évből). L. erre még *Berger:* id. m. 728. sköv. oldal.

Egyébként a vélemények a *válás formaságai* tekintetében megoszlanak, mégpedig a *lex Iulia* értelmezését illetően. Erre vonatkozólag l. legújabban igen részletesen *M. Andreev:* Razvod i adulterium. Szófia. 1954. c. művét.

[24] *Wolff:* id. m. a témára vonatkozó addigi álláspontokat hozza és ismerteti a különböző megoldási módokat. *Wenger:* id. m. 835. sköv. o. és 837. j. véleménye a *gamos agraphos*-ról, hogy az *okirat nélküli házasság.*

[25] Ezek közé számít a P.S.I. VI. (1920). Nr. 730 is. P.S.I: Papiri greci e latini (Pubblicazioni della Societa Italiana per la ricerca dei Papyri greci e latini in Egitto) *G. Vitelli, M. Norsa* és mások, Firenze, 1912. évfolyamtól kezdve.

lalkoztatták ezek azonban a római hatóságokat is, és ezen az úton közvetve behatoltak a római házassági jogterületére is, különösen a házasságkötéseknél megkívánt alakiságok körében.[26] A forrásokat figyelembe véve feltételezhető, hogy a *γάμος ἄγραφος* a hellenisztikus egyiptomi házassági jogban a concubinatusnak felelt meg.[27] Más álláspont szerint *γάμος ἄγραφος* és a *γάμος ἔγγραφος* papyruszbizonyítékok megoldását a házasságkötésnél megkívánt formai kellékek körében kell keresni.[28] A *concubinatus* és a házasság összetéveszthetősége tehát a római jog közvetlen hatályosulási területén a házasság formanélküliségének volt a következménye, mivel az *affectio maritalis* kizárólag a felek szándékán múlott, tőlük függött, hogy *matrimonium*-ot szándékoztak-e létrehozni, vagy pedig csak concubinatusban kívántak élni. A papyruszok jogában viszont a vita tárgya az, hogy a *γάμος ἄγραφος* vajon házassági szándékkal választott életközösség, *symbiosis*-e, avagy a házasság etikai minősítését nélkülöző *concubinatus*.[29] Azért lehetséges az összetéveszthetőség a papyruszok jogában is, mivel az egyiptomi népesség joga[30] szerint a házasság megkötése minden formalitás vagy bizonyító okirat feltétele nélkül, kizárólag a felek *consensus*-a és az együttlakás ténye által jött létre. Ugyanekkor a görög lakosság joga szerint[31] a házasságkötéseknél Egyiptomban is alakiságok érvényesültek. Későbbiekben a két jogrendszer egymásra hatásának eredményeként az egyiptomi görögök is elfogad-

[26] L. a fenti 23. sz. jegyzetet, továbbá *Wenger:* id. m. 810. o. és 841. j.

[27] *W. Erdmann:* Zum *ΓΑΜΟΣ ΑΓΡΑΦΟΣ* der gräco-ägyptischen Papyri, Fest Schr. Koschaker (1939). III. 224. sköv.; ZS 61. 56.

[28] L. a fenti 26. sz. jegyzetet, továbbá *Koschaker:* Deutsche Rechtswissenschaft 5.(1940).125. *Erdmann*-nal ellenkező véleményen; *Wenger:* id. m. 809. o.

A római jogi felfogáshoz igen közel állott az *agraphicus*, a formaságokhoz nem kötött házasság. A római jogban ezt a fajta házasságot *matrimonium iniustum*-nak minősítik, de mégis csak *matrimonium* volt, sőt a legújabb kutatások szerint *matrimonium iuris gentium*, Ellentétes álláspontok: *Corbett:* The Law Quarterly Review, 44. 305. sköv.; *Jörs-Kunkel:* Römisches Recht. 272. o. 2. j.

[29] *Wenger:* id. m. 809. o.

[30] A bennszülött lakosság jogát a ptolemaeusi korszakban *ὁ τῆς χώρας νόμος*-nak hívták, míg a görög lakossággal elegy későbbi jogrendszert a római korszakban *ὁ τῶν Αἰγυπτιών νόμος* elnevezéssel illették, amely az i. sz. II. században már kodifikáltan jelenik meg. L. *Taubenschlag:* The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri. 2. kiadás. Warszawa. 1955. 2. o. 2. j. közölt bő forrással és irodalommal, továbbá 6. o. 14. jegyzet.

[31] Az Egyiptom területére történő kivándorlások korszakában a görög eredetű lakosság a származási helyek szerint ion, dor, vagy aeol államok jogszabályai szerint élt. Később, amikor már *πολιτεύματα*-ba szerveződtek, az általuk hozott autonom rendelkezéseket *πολιτικοὶ νόμοι*-nak hívták. E szerteágazó eredetű helyi rendszabályokat később az egyiptomi királyi törvényhozás egységesítette. Ekkor a görögökre vonatkozó rendelkezéseket már *διαγράμματα* vagy *προστάγματα* névvel illetik. A Ptolemaeusoknak a görögökre vonatkozó jogszabályi rendelkezése éppen a római korszakba esik. Az egyiptomi és görög lakosságra vonatkozó kodifikálás az alapjogszabályok különböző eredete folytán jogszabályösszeütközésekre vezetett. Ezen királyi decretumokkal segítettek, így II. Euergetes király is, akinek decretuma szerint, amikor a szerződésben görög és egyiptomi felek vegyesen szerepeltek, az a jogszabály érvényesült, amely nyelven a szerződést megfogalmazták. Tehát a *gamos engraphos*-ban a görög jogszabály. A római uralom alatt a házasságkötéseknél is ez az elv érvényesült. Így ha a felek különböző nemzetiségűek voltak, pl. görög és egyiptomi, görög házassági szerződést kötöttek, a görög jog érvényesült, ellenkező esetben az egyiptomi. Később a különböző eredetű lakosság körében *ius gentium*-féle, görög és egyiptomi elemekkel keveredett közös jog alakult ki, amelyben a vegyes elemeket s mellettük a jellegzetes görög és egyiptomi eredetű jogintézményeket egyaránt felhasználták.

A római uralom Egyiptomban a harmadik lakossági alapelemmel: a római polgárok jogával jelentkezik, amelynek alapjait éppen Augustus fekteti le, majd későbbi császári constitutiok, senatusconsultumok, praetori edictumok és végül az i. sz. 212-ben kiadott *Constitutio Antoniniana de civitate* tetőzi be. Az utóbbi constitutiot megelőző hivatalos római döntésekből megállapítható, hogy a rómaiak elismerték a helyi egyiptomi (görög és egyiptomi) jogi helyzetet, többek között az *agraphos gamos* és ennek joghatása körüléményeit is. A római jog természetesen a római lakosság tekintetében érvényesült, amely azonban a helyi hatások folytán hellenizálódott. Források és irodalom tekintetében l. a fenti 30. jegyzet végén közölteket.

ták az őslakosság joga szerinti házasságkötési módot. A papyruszokból kitűnőleg[32] a római uralom idejében az *ἄγραφος γάμος* az egyiptomi, az *ἔγγραφος γάμος* pedig a görög lakosság házassági jogában jelentkezett. Kétséges marad, hogy a papyruszok jogában a *γάμος ἄγραφος concubinatus*-e, az *ἔγγραφος γάμος* pedig új fogalom-e a görög jog szerint kötött *συγγραφὴ συνοικεσίου* körében? A kérdést egyébként úgy is lehet fogalmazni, hogy a *γάμος ἄγραφος* — amiként jelzőjéből is kitűnik — csupán abban különbözik-e a *γάμος ἔγγραφος*-tól, hogy az aktusról, — amely a házasság megkötését igazolja — nem vesznek fel okiratot. Ilyenformán a *γάμος ἄγραφος* esetében a házasság minden írásbeliség nélkül, csupán a házassági életközösség tényleges megalapításával — miként a római jogban — az *affectus maritalis* útján — jött létre.[33]

Az elmondottakból következik, hogy amennyiben a *concubinatus*-t könnyen össze lehetett téveszteni a *matrimonium*-mal, úgy át is lehetett alakítani *matrimonium*-má. A törvény ugyanis nem tiltotta a *concubinatus*-t, *quia concubinatus per leges nomen assumpsit*[34] és a *lex Iulia de adulteriis* intézkedései sem vonatkoztak a *concubinatus*-ban élőkre. Sőt, az érvényes házasság megkötésének akadályául szolgáló korlátozások és megszigorítások fennálltak a *concubinatus* tekintetében is. Így idővel a *concubinatus* és a házasság fogalmának egymáshoz közeledése, a két viszony tényleges tartalmának hasonlatossága és a papyruszokból is kivehető hellenisztikus egyiptomi jog befolyása annyira hatott, hogy Iustinianus kifejezetten pártolta a *concubinatus*-nak *matrimonium*-má történő átalakítását. Tette ezt olyan határozottsággal, hogy azt a vélelmet állította fel, hogy a tisztes életű, szabad születésű nővel való egybekelést érvényes házasságnak kellett tekinteni, hacsak a felek okiratban ki nem jelentették tanúk előtt, hogy ők *concubinatus*-ban élnek.[35]

A *concubinatus* mint illegitim állapot bizonyos jogi következményekkel járt. Ezek a privilégiumok, illetve a hátrányok területén mutatkoznak. Az előbbiek közül a következőket lehet megemlíteni.

1. A *concubina*-tól származó gyermekeknek (*liberi naturales*) az a privilégiumuk volt, hogy *subsequens matrimonium* útján törvényesíthetők voltak, vagy ha ennek valami akadálya volt, akkor a törvényesítést Iustinianus egy *rescriptum principis*-szel is lehetővé tette.

A törvényesítésnek másik lehetősége nyílt a postclassicus korban az *oblatio curiae*-n keresztül, vagyis a decurio szolgálatra való felajánlás, illetőleg a decuriohoz férjhezadás útján. Az utóbbi eset azonban csak az apával, de nem rokonaival hozott létre törvényes kapcsolatot. Az így törvényesített gyermeknek — az utóbbi esetbeli korlátozást leszámítva — a házasságban születettel azonos helyzete volt.[36]

2. A törvénytelen gyermekek (*spurii, vulgo quaesiti*) és az anyjuk között a rokonsági viszony ugyanaz volt, mint a törvényes gyermek és az anyja között.

3. Az apa után csak a *concubinatus*-ból született gyermekeknek (*liberi naturales*) volt annyi örökjoguk, hogyha törvényes gyermek és feleség nem maradt, a tiszta hagyaték 1/6-át kapták, amelyből egy rész anyjukat, a *concubina*-t illette, de ez sem örökségképpen, hanem törvényes hozományul.[37]

Ami a *concubinatus*-ból eredő hátrányt illeti, az abban nyilvánult meg, hogy a rokonságot az illegitim gyermekek és apjuk között nem ismerték el. Ennek pedig az volt a következménye, hogy az apa jogilag nem volt kötelezve gyermeke eltartására. Enyhülés e tekintetben annyiban következett be, hogy Hadrianus császár a katonák illegitim gyermekei javára *bonorum possessio*-t adott. A végrendelet nélküli örökösödést a *concubina* javára csak Iustinianus Novellái adták meg, sőt Iustinianus még azt is megengedte, hogy a *concubina*-tól született gyermek apját gyermektartásért lehessen perelni.

Az augustusi családjogi törvényhozással összefüggésben a *concubinatus*-t illetően kialakult nézetek az alábbiakban összegezhetők:

Egyesek szerint Augustus kifejezetten intézkedett a *concubinatus* tekintetében és ennek kapcsán megkülönböztetést tett a *concubinatus* és a *lex Iulia et Papia Poppaea* szerinti *matrimonium* között. Az az egyetlen szövegrész azonban, amelyről feltételezik, hogy

[32] Részletes kifejtést alapos irodalommal és forrásokkal l. *R. Taubenschlag:* id. m. és Opera Minora I. kötet. 1959. Warszawa, különösen a 336. o. 35. jegyzetét.

[33] *Wenger:* id. m. 809. o., 829. jegyzet.

[34] D. 25. 7. 3. 1.

[35] D.25.7.1. (De concubinatu); irodalom: *Berger:* id. m. 402. o.

[36] *Marton:* A római magánjog elemeinek tankönyve. 3. kiadás. Bp. 1960. 253. c. 643. p. és uo. l. jegyzet.

[37] *Marton:* id. m. 279. o. 1. jegyzet.

a *lex Iulia et Papia Poppaea*-ban szerepelhetett és a *concubinatus* helyét e törvényekben megjelölte, interpolatio-gyanús.[38]

Mások szerint Augustus intézkedése ezen a téren csupán közvetett volt és legfeljebb arra szorítkozott, hogy a *concubinatus*-t mentesítse a *lex Iulia de adulteriis*-ben meghatározott *stuprum*-ért járó büntetés alól.

Az augustusi házassági törvények nem említik meg kifejezetten a *concubinatus*-t. A D. 50. 16. 144-ben (Paulus libro decimo ad legem Iuliam et Papiam) idevágóan ez áll: *Libro memorialium Massurius scribit „pellicem" apud antiquos eam habitam, quae, cum uxor non esset, cum aliquo tamen vivebat: quam nunc vero nomine amicam, „paulo honestiore" concubinam appellari.* Ha a *concubinatus*-t éppen Augustus vezette volna be, a szövegben szereplő *paulo honestiore* helyett feltehetőleg a *lex Iulia et Papia Poppaea*-t írták volna be. A Bazilikák (B. 2. 2. 144) a *concubinatus* tekintetében egy fogalommeghatározást is adnak. E szerint: *Παλλακὴ ἐστιν ἡ συζῶσά τινι ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ νομίμως χωρὶς γάμου. ἡ δὲ ἧττον τιμιωτέρα φίλη λέγεται.* Itt a szövegben szereplő *νομίμως* ugyan törvényes beavatkozásra utal, de ez már Iustinianus korába esik.

Ilyen körülmények között az augustusi családjogi törvényhozás általános elveiből helyes következtetnünk a *concubinatus* Augustus-korabeli természetére. Összehasonlítást kell tenni e végből a *lex Iulia de adulteriis* azon intézkedései között, amelyek a nők néhány kategóriáját mentesítették a *stuprum* büntetése alól, s mindezeket egybe kell vetnünk a *lex Iulia et Papia Poppaea* házassági tilalmaival. De még így sem lehet biztos felsorolását adni azoknak a személyeknek *in quas stuprum committitur.* Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a *lex Iulia de adulteriis* szabályait az Ulpianusig eltelt idő alatt lényegesen nem változtatták meg, mégis csak Augustus törvényhozásának kell tulajdonítani azt, hogy volt a nőknek olyan kategóriája, amely — miként azt éppen Ulpinianus mondja — büntetlenül élhetett *concubinatus*-ban.[39] De arról, hogy kik tartoztak a nők közül ebbe a csoportba semmi biztos adat nincs.

Így legfeljebb csak sejtem lehet, miben állottak az augustusi rendelkezések. A D. 25. 7. 3. 1-ben Marcianus Marcellusra hivatkozva az utóbbi *auctoritás*-ára tekintettel ismeri el, hogy a *concubinatus extra poenam legis est.* Ezért nem lehetett büntetni. Ha az augustusi intézkedéseknek nyoma nem is maradt fent, mégis arra lehet következtetni, hogy a *lex Iulia et Papia Poppaea* — márcsak társadalmi megfontolásból is — a *concubinatus*-t megengedhetőnek tartotta.

Ám mindezeket csupán a szóban levő szövegek valódiságáról lehet elmondani, de nem a *concubinatus*-nak az augustusi törvényekkel való összefüggéséről.[40] Kevesebbet

[38] *Castelli:* id. m. 143. sköv. o. és jegyzetek.

[39] Az irodalomban e helyre vonatkozó álláspontok egymástól lényegesen eltérnek. *Castelli:* id. m.-ben (fenti 3. és 38. sz. jegyzetek) kifejezetten kizárja a concubinatust az augustusi reformok köréből. Szerinte az ide vonatkozó részek erősen interpoláltak (D. 25. 7. 3.; D. 48. 5). A D. 48. 5. 35 (34) szerint szabad nővel mindenfajta házasságon kívüli sexualis kapcsolat *stuprum*-ot eredményez, kivéve a *concubinatus*-t.

Kübler szerint (Rec. Meyer ZS. 13. 1896. 361) a *lex Iulia de adulteriis*-nek nem lehet ilyen alapelvet tulajdonítani. Azzal támasztja alá álláspontját, hogy a D. 48. 5. 35 (34) Modestinus, illetve Modestinus korának az előző korszakhoz képest lazább szemléletét tükrözi, amelyet tovább enyhítettek a szöveg interpolálásával. Ez pedig már a *concubinatus*-sal szemben elnézőbb magatartást tanúsító Tribonianus kezenyoma, amiben a Iustinianus korabeli vezető körök magatartásának is sok szerepük volt.

A D. 25. 7. 1-nek a fenti forráshelyekkel való összehasonlításából kitűnik, hogy Atilicinus és Ulpianus közös véleményen volt, s ezt Modestinus is megerősíti. Ezen álláspont szerint nem a *concubinatus* mint ilyen volt mentes a *stuprum* büntetése alól, hanem a szabály az volt, hogy csak olyan *concubina*-t lehetett tartani, akivel nem követtek el *stuprum*-ot.

Az augustusi törvényhozás szigorú fogalmai szerint tehát mindenfajta sexualis viszony szabad nővel — kivéve a senatoroknak a libertákkal való *concubinatus*-át — *stuprum*-ot képez. A modestinusi szöveg interpolált voltára engednek következtetni azok a források, amelyekben a *lex Iulia de adulteriis* szerint a *stuprum* büntetése alól mentesített nők kategóriájáról van szó. *Volterra:* Studi economico-giuridici dell'Universita di Cagliari. 1928.; Rendinconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. 63. 1930. 182.; *De Dominicis* Studia et documenta historiae et iuris 16. 1950. 1. *Guarino:* ZS. 63. 1943. 184.

[40] *Beseler:* Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen. III. 69.; *Biondi:* id. m. 229. o. 3..; *Bonfante:* Diritto di famiglia 235; Studi in onore S. Perozzi. 1924.

lehet mondani arról, hogy a családjogi törvények közül melyik vonatkozhatott a *concubinatus*-ra. Csak feltevésekkel élhetünk. Lehetséges, hogy a *lex Iulia de maritandis ordinibus* már tartalmazott egyes intézkedéseket, amelyeket a *lex Papia Poppaea* később módosított. Meglehet, hogy a *concubinatus* elnevezést éppen a *lex Iulia et Papia Poppaea*-tól, vagyis a D. 25. 7. 3.1 szövegrész szerinti „törvények"-től *(leges)* kapta.[41] Feltehető, hogy az augustusi törvényhozás a házasságkötéssel kapcsolatban az alakiságok tekintetében éppen ennek a *concubinatus*-tól való megkülönböztetése céljából rendelkezett a *liberorum procreandorum causa*-ra hivatkozással, sőt ennek kidomborításával. Ilyen hivatkozás van az i. sz. 305. évből származó egyik papyrusz szövegében:[42] *ἐκδεδωκέναι τὴν Ἀμμωνίαν τὴν ἑαυτῆς θυγατέρα. . . . παροῦσαν καὶ εὐδοκοῦσαν πρὸς γάμου κοινωνίαν τέκνων γνησίων σπορᾶς ἕνεκεν κατὰ νόμον Πάπιον Παππαῖον κτλ.*

Valószínű, hogy amikor a görög szövegű papyrusz utal a *lex Papia Poppaea*-ra, akkor az augustusi törvények szóhasználatát formailag is követi. A szöveg tartalmából kivehetően a leány házasságkötésénél a leány feletti hatalmat gyakorló hozzájárulása azért kellett érvényességi kellékként — még ha a hatalmat nem is az atya, hanem az anya gyakorolta, —, hogy a házasságot a *concubinatus*-tól élesen elválasszák, megkülönböztessék. A papyruszok jogából tehát azt lehet következtetni, hogy a *concubinatus* az általunk eddig részleteiben nem ismert augustusi törvényhozás következménye, mivel ezt az állapotot rendszerint azok választották, akik jogszerűleg akadályozva voltak a házasságkötésben. Igy bár a *concubinatus* tartalma szerint mindazokkal az erkölcsi célokkal ellenkezett, amelyeket Augustus kitűzött, mégis törvényeinek nem kívánt melléktermékе lett. Ennek történelmi akadálya sem volt, mivel a közfelfogás, mint régi intézményben nem látott benne társadalmilag elítélni valót.

A megelőző korszakhoz képest Augustus korában a *concubinatus* változáson ment keresztül. Valószínű, hogy az egymás után kibocsátott családjogi törvények következtében a *concubinatus* leszűkült azokra a viszonyokra, amelyek olyan felek között állottak fent, akiknek a házasságát a *lex Iulia et Papia Poppaea* megtiltotta, valamint általában a *patronus* és a *liberta* közötti viszonyra. A *concubinatus*-ban élők Augustus-korabeli körének megállapítása nehéz feladat, főleg az olyan személyek körében, akik közt a házasság lehetséges volt és akik társadalmi osztályhelyzetüknél fogva egyenlők voltak. Papinianus (D. 34.9. 16. 1) és Paulus (D. 34. 2. 35. pr.) tudomással bírnak a *mulieres ingenuae et honestae*-vel fennálló *concubinatus*-ról. Ebben a tekintetben Wolff,[43] Mitteis,[44] P. Meyer[45] véleményeire lehet utalni. Bonfante[46] a már idézett forrásokkal szemben azzal a kritikával él, hogy Iustinianus előtt a szabadnak született és tisztességes asszonyokkal a *concubinatus* nem volt megengedve.

A jogtudósok az augustusi törvények és a *concubinatus* kapcsolatával behatóan foglalkoztak. Nehezen képzelhető azonban, hogy Iustinianus compilatorai a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése és a kereszténység behatása folytán évszázadok múltán azokhoz változtatásokat ne tettek volna. De ez véleményünk szerint csak általánosságban van így, mert a ránk maradt forrásszövegek tekintetében Paulusnak és Ulpinianusnak a *lex Iulia et Papia*-ra vonatkozólag a *concubinatus*-ról írt kommentárcímét eredetinek kell elfogadni. Ezekből annyi bizonyos, hogy a *lex Iulia et Papia Poppaea* a *concubinatus*-t megengedhetőnek tartotta, továbbá, hogy a *concubinatus*-ban élő házasságtörést nem követett el. Teljes bizonyossággal nem lehet azonban megmondani, vajon az augustusi törvények melyike vonatkozott a *concubinatus*-ra.

A *concubinatus* Augustus kora után még évszázadokik fentmaradt. Ha Constantinus i. sz. 326-ban el is törölte, ténylegesen a keresztény császárok is eltűrték, míg csak azt Bölcs Leo (886—912) a Nov. 89, 91-ben végleg meg nem szüntette.

283; *Castelli:* Bu tino dell'Instituto di Diritto Romano. XXXIII (1915) 65. sköv.; *Kübler:* ZS. 17. 350. jöv. egészen ellenkező álláspont: *Stella-Maranca:* Bullettino XXXV. 1927. 37. o. 1. skll.

[41] *Kübler:* ZS. 17. 1896. 359. sköv. o.; *Bonfante:* Studi Perozzi. 283. sköv. o.; *Castelli:* Bullettino. 32. 1915. 65. sköv. o.; *Biondi:* id. m. 231. sköv. o.; *Acta Divi Augusti.* III. 172. o.

[42] P. Vindob. *Boswinkel* N° v. 10—11. Einige Wiener Papyri (Papyrologica Lugduno-Batavia II)., E. Boswinkel. Leyden. 1942. Részletesebb kifejtés más szempontból és a kapcsolatos irodalom *Wenger:* id. m. 810 és köv. oldal és jegyzetek.

[43] *Wolff:* id. m. 94. o. 342. j.

[44] *Mitteis:* ZS. 23 (1902) 304. sköv.

[45] *P. Meyer:* Der römische Konkubinat. Leipzig. Teubner. 1895. 71. o.

[46] *Bonfante:* id. m. 234.

KOPP ÉVA

ISMERETLEN FRANCIA NYELVŰ NEKROLÓG ZAVIRASZ GYÖRGYRŐL

A tudós hajlamú macedón—görög kereskedő, Zavirasz György tevékenysége mély nyomokat hagyott a XVIII. század végi görög diaszpora szellemi életében. Nemcsak a magyarországi szórvány-görögségre gondolunk itt elsősorban, hanem az Osztrák—Magyar Monarchia területén élő görögökre általában.

Köztudomású, hogy Zavirasz Magyarországon való megtelepedése után is sokat utazgatott külföldön,[1] Egyrészt saját ügyeit kellett intéznie, másrészt viszont — mint erről 1957-ben újból előkerült útinaplója tanúskodik[2] — nagy kedve tellett az utazgatásban, új benyomások szerzésében, új emberek megismerésében. 1800-ban tett nagy útja során bejárta Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, Szászországot és Poroszországot, sőt, arra vonatkozóan is vannak adataink, hogy korábban — 1786-ban — Erdélyben is járt.[3]

Zavirasz neve már életében ismert és tisztelt volt a görög hazától távol élő, idegenbe szakadt honfitársai körében. Baráti köréhez tartozott a XVIII. sz. végi görög diaszpora több kiemelkedő személyisége. Ezek között is talán legjelentősebb *Jeórjiosz Vendótisz*, a görög újságírás atyja, aki szoros kapcsolatban állt *Rigasz Ferreosz Velesztinlisz*-szel, a görög szabadságharc nagy előfutárával és vértanújával.[4]

Zavirasz tekintélyének forrása nem annyira saját irodalmi tevékenységében keresendő, bár „Nea Ellasz" c. irodalomtörténeti munkája később valamennyi görög irodalomtörténeti mű alapja lett[5], mint inkább sajátos egyéniségében. Mindig friss, minden új befogadására kész, tevékeny szelleme nemcsak arra ösztönözte, hogy az évek folyamán tekintélyes — sőt, a maga nemében páratlan — könyvtárat gyűjtsön,[6] de arra is, hogy részt vegyen a korabeli szellemi élet sokféle megnyilvánulásában, s nemcsak görög vonalon. Létfenntartását szolgáló kereskedői tevékenysége mellett arra is jutott ideje, hogy honfitársai részére Kalocsán iskolát alapítson,[7] előfizetőket gyűjtsön újonnan megjelenő görög kiadványokra, stb. . . . Ő maga is szenvedélyesen érdeklődött minden új könyv, nyomtatvány iránt, sőt, könyvmásolással is foglalkozott (ebbe a munkába egyébként Jakumisz nevű üzleti segédjét is bevonta). Figyelemre méltó Zavirasz fordítói tevékenysége is,[8] hatalmas és alapos nyelvtudása lehetővé tette számára, hogy játszi könnyedség-

[1] *Horváth E.:* Zavirasz György élete és munkái. — *Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γ. Ζαβίρα.* [Magyar—Görög Tanulmányok. Szerk.: *Moravcsik Gyula.* 3.] Budapest, 1937. 9. oldal.

[2] Vö. É. *Kopp: Εἰδήσεις γιὰ ἕνα πολύτιμο ἑλληνικὸ χειρόγραφο. Ἡ ἀνέκδοτη „Περιήγησις" τοῦ Γ. Ζαβίρα. Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ περιοδικοῦ „Παρνασσός", Τόμ. Β' ἀρ. 3, Ἀθῆναι, 1960.*

[3] *Horváth E.:* i. mű 10. oldal.

[4] *J. Vendótisz* Magyarországról való eltávozása után Bécsben telepedett meg, s itt érte utól a halál. Zavirasz meleg szavakkal emlékezik meg barátja haláláról «Nea Hellasz» c. irodalomtörténeti munkájában. L. alább.

[5] A munka első kiadása csaknem hetven évvel Zavirasz halála után jelent meg; *Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον. ἔκδ. Γ. Κρέμου, Ἀθῆναι, 1872.* A kézirat sorsával kapcsolatban l. még S. Kujeasz cikkét: *Ἡ περιπέτεια τῆς „Νέας Ἑλλάδος" τοῦ Ζαβίρα, Νέα Ἑστία, 61. (1. Φεβρουαρίου 1957.)* σ. 200—203.

[6] vö. *Graf A.:* Jeórjiosz Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa. *(Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστῃ βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα.)* — [Magyar-Görög Tanulmányok. Szerk.: Moravcsik Gyula. 2.] Budapest, 1935.

[7] «Magyar Kurir» 1805. 170. o.

[8] *Horváth E.:* i. mű 23 skk. valamint 103. skk. oldal.

gel fordítson latinról németre, újgörögre, görögről franciára vagy magyarra, ahogy éppen adódott.[9]

Zavirasz érdeklődési köre meglehetősen tág: nyelvtudomány, földrajz, csillagászat, nemzetiségi, s főként vallási problémák foglalkoztatják. Ez természetesen rányomja bélyegét mind az általa gyűjtött könyvtárra, mind pedig fordításaira.[10] Magyar vonatkozásban — egyebek között — azzal tette ismertté nevét, hogy újgörögre fordította Péczeli Józsefnek a maga idejében híres értekezését „A görög nyelvről. A sidó nyelvről . . . stb", mely a „Mindenes Gyűjtemény" 1791 (V. 36—63) kötetében jelent meg eredetileg magyarul. Említésre méltó még egy — sajnos elveszett — fordítása, mely arról tanúskodik, hogy Zavirasz melegen érdeklődött második hazája, Magyarország politikai helyzete iránt is, ha nem is mindig a legjobb forrásból merítette erre vonatkozó értesüléseit. A Zavirasz által görögre fordított mű címe egyébként a következő: «Magyarország politikai állapota, azaz könyvecske, mely röviden magában foglalja mindazt, ami szükséges ahhoz, hogy Magyarország jelenlegi helyzetét az olvasó megértse.» (Évszám nélkül.)[11]

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy Zavirasz nemcsak a magyarországi görög telepesek — és általában: a diaszpora görögsége — közül vált ki érdeklődési köre és műveltsége révén, de jelentős helyet vívott ki magának a korabeli magyar szellemi életben is. Így érthető, hogy 1804. szept. 9-én, Szabadszálláson bekövetkezett halála magyar körökben is meglehetős visszhangot keltett. Legalábbis erről tanúskodik a «Magyar Kurir» (1805, 370. l.) nekrológja, mely részletesen méltatja Zavirasz György életének egyes állomásait. Íme néhány részlet a magyar nyelvű nekrológból: « . . .Kalotsán a káptalanbéli Pap urakkal való barátkozás és az Érseki Bibliotheka által, mind az Európai nyelvekben, mind a Tudományokban, az ő pár nélkül való szorgalmatossága által a bámulásig fokra ment, a maga hiti sorsosainak Oskolát nyitott, az abból bé vett hasznot könyvekre forditotta, magának minden Vallás és Hivatalbeli, Hadi, Papi és Polgári karban levő úri emberekből számtalan barátokat szerzett.» . . .A nekrológból arról is értesülünk, hogy Zavirasz: « . . .testvére fiát tette örökösének, minthogy nőtelen volt», illetve hogy « . . .a Német Országi universitásokat . . .öreg korában látogatta meg.» A nekrológ említést tesz Zavirasz könyvtáráról is: « . . .Zabirával elvesztettünk ollyan Bibliothekát, a mellyben midőn hajdan néhai Római sz. Birodalombéli Gróf és Korona őrző Teleki Jósef Ő Excellentziálja bement volna, azt mondotta: hogy ez a Helység Városi Titulust érdemel ezért a Bibliothékáért. Állott ez a könyvtár Magyar, Deák, Németh, a régi Görög és mostani, Orosz, Francia, Olasz és Rácz nyelveken írt munkákból, még pedig válogatottakból.»

Természetes, hogy a XVIII. sz. végi – XIX. sz. eleji görög diaszpora ilyen kimagasló képviselőjének halálhíre hamarosan túljutott Magyarország határain. Horváth Endre többször idézett, kitűnő Zavirasz-monográfiájában megjegyzi, hogy a «Magyar Kurir» Zavirasz haláláról szóló híradását «megismétli az Intelligenzblatt der Allg. Zeitung No. 79, 636. oldal és ezután mindenki, aki csak írónkat (t. i. Zaviraszt) méltatta . . .»[12] Nem tudjuk, Horváth Endre konkrétan kikre, illetve milyen Zavirasszal kapcsolatos újságcikkekre (nekrológokra?!) gondolt. Egy azonban bizonyos: fenti megjegyzése nyomán nyilvánvaló, hogy Horváth Endrének tudomása volt Zavirasz halálát követően megjelent más cikkről vagy cikkekről is, melyeket azonban nem sorol fel könyvében.

Az a francia nyelvű, mind ez ideig ismeretlen Zavirasz-nekrológ,[13] melyről az alábbiakban részletesen szó lesz, minden kétséget kizáróan a «Magyar Kurir», illetve a «Magyar Kurir» híradása nyomán megjelent egyéb Zavirasz-nekrológokból meríthette anyagát.

A francia nyelvű nekrológ a «Magasin Encyclopédique, ou journal des Sciences, des Lettres et des Arts; rédigé par A. L. Millin. Année 1805, tome V. Paris,» c. folyóirat 182—183. oldalán jelent meg. Íme a nekrológ teljes eredeti szövege:

(page 182) « Un grec très-savant, *Georges* ZABIRA, est mort le 19 septembre 1804, a Szabadzallas, dans la petite *Cumanie* ; il était né a Siátista en Macédoin. Son pére,

[9] Ezek között is figyelemreméltó a «Magyar—újgörög párbeszédek» — *(Διάλογοι ῥωμαϊκοὶ καὶ οὐγγαρικοί)* mely sajnos, csak kéziratban maradt fenn. (Z 250, Graf. i. m. 8. oldal).

[10] A Zavirasz-fordítások teljes jegyzékét l. *Horvát E.*: i. m. 23. s. skk. oldal, újgörögül.

[11] A könyv eredeti címe csak Zavirasz fordítása nyomán ismeretes.

[12] Horváth E.: i. m. 12. oldal, újgörögül.

[13] A nekrológ szövegét *Ph. Iliou*, Párizsban élő fiatal görög neohellénista volt szíves rendelkezésemre bocsájtani.

apothicaire et négociant, qui avoit voyagé en (page 183). (Italie, le fit élever aThessalonique d'ou il vint en Hongrie il y a quarante ans, pour entrer dans le commerce. Mais au milieu de ses occupations mercantiles, Zabira se livra avec ardeur a l' étude des langues vivantes de l'Europe, et a celle du latin. Il établit a Colotscha une école pour les grecs de sa communion, et en fit servir les profits a augmenter sa bibliothéque. En 1795, il fit imprimer l'ouvrage de CANTEMIR sur les *Cantacuzenes*. Il laisse beaucoup de manuscrits importants, et entre autres un *theatre hellénique*, contenant le catalogue et la biographie des écrivains grecs depuis la prise de Constantinople. Il a légué ces manuscrits ainsi que ses livres a l'église grecque de Pest; et son neveu, qui a hérité de toute sa fortune, est tenu de faire une pension de 100 florins su bibliothécaire de cette église, et de lui fournir une somme, aussi annuelle, de 50 florins, pour acheter des livres. On désire beaucoup que ses manuscrits soient publiés.[7]

A szöveggel kapcsolatos megjegyzések

a) Mint láthatjuk, a szöveg röviden és tömören ismerteti Zavirasz életútjának és munkásságának főbb állomásait. Ellentétben a «Magyar Kurir» értesülésével, mely Zavirasz halálát 1804. szept. 9-re teszi (ezt a dátumot fogadja el Horváth Endre is Zavirasz-monográfiájában[14]) a francia nyelvű nekrológ 1804. szept. 19-ét említ. Valószínűleg elírásról van szó. Ami a nekrológ többi adatát illeti, ezek megegyeznek a «Magyar Kurir» adataival, illetve mindazzal, amit Zavirasz tevékenységéről egyéb forrásokból tudunk. — A francia szöveg Zavirasz nevét a korabeli ugyancsak használatos Zabira formában írja.[15] A névátírással kapcsolatos problémákat illetően egyébként bőséges adatok találhatók Horváth E. már többször említett munkájában.[16]

b) A nagybetűvel írott részek az eredetiben is úgy vannak nyomtatva.

c) A *dőlt betűs szavak* az eredetiben is dőlt betűvel vannak szedve.

d) A nekrológnak sem aláírása, sem címe nincs. A folyóirat «Variétés, Nouvelles et Correspondences Littéraires» c. rovatában, az «Autriche» címszó alatt szerepel. Ez a rovat a 142—197. oldalig terjed, s ebből — mint már említettük — a 182. oldal egy részét, valamint a 183. oldalt foglalja el az anonym nekrológ. Az «Autriche» címszó alatt egyébként (bár az oldalszámok megegyeznek) a Zavirasz-nekrológon kívül még egyéb hírek is olvashatók.

e) Ami az idézett kötetszámot illeti (V.), nem magának a folyóiratnak V. kötetéről van szó, hanem az 1805. évben megjelent 5. kötetről. A «Magasin Encyclopédique» ugyanis évente 6. kötetben (1—6) jelent meg, s ezt külön jelöli.

f) A folyóirat címében ez a kifejezés áll: «rédigé par A. L. Millin». Ebből arra lehetne következtetni, hogy Millin szerkesztésében jelent meg a folyóirat, tehát a cikkek nagy részét is esetleg ő írhatta. Ph. Iliou ez irányú kutatásai nyomán azonban kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a szó itt «kiadó» értelemben fordul elő és így az anonim Zavirasz-nekrológ szerzőségének kérdése egyelőre eldöntetlen marad.

A francia nyelvű Zavirasz-nekrológ nemcsak arról tanúskodik, hogy a hazánk területén virágzó görög kolóniák szellemi vívmányainak híre a XIX. század elején külföldre is eljutott, de a magyar sajtó története szempontjából sem lebecsülendő dokumentum. A megfelelő folyóiratok birtokában érdekes és tanulságos lenne nyomon követni a «Magyar Kurir» Zavirasz-nekrológjának útját az «Intelligenzblatt der Allg. Zeitung»-on keresztül a «Magasin Encyclopédique»-ig.

[14] i. m. 12. oldal 15. jegyzet.
[15] i. m. 12. oldal.

MEGEMLÉKEZÉSEK

BAKTAY ERVIN
(1890—1963)

A mai India iránti szenvedélyes vonzódása vezette el Baktay Ervint az ókori Indiához, s tette életművét értékessé, halálát érzékeny veszteséggé a magyar ókortudomány számára is. Fiatal korában (1890. jún. 24-én született Dunaharasztin, 1909-ben érettségizett) eredetileg festőművésznek készült: 1909/1910-ben Ferenczy Károly tanítványa volt a budapesti Képzőművészeti Főiskolán, majd 1910-től 1914-ig Hollósy Simon tanítványaként tanult Münchenben. Bár a világháború festőművészi tanulmányait félbeszakította (1915-től 1918 őszéig katonai szolgálatot teljesített), a művészet iránti érdeklődése és művészi érzéke egész életén át végigkísérte, és életművét is sok tekintetben meghatározta. Már Münchenben kezdett keleti tanulmányokkal foglalkozni, s ezeknek középpontjába a világháború utáni években India került. A mai India nagy kulturális értékei mellett, amelyek élménye «Rabindranath Tagore» (1921) és «Gandhi válogatott írásai» c. köteteiben csapódott le, érdeklődése hamarosan az óind irodalom felé fordult. S ha egyelőre ezt főleg F. W. Bain pseudo-szanszkrit elbeszélésein keresztül közelítette is meg, nemsokára már a Māhābharata elbeszélésének rövid összefoglalásával (1923) ajándékozta meg ismeretterjesztő irodalmunkat.

A húszas évek második fele meghozta számára India közvetlen megismerésének élményét. Három éven át (1926—1929) beutazta India jelentős részét, tanulmányozta az ind művészet emlékeit, figyelmes szemmel kereste a mai indiai kultúrában az ókori Indiát, s egy Nyugat-Tibetbe tett útján felkutatta Kőrösi Csoma Sándor ottani működésének hagyományait és emlékeit. Az Indiában töltött három év gazdag termése a harmincas években ért be. Ez az évtized volt Baktay irodalmi működésének legtermékenyebb korszaka. Sorra jelentek meg Indiáról szóló ismeretterjesztő kötetei: a kétkötetes «Indiá»-t megszakítatlan sorban követték «A boldog völgy országa», a «Világ tetején» (két kiadásban), a «Szanátana Dharma», a «Pandzsáb», «Hindusztán», «Királyfiak földjén» és az «Indiai éveim» kötetei. Baktaynak e művei ismeretterjesztő irodalmunk legjobb termékei közé tartoznak, s az ókortudomány szempontjából különösen értékessé teszi őket az, hogy bennük a mai India életén, kultúráján és tájain kívül az olvasó mindenütt megtalálja és megismeri az ókori Indiát is.

Baktay számára e művei sok elismerést és megbecsülést szereztek. Itthon — minthogy a két világháború közötti időben Schmidt József félreállítása után az indológia mint hivatalosan elismert és támogatott tudományszak nem létezett — főleg a földrajztudósok körében értékelték munkásságát: a Magyar Földrajzi Társaság választmányi tagjává választotta, és megbízta folyóiratának, a «Földgömb»-nek szerkesztésével. Külföldön megbecsülését jól mutatják indiai és angliai meghívásai. Ezek során 1956/57-ben ismét félévet töltött Indiában, s előadásokat tartott Calcuttában az «Asiatic Society»-ben, továbbá a banarasi egyetemen, majd 1962-ben a londoni egyetemen. Baktay életének a második világháború utáni korszaka érlelte ki főművét, «India művészeté»-t (1958), amelyben az indiai művészet fejlődését az Indus-kultúrától követi nyomon, s igen érdekes, új szempontokat érvényesít bemutatásában. Életének utolsó éveiben készült el «Indiai regék és mondák» c. munkája, amelyben az óind irodalom különböző termékei, elsősorban a két nagyeposz, a Mahābhārata és a Rāmāyaṇa alapján a Viṣṇu alakja köré fonódó mitológiát dolgozza fel szélesebb olvasóközönség számára is élvezhető formában. E munkájának megjelenését és az «India művészete» német nyelvű kiadását már nem érhette meg.

Baktay Ervin életműve Schmidt József India régi irodalmára, filozófiájára és vallásaira vonatkozó ismeretterjesztő munkássága mellett úttörő jelentőségű volt irodalmunkban, s ókortudományunk sohasem felejtheti el, hogy könyvei sokezer olvasóját vezették el az ókori India kulturális értékeinek megbecsüléséhez.

HARMATTA JÁNOS

GAÁL LÁSZLÓ
(1891. I. 22 — 1964. VI. 13)

Az Ókortudományi Társaság nemrégiben még örömmel és szeretettel köszöntötte hetvenedik születésenapja alkalmából (Ant. Tan. 8[1961] 135). Most szomorú kötelességet kell teljesítenünk, amikor elhunytáról adunk hírt és búcsúzunk tőle.

Karcagon született, ott tanult, hosszabb-rövidebb távollétei alatt is Karcagot tekintette otthonának. Betegségében is hazavágyott; megnyugvás volt számára, hogy utolsó heteit otthon tölthette; most a hazai földben piheni munkás életének fáradalmait.

Kolozsvárott Csengeri János és Némethy Géza tanítványaként készült fel pályájára és szerezte meg a doktori címet «Bacchylides hang- és alaktana» c. értekezésével (1913). Diákkorában többször megfordult Olaszországban, Lipcsében pedig Wundtot és Brugmannt hallgatta. Kezdettől fogva megnyilvánuló nyelvészeti érdeklődését földije, Németh Gyula irányította a keleti tanulmányok felé. Kégl Sándor neves iranistánkról írott megemlékezésében (1920) már tudós foglalkozásának tárgyáról értesülünk. Nagykőrösi évei során (Arany János gimnáziumában tanárkodott 1928-ig) több szemesztert töltött Göttingában — Kőrösi Csoma Sándor felkészülésének színhelyén —, hogy Andreas, Sieg és Fick kalauzolásával elmélyedhessen az iranisztika és indológia stúdiumaiban. A göttingai tanulmányok szaporább hasznosítására akkor nyílt volna mód, ha Schmidt József tanszékének betöltetlensége az akkori kultuszkormányzatnak gondot okozott volna. Így Gaál László mint többé-kevésbé magára hagyott vidéki tanár (1928-tól karcagi gimnáziumi igazgató) működött, amennyire iskolai elfoglaltsága engedte. De működött, és ezt csak tisztelettel és elismeréssel tarthatjuk számon. A vidéki tanár 1927-ben Franciaországban, 1929-ben Görögországban járt tanulmányúton, és a kint szerzett tapasztalatokat itthon — a tiszántúli ref. egyházkerület iskoláiban és hosszú időn át országszerte használt latin tankönyveiben — lelkesen és avatott pedagógus módjára gyümölcsöztette. Középiskolai nevelői és tankönyvírói gondjai közepette itthon és külföldön megjelent kisebb-nagyobb iranisztikai dolgozatainak (Zur Frage des awest. und uriranischen *o:* KCsA 1925; Über eine Stelle der Zoroastrischen Gathas: ZII 1929; Der 47. Yasna des Awesta: KCsA 1926—32; A tokhár nép és nyelve: uo.; A párszi hitvallás: Karcagi gimn. ért. 1932; Az ezer éves Firdouszi: uo. 1935; La formule Ahuna vairya de l'Avesta: Acta Or. Hung. 1950; Zur Interpretation der awest. Gathas: uo. 1953; Ursprung des osset. Verbalpräfixes *ra:* uo. 1960; az utóbbiak már a nyugalomba vonulás, illetőleg a debreceni professzorság éveiből) jelentőségéről nyugodtan elmondhatjuk, hogy nagy mértékben hozzájárultak a magyar iranisztika megalapozásához.

Nyelvészi tájékozottságának és tanári gyakorlatának dokumentuma « A latin kiejtés kérdéséről» írott tanulmánya (Orsz. Ref. Tanáregy. Közl. 1925); a Horatius-bimillenium évében a «Halhatatlan Horatiusról» értekezett (Karcagi gimn. ért. 1935). Legkedvesebb auktora pedig, akihez nagykőrösi tanár kora óta (Ovidius «modern» köntösben: EPhK 1918) annyiszor visszatért, műfordítói ténykedésre is ösztönözte a komoly iranistát és a tréfásan komoly asztali beszélgetések ízes szavú mesterét. Ennek a vonzódásnak köszönhetjük a «Fasti» és az «Amores» tolmácsolását (mindkettő a «Görög és latin írók» c. akadémiai sorozatban jelent meg 1953-ban, ill. 1961-ben). Azt a nagy Ovidius-monográfiát, amelyet nyugalomba vonulása (1948) óta, a budapesti egyetemen megbízott előadóként, majd 1957 óta a debreceni tudományegyetem professzoraként kifejtett működése során olyan szeretettel tervezett, és amelynek a két fordításkötet csak mintegy előkészítése lett volna, már nem írhatta meg. Pedig 1963 nyarán is azért kért szabadságot, hogy adósságnak érzett könyvét és oszét tanulmányait megírhassa. Ezt egyre jobban elhatalmasodó betegsége már nem engedte, de az Ovidiusának szóló érdeklődés szinte mindvégig lekötötte és lelkesítette.

Ha most fájó szívvel búcsúzunk tőle és kötelességünknek érezzük, hogy szeretetre méltó emlékét fenntartsuk, a magunk legkedvesebb auktorának Agricoláról írott szavaival emlékeztetjük reá mind azokat, akik személyesen ismerhették, mind pedig tudományszakunk jövendő adeptusait: *bonum virum facile crederes, magnum libenter.*

BORZSÁK ISTVÁN

MÉSZÁROS EDE
(1889—1964)

A debreceni tudományegyetem nyug. klasszika-filológia professzorának pályája a rokon Láng Nándor, majd Gyomlay Gyula irányító befolyása alatt alakult. A smyrnai Biónról írott disszertációt (EPhK 1913) az első világháború okozta kavarodás miatt csak a pécsi tanárképzőintézet gyakorló gimnáziumában, majd (Kerényi Károllyal) az ottani, 1940-től (Szabó Árpáddal) a debreceni egyetemen töltött évek változatos termése követte. (A kétezer éves Horatiushoz; Iuvenalis életéhez; Vergilius eschatologiájához; Vergilius és az ősker. feliratok, A kétezer éves Livius, stb.) Görög lírai antológiája és Hérodotos-szemelvényei alapos tanárnak mutatják. Nyelvészi felkészültsége mutatkozik meg nemcsak a horatiusi «sermo» vizsgálatában (Pécs 1932), hanem Sopianae nevének magyarázatában (1936), vagy «A magyarországi közép-latinság főbb szabályainak» összefoglalásában is (Műhely 1937—39). A középkori latinság jó ismerőjeként írt Anonymusról (1936; a Szentpétery-féle «Scriptores» tanulmányainak latin fordítása is az ő munkája), valamint a középkori Magyarország latin nyelvű kultúrájáról (De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi: Per lo studio del latino 1940). A debreceni klasszika-filológiai tanszék sajnálatos szüneteltetése Mészáros Ede munkásságát is hátravetette; ezekből az évekből mindössze «Horatius rusticus» c. tanulmányát jelezhetjük (Ant. Tan. 1955), pedig tervekben és munkakedvben nem lett volna hiány. Munkásságának viszonylag maradandóbb termékeire gondolva kegyelettel emlékezünk a lelkiismeretes tanárra, tudományszakunknak ha nem is élvonalbeli, de buzgó művelőjére.

Borzsák István

MŰFORDITÁSOK

HORATIUS: CARMINA

I. 22

Aki bűntől ment, aki tiszta éltű,
nem szorul rá mór gerelyekre, íjra,
mérgezett nyíllal teli puzdra-tokra,
Fuscusom elhidd!

Járja Syrt-pusztát, a fölötte forrót,
járja Kaukázust, rideget, kietlent,
vagy regék földjét: a mesés Hydaspes
mosta vidéket.

Mert előlem — lásd —, mikor elbolyongtam
a Szabin erdőn, a határomon túl
— védtelen — zengvén Lalagém: a farkas
menten elugrott,

bárha oly szörnyet sose szült a harcos
Daunias tágas terü tölgyesében,
még oroszlánok kiaszott tanyája
sem: Iuba földje.

Tégy le Észak jégmezejére, hol fát
nyárias szellő nem üdít, nem éleszt,
mely világrészt köd, boru zord zimankó
átka sanyargat.

Tégy a Nap-hintó közelében égő
tar, lakatlan Dél sivatag porába:
édes ajkú szép Lalagém imádom
méz mosolyával.

II. 10

Akkor élsz jobban, ha nem se kisérted
egyre nyilt tenger vizeit, se nem bújsz
szélvihar-vésztől remegőn az álnok
part közelébe.

Hogyha elved lett az arany középút,
roskatag, szennyes kalibát s irigylett
túlpazar kastélyt egyaránt kerülsz el
józan eszeddel.

Nagy fenyőszált ráz meg a szél leginkább,
óriás tornyok nagyot is zuhanva
dőlnek össze s bérc tetejére csap le
mindig a villám.

Jó időkben fél, de remél, ha baj van,
sorsa fordultát aki várja készen.
Rút telet küld ránk Iupiter, de aztán,
elviszi tőlünk.

Sújt a balsors most; nem örökre tart ez.
Gyilkos íj helyett citerát ragad s a
hallgatag Múzsát dalolásra bírja
olykor Apollo.

Légy erős, elszánt a nehéz időkben,
jó szerencsédben pedig óvatos, bölcs:
kedvező széltől dagadó vitorlád
vond be legottan.

Fordította KISS GÉZA

VITA

NABÛ-NA'ID A BABYLÓNI ÉS ZSIDÓ LEGENDÁBAN

R. MEYER: DAS GEBET DES NABONID Eine in den Qumran—Handschriften wiederentdeckte Weisheitserzählung. Berlin, Akademie—Verlag, 1962. (= Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Kl. Bd. 107. H. 3.) 112 old., 1 tábla. Ára: DM 6,80.

Miután a qumrāni leletek kavarta szenzáció elült, megkezdődött a szövegek komoly, filológiailag és történetileg egyaránt alapos vizsgálata. *Rudolf Meyer* e könyve egyike a leggondosabb tanulmányoknak e tárgykörből. Témáját a IV. sz. barlang többszáz irata közül egy, az 1952-ben talált s 1956-ban közzétett (J. T. Milik: RB 63. 1956. 407—415.) 4QOrNab jelzésű szöveg adja. Az eddig előkerült négy fragmentum (jó fényképüket l. 16—17. o. között) a műnek csak elejét s esetleges későbbi részleteiből néhány szavát tartalmazza, mindazonáltal nem kétséges, hogy azonosítása helytálló. Milik editio princepse óta többen foglalkoztak vele (I. D. Amusin: VDI 1958/4. 104—117. — D. N. Freedman: BASOR 145. 1957. 31—2. — H. M. I. Gevarjahu: E. L. Sukenik Memorial Volume. Jerusalem, 1957. 12—23. — E.Vogt: Biblica 37. 1956. 532—534.), Meyer monografikus feldolgozásának eredményei azonban új stádiumot jelentenek kutatásában.

Szerző a bőrtekercs-töredékek külső állapotának ismertetése (13—16. o.) és nyelvének általános jellemzése (ez az ún. «reichsaramäische»), valamint a paleográfiai datálás (i. e. I. század első fele, vagy vmivel korábbi) után a szöveg latinbetűs átírását adja (16. és 28. o.), jelölve a kétes olvasatokat. (Az 1. sor 4. betűjének ʾ olvasatát kérdésesnek tartjuk, alakja nem hasonlít a töredéken előforduló két másik ʾ -hoz. Viszont más kiegészítési lehetőséget egyelőre mi sem látunk.) Részletes nyelvi kommentár (17—29. o.) után a szövegnek egy kiegészítés nélküli és egy kiegészített fordítását adja (29—33. o); előbbire a sok népszerűsítő hamisítás kritikája miatt van szükség.

A szöveg nyelvileg sok novumot tartalmaz, a bibliai arámiban és a korai okmányokban ismeretlen szavakat vagy alakokat, ezek azonban a targumi nyelvből már kimutathatók, így szerző nyelvi elemzését meggyőzőnek tartjuk. Bár lényegében Milik már elvégezte a lehetséges nyelvi rekonstrukciót, Meyer új interpretációja több részletkérdést tisztázott, s Milik javaslatait szolídan mérlegelte.

Az 1—3. számmal ellátott A fragmentum a mű I. columnájából származik, címét is megőrizte; a 4. sz. B fragmentum más bőranyagon és más duktussal készült; talán — tételezi fel Meyer — egy távolabbi columna része volt.

Hogy a továbbiak megértését elősegítsük, fordításban közöljük a szöveget; lényegében Meyer interpretációját követjük.

A. (1) Az ima szavai, melyeket Nabunay, A[ššur és Bábe]l királya, a [nagy] kir[ály] imádkozott, [midőn ő meg volt verve] (2) gonosz számkiveteltséggel a leg[magasabb ist]en parancsából Taymān [városban]: [Gonosz számkivetettséggel] (3) hét éven át voltam megverve és [é]n távol [a trónomtól] voltam. [Midőn azonban felismertem vétkemet] (4) és bűnömet, ő megbocsátotta azt. Egy jós, aki Júda-beli [férfi] . . . közül, (5) értelmezte és írta, hogy tiszteletet és na[gy megbecsülést] kell tanúsítani a [legmagasabb] is[ten neve iránt, és ezt írta: Midőn] (6) meg voltál verve go[nosz] számkivetettséggel Taymān [városban a legmagasabb isten parancsából] (7) hét éven át, akkor, [ó király,] az arany és ezüst, [bronz és vas,] (8) kő, fa, agyag istenek[hez] imádkoztál, minthogy úgy vélted, [ők] istenek . . .

B. (1) [. . .] még álmot álmodtam (2) [. . .] (3) [. . .] jajgatott bensőm, nem tudtam [. . .] (4) [. . . m]íly hasonló vagy te [a . . .]-hoz [. . .

A könyv II. fejezetében a szerző a töredékes elbeszélést megkísérli rekonstruálni, rámutatva Manašše megtérésének (2 Chron 33 : 10—13) hasonlóságára. Nabunid imája

az Ószövetségből jól ismert fiktív önéletrajzok műfajába tartozik. Két lényeges motívuma (jövendőmondó, akinek a király nem hisz; és a király látomása) párhuzamokból is jól ismert e kor irodalmában; szerző Hérodotos I. 86—7.-re (Kroisos) és Josephus: Arch. XV. XV. 373. skk-re (Menahem és Herodes) utal az elsővel, Dániel 4 : 1, 7—14.-re a másodikkal kapcsolatban. Ez utóbbi, Nebukadrecar világ-fa látomása, véleménye szerint a Nabunid-ima elveszett részében szerepelt, s a B. fragmentum szavai erre utalnak. Nebukadrecar — Nabunid hét éves állati léte az eredeti elbeszélésben még nem szerepelhetett, ez a számkivetettség motívumának későbbi fejleménye. Végül, az 51—52. o. összefoglalja a rekonstrukciós kísérlet eredményeit, s közli a feltételezett eredeti változat tartalmát. E rekonstrukciós kísérlet azon a feltevésen alapszik, hogy a B fragmentum az A-val azonos műhöz tartozik, s továbbá legalább 2 columna elveszett szöveg van közöttük. E feltevést azonban semmi sem igazolja, s véleményünk szerint kétséges, hogy a B egyáltalán ide kapcsolható-e. Ezért a motívum-elemzésnél csak az A fragmentummal számolhatunk.

Meyer a továbbiakban a Nabû-na'id babylóni király személyéhez kapcsolt legenda fejlődését vizsgálja (53—94. o.), a legújabb ékiratos forrásanyagra támaszkodva. Előkerült ugyanis Nabû-na'id Ḫarrānban felállított feliratának teljes szövege, s ez részletesen ír a király Temā'-beli tartózkodásáról (J. C. Gadd: AnSt 8. 1958. 35—92.; magyar fordítását l. Ókori történeti chrestomathia. I. 1964. s. a.), okát Sîn isten látomásban adott parancsában jelölvén meg. Szerző úgy véli, hogy a héber Nabunid-legendának közvetlenül e sztélé szövege lehetett a forrása. E sztélé szövegét Nabû-na'id esetleg nyugaton, Temāban vagy másutt is felállíthatta, így forrásává válhatott a héber környezetben kialakuló legendának. Továbbmenve, kitűnő megfigyelések révén sikerül kimutatnia, hogy az a zsidó kolónia, amely az i. sz. VI—VII. században Arábiában szerepet játszott, fennállt már az i. e. VI. században, s léte folyamatos (73—81. o.); a könyvnek ez a mellékes eredménye óriási jelentőségű a diaszpóra-kutatásban. Ugyancsak meggyőzően tisztázza a mitikus Dani'ēl (dn'yl) szerepét, kezdve az ugariti mítoszoktól, Ezékielen (14 : 14,19) át, az apokrif Zsuzsanna-elbeszélésig és a Qumrānból jól kimutatható Dani'ēl-legendákig (82—94. o.).

A IV. fejezet a Nabunid-imában megőrzött legenda továbbfejlődését, Nebukadrecar háborodottsága motívumának kialakulását, a szenvedés-leírás parainetikus tartalmát (vö. Jób könyvével) vizsgálja (95—104. o.), majd összefoglalja vizsgálatai eredményeit.

A könyv számos eredménye ellenére a leglényegesebb kérdésben nem győz meg bennünket. Meggyőz abban, hogy az ószövetségi Dániel-könyv számkivetett Nebukadrecarja (3 : 31—4 : 34) az «eredeti» héber legendában Nabunid volt; ezt ugyan W. Baumgartnernek (ZAW 44. 1926. 38—56.) és W. v. Sodennek (ZAW 53. 1935. 81—89.) a perzsa-kori babilóni Nabû-na'idot gúnyoló költeményhez (S. Smith: BHT. 1924. 83—87.) fűzött megfigyelései óta részben már egyébként is tudtuk. Meggyőz abban, hogy az Ószövetség a legenda legkésőbbi formáját őrizte meg; s végül meggyőz a háborodottság és állattá-változás motívumának kialakulásánál. Nem győz meg azonban a legenda forrásánál. Azt, hogy egy ékiratos sztélé szövege közvetlenül inspiráljon egy héber-zsidó legendát, kizártnak tartjuk. A Nabû-na'id sztélé jellegzetes «ószövetségi» stílusfordulatai, motívumai egyértelműen azt tanúsítják, hogy Nabû-na'id a nyugati-sémi (arámi) vallási élet formáit, nyelvezetét *átvette* s meghonosította. Tehát a hatás éppen fordított, mint amilyennel Meyer számol. Jól mutatja ezt Adad-guppi, Nabû-na'id anyja temetkezési szertartása, a siratás, a hetven napos gyász stb., melyeket ugyancsak egy ḫarrāni, végső fogalmazásában Nabû-na'idtól származó felirat örökített meg. E jelentékeny nyugati hatást Nabû-na'id esetében természetesnek kell tartanunk.

A perzsa-kori gúnyköltemény arra mutat, hogy Nabû-na'id legendájának formálódása Babylónban kezdődött—függetlenül most attól a vitatott kérdéstől, papi körökben-e, vagy a nép ajkán. De e legenda korai nyomait a kánonikus zsidó irodalom is megőrizte. Hiányossága Meyer munkájának, hogy nem foglalkozik a kutatás által már régebben Nabû-na'iddal kapcsolatba hozott, pseudo-Jesaia-hellyel : Jes 14 : 3—21. E szöveg, bár különböző kutatók más-más újasszír vagy későbabylóni királyra vonatkoztatják (O. Eissfeldt: Einleitung in das AT.[3] Tübingen, 1964. 129—131. 430.), legvalószínűbben mégis Nabû-na'iddal hozható kapcsolatba (vö. még: J. Kroll: Gott und Hölle. Leipzig, 1932. 318—21.); mindenesetre, a kérdésben állást kellett volna foglalnia. Véleményünk szerint azonban az Ószövetségben ezen túl is találhatunk utalásokat Nabû-na'id nyugati tartózkodására (Temā, Dedan stb.); ez a legkézenfekvőbbnek Jes 21 : 13—17. esetében látszik. Mindez azt az — egyébként természetes — eredményt adja, hogy Nabû-na'id élénken foglalkoztatta korának héber közvéleményét s a közvetlen utókort.

A legenda eredetét azonban mi mégis, szemben Meyer könyvének eredményével, a babylóni *hagyományban*, s nem Nabû-na'id feliratának szövegében keressük. A héber-

zsidó legenda csak az egyik ága volt a babylóni hagyomány továbbélésének. A Nabû-na'id ellenes tendencia rokonszenvezővé válása azzal függ össze, hogy a legenda alapjául szolgáló történeti esemény (a király visszatérése) parainetikus tartalmat rejt, s ezt a fogság utáni korban ki is aknázták, akár több más esetben (vö. pl. Dávid negatív tetteinek mentegetését akár a Damaszkuszi Iratban, V. 2—6.). Még későbbi változás lehetett, hogy Nabû-na'id nevét a *közismertebb* Nabû-kudurri-uṣur (Nebukadrecar) névre cserélték; ez ugyancsak a «megtérés»-legenda nevelő értékét, tanító jelentőségét emelte, hiszen a zsidóknak e királynál nagyobb ellensége nem volt. (Szerző e névcsere okának elemzésével adós maradt.) A legenda késői formáját Dániel könyvében már Nebukadrecar nevével kanonizálták.

Nabunid imája Meyer megállapítása szerint a perzsa korban keletkezett, a keleti diaszporában; e megállapítást elfogadhatjuk. A qumrāni könyvtár tehát ez esetben is igen fontos emléket őrzött meg: a mezopotámiai kultúra nyugati hatását többnyire csak motívum-egyezések alapján tanulmányozhatjuk; ez az első eset, amelyben a kölcsönzési és asszimilációs folyamatot szinte minden szakaszában, szövegek alapján mutathatjuk ki. S emellett: bepillanthatunk az Ószövetség kései részeinek fejlődéstörténetébe és a kanonizálással elveszett héber irodalomba.

KOMORÓCZY GÉZA

A. BOETHIUS—C. FRIES et alii: ETRUSCAN CULTURE, LAND AND PEOPLE Archaeological Research and Studies Conducted in San Giovenale and Its Environs by Members of the Swedish Institute in Rome. Nalmö, Allhem 1962. 478 lap, 494 kép, 52 szines tábla, 14 térkép, 6 rajz.

Az első kiadásában 1960-ban svéd nyelven megjelent monumentális kötet Gusztáv Adolf svéd király 80. születésnapja alkalmából neki ajánlva jelent meg angol fordításban. Az új kiadás, amely a szöveget széles körben hozzáférhetővé teszi, elhagyta a skandináv etruszkológiáról írt tudománytörténeti áttekintést, viszont lényegesen kibővült benne a San Giovenalei ásatás beszámolója, amely köré tulajdonképpen a kötet tanulmányai csoportosulnak; a svéd kiadás megjelenése óta három ásatási szezonon át folyt a munka s ennek legfontosabb eredményei itt először kerültek nyomtatásban a nyilvánosság elé.

A kötetnek csaknem egy harmadát kitevő első tanulmány az egész mű szerkesztőjétől, Axel Boethiustól származik (Itália etruszk századai, 1—144. l). A római Svéd Régészeti Intézet egyik alapítója és első igazgatója, akinek elsősorban az ókori építészet történetéről írt tanulmányai kiemelkedő jelentőségűek, közel négy évtized etruszkológiai kutatásainak tapasztalatait foglalta össze ebben az Etruria és az etruszkok egész ókori történetét áttekintő vázlatban, amelynek célja az volt, hogy a következő részlettanulmányok olvasóinak megadja az alapokat az ókori etruszk kultúra ismeretében. A fejezetet Itália késői bronzkorának és koravaskorának rövid áttekintése nyitja meg, ebbe ágyazza bele a szerző a felfogása szerint Keletről, a VIII. sz. közepe előtt bevándorolt nép történetét, amely a Villanova-kultúra indoeurópai vagy legalábbis indoeurópaizált lakosságával Etruria területén egy néppé olvadva össze, Itália földjén az etruszk kultúrát megteremtette. Az etruszk politikai történelem, a társadalmi viszonyok, a köz- és magánélet, a vallás, a mindennapi élet és a művészet minden fontosabb mozzanatára kiterjedő összefoglalás a szerzőnek — a nyelvészetet kivéve — az etruszkológia minden területén a forrásokon alapuló kitűnő tájékozottságát tanúsítja, amelyhez a problémák jól átgondolt mérlegelése, régi és új eredmények óvatos kritikája járul. Kiemelkedik a fejezetben az építészettörténeti részek sok új eredményt hozó tárgyalása, amely Rusellae, Veii és más városok legújabb ásatási eredményeit is értékesíti, s amelyben a szerző az etruszk templom- sír- és házépítészet főelemeit keleti mintákra vezeti vissza, megfelelő szerepet jutatva a görög építészet hatásának, s Vitruvius adatainak hitelét a későköztársaság korának állapotaira korlátozva. Egy másik, különös gonddal kidolgozott és új elgondolásokban gazdag rész Etruria késői századainak bemutatása, az osztályharc alapos elemzésével, a római hódítást követő virágzás hangsúlyozásával és magyarázatával, az etruszk városok ellentmondó magatartásának megvilágításával: az etruszk uralkodó nagybirtokos osztály részben védelmet remélt és kapott Rómától hatalmának megszilárdítására, részben félt a fenyegető reformoktól s Etrurián belüli versenytársaitól; így azután a függetlenségi harcoknak támogatói és ellenzői is akadtak, Róma-ellenes és Róma-barát tendenciák küzdöttek egymással. Az írott források széleskörű felhasználása és sokszor újszerű interpretálása, valamint a feltárt anyag autopszia alapján való alapos ismerete adja meg

a gazdagon illusztrált fejezet hitelét; e két forrásanyag együttes felhasználásának talán legfontosabb új eredménye Boethius cikkében San Giovenale és a közelében fekvő San Giuliane etruszk településének azonosítása a Liviusnál említett Cortuosa és Contenebra etruszk városnevekkel.

A második tanulmányban (Az etruszkok és Róma az archaikus korban, 145—61. lap) E. Gjerstad rövid összefoglalását adja a köztársaság előtti Rómára vonatkozó kutatásainak, amelyeket több munkája alapján már széles körben ismernek és megvitattak; kiegészíti ezeket a korszakra vonatkozó egyéb ásatások és kutatások eredményeivel. Ezúttal részletesen tárgyalja a capitoliumi Juppiter-templom rekonstrukciójának kérdését, amelyről készülő monumentális összefoglalásának (Early Rome, Lund 1953-tól) III. kötetében írt bővebben. Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy Róma a VI. században a latiumi települések általános fejlődésmenetét követve várossá alakulásával, s ebben nem nyilvánul meg erősebb etruszk hatás, mint a többi latiumi város esetében. Ugyanakkor utal arra, hogy a Juppiter-templom szélesség-méreteinek a görög templomépítészetben is alig akad versenytársa; ebben annak a bizonyítékát látja, hogy Róma már ekkor kiemelkedett a többi eltruszk jellegű város közül. Mint ebből is kitűnik, Gjerstad hajlamos a szokottnál kevésbé jelentősnek tekinteni az etruszkok szerepét a VI. századi Rómában; ezzel függ össze az is, hogy a Juppiter-templom építészetében és fennmaradt plasztikus díszeiben «az etruszk művészet latin változatát» keresi, ami ebben az időben túlságosan korainak tűnik. A fő probléma azonban ezúttal is a történeti koncepció: Gjerstad szerint a római dombokon a II. évezred eleje óta megtelepült bronzkori lakosság helyére a VIII. században költöztek be latin és szabin törzsek; ezeknek egymástól független települései 575 körül olvadtak össze egy várossá — ez jelenti a királyok korának kezdetét, a végét pedig a 450 körüli évekre teszi. A történeti hagyománnyal ezt úgy hozza összhangba, hogy — a mitikus Romulus kikapcsolásával — Numát tekinti az 575 k. uralomra került első királynak, a Tarquiniusok és Servius Tullius uralmát pedig az 525—450 közti időre teszi. Feltűnő ebben az elképzelésben, hogy a régészeti anyag tanúságainak kérlelhetetlen szigorúságú revíziójához az írott források bizonyos fokig naiv kezelése társul, az igyekezet arra, hogy az írott hagyományt szó szerint vegye. Ez egyfelől egyes pontok fölösleges elvetéséhez vezet: így például a mitológikus hagyomány a latin és szabin települések kezdetének mozzanatát tekinthette Róma «alapításának», nem görög-etruszk típusú városállammá alakulását; ebben az esetben pedig a hagyományozott dátum megfelel a régészeti adatokból adódó VIII. századi keltezésnek, s a királyok uralmát sem kell a fenti keretbe szorítani: a három első király közt elosztott idő jelentheti a polissá alakulás előtti korszakot s Tarquinius Priscus uralomra jutása az etruszk hatásra és nyilván erős etruszk katonai-politikai közbelépéssel létrejött polis kialakulását. Az, hogy a hagyomány szerint Tarquinius Priscus római polgár volt, mikor királlyá választották, aligha lehet meggyőző cáfolata annak, hogy királlyá választása bizonyos értelemben etruszk uralmat jelentett Rómában. Gjerstad itt «etruszk-ellenes» álláspontja kedvéért nem számol a római hagyomány szépítő tendenciájával. Ez egyúttal jól mutatja a másik irányú következményét az írott hagyomány szó szerint vevésének: némiképpen meddőnek érezhető igyekezetet arra, hogy annak minden mozzanatát szembesítse a régészeti adatokkal. Talán ajánlatosabb volna azonban a királyokról szóló *életrajzi* hagyománytól még jobban függetleníteni magunkat a régi Róma történetének rokonstruálásánál, s nem szükséges megkísérelni minden régészeti eredményt összhangba hozni a félig legendás, szépirodalmi jellegű elbeszélések mozzanataival. Ha ez a kényszer megszűnik, talán nem kell Gjerstaddal nagyobb történeti jelentőséget tulajdonítani annak, hogy Servius Tullius idején az etruszk magistratus-nevek hiányzanak a Fasti-ból, ahogy a görög import megszűnése Rómában 450 körül sem feltétlenül kapcsolatos a királyság megszűnésével és az etruszkokkal való kapcsolatok meglazulásával: ebben az időben, sőt egy-két évtizeddel korábban általános jelenség volt ez az etruszk városokban is, s e városok elszegényedésének és az athéni kereskedelem új, adriai orientációjának volt a következménye.

A harmadik tanulmányban (Tanulmányok és bolyongások Dél-Etruriában, 163—230. lap) E. Wetter tengernagy személyes élményekkel színezett előadásban számol be arról, hogyan figyelt fel etruriai vándorlásai során San Giovenale-ra, s hogyan lett az ásatások kezdeményezője. Számos terepjáró útjának, amelyeken gyakran a szenvedélyesen régészkedő svéd király is elkísérte, igen gazdag eredményei voltak a környék több s más lelőhelyével kapcsolatosan is. Részletesen ismerteti azokat a fontos kutatásait, amelyek a Via Clodia és a Via Tarquiniensis középső szakaszának rekonstruálására vezettek. A tanulmányt kísérő térképek, légi felvételek, fényképek és akvarellek eleven közelségbe hozzák az olvasóhoz Etruriának ezt a vidékét.

A negyedik fejezetben (Erdő és talaj Etruriában, 231—76. lap) C. Fries, a kiváló természettudós számol be rendkívüli jelentőségű kutatásairól ezek az etruszk terület

erdőinek eltűnését, a talajviszonyok alakulását és ezeknek a fémművességgel, a földműveléssel és állattenyésztéssel való kapcsolatait olyan új megfigyelések alapján magyarázzák, amelyek jórészt Görögországra is érvényesek.

Az ötödik rész a tulajdonképpeni ásatási beszámoló. A Tarquiniától keletre mintegy 25 km távolságban fekvő San Giovenale a XV. század óta lehagyott dombján az ásatások első három évében a sírok feltárását tűzték ki célul, hogy ezeknek alakjából és leleteiből nagyjából képet kapjanak róla, milyen korból való településsel kell számolni a munka során. Az ásatásoknak erről az első szakaszáról már részletes tudományos beszámoló is jelent meg (E. Berggren — M. Moretti, Notizie degli Scavi 1960, 1—66); a jelen kötetben E. Welin, az ásatások svéd vezetője ad áttekintést a feltárt sírok típusairól (279—88. lap), amelyeknek alapján a későbronzkorban kezdődő, az etruszk korszakban, a VII. század második felében virágzó etruszk várossá alakuló településre lehetett következtetni; ennek három fő sírtípusa az archaikus kori tumulussal fedett kamrasír, a tuffkőből kivágott kockába zárt késő archaikus kamrasír és a hellénisztikus kori, sziklába vágott kamrasír.

Ezeknek az eredményeknek az alapján indult meg 1959-ben a település feltárása, amelynek eddigi három évadáról az ásatások új vezetője, Kr. Hanell ad beszámolót (289—310. lap). Már az eddigi munka alapján is kialakult a település történetének vázlatos képe: i. e. 1000 k. az appennini kultúra rövid életű bronzkori települése létesült a dombon; ennek elnéptelenedése után a VIII. sz. második felében italikus népelemek jelentek meg, amelyek azonban nem a későbronzkori településeket folytatták, hanem a domb másik részén emelték ovális kunyhóikat. Az etruszk kultúra megjelenését i. e. 600 körül etruszk típusú tuffkő tömbökből alapozott, négyszögletes alaprajzú házak jelzik; ezek részben az ovális kunyhók fölé épültek, mutatva, hogy az italikus régebbi lakosság átvette az etruszk kultúrát, s eggyéolvadt a jövevényekkel. Az etruszk város úthálózatának és egy hídjának nyomai is előkerültek; erődítés maradványai csak a IV. századból maradtak fenn, a Róma elleni harcok idejéből; i. e. 200 körül a település elnéptelenedett, valószínűleg azért, mert a nagybirtok terjedésével a lakosság a városokból *villa rustica*-kba költözött. Néhány későrómai síron kívül nem is volt élet a dombon a X. századig; az ekkori település templomával és részben ma is álló kastélyával azonban már a XV. században újra elnéptelenedett, s nem is költözött ide új lakosság azóta. Az új ásatások anyaga nemcsak egészében nagy jelentőségű, mert egy eltűnt etruszk település négy évszázados történetéről ad képet, hanem részleteiben is, elsősorban azáltal, hogy az archaikus etruszk lakóházakról és berendezésükről nyújtott értékes új adatokat.

A San Giovenale-i ásatások beszámolóihoz, amelyeket B. Thordemannak a középkori kastélyról adott ismertetése (329—40. lap) egészít ki, a környéken feltárt néhány jelentősebb objektum első ismertetése csatlakozik. Kr. Hanell a közeli San Giuliano nekropolisának egy VI. sz. végi tumulus-sírját ismerteti (311—2. lap), amelynek fő érdekessége, hogy kamrája ugyanazt az alaprajzot mutatja, mint San Giovenale archaikus lakóházai. A sírkamrát egyébként éppúgy, mint San Giovenale sírjait, már az ókorban sírrablók fosztották ki. — Két másik C. E. Östenbergtől ismeretett lelet közül kiemelkedő fontosságú a San Gievenaletól nyugatra feltárt *villa rustica* (313—20. lap), ez az első ilyen jellegű köztársaság-kori épület, típusát eddig csak Cato és Varro leírásaiból, vagy a koracsászárkori campaniai villákból tudtuk rekonstruálni. Az újonnan talált, i. e. II. században épült *villa rustica*, amelynek teljes rekonstrukciója is sikerült, elsősorban rendeltetésében különbözik a későbbi campaniaiaktól: építkezésénél szigorúan a hasznossági szempontok voltak uralkodók, nyilvánvalóan nem szolgált egyben a tulajdonos nyaralójául is, mint a campaniaiak; ennek megfelelően nincs atriuma és peristyles udvara, sőt semmiféle udvarral nem rendelkezik, és egyébként sem igyekeztek kényelmessé vagy széppé tenni — egyedül a *vilicus* és a *familia* lakóhelyéül szolgálhatott. — A másik cikk (320—328. lap) a San Giovenalétól 6 km-re nyugatra fekvő Luni nevet viselő domb feltárásáról számol be. A valószínűleg etruszk nevét megőrző dombtetőn a későbronzkortól XIV. századi elnéptelenedéséig folyamatos település volt. Etruszk korszakának eddig feltárt legfontosabb emléke egy barlangszentély, amelynek kultusza talán még a bronzkorra megy vissza, és olyan mély gyökerű volt, hogy keresztény templommá kellett átalakítani a pogány kultusz elfeledtetésére.

A kötet zárótanulmánya dán tudóstól származik. Vagn Poulsen, a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptotek igazgatója ad benne rövid áttekintést az etruszk művészetről (359—76. lap), bevezetésül a következő csaknem száz lapos képanyaghoz, amely az etruszk művészet egy sor jelentős darabját mutatja be időrendben, kiemelkedő helyet biztosítva köztük a Ny Carlsberg Glyptotok részben még publikálatlan anyagának. Az inkább általános szempontokat adó, mint történeti összefoglalásnak szánt gondolatébresztő tanulmányon végighúzódó polemikus élű főtétel az, hogy az etruszk művészet

legértékesebb alkotásai görög mesterek művei, s maguk az etruszkok a művészetben híjával voltak az önálló alkotó képességnek; a görög hatást elsősorban Dél-Itáliából kapták, s az etruszk művészet tulajdonképpen a magna graeciai görög művészet provinciális változata. Úgy gondoljuk, ennek az álláspontnak elsősorban maga a tanulmányt követő képanyag fog ellentmondani, s nem itt a helye annak, hogy az etruszk művészet eredetiségének sokat vitatott kérdését a szükséges szélesebb összefüggésben, a művészi «eredetiség» fogalmának tisztázása után újra megtárgyaljuk. Van azonban a tanulmánynak néhány olyan tárgyi részlete is, amely vagy egyszerűen tévedés, vagy további bizonyításra szorulna. Az előbbiek sorában a 347—9. kép nőalakja a vulcii «Isis-sír»-ból nem márványból, hanem alabástromból van, s L. Banti tanulmánya után (St. Etr. 28, 1960, 277—88) aligha lehet VI. sz. elejeinek tartani, ennek ellenére nem áll az, hogy az etruszk leletek közt nincs márványszobor (364. lap): elég csak a marzabottoi múzeum ifjúfejére (Richter, Kouroi², nr. 189) vagy az orvietoi Museo Archeologice kísméretű koré-jára utalni. A Louvre-ben őrzött festett un. Campana-lapok és a British Museum-beli un. Beccanera-lapok nem egy sírból, sőt nem is egy korból valók (369. lap; vö. Pallottino, La peinture étrusque 25—8 ill. 33- 6. lap). A problematikus meghatározások közt első helyen kell a vettersfeldi lelet hal-alakú aranylemezét említeni: Poulsen feltevése, hogy caerei etruszk munka, csak az etruszk és szkita művészetről, továbbá az etruszk kereskedelem útjairól való eddigi ismereteink alapos revíziója árán volna elfogadható. További igazolásra szorul az Ancona mellett talált borostyánkő-pár (383 kép) etruszk eredete is, s Poulsennel és Riissel szemben a Ny Carlsberg Glyptotek V. századi bronz ifjúszobrát (458—9. kép, 50. tábla) talán inkább dél-itáliai görög, mint etruszk mester művének lehet tartani. Nem egy ellentmondást fog bizonyára kiváltani az egyes darabok etruriai műhelyekhez kötése, amelyben néhol, úgy érezzük, mai ismereteink alapján túlságosan messze ment Poulsen, elsősorban a caerei és részben a vulcii eredetűnek ítélt darabok esetében. Másfelől az említett alapelv ad absurdum vitele az, mikor a Villa Giulia híres caerei fekvő pár-szarkofágjáról azt olvassuk, hogy «a görög művészet történetébe tartozik» (369. lap). Mindezek ellenére a tanulmány sok új megfigyelésével az etruszk művészet nem egy problémájának újrafelvetésére késztet, és nem egy, a jelenlegi «közvéleménytől» eltérő álláspontját igazolhatják a jövő kutatások.

Egészében a luxus-kivitelű, kifogástalan fekete-fehér és az átlagon gyakran fölülemelkedő színes reprodukcióival az antik és modern Etruriát megelevenítő kötet egyszerre gazdagítja a tudományos és az ismeretterjesztő irodalmat, s a skandináv, elsősorban svéd régészek érdemeit az ókori Itália kutatásában nem kis mértékben gazdagítja: először számol be Etruria területén végzett svéd ásatásokról, amelyeknek engedélyezésével az olasz hatóságok nyilván a közel négy évtizede működő római svéd intézet eddigi eredményeit akarták honorálni, s az ásatási beszámoló olyan kötetté kerekedett, amelynek kevés versenytársa akad az ókori etruszk kultúrát széles körben ismertető kiadványok sorában

Szilágyi János György

R. HAMPE—E. SIMON: GRIECHISCHE SAGEN IN DER FRÜHEN ETRUSKISCHEN KUNST. Mainz, Ph. v. Zabern 1964, 71 lap, 30 tábla.

Az antik mitológiai ikonográfia két, számos munkájából ismert kutatója mainzi együttműködésének eredménye ez a kötet. Alaptétele, hogy az etruszk művészek, legalábbis a késő archaikus korban, az etruszk művészet virágkorában, nemcsak a görög képzőművészetből vették át a görög mitológia ábrázolásait, hanem a görög epika szövegszerű ismeretével is rendelkeztek, s «közvetlenül a görög eposzhoz kapcsolódva önállóan is alakítottak ki olyan jeleneteket, amelyek ebben a formában a görög képzőművészetben ismeretlenek». Ennek a tételnek a bizonyítására szolgál a kötetben foglalt nyolc tanulmány, amelyet csak ez a főgondolat tart össze, egyébként mindegyik egy-egy archaikus etruszk ábrázolás önálló interpretációja. A nyolc közül hat a «pontusi» vázák csoportjának egy-egy darabjával foglalkozik, köztük egy eddig közöletlen baseli amphorával, két újonnan felbukkant s részben csak aukciókatalógusból ismert, részben a kötet megjelenésével egyidőben publikált darabbal s három már korábban is tárgyalt vázával; a másik két tanulmány tárgya az archaikus etruszk művészet két közismert, kiemelkedő alkotása, a Castel San Mariano-i bronzdomborművei és a monteleonei kocsi bronzdomborművei.

Így már a bemutatott anyag is bizonyos mértékig újszerű, a kötet célja azonban nem új anyag közlése, hanem kizárólag az ikonográfiai értelmezés. A teljességről eleve

lemondtak, nem az archaikus etruszk mitológia teljes ikonográfiai feldolgozásának készült a mű, csak a fent említett tétel bizonyítására alkalmasnak tartott példák sorozata. Értékét így elsősorban az interpretációk helyessége határozza meg.

Az első tanulmány a heidelbergi egyetem új amphorájáról szól. Hampe értelmezése, amely szerint az A. oldal képe Héraklés és Kyknos párviadalát ábrázolja Arés jelenlétében, rendkívül meggyőző, annak ellenére, hogy Héraklés az általában szokásos attributumai nélkül jelenik meg. Kevesen fogják azonban követni a szerzőt két igen érdekes ikonográfiai részlet magyarázatában; a két harcos közt látható, három szárnyon Kyknos felé repülő női fejet és a Kyknos pajzsának felső szélén meredő torz férfimaszkot a hésiodosi Aspis egyik helyével hozza kapcsolatba (147—50), ahol Héraklés pajzsának leírásában Phobos maszkja szerepel, homlokán a «szörnyű Eris» alakjával. Ez volna Hampe szerint a vázán «a két hős közt elosztva» (8. lap). — Hogy azonban a két motívum nem feltétlenül függ össze, azt a harmadik tanulmány tárgyát képező baseli amphora bizonyítja; ezen Tydeus pajzsa fölött jelenik meg a torz maszk. (Erre M. Schmidt utalt már: Corpus Vasorum, Heidelberg 2, München 1963, 19—20). A kérdés elsősorban az, vajjon a sisakra vagy a pajzsra erősítve kell-e a maszkot elképzelni; ha Schmidt-tel az előbbi véleményt fogadjuk el, az ókorban jól ismert arcos sisakok típusára gondolhatunk, amelyeknek maszk-szerű arcvonásai sokszor mágikus célzattal ijesztő vonásokat mutatnak; ha a pajzs széléhez applikálva képzeljük el, — s ez látszik a reprodukciók alapján a valószínűbbnek — esetleg az etruszk fegyverzetnek a görög ábrázolásokon eddig ismeretlen sajátosságára is gondolhatunk. A baseli amphora képén semmiféle mitológiai értelmezés lehetősége nem kínálkozik, s már ez is bizonytalanná teszi Hampe fenti magyarázatát, amely az etruszk vázafestő részéről nemcsak az Aspis szó szerinti ismeretét, hanem képbe való átültetésének önálló és görög vázafestőknek is dicséretére váló fantáziájú képességét is feltételezi. Kevésbé problematikus a B. oldal képének az A. oldalával összefüggő magyarázata: eszerint a két kocsihajtó a fogattal Iolaos és az Arésre váró Phobos volna. A köteten végigvonuló feltevés, hogy a vázák A. és B. oldalának ábrázolása közt összefüggés van, igen sok példával igazolható, ha nem is általános a «pontusi» vázákon, s így nem dönti el egy értelmezés helyességét.

A kötet egyik legértékesebb része a második tanulmány, a Castel San Mariano-i domborművek értelmezése. Hampe meggyőzően érvel a hagyományos értelmezés ellen, s egészében megtámadhatatlannak látszik új magyarázata, amely szerint a jelenet Héraklésnek az amazónok elleni harcát ábrázolja, Zeus, illetve Héra tevékeny jelenlétében. Az Euphronios arezzoi vázájának analógiájával biztosított értelmezés akkor is helytálló, ha nem látjuk igazoltnak, hogy «ábrázolásunk részletesebb (a mitosznak az 5. században szokásos görög ábrázolásainál) és nyilvánvalóan szorosabban csatlakozik a számunkra elveszett epikus mintakép szövegéhez».

A harmadik tanulmány tárgya az említett baseli amphora képsorozata. A javasolt értelmezés alapjában itt is meggyőző: az A. oldalon Amphiaraos kivonulását látjuk a végzetes thébai ostromra, körülötte a görög ábrázolásokról is ismert mellékalakokkal. Ezzel összefüggésben értelmezi Simon a B. oldal képét Tydeus és Polyneikés párviadalára, s a két harcos baloldalán álló nővér-párt Adrastos két lányára, akiknek a két hős feleségéül adásával Adrastos a viszályt lecsendesítette. A problematikus csak az, hogy lehet-e emögött valóban *egy* görög epikus szöveget feltételezni, amelyet az etruszk mester ábrázolni akart, s nem inkább a tudós szerző tájékozottságát bizonyítja-e a görög mitológia írott hagyományában, hogy minderre — ha különböző szerzőktől is — tudott görög forrásokat találni. Mindenképpen túlzás azonban a két főjelenet alatti friz két összecsapó hoplita-sorában az argosiakat és thédaiakat, sőt az argosiak közt még Tydeus alakját is felismerni. A két csatasor összecsapása minden konkrét mitológiai összefüggés nélkül is többször megjelenik a vázaképeken, s itt is inkább általánosan festi alá a fölső csatajeleneteket, nem pedig mitológiai kézikönyv pedáns illusztrációjaként, ahogy az olvasó Simon fejtegetései alapján hihetné.

A negyedik tanulmányban Simon a «pontusi» vázák csoportjának egyik leghíresebb darabját, a párizsi Bibliothéque Nationale amphoráját vizsgálja. Az A. oldal hagyományos értelmezését (Apollón megöli a Létót üldöző Tityost) fogadja el, s a kötet főtárgyával való kapcsolatot itt csak az a nagyon is problematikus értékű tétel teremtené, meg, hogy «ha különféle, nagy távolságban szétszóródott emlékek egy ... részletben megegyeznek, ebből arra szabad következtetni, hogy ez a részlet egy általánosan elterjedt költeményre megy vissza». (31. lap). A B. oldal képének értelmezése (Apollón megbünteti Korónist) sem új, viszont új a két bűnöst elragadó és Apollón elé vezető két négyszárnyú démon értelmezése. Simon itt görög szél-démonokra gondol, s egy Odysseia-helyre emlékeztet (20,63 skk.), de minthogy egyetlen olyan görög forrás nem ismeretes, amelyben ezek a motívumok együtt lehettek volna, a nyilván csak a főtézis hatása alatt keletke-

zett, minden tárgyi alapot nélkülöző értelmezés helyett sokkal természetesebb az etruszk archaikus művészetben jól ismert szárnyas démonokra gondolni, akiknek pontosan itt ábrázolt típusa számos más ábrázoláson is megjelennék. Ebben az esetben azonban nem egy elveszett görög epikus költemény szövegének pontos ábrázolását látjuk a párizsi amphorán, hanem az etruszk mitológiai ábrázolásokon később is általánosan szokásos képet: a görög mitoszok főszereplőit az etruszk mitológia mellékalakjai kísérik.

Hasonló probléma merül fel az ötödik tanulmánnyal kapcsolatban is. A new yorki Metropolitan Museum nemrégiben szerzett «pontusi» amphorájának A. és B. oldalát Simon összefüggően értelmezi: az egyiken a kentaur Kheirón volna, aki Péleus és Thetis lakomájának színhelyét jelzi, s két kísérője közül az egyik Hermés, a másik Staphylos, Dionysos fia. Mindhárman a másik oldal négy klinén fekvő nőalakja felé fordulnak; ezek Simon szerint a lakomázó istennők: Héra, Athéna, Aphrodité és Eris. Eszerint a Kypria elejének első ábrázolásával állnánk szemben. Az Eris-alak értelmezése azonban igen bizonytalan, s főként: Simon maga utal rá, hogy a négy nőalak ebben a formában lakomán csak etruszk környezetben képzelhető el. Homérosnál ülnek, s Görögországben általában tisztességes nők nem vettek részt lakomán. Az etruszk festő tehát legalábbis etruszk környezetbe helyezte át a jelenetet, ha az érdekes és szellemes értelmezést alapjában elfogadjuk—s kérdéses, hogy ezt közvetlenül egy görög epikus szöveg alapján tette-e, vagy inkább mégiscsak görög képhagyományt fejlesztett tovább? A másik oldal értelmezése semmiben nem kapcsolódik az írott hagyományhoz; «Staphylos» megnevezése több mint problematikus, ahogy az archaikus vázafestők szellemével ellentétesnek érezzük az alsó friz bukolikus jelenetének értelmezését is; Simon szerint ez is a főképekkel van kapcsolatban, s a két pásztor a mitológiai újdonságot mesélné el egymásnak.

A következő tanulmány tárgya egy párizsi kancsó. A főkép (Paris és Helena találkozása, Aphrodité és Aineias kíséretében) a görög képhagyományból teljes egészében értelmezhető, semmi okot nem ad írott források használatának feltételezésére. Ami azonban a kép alatt futó kis friz állatainak s különösen a halfarkú tengeri démonnak az értelmezését illeti, kevesen tudnak Simonnal ebben «utalást látni a tengerre, amelyen majd Paris és Helena fognak megszökni». Az ilyen betűszerű kapcsolat a két friz között megintcsak legföljebb a hellénisztikus korban képzelhető el, az archaikus korban semmiképpen, még ha feltételezzük is, hogy az etruszk festő ismert egy számunkra nyomtalanul elveszett művet, amelyben erre célzást találhatott.

Csaknem ismeretlen a hetedik fejezetben tárgyalt koppenhágai váza, megint egy «pontusi» amphora. A két főoldal Hampétől adott értelmezése tökéletesen meggyőző: az A. oldalon Hektór halálát látjuk, a B. oldalon Achilleusét. Achilleust, az A. oldalon Athéna segíti, a B. oldalon Aineias áll vele szemben, de Apollón az, akinek nyila a halálát okozza. A részleteiben is gondosan kidolgozott interpretáció azonban aligha alkalmas a főtétel igazolására. Az A. oldal képe tökéletesen magyarázható a képhagyományból, s Hampe igazolta, hogy az Ilias verziója alapján készült. A B. oldalon látható jelenetet viszont az Ilias egyáltalán nem tárgyalta, s epikus mintaképre csak akkor vezethető vissza, ha Hampéval feltesszük, hogy az Aithiopisban Apollón segítségét valóban úgy kell elképzelni, ahogy Vergilius leírja (Aen. 6, 56 skk.)! De még ekkor is el kell hinnünk, hogy az etruszk vázafestő az Ilias és az Aithiopis egy-egy jelenetét hozta össze vázáján, felismerve összefüggésüket. Sőt, Hampe továbbmegy, és a fentebb többször alkalmazott módszerrel a főjelenetek alatti frizt is tartalmi összefüggésbe hozza a két mitológiai képpel; a kis friz pásztorokat, állatokat s bikát marcangoló párducot ábrázol, az utóbbi Hampe szerint a homérosi hasonlatok módjára függ össze a főábrázolásokkal. Félő azonban, hogy ehhez már nemcsak Homéros eposzát, hanem Hampénak a homérosi hasonlatokról írt könyvét is ismernie kellett volna a vázafestőnek . . .

A kötet legjelentősebb fejezete az utolsó, amelyben a két szerző a monteleonei kocsi bronzdomborműveit, az archaikus etruszk művészet egyik főművét interpretálja. Alapjában Ducatihoz csatlakoznak, s a három jelenetben egy Achilleus-ciklus «triptychonját» látják: az első oldalon Thetis átadja Achilleusnak a Héphaistostól készített fegyvereket, a baloldalon Achilleus és Memnón párviadalát látjuk Antilochos holtteste fölött, a jobboldalon a héroizált Achilleust, de itt lényegesen továbbmennek Ducati értelmezésénél, s a szárnyas fogaton egy fekvő nőalak fölött föllovagló férfiben a Polyxena feláldozása után Leuké szigetére visszarepülő Achilleust látják. Új és meggyőző a domborműveket alul szegélyező kis friznek Achilleussal kapcsolatos értelmezése: Cheirón és a párducot ölő Achilleus, s köztük talán Iris, míg a másik oldal állatviadalainak «hasonlat-jellegéről» ugyanaz állhat, mint az előző fejezetbeli váza esetében. Igen fontos új eredményeket hozott az ikonográfiai tárgyalás a domborművek részleteinek értelmezésében; így a főjeleneten meggyőző a két sas és a földön fekvő szarvasborjú összekapcsolása az Ilias egy rossz előjelű jóslatára való utalással (8,247 skk.); Memnón elhajló dárdájánál ugyan-

csak az Iliasra való utalás. De itt megint felmerül egy probléma, amely már többször kísértett. Az Achilleus—Memnón párviadal írott forrása nem lehetett az Ilias, a vázafestőnek — s ezt feltételezik a szerzők (66. lap) — mind a két epikus költemény szövegét ismernie kellett ahhoz, hogy a domborművek görög szövegekből legyenek közvetlenül magyarázhatók. A monteleonei kocsi esetében ez talán nem is képtelenség, művésze talán Etruriában élő görög lehetett, de még görög mesterek esetében is sokkal valószínűbb — s a vázafestőknél különösen az — arra gondolni, hogy képhagyományra támaszkodtak, mint arra, hogy az epikus költemények gondos olvasói voltak. Ennek bizonyításához azoknak a képeknek a gondos vizsgálatára is szükség volna, amelyeknek ábrázolása eltér az írott hagyománytól. Mert ha egyes esetekben elképzelhető is, hogy etruszk ábrázolások közvetlenül görög irodalmi szövegekre mennek vissza — hiszen bizonyára sok görög mester dolgozott Etruriában, s a görög műveltség eléggé elterjedt lehetett az etruszk arisztokrácia körében — másfelől nem egyszer kimutatható, hogy az etruszk mester csak görög képhagyományt ismert, s azt gyakran félre is értette. Hampe és Simon könyvének főtézise, mint etruszk archaikus ábrázolások értelmezésének *egyik* lehetősége, megáll, de érvénye rendkívül korlátozott lehetett, még a tárgyalt nyolc darabra is alig terjed ki, s a részletekben rendkívül sok új megfigyelést hozó, az etruszk mitológiai ikonográfia kutatását jelentős lépéssel előrevivő munka igazi jelentőségét csak akkor lehet majd leérni, ha az etruszk archaikus mitológiai ikonográfia *teljes* feldolgozása után képet kapunk az egyes jelenségek *arányairól* is. Ennek szükségességét a két szerző maga hangsúlyozza bevezetőben, s annak is bizonyára tudatában voltak, hogy enélkül fennáll az a mai kutatásunkban nagyon is fenyegető veszély, hogy egyes kiragadott, kivételes mozzanatok túl éles megvilágításba kerülnek, s így téves képet adnak a vizsgált tárgy egészéről.

Szilágyi János György

KÖNYVSZEMLE

A. JIRKU: GESCHICHTE PALÄSTINA—SYRIENS IM ORIENTALISCHEN ALTERTUM. Scientia Verlag, Aalen, 1963. 206 o., 1 térkép. Ára DM 18.—

A. Jirku, a bonni egyetem nemrég nyugalomba vonult professzora, számos könyve révén az ókori Szíria—Palesztina régészetének és történetének egyik legismertebb kutatója. Az archaeológiát és az irodalmi emlékanyagot egyaránt kitűnően ismeri, s megbízható szakember az ókori keleti (egyiptomi, šumer-akkád, hettita) forrásanyagban is. Életművének zöme a hagyományos forrásanyagnak az új kutatások által feltárt forrásokkal való egybevetésével — és igazolásával! — foglalkozik.

Legújabb könyve, a tudományban elsőnek, kísérletet tesz arra, hogy Szíria—Palesztina történetét egységes folyamatként mutassa be, az eddigi (Ószövetség-központú) kutatásokkal ellentétben elsősorban az ásatások során nyert anyagra támaszkodva ill. az Ószövetséget és az egész héber történetet csupán résznek tekintve Könyvében az óhéber történelem, valamint ennek ószövetségi forrásai, méltó helyre kerülnek, mintegy részként a nagy (egész Szíria—Palesztinát átfogó) egészben. Jirku vállalkozása ezért jelentősnek mondható.

A könyv, mint címe is mutatja, az i. e. VII. sz. végéig tárgyalja Szíria—Palesztina történetét. Periodizációját a jólismert régészeti korszakbeosztás adja, fejezetei ennek felelnek meg. A fejezetek: Die urgeschichtliche Zeit (4000-ig); Die Kupfer—Steinzeit (4000—3100); Die ältere Bronzezeit (3100—2100); Die mittlere Bronzezeit (2100—1600); Die jüngere Bronzezeit (1600—1200); Die Eisenzeit (1200—600). Az egyes fejezeteken belül a tárgyalt anyagot mindig azonos sorrendben közli: történet, anyagi kultúra, művészet, halottkultusz; a jobban dokumentált korokban még: vallási áramlatok, szellemi kultúra. A szinkronizmusokat öt táblázat szemlélteti; a könyvet négyoldalas (kevéssé friss) bibliográfia és egy meglehetősen felületes tárgy- és névmutató egészíti ki.

A könyv legnagyobb értéke, s ebben a vonatkozásban egy kézikönyvet pótol, hogy az ásatások eredményeit mind régészetileg, mind történetileg kimerítően ismerteti, lehetőleg valamennyi lelőhelyet regisztrálva, s összefoglaló képet tud adni a különböző ásatások szinkron rétegeiről, gyakran Szíria—Palesztina határain túl is (érinti a balkáni és duna-medencei párhuzamokat is). Sajnos azonban e könyvében Jirku nem annyira az elemzés, mint inkább a felsorolás módszereivel él, ezért könyvéből a történeti fejlődést csupán nyersanyagában ismerjük meg. A munka helyenként szinte cédula-kötegek összegépelésének, s nem elmélyült szintézisnek látszik. Kár, hogy a kultúrával foglalkozó részeket nem építette be a történeti tárgyalásba; e merev szétválasztás ismétlést is eredményezett.

Szíria—Palesztina történetének megírásában Jirku választhatott volna termékenyebb korszakbeosztást is, mint a régészeti. Éppen ő az, aki a IV. és III. évezred népvándorlásaira nyomatékkal felhívja a figyelmet. Az írásos emlékek megjelenése előtti korban e népvándorlások (a neolitban Jericho ásatásaiból és Garmo párhuzamaiból ismert négy hullám; a chalkolitban szintén főként Jericho rétegeiből ismert hullámok; a III. évezred városállamainak etnikailag is különböző lakossága stb.) megbízhatóbb és jellemzőbb korszakbeosztással szolgálhattak volna, hiszen egy-egy település elegendő anyagot nyújtott mind az etnikai elkülönítéshez (bár az azonosításhoz itt sem, talán a sémi törzseket kivéve), mind a fejlődésrajzhoz, l. pl. Jericho[1] vagy Byblos[2] ásatásainak monográfiáit. A II. évezredtől kezdve pedig már egyenesen értelmetlen, hogy a korszakbeosztás sem a nagy ókori keleti történeti korszakokkal, sem a társadalmi fejlődésből adódó periodizációval nem számol. A régészeti korszakbeosztás erre az időszakra már csak másodlagos

[1] *K. Kenyon:* Digging up Jericho. London, 1957. — Uő.: The Excavation of Jerich I. 1960.

[2] *M. Dunand:* Fouilles de Byblos. I. 1939. II. 1954. Paris.

lehet. Így a könyvben, az elemzésekben éppúgy, mint a tagolásban, háttérbe szorul, ami valóban fejlődés, s ez hátrányosan befolyásolja a mű megítélését és természetesen használhatóságát.

Mint említettük, Jirku az óhéber történelmet Szíria—Palesztina történetévé tágította. Ez maradandó érdeme. Elsősorban az ugariti[3] és alalaḫi[4] dokumentumok tették lehetővé annak felismerését, hogy a héber törzsek megjelenése előtti Kanaán és Szíria egy világ volt, és sokban az maradt mindvégig is. Úgy véljük azonban, hogy Jirku még egy területet ide kellett volna kapcsoljon, a māri levelek és okmányok Szíriáját. A Māri-ban talált levéltár anyaga mostohán van kezelve a könyvben, noha épp Szíriára vonatkozóan értékes — Jirku által nem említett — történeti feldolgozásával is rendelkezünk (*F. M. Tocci:* La Siria nell'età di Mari, Roma, 1960. Studi Semitici 3.). Jirku többször is (mint pl. a ḫabiru kérdésnél, ahol egyébként pozitív az állásfoglalása; vagy a mezopotámiai kapcsolatok tárgyalásánál) érinti az Euphratés-vidék történetét, de tárgyalása mégis inkább a tengerparti Szíriára korlátozódik. (Ugarit történeténél valószínűleg már nem használhatta M. Liverani alapvető könyvét: Storia di Ugarit nell'età degli archivi politici, Roma, 1962. Studi Semitici 6.) A későbbi kutatásnak itt a Jirku kijelölte úton tovább kell lépnie, s egységes keretben kell feldolgoznia Māri, Alalaḫ, Ugarit, Tell el-Amarna okmányainak történeti anyagát, épp azért, mert ugyanaz a termelési mód, kultúra, s részben ugyanazok a népcsoportok szerepelnek bennük. A Jirku által feldolgozott területre inkább a Fönícia—Palesztina elnevezés illenék.

Jirku, sajnos, kísérletet se tett arra, hogy az eseménytörténeten túl a fejlődést társadalmilag vagy gazdaságilag megrajzolja. Holott különösen Ugarit és Alalaḫ levéltárai nyújtanak gazdag anyagot a gazdasági elemzéshez. A fénykorában levő Byblosról ugyanez mondható el. Az utóbbi évek szovjet kutatása néhány részlettanulmányban megkísérelte a legfontosabb kérdések felvetését.[5] (Földközösség, királyi gazdaság, jelentéktelen rabszolgatartás stb.) Szíria—Palesztina igazi története így hát még megíratlan.[6]

A hyksós-kérdésben Jirku eredményei figyelemre méltóak. Feltételezi (a ḥq' ḥ' swt elnevezés korai előfordulásai, és a Jericho bronzkor 2—I. rétegében, 2100—1900 között, valamint a hyksós-egyiptomi Tell el-Jahudijében talált építészeti és kerámiai leletek alapján) hogy a hyksósok Szíria—Palesztinában a II. évezred elején jelentős államot (e területnek talán első birodalmát) alkottak, s száz éves egyiptomi uralmuk után is megmaradtak az ország birtokában, amint ezt pl. III. Ṯhotmes feliratai tanúsítják; a régészeti leletek tanúsága mellett ezt valószínűsíti az a siker is, amely a hyksósok egyiptomi betörését kísérte. Ehhez hozzátehetnénk, hogy a hyksósok egyiptomi uralmát több mint 500 (!) évre becsülő Manethón (vö. F. Jacoby, FGrHist III. C. 1. Leiden, 1958. 73. old. 10.) esetleg épp az elő-ázsiai uralomra gondolhatott, hiszen a hyksósok teljes kiűzését különben is *Tethmósis*-nak tulajdonítja (vö Jos. Contra Ap. ed. Thackeray, I. 94.), ami nyilván csak a szíria—palesztinai harcokra való utalásként értékelhető. A hyksós-kérdést Jirku éppen e szíria—palesztínai hyksós-birodalom nyomatékos tárgyalásával vitte előbbre (61 skk. o., a bronzkor 2—III. tárgyalásánál). A ḫurritákkal való azonosítást (ḫ'rw, III. Ṯhotmes feliratán — népetimológia?) kétségesnek ítéli (64. o.)

Ha elfogadjuk, hogy Jirku nem nyújt többet, mint eseménytörténetet, igen jó összefoglalásnak kell tartanunk az újabb bronzkor bemutatását, az amarnai anyag történeti összefoglalását. (Alašia azonosításánál Jirku különvéleményen van, észak-szíriai városnak tartja (vö. 65. old, és PEQ 1950. 40 skk. old.); véleményünk szerint alaptalanul.) A ḫabiru, Amurru, Kana'an, Rtnw többnyire máig megoldatlan problémáinál (92. skk. old.) megfigyelései és összefoglalásai értékesek és hasznosak.

Összefoglalóan, Jirku könyve a kutatás előtt új utakat nyithat: régészeti összefoglalásai kitűnő kézikönyvként használhatók, a társadalmi fejlődés elemzésénél könyvének hiányosságai tudatosítják a kutatás eddig elhanyagolt területeinek fontosságát. Ha később az övénél szélesebb körű és elemzőbb szíria—palesztinai történet születik is majd meg, az úttörés érdeme Jirkué marad.

KOMORÓCZY GÉZA

[3] Le palais royal d'Ugarit. Paris, 1955-től.

[4] *D. J. Wiseman:* The Alalakh Tablets. London, 1953. — Uő.: Supplementary Copies of Alalakh Tablets. JCS 8 (1954) 1—30. (Jirku nem tud róla.)

[5] Vö. *M. L. Gel'cer (Helzer):* VDI 1954/1 és 1962/2 Byblosról; 1960/2 és 1963/1 Ugaritról; 1956/3 Alalahról; *N. B. Jankovszkaja:* VDI 1963/3 Ugaritról, stb.

[6] A nomádság kérdéséről l. *H. Klengel:* Zu einigen Problemen des altvorderasiatischen Nomadentums. ArOr 30 (1962) 585—596. — Itt jegyezzük meg, hogy *Jirku* méltatlanul mellőzi *A. Alt* tanulmányait, amelyekben pedig az egységes szíria—palesztinai történet szintézisének lehetősége már kibontakozik.

A. BÖHLIG—PAHOR LABIB: DIE KOPTISCH-GNOSTISCHE SCHRIFT OHNE TITEL AUS CODEX II VON NAG HAMMADI. Berlin 1962. 132 lap + 1 tábla.

A késői antikvitás szellemi életével és a korai kereszténységgel foglalkozó szakemberek már hosszú ideje jogos türelmetlenséggel várják, hogy a méltán világszenzációt keltő kopt gnosztikus kéziratok végre korszerű tudományos publikációkban napvilágot lássanak. Az 1945 vagy 46-ban (az időpont nem állapítható meg biztosan) a felső-egyiptomi Nag Hammadi (antik Chenoboskion) közelében előkerült iratok legnagyobb része a kairoi Kopt Múzeumba került. Annak ellenére, hogy a múzeum igazgatója, Pahor Labib 1956-ban egy fényképes kiadványban[1] az anyag egy részét közzétette, eddig csak kevés szövegről áll megbízható kiadás, fordítás és kommentár a kutatás rendelkezésére. A Tamás Evangélium,[2] a svájci Jung intézet birtokában levő Evangelium Veritatis[3] és Johannes Apokryphonja[4] ma már élénk szakmai viták tárgyát képezik, a többi irat tartalmát és fontosságát azonban inkább csak sejteni lehet az előzetes közlésekből. Ilyen körülmények között különösen örvendetes eseményt jelent a Codex II. egyik érdekes szövegének kiadása.

A közölt rész tartalma nagy vonásokban a következő: A mű kezdetén a szerző harcba száll azokkal a nézetekkel, melyek szerint a világ a kaoszból alakult volna ki. A kaosz maga a sötétség, a sötétség az árnyék, az árnyék azonban mindig másodlagos jelenség, csak már meglevő valaminek lehet árnyéka. A kaosz a teremtő principium, a Pistis alatt áll, ezután jön létre, s alacsonyabbrendűségének tudatában megszüli az Irigységet. A Pistis egy oroszlán alakú himnős archónt, Jaldabaothot teremti meg, aki alkotójának csak a vízben megmutatkozó tükörképét ismeri meg. Arra a gondolatra jut lassanként, hogy csak ő egyedül létezik. Víz felett lebegő szellem alakjában is megnyilatkozik. (V. ö. Gen. 1,6—8) Ő folytatja tovább a teremtés munkáját és más archónokat hoz létre. A teremtett egek rövid időre veszélybe kerülnek, azonban a Pistis beavatkozása rendezi a helyzetet. A legfőbb archón, aki Archigenetór néven is szerepel, elbizakodottá lesz. Az összes egek, istenek (!) és angyalok őt dícsérik, sőt azt hiszi, hogy rajta kívül nincs más isten. E súlyos bűn után Pistis kinyilatkoztatja neki a halhatatlan ember létét. Jaldabaoth fia, Sabaoth ekkor elfordul atyjától, s a Pistis jutalmul saját fényéből juttat neki, majd kimenti a rátámadó „hatalmak" köréből és a hetedik égben helyezi el. Részletes leírást kapunk Sabaoth trónusáról, mely egy Cherubin nevű kocsin áll. A szöveg szerint sárkány alakú szeráfok is találhatók trónusán. Jobbján Jézus Krisztus áll.

Jaldabaoth ezután megszüli a Panaszt, Sóhajtozást, Viszálykodást stb. Sabaoth a Békét, Örömet, Újjongást. Közben megnyilatkozik a Fény-Ember is, majd az iránta szerelemre gyulladt Pronoia (Jaldabaoth—Archigenetór női párja) véréből létrejön a földön Eros. Ez a fényből és sötétségből keletkezett kétnemű istenalak hozza földre a szerelmet. A bor felkelti a szerelmet, ezért Eros után létrejön a szőlő majd a Paradicsomkert.

Eros és női párja, Psyché szerelméből először a rózsa nőtt ki abból a csipkebokorból, melyből — és itt a szöveg világosan utal Exodus égő csipkebokrára (3,2—4) — majd a fény fog kisugározni. Létrejön az állat és növényvilág. A jó és a gonosz hatalmak ezután az ember teremtésénél mérik össze erejüket. Egy fénycseppből létrejön egy kétnemű ember, Hermaphrodites.

A *földi* embert az archónok teremtik meg, és égi előképe után Ádámnak nevezik. Ennek azonban nincs pneumája, egy edénybe teszik, és itt tartják negyven napig. Sophia Zoe, Pistis leánya azonban leküldi leheletét, s ezzel lehetővé teszi az ember számára, hogy mozogni tudjon. Az archónok Ádámot a paradicsomkertbe helyezik, Sophia Zoe leküldi számára Évát, s ez teszi tulajdonképpen élővé az első embert. A „hatalmak" megijednek Éva égi alakjától, elhatározzák, hogy erőszakot követnek el rajta. Éva azonban megalkotja saját képmását, megvakítja a „hatalmakat", majd a tudás fájába

[1] Coptic Gnostic Papyri in the Coptic Museum at Old Cairo. Vol. I. Cairo 1956.

[2] *A. Guillamont—H. Ch. Puech—G. Quispel—W. Till—Yassah ᶜAbd al Masih:* Evangelium nach Thomas. Leiden 1959. *Trencsényi Waldapfel Imre:* Az apokrif Tamás-evangélium görög elemei. AT. VIII. 104 sk, és Acta Orient. Hung. 13 (1961) 131 skk. idem: *ΚΥΩΝ ΕΝ ΦΑΤΝΗ* u. ott 274 skk. *Moravcsik Gy.:* „Kutya a jászolban". AT. VIII. 271. skk.

[3] *M. Malinine—H. Ch. Puech—G. Quispel:* Evangelium Veritatis. Zürich 1956.

[4] *M. Krause-Pahor Labib:* Die drei Versionen des Apokryphon des Johannes im Koptischen Museum zu Alt-Kairo. (Abh. des Deutschen Arch. Instituts Abt. Kairo. Koptische Reihe Bd. I.) Wiesbaden 1962. A már eddig is ismert szövegváltozatra l. *Wessetzky V.* és *Kákosy L.* ismertetését: Az egyiptomi gnosis kérdéséhez. AT. 5 (1958). 88.

költözik és fává változik át. Az erőszak Éva képmásán történik meg, ki teherbe esik, megszüli Ábelt és más gyermekeket. Az archónok megtíltják az első emberpárnak, hogy egyenek a tudás fájáról. Az „állat" (*θηρίον*) azonban bíztatja őket, hogy tegyék ezt meg, ők valóban esznek is a gyümölcsből, s értelmüket (*νοῦς*) megvilágosítja a *megismerés.* (*γνῶσις*). Most már a tudás birtokában felismerik az archónok igazi alakját, majd elrejtőznek ezek haragja elől. Az archónok kiűzik őket a paradicsomból, s megkezdődik 930 éves uralmuk. Sophia Zoe kiűzi őket az egekből, s démonokká lesznek. A paradicsom maradványai a földön csak *Egyiptomban* találhatók meg. Itt él a három főnix, továbbá egy vízi lény (*ὕδρα*?), a szöveg kiadói szerint a szent krokodilus. A két egyiptomi szent bika a nap és a hold képmása. A démonná lett archónok az embereket bálványimádásra csábítják. Földrengés, háborúk és a kozmosz általános zűrzavara közepette következik be a világvége. Az archónok egymást falják fel. A nem tökéletes emberek is a halhatatlanság birodalmába kerülnek.

Bizonyos belső ellentmondások és homályos részek ellenére az újonnan kiadott szöveg rendkívül érdekes képet ad egy egyiptomi gnosztikus csoport ideológiájáról. Természetesen nem tételezhető fel az, hogy az egyiptomi gnosztikusok általában vallották ezeket a nézeteket. A gnosztikus tanok állandóan rendkívül gyorsan változtak, s a különböző csoportok iratai között gyakran alig fedezhetők fel hasonló vonások. A Pistis Sophia c. irat és a Jeu könyvek,[5] melyek valószínűleg később keletkeztek az itt tárgyaltnál, egészen más felfogást képviselnek. A Pistis Sophia-ban pl. Pistis a középlények között foglal helyet.

A Codex II. szövege tulajdonképpen kozmológia. Az előzetes beszámolókban szereplő apokalipszis megjelölés semmi esetre sem fedi a szöveg lényegét és jellegzetességeit. A szerző vagy inkább kompilátor a világteremtéstől a világ végéig egybefüggő képet akar rajzolni a kozmosz kialakulásáról és pusztulásáról. A kiadók is rámutatnak arra, hogy az első rész határozott polémiát jelent Hésiodos Theogoniájával szemben. Rendkívül erős az iráni fény—sötétség dualizmus befolyása, a fény és az árnyék hatalmainak harca végigvonul az egész művön, s végül is csak az utolsó részben történik meg a döntés. Talán a fentebbi *erősen kivonatos* tartalomismertetés is érzékeltette a szöveg változatosságát, a hozzá kapcsolódó vallástörténeti problémák sokaságát. A késő antik szinkretizmus egyik jellemző alkotásával állunk szemben. A keresztény elemek aránylag háttérbe szorulnak a szövegben. Bár a többi gnosztikus műhöz hasonlóan erős az Ószövetség-ellenes tendencia, a Genezis könyvének teremtés-elbeszélése szolgál egyes részek alapjául. A bűnbeesés történetet természetesen más gnosztikus művekhez hasonlóan itt is pozitív megfogalmazásban találjuk meg. A teremtő istenség, ez esetben Jaldabaoth a negatív, a fénnyel szembenálló erők közé tartozik. Az emanációk és hypostasisok nagy száma általában jellemző a gnózisra, elrendezésük azonban a tárgyalt szövegben arra mutat, hogy a szerző több mű alapján állította össze rendszerét. Az antik mitológiát a helyenként költői magasságokba emelkedő Eros epizód képviseli.

Az egyiptomi hatás közvetlenebbül és erőteljesebben jelentkezik, mint a gnosztikus iratok többségében. A phönix motivumot a szerző határozottan Egyiptomhoz kapcsolja. A bnw madár valóban rendkívül jelentős szerepet játszik az egyiptomi vallásban[6], és fontossága a késői korban még csak fokozódik. Görög—római kori feliratok a phönix hieroglifát isten jelölésére is használják. Osiris lelke is phönixként jelenik meg. Már a Halottak Könyve (83. fejezet) is beszél az elhúnyt phönix-szé változásáról, különösen erős hangsúlyt kap azonban ez az elképzelés a késői sepulchrális irodalomban.[7] A Codex II. gnosztikus szövegének is vannak hasonló vonatkozásai. Egyiptom két szent bikájának szerepeltetésében részben nyilván az is közrejátszott, hogy ezek jelentősége a római korban még inkább megnövekedett. Julianus Apostata pogány restaurációs kísérletében is szerepet kap Apis, mint ezt a császár pénzei és egy új Apis bika felkutatása bizonyítják.[8] A kopt Kambyses regény is emlegeti az Apis bikát.[9] A Codex II. azonban jól ismeri mitológiai jelentőségüket is. A héliopolisi Mnevis bika valóban a napisten szent állata, Apis anyját pedig a korabeli nézet szerint a holdsugár termékenyítette meg.[10] A szőlő létrejöttét magyarázó mondával kapcsolatban is felmerül az egyiptomi hatás lehetősége. A Ptole-

[5] L. *Wessetzky-Kákosy:* i. m. 88—89.

[6] *H. Bonnet:* Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952. 594 skk.

[7] L. *Kákosy:* A császárkori Thoth kultusz problémájához. Arch. Ért. 1961 45. jegyzet.

[8] Ammianus Marcellinus XXII. 14, 6.

[9] *G. Roeder:* Altägyptische Erzählungen und Märchen. Jena 1927. 318, 320.

[10] Plutarchos: *De Iside* 43.

maios-kori Jumilhac papirusz a szőlőt a gyermek Horussal hozza kapcsolatba.[11] Ismeretes-hogy a két istenség, Eros és a gyermek Horus a görög—római korban gyakran azonosul egymással.

Egyiptom különleges kiemelése és tisztelete a hermetikus irodalom hatásával magyarázható. Ismeretes, hogy a chenoboskioni leletanyagban a gnosztikus szövegekkel együtt hermetikus iratok is előkerültek. Az egyik már régebben ismert hermetikus műben Hermés így beszél Egyiptomról: An ignoras, o Asclepi quod Aegyptus imago sit caeli aut, quod est verius, translatio aut descensio omnium, quae gubernantur atque exercentur in caelo? Et si dicendum est verius, terra nostra mundi totius est templum.[12]

Befejezésül meg kell említenünk, hogy a szöveg nyelvészeti szempontból is sok érdekes újdonsággal szolgál. Saidi dialektusa sok subachmimi elemet tartalmaz. Gyakran találkozunk az N asszimilációjával is B, λ és P előtt. A *ΠΕ* szó pluralisban gyakran nasalisálódik (*ΜΠΗΥΕ*). Az A helyett gyakran *E*-t, *O* helyett *A*-t ír a szöveg.

Összegezve az eddigieket megállapíthatjuk, hogy Böhlig és Pahor Labib mintaszerű szövegkiadványa is arra mutat, hogy a chenoboskioni lelet teljes anyagának közzététele után a gnózissal kapcsolatos kutatásokat teljesen új alapokra kell helyezni.[13]

KÁKOSY LÁSZLÓ

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ: «Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» Α' Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 1961, σσ. 395 μετὰ XII ἐκτὸς κειμένου πινάκων. (*Aposzt. E. Vakalopulosz:* Az újgörögség története I. Kezdetei és kialakulása, Thesszaloniki 1961, 395. 1. XII. szövegen kívüli képpel.)

A szaloniki egyetem neves történész professzora, A. E. Vakalopulosz több kötetre tervezett összefoglaló jellegű munkája első köteteként látott napvilágot „Az újgörögség története I." c. könyv, mely nyolc fejezetre oszlik. Minden fejezeten belül alcím jelzi a feldolgozásra kerülő anyag tágabb értelemben vett tematikáját.

Az első fejezetben (19—95. o.), mely „Az újgörögség kezdetei és kapcsolatai az antik ill. középkori görögséggel" alcímet viseli, a szerző több alapvető problémát tárgyal. Ilyenek: *a)* az újgörögség eredete, a szlávok megtelepedése göröglakta területeken, az albán törzsek behatolása, a vláchok eredete, a frank és török hatás a görögök ethnikai összetétele szempontjából, stb. *b)* Az újgörögség kezdeteinek hozzávetőleges dátumát a szerző 1204-re teszi és meggyőző adatok tömegével bizonyítja, hogy a középkori görögségnek újgörögséggé alakulása a X—XIII. század folyamán ment végbe. *c)* Az epiruszi despotátus, illetve a niceai császárság harcát a hódítók ellen úgy tekinti, mint a nemzet önmagára-eszmélését és kiemeli a XIII—XIV. századi kulturális virágzás korszakát. Ezt nem annyira az antik görög szellem reneszánszának tekinti, mint inkább a görögség nemzeti önmagára-eszmélése egyik megnyilatkozásának. *d)* A tárgyát kitűnően ismerő történész biztonságával tárgyalja a kor társadalmi-politikai erjedésének különböző megnyilatkozásait (a paraszti osztály válsága, polgárháborúk, vallási viszályok, az oszmanli törökök megjelenése, gazdasági válság), de tartózkodik e jelenségek okainak alaposabb vizsgálatától.

A második fejezet (96—129. o.) alcíme: „A török törzsek behatolása és a görög erőinek hanyatlása." Ebben az aránylag rövidebb fejezetben a szerző egyfelől *a)* a kisázsiai görögség számbeli csökkenését és gazdasági hanyatlását veszi vizsgálat alá, tárgyalja az oszmanli törökök terjeszkedését és támadásait a szárazföldi Görögország ellen, egészen az ankarai csatáig (1402). Másfelől *b)* elemzi a török hódítás, de különösen Thesszalonikinek I. Bajazid török szultán által történt elfoglalása, valamint az iszlám elterjedése következtében előállott helyzetet. Egyszersmind kiemeli a Peloponnézosz egyre növekvő politikai jelentőségét: ugyanis ide menekül az oszmán birodalom területéről kiűzött görögök tekintélyes része.

A harmadik fejezet (132—153. o.) már címében is várakozást keltő „Az orthodox egyház a török veszéllyel szemben, valamint a kebelében végbemenő ideológiai erjedésről általában." — A fejezet négy részre tagolódik, melyekben a szerző meggyőző objektivitással tárgyalja *a)* a kor erkölcsi válságát, mely elsősorban abban nyilatkozik meg, hogy

[11] *J. Vandier:* Le papyrus Jumilhac. Paris. é. n. 125 sk.

[12] Pseudo Apuleius: Asclepius (ed. *Goldbacher)* 24. *(Th. Hopfner:* Fontes Historiae religionis Aegyptiacae. Bonnae 1922. p. 620).

[13] Kéziratom lezárása után jelent meg egy újabb fontos szövegkiadás: *A Böhlig—Pahor Labib:* Koptisch-gnostische Apokalypsen. Halle-Wittenberg 1963.

a klérus isteni büntetésnek tekinti az állam egyre nyilvánvalóbb hanyatlását. *b)* Ennek következtében miszticista, vallásos-babonás szellem uralkodik el a hívek körében. *c)* Ily módon válik érthetővé az a tömegpszihózis, mely Konstantinápoly előrelátható elfoglalását isteni büntetésként fogja fel és helytelennek tart mindenfajta ellenállást a hódítókkal szemben. A szerző szerint ez a szellem hatja át a görögkeleti főpapság későbbi magatartását, illetve szerepét is a török hódoltság idején. *d)* Ezután a keleti egyháznak az unitárius törekvések, valamint a nyugati egyházi befolyás ellen vívott harcaival foglalkozik a szerző. Kiemeli az orthodoxia szerepét és nemzet-összetartó erejét a hódoltság éveiben.

A negyedik fejezet (156—197. o.) „Az újgörögség kialakulása felé" alcímet viseli. A szerző itt vizsgálat alá veszi *a)* a görögök helyzetét a török és a frank uralom alatt álló területeken, a XIV. század elején, illetve a XV. század végén. Ezután Gemistos Pléthon és a vele kortárs bizánci tudósok „nemzet-ébresztő" törekvéseit méltatja a szerző, s egyben képet ad a kor kulturális viszonyairól, *c)* majd bemutatja a görög, ill. töröklakta területek anyagi és erkölcsi erőforrásai közötti különbséget.

Az ötödik fejezet (198—225. o.) címe: „Az északi görög területek II. Murát alatt 1421—1451." A szerző e fejezetben *a)* kritikai vizsgálat alá veszi az egyes privilégiumokról szóló forrásokat, *b)* foglalkozik a janicsár-testületek, a keresztény szpáhik, a gyerekösszefogdosás (pedomázoma) kérdésével, s részletesen tárgyalja azt a kérdést, mi módon vettek részt keresztény görögök a török hadigépezetben, *c)* vizsgálja a török kolonializációt Thesszáliában, Makedóniában és Thrákiában, valamint ezzel párhuzamosan elemzi az új görög gazdasági közösségek létrejöttét és fejlődését.

A hatodik fejezet (226—274. o.) felöleli a Konstantinápoly elfoglalásával záruló időszakot. Címe: „Utolsó kísérletek a görögség újraegyesítésére." Az aránytalanul nagyra méretezett első részben a moreai (peloponnészoszi) despotátus szellemi teljesítményeit méltatva megemlékezik a tudós Gemistos Pléthón, illetve a gemistosi eszmék folytatója, Béssarión életművéről. Ez utóbbi — mint közismert — az utolsó bizánci császár, Konstantinos Palaiologos szellemi irányítója, s egyben a görög nemzeti öntudat megteremtője volt. Ennek az „összgörög nemzet" eszméjéből fakadó öntudatnak kiterjedését vizsgálja szerző a továbbiakban. A második rész meglepi az olvasót: a szerző ebben mindössze arra szorítkozik, hogy felsorolja a Konstantinápoly elfoglalásával kapcsolatos legendákat, anélkül, hogy a város elfoglalásának körülményeit érdemben, a tőle megszokott tudományos módszerességgel tárgyalná.

A hetedik fejezet (275—309. o.) címe: „A bizánci birodalom maradványainak sorsa." Három részre tagolódik: *a)* a moreai (peloponnézoszi) despotátus felbomlása (1460), *b)* a török uralom végleges megszilárdulása és kiterjedése az Égei-tenger északkeleti szigeteire, *c)* a trapezunti császárság bukása. E három részen belül a szerző részletesen elemzi a Konstantinápoly török kézre jutása után előállott helyzetet, valamint a pontoszi görögök hősi ellenállásáról szóló népi elbeszéléseket.

A kötetet záró nyolcadik fejezet (310—349. o.) „Görög tudósok nyugaton" címen a Bizánc utáni nyugatra, elsősorban Itáliába menekült görög tudósok tevékenységét tárgyalja. Ennek során kiemeli e tudósok érdemét a görög stúdiumok művelése terén, az itáliai reneszánsszal kapcsolatban. Nagyra értékeli az idegenbe szakadt görögökne hazájuk felszabadítására irányuló — egyébként eredménytelen — hazafias törekvéseit.

Gazdag bibliográfiai anyag (351—373. o.), valamint név- és tárgymutató (375—395. o.) egészíti ki az értékes művet.

Vakalopulosz professzor munkájának megjelenését nagy érdeklődés előzte meg tudományos körökben — és méltán. Ugyanis ez a több kötetre tervezett munka az első olyan kísérlet, mely az újgörögség gyökereinek és kialakulásának nagyon is problématikus kérdését tudományos módszerességgel, összefoglalásszerűen kívánja feldolgozni. Már az eddig megjelent első kötet is arról tanúskodik, hogy a szerző hatalmas mennyiségű anyagot dolgozott fel, sokkal többet, mint a melléklet, több mint húsz oldalnyi bilbiográfia alapján gondolnánk. Évtizedek gyűjtő-, szelektáló- s elsősorban alkotómunkájára volt szükség ahhoz, hogy a mű első kötete elnyerje mai — s bizonyára még nem végleges — formáját. Jól hasznosította a szerző a műben az újgörögség eredetéről hosszú éveken át tartott egyetemi előadásainak anyagát is.

Ami magát a munka felépítését illeti, ilyen hatalmas mennyiségű anyag feldolgozása elkerülhetetlenek kisebb-nagyobb aránytalanságok. A hatodik fejezet méltatása kapcsán már utaltunk hasonló jelenségre. Ilyen vonatkozásban még talán azt említhetnénk meg, hogy a szerző a Palaiologosok korának méltatása során (első fejezet) több teret szentelhetne a korabeli (sőt,még korábbi) görög irodalmi élet vizsgálatának és bemutatásának, bár kétségtelen, hogy művének elsődleges célja nem ez. Az irodalmi jelenségek elemzése azonban közvetett segítséget nyújtana a kor társadalmi-politikai problémáinak mélyebb megértéséhez.

Vakalopulosz alapos felkészültséggel, tudományos módszerességgel s a vonatkozó régebbi és legújabb szakirodalom ismeretének teljes fegyverzetében tárgyalja az újgörögség eredetével és kialakulásával kapcsolatos kérdéseket. Polgári szemléletű tudósnál ritka realitásérzékkel értékeli a görögséggel kapcsolatba került más ethnikumok (szlávok, albánok, vláchok, törökök) szerepét. Viszont a valóságosnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a klérusnak, mint erkölcs-befolyásoló tényezőnek a Bizánc elfoglalását megelőző nagy erkölcsi-gazdasági-politikai válság idején. Ugyanide vág az a korábban már említett tendencia is, hogy a szerző óvakodik elemezni Bizánc bukásának mélyebb okait, chelyett a város elfoglalásához fűződő legendák, népi elbeszélések csokrát adja.

Nemzetközi tudományos felhasználhatóság szempontjából kétségkívül előnyösebb lett volna, ha Vakapulosz professzor könyvét nem újgörögül, hanem valamelyik nagy európai nyelven jelenteti meg. Ő azonban — mint ezt hangsúlyozza művének előszavában — elsősorban a görögök számára kívánt kézikönyv-jellegű összefoglaló munkát adni, mely eligazítja őket eredetük útvesztőjében. A könyv görögországi sikeréhez nagymértékben hozzájárul a szerző csiszolt stílusa, mely a legtisztább népnyelvvel (dimotiki) párosul. Ilyen horderejű tudományos munkában az újgörög népnyelv használata (egyetemi kiadványról lévén szó) példa nélkül áll.

Vakalopulosz professzor becses munkájának első kötete után, mely nemcsak igazolta, de nagymértékben felül is múlta a hozzáfűzött várakozást, a nemzetközi tudományos közvélemény még nagyobb érdeklődéssel tekint „Az újgörögség" története készülő második kötete elé. A szerző ebben előreláthatólag az újgörögség török hódoltság alatti történetének nagy részét dolgozza fel.

Kopp Éva

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1964. ÉVI KÖZGYŰLÉSE

Az Ókortudományi Társaság a megalapítása óta eltelt hat év folyamán jelentős fejlődésen ment keresztül. E fejlődésnek fontos állomását jelezte az elmúlt év is, amennyiben ennek során a Társaság élete, működésének kerete tovább szélesedett és új színekkel gazdagodott. Az Ókortudományi Társaság életének eseményei közül első helyen felolvasó üléseinkről kell megemlékeznünk. Az elmúlt év folyamán 10 alkalommal tartottunk felolvasó ülést, ezek közül egyet az ELTE Latin Filológiai Tanszékével közös rendezésben. A felolvasó üléseken 19 előadás hangzott el:

1963. május 31:

Trencsényi-Waldapfel Imre: Platón és Aristotelés a tragédiáról
Harmatta János: Főtitkári jelentés

Június 14:

H.-J. Diesner: Orosius und Augustinus
Nagy Ferenc: A versus Saturninus kérdéséhez

Október 11:

Borzsák István: „Exegi monumentum aere perennius . . ."
Maróti Egon: Az árutermelés kérdése Cato „De agri cultura"-jában

November 8:

Trencsényi-Waldapfel Imre: Horatius és Poseidippos
Hahn István: Appianos, Florus és Seneca

November 29:

Dobrovits Aladár: Az egyiptomi nyelv struktúrájának néhány problémája
Makkay János: A magyarországi újabb kőkor közelkeleti kapcsolatai

December 13:

Banó István: A latin nyelv korszerű tanítása
Tegyey Imre: Új utak a latin nyelv tanításában
Vita a középiskolai latin tanítás módszertani kérdéseiről

1964. január 24:

Pleidell Orsolya: Egyiptomi istennevek értelmezéséhez
Nagy Tibor: Gallienus-kori legio-parancsnokok

Február 14:

Komoróczy Géza: Ludas Matyi Nippurban
Szabó Árpád: Kísérlet és elmélet az archaikus görög tudományban

Március 13:

Harmatta János: Pillanatképek az ókori kelet történetéből
Sarkady János: A Théseus-monda és az ún. théseusi alkotmány

Április 10:

Moravcsik Edit: A költői szó funkciója Pindarosnál
Ritoók Zsigmond: Sophoklés „Philoktétés"-e

Az előadások tárgykörök szerinti megoszlása a következő volt: 4 előadás foglalkozott az ókori kelettel, 4 a görög irodalommal, 4 latin irodalomtörténeti kérdésekkel, 4 ókori történeti problémákkal, 1 a magyar föld ókori régészeti kutatásának, 2 pedig a latin nyelv oktatási problémáinak köréből hangzott el. Az előadások tudományos színvonala a korábbiakhoz további emelkedést mutatott, s az előadásokat követő viták élénkebbek lettek. A felolvasó üléseken résztvevők száma jelentékenyen megnövekedett (1963 őszétől általában 100 főn felül volt). Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az ókori kelet, a görög és római irodalom és az ókori történet problémái egyformán Társaságunk életének előterében állottak. Sajnálatos ugyanakkor néhány tudományág képviseletének hiánya. Igen fontos lépést jelentett viszont az Ókortudományi Társaság fejlődésében a

középiskolai latin oktatásról rendezett vitaülés, amelybe nagy számban és lelkesen kapcsolódtak be a Társaság középiskolai tanár tagjai.

Az Ókortudományi Társaság másik fontos feladatkörének, az ókortudomány eredményeinek és az ókor kiemelkedő irodalmi alkotásainak széleskörű megismertetése terén további értékes eredményt jelent a Társaság kiadványsorozatának gyarapodása két újabb számmal: Aristophanes „Béke" c. darabjával Devecseri Gábor, s a Pseudo-Vergilius-i „Culex"-szel Szabó Kálmán műfordításában.

Tovább fejlődtek az elmúlt év folyamán Társaságunk nemzetközi kapcsolatai is. Különösen jelentős a kapcsolat felvétele a „L'Association Humaniste Grecque" társaságával. Számos tagtársunk vett részt külföldi tanulmányutakon és ókortudományi kongresszusokon, ugyanakkor az Ókortudományi Társaságnak is volt külföldi vendége H.-J. Diesner hallei professzor személyében, aki 1963. június 14-i felolvasó ülésünkön tartott előadást.

Fontos eredményként emelhetjük ki az Ókortudományi Társaság munkájából az 1964. évi középiskolai latin tanulmányi verseny megrendezését. Ebben az évben a latin tanulmányi verseny országos jellegű volt, 2 fordulóval. Az I. fordulóban a versenyfeladatot az iskolákban írták, mindenütt ugyanabban az időpontban. A versenyekben kb. 160 középiskola vett részt. A dolgozatokat a szaktanárok javították és a két legjobbat beküldték. Így kb. 300 dolgozat érkezett be. Ebből a 65 legjobbat kiválasztottuk, s a II. fordulóra 43 vidéki és 22 fővárosi tanulót hívtunk be. A latin tanulmányi verseny egészben véve eredményes volt, s jelentős fejlődést mutatott a tavalyihoz képest. Reméljük, hogy a jövőben e verseny állandó elemévé válik valamennyi latint tanító középiskolánk életének.

Társaságunk szervezési és személyi ügyeivel kapcsolatban örömmel állapíthatjuk meg, hogy a taglétszám az elmúlt év folyamán is tovább növekedett, s elérte a 492 főt. Jelentős eseménynek kell tartanunk a Társaság debreceni csoportjának megalakulását. A csoport működését 1964. március 26-án kezdte meg alakuló ülésével, amelyen Devecseri Gábor „A Homéros- és Ovidius-fordítás műhelyéből" címmel tartott előadást. Megélénkült az Ókortudományi Társaság szegedi csoportjának működése is. Szegeden 1964. április 24-én Szádeczky-Kardoss Samu „Az európai kontinens legrégibb írásának a megfejtése" címmel tartott előadást. A Társaság nevében köszönetünket fejezzük ki Borzsák István és Szádeczky-Kardoss Samu professzoroknak, a debreceni és a szegedi csoport elnökeinek fáradozásaikért, és mindkét vidéki filiálénknak további működésük során sok sikert kívánunk.

Az elmúlt év folyamán súlyos veszteség érte Társaságunkat elnökének, Marót Károly akadémikusnak az elhunytával. Marót Károly csaknem 6 éven keresztül állt az Ókortudományi Társaság élén, s tudós életének gazdag tapasztalataival, szeretetreméltó egyéniségével és nemes humanizmusával szinte életének utolsó percéig fáradozott Társaságunk felvirágoztatásán. Felolvasó üléseinket egy alkalommal előadásával is megtisztelte, s számos felolvasó ülésen elnökölve adta át fiatalabb pályatársainak széleskörű tudásának értékeit. A fiatal kutatónemzedék iránti szeretetének és ragaszkodásának méltó szimbóluma az a felajánlás, amelyet Társaságunkban özvegye nemes bőkezűséggel az egy-egy évben a felolvasó üléseken a legjobb előadást tartó pályakezdő fiatal tudós jutalmazására tett. Az Ókortudományi Társaság mindig tisztelettel és szeretettel fogja őrizni Marót Károlynak, első elnökének emlékét.

Befejezésül szeretnék köszönetet mondani a tisztikar és a választmány tagjainak és valamennyi tagtársunknak, akik Társaságunk működését az elmúlt év folyamán is támogatták és segítették.

HARMATTA JÁNOS

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ELSŐ ORSZÁGOS LATIN TANULMÁNYI VERSENYE KÖZÉPISKOLAI TANULÓK RÉSZÉRE

Az Ókortudományi Társaság a Művelődésügyi Minisztérium Középiskolai Főosztályának a támogatásával s az előző két évben — szűkebb keretek között — rendezett tanulmányi versenyek tapasztalatainak a felhasználásával folyó tanévben országos latin versenyt szervezett középiskolai tanulók részére. Az első fordulón fordítandó szöveget megküldtük valamennyi (197) iskolának, ahol latin oktatás folyik. A szöveget minden iskolában ugyanazon a napon (márc. 26.), sőt ugyanazokban az órákban fordították a tanulók, így biztosítva volt a teljes „titkosság" megőrzése.

Az egyes iskolák a legjobbnak minősített 2—2 dolgozatot megküldték a Társaságnak, a beküldött fordítások közül bizottság választotta ki azt a 65 dolgozatot, melyek írói behívást kaptak a második fordulóra. A második, döntő fordulót Budapesten tartottuk, április 25-én, 43 vidéki és 22 budapesti tanuló részvételével. Az elbírálást, ill. rangsorolást bizottság végezte, a bizottságok tagjait a Társaság elnöksége — a Művelődésügyi Minisztérium és az Országos Pedagógiai Intézet illetékeseivel egyetértésben — kérte fel oly módon, hogy a bizottságokban a vezetőség és a középiskolai csoport egyaránt képviselve legyen.

Az első forduló tételének a megválasztásában az volt a fő szempontunk, hogy a fordítás az átlagosan jó latinistáknak ne jelentsen különösebb nehézséget. Nem lett volna célravezető, ha a versenyzők nagy részének a „non possumus" kínos hangulatában kellett volna elhagynia a verseny színhelyét, amely esetleg egyben első szárnypróbálgatásának a színtere is volt.

A jelenlegi rendszer értelmében a IV. osztályos tanulók nagy része nem érettségizik latinból, aminek az a — sajnálatos, de érthető — következménye, hogy a második félévben már keveset foglalkoznak e tárggyal. Ezért kellett a versenyben a harmadik osztályosokra is számítanunk, s a szöveget azok legjobbjainak nyelvtudásbeli színvonala, szókeresési gyakorlottsága, kombinációs képessége stb. szem előtt tartásával kiválasztanunk. Az iskolában írt dolgozatokon nem tüntette fel minden tanuló az osztályát, ezért nem adhatunk egész pontos számadatot, de annyi megállapítható, hogy a beküldött dolgozatok elég nagy hányada harmadikosok munkája. Bár a jövő évben korábbi időpontra szeretnénk tenni a verseny első fordulóját, amikor a negyedik osztályosok még távolabb élnek az érettségi vizsga bűvöletétől (vagy rettenetétől), mégis olyan tételt fogunk ismét kitűzni, melynek kidolgozására a tehetséges, törekvő harmadikosok is a siker reményével vállalkozhatnak. Lehetne azon is gondolkozni, hogy a döntő fordulóba jutott III. és IV. osztályosoknak más-más szöveget adjunk, s így minden tanuló saját évfolyamtársaival mérné össze erejét.

Az iskolában fordítandó szöveg — Tibullus I. 3. 35—45. — nem okozott megértési nehézségeket a jobb latinistáknak: a témát ismerték, s a megadott cím („Az emberiség aranykora Saturnus uralma alatt") méginkább eligazított. Nem állítható azonban, hogy a fordításra nem kellett a tanulóknak összeszedni erejüket. Az egymáshoz tartozó, de egymástól távolálló szavak összekeresése éppen nem nehéz, de pontos megfigyelést igénylő feladat, melynek jó vagy rossz megoldása a tanuló több éves, rendszeres munkájától, ill. annak hiányától függ. Sok tanulsággal szolgálhat e tekintetben az alábbi distichon fordítása:

Nec vagus ignotis repetens compendia terris
Presserat externa navita merce ratem.

(N. B. a repeto és a premo itt használandó fordítását megadtuk.)

Nem jelentéktelen számú tanuló hagyott figyelmen kívül olyan nyelvtani szabályokat, amelyeket szinte az első latin órákon megtanult, s amelyek feledésbe menése élesen mutatja a gyakorlás — kényszerű — hiányának káros következményét. Azt, hogy a *navita* himnemű, minden tanuló tudja az első osztályban, de mire III—IV. osztályos lesz, ha el nem is felejti, de periférikus ismeretei közé száműzi. Ezért olvashattunk olyan sok dolgozatban „külföldi hajósról", mert kézenfekvőnek látszott sok tanuló számára a fatálisan egymás mellett álló két *-a* végű szó összekapcsolása. Hasonló tőről fakadt a *Non domus ulla fores habuit* mondat sok hibás fordítása: mivel már nem tudták, hogy a domus nőnemű, az *ulla*-t inkább a fores-hoz fordították („a háznak nem volt egy kapuja sem"), cseppet sem törődve az első évben tanult nyelvtani szabályokkal. Még gyakoribb és még meglepőbb volt az *Ipsae mella dabant quercus* mondat fordításában elkövetett hiba, amelyet részben az okozott, ami az előző példákban is előidézte a hibás fordításokat, hogy ti. nem merték az *ipsae*-t a *quercus*-hoz kapcsolni, mert nyilván kevés élőfa szerepelt a II—IV. osztályos szövegekben, s a nyelvtan gyakorlására nemigen jut idő. Kombinálódott ez a jelenség a szókeresésben való gyakorlatlansággal: megtalálták a *mella*-t „édesvíz" jelentésben, ezzel meg is elégedtek, noha mellette láthatták az utalást a *mel*-re, de odáig nem mentek, inkább fordították tárgynak a — szerintük — nominativusban álló szót.

A versben a szavak összekeresésénél segítséget nyújt a tanulóknak a „skandálás" azaz, csak segítséget nyújtana, ha az iskolában erre időt lehetne fordítani (pl. externa navita). Bár jól ismerjük a fennálló nehézségeket, mégis fel kell hivnunk az iskolában tanító kartársak figyelmét a szép versolvasás, ill. olvastatás fontosságára, mint olyan eszközre, amely egyfelől a szöveg megértését, a körültekintő fordítói tevékenységet is elősegíti, főképpen pedig a vers költői szépségét érvényre juttatja, tehát az értelmi és esztétikai nevelést egyaránt szolgálja. Jó lenne, ha a latinos gimnáziumot végzettek ismer-

nék a lírai metrumokat, a régebbi magyar költők által is használt strófákat, amelyeket a latinul nem tudó nagyközönség is mindinkább megismer a — ma már általánosan „kötelező" — formahű fordításokból, ez azonban aligha érhető el a jelenlegi keretek között. Azt viszont lehetségesnek és szükségesnek tartjuk, hogy a hexametert és a pentametert ismerje minden, iskoláit most végző fiatal, és kinek könnyebb ezt elérni, mint azoknak, akik a latin órán sajátíthatják el és gyakorolhatják (?) e tudományt ! A legfontosabb versformák megismertetése és némi begyakoroltatása különben egyike azoknak az eszközöknek, amelyekkel a latin tanítás a magyar és esetleg más modern-nyelvű irodalom oktatását segítheti.

Az az örvendetes jelenség, hogy sok tanuló próbálkozott verses fordítással, s egy sem írt rímes verset, hanem valamennyi distichont, mintha azt mutatná, hogy nyílt kapukat döngetek, amikor az antik vers ismeretének, ill. a helyes versolvasás elsajátíttatásának a fontosságára hívom fel a kartársak figyelmét. Mégsem látszik e téma felvetése feleslegesnek, mert a beküldött (és megdícsért) versek többsége egyszerre vall arról, hogy írója a verset szereti, de a distichont nem ismeri. Az egyik tanuló például fölöslegesen betoldott egyszótagos szavakat, hogy a pentameter harmadik verslába ne maradjon csonka !

A hét distichon fordítására biztosított három munkaóra elégnek, sőt talán kissé lazán megállapítottnak bizonyult, ezért olvashattunk oly sok dolgozatban két fordítást. Természetes, hogy e műfordítói kísérletek men kifogástalanok, nagy eredménynek és elismerésre méltó teljesítménynek kell azonban tekintenünk e próbálkozásokat III—IV. osztályos gimnazisták részéről. Példaképpen közlünk egy verses fordítást, ami ugyan metrikailag nem hibátlan, tartalmilag azonban az, s külön érdeme, hogy a vers még a vonatkozó névmással kezdődő mondat célhatározó értelmét is kihozza (*lapis. . ., qui regeret*), amit pedig — a jelenlegi lehetőségekkel magyarázhatóan — olyan kevesen ismertek fel.

Ó, milyen jól éltek Saturnus alatt a halandók,
Még mielőtt hosszú úttal nyílt meg a föld !
Még nem tárt ki vitorlát szélnek a szálfa-hajó sem,
Szembeszegülve a kék hullámnak dacosan.
Még a hajós, ki bolyongva a távoli tájakon hasznát
Kergeti, nem rakodott árut, mely idegen.
Abban a korban erős bika járom alá se hajolt még,
S nem harapott zabolát fékkel a szájban a ló.
Nem volt ajtaja háznak, nem volt kő a határban,
Hogy szétválassza bizton a földeket az.
Önmaguk adták mézük a tölgyek, s gondtalan útján
Bő tejet adtak az embernek még a juhok.
Nem volt még csatasor, se harag, se viszály, sem a kardot
Zord művészettel nem kalapálta kovács.

(Antal Magda, IV. o. Varga K. Leánygimn Bp.)

A sok jó és ügyes fordítás, a helyenként hibás, de egészben nem rossz dolgozatok mellett olvashattunk teljes értelmetlenségeket is, de igen kis számban, s főképp kicsinek tűnik e szám az előző évek teréséhez képest. Az iskolák egy része lemondott arról, hogy beküldjön dolgozatot, ha tanulói közül egyiknek sem sikerült versenyképes fordítást adni, más része beküldte a relatíve legjobbat vagy legjobbakat, de olyan bírálattal, amely mutatta, hogy a munka értékét reálisan állapították meg, s a dolgozat (dolgozatok) csak faute de mieux jutott tovább. Elenyésző kisebbséget jelentenek a tárgyilagosságot nélkülöző, túlságosan elnéző bírálatok. A bizottság természetesen gondosan elolvassa a bírálatot és a dolgozatot egyaránt, így az érdemén felül vagy éppen érdemtelenül megdícsért dolgozat írójának a továbbjutását az iskola jóindulata nem biztosíthatja. A szaktanár tárgyilagos bírálata a válogató bizottságnak nagy segítséget jelent, ezért arra kérjük a kartársakat, hogy a jövőben is lássák el — néhány szavas — észrevételükkel a beküldendő dolgozatokat.

A döntő fordulón négy munkaóra állt a versenyzők rendelkezésére a nem egészen húsz sor prózai szöveg fordítására. A dolgozat tehát mennyiségileg is valamivel nagyobb feladatot rótt a tanulókra, főképpen azonban a nehezebb súlyú tartalom jelentette a követelmény emelését. A tételhez (Seneca: Epist. 47. 8—13. részletek) adott cím („Levél a rabszolgák megbecsülésének szükségességéről") s tíz kifejezés magyarázata oly segítséget jelentett, hogy nem lehetett teljesen félreérteni a szöveget. Az egyes részletek mondanivalójának és a mondatok összefüggésének a megértése azonban logikai erőfeszítést kívánt a tanulóktól. A munkaidő ez alkalommal is elegendőnek bizonyult, néhányan

(főképp fiúk) három óra alatt készítették el a fordítást, s a versenyzőknek kb. egyharmada használta ki a teljes munkaidőt.

Annak ellenére, hogy a versenyzők sokszoros rostáláson mentek keresztül, míg nehéznek találtattak, még mindig akadtak a dolgozatokban alapvető hibák. Néhányan teljesen függetlenítették magukat a tanultaktól, hogy leírhassák a szöveg általuk elképzelt értelmét. Így születhetett meg pl. a *„domi invenies"*-nek olyan fordítása, hogy „megnyered a családokat" vagy az *„ut sint"*-nek „mihelyt majd lesznek" jelentése stb. A „nyelvtanozás" pontosságra szoktató, fegyelmező erejének pozitívumára, ill. hiányának negatívumára jó például szolgál a dolgozatban előforduló egyetlen tulajdonnév fordítása. A *„mi Lucili"* körül támadható zavar megelőzése céljából feltüntettük a címben, hogy a fordítandó szöveg levél. Célunkat el is értük, mert szinte kivétel nélkül felismerték a vocativust, sajátos azonban, hogy a 65 legjobb latinista közül mindössze 37 írta jól a nevet, a többi dolgozatban Lucilus, Lucius, Licilus, Lucinius, Luculius, Luculus, Lucullus stb. neveket találunk, négy tanuló pedig tartózkodott a tulajdonnév fordításától.

Az *„amicum tantum in foro . . . quaeras"* fordításában elkövetett sok hiba onnan származott, hogy a tanulók a *tantum*-ot a *tot*-tal tévesztették össze, ezt viszont az a körülmény segítette elő, hogy nem tűnt fel a szó egyesszámú alakja, nyugodtan írtak *annyi, oly sok barátról* stb. Alig-alig akadt dolgozat (összesen 7), ahol jó fordítását olvashattuk a következő mondatnak: (aestimat hominem) *ex condicione, quae v e s t i s m o d o nobis circumdata est.* (N. B. a *condicio* jelentését megadtuk). Ezúttal ismét a szókeresésben való gyakorlatlanság mutatkozott meg, ti. a *modo*-t keresték ki, nem nézték meg a *modus*t, pedig a Györkössy-szótár a *modo*-nál adja az alapszót, s a *modus*-nál találtak volna analóg példát is: *pecorum modo.* Ezzel szemben nem vettük hibának a *quominus*-szal kezdődő mondat helytelen fordítását, mert akik a Györkössy-szótárt használták, tehát a legtöbben, csakis az eredeti „hogy annál kevésbé" fordítást olvashatták, a leggyakrabban használatos „hogy" fordítást nem.

Örömmel állapítható meg, hogy a behívottak nagy többsége tudta a jegyzeteket használni, és sok mindent felismert, ami nem tartozik a gyakran előforduló jelenségek sorába, mint például a futurum perfectumot, a participium instansot, az imperativust, sőt a deponens ige imperativusát is. A kedvező jelenségek mellett feltűnő a szövegben való elmélyedés hiánya, ami rossz hagyománya a hazai latin tanításnak, s amellett a jelenlegi körülmények által kényszerített „gyors munka" folyománya. Ezen túlmenően talán a gyors teljesítményeket értékelő közfelfogás következménye is, mert ez az értékelés együttjár a fontolgatás, az árnyalatok közötti mérlegelés lebecsülésével, s ezáltal elhanyagolásával. E szemlélet, a tempó hajszolása nem kedvez az aprólékos munkát és logikai erőfeszítést kívánó latin tanulásnak, s bizonyos mértékig még a tanárokat is a mennyiségi eredmények fokozása irányában befolyásolja. Kétségtelenül nehéz megtalálni a mértéket, megszabni a mennyiségi minimumot a szöveganyagban. Meg kellene találni a határt, hogy a tartalmi mondanivaló, az antikvitásról való forrásszerű ismeretek ne zsugorodjanak semmivé, másrészt a pontos, logikus, és pontosságra, logikára nevelő fordítás se szenvedjen kárt. Nézetünk szerint a latin tanítás egyik legnagyobb értéke, hogy — az antikvitás nagyszerű irodalmi kincseinek bemutatása mellett, ill. bemutatása során — fejleszti a tanulók logikai képességét, és eljuttatja őket annak felismeréséhez, hogy elmélyedő, koncentrált gondolkodás nélkül nincs jó munka. Nem vagyunk elfogultak, nem becsüljük alá például a matematika formális képzőerejét, vagy a gyakorlati foglalkozásnak azt az eredményét, hogy kézzel foghatóan mutatja: csakis figyelemmel, és kitartóan végzett munkával lehet jó eredményt elérni. Más tárgyak mellett azonban a latin is egyike azoknak, amelyek oktatási eredménye nem kizárólag, sőt talán nem is elsőrendűen az elsajátított anyagban, hanem a tanítás „melléktermékében", a logikai képzőerőben, és a pontos, gondos, sokfelé figyelő képesség és készség kifejlesztésében áll. Ne hagyjuk hát veszendőbe menni tanításunknak ezt a nagy értékét, inkább bizonyos anyagmennyiségről mondjunk le, a lassúbb, de értelemfejlesztő, minden részletet pontosan elemző, tartalomban elmélyedő fordítás kedvéért. Ez a munka fejleszti ki a *metis*-t, az élet ezer vonatkozásában érvényesülő bölcs meggondoltságot. E tulajdonság értékének illusztrálását szépen adják az Ilias-ban olvasható szavak, melyekkel az agg Nestor oktatja fiát: „Te, kedves fiam, metist, a meggondoltságot, szívleld meg minden tekintetben, hogy ne kerüljön el a győzelem. Mert metissel, ésszel többre megy a favágó, mint erővel. A metis segítségével a kormányos a borszínű tengeren gyors hajóját eligazítja, még ha hányódik is a szelektől, és a metis teszi, hogy az egyik kocsihajtó győz a másik felett . . ." Segítsük a latinul tanuló fiatalokat a metis megszerzésében, és akkor adtunk nekik a legtöbbet a latin órákon!

A tanulságok levonása után értékeljük a versenyt. Megállapíthatjuk, hogy idei versenyünk eredményesebb volt az eddigieknél. Vidéki iskolák, ahol a latin tanításnak még nincs hagyománya, örömmel vettek részt a versenyen, s növendékeik jól megállták

a helyüket. Jólesően állapítottuk meg azt is, hogy Budapest külső kerületei közül több iskolának a növendékei milyen jól szerepeltek. Ugyanakkor sajnálattal tapasztaltuk, hogy egyes nagymúltú s megérdemelten nagyhírű fővárosi iskolák nem mutattak érdeklődést, mint például a Teleki Blanka leánygimnázium vagy a Fazekas Mihály gyakorló gimnázium.

A bírálat ezúttal is a tavaly alkalmazott módszerrel történt: a bizottság tagjai betűhűen legépelt szöveget kaptak kézhez, s nem tudták, hogy a fordítások mely iskolák növendékeinek a munkái. Ilyenformán a rangsorolás teljes pártatlansága biztosítva volt. Minthogy egyik versenyző sem készített hibátlan fordítást, sőt — a bizottság egybehangzó véleménye szerint — kiemelkedően értelmes, vagy különösen szerencsés tollal megírt dolgozat sem akadt, az első díjat nem adtuk ki, helyette két második és három harmadik díjjal jutalmaztuk a legjobb öt, értékben egymástól nem sokban különböző dolgozat íróit.

II. díjat (300—300 Ft) kapott:
Molnár Frigyes, IV. oszt. t. (Kecskemét, Piarista gimn.)
Törös Edith IV. oszt. t. (Budapest, V. Veress Pálné gimn.)

III. díjat (200—200 Ft) kapott
Lendvai Ildikó IV. oszt. t. (orosz tagozat), (Bp. VI. Varga K. leánygimn.)
Marschalkó Márta IV. oszt. t. (Debrecen Kossuth. L. Egyet. gyak. gimn.)
Tallián Tibor IV. oszt. t. (orosz tagozat), (Bp. XI. József A. gimn.)

További 4 tanuló I. fokú, 11 tanuló II. fokú dícséretben (és könyvjutalomban) részesült. A húsz kitűntetett tanuló közül 11 vidéki és 9 fővárosi (nagybudapesti) iskola növendéke.

	A döntő fordulóra behívottak			A kitüntettek		
	lány	fiú	össz.	lány	fiú	össz.
III. oszt.	9	10	19	3	1	4
IV. oszt.	29	17	46	5	11	16
Összesen:	38	27	65	8	12	20

Versenyünk országos keretben történő megrendezését a Művelődésügyi Minisztérium Középiskolai Főosztálya, személy szerint Miklósvári Sándor főosztályvezető-helyettes és Tálasi Istvánné főelőadó tették lehetővé. Megértő és segítőkész magatartásukért ezúton is kifejezzük hálás köszönetünket.

Köszönetet mondunk továbbá mindazoknak a kartársaknak, akik kezdeményezésükkel megértéssel fogadták, szíves és áldozatkész munkájukkal segítettek a versenyt lebonyolítani. Kérjük a gimnáziumban tanító kartársakat, hogy a jövő évben is támogassák Társaságunknak ezt az akcióját, mert az országos verseny sikere — csakúgy, mint általában az egész latin tanítás sikere — végső soron a középiskolai latin tanárokon áll vagy bukik. Másfelől a Társaság a verseny rendezésével, sőt a dolgozatok értékelésével is azt akarja elérni, hogy a latin oktatás minél eredményesebb, s ezáltal minél becsültebb és kedvesebb legyen a tanulók, szülők, tehát a közvélemény előtt. Az iskolai anyagba bebocsátást kérő ismeretek sokaságában a latin csak úgy marad versenyképes, ha a lehető legtöbbet adja a tanulóknak. Kartársaink — ahogy ezt a versennyel kapcsolatos magatartásuk s maguk a versenydolgozatok is bizonyítják — sokat tesznek szeretett szaktárgyuk érdekében: a verseny és annak értékelése segítő-, sőt harcostársuk kíván lenni.

B. Révész Mária

„MŰVÉSZET ÉS POLITIKA AZ ÓKORBAN"

Ezen a címen tartotta a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiájának Ókortudományi Intézete Jénában, az ottani egyetem Régészeti Intézetével közös rendezésben háromnapos megbeszélését 1964. június 1—3-án. A megnyitó előadást Br. Gavela belgrádi professzor tartotta „Az ókori demokrácia és a klasszikus művészet" címen, majd a német kutatók előadásai következtek. E. Kluwe „Peisistratos és az athéni Akropolis" c. előadásában azt fejtegette, hogy a Peisistratos nevével kapcsolatba hozott nagyobb építészeti vállalkozások fiainak uralma alatt történik. R. Heidenreich professzor „Az axialitás az építészetben és jelentősége" címen érdekes párhuzamokat vont ókori klasszikus és későbbi kínai épületek kompozíciója között. D. Kluwe „A marathóni fogadalmi ajándék Delphiben" c. előadása szerint a monumentális emlékmű Kimón magán-

ajándéka volt, és 454 körül készült, a Pausaniastól idézett, ennek ellentmondó felirat pedig később került alá. V. Zinserling „Az 5. sz. elejének attikai sírluxus-törvényé"-ről beszélt, s a Cicerótól említett törvényt a 490 körüli évekre keltezte. G. Zinserling, a vendéglátó jénai egyetem professzora „Lysandros politikája és személyisége a művészet fényében" címen adott elő. H. Protzmann előadása a címében felvetett kérdésre „Elit-stílus volt-e az érett klasszikus kor képzőművészetének idealizáló stílusa?", tagadólag felelt. W. Schindler „Görög vázafestők kompozíciós törvényei a vörösalakos stílus korából" címen érdekes, kísérletet tett arra, hogy attikai vázafestőket a címben megadott szempont alapján különböző görög helyi iskolákba soroljon, hangsúlyozva elöljáróban a szem döntő szerepét mindenfajta művészettörténeti kutatásban. Ezután W. Müller beszélt a görög művészet és a görög államelmélet kapcsolatairól, majd B. Böttger és B. Döhle autopszia alapján számolt be két rendkívül érdekes előadáson az új olbiai ásatások eredményeiről, s igen meggyőző következtetéseket vontak le azokból a város kereskedelmi és népjóléti politikájára vonatkozóan. Az utolsó napon O. Pelikan brnoi professzor „Társadalom és művészet a római császárkorban" címen adott áttekintést a kérdésről, G. v. Lücken rostocki professzor lenyűgözően finom előadásában „A 3. századi sírművészet realizmusáról" címen 3. századi sírdomborműveket elemzett, a záróelőadást pedig J. Irmscher professzor tartotta „A költői ekphrasis mint a justinianusi művelődés politika bizonysága" címen összefoglalva és politikai szempontból magyarázva a korszak fennmaradt műtárgy-leíró költeményeit.

A gazdag programú megbeszélésnek különös jelentőséget adott, hogy ezúttal első esetben ültek össze a Német Demokratikus Köztársaság klasszika-archaeológusai szakértekezletre. Az élénk vitától kísért előadások során világosan kirajzolódott az NDK klasszika-archaeológiájának egy főleg a jénai egyetemtől képviselt irányzata, amely az ókori művészetnek elsősorban az írott források alapján rekonstruálható társadalmi vonatkozásai felé fordítja figyelmét. Az ilyen jellegű kutatások jogosultságával és fontosságával, amit világszerte egyre nagyobb mértékben hangoztatnak, mindenki egyetértett, s a megbeszélések eredményeképpen az is világossá vált, hogy az ilyen jellegű kutatások csak az eredeti források teljes filológiai felkészültséggel történő tanulmányozása esetében vezethetnek megnyugtató eredményekre. Természetesen vitathatatlan, hogy az ilyen kutatások csak egyik oldalát jelentik a művészettörténeti tanulmányoknak, s a tudományos hitelű történeti kép teljességét csak úgy lehet elérni, ha ezekhez a műalkotások sajátos jellegéből kiinduló elemzés társul. Így az is kitűnt, hogy a kutatás egészének nagy nyereségére van, ha egymás mellett működő különböző „iskolák" a művészetek történetét különböző oldalakról igyekeznek, azonos vezető szempontok alapján megvilágítani. Ezek az elvi és módszertani jellegű kérdések erősen az előtérben voltak a megbeszéléseknek, s tisztázásuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a sok értékes gondolatot felvető előadások és szenvedélyes viták a klasszika archaeológiai kutatások fellendülését eredményezzék a Német Demokratikus Köztársaságban, amelynek rendkívül gazdag gyűjteményei bőséges anyagot kínálnak a szakembereknek, s amelynek Ókortudományi Intézete külföldi ásatások szervezésével e lehetőségek kiszélesítéséről is gondoskodott.

Szilágyi János György

A RÓMAI BIRODALOM NYUGATI RÉSZÉNEK MŰVÉSZETE

A VIII. Klasszika Archaeológiai Kongresszus alkalmából ezen a címen rendeztek kiállítást a kongresszus színhelyén, Párizsban a rendező Franciaország régészei. A kiállításon tizennégy ország 187 múzeumából, illetve gyűjteményéből származó 812 műtárgy volt látható. Az anyagnak ez a „nemzetközisége" már magában is megadta a kiállítás jelentőségét, amelyet még növelt az, hogy a világ minden tájáról összegyűlt szakemberek előtt került bemutatásra.

Tudományos szempontból egy ilyen jellegű kiállítás rendezésének fontossága nyilvánvaló, annál is inkább, mert ez az első kísérlet arra, hogy a római birodalom provinciáinak művészetét, ha nem is a teljesség igényével, de egy nagyobb területi egységre kiterjedő keretek között mutassák be. Maga a tárgyválasztás ötlete is kétségtelenül annak az egyre növekvő érdeklődésnek köszönhető, amely az utóbbi évtizedben a római provinciális művészet iránt sokfelé tapasztalható, bár Magyarországra még alig terjedt át. Ez is egy része annak a jelenségnek, amely az ókori kutatások egész területére jellemző: a kutatók és az érdeklődők szélesebb köre egyaránt mind nagyobb figyelemmel fordul a klasszikus ókori kultúrák perifériáin élt népek és kultúrák felé. Jól mutatja ezt magának a kongresszusnak a tárgyválasztása is: középpontjában a klasszikus kultúrák kisugárzásának, hatásának és a szomszédos területekkel való kapcsolatainak kérdése állt.

A kiállítás tárgyválasztása tehát több szempontból is indokolt volt. A kivitelt azonban természetesen elsősorban gyakorlati szempontok határozták meg. Ezek közül a két legfontosabb a szállítás nehéz, veszélyes és költséges volta, másfelől az volt, hogy a Louvre-ban rendezett kiállítás elsősorban a múzeumlátogatók szélesebb körének szólt, s a rendezés nem mondhatott le arról, hogy még a tudományos szempontok bizonyos fokú feláldozása árán is, minél nagyobb tömegeket megmozgató látványosságot próbáljon nyújtani. Ezek a nehézségek határozták meg a kiállítás anyagának összeállítását. A kiállított több mint nyolcszáz darab közül Marcus Aurelius Avenches-i aranyszobrától eltekintve három műfaj van képviselve, meglehetősen változó arányban: 118 ezüsttárgy, 649 bronztárgy és a kőplasztika 44 darabja. Így a nyolc teremben egy központi ezüstteremtől eltekintve a római provinciák szerint rendezett anyag már eleve nem adhatott teljes képet a nyugati tartományok művészetéről. Súlyosbította ezt a helyzetet, hogy a kőplasztika — gyakorlati okokból — három kivételével kizárólag francia múzeumokból származik. Így a bemutatás viszonylagos teljessége csak a mai Franciaország területének római provinciáira vonatkozhatott, az egész kiállítás egységes felépítése érdekében azonban itt is lemondtak a rendezők a művészet számos műfajának, gyakorlati okokból az építészet és a mozaikművészet, egyéb okokból a festészet, ötvösség, glyptika és egyéb műfajok emlékeinek bemutatásáról.

Ha így a kiállítás — Franciaország területét kivéve — már eleve a római birodalom nyugati tartományainak ezüst- és bronzművességére korlátozódott, a kép teljességének még ezen a két emlékcsoporton belül is számos akadálya maradt; a legfontosabb ezek közül a bemutatott provinciák anyagának aránytalansága, amelyet elsősorban nyilvánvalóan a rendezőkön kívülálló gyakorlati nehézségek idéztek elő, de amelyeknek méreteit talán enyhíteni lehetett volna. Itáliából eleve csak az északi részre terjedt ki a kiállítás, aminek megvan a maga tudományos jogosultsága ebben az összefüggésben. Egy pillantás a kiállítás háromnegyed résszét kitevő bronzanyag területi megoszlására azonban egyéb problémákra is rámutat: Észak-táliát 56, az alpesi provinciákat 12, Narbonnensist 67, Aquitaniát 27, Lugdunensist 141, Belgicát 95, Germania Superiort 60, Germania Inferiort 27, Britanneát 16, Raetiát 9, Noricumot 27, Pannonia Superiort 14, Pannonia Inferiort 6 (az Aquincumi Múzeumból), Dalmatiát 1, Africát 4, Numidiát 5, a két Mauretaniát 39, Baeticát 7, Lusitaniát 4, Tarraconensist 15 bronztárgy képviseli a kiállításon. Ha bizonyos fokig az egyes tartományok ókori kultúrájának és az újkori ásatási tevékenység elevenségének különbözősége indokol is számbeli eltéréseket, a fenti arányok semmiképpen nem fejezik ki az egyes tartományok reális szerepét a római birodalom művészetében, s arról inkább hamis, mint a valóságot megközelítő képet adnak. Sokszor megint csak nem a rendezőket terheli ezért a felelősség; a minket legközelebbről érdeklő esetben például a pannóniai anyag bemutatása azért lett ilyen szegényes, mert a rendezésnek nem állt rendelkezésére olyan idegen nyelvű, hozzáférhető mű, amely a magyar múzeumokban őrzött anyag méreteiről és jelentőségéről fogalmat adott volna, s így Szilágyi János Aquincum-monográfiája volt az egyetlen forrásuk az anyag kiválasztására; az viszont már a mi részünkről volt hiba, hogy a kapcsolatok felvételekor nem hívtuk fel a rendezőség figyelmét a magában az aquincumi múzeumokban, de emellett a többi magyar múzeumokban, elsősorban a Történeti Múzeumban őrzött egyéb anyagra is, hogy így a magyar régészet tevékenységének több évtizedes eredményei méltóképpen legyenek képviselve a tudományos világ legszélesebb nyilvánosságának szeme előtt bemutatott kiállításon.

Nyilvánvaló, hogy ezenkívül is számos akadálya volt az anyag összegyűjtésének, s így történt, hogy a rendezők minden jószándéka ellenére, számos ismert nehézséggel magyarázható korlátozottságuk folytán az eredmény, legalábbis tudományos szempontból nem állt arányban a ráfordított munkával. A közönségsiker érthető szempontja miatt elsősorban a kiemelkedő darabok kerültek kiválasztásra, s ezek, bár egyfelől jól mutatják a római provinciák kultúrájának bizonyos fokú egységességét, másfelől igen keveset érzetnek meg az egyes területek alsóbb rétegeiben, a helyi lakosság körében virágzó népiesebb, primitívebb művészet olyan sajátosságaiból, amelyek a római máz alatt és olykor annak ellenére érvényesülnek, s amelyeknek felismerése a római provinciális művészet történetének egyik legfontosabb feladata. Másfelől a művészet felső rétegének bemutatása sem lett arányossá, s egyes leletek igazi jelentőségének felismerését akadályozza, hogy a legjelentősebbek közül is nem egy csak kevés és nem reprezentatív darabbal volt képviselve a kiállításon; így a berthouville-i kincs anyaga mellett a straubingi és a hildesheimi néhány másodrendű darabja csaknem eltűnt, a mildenhalli kincs darabjai pedig csak modern másolatban kerültek bemutatásra, ami — néhány hasonló esettel együtt — megtévesztően hathatott. Igen meggondolandó, hogy szabad-e ilyen jellegű kiállításon az eredetik közé másolatokat vegyíteni, még akkor is, ha ezeknek másolat voltára a katalógus felhívja a figyelmet.

Ha tehát a kiállítás nem is tudta a nyugati provinciák művészetének legfontosabb vonásait, áramlatait bemutatni, s így a fő kutatási feladatokat sem tudta teljesen feltárni, alig felbecsülhető értéke a kezdeményezés, úttörés jelentőségén kívül az, hogy számos kimagasló darabot mutatott be, (amely egymástól nagy távolságra fekvő múzeumok anyagához tartozik, s ezért egymás mellett eddig csak fényképen volt tanulmányozható. Az észak-itáliai és a volubilisi bronzszobrok, a cesenai, parabiagioi és a franciaországi domborműves ezüsttálak — hogy csak találomra ragadjunk ki két példát — egymás mellett látva számos olyan tanulságot kínáltak, amelyeket a következő évek kutatásai bizonyára ki is fognak aknázni. Ehhez járul még az is, hogy főleg Franciaország területéről egész sor olyan lelet került bemutatásra, amely a legutóbbi években jött napvilágra, s még a szaktudósok előtt is alig ismeretes. Mindez, s ezen kívül az anyag földrajzi tagolása elhatárolja a párizsi kiállítást a szenzációhajszoló csoda-kiállításoktól, s a felsorolt nehézségek megérttetik, miért kellett ennek a nagyon hasznos, fontos kezdeményezésnek alapjában csak első, tapogatózó lépésnek maradnia.

Nem szándékozik ennél több lenni az a katalógus sem, amelyet a kiállítás főrendezőjének, F. Braemernek szövegével a megnyitáskor kiadtak (L'art dans l'Occident romain. Trésors d'argenterie. Sculptures de bronze et en pierre. Paris, 1963, 189 lap, 64 tábla). A leírások csak az egyes darabok megnevezésére, lelőhelyére, őrzési helyére és méreteire terjednek ki, a képek távolról sem igyekeznek a legfontosabb darabokat, a legjellemzőbb nézeteket bemutatni. Így is rendkívül hasznos szolgálatot tesznek azonban a látogatónak, s tekintve egy ilyen nemzetközi kiállítás szervezésének számtalan nehézségét, bámulatos teljesítménynek tűnik, hogy a katalógus a kiállítás megnyitására ebben a formájában is megszülethetett. Ideiglenes voltával a rendezők is tökéletesen tisztában voltak, s igen jó gondolat az, amiről J. Charbonneux bevezetése tesz említést: hogy később, a kiállítás tanulságainak értékelése után fogja ezt egy tudományos katalógus kiadása követni. Már enélkül is, s minden, a kivülállók részéről felhozható kifogás ellenére, a kiállítás és katalógus a francia klasszika archaeológia kiemelkedő teljesítményei közé tartozik.

Szilágyi János György

AZ ÓKORTUDOMÁNY TÁRGYKÖRÉRE VONATKOZÓ KIADVÁNYOKBAN HASZNÁLANDÓ RÖVIDÍTÉS-RENDSZERHEZ

ÁLTALÁNOS JAVASLATOK

1. Tudományterületünkön a rövidítések tekintetében — kevés kivételtől eltekintve — teljes anarchia uralkodik. Minden szerző egyéni rendszert teremt magának, nem törődve a meglevő rendszerekkel. Ebből a jeleknek olyan sokfélesége származik, hogy a legtöbb könyv olvasásakor szinte szüntelenül a rövidítés-magyarázathoz kell folyamodnunk. Igen terhes, hogy ugyanazt jelentő, de egymástól különböző jelzéseket vagyunk kénytelenek fejben tartani, ha több könyvet használunk egyidejűleg, s ezeket folyamatosan kívánjuk olvasni.

E helyzet orvoslásának radikális módja lenne: megállapítani egy *rövidítés-jegyzéket*, amelyet a FIEC kiadna, s amely lassan-lassan általánosan elfogadottá válna. Egy ilyen jegyzék azonban — ahogy az előzetes becslés mutatja — 300 oldalas kötetet tenne ki. Csupán azok a latin szerzők, amelyek a *Thesaurus Linguae Latinae* tárgymutatójában szerepelnek, 122 oldalt foglalnának el. A görög szerzőkre még több hely kellene, mert a bizánciak is számba jönnek. Mindez tekintélyes munkát, az esetleges kiadás pedig jelentős összeget igényelne.

2. Lehetséges lenne-e valamely már meglevő, ismert rendszert ajánlani — vetődik fel a kérdés. Tudományos segédeszközeink egymástól teljesen eltérő rendszereket alkalmaznak, s ha jól megvizsgáljuk ezeket, kiderül, hogy bibliográfiai szempontú felhasználásra alkalmatlanok. A *L'Année philologique* a folyóiratokat — csakis ezeket tartalmazza — egyszerűen a kezdőbetűjelekkel jelzi. Ezt az eljárást a hely-takarékosság teszi szükségessé Minthogy a bibliográfia ugyis csak alkalmankinti tájékozódásra szolgál, nem hiba, hogy a betűcsoportok megfejtése végett meg kell nézni a feldolgozott folyóiratok jegyzékét. E rendszer általánosítása esetén azonban éppen az, ami kívánatos, tudniillik, hogy minden szakember emlékezetében tarthassa nehézség nélkül a rövidítéseket, nem volna lehetséges, mert a betűcsoportok annyira összetéveszthetők egymással. Hasonló megjegyzés tehető a Liddell—Scott—Jones féle angol szótárra vonatkozóan is. A nyomdaköltség csökkentése végett a legnagyobb mértékben takarékoskodik a hellyel a szótár, így magyarázhatók az ilyen rövidítések: A. = Aischylos, Ar. = Aristophanes stb. Sok nehézség mutatkozik a Paully—Wissowa—Kroll féle *Realencyclopädie* rendszerében is. Egyes rövi-

dítéseknek nincs összefüggése a megjelölt munkával, s a rövidítések alkalmazása nem következetes. Sokkal használhatóbb a *Thesaurus Linguae Latinae:* egyrészt itt nem játszott szerepet a terjedelem, másrészt a *Thesaurust* minden ország szakemberei jól ismerik, mert használják. Rövidítés-jegyzékét az 1958-ban újra kiadott jegyzék kiegészítette és helyesbítette. Az új jegyzék hozzáférhető, s igen jól használható. Nem jelent különösebb nehézséget, hogy csak az VI. századig (i. sz.) terjed, ez általában elég, szükség esetén pedig a középkori szerzőknek F. Blatt által kiadott névsorát lehet igénybe venni: *Index Scriptorum mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, Kopenhága, 1957.

A papyrológiában megvannak a rögzített rövidítések; az újabb kiadványok már többnyire maguk választanak maguknak idézésre alkalmas cím-rövidítést. Állandó rövidítések vannak az epigráfiában is, legalább a használatos corpus-okra vonatkozóan, J. és L. Robert *Bulletin épigraphique*-jának 1938-as számában közzétett rövidítések az irányadók. A régészet is rendelkezik általánosan elfogadott rövidítés-rendszerrel, a *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* nemcsak az Intézet, hanem általában a régészek kiadványainak a jelölő-jegyzékét folyamatosan közli. Az egység tehát bizonyos területeken megvalósult.

3. Az imént felsorakoztatott tények azonban azt mutatják, hogy távol állunk még a teljes egységességtől. Drachmann és Bidez, figyelemmel arra, hogy a szövegkritikai apparátusban nem lehet azonnal megvalósítani a tökéletes egységességet, tanácsok adására korlátozták magukat (Conseils pour éditions critiques, ennek 2. kiadása Delatte és Severyns, Emploi des signes critiques, Bruxelles—Paris 1938). Példájuk nyomán a FIEC is csak javaslatok előterjesztésére, indítványokra szorítkozik, mert arra nem lehet számítani, hogy folyóirat-kiadók és nyomdák egyik napról a másikra megváltoztassák a megszokottat.

4. Józanul az alábbiakat lehet kívánni:

a) hogy a rövidítések könnyen érthetőek legyenek minden olyan filológus számára, aki elegendő szakmai jártassággal rendelkezik;

b) hogy ne legyenek egymással összetéveszthetőek;

c) hogy a szükséges ellenőrzést megkönnyítsék;

d) hogy kerüljék a terjengősséget, ami a nyomdaköltség növekedését okozza; a nyomdaköltség ma olyan magas, hogy néhány oldalnyi többlet megdrágítja a könyvet s csökkenti elterjedését;

e) hogy idővel elérjük az egységességet legalább a leggyakoribb rövidítésekre vonatkozóan.

5. Fel kell tételeznünk — természetesen — az olvasó részéről a tudományszakra vonatkozó modern irodalom, s a szak történetének valamelyes ismeretét. A természettudományok e tekintetben sokkal többet követelnek meg művelőiktől (formulák!). Számíthatunk tehát arra, hogy az apparátusban az olvasó megérti, hogy Mein, annyi mint Meinecke, Elmsl. annyi mint Elmsley. E jól ismert rövidítéseket azonban ne változtassuk át rejtvényekké azzal, hogy Me-t. vagy M.-t írunk. Speciális esetekben (ha az apparátus nyomtatása sokkal drágább, mint a szövegé) arra kényszerülhetünk, hogy tovább kell rövidítenünk, de ezt csak a legnagyobb körültekintéssel tegyük.

6. Az ismert folyóiratoknak kényelmes rövidítésük van: JHS, BCH, AJA, REG — ezek könnyen érthetőek. Probléma az, hogy jelenleg kb. 180 klasszika-filológiai folyóirat van, amelynek jelentős része az európai könyvtárakban nem érhető el. Vegyük ezekhez a rokon tudományszakokat, mint például az összehasonlító nyelvészet s az egyetemes történelem. Szükség esetén azonban megtaláljuk a kívánt utalásokat, adatokat a folyóiratok jegyzékében, amelyet minden országban kiadnak.

Feliratokkal kapcsolatosan néha még helyi lapokra is kell hivatkozni: ily esetekben tartózkodjunk a rövidítésektől. Ezzel szemben nincs értelme, hogy mindenki által jó ismert folyóirat teljes címét kiírjuk csak azért, mert egyetlen szóból áll, mint például *Gnomon*. Nem szükséges kiírni *Hermes*, *Philologus*, a Herm, Philol. tökéletesen érthető.

Sajátos problémát jelent a kötet-jelzés. Egyes folyóiratok többször is elölről kezdték a kötetek (évfolyamok) számozását, amiből elkerülhetetlen bonyodalmak származnak. Ezért ajánlatos a kötetszám mellé az évszámot is kitenni, ez különben azzal az előnnyel is jár, hogy megkönnyíti a kötetszámban esetleg előforduló sajtóhibák vagy tévedések felismerését.

7 Másik nehézség abból adódik, hogy némely német folyóiratot első szerkesztője nevén emlegetnek. Ennek oka nem az illető különleges érdemeiben keresendő, hanem abban, hogy nem volt képes folyóirata számára rövid és kifejező címet találni. *Jahrbücher für die klassische Altertumswissenschaft* kissé hosszú, amellett összetéveszthető a *Jahrbücher für das klassische Altertum-mal*, s így a Fleckeis. Jahrb. valóban a célszerű idézés. Az új folyóiratoknál törekedjünk az ilyenforma címek kerülésére.

8. Külön kategóriát képeznek a különböző akadémiák kiadványai. Némelyek kizárólag klasszika archeológiával foglalkoznak, mint például Lincei *Notizie degli Scavi*-ja (Not. Scav.), ahol azonban több osztály van, azokat meg kell egymástól különböztetni az utalásban.

9. A szerzők nevének a rövidítése félreérthetetlen legyen! Az olvasó nem fogja Ar. Lys.-t Aristoteles munkáinál keresni, a Bekker-oldalszámok, amelyek az Aristoteles-utalásokat rendszerint kísérik, ugyancsak tájékoztatják az olvasót. Plin. n. h. és Plin. ep. szintén félreérthetetlen. Her. azonban ugyanúgy jelenthet Herodotost, mint Herodianust (a grammatikust vagy a történetírót), itt már nagy lehetősége van a tévedésnek. És végül itt van Herodas is! Rögzíteni kellene: Hdt., Hdn., Herod. Méginkább eloszlatná a tévedés lehetőségét, ha a költőt a Bücheler-kiadás latin címeivel együtt idéznénk. Herod. 4,35 jelentheti Herodotos 4. könyvének egy fejezetét, de Her. Aesc. Ded. 35-öt olvasva csakis a mimusra gondolhatunk. A nagyon gyakori antik nevek mellett idézzük a hagyományos melléknevet is: Ap. Soph, Ap. Dysc., Ap. Perg. Kerüljük a túlságosan rövid jelzéseket. Ez alól talán csak egy kivétel lehet, A. P. = Anthologia Palatina; tegyük ehhez hozzá — *Thesaurus Lingae Latinae*-ban található rövidítéssel a szerző nevét.

10. Folyóiratok címénél, ne takarékoskodjunk túlságosan, kivált, ha kevésbé ismert folyóiratról van szó. Túl sokat kíván az olvasótól ASF az Acta Societatis Fennicae helyett. Annál inkább, mert nem tudja, milyen nyelvre, milyen szóra gondoljon: Acta, Annales, Aarbog, Abhandlung olvasandó-e. Némely esetben helyes a kiadás helyét is feltüntetni, hisz például azt, hogy a *Word*-ot New Yorkban adják ki, kevesen tudják. S minthogy Herm. a *Hermes*-t jelenti, szokjuk meg azt, hogy a sokkal ritkábban említett *Hermeneus*-t teljes nevén, rövidítés nélkül idézzük.

11. A klasszikus kommentárokra való utalásnál ugyanazokat a rövidítéseket használjuk, mint az apparátus kriticus-ban. Lachm. Lucr. vagy Norden Aen. VI. jól érthető jelzések. Általában a kommentált auktor verssorára és fejezetére utaljon a megadott szám, ha lapszámra utalunk valami miatt, tegyük ki a p.-t a szám elé, hogy elkerüljük a félreértést.

12. Az antik auktorokhoz készített indexben ne a kiadás lapszámára, hanem az auktor-helyre (sor-, ill. fejezet-szám) utaljunk. Ennek az az előnye, hogy az index bármely más kiadáshoz is használható.

13. Ahol általánosan elfogadott sor- vagy fejezet-számozás van, tartsuk magunkat ahhoz. Abban az esetben, ha olyan kiadás az általánosan elfogadott, amely nem használt fejezet-felosztást, az új kiadás a lapszélen tüntesse fel a kanonizálódott kiadás oldal- és esetleg sorszámát. Pl. Müller Festus-a vagy Nonius-a ilyen kiadás, így könnyebben megtalálható a kereset hely, mintha a lemmát idéznénk. Túl aprólékos fejezetekre osztás egyébként fölösleges: speciális esetektől eltekintve úgyis elolvassuk az egész fejezetet.

14. Sajátos nehézség áll fenn azokkal a szövegekkel kapcsolatosan, amelyeknek nincs modern kiadásuk. Ez főképpen a IV. századi egyházatyákra vonatkozik. E szövegeket a Congrégation de Saint-Maur kiadása, vagy — mivel e kötetek nehezen megszerezhetőek és nehezen kezelhetőek — Migne oldalszámai szerint lehet idézni.

15. A feliratok bonyodalmasak azoknak, akiknek az epigráfia nem sajátos szakterületük. Azt természetesen el lehet várni az olvasótól, hogy megértse a corpus-okra való hivatkozást. A szerző — ismereteinek megfelelően — kiegészíti a corpus anyagát a közben megjelent anyaggal.

A latin feliratok közül a lényegesek 1916-ig megtalálhatók a Dessau-féle kiadványban, *Inscriptionum Latinae Selectae*; a CIL számait meg lehet találni akár Dessau utánnyomásának (1955) az egyeztető paragrafusában, akár Ruggiero *Dizionario Epigrafico*-ja (1950) supplementumában.

Más a helyzet a görög feliratokat illetően. Bizonyos számú felirat megtalálható Dittenberger *Sylloge*-jában, s az ugyancsak általa kiadott *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*-ben, melynek utánnyomása most van folyamatban. Tény azonban, hogy a görög feliratok jellege annyira különböző, hogy egyetlen gyűjteményben nem foglalhat valamennyi helyet, speciális kiadványokra vagyunk és leszünk utalva.

16. Hagyjuk el az idézésnél mindazt, amit nehézség nélkül meg lehet érteni, s amit nagyobb fáradság nélkül meg lehet találni, így a folyóiratok kiadásának a helyét, sorozatok és gyűjtemények teljes címét. Idézzük például Philol. Unters. 4. ehelyett: *Philologische Untersuchungen* herausgegeben von U. v. Willamowitz—Moellendorf und A. Kiessling; Biol. Écoles Franc. elég ehelyett: *Bibliothèque des Écoles Francaises d'Athènes et de Rome*. Általában elég egyszer megadni a teljes címet, s a továbbiakban erre lehet utalni: l. c. Ha a cím oldalakkal előbb fordult elő, helyes eljárás jelezni azt is, hogy hol találja meg az olvasó a címet (l. c. p . . . Note . . .)

17. A rövidítés milyenségét — természetesen — a contextus nagyban befolyásolja. Nyelvészeti cikkben például Schwyzer Gr. tökéletesen elegendő, ha azonban történeti tárgyú cikkben egy nyelvészeti érvhez idézzük, ugyanazt a szerzőt és művet nem lehet ennyire szűkszavúan említeni. Bizonyos esetekben elég a szerző nevét írni; Teuffel—Kroll irodalomtörténete például annyira ismert, hogy nevük idézésekor mindenki tudja, miről van szó. Nem így áll az eset a nagy vállalkozásoknál, amelyek vezetői évek alatt kicserélődtek. Senki sem idézi a *Thesaurus Linguae Latinae*-t Vollmer néven. Ezért helyesebb lenne nem Roscher-t írni a *Mythologisches Lexicon* helyett, hanem Myth. Lex.-et, s inkább a cikkíró nevét adjuk meg; a cikk értékének a megállapításához ez nélkülözhetetlen, mivel a lexicon munkatársai igen különböző módszerbeli elvek alapján dolgoztak. Még nagyobb mértékben állnak a most elmondottak a *Realencyclopädie*-re vonatkozóan, amelyet általában Paully—Wissowa néven idéznek. Mások irányítják már 50 éve a szerkesztést, tehát egész listát kellene idézni, ha igazságosak akarnánk lenni: Wissowa—Witte—Kroll—Mittelhaus—Ziegler. Egyszerűbb, s épp annyira célravezető, ha azt írjuk RE, s a cikk szerzőjét feltüntetjük. Adjuk meg az oszlopnak a számát s — a különösen terjedelmes cikkeknél — a sorszámot is. Kérdés azonban, mi a helyesebb: a RE kötetszámát, oszlopszámát adni meg, vagy inkább a lemmát. Ez utóbbit könnyebb megtalálni — filológusokról van szó —, mint 3—4 számot, amelyeknél fennáll a tévedés és a sajtóhiba lehetősége. Több azonos névnél mindenesetre fel kell tüntetni a sorszámát, pl. a számtalan Cornelius esetében.

Gyakran római számmal idézik a régi szerzőket, a modern munkákat és a folyóiratokat. Ez kevéssé célszerű. CXLIV nehezebben olvasható, mint 144, s a helytakarékosság is indokolja, hogy három arab szám helyett ne írjunk CCCLXXXVIII-at. Legfontosabb érv a római számok használata ellen az, hogy ezeket fenyegeti leginkább a sajtóhiba veszélye. Az *Inscriptiones Latinae Selectae* kevés sajtóhibáinak 27%-a jut a római számokra. Szerencse, hogy a görög szerzők könyveit már nem jelölik görög számmal, mert az még bonyolultabb volt. A görög számjegyekkel való számozás csak Homerosnál maradt meg, s itt előnyös, hogy az Iliast és az Odysseiát a nagy- és kisbetűkkel meg lehet különböztetni, így nem kell kiírni az Il.-t és Od.-t.

18. Nem szükséges — általában — a szerző által használt kiadás oldalszámát megadni, mert más-más kiadások forognak közkézen az egyes országokban. Különben is fölösleges papirpocsékolás Athenaeus ed. Kaibel (Leipzig 1890) III. p. 270, 15, ami nem mond többet, mint Athen. 13, az egyes országokban. (Különben is fölösleges papírpocsékolás Athenaeus ed. Kaibel (Leipzitg 1890) III. p. 270, 15, ami nem mond többet, mint Athen. 13, 576 c.) Kivétel természetesen az olyan eset, amikor egy bizonyos kiadás szöveg-olvasatára vagy kommentárára hivatkozunk.

19. A gyűjteményes kiadásokra vonatkozóan kissé más a helyzet. Nem mindenki emlékezik azonnal, hogy az Archestratos szövegek a *Corpusculum Poesis Epicae Ludibundae*-ban találhatók. A töredék-gyűjtemények kiadóinak a neve nem mellőzhető, a helyes idézési módra maga Jacoby mutatott rá a *Fragmente der griechischen Historiker* első kötetében. Ha valamely töredék csak elavult gyűjteményben található, akkor célszerűbb magának az antik szerzőnek azt a fejezetét idézni, ahol a töredék helyet foglal. Ha az A. P. egyik költőjét valamely speciális kiadás alapján idézzük (Tarentumi Leonidas, ed. Geffcken), tegyük hozzá az A. P. kötetszámát és a sorszámot, hogy utánanézhessenek a versnek azok is, akiknek a speciális kiadás nincs a kezükben.

20. Vitatható, hogy kell-e a folyóirat-cikkek címét idézni, amiből nem sok előny várható. A cím nem tartalomjegyzék, s az idézet nem az egész cikkre, hanem annak csak egy fejezetére vagy jegyzetére vonatkozik. A megjelölt kötetben könnyen megtalálható a cikk, s csak ritkán fordul elő, hogy egy kötetben ugyanannak a szerzőnek két munkája szerepel. Legfeljebb akkor érdemes megadni a címet, ha kevéssé hozzáférhető folyóiratban jelent meg a cikk, hogy az olvasónak adott alkalommal ne kelljen keresgélnie. Néha a cikk nyelvének a feltüntetése is ajánlatos (holland, svéd).

21. Összefoglalva: alkalmazzuk a rövidítéseket a lehető legnagyobb mértékben, mert a magas nyomdaköltség a tudományos könyv elterjedését veszélyezteti. Nem sokat változtat a helyzeten, ha az állam segít is, mert a vásárlónak nem ad szubvenciót. Angliában és Olaszországban kezdenek gépírásos sokszorosítványokat kiadni, ami azt jelenti, hogy a szerző kénytelen vállalni a nyomdász feladatát is. Az önkényes rövidítések sok értékes időt rabolnak el a kutatóktól, akiket úgyis túlságosan igénybe vesz (terhel) a tudományos munkák egyre növekvő mennyisége. Hasznos lenne tehát általánosan elfogadott rövidítés-jegyzék szerint eljárni s mellőzni a — ma legtöbb könyvben megtalálható — részint fölösleges, részint megjegyezhetetlenül hosszú rövidítés-magyarázatot.

K. Latte

A kiadásért felelős az Akadémia Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1964 IX. 17 — Példányszám: 500 — Terjedelem: 14,4 (A/5) ív

64.59509 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György